॥ सिद्धान्तकौमुदी टीका तत्त्वबोधनी संयुक्त प्रारम्भः ॥

...शाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ नत्वा गजाननं देवं शारदां च गुरूं स्तथा । बालानां बोधकार्थं च क्रियते तत्त्वबोधिनी ॥ १ ॥ नत्वा विश्वेश्वरं सांबं कृत्वा च गुरुवंद
नं कौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्वबोधिनी ॥ विघ्नविघातायकृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते । मुनित्रयमित्यादिना । त्रयोऽवय
वा अस्य त्रयम् । संख्याया अवयवे तयप् । द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । मंतारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगंतारो मुनयः । मनेरुच्च इत्यौणादिक इन्प्रत्ययः । मननं मुनिः ।
गुणत्रयं नेह भवति । किं त्विद्युत्पत्तेनानपरकरणाद्या । तेषां पाणिनिकात्यायनपतंजलीनां त्रयं मुनित्रयम् ॥ मनुसंयंशुदेन नमस्कृत्येत्यत्रेषा त्रापि नमः स्वस्ति
चतुर्थी स्यादिति चेन्मैवम् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायेन द्वितीया । न च नमस्करोतीति देवानिति द्वितीयाया एव युक्तत्वात् । किंतु गहनस्थार्थे च
सेन नमःशब्दस्यात्र निरर्थकत्वात् तद्योगे चतुर्थी न भवति अर्थवद्ग्रहणे परिभाषया । प्रवर्तते । स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्र तु स्वयंभुवं नमस्कृत्य पितृमित्यर्थे
कापादोपपदस्थेनादिना चतुर्थीति सूत्रे नरवस्तुः शेषविषय इति नमः स्वस्तीति सूत्रेण नमः पदस्यार्थमिति । तत्तत्र हरये नमस्करोतीति च गुरु हरिमेनं कृत्वा पितृमित्य

श्रीगणेशाय नमः ॥ पाणिनये नमः ॥ मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

क्षितेसंबंधसामान्ये षष्ठी पाणिपादानरपचादगणानस्यावश्यकत्वात् । तदुक्तीरिति । तेषां पाणिन्यादीनामुक्तीः सूत्रवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः । तस्य मुनित्रा
यीति व्याख्यानेऽपि मुनिसमुदायेन सहवंतातेकं भाष्यं वा नो तमिति समुदायेन मुनीनामेव चोक्तीरिति पर्यवस्यति ॥ परिभाव्येति पर्यालोच्येत्यर्थः । न तु परिभू
यनेत्तिरस्कारार्थत्वात् यमत्र ज्ञानार्थे तेति यंत्र परीत्यस्य भावीति चुरादिणिजंतेन योगात् ॥ कंठीकं च भवतिना योगमंशुपेन्नाद्रुः परिभुवोऽवज्ञा
परो भुवत्यस्याव ज्ञानमिति विशेषणात् तिरस्कारार्थेन नियमः । मनसा परिभाव्य किं चिदित्यादि श्रीहर्षप्रयोगाच्च । अत एव चात्र प्रयुक्तं नदोषः कापि ।
॥ अन्नपुरमानादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रियेति कोशात् परिपूर्वकाद्भवतेर्धञंतादवनिरस्कारप्रतीतिनोत्यस्याद्गिनाशंकेयात्रनाशंकोनादतन्नंदमप
रिभवतीत्यत्नोपि तिरस्कारप्रतीतेः । वैयाकरणेति । व्याकरणमधीयते विदंतिवा वैयाकरणाः । तत्सिद्धान्तानां कौमुदीप्रकाशिकेत्यर्थः । सिद्धान्तकल्पनान्नाद्भदकं
कौमुदीशब्दप्रयोगः करिष्यमाणायाः अपि कौमुद्याः बुद्ध्यासंनिधापितत्वादियमितिगुल्पनिर्देशः । विरच्यते इति । नव्येति शेषः । स्वस्वनिपनेप्रतिपन्नो गुणाभा

णानुबंधोः णसंज्ञार्थः पापासंज्ञाया फलवती॥ ऋऌक्। ककारस्तु ऋऌकृ उकसंज्ञार्थः॥ एओङ्। ङकार एङ्‌संज्ञार्थः॥ ऐऔच्। चकारस्तु ऐच् [illegible]
णीनामसंदिग्धेनेन वं। पनाप संहितायाम् अविवक्षणादेतेष्वसंधिः। स्वराणां वा दिवृपाय [illegible] निपातसंज्ञायां निपात एकाजनाङिति प्रगृह्य [illegible]
न संधिरिति स्यादेतत् [illegible] पुप्पदेनैव पान [illegible] नानां भाष्यगा [illegible] रादयो नोपदिष्टाः [illegible] सावर्ण्यादेकारो [illegible] पदे [illegible]
शदेः। किं पुनः पुष्पदेशेन [illegible] नाति पदे [illegible] पराणी पृथक्पृथगुपदेश आवश्यकः [illegible] भिन्ना नाति नादि [illegible] सावर्ण्यादेवे कृतात्सुपदेशोनान्यतरस्यापि [illegible]
[illegible] वर्णयोः मिथोवांच्छितः संज्ञा [illegible] प्रदिश [illegible] एप्प [illegible] स्य जाति पदे [illegible] कनादिति [illegible] सावर्ण्यं [illegible] निन्नतो [illegible]
निर्देशः [illegible] कृपाणि स्वपसीनि कृपनि [illegible] सदूराने यो पने कृ [illegible] वर्णयोः सावर्ण्यं [illegible] नुअन्तरनिपर्यदा साकार [illegible]

[illegible] ऋऌक्। एओङ्। ऐऔच्। हयवरट्। लण्। ञमङणनम्। झभञ्। घढधष्। जबगडदश्। खफछठथचटतव्। कपय्। शषसर्। हल्।
[illegible] हेश्वराणि सूत्राणि। [illegible] संज्ञार्थानि। एषामन्त्याः [illegible] णकारस्य हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः। हलन्त्यम्। १।३।३। उपदेशेऽन्त्यं [illegible]
इत्स्यात्। आदिरन्त्येन सहेता। १।१।७१। अन्त्येनेतासहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्। इति हल्संज्ञायां॥ [illegible] स्यादि [illegible]
[illegible] हयवरट्। टानुबंधोः टसंज्ञार्थः। हकारोपदेशस्तु [illegible] अर्हणार्थः। अहेशा। [illegible]
[illegible] लण्। णकारानुबंधोः णरणपण संज्ञार्थः। [illegible] पूर्वपाठे [illegible]
[illegible] परणाकारेण। [illegible] परणाकारेणैव। तथा च निःसंदेहाय [illegible] बंधान्तरमेव कर्तुमुचितं। ञमङणनम्। [illegible] प्रतिपत्तिर्नैर्दिष्टं [illegible]
[illegible] नकारानुबंधः [illegible] ञमङणनम्। मकारस्तु अम यम ङम ञम् संज्ञार्थः। झभञ्। ञकारोयञ्‌संज्ञार्थः। घढधष्। षकारस्तु [illegible]
[illegible] संज्ञार्थः। जबगडदश्। शकारानुबंधोः [illegible] संज्ञार्थः॥ खफछठथचटतव्। वकारस्तु [illegible] संज्ञार्थः। कपय्। यकारोयय मय पय [illegible]
[illegible] शषसर्। रेफस्तु [illegible] संज्ञार्थः। हल्। लकारस्तु [illegible] संज्ञार्थः। पुनर्हकारोपदेशस्तु [illegible] हकारग्रहणार्थः।

विधंवाविनास्लोस्तुपपादितिवाकिनं।अद्गान्धाम् पानस्याभिद्धत्वेपिहकारस्य छ्रात्वात् स्पनोस्यीतिसलोपः।अलिसात्।शान्तइति कस्तु।ननुपुनर्हकारस्यावरपक
येहकारंपठित्वा।अन्तोस्यसरूहलोनंनवाःसंयोग।।यत्नोसस्विरालन्रगुणपत्वेनादिकत्वाविवावंलिकाज्ञवंचानिनाति।अरो नस्यहरो नोगरइत्यवंस्येपांरे।कान्तुवंकन
सितिपृथग्मूलंगन्यतां।मैवं।नयाहिसतिहरिहसतिहरिहरिरित्यादिनसिध्येत्।नकस्तरवकारमवोविसर्जनीयोवायशोत्यादिप्रसंगादरोहल्लिनिसूत्रमात्रस्यकमेवसूत्रंचाहल्लि
त्वमितिनस्यमात्रांप्रयोपिस्वरसतःसंगच्छते।अणादिसंज्ञायांनीति।अणादिसंज्ञाभर्थःप्रयोजनंपर्यातानिइतिविग्रहः।अणादिसंज्ञाप्रयुमानोन्यस्यपरविग्रहोवा
नत्यसमासोपिप्रेष्यलिंगतात्वेनित्यस्यमाणत्वात्।एषामेवाहरइतिएषांसूत्राणामेवा।णार्थोहलन्त्यमित्यनुपदंवक्ष्यमाणेनेत्संज्ञाकारस्यार्थः।णलक्षणेःकारस्येतिअनु
प्रवृत्तिः।वचनविपरिणामेनइत्संज्ञेतिसंबन्धेनेरसंज्ञायाभ्योपदेशः।ननुनासिकरइत्यनेन।एवंचणादिभिरिद्भिरादिरन्त्येनेतिवक्ष्यमाणेनप्रत्याहारग्रहणरूपादिसंज्ञार्थानी
संगच्छन्तइतिभावः।अकारस्तूच्चारणार्थइति।ननुनणसूत्रस्याकारस्यप्रयोजनार्थइत्यर्थः।हलन्त्यं।अनेनवाक्येनभवमन्त्यम्।दिगादित्वाद्यत्।उपदेशेजनुनासिकइत्यन
नवानुवर्तते।आदिरन्त्येनेतिसूत्रेणसहानोः।न्यायमासंकआहन्त्यातंपरिहरति।हलितिसूत्रेत्यमितिहलिःअन्त्यमितिविप्रदेशसमीपेविभागानुपपत्तिरितिसम
वःयद्यपिदीनतुरुषोपिहलितिसूत्रस्यान्त्यमित्यादितिव्याख्यानसंभवात्।आदिरन्त्येनसहेता।न्त्येनेतिकिं।सुविति प्रत्याहारस्यसौदिपिकवचनावयवेनमाभूदितिकाशि
यद्यपिरकारोनसंप्रयाद्बकारोव्यंगीभवतितथाप्यन्त्येनेतिग्रहणसामर्थ्यादन्त्यतपतुलमुपसेसंज्ञानेनैवप्रत्याहारः।नहिरारकारेहलन्त्यमितिगीस्तज्ञाप्रवर्तनेनचैवंप्रत्याह
लणसूत्रस्थाण्णोस्तानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादन्त्येनापिरितप्रत्याहारान्किंप्रतिइतिकाशिकाकारायप्यनिष्कर्षस्त्विहसैौनसमीपेइतिसूत्रेदर्शयिष्यतेविस्तरस्तु
मेःनुसंधेयः।इत्वेतिसिद्धे।रप्रत्याहारोपयोगस्यात्।सत्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादन्त्येनापिरसूत्रतरतुकं।नचैतदितिनत्यस्यविरहेचन्ध्यनइतिशब्दकौस्तुभेस्थितं।आ
यथाभ्यामवयवीसमुदायःआक्षिप्यतेनसचयुगपदवस्थप्रयोगाभावादवयवयोस्तुतरतीसंज्ञामध्यगेनविधास्यतिनतायंनपोःसंज्ञासस्यातर्गवेनतपीपारार्थ्यं
त्याशयेनाह।मध्यगानामितिस्वस्यचेतिस्वरूपमित्यनुवर्तनइतिभावः।स्वरूपंचादेवेत्येनानस्य।अन्येनेत्यप्रधानत्वीपानिर्देशात्।सर्वनामतत्त्वगीतःप्रधान
लितात्।ननुस्वमित्यस्यानुवृत्तौकःसंज्ञीत्याकांक्षायाःशांतत्वादवयस्यादेपोनस्यात्।तथाचेकोयणचीत्यादौविकारस्यस्थानेपकारःस्यादकारेपरेइत्येवमर्थःस्यात्।मैवं।आ
न्तेनुआदिरन्त्येनेतिसंज्ञाकरणसैवचैव्यर्थापत्तेः।किंच अण्अक्अच्अम्अश्इतीनांपृथङ्निर्देशोपिव्यर्थःस्यात्सर्वत्रभकारस्यैवसंज्ञित्वादितिरिकशब्दकौस्तुभेतु

हल्त्विति उपदेशे किम् अग्निचित् सोमसुत् इति काशिका यत्नेत्संज्ञायां लोपः स्यात् न च तुको पि पर्यवसानात् अन्त्यादौ चरितार्थत्वात् तत्र चकिप्स्वपि तस्य
ग्निचित्सु विनाविभ्यादौ चरितार्थत्वाविशिति हृदयेऽत्र तः अन्त्येऽकि मतिनामकारस्य माभूत् सन्ध्याद्वौ संज्ञायामन्यारः चः परः स्यात् वेश्मसस्थमर्वधातु श्यमनिन्नह
भूसंज्ञायां भवितानन्तरप्रयोजनाभावान्नत्वमिति चान्यः सन्यामित्संज्ञायां सूदितन इति हुकल्यापत्तेः अन्यत्तु चारितार्थादि निर्याति इरु धातोर्नेम
सन्यामित्संज्ञायामिदित् इति नुमस्यादित्याहुः आद्योच्चारणमिति आद्योच्चारणविषयीभूतोऽयः शब्दस्य सो त्संहल्त्विन्स्यादितिफलितोऽर्थः उपदेशनं नु
नुपदेशाभावे यत्र उपदेशे किं अभ्यभोऽभ्यः सप्तम्यर्थेऽद्योतनकोत्याङ् आको नुनासिकच्छं इत्योमाकारोनुनासिकः पर्यपत्र उकं इत्यन्वेनानुनासिकविधान
नमितिसुवचं तथाप्युत्तरार्थमनस्येक्तत्र्युपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ वेत्य किम् मतिनामकारस्यमा भूत् नच इहलोपमित्यस्य ग्रहणसामर्थ्या
नकारस्यनभविदितिवाच्यं चानचरत्वनाद्यमनपायावतिप्रसंगवारणेन तस्य चरितार्थत्वात् अननुनासिकत्वाति किं ईहरीने ईक्षिनः सन्याद्योत्संज्ञायांनी

त्यम्॥ उपदेशेऽन्त्यं हल्त्विन्स्यात्॥ उपदेशआद्योच्चारणं ततोऽण् श्व चरत्नादिसंज्ञासिद्धौ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत्॥१।३।२॥ उपदेशेऽनुनासि
जित्संज्ञः स्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः लगादस्य त्रस्यावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा॥ इतो नित्यमित्यर्थः ननस्यात् परस्य त्रोपमी
नासिकसंज्ञाप्रयमं वकुम् विनानथापिनासिकामनुगतइति योगाश्रयणेनैवगतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञाप्रयमं प्रयोजनमिति भवनान्युपदेशोऽपन्यत्सं न वैवं
सिकइत्यत्र परः परोनस्यानुनासिकत्वेऽपि अनुनासिकशब्दः स्यादित्यर्थः प्रसन्त्येतरस्य रूपमिति परिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणे तु अग्रास्वसंज्ञेति निषेधान्नाप
चोक्तरूपपरिभाषायाभावे प्रत्याख्यानात् उपान्यंतत्करणेपुनः अडदीर्घरोविरु उसुतिग्नमित्यादि निर्देशेनस्वरूपमिति परिभाषया अनुपस्थितिकत्यना रुसम
त्वात् ननूक्तनिर्देशाश्रयणेन प्रतिपत्तिगौरवमिति चेत् प्रतनएवनिष्प्रयोजनमित्यनुत्त्वामेरप्रयोजनमित्युक्तं प्रतिज्ञापत इति प्रतिज्ञायतेस्योपसर्गादिति कर्मण्युः
कस्याभावे आनुनासिक्यंगुणवचनब्राह्मणादित्वात् प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः केचित्तु प्रतिज्ञानेमति ज्ञासामर्थ्यात्सौ नित्यप्रतिसंयुक्तागौ घत्र पति
सिकमेषामिति विग्रहं इतियधापस्त्रकारकृतोनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि इतिकारादिव्यवहारबलेन पथाकार्यं भावस्थित इत्यनुमीयत इति भावः पा

योरिति नूनं टकारस्यापि मध्यमत्वादत आह प्रत्याहारेष्विति ॥ ॥ अनुनासिक इत्यादीनि आदिशब्देन पापाशकेकुत्सिते रेङः पर्यन्तादिति इत्या
प्रत्याहारशब्देनेति प्रत्याह्रियंते। संक्षिप्यंते वर्णा यत्रेति प्रत्याहारः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्प्राप्ते कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणाद् घञ्
यद्यपि योगमात्रमकारादिस्थ इत्यस्यातिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वंद्वोऽत्र पुंस्त्वं ऊ इति अत्र पापस्य
देश इत्याह उश्च ऊश्च ऊ३श्चेति वः वामिति त्रयाणां सवर्णदीर्घे कृते जसि परतो मयि च आमित्रु वा काल इव कालो यस्येति कृतितार्थं कथनमिदं
कालो यस्येति बोध्यः कालशब्देन उच्चारणकालो लक्ष्यते अकृत्रिमसंयोगस्य माभूत् मतस्य प्रत्यक्ष कपयोरेकमात्रत्वेन ह्रस्वसंज्ञा पाञ्च ह्रस्वस्यापिति हली

प्राहारेष्वितां न ग्रहणं अनुनासिक इत्यादि निर्देशात् तद्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते आदिरंत्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्र
हारशब्देन व्यवह्रियंते ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ।१।२।२७। उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञ
स्यात् स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः ।१।२।२९। ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् आयेनी
नुदात्तः ।१।२।३०। स्पष्टं। अर्वाङ् समाहारः स्वरितः ।१।२।३१। उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ः

स्यात् आयेदति निधाना आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः पृच्छ अन्त्यस्फिप परत्वं तेनोदात्तः ततः परस्य जसः सुपत्वादनुदात्तत्वं तदाद्यत्वे पररूपत्वे शीभावे च
मतिरेकदेश उदात्ते नेत्येकार उदात्तः अर्वाङ् इति स्वर्यते नमेवनीति अर्वाङ्। अत्निगादिना ग्र्यचनेः सुप्सुपपदे क्विन् कृगतानाविति स्यात् स्वाम दिपध
चनिपि गुणे च निष्पन्नो र्वन् शब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः वनिपः पित्वादनुदात्तत्वात् अंचतेरकारोऽपि धातुस्वरेण निस्व रेणाद्युदात्तः उपपदमतिङिति
कृते समासस्वरेणातरपदाद्यक्षुसंज्ञे न गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणावाग्र्यचनेरकार उदात्तः वनो नलोपे सवर्णदीर्घे च
देशे उदात्तेनेत्याकार उदात्त इति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघाता दाधाकारेत्वानुदात्तः एतच्च संभवाभिप्रायेणोक्तं वेदभाष्ये अर्वाङ् अभिमुख

ति अविवक्षितमित्यर्थः॥ तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे इति। उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् उदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् सति उदात्तो वा स्वरितो वा प
स्य स्वरितस्य पूर्वार्द्धं अनुदात्तं तस्य श्रवणं स्पष्टमित्यर्थः अन्यत्रेति उदात्तस्वरितपरत्वाभावे केति किमोत्तत्स्वरितं यदिति अनुदात्तं सर्वमपादादि
दनुदात्तः अन्यत्रेति अत्रेः कनिनिन्त्वरेणाद्युदात्तसंहितायां न्येकादेश उदात्तेनोदात्तः इत्योकार उदात्तः उदात्तपरत्वेऽप्यस्वरित सोदाहरणमुक्त्वा शेषं
हरणमाह यथा नान्तपेदात्तपरद्वयमपि पिबिर् स्वरेणान्तोदात्तत्वमेकादेशस्तु परेसस्वरितः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति युक्तेः स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह शतं
ते यदिति पिबिर् स्वरेणान्तोदात्तः ततः परस्य षकारस्य रूपत्वे उते हतेत्याद्युदात्तेनैकादेशादोकार उदात्तः अत्रास्तीति स्वरितान्तत्वाद्धकारस्यापि

रितउदात्तमर्द्धह्रस्वं १।२।३२ ह्रस्वग्रहणमतंत्रं स्वरितस्यादितोऽर्द्धं उदात्तं बोध्यं उत्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तं तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे
श्रवणं स्पष्टं स्यान्यत्र त्वुदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाः बोध्याः यथा नान्तपेदाः शतचक्रं योऽह्य इत्यादिष्वनुदात्तः अग्निमीळे पुरोहितमित्यादौ तु
श्रुतिः सनवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १।१।८ मुखसहितनासिकया
मानो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्॥ तदित्थं अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः लृवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात् एचामपि
द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात्॥

रेणासह एकादेशे च कृते स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्योकारः स्वरितः कथमत्र स्वरितानां त्वमिति चेत् अत्राहुः
विन्यस्यान्कर्मणि ल्यप् तिन्त्वरितं तद्भावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति अग्निमीळे इति ईकारः स्वरितः ळे इति तु मध्यपर्यायेकश्रुति
रप्रक्रियायां स्पष्टमेव स्फुटी भविष्यति मुखनासिका मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यात् अत आह मुखसहि
कथ्यते स्वार्थेति कल्पितार्थकथनमिदं उच्यते नेनेति वचनं मुखनासिकावचनमस्येति विग्रहः उत्तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णम् शरीरावयववाची त्विति
त्याह नात्वादीति आभ्यन्तरेति एतच्च प्रशब्दत्वात् ओष्ठान्त भूमिमात्ककल्पकादाय ॥

ऋकिं नर्म्रा स्वरपकारस्य नकारे कैरोकरीति नो पो मा भूत् प्रयत्नग्रहणं किं चाकुश्च्यो नति इति शास्त्रयोपोन ञमङणनानामिति नासिकाचे
त्या सस्वरूनानुकूलेनास्यादिसमुच्चीयते यदैतोर्विस्पारीन परत्वमसंदेहार्थं नेनकृतस्यापि संग्रहः चतुर्दशमिति निष्कर्षं प्रसंग
ऋकारस्यापि द्विरूनेन प्रयत्नास्युपगमात् स्पृष्टेषत्स्पृष्टेति सतेषामाभ्यंतरत्वं न रगौत्पत्तिप्राग्भावित्वात् तथा हि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायु
ना नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरः प्रभृतीनि स्थानान्याहंति ततो वर्णस्य तदभिव्यंजकध्वनेर्वोत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि
तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानेन ताल्वादि सम्यक्स्पृशंति तदा स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टतास्ता समीपावस्थानमात्रे संवृतता दूरे त्वे विवृतता अतएव तु

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्। १।१।९। ताल्वादिस्थानमाभ्यंतरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णं स्यात् अकुहविसर्ज
नीयानां कंठः इचुयशानां तालु ऋटुरषाणां मूर्द्धा लृतुलसानां दंताः उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ञमङणनानां नासिका च एदैतोः कंठ
तालु ओदौतोः कंठोष्ठं वकारस्य दंतोष्ठं जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं नासिकानुस्वारस्य इति स्थानानि यत्नो द्विधा आभ्यंतरो
बाह्यश्च आद्यश्चतुर्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानां ईषत्स्पृष्टमंतस्थानां विवृतमूष्मणां स्वरा
णां च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतं प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितं तथा हि अ अ इति। ८।४।६८॥
विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव तथा च सूत्रे॥ ॥

नांतानाम्यनाविशेषेपि तालुस्थाने न सह जिह्वाग्रादीनां च वर्णोच्चारणोपकर्तव्येसम्यक्स्पर्शः यकारे ईषत्स्पर्शः शकारे कारयोस्तु दूरेण स्थितिरित्या
दिशिक्षाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयं विचार संवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चाद्ध्वनिप्रतिहते निवृत्ते भाग्गास्त्वे वा वायावुत्पद्यंत इति वाक्यं दृश्यते ग
लस्य संकोचात्संवारः तस्मैन विकासाद्विवारः एतौ च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यंतराभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयं चाद्य॥३॥
विभक्तोर्लुक् श्लायो विवृतः द्वितीयस्तु संवृत इत्याह विवृतमनूद्येति विवृतस्य स्थाने इत्यर्थः विवृतत्वमस्त्येवेति तेन रचनानमिति पारे सवर्णदीर्घः विव

सिद्धं यद्ययं स्वतंत्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धेत्येव लभ्येत त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात् तथा च प्रशानित्यत्र मो नो धातोरिति नत्वस्यासि
धिपः स्यात् नत्वविधेः संयोगचरितार्थत्वात् तथाऽनड्वानित्यत्र संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वाच्च लोपः स्यात् न तु निषेधे नुमसंयुक्तोच्चरितार्थत्वात् अनन्यार्थत्वमधिका
ति त्रिपाद्यां विहितं कार्यमिति कार्यासिद्धिपक्षे तु प्रसूत्रसुमित्यादि न सिद्धेदिति भावः पक्षान्तरेण तु सिध्यति तथाऽऽदेः शब्दस्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपाद
एकादशधेत्यिष्यपि भाष्ये शत्रुस्रा उदात्तादयस्तु नोक्ताः कथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यं खयां यमा इति बालबोधनाय यथा स्वप्रपञ्चाः कौ

त्रासिद्धं ८।२।१ अधिकारोऽयं तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् प्रयत्नस्त्वेकादशधा विवा
वारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति खयां यमाः खयः ᳲकᳲपौ विसर्गः शर इति चत्वारः श्वासानुप्रदाना अ
घोषाश्च विवृण्वते १ कंठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः २ वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे
परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः पलिक्क्नी। चख्ख्नतुः अग्ग्निः घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमा
वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च अन्येषां तु संवारो
नादो घोषश्च वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः अन्ये महाप्राणाः इत्यर्थः बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसं
ज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यांतरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यंत इति बोध्यं॥

श्चिः सुगमोपायेनोपनिबद्धाः तद्यथा खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च हशः
नादा घोषाश्च वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमा यणश्चाल्पप्राणाः वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणा इति एतेन श्वासानुप्रदाना इत्यस्य सप्रयत्नका इत्यर्थः वि
कंठमिति विवारएषां प्रयत्न इति भावः अन्ये त्विति हशो हशां यमाश्चानुस्वारश्च नादेति नादभागिनो नादप्रयत्नवंत इत्यर्थः अयुग्मा इति प्रथमतृतीयपंचमा वर्गा
वर्गयमगा इति वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः अल्पेति अल्पासवोऽल्पप्राणाः पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा इत्यमरः अनुपयुक्ता इति अन्यथा कखगघादीनां परस्परं साव

१

नस्य वर्णग्राहकत्वात् एवं च तपरत्वादीर्घेन उपकारकारी न तीन्यादिवक्ष्यमाणं यद्योपि संगच्छते एवं चन्द्रकारेऽपी ॥ निर्दिशतः संदेहोऽनुपपन्नस्ते एत च्चन्द्राप्रसाम्
ऋकारस्य लृकारग्राहकत्वेन कुत्राप्युपलभ्यते सूत्रारंभसामर्थ्यादिति सतिनुसावर्ण्ये ऋकारेण एकारग्रहणादेकारेण चौकारग्रहणादैऔजितिसूत्रारं
दिति भावः नापादनीयमिति तेनन्तावैन्ता च इत्यत्र चौनोन्यासौ विति नन्वनेन इति मूलस्वरस्फुटीभविष्यति ॥ ॥ यद्यपीति प्रहरणाकशास्यापाय्य
ति भावः एतच्चाकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र व्युत्पादयिष्यामः अ आदा इति अक्षराणां समाम्नायउपदेशसूत्राणि तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः च हूवोनोरात्रा
द इति न भवतीति निर्यथाकारप्रश्लेषाभावे संयोगान्तलोपस्य प्राप्तौ निनु इन्द्रस्तस्यासिद्धत्वादेनात्र संयोगान्तलोपो न भवतीति यत्कुमुचितं तथापि काय
परिभाषमिति परे सैवपादिकैः अन्तरंगे च हि रंगपरिभाषायाः प्रहन्ते रन्तरंगे द्वन्द्वे कर्तव्ये च हि रंगः संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति यनेरमुत्क्रमित्येकेऽथ न्येतुसंज्ञापूर्वको
विति निषेधोपपद्यात् अक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याकारो न सवर्णः तत्राप्याकारस्य प्रश्लिष्टत्वात् तेन विस्पष्टाभिरित्यत्र हो ढ इति ढ
ति अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा तेनाननुनासिकास्ते इयो ईयोः संज्ञा न परत्वात् कालस्य १।१।७० तः परो यस्मात् स च तात्परश्चोच्चार्यमाण
नस्यैव संज्ञा स्यात् तेन अत् इत् उत् इत्यादयः ऋवर्णां परो संज्ञाः नात्द इति दादशानां इत्विरा ऐच् १।१।१ आदैच्च इतिसंज्ञा स्यात् अदेङ् गुणः १।१।२ अदेङ्
इति लोपस्याऽसंकर्षं चिन्त्यं तुंगकमित्याश्रयेन द्वन्द्वेनेत्युत्क्रमित्याहुः विस्पष्टाभिरित्यत्रेत्युपलक्षणं विस्पष्टाः विस्पष्टाभ्यामित्यादावपि न एङ् गुणसंज्ञः स्यात् ॥
त्युपलक्षणात् पृथगुक्तिवादौ ऋयोर्हस्त्वाकारस्य घकारेणेति दिक् यदि तु विज्ञानमूर्ध्यगणाभिन्नत्र ईषत्स्पृष्टमिन्यत ईषद्विवृत्तु च नर्मस्वराणां चेत्यत्र निवर्त्ये ईषदिह तन्न
स्वराणां इति प्रयत्नभेदेन्नाख्यायते तेनादनाकलान्ति निष्पत्तं कुशकमित्यादावरे स्थितं अननुनासिकास्ते इति पेनाक्षरसमाम्नायिका अण्सु एवं सवर्णानां संज्ञा भवं
वं च रेफो हकारस्य चण प्रत्याहारान्तर्गतोऽपि न कस्य चिन्संज्ञानस्यवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवगंतव्यमसवनात्मस्थोनितंत्रादिना एवं पक्षे विवक्षितमिति भावः चदिहरैच
इतरेतरयोगद्वन्द्वः सुपांसुलुगिति औङः सौ लुप्तापचयसमाहारद्वन्द्वः नचैवं हूंद्व्युर्धाद्दीनात्स्माद्रादइति ऐच्स्यादिति वाच्यं समासान्तविधेरनित्यत्वात् तत्र च प्रमाणं स नात्
यवाच्चादित्यसमसनमेवासुरविशब्दः तेनैणाहृत्यावायोजनीयः अपपरक्षपादित्वेनभनाक्षो कुर्नेरंजिहद्दिमात्रएननात्परत्वात् तेनकृष्णेकृतमित्यत्रत्रिमात्रोन इदिवंदे
णाहृदिरैचीत्याद्यः अदेङ्गुणः तपरकरणमिह सरूपार्थं तेन गंवीरकमि ॥

ननरनीत्यत्र नकारएव न तु कृतचिदाकारः नचममाणान स्थानेयंशानियमसिद्धिः एवमेकृते एकस्याप्यर्द्धमात्रत्वात् अपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात् गुणप्रदेशात् सूत्र
णेदूरतारप ॥४॥ पूर्वादयस्तृतीय अक्षरसमाम्नायेष्वलब्धानि निर्दिष्टः पाणिनीयस्यैतस्याप्रकारवाचिनो रेकशेषः आदिश्च आदिश्च भादी भ्वौ आदीयेषामिति विग्रहः भूसभू
:आदयः एवं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति क्रियावाचिन इति किं या प इत्यत्र मा भूत् सन्निहितत्वात् आतोपानो वित्याकारलोपः स्या
नोरमायां भ्वादयः किं हिरुक् पृथक् इत्याद्यव्ययानां त्रिष्वेव इति भाषायां तिङ् तस्मान्न तत्र भ्वादीनां उदिक् शेन सौ चा णांभातु संज्ञाप्यने तु नु पादीनां बहुत्वमेत
तिगणा सूत्रेण संग्रहः आपी स्वशनरेफ विशिष्टग्रहणं किं रैआ रेजो सुना सुनाविन स्यन्या मिन्यायेनाव्यपि स्वमा भूत् इति यदिदं तु मन्या सन्नैयाधिरीश्वरदत्त्यसाप्य
त्रित्वन्यते नहि स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमेवानुवादः अद्रव्यार्थाः किं पशुः लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं इत्यनुसारदेव लोपं नयंति पशुमन्यमानाः पश्यति सम्यगर्थं गतिश्च उपस
भो धातवः १।३।१ क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः प्राग्रीश्वरान्निपाताः १।४।५६ इत्यधिकृत्य चादयोऽसत्वे १।४।५७ अद्रव्यार्थाश्चादयो निपा
:स्युः प्रादयः १।४।५८ अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा उपसर्गाः क्रियायोगे १।४।५९ गतिश्च १।४।६० प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युर्गतिसंज्ञाश्च
प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः नवेति विभाषा १।१।४४ निषेधविकल्पयोर्वि
भाषा संज्ञा स्यात्॥
भावेशार्थश्चकारः अन्यथा आकडारादिति पर्यायः स्यात् नतु कृतं प्रयोगेष्वित्यादानुपसर्गादिसमासइतिगत्वं गतिकारकेतिकृदुत्तरप
दसिद्धिश्चेति दिक् निस निर् दुस दुर् इति उपसर्गस्यापत्तिर्विनिर्देशो लत्वं निलयते दुलयते निसोदुसश्च रुत्वस्यासिद्धत्वात् भावः निर् पतेदुरयतेनत्वेति विभाषा
श्वेति विकल्पस्तदाह निषेधविकल्पयोरिति विभाषाचेदित्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते शुशावशि श्व
योविकल्पः।शुशुवतुः।शिश्वियतुरित्यादौ तु वचिस्वपीतिनित्यप्राप्तावितिविवेकः अत्रेदं बोध्यं इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते स च पदार्थविपर्यास
निषेधो विकल्पश्चनवाशब्दार्थः संज्ञी विभाषाशब्दार्थो विकल्पः संज्ञा उभयत्र विभाषार्थे चेदं सूत्रं प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां चनास्योपयोगः प्राप्तवि
वांशस्य सिद्धत्वेन विभाषासूत्रस्यापरभवतीति भावांशमात्रकरणात् अप्राप्तविभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षेन भवतीत्यभा

भाषायांतु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्त्वे च संप्रसारण विकल्पः स्यात् किन्तु यजादिना द्विवचिस्वपीति नित्यमेव स्यात् अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कि
स्यात् न नत्तु पित्सु न च पित्सु विधिमुखेन किन्तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि मद्वृत्तिरस्त्विति वाच्यम् वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसंगात् संज्ञाकरणे तु श्रुतकमानुरोधेन नैनि
र्यं किन्तु प्रवर्तनेन नः किंच किं द्रूपे सर्वस्मिन् निरिगरूपे प्राप्ते निषेधमुखेन प्रवृत्तौ सैकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्तने रलीति निःपुंसंज्ञानन्तरं रूपसिद्धिर्नतु नोच
माभूत् न चाहिंसनि विभाषान्वितस्य तथा शब्दः अपि तेनादेशरूपस्यार्थः स्यात् तथाहि पृथ्वेतु सति मूर्धः संज्ञेति ज्ञाप्यं तेन यथाहि लोके मूर्धप्रधानः शब्दः गौरित्यय मा
द्रस्य पुरः संपद्यते व्याकरणेतु स्वंरूपमिति परिभाषणात् स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकं शक्तिशब्दसमभिव्याहारेनर्थपरतेति विशेषः स्व इदमेवेति शब्दस्य पदार्थविपर्यास
त्वान्वर्थं स्यैव न तु विभाषाशब्दस्येति बाध्यस्यात् न सह ओरन्यतरस्यामित्यादौ वैरूप्यादानः फलं तु उभयत्र विभाषात्वेनित्यत्वे उभयत्र पूर्वसहरतेर्भ संगणार्थंत्वादि कार्यस्य
कृत्वा सुगतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे माभे स्वर्थ्यो न रेवा भाषेन रारे भात् उदाहृतं च भाष्ये पार्श्वेनाचन्त अभ्यवहारयति सैन्धवान् अभ्यवहारयति सैन्धवैः विकारय
विकारयति सैन्धवैः अथ भाषेतु हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तं हारयति भारं देवदत्तेन करोति कटं देवदत्तः कारयति कटं देवदत्तं कारयति कटं देवदत्तेन

शब्दस्याशब्दसंज्ञा १।१।६८ शब्दस्य स्वंरूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना येन विधिस्तदन्तस्य १।१।७२ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च
रूपस्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः॥

॥ स्वंरूपं शब्दस्य अग्नेर्ढक् आग्नेयं आक्रोयमहत्तः आयच्छते आहते दृष्टमपि आद्यम् हृत एतत् एवसंज्ञिनः न
ष्यादेर्गणादेर्ढगादिप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् प्रातिपदिकादित्याधिकारात् किमनेन सूत्रेणेति चेन्न सत्यं अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो वह्न्यादिभ्यो माभूदिति।
भः नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरंगत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च अर्थो हि प्रतीतौ संबंधग्रहण
योग्योपि प्रत्यायनासाधारणः परज्ञानजन्यबोधविषयत्वात् बहिरंगः अनुकरणदशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमनेन रूपग्रहणेनोच्यते दृष्टशास्त्रे।
च शितो रूपचविनिवापनार्थं रूपग्रहणेनानार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य सुपपच्च भवति न चेत् ज्ञापकादर्थोप्यस्तु स्वमिति वचनाद्रूपं चेति सामर्थ्यादर्थं च ततो रूपग्रह
का शकुपेदत्वत्र शेषत्वमप्रगृह्यसंज्ञा न भवति प्रादूहोढ इत्यत्र तु ऊढग्रहणेन ज्ञानमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशत्वमस्ते च विस्तरः अशब्दसंज्ञेति किं।
किः दाधाभ्वीमयास्मात् प्रधानोः शब्दार्थकान्याभूतत्वे नदाधाध्विति घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्वःकिः स्यादिनिवार्यघुमास्थेत्यादिना आत्वईत्वादि वि ीसंज्ञा

॥६

द्वस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः कर्मकरणमित्यादि च पूर्वसंज्ञाग्रहणं रूपग्रहणापत्तेः किं तु शब्दः स्वरूपं गाः कृत्स्नं न त्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासः सारह स्व
संज्ञेति येन विधिः विधिविनयन्त्र उपसर्गेभ्यो किविरिति कर्मणि किः प्रत्ययः येनेति करणे तृतीया न तु कर्त्तरि तस्याः कृ योगे षष्ठ्या बाधात् न चोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमे
कर्मणा उक्तत्वे नोभयप्राप्त्यभावात् तथा चात्र करणे तृतीयैव करणं च परं तं च कर्त्तिव्यष्टित स्यैव करणत्वात् एवं च ह तृतीयापाणाव त्यं ल्यसा न नव्यवाजिन्यादिः स्का वादे॥
धात्वादीनां च सानं व्यवास्वादीनामिवन सादीनामिव संभवति किं तु नैव च शिकंतेन न विशेषणमप्रधानं त च्छाध्यानं तस्य संज्ञेति फलितं तदेतदाह विशेषणांतदंत स्येति स्व
रूपमित्यनुवृत्तेरेतन्नभ्यते एरच्व प्रत्ययाणां नादिकस्य रूपस्य च पातीरस्तात्तथः नयः श्रयः। एमाम प्रत्ययविधाविति कृ संख्यितः सास्थितः हितीयाश्रिनातीत
पत्र ग्रामाप्तपन्नैः हितीयांत भिन्नादिप्रहणेतिकैः सुवन्तैः सह समस्यते त्वात्तत्पुरुषः नेह कष्टं समुपाश्रितः त्रुद्धा दिभ्यः फल नदस्य गोत्रापत्यं नाडायनः नेह सूत्रनड
नादिः अनुशतिकादिनादुभयपदवृद्धिः॥२॥ उगिदचामिति उगिद्ग्रहणं वर्जयित्वा गिदृ ग्रहणात् तदंतेपा पांवनियामुत महांतमात्र सांतावस्ति मेह तो मह

र्णग्रहणवर्जं विरामोऽवसानं।१।४।११०। वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् परः सन्निकर्षः संहिता।१।४।१०९ वर्णानामतिशयितः संनि
हिता संज्ञा स्यात् सुप्तिङन्तं पदं।१।४।१४ सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात्॥६॥ कुलस्य गौरादिषु पसर्जनार्थे हीराति कीवो ग्रहते कृगितं स्ये तुगि देनाङीपस्य
न चेह सामर्थ्यानुदंतविधिः अस्यापत्यं त्वाम वद्यत्रत्विनार्थेत्वात् न चैवमपि नौ निशिवंक्यार्थमिति निवार्यं च बह्वा दिभ्यश्चेत्यत्र यथायथं इह स्यात् त्रुराज्ञाभ्यां मितार्थ
मपि औपगविरिति तस्याप्यत्र स्यात् तु दाक्षित्वादौ च्य कारस्येहानर्थकत्वादिति चे न वर्णग्रहणेऽप्ययं च ह्रस्वपरिभाषायाः प्रवृत्तेः विरामोऽवसानं विरमणं विरा
शब्दानुशासन प्रस्तावादाह वर्णानामिति संज्ञाप्रदेशावावसाने रसायनः अभावस्यापि तु बुद्धिकृतेपौर्वापर्यमस्त्येव यथोवरितत्र यं स्मिन्नो नित्य विभक्तानां वर्णो वा
ते अनेन विरामः चाकुत्त कालत रणेप श्यद्वारणोन रवर्णोत रंनो वार्येनेऽस्यवर्णः अवसानसंज्ञत्वार्थः अस्मिन् सुप्रयुक्त रचमान यो रिति कापसप्तमी विषयमेदा
परेरेफस्य विसर्गः अवसाने न रेफे स्यान्नित्येति सुप्तिङन्तं पदं अन्तग्रहणं च अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थं तेन गर्दूर्ह दिवन नमगृह्
नान्तस्य प्रत्ययनं अन्यत्वा कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् कथं तर्हि मातिपदिकसंज्ञायां हन्तेत्यान्तं तदन्तग्रहणमिति वात्स्यायनाकृशलं हितनि

हाः संयोगः स्वरूपमेकाहल्रायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञापनार्थं संयुज्यन्तेऽस्मिन्नुच्चारणे वर्णा इति तेनात्र सन्निपातेनाक
र्नेतु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावन्नानेकेन तथा हि मतिरर्थाद्दिमतीत्यत्र नकारस्य द्विपादकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तलोपः स्यात् निर्यायादिन्यत्र यकारः संयोग इति वान्त्यस्य संयो
गस्यात् सिद्धान्ते तु चोरह्याभ्यामिति निर्दिष्टं तस्मान्नापि नस्यात् सहनादेल मन्त्रनमयति इत्यत्र इति जातौ बहुवचनं जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमिति निप्यनागतेन
ागसंज्ञा भवतीति शिरोमात्रेणापि गुरोः सहलत्वमनन्यथः सिद्ध्यति पक्षत्रय इत्यत्र हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संज्ञेति स्थितमाक रेषादिस्तु बहूनामेव स्यात्
स्तेति इत्यत्रमनुपपन्नकारस्य संयोगे नलोपो न स्यादिति दिक् हलः किं तितउभ्यां अत्र तनो ते ईउः सन्नित्येति उप्रत्ययः सन्नवाद्यादित्वं संयत्तनरनितिइनं नेयं सोत्व
ात् गुणाभावः यदि अचोरव्यवहितयोः संयोगसंज्ञास्यात्तर्हि इह संयोगान्तस्य लुक् कारलोपः स्यात् अनन्तरा इति किं पनसं यदी इकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्।

हलोऽनन्तराः संयोगः १।१।७ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ह्रस्वं लघु १।४।१० संयोगे गुरु १।४।११ संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् दीर्घं
च १।४।१२ इति संज्ञाप्रकरणम् इको गुणवृद्धी १।१।३ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते। अचश्च १।२।२८
दीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्राच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते॥ १ ह्रस्वेकोविति सलोपः स्यात्॥ इति संज्ञाप्रकरणं॥ इको गुणवृद्धी॥ यत्र साक्षाद्
तः सार्वधातुकार्धधातुकयोः सिचि वृद्धिरित्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा एवं तेनेन चाचो ञ्णिति इत्यादौ तु इत्यानिर्दिष्टत्वात् गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गु
णनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते तेनेह न त्यदादीनामः इत्यं दिवौत् यौः विधीयत इति यत्रानुवादे शब्दर्पस्याचाम्वृद्धिरित्यादौ तत्र
पतिष्ठते अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यानुद्यमान विशेषणेष्विव्यर्थः अनुपस्थितौ निर्गंफलं चोदितामानः
त्र सुदीकरिष्यते षष्ठ्यन्तं न विभक्तिसूत्रे षष्ठ्यन्तं तस्यानुकरणात् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात् लुकि अत्र तसंतस्य निर्दोषत्वेनेति भावः पदमिति नद्वसंभवति
करणेप्य इकोतसांगस्येत्यादिकमेणान्वयस्ते मिदेर्गुणः मजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते अचश्च
ादिएतच्च ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति सूत्राद्ध्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योजनया लभ्यते ह्रस्वेत्यादि किं दिवउत् द्युभ्यां अत्र नत्वा विभक्तौ अ

नेर्दे शात् सापकान्न स्त्रासोर्विषये प्रवर्त्तमानस्याप्यनर्थकत्वात्तस्याचः स्थानिकत्वे सति नेनेत्यपि ध्येरिति दिक् पक्षांतं पूर्वमिति तत्र सतिसंभवे सामानाधि
करणव्यते नञिपि विकरणेपि नतेनद्वस्वोनपुंसक इत्यनंतप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वः श्रीपं नेदृस्वपाक् ब्राह्मणकुले १ ग्रामायेशं नांदीपं इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यासंभवा
न्नाम चरतिसंबध्यते तेनग्राम्यणीत्यादि सिद्धम् वाक्यस्य रेः शुनः इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेपि ग्रहणसामर्थ्यादिरवयवस्याचः शुनः इति व्याख्यायेन अस्या
स्यस्याचश्चेति परिभाषया भ्यामेहि इत्येत्यादिषु कांत्यस्याचः श्रुतसिद्धौ किमनेन नदेपू रयोनते नश्रायुष्मानेपीद्रवमेन इत्यादि सिध्यतीति दिक् ॥ श्रीयं नौटकि
ता श्वाहं धातुकस्येर पायपति श्रावत्सातॄन्त्यादिनाबुक् पुरस्तादपवाद न्यायेनस्थानेयोगत्वस्यायमपवादः प्रत्ययः परश्चेत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते
गाप्पृथक्करत्वादयः परा एवभवंति मिदचोंत्यात्परः स्थानेयोगत्वस्य परश्चेति परत्वस्य चायमपवादः पयांसि यशांसि नपुंसकस्य झलचः इति नुम् रूपाणि
त्यय्यम् ननु पूर्वयोगवदयमपिपुरस्तादपवादन्यायेनस्थानेयोगत्वस्यापवादोस्त्विति चेन्न बाध्यसामान्यचिंता मात्रिन्यवृतिषेधेपा संभवं वा बाध्यते इ
धेनौटकितौ १।१।४६ टित्कितौ यथासंख्यमाद्यंतौ अवयवौ स्तः मिदचोंत्यात्परः १।१।४७ अचइतिनिर्द्धारणे षष्ठी अचांम
ध्येयोंत्यस्तस्मात्परस्तस्यैवांतावयवोमित्स्यात् षष्ठी स्थानेयोगा १।१।४९ अनिर्द्धारितसंबंधविशेषा षष्ठी स्थानेयोगावोध्यास्थानं चप्रसंगः ॥
मान् अन्यथास्थमोमिन्करणांव्यर्थस्यात् नचश्चवणार्थ एवमकारः स्यादिति वाच्यं तथाह्यमितिनिर्देशात् अचांमध्येइति सत्येजात्याभिप्रायेणावचनं क
भावः अवांमध्यइति किंमुचति लुंपति अंत्यादचः परोमित्स्यात् इति व्याख्यायां नेतत्सिध्येत् शे मुचादीनामित्यत्रांत्यस्याचोऽसंभवेनमित्वविधानसा
ध्वितिप्रसंगात् अन्येतु अचोन्त्यात्परोमित्स्यादितिन्यासेनयोजयित्वा प्राचोव्याख्यानमपि कथंचितसमर्थयंते पूर्वसूत्रादंतइत्यनुवर्त्तने एकदेश
तित्वानादतोव्याचष्टे अवयवइति तेनवारीणीत्यादावङ्गस्यनांतत्वेन दीर्घः सिद्धः परादित्वे सनसिद्ध्येत् अभक्तत्वे तु वहलिहः इत्यत्र वृहाभ्रेलिहः इति ख
इतिमुमिमो नुस्वारो नस्यात् पदांतत्वादिति भावः यत्तु केचित् अभक्तत्वे वारीणीतिदीर्घो नस्यादिति तन्न रादिग्रहणं स्यादिनुमर्थमितिन्याग सेद्वादस्त्वस्य
इ धिनमायंषष्ठीस्थानेयोगास्थानेनयोगोऽस्यास्तीतिविग्रहेऽनिपातनादेत्वं षष्ठ्याः संबंधमात्रवाचित्वेपीह शास्त्रे षष्ठीसा स्थानेयोगावोध्या किमनिर्द्धारित
नेत्याह अनिर्द्धारितसंबंधविशेषेति अनिर्द्धारितेतिकिं ऊदुपधायागोहः ॥

दद्ध्यत्र। हन्तेर्विनादत्तुपधासंनिपातेनावयवषष्ठीति निर्णीतिगोहः शासइत्यादौ माभूत्। सन्निहितत्रापिस्थानेयोगत्वेगोहिशासिस्थानेधातुमात्रस्योपधाया॥
केदितीस्थानामितिनिर्दिक्तास्थानंचप्रसंगइति। नचास्यप्रसंगार्थकत्वेनिवदितव्यं। दर्भाणांस्थानेशरैः प्रकृतिरिनव्यमित्युक्तेदर्भाणामितिप्रसंगइतिप्रतीतेः प्रसंग
वीनांराविशुद्धारणाप्रसक्तौपशुद्धारणीयइत्याद्यर्थःसंपद्यते॥५०॥ स्थानेन्तरतमः॥ अर्थोत्प्राप्यमाणानांतुमध्यएवभतएवगंगोदकमित्यत्रत्रिमा
वीना। दहस्थानेऽन्तरतमनुवर्तमानेपुनः स्थानग्रहणादन्योपिवाक्यार्थःसंमतः। तात्वादिरूपेस्थानेयोन्तरतमस्तत्स्युक्तानर्थकवानितिप्राचा। एतत्प्रमा प्रमाणानाम
तिनंदेनुदाह। यत्रानेकविधमिति। स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः। स्थानतोयथादध्यत्र। तालुस्थानस्येकारस्यतालुस्थानोयकारः। अर्थतोयथाव
तिः। वंतंडशब्दात्तद्धितेणीत्रापत्यप्रत्ययान्। नस्यतुकच्छिपामितिलुक। शार्ङ्गरवादित्वात्ङीन्। वतंडीचासौयुवतिश्चेतिविग्रहेपोटायुवतीत्यादिनासमासः
भारयेयमितिरिस्यमानःपुंवद्भावेनतदापत्यवाचिनोवतंडीशब्दस्यतरपत्यवाचीवातंड्यशब्दोभवति। ननुवतंडादिः॥ गुणतोयथा। वाग्घरिः। घोषवतो
नेनरत्नमः॥१।१।५०॥ प्रसंगेसतिसदृशतमआदेशःस्यात्। यत्रानेकविधमान्तर्यंतत्रस्थानतःआन्तर्यंबलीयः। नस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपू
॥१।१।६६॥ सप्तमीनिर्देशेनविधीयमानंकार्यंवर्णान्तरेणाव्यवहितस्यपूर्वस्यबोध्यम्॥ महाप्राणस्यतादृशएवघकारः। प्रमाणतोयथा। अमुंअमू
यनेनह्रस्वस्यह्रस्वोदीर्घस्यदीर्घउकारः। नमप्रहणांकिं। वाग्घरिरित्यत्रघोषवतोह्न्यत्तरस्यामितिपूर्वसवर्णेक्रियमाणेमहाप्राणत्वसाम्येनद्वितीयोनादवतस
यघ्वमाभूत्। किंतुनादवान्महाप्राणश्चतुर्थोघएवयथास्यादितितेनचेना। सोमेन्यत्रप्रमाणतआन्तर्यवानकारोनेतिभावः। तस्मिन्निति। सप्तम्यन्तानुक
॥ निःशब्देनेरंतर्यपरःदिशिरुच्चारणक्रियः। अविचयणितुकेव्यवहितेऽव्यवहितेचसतिमात्रमव्यवहितएवेतिपूर्वस्यपरस्यचमाभूत्पूर्वस्यैवेतिनिय
वहितस्येतितुफलितार्थकथनम्। पूर्वस्यैवेतिकिं। दध्युदकम्। अत्रोकारस्यमाभूत्। अव्यवहितस्यैवेतिकिं। अपिचिरत्र। सोमसुत्स्व। व्यवधानंचात्रव
र्णनिमित्तेननतुकालकृतम्। संहितायामधिकारान्ता पकान्। अन्यथानिर्दिष्टग्रहणादेवासंहितापायणाच्चप्रसंगात्किंतेनसंहिताधिकारेणातोव्याचष्टेव
र्णएवंचसंहिताधिकारवहिर्भूतविषयः। कालव्यवायेऽपिसभवतीतितेनान्नाविष्णुइत्यादावप्रवृत्त्यानद्‌कृतोहंहेदेवनाहंहेचेत्यादिनाउत्तरपदेप

दिति। उत्तरस्येति किं। निष्कुतिङ् इति निघात उत्तरस्यैव यथा स्यात्। अग्निमीडे निहर्ष्ट्रे अग्निमा अव्यवहितस्येति। यत्र ह निर्दिष्टग्रहणानुवृत्या लभ्यते
नांतं भन भिन्यादो ऽदर्श्येति पूर्वसवर्णो न प्रवर्तते अलोंत्यस्य स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य उच्यते सोंत्यस्यालस्थाने स्यादित्यर्थः। त्यदादीनाम ऽः। सः। यः। स्थानषष्ठीति
यानुकसेट् लुक् स्वरान्पूर्वीमा भूत्। एवं च षष्ठी स्थानेयोगेत्युक्त्या लभ्यते। अलस्येति किं। परस्येत्यपि क्रमविधीयमानं च सुस्थ्वितिरत्र परमानन्दु हृत्याभिर
स्य परस्य मा भूत्। ङिच्च॥ अयमपि निर्भूवन्ऽः स्योदायनस्य॥ गवाग्रम्। अनङ् सौ सखा परस्य यदिति। तस्मादित्युत्तरस्य रिति नव्विनिगुम्। आदेरित्यं
दिशवायकत्वापत्ते सिद्ध्यतेगुपरत्वात् सर्वादेशत्वेनापवादमित्यनुपदमेव वक्ष्यति। आदेर्यो ऽप्यमिति। आदेरलो ऽयमित्यर्थः। अलन्तदिति व्यनुवर्तते। अनेकाल
च सूत्रानुनिर्दिष्यमानस्यादेशानवकाश्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिद्ध्यति। तत्किमनेनानेकाल्ग्रहणेन चा सौ। न सेमन्नस्य स्यादिति शंका। डिच्चेत्यस्यानि

स्मादित्युत्तरस्य १।१।६७ पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम्। अलोऽन्त्यस्य १।१।५२ षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्य
आदेशः स्यात्॥ ङिच्च १।१।५३ अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात्। सर्वस्येत्यस्यापवादः। आदेः परस्य १।१।५४ परस्य यद्विहितं कार्यं तदादेर्बोध्यम्। अलोऽन्त्य
न्त्यस्यापवादः। अनेकाल्शित्सर्वस्य १।१।५५ अलोऽन्त्यसूत्रापवादः। अष्टाभ्य औश् इत्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते॥ मार्थत्वाश्

। उच्यते। अनेकाल्ग्रहणाभावे रामैरित्यादावैसादेशः। आदेः परस्येति सकारस्यैव स्थाने स्यान्नतु सर्वस्य स्थाने इति दिक्। शित उदाहरणं इदम इश् इतंदम्
ने आरिशश्चेना नो भिस रत्वादि रिष्यते॥ परत्वादिति। अत एव आदेः परस्येति पृथक् किं पुनरङ्गं नन्वनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनन्तरमेव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति
किमनेन पृथक्सूत्रकरणेन॥ न चैवं तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति निर्दिष्टग्रहणमात्रानुवर्तनं तदिति वाच्यं॥ तस्यापि सूत्रस्य प्राक्पठने चाधकाभावेन निर्दिष्टग्रह
सिद्धेः। मैवं। ब्राह्मणा अथैवत्वत्र अष्टाभ्य इति पूर्वयोरपि जश्शसोरौशः प्रसंगात्। यथाश्रुतसूत्राभ्युपगमे तूत्तरस्येत्यंशः प्रवर्तते एवेति नायं दोषः प्रसज्यत इति अ
निष्कर्षमाहुः अनेकाल्शित्सूत्रात्प्रागेव वर्णालाघवाय तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रितेपरत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशस्य बाधित्वाद्युत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्व
ह्मणसंस्कारपक्षे ब्राह्मणा अस अष्टन् अस इति स्थिते अष्टाभ्य औ॥

त्र्दिश्योगे पंचमीनातत्त्वासिन्यायेन अष्टनोः गान्पूर्वयोरपि जरसस्तेरोरुस्तान्। न्यासिन्याय स्तुमापीस्यञ्जन्निपाता इति पठितेपि प्रत्यासत्तिन्यायेनाधिरीश्वर
त्र्वधिकृत्वं स्थानवाचासिद्दोवीप्सरेतो। सुन्कसुनाविति सूत्रावधिकननिराकरणायरेफविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः। ततश्च सर्वादेशो नानरस्येत्यस्याव
र्विशिष्टग्रहणानुवृत्त्यर्थं च तस्मिन्निति सूत्रात्परत्र कृतेनुआदेरित्यस्य सर्वादेशबाधकत्वं स्थानषष्ठ्या चातेमित्येवद्धत्या पादेशआदेरेव स्थानः। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्य
वितार्थत्वात्। यथान्यासिन्जरसेत्यंशः प्रवर्तत एवेत्युक्ताभ्यः परयोरेव जरसस्तेरोरुस्तान्नतुपूर्वयोः। नस्मादित्युनरस्यादेरितिनक्त्वितमित्यादिमनोरमा ग्रंथस
मेवाशयइति। अन्येतुयथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैवमनोरमां योजयंति। तद्यथा। नक्त्वितमित्स्यानेकाल्शित्सूत्रात्सर्वस्य नक्त्वितमितिनार्थः। आदेरित्यु
देशबाधकत्वापत्तेरित्यार्थागमयंयविरोधात्। किंतुनद्र्थानुकूल्यायस्वरूपमिति सूत्रात्याक् नक्त्वितमित्यर्थोनुपेपः। एवं चानेकाल्सूत्रात्याक् नक्त्वितम्
वदोपदृतिमनोरमाग्रंथाशयः। एवंस्थितेनिर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभायतस्मिन्निति निर्दिष्टसूत्रं नस्मादित्युनरस्यादेः परस्येत्यस्याव्याख्यैव पठनीय

स्वरितेनाधिकारः १।३।११। स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतंबोध्यं॥ ॐ॥

गान्पूर्वयोरचौरुस्या दित्युक्तदोषस्सदृत्यं परिहरणीयः। नस्मादित्युनरस्यादेरित्यत्रादेविनिर्दृश्यस्याक्षंनत्रोनरस्येत्यनुवर्तते। साचस्थानषष्ठीषष्ठीस्थानेयो
गात्। तत्रचायमर्थः। पंचमीनिर्देशेनुयत्कार्यंतदुत्तरसंबंधी उत्तरस्य स्थाने यदिधीयते तदादेर्भवतीति दृत्यंवाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणादनंतरस्येतिन्यायेन
याएवसर्वादेशेनवाध्यतेनतूत्तरस्येत्यंशोपिदृतिनात्येवपूर्वोक्तदोषः। वाक्यभेदेनव्याख्यानंतूत्तरस्यादेरित्यसमस्तन्यासकरणेनज्ञाप्यते। अन्यथाउत्तरस्ये
सूचितमितिनिर्वहेत्। किंच। अष्टाभ्यऔशित्यत्रदिग्योगेपंचमीत्वेनपूर्वपरसाधारणतया अष्टनोगाज्ज्यसौरित्युक्तेपि अष्टनोगसंज्ञानिमित्तभूतौपौ
नावेवशीघ्रोपस्थितिकात्वित्यश्वनशब्दादुनरयोरेवऔशासाच्चतुपूर्वयोविनिर्दिक॥ ॐ॥ स्वरितेनाधिकारः। अत्रेत्थंभूतलक्षणेतृतीया। अधिका
गः। कियद्दूरमधिकारइत्यत्रतुव्याख्यानमेवशरणं। यथा आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिकारः नतुषाभ्यासविकारेष्वपरवेत्यादि। यद्वा स्वरितत्वं
तंस्वरितेदृष्टे अधिकारोनिवर्ततइत्यर्थः। कः स्वरितोधिकारार्थः। कश्चतच्चिह्नत्यर्थइत्यत्रतुव्याख्यानमेवशरणं। नन्वेवंव्याख्यानादेवानुवृत्त्यनुवृ

रसंप्रहायेदंसूत्रंकृतंतथाहि। अधिकःकारो अधिकारः अधिकंकार्यंगौणोपिस्वमहिम्ना निर्वर्त्तयति। तथाचगौणमुख्यन्यायोपत्रनेष्यते। अपादाना

दीनत्रस्वरितःपाठः। किंच। अधिकःकारः कृतिर्विषयस्त्वर्थे सत्तत्परम्पराभवते। तथा ननु मन्विरत्नमाषे भोनुडिनाविरस्तवाकारापूर्वविनतिषेधः। सर्वसं

ते। तत्रस्वरितपाठेनैवगतार्थतादित्यादि॥ ❀॥ परनित्येति परान्नित्यंयथा। तुदादिभ्यःशः। तुदति। रुधादिभ्यःश्नम्। रुणद्धिपरमपिलघूपधगुणंबाधित्वानि

गुणेप्राप्ते। तथाधिनत्वादपिनत्वाम। परमपिलोपस्यासिद्धत्वान्नत्वाभावेऽपितुकारलोपंबाधित्वानित्यत्वाद्गुणः स्यात्। परादन्तरंगंयथा उभयेदेवमनुष्याः। स्व

ऽन्तिपरमपिविकल्पंबाधित्वासर्वादीनि सर्वनामसंज्ञाविभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरंगत्वात्तथा स्ववतेपि भौतिच ङिद्वित्वंयथागुणादन्तरंगमादुत्व

वृत्। परादपवादोयथा। परमप्यनेकाल्शित्सर्वस्येतिबाधित्वा ङिच्चेत्यन्तादेशः। इध्यादये। अस्थिदधीत्यनङ्नित्यादन्तरंगंयथाग्रामणिनिकुले। नित्यम

त्वमपिबाधित्वाह्रस्वोनपुंसकइतिह्रस्वः। कृतेतुनुम् अनन्तरंनाद्यस्तीनस्यात्। अन्तरंगादपवादोयथा॥ इत्यादि। श्रीशः। परमपिसवर्णदीर्घंबाधित्वा अन्तरं

नित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरंबलीयः। असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे। अन्तरंगेकार्येकर्तव्येबहिरङ्गमसिद्धंस्यात्। अकृतव्यूहाःपा

णीयाः। निमित्तविनाशोन्मुखंदृष्ट्वातत्प्रयुक्तंकार्यंनकुर्वन्तीत्यर्थः॥ इतिपरिभाषाप्रकरणम्॥ संहितायामित्यधिकृत्य॥ ॥ ॥

णोयणिचभाष्येऽपवादत्वात्सवर्णदीर्घः तथा च्छौ। छन्त्यः। सुत्यौ। सुत्यः। इत्यत्रान्तरंगत्वादियङुवङ्प्राप्तेऽपवादत्वाद्यणेनबाध्यते। सुधीनिपणप्रयु

न्यत्रचरितार्थः। नहिपरान्तरंगाभ्यांबाध्यते तथाहि इयङुवङ् नित्यार्थङ्कारयोःस्वनङ्दिवचरितार्थत्वात् नङिनभवतीति किंतुपरत्वान्नित्यत्वात्शिइत्यने

जीवनात्। भवनात्। अपजेरम्। ग्रामेरहः। सर्वेरहस्यम्॥ अत्र अयजरइदं॥ ग्रामरहःसर्वरहस्यमितिस्थिते अन्तरंगेगुणेनसवर्णदीर्घोनबाध्यते॥

गुण्येइत्यादि। श्रीशदृष्ट्वादौचरितार्थत्वात्। असिद्धमिति। तेनपद्यादेरमित्यादौएतत्सैन्दवं। अकृतव्यूहाइति। अकृतकार्याइत्यर्थः। एवंनहिसर्वसत्ताः

र्यंस्यात्। अतआहनिमित्तविनाशोन्मुखंदृष्ट्वेति। लोकसिद्धार्थकथनमेतत्। पद्म। असमर्थेनाप्येतत्कथनं। कुत्यतेततस्तैतेरस्युहः। कार्यविशिष्टोपदेशोविना

निमित्तत्वंकार्यं। अकृतोव्यूहोयैस्ते अकृतव्यूहाइति। पर्यायपिशासनमपिशास्त्रेनिवर्तयतीति। परिभाषांतरंपकानेफलंतत्तुल्यंतथापि अकृतव्यूहाइत्येवलघु

ापादिति भावः न कुर्वतीति यथा निषेदुषीमित्यादौ क्वसोरिट् न तद्वदन्नत्यास्त्वमपि भूविनाशं स्याद्यतेन वक्ष्यादिनं नंस्यतीत्यादौ च्यन्तकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ इति परिभा
॥ ॐ ॥ इकोयणचि ॥ प्रत्याहारस्य इकोपेक्षत्वात् अचि वाच्यनिरूढा न स्यात् ॥ यस्यास्तीत्यादिव्यवस्थितेन निर्दिष्टान ॥ तेन स्थाने यणादेशो भवति
ाभाव्यमान स्थाने सवर्णा यथा दृष्टकल्पना देवेचेह प्रणीतद्रुम्भवान्येन सम्यगनुनरं वै विभाव्यमानस्य सवर्णत्वं चकाराभावेन पराव्यपकारादि शब्दानाम
ा सिद्धयाद्यं स्थाने न च लक्ष्यार्थं वाधानुवृत्ते भावि वि शब्दकार्ये स्थाने नाराच्य यास्यामस्थितिवाच्यां एवमपि तृतीयचतुर्थ्योः कारस्थकारायामन्त्येकत्रिशद्य
र्णानां एकावेशस्य कृत्वाना नाले देशस्य प्रसंगानां तस्मादिह स्थानेन्तरतमः सूत्रे तेन वृद्धिर्भवति सम्भिन्नस्यानुपदं च स्थानि स्थानेन आन्तर्यादि नि । अ
र नि परस्त्वानां द्वांशां अर्थादि कदृति संबध्यते । संहितायां निपठ्यति । इष्यते नादेकार्थे निमित्तार्थता । अतिरिच्य तत्संनिधिर्विद्यते तत्रैव परा भवति ।

युणचि ६।१।७७। इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते । स्थानत आन्तर्यादिकारस्य यकारः सुध्य् उपा
स्थिते । अनचि च । ८।४।४७। अचः परस्य यरो वा द्वे स्तो न त्वचि इति धकारस्य द्वित्वे स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ १।१।५६। आदेशः स्थानिवत्स्या
स्यान्नत्वल्विधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेना ऽच्त्वमाश्रित्या ऽनचि चेति द्वित्वनिषेधो नाशङ्क्यो नाल्विधाविति निषेधात् ॥
नचिचापरो तुनासिक इति सत्वा द्विर्वेति चानुवर्तते ॥ अचो रहाभ्यामिति सूत्रात् द्वे इति च तत्राह अचः परस्येत्यादि ॥ एवं चात्र याग्रहणानुवृ
द्वे खिम्भातिषु शाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्यस्य दीर्घाचार्याणामिति च सूत्रत्रयेनारंभणीयमिति भावः । अन च इति किं । नाराम्य मित्यादौ मस्य द्वित्वं मा
वीति पदिपर्युदासः स्थानतो न नित्ययुक्तमन्त्यस्य रशेन याद्यर्थगतिर्विति न्यायादजभिन्ने ऽजसदृशेवर्णे हलीत्यर्थः स्यात् । ततो वाच्यवान् हलीत्येव वदे
द्मस्य प्रतिषेधः तिङ्वीतिनत्वचीति । एवं चावसाने पि द्वित्वं भवति । वाक् । वाक्क् । स्थानिवदादेशो । आदेशे तत्तेस्वरूपभेदात् स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्र
ाआरभ्यते । अस्तेर्भूः । आर्धधातुके विवक्षिते । धात्वादेशो धातुवत् । तेनाचीपदिन्यादिधातुमन्यपाः भव्य । वक्तव्यं । किमः कः । अंगादेशो ऽगवत् । तेनेदृना
भाचा । केन । काभ्यां । कैः । आदेशग्रहणं किमर्थं । स्थानिवदित्येतावतैव संबंधि एवमपि स्थानव्याभात् । यथापिवत्वरपीनेहस्तुके पुनरनिगम्यगतेदतिचेदत्रा

॥ अक्तेर्भूः। ट्वादिः। प्रत्ययः। गेतुमुन्नित्यादिस्तुमानिकः। गरुरित्यत्रहिवृकारेणोकारेणस्थानी अनुमीयते। उकारेण चौकारं न आदेशः। तथा च तेःस्थु
नितोर्थेन त्रासन्यादेशग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं। तत्रानुमानिकस्य स्थानं। आदेशग्रहणसामर्थ्यान्नुभयपरिग्रहस्तेन पचतिस्थादेः किडं तत्त्वात् न परसंज्ञा स्थि
नन्वेरुदित्यादियथाश्रुतमेवास्तु एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादेवं भविष्यतीति चेन्न। अर्थवत्त्वेन स्थानादेशभावविवक्षानेवौ व्यस्थानस्यैव प्रसंगासंभवात्
यद्यप्यस्त्यानेयोगे लुक्तेःस्थानं च प्रसंगः। सत्यार्थवतः अर्थप्रत्ययार्थशब्दप्रयोगात् यद्यपि ङ्मेः सिजादावसंभवी इत पापिस्तु तिसुंभके अर्थप्रयुक्तस्यैव प्रसंगो
त्यनेनैवादेशग्रहणेन ज्ञाप्यते। उक्तं च। सर्वं सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः। एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते इति पदमिहार्थवत्। पचति नेनेति स्
च पि सर्वविकारे तु नरानित्यत्वानुपपत्तिस्तथापीह विकारस्य च नासौ तिनान्यर्थमेन च शब्दको तु भेत्तव्यम्। अनल्विधाविति किं। पथाल्लोपेः पथानः पथ

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ।१।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम्। परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्। स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये
स्थानिवद्विभाषा। नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु।१।१।५८। पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये
परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् इति स्थानिवद्भावनिषेधः। कृत्ना स्त्रमृकशिण।४।५३। इति घकारस्य टकारः॥ ९९ स्वविधिपरमालोविधिर्यत्रानि

नमाभूत् तत्रालविधौ यथा च्युद्धेरुपेण। अत्र सकारस्य स्थानिवत्वेन विसर्गवदड्व्यमाश्चिनाऽव्यवाय इति णत्वं प्रसज्येत अलः परस्य यथा। द्यौः यथा। दिव् ह
लोपेन। अल्विधौ तु कामः। ओपौ न्योर्वलीति लोपेन न चोनविधिसामर्थ्यालोपेन भवेदिति णत्वं। धुपानमित्यादौ तस्य स्थानिवत्त्वाभावात्। अनल्विधौ यजेः क्तः कृ
ते चेत्युक्तेन न चेह स्थानिवद्भावेन जातेष्वन्नेः आद्गुणः वादेशो च कृते हल्लि सर्वेषामिति नित्यं लोपेन कदृष्टेति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यं कथमिष्टं इति रूपोनरा
त्। सिद्धान्ते तु कदृष्टे ओभगो अघो अपूर्वस्येति पत्ते लोपविकल्पः। कथमिष्ट इति च रूपद्वयमभ्युपगम्यते। अनल्विधावित्यस्य चायं वत्स एवं च गृह्यते नेनरामायेत्य
चेति दीर्घेः सिद्धमिति न देशताह न हि धी स्थित्रादित्वमाश्रितं। पचनादेशणवयवोऽनत्र स्थानेन व पदवलयात् पदिनामित्यादौ रुदादिभ्य इति वत्वादि लक्षणरइद्वच्चसि अ
नराह्। न तु स्थान्यलाश्रय इति। आश्रयणं चेह यथा कथंचित् प्राधान्येनेति वेत्याह प्रहस्तेनमपमेन्यत्र लादिलक्षणद्वस्त्र॥ ७ ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ।

स्थानिवत्। परस्मिन् किं। आदीध्ये। नित्यत्वादिटःएत्वं तत्तु न परनिमित्तं तेन यीवर्णयोरिति लोपे कर्तव्ये तत्त्वस्य स्थानिवत् पूर्वविधौ इति किं नैधेयः निपूर्वा...
र्घयोः किः आतो लोप इटि च इत्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वं नेत्युक्तम्। आकारस्य स्थानिवत्त्वेऽनिर्दिष्टं च नव्यपदेशेन व्यवहारविरुद्धत्वाद्धाप्येत। न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते न...
विधिग्रहणं च व्यर्थं पूर्वस्य निषेधः कार्यं कर्तव्ये दृष्टार्थस्य सादेः प्रयुक्तत्वादिति चेत्। पूर्वस्य विधिः पूर्वस्माद्विधिः इति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणम्। तत्पष्ठ...
मीसमासपक्षे मृद्वी क्वचिदपि पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावनिषेधे तु अकृत्यवादयन्ते वात्र स्थानित्वाभिप्रायेणादिभिः पृष्टके स्त्री क्रत एवास। अस्ति...
तेन चत्र च भव वस्य संप्रसारणं न उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणं तस्यानं संप्रसारणादिति निषेधात् नत्वोरदत्वं परनिमित्तं चेति वाच्यं। अङ्गाद्विसेप्रत्ययेपरेतत्पू...
र्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पंचमीसमासपक्षे तु प्रयोजनं। गत्वेति। तन्वते। इत्यणादेशस्य स्थानिवद्भावाद्वेट्। अत्र हि निमित्तं निमित्तं तत्र स्थानिभूतादुकारात्...
न निर्दिष्टं प्रयोजनं च हि रंगस्य रूपेण सिद्धत्वाद्विगमस्यानाभसत्त्वेनेः। न च वनानानन्तर्यदिति निषेधः। यंतरंगबहिरंगयोरानन्तर्ये मिति हस्वत्वादिमते निषेध...
रकार्यं यत्र च आनन्तर्यमाश्रितं तत्र न बहिष्प्रकृतिरिति कैय्यटमतेन तदभावात्। न चैवमपी पचत्विति प्रयोजनं भवत्येवाद इह हि अंते रकारस्य च उकारस्य चानो गुणा
नेतस्य च परादिवद्भावाच्छ्रयग्रहणेन ग्रहणेसति सिजभ्यस्ते तिजुस्प्राप्नोतीति लोपस्य एकादेशस्य वा स्थानिवद्भावाच्च भवतीति वाच्यं चेतर्हि लिरूपेवानन्तरो श्रिः संभ...
नत्वाह चर्यादस्य सारूपिलङ एव श्रेर्जुसविधानात्। न च सिद्धसाहचर्यात् लुङ एव ग्रहणमस्त्विति शंक्यं विप्रतिषेधे परमिति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वाच्चैवम
तादिस्यादेशस्य निवारणाय पंचमीसमासपक्षाभावस्यकरतिवाच्यं च उ कारस्यान्ते रकारस्य चानो गुणाद्य इति पररूपे कृते त्र्यस्याभावाद दरिद्रशा प्रसक्तेः अत्रैव
परादिवद्भावात् रूपग्रहणेन ग्रहणं न भवति। अन्तर्विधौ अंतादिवद्भावाप्रवृत्तेः। अन्यथा भवनेदमित्यादौ सवर्णदीर्घौ दुर्वारः एव स्यात्। अस्तु वा परादिवद्भावस्य
रस्याःभ्यादिल्यादेशे कृतेऽर्थेऽतादेशो न स्थानिवस्त्वतिविनात् तस्मादत्र पंचमीसमासपक्षो निरर्थकः एव चेदत्राह अपंचमीसमासप्रयोजनं तथाऽपि पचत्विन्स
गाय नस्तुने हसाहचर्यं नियामकतया संमतम्। द्विर्वचने चेति सूत्रे कैय्यटोऽर्थग्रहणान्त्वापकात्साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयते एवं च भवतेर्यङ्लुकि अभ्यस्तास्य पस्य
न्याभवौ भुवुरिति रूपं सिध्यति आनरिति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्ययोजुसप्रसक्त्या च परतयामापवादिभिर्व्यां स्यात्तत्वात्। अतएवाभ्यस्तात्सयोजुसनि

वावापीपचत्रिन्येनन्त्रिद्द्येपंचमीसमासपत्त आ भ्यवगीयद्दति अन्येत्वाहुः॥पंचमीसमीसपसग्रयोननतयाभाव्येवेभिदितामाथितिकरत्वस्याप्युदाहृतन
यर्थ्यशंकाकार्या॥य दपियडोः कारस्यलोपस्यस्यानिवद्भावंविनापिग्न्कान उपदेशेः नुवानाद्स्यादिविदितनिर्देशयणाभ्यणादुदरणतेति नेभाषद्दतोमिदं
दृचिविभिदितेतिरूपंसुसाधंनथापिमाथितिकरत्वादिसिध्यर्थसपदीभ्युपगंतव्यःनचमथितंपथ्यमस्यमाथितिकरत्वत्वात्पिनदस्यपत्वमितिढकिदका
नेपसेतिचेतित्तोपादिसुसुकांनादितिरुकस्यानेमसत्यमानोयकादेशःलोःप्यत्त्वोपस्यस्यानिवद्भावंविनैवसुपरिहरःऊस्येकरत्वनस्यान्यादेशयोरकारउवार
मसुपगमेऽन्त्यविधिनेनस्यानिवद्भावामद्दत्याऽस्यानिकरकादेशष्ठोनभवतीतिकादेशप्रसक्तेर्माभूदितिथिकद्दतिरूपसिद्धेःकिमनेनपंचमीसमासपदाभ्य
त्वांचंमथिनयनेःकिंपिरिस्तोपलित्तोपयोर्धरएकत्तोपेचमथिनानेननचरतिमाथितिकरत्वनचरतीतिढकिंनस्येकादेशसिद्धयेनत्यस्यस्यावश्यकत्वा
स्यानिवद्भावंविनापिरकादेशापवादःकादेशःसुपरिहरः॥नाप्येतादृशकल्पनायांमानाभावःशंक्योमाथितिकरतिभाष्योदाहरणसेवमानत्वादितिस्यादेतन
त्तावधिनेनसन्निहितस्येवावधित्वसुचितं॥संनिहितंचेहत्त्वंस्थानी आदेशोनिमित्तंचनत्तनावत्स्थानिनअवधिः॥तस्यादेशेनापहारान्नाप्यादेशनिमित्त
णाद्द्वनस्यकारस्यादेशापत्तेरित्यशंक्याहअचःपूर्वत्वेनएवस्येतिपूर्वेनसुपल्लक्षणंनतुविशेषणमितिभावः॥नपदांत॥पदांतादीनांचद्वंतानांद्वंद्वःनत्ते
देनकर्मधारयःनत्तसमासःविधिशब्दस्यभावसाधनोविधानंविधिरितिसवहुत्वेनश्रूयमाणत्वान्यर्थिकंसंबध्यते॥परस्यचरमावयवद्दतिहृंतेनीतिहृहा
यानीतिरहस्याः॥नवाचद्देवस्यवपतिनतोविनद्दसवद्दत्तोपोभ्योर्वसीतिवलोपोनदितोपस्याल्लोपस्यवास्यानिवत्वात्तनचसुवंतास्रिदितिहरदत्तादिम
तैसुपापवादत्वात्तपदांतेतिनिषेधःशंक्यःविधेयस्यलोपस्यपरत्वनवयवत्वात्॥पदांतस्यस्थानेविधीनेतिव्याख्यानेतुनपदांतेतिस्यानिवत्वनिषेधाद्दत्तो
वित्वादिमनीरसायांस्थितं॥द्विर्वचनादौचेतियलोपादयआदिशब्दार्थःवरेद्दतितुवरेयोजादेशःसनस्थानिवदितिव्याख्येयंसद्द्दविवक्षाभावेपिनिपाननाना
स्युत्क्कभयोरादस्यानिपदांतेकानिसंतिकीलेःरुद्दयणादेशयोःकर्तव्ययोःप्रसोरत्त्वोपोनस्थानिवत्॥नचेकारोकारयोःस्थानिवत्त्वादचःपूर्वत्वविर
लोपोनस्थानिवद्दितिवाच्यं॥वाकारत्योरुसूत्रपदानिर्मास्त्रियंतेरतिपरोस्थानिभूतारचःपूर्वत्वसत्वान्यद्वागोचःगौचेत्यादावोकारस्यावद्दिःकर्तव्येःच

लोपस्यान्यकारान्त्यपूर्वत्विनष्ट्यनादेशकारस्य दीर्घवचने। सुप्त्सुपास्त्र। नानानंतर्यद्गिति निषेधाद्विर्वंगपरिभाषा न प्रवर्तते। स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च एवं
आप्नुहोर्येस्यायावरः। यानिर्येडं तावद्यङ् एति वस्त्र। अतो लोपः स च आतो लोप इति चेत्। लोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् परलोपे यातिः। यानेर्यङं तात्किर् अतो लोपः
अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्। ततो लोपः यलोपः न च पुनरालोपः शंकाः। सिद्धान्तकृन्माये नालोपस्यासिद्धत्वान्न स्थानिवद्भावो नानुपदिष्टलोपविधिप्रति स्थानिव
यस्तर्हि कथं च ध्योरिति उच्यते। असिद्धं बहिरंगमिति यलोपे सिद्धत्वात् यलोपः। न च नानाननंतर्यद्गिति निषेध उत्तरकार्ये अच आनंतर्येपवत् तत्र च नद्भुपगमात्
स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति वार्तिकमस्ति। तेनान्यः स्थानिवदिति निभवतीति न दोषः। स्वरे चिकीर्षकं ईकारस्य स्थानितु सुरानने कर्तव्ये
लोपो न स्थानिवत्। न च क्लितीन्यारंभसामर्थ्यकारकत्वात् दीर्घबाधकत्वात्। सवर्णानुस्वारयोः शिशाद्वृद्धिप्रसो र ल्लोपो न स्थानिवत्। यथ्ध्यनुस्वारो नुस्थानि
पूर्वदतिनस्य परसवर्णे कर्तव्ये ल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसंग एव नास्ति न यापिस्थानिद्वारानुस्वारोपि ह इत्यस्यैव न प्रसंग इत्याहुः। ननु सवर्ण पद्
स्वारो ष्या। शिशुंशु करतिकिंमनेन नष्टप्रगनुस्वारग्रहणे न सत्पृथग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्येत तथा च पचनपरसवर्णप्रसंगः शिंषंती त
लोपे स्थानिवद्भावनिषेधं वरे यग्रहणान्यथनल्लोपग्रहणमिति निश्चेयम्। दीर्घप्रतिदीव्नो हलि चेति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। यणादेशस्तु स्थानि
वत्। लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति उक्तत्वात्। तेन हलि च उपधायां चेति दीर्घो प्रवृत्त्या कियौः गियौः विभ्यतुरित्यादि सिद्धं न शीस्मिन् धिष्वमे। अरंनमि
देः क्विनिवद्गुलेधं दसीति पल्ला देशः घसिभसोर्हली लुप धाल्लोपः जक्षिव्वीति स्वलोपः। ह्यपरस्य योरिति धत्वं घसस्य त्वोजरा ह्यणीति जस्त्वे कर्तव्ये
लोपो न स्थानिवत्। समानस्य छंदस्यमूध प्रभृत्युदर्केष्विति सः समानाभिः सम्भिः। न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादपि दृति स्थानिवद्भावान्त्धि रिति
दिति निशंक्यं पंचमी समासपक्षस्यानित्यत्वात् नचनिष्ठायां सेटीति लिंगात्। तथा हि। तत्र सेटीति परं न तावदनिट्व्यावृत्त्यर्थं निष्ठासं तातदसंभवात्। ननु सं
शुरित्य त्रयस्य विभाषेति दुक्तिपेषे संभवत्येवानिट्त्वं सनीवंतेति विकल्पितेट्त्वादिति चेन्न। यस्य विभाषेत्यत्र एकाच्इत्यनुवृत्तेः। अन्यथा दरिद्रितइ
स्यात्र तनिपतिदरिद्राति भ्य इति वार्तिकेन सनोविकल्पितेट्त्वात्। तस्मात्कालावधारणार्थं सेटग्रहणं। दरिद्रितेरितालोपो न तु नेत्यादिति। अन्यथाकारि
निवद्भावं निषेद्धुमनुस्वारग्रहणं यंथन्तरेऽनादेशस्य पसंज्ञेनाक्यानिरित्यादौ २३

भाव्रुउपदेशे इति गुणनिषेधः स्यादिति॥ यदि तु पूर्वं स्यादिधौ स्थानिवत्त्वं॥ तर्हि विशिष्यायद्वा धानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति सेदोऽनर्थकं तत्स्थानि
पद्यते इति स्थितं। ननु जस्त्वविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पट्व्यतीत्यत्रांतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्झलां जशोऽन्ते इति जस्त्वं स्यादेवं। इष्टापत्तिरिति चेत् दिस्यामं
दसंज्ञायाभावाधान्नम्नाभ्रेहने। चवि। जसशु। जश्शुः। पसौलिति अतुसउस यगमहनेत्युपधालोपः सर्विचेति चर्त्वं प्रतिनस्थानिवत्। भा ध्येनु
हेतुनस्थानिवदित्युवष्टभ्य हि वचनस्य गाोनुस्वारदीर्घे जश्चरःप्रत्याख्यानाः। तदीना तु मलोपे पत्ते चकर्तव्ये स्थानिवन्नाव शंकैव नास्तीति बोध्यम्॥
लोपः। अत्र दर्शित्वेन सामान्यवचनं। दर्शनेश्वानेनतदिह शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च च्चविषयकं सत् श्रवणं संपद्यते। न चश्रोत्रव्यापारस्य निषेधोऽप्यवगं
पापीयो वं सीन्याथेवकारेण श्रोत्रव्यापारस्य निषेधेन प्रयोक्तृव्यापारउच्चारणमपि निषिद्धं स्यात्। अत आहः। अश्रुतिमथवा उच्चारणस्यनर्थक

दर्शनं लोपः। १।१।६०। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात्॥ संयोगान्तस्य लोपः। ८।२।२३। संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्। इति
लोपे प्राप्ते। यणः प्रतिषेधो वाच्यः॥ यणोमयो द्वे वाच्ये॥ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षेऽयकारस्यापि द्वित्वं। तदिह धकारयकारयो
र्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि। एकधमेकयं द्विधं द्वियं द्विधमेकयं एकधं द्वियं सुद्ध्युपास्यः मध्वरिः धात्रंशः लाकृतिः॥ चेतिसामर्थ्यो च्चर
धेनहेतुभूतं उच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति। प्रसक्तस्येति। इहस्थाने इत्यनुवर्तनादेतल्लभ्यते। प्रसक्तस्येति किं। दधि। मध्विन्यादौ तु गागमोमा भू
तदिह तत्र क्विपोदर्शनं न च लोप इति प्रसक्तविशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक्स्यादेवेति दिक्। संयोगांतस्येति निर्दिष्टस्येति। अलोन्त्यस्येति परिभाष
या। यद्यपि विशेषणेन तदंतविधिनाभावात् संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोगसत्त्वादनिपदेहेष्वन्करोतिद्न्यादौ लोपं वारयितुं
तोयस्येति द्विवचनांतेन समासत्वाभावार्थं अंतग्रहणमिति मनोरमायां स्थितं। संयोगइति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यतीति
कृणामिहत्यर्त्कुंशकं यणः प्रतिषेधइति वाचनिकमिदं। वङ्गावृत्योव्याख्येयः। व्याख्यानाच्चेहयस्य लोपो चुतोऽन्त्यतो स्वल्पग्रहणमपकृष्य स्वल्पस्यैव लोपो विधी
यत इति। अंतरंगे लोपे कर्तव्ये वहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा। न च पाश्चीप रिभाषात्रिपादिकमंतरंगे लोपे न प्रवर्तनी॥

२५

कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। न च नात्रानंतर्यमिति निषेधः। उत्तरकालप्रवृत्तेर्लोपेऽनानंतर्याभावात्। तदुक्तं। संयोगांतलोपे परत्वः प्रतिषेधः। न वा बहि
र्ङ्गं लक्षणाद्वेति। चत्वारि रूपाणीति। दद्ध्यकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति जश्त्वस्य सिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदात्पुनर्दकारे द्वित्वप्रवृत्तौ
त्वमस्ति। अत्र केचिदाहुः। उकारात्परस्य परो द्वित्वे कृते पुनः स्वकारात्परस्य परो द्वित्वं न भवति निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति तेषां तु दी
र्घग्रंथेऽन्यत्र उरदत्वस्य चः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात्त्र संप्रसारणादिति वक्ष्यमाणेनेति समाधानग्रंथो मूलस्यो विरुध्येत। न त्रिमित्तस्य लिटो भेदाभा
वात्। अन्येतु धकारस्य जश्त्वे कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति जश्त्वस्य सिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव व्यक्तिभेदात्। अत एव संख्यातेत्यादौ परस्प
रं भाष्यकृता उदाहृते। धद्द्संतत इत्यत्र सकारद्वित्वसिद्धये पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति मनोरमायामप्युक्तं। एवं धकारेऽपि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ शक्यं गा
नकद्विर्वचनस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात्स्थान्यादेशयोरभेदात्। यत्तूक्तं मनोरमायामेकस्यां व्यक्तौ लक्ष्यलक्षणे सकृदेव प्रवर्तेते न त्वेकः पूर्वप
रात्रे भाष्ये सिद्धांतितत्वात्कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिरन्यथा द्वित्वानवस्थापत्तेरित्यादि तन्न व धानानिबंधनेतरविधानादिशास्त्रप्रवृत्तौ तेन कथंचिदेकस्मिन्प्र
यादिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वेऽपि च प्रयोगांतरद्रष्ट्या शंका ज्योतिष्टोमादिशास्त्रप्रवृत्तौ तेन प्रयोगांतरेऽपि पुनरादिशास्त्रप्रवृत्तेर्वासिद्धांतितत्वात्। न तु सकृत्
प्रवृत्तेः। आनंत्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः। सा हि अनंतकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्यानर्थ
क्यापत्त्या दोषः। प्रकृते तु नास्ति द्वित्वस्यैकस्मिन्कल्पेन तथा वच्छेदे द्वित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात्। निदिग्धानोविधि
स्य तु नित्यत्वादानंत्यापत्तेः कचिद्द्विवांनौ कल्पनीया यां लाघवात्मध्यमप्रवृत्तावेव विश्रांतिविकल्पना दर्भ्यास प्रवृत्तौ ग्रहणाभप्रत्याख्यातं। अत एव सर्वस्य द्वे इत्
नः पुनः प्रवृत्तिर्विष्याहुः न नन्वत्रैकोऽसवर्णो इति शाकल्येन रूपांतरमस्तीति चेन्मैवं समासेन निषेधात्। न च नित्यसमासेष्वेव तन्निषेध इति वाच्यं।
समासयोः शाकलप्रतिषेध इति वार्तिकस्य नित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात्। मनोरमायां तु जश्त्वेन दकारे कृते तस्य द्वित्वे नेत्याशयेन सकारा
द्यो विसर्गो द्वित्वेन योऽध्यैऽयुक्तं द्विधमिति। यद्यपि धस्य जश्त्वेन दकारे पदद्वयं नास्ति तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तं स्यात् इति। कर्तृकरणे

भ्यासः। नन्विह यलो वदुर्लभः सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्नैवं संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्ग-
मिति वा तिकोक्तेः नन्वेवमपि नभ्रसुधियावित्यादि निषेधः शंकः आङ्गत्वेन प्रत्ययेपरतः पूर्ववत्तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः। सुधीत्वनुवर्त्य सुपि परतः एव यणि निषेधा
र इति। अत्र रेफस्याद्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात्। सुद्ध्युपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्व
बाध्यते। तस्मादिह तु नरस्यवाप्यनुपितृपसर्गादि निर्देशान् ज्ञापकात्। नकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव न चैवं त्वगोरूपदृश्यनादि। स्त्रीष्वाक्रोशः त्रायेण प्रयु
स्त्रीलिंगमुदाहरन्ति पुत्रादिनीति। इह सुप्यजातावितिणिनिः। तमरेचेति। आदिनि परे पुत्रशब्दस्य द्विते परेपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः। वा हत

द्विन्याक्रोशे पुत्रस्य ८।४।४८। पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनि शब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने। पुत्रादिनी त्वमसि पापे आक्रोशे किं। तत्त्वकथ
र्व वचनम्भवत्येव पुत्रादिनी सर्पिणी। तमरे च। पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे। वा हतजग्धयोः। पुत्रहती पुत्रहती। पुत्रजग्धी। पुत्रजग्धी। त्रिप्रभृ
तिषु शाकटायनस्य ८।४।५०। त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वं। इन्द्रः। इन्द्रः। राष्ट्रं राष्ट्रं। सर्वत्र शाकल्यस्य ८।४।५१ द्वित्वं न। अर्कः। ब्रह्मा। दीर्घा
दाचार्याणां। ८।४।५२ द्वित्वं न दात्रं। पात्रं। अचो रहाभ्यां द्वे ८।४।४६ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। हर्य्यनुभवः। नह्यस्ति। हलो य
मां यमि लोपः ८।४।६४ हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि। इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं। तुल्यं लोपाभावे फलं तु आदित्यो देवता अस्ये
आदित्यं हविः। यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह। माहात्म्यं। एवोयवायावः ६।१।७८॥ ९९ ति। द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वे वार्तिकमिदं नारंभणीय

।अन्ये तु हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैवानचि चेति द्वित्वं नान्येषामित्यादिनियमसंभवात्। तदर्थमारंभणीयमेवेदमित्याहुः। पुत्रहतीति। पुत्रो हत
।। अस्वांगपूर्वपदाद्वेति ङीष्। एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी। अचो रहाभ्यां। अचः किं ह्नुते इत्यादौ नकारस्य माभूत्। हलो यमां यमि। हलः किं। न्याय्यं।
रादौ नायकारादौ परे यथासंभवमुदाहरणानुच्यन्ते सुद्ध्युपास्यः। मध्वरिः। अत्र यणो मयः इति मयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते अनेन लोपः। दुर्गे
वे। कुर्मः। अन्यत्तु अचो रहाभ्यामिति जातस्य जस्य मस्य च द्वित्वे कृते लोपः। पन्यकुल्याः। सुगण्णीशः। सच्चक्षुतः। अत्रानचि चेति ङमो द्वित्वे सत्यनेन ङ॥

णकारनकारयोर्लोपः। लोपः स्यादिति। खपो ह्रस्व इति सूत्राद्ध्रस्वात्तरस्येत्यनुवर्तत इति भावः। लोपारंभफलं तु निति आदित्यो देवतास्येत्यर्थे आदित्य एन्य
तिस्यपत्ये पुंसि चेत्यकारलोपे अनेन यपलोपे आदित्यमिति कपकारकं स्यं सिध्यतिनान्यथा इति भावः। नचापत्यस्य चतद्धिते नालोत्यनेन यलोपे कृते एकयकार
तिपाद्यं। अदितेनानन आदित्य इत्यादि विषयापोन स्यापत्तेः। यथासंख्यविज्ञानादिति। उभौदाहरणौ लोपारंभफलाभावाद् इफस्य रेफे परतः उदाहरणभावा
स्य सूत्रमिहलोपन्यस्तं माहात्म्यमिति। अत्र मतोलोपानेत्यर्थः। हलोयमां यमि सवर्णे लोप इति तु न स्यादिति। सूर्य्यः आर्द्रमित्यादौ रेफान्यस्य लोपापत्ते। एच
दिति। नन्वत्रैव यथासंख्यसूत्रं यत्कृतं भवितं। पत्याद्यस्य प्रहरणं युनहायवाचनिरूढलक्षणाभ्युपगमेनेनस्यार्थलोपा भूर्भविष्यत्यार्थत्वेनमारायय

एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि॥ नस्यलोपः। ६।१।७८। न स्येतो लोपः स्यात्। इति यवयोर्लोपोन। उच्चारणसामर्थ्यात्। एव च
स्ते त्वापीह्नभयति। हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः। वान्तोयिप्रत्यये। ६।१।७९॥ यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः। गोर्विकार
गव्यं। गोपयसोर्यत्। नावा तार्यं नाव्यं। गोरचयोध भूत्यादि नायत्। गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं अध्वपरिमाणे च। गव्यूतिः। कृतियूतौ
त्यादिनायूतिशब्दो निपातितः। वान्तइत्यत्र वकारेण गोयूता — विभ्यत्र वकारादापूर्वभागे लोपोभ्यो रितिलोपेनवकारः प्रश्लिष्यते॥
तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात्। वकारेण लुप्यते इतियावत्॥ ११ संख्यातस्यावश्यंभाव्यत्वात्। अन्यथा एचां क्रमेणाय्वायावेन सिद्धं
भंतरतमत्वेनापि न सिद्धेः। तथाहि। एचः संध्यक्षराणि। ततश्च संवृताकारतालव्योऽयं एकारस्य संवृताकारतालव्यौ। एवं संवृताकारोष्ठ्यश्च ओकारस्य नादय
एव ओष्ठ्योत्तरस्य उत्तरे कारे इकारः। अर्धमात्रः। अकारस्त्वर्धमात्र एव। एवमोकारे उकारः। अर्धमात्रः। अकारस्त्वर्धमात्रः एव च विवृताकारतालव्य
स्य विवृताकारतालव्य आय। विवृताकारोष्ठ्यस्य विवृताकारोष्ठ्य आव। वान्तोयि प्रत्यये यीति किं। गोभ्यां। नौभ्यां। प्रत्यये किं। गोयानं। प्रकारान्तरवित्ति। येन
तिसूत्रस्यापवादस्तेनप्राप्तिर्नियिदिवलवत्वाद्यवस्थाग्रहणादित्याते केनायमर्थोन्यते। ओदौतोरिति पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तोप्रतिस्थानि त्वेन निर्णीतत्वादि
अभ्येति। भाषार्थमिदं। गोर्यूतौ लोकेपि वा तादृशः स्यात्समुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः। गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगमित्यमरः॥ ९ ६ ९

न इति। किमंतत्वेनेत्यर्थः। ननु गव्यमनाव्यमित्यत्र अमनेनापरत्वादृलोपाभावेपि गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादत आह यीन रत्न
कारेणेन लुप्यत इति। एवं च हलि सर्वेषामिति सूत्रे भ्योरित्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य यस्य लोपः स्यात्। दितिभ्या ख्या स्य समानेसंगच्छते। एतच्च गतेवृक्षमूर्यैका
धातोस्तन्निमित्तस्यैव पूर्वत्रासिद्धं नियमार्थमिदं। अत्र च पूर्वसूत्रमनुवर्तते। एवं च सति यान्वाल्देनवा दिम्रत्ययः परा मत्स्य तयोप्यनुक्तानामनुसन्धितिहितोपि यातु
स्त ऐ निमित्तं भवति। एवं कारस्थिश्च शृतावधारणार्थः। अन्यथा हि तन्निमित्तस्यैवोपदिभवति न हि धातोरेवेति विपरीत नियमः संभाव्येत तान्त इषया यथा अस्यत्तना
धोस्तन्निमित्तस्यैव ६।१।८०। यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य। लव्यं। अवश्यलाव्यं। तन्निमित्तस्यैवेति किं।
यते। ओयत। सय्यजय्यौ शक्यार्थे ६।१।८१ यान्तादेशनिपातनार्थमिदं। क्षेतुं शक्यं क्षय्यं। जेतुं शक्यं जय्यं। शक्यार्थे किं। क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षे
यं जेयं मनः। क्रय्यस्तदर्थे ६।१।८२ तस्मै प्रकृतिप्रत्ययार्थाय यदर्थे ना रः कौशेयं विक्रेतुं आपणे प्रसारितं क्रय्यं। क्रेयमन्यत्। क्रयणा
र्थ इत्यर्थः॥ लोपः शाकल्यस्य ८।३।१९ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे। पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः
हरयिह। हर इह। विष्णविह। विष्णइह। श्रिया उद्यतः। श्रियायुद्यतः। गुरा उत्कः। गुरावुत्कः। कानि सन्ति कौ स्तः इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिव
द्भावादेशो प्राप्तो न पदान्तेति सूत्रेण प्रत्याख्यातविधौ तन्निषेधात्। एकः पूर्वपरयोः ६।१।८४ इत्यधिकृत्य॥ आद्गुणः ६।१।८७। अवर्णा
द्विपरे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्। संहितायां। उपेन्द्रः। रमेशः। गङ्गोदकं। उरण् रपरः १।१।५१ ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने
ऽण् रपरः सन्नेव प्रवर्तते। तत्रान्तरतम्यात् कृष्णर्द्धिरित्यत्रार। तवल्कार इत्यत्राल। अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वं॥ ८८ सात्। धातोस्तन्निमि
त्तस्यैव नन्त्वाचे तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि लभ्यमिति। लुनातेरचो यत् सार्वधातुकार्धधातुकयोरि
। अवश्यलाव्यमिति। ओ रावश्यक इति यत्। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। लुंपेदवश्यमः कृत्ये इति मकारलोपः। लव्यमित्यादेः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे
नियमसूत्रमिदं व्यर्थमित्याशंक्य परिहरति। तन्निमित्तस्यैवेति किंमिति। एकदेशानुवृत्त्यापि सैवायमाशेषः पर्यवसन्नः॥ ॥

तरतिआङ्पूर्वादित्रः कर्मणिल्युट् यगान्यनेपदेयजारित्वात्संप्रसारणं। पूर्वरूपं। अकइतिदीर्घः। आनुगास्यपरादिवद्भावेन धातोरेवत्वेनापियारि
भितात्कत्वंनास्तीतिभावः औपततइति। पेत्रः कर्मणिल्युट्पगादित्रामयत। आङ्जारीनामार्थेतिइट्। शप्यमिति। एधिलिङ्चेति। चाल्कताः। सेयूमिति।।
यनुवृत्तेतियत। प्रकृत्यर्थो इति। प्रकृत्यर्थो द्व्यविनिमयः। लोपः शाकल्यस्य। अवर्णपूर्वयोः। किं। दध्यत्र। मध्वत्र अशिपरेइति। यणनुमो भगो इति
नुवर्तते। अशि किं। वृक्षवृकरोति। अत्रलोपोमाभूत। नचात्रविलोपस्यस्थानिवद्भावेननिर्वाहः। पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिमुपगमात्। तन्चैवमपिहलि
तितिनित्यंलोपःस्यादितिशंक्यं। नचाशीत्यनुवृत्त्या अशहत्वोविशेषणात्। लोपोव्योर्वलीति लोपस्तुनशंकनीयः। स्थानिवत्वेनेनिनपूर्वाने निःसूत्रएवो
हरएहीति। ओमाङोश्चेतिपररूपंप्राप्तंतन्निषेधायादिति। नचस्थानिवत्वनिषेधस्तिद्धंवहिरंगमंतरंगरत्वपलोपस्यासिद्धत्वापणाचादेशोऽस्तएवेतिवाच्यं

योऽऋतिसवर्णे। ८।४। ६५ हलः परस्यमरोलोपोवास्यात्सवर्णेऽमरि।। द्विलाभावेलोपेसत्येकयं। असतिलोपेद्वित्वलोपयोर्वाद्विपं इति।
लोपेचासतित्रियं। कृष्णर्धिः। कृष्णर्द्धिः। यणादइतिपञ्चमीमयइतिपष्ठीतिपक्षेककारस्यद्वित्वं। लक्षस्वनन्वित्वेतितेननकारस्य इत्यत्रक
चतुष्टयंद्वित्वंतस्यैवकस्यैवनोभयोरुभयोरपि। नवल्कारादिष्वपिवैधं रूपचतुष्टयं।। ९९ इक्ष्पाम्यपानेनतयोरेवबहिरंगत्वान्वाजानंतर्ये
भावाउरणरपरः। अनुवादेरपत्नीस्थानेयोगेतिपरिभाषायाअनुपस्थितावपिस्थानेग्रहणंननोऽनुवर्ततइतिआशयेनाह। जनस्थानेयोणितिं। स्थानेन
त्यतोऽपिस्थानेपूहणमिहानुवर्तते। तेनप्रसंगावस्थायामेवाणरपरोभवति। ततदेन स्थानचेहेरपरःसन्नेवप्रवर्ततेइति। उद्दकिं। रैयतिगैयं। रैयं। अप
ङ्डादीनांरपरत्वंमाभूत्। रोङ्नः। माचीयतिरि ङ्कियते। आंतरतम्यादिति। रेफशिरस्कसआदिल्यस्य रेफ द्वारकारेणस्थानसाम्यादित्यर्थः। पदे
पि। कृयेर्यस्यैतिभावः।।७०।। झलोझलि। इहोपेमामित्यत्रोइलइत्यनुवर्तते न दाह। हलःपरस्येति। हलः। प्रत्ता। अरइतिकिं। शार्ङ्गं। कृविर्किं। प्रिय
तध्योपोत्रपूर्वत्रासिद्धेस्थानिवत्त्वभवतीतिचकारस्यसकारेपरेलोपःस्यात्। सवर्णेइतिकिंतृत्ती। सवर्णग्रहणसामर्थ्याद्यथासंख्यमत्रनभवति। तेनशोप
डस्यविकल्पेननलोपःसिध्यतीति दिकूलोपोवेति। सपोदइ निष्कजारन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। असतिलोपइतिद्वित्वाभावेदलनुपन्यतेद्वित्वलोपयोर

मिति। एणीमय इति। नसर्वां तरेण पुनर्विनेचतुर्थमिति बोध्यं॥ ॐ॥ वृद्धिरेचि। पूर्वसूत्रादादित्यनुवर्तते। तदाह। आदेचीति। कृष्णैकत्वमिति। कृष्णौति
पृथ्य कृष्णपरं। एवं देवेत्यपि। कृत्यैवात्र षष्ठीसमासः न्यसभ्युपेत्य पूरणगुणेति निषेधप्राप्तेः कार्मधारयप्रमाणात् इत्यादिनिर्देशेन गुणेन निषेधो नित्य इति केषांचित्
नेनापेनावस्तुकामिति बोध्यं। एत्येधत्यूठ्सु। अत्र एचीत्यनुवर्तते न तु एत्येधत्योर्विशेषणं न तु ऊठः असंभवात्। आद्गुण इत्यतः आदित्यनुवर्तते तदाह एचो नाभ्याच इति। अ
ना घोरिति। प्रष्ठौह इति। प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट् वह श्वेति ण्विः। ततः शसि वाह ऊठ्। गुणापवादस्तया अनेन वृद्धिः। प्रेद्धिपर्शिति। मपूर्वस्यैधतेर्यन्तस्य तु ङि

वृद्धिरेचि। ६। १। ८८। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् गुणापवादः। कृष्णैकत्वं। गंगौघः। देवैश्वर्यं। कृष्णौत्कण्ठ्यं। एत्येधत्यूठ्सु। ६। १। ८९। अवर्णा
दे एत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। पररूपगुणापवादः। उपैति। उपैधते। प्रष्ठौहः। एजाद्योः किं। उपेतः। मा भवान् प्रेदिधत्। पुर
रूपापवादत्वादेनेयं वृद्धिरेङि पररूपस्यैव बाधिका न तु माङ्ग्योरत्यस्य तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव। अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानं॥ अक्षौहिणी
। स्वादीरेरिणोः। स्वैरः। स्वेन ईरितुं शीलमस्येति स्वैरी। स्वैरिणी। प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु। प्रौहः। प्रौढः। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणमित्युक्तेस्
ोः पृथक् ऊढग्रहणं तेन ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः। प्रौढवान्। प्रौढिः। इषेरिच्छार्थात् तु वृद्धिः। इष्यगतौ दिवा
। इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः। एषां घञि ण्यति च। एषएष्यप्रकृतिरूपे तत्र पररूपे प्राप्ते। तेन वृद्धिः। प्रैषः। प्रैष्यः। यस्तु ईष उञ्छे यश्च ईष गतिहिं
दर्शनेषु। तयोर्दीर्घोपधत्वात्। ईषः। ईष्यः। न चाद्गुणो। प्रेषः। प्रेष्यः। ऋते च तृतीयासमासे। सुखेन ऋतः सुखार्तः। तृतीयेति किं। परमर्तः। प्रवत्स
कम्बलवसनार्णदशानामृणे। प्रार्णम्। वत्सतरार्णमित्यादि। ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णं। दशार्णो देशः। नदी च दशार्णा। ऋ
ः वो गेऽत्याद्यागमाभावः पुरस्तादिति। पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनेत्यर्थः॥ अक्षादिति। आदित्य ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले
अक्षौहितिच। तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति। एवमन्यत्रापि बोध्यं। अक्षौहिणीति। ऊहः समूहः सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी। अक्षाणामूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशे
षसेना अक्षौहिणी। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं। अक्षाणामिन्स ऊह्यन्ते न समासेन न दनीत् अक्षौहिणीत्येव भवति। न तु न च वृद्धिः। अन्तरंगत्वाद्गुणेन बाधात्

प्राकृ।यथप्रवादोन्यत्रचरितार्थस्तर्हिपरांतरंगाभ्यांवाध्यतइति।स्वादीरेरिणोः।ईरेरिएयोरितिक्वचित्कोशपाठः।स्वैरीतिणिन्यंतस्यखिपांत्स्यनायप
रिन्यत्रहृतस्यसकृत्कालरस्वेनस्वैरीतित्युक्तमिति।स्वस्वैरीरइतिपदांतेनस्यशत्वस्यममामेसादीरेरइतिवृद्धेरुतापांपमतार्थीयइतिः।पदाद्वामनार्थी।येनिम्नव्यायांतेनर्दी
नस्वशब्दस्यसमासः।नदापितदेकदेशाईरशब्दोस्त्येवेति।स्वयंगीतिनपदृशांन्यर्थस्यादितिभावः।स्वैरीति।सुप्यजातौणिनिस्ताछील्येइतिणिनिरुपपदसमासः।स्वैरिणी
पः।प्राग्भागमीरिन्शब्दमादायवृद्धिः।केचित्तुलिंगविशिष्टपरिभाषयात्रवृद्धिरित्याहुस्तन्निष्फलमितिभावः।नानर्थकस्येति।उपस्थितस्यार्थस्य
विरोधपरणान्नसंभवेत्वागायोगादितिभावः।प्रैष्यइति।एवकाराद्वर्णादिभ्यःपरनन्यनीयरशब्दतेनेनएयंतादिषःन्मोत्स्यपिपररूपमेवनतुवृद्धिः।भष्यग
घृपधगुणामाशंक्याहृतयोरीर्चोपधत्वादिति।प्रवत्स्यतरेति।इहकेचिद्वत्सशब्दंवृत्सरशब्दंचप्रक्षिपंतितद्भाष्यादावदृष्टत्वादुपेक्ष्यं।वत्सतरार्णमि
तरमकारयोर्द्वित्वविकल्पाद्वतारिरूपाणि।ऐषात्रयस्तुअचोरहाभ्यामितिद्वित्वेपक्षेमयइतिवचनांतरेणपुनर्द्वित्वेएकणद्वित्वेत्रिणमिति

॥ उपसर्गादृति धातौ ६।१।९१ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। उपार्च्छति।प्रार्च्छति।

वयः।शारइतिसकारद्वित्वेचतुर्विंशतिः।नचेहशरोचीतिद्वित्वनिषेधःशंक्यः।तस्यसौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्।अतएववत्सयः।शारइतिवार्तिक
तरअप्सरशब्दस्तुदाहरणंभाष्येदत्तं।नचवदेसारमन्यथेपरत्वस्थलेकृतेनस्यासिद्धत्वात्ससस्वपःपरत्वंनेतिशंक्यंपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइत्युक्तेः।अतएव
मायांयदसंतरस्पृत्रटकाराज्यरस्यसस्यद्वित्वंसौकर्यमितिदिक्॥॥उपसर्गादिति।उपसर्गात्किं।स्वर्च्छीति।ऋतीतिकिं।उपेतः।तपरकरणमुत्तरा
र्दीर्घकृकारादेधातोरसंभवेनव्यावर्त्यालाभात्।धातौकिं।उपर्कारः।नन्वत्रउपेत्युपसर्गएवनभवति।क्रियायोगएवोपसर्गत्वात्।उपगुतकृ
तिक्रियायांक्रियायोगत्वसंपादनेपियत्क्रियायुक्ताःप्रादयस्तंप्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञाइतिऋकारंप्रतिअनुपसर्गएव।तथाचात्रकृतेपिधातुग्रहणेक
तनाचेवन्नवृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गेणधातोराक्षेपाच्चतत्रेतिचेत्सत्यं।अतएवयोगविभागेनपुनर्विधानार्थमित्यनुपरंवस्यतीतिनकाप्यनुपपत्तिः॥

दिवद्भावादाद्गुणः पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तने यथासंख्यं चाश्रीयतेइत्यभिप्रेत्याह पूर्वस्यांतवदिति। स्थानिवत् सूत्रेणैव गतार्थमिदं। नचास्ति प्रयोजनमिद
शांतं असाप्यल्विधावनिषेधात्। अन्यथा अयमेरंद्वमित्यत्र स्वपवर्गादीर्घापत्तेः। नविसर्गइति। एतच्चसुस्यानेरूत्यादावपि बोध्यं। सुध्यानाविति। सुवं
वकेरित्यर्थः। सुवनस्य धातोरसंभवात्। यद्यपि क्रूजगतावित्यस्माल्लिंकि पि धातुत्वसुवनत्वं च संभवति। तथापिनतादृशेपूतपरत्वमप्यावर्त्यं न प्र
मधातुत्वेवनत्वंभवतीतिनएवेहग्राह्यं न इति भावः। प्राध्वभीयतीति। पूर्वेवी तिच एष मार्गानहिनानिषेधः। एङि पररूपं। एओङीतिंत्वेचसिद्धेपरस्प

ऽत्र॥

न्तादिवच ६।१।८५ योयमेकादेशस्सपूर्वस्यांतवत्परस्यादिवत्स्यादिति रेफस्य पदान्तत्वे। खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८।३।१५ खरिअवसा
रेफस्यविसर्जनीयस्स्यात्पदान्ते। इति विसर्गप्राप्ते। अन्तवद्भावेनपदान्तत्वेन विसर्गः। उभयतआश्रयेनान्तादिवत्। पिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात्। उप
र्गेवधातौरादेशेपसिद्धेधानाविति योगविभागेनपुनर्वृद्धिविधानार्थं। तेन क्रत्यकइति पाक्षिकोपिप्रकृतिभावोऽत्र न भवति। वा सुप्या
पिशलेः ६।१।९२ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ वृद्धिर्वा स्यात्। आपिशलिग्रहणं पूजार्थं प्रार्षभीयति। प्रर्षभीयति। सावर्ण्य
र्णाद्यग्रहणात् प्राल्कारीयति प्रल्कारीयति। तपरत्वाद्दीर्घे न। उपऋकारीयति। उपर्कारीयति। एङि पररूपं ६।१।९४ आदुपसर्गादेङा
दौधातौपररूपमेकादेशस्स्यात्। प्रेजते। उपोषति। इहवासुपीत्यनुवर्त्यवाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन एङादौसुब्धातौवा उपेडकीयति। उपे
डकीयति। प्रोधीयति प्रौधीयति। एवे चानियोगे। नियोगोऽवधारणं। क्वेवभोक्ष्यसे। अनवक्लृप्तावेवशब्दः। अनियोगेकिं तवैव॥ ॐ ॥

वार्थं। रूपग्रहणंतुस्पष्टार्थं अभिपूर्ववदेङि पररूपमित्येवसिद्धेः प्रेजतइति। एजृदीप्तौ कंपनार्थस्तु परस्मैपदी। प्रेजति। नियोगोवधारणमिति। नि
ल्मित्यर्थः। तदुक्तं॥ नावक्लृप्तौ यदा इष्टः पररूपस्य गोचरः। एवं तु विषयोस्त्वैर्नियमेपं यदाभवेदिति। अस्यार्थः। अनवक्लृप्तौ अनिश्चयेयदाएवश
ः सपररूपस्य विषयः। यस्तु नियमेनिर्द्धारणीयदा इष्टः सवृद्धिविषय इति॥ येतुनियोगेलयैवगच्छेतिमाचोयंयेस्थितस्यमपत्युदाहरणसानुगु
णनियोजनं नियोगोव्यापारइति व्याचख्युस्तेनेयापरैवपूर्वे ज्वलनेशरीरंमभैवजन्मान्तरपातकानामितिलौकिकप्रयोगःनयथापःकर्मवसैवज्ञःशा

शौत्रप्रयोगाभावेनस्मिन्श्रेयुः उपराह्न न इति श्लोकविरोधश्च स्यात्। अत्र धारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वैर्ष्टसिद्धिः॥ ७॥ अचोऽन्त्यादि टि। अच इति निर्धारणे ष
तावि कथवचनं तदाह। अचां मध्य इति। शकंध्वादिष्विति। शकंध्वादिविषये तस्मिन्नगुणपररूपवाच्यमित्यर्थः। अतएवाह। तच्च टेरिति। यदि तु आ
कारादकारस्यैवेष्येत तर्हि मनीषापतंजलिरित्यनिष्टं तेन॥ केचित्तु मनः पतंजल्योः पृषोदरादित्वात् लोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः। शकानां
म्बारणाम अंधुः कूपः शकंधुः। कर्कणां राजविशेषाणाम् अंधुः कर्कंधुः। अटतीत्यटा पचाद्यच् टाप्। कुलस्य अटा कुलटा। यदि तु कुलं अटतीति विग्रहे नाग

चोऽन्त्यादि टि १।१।६४। अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यं। तच्च टेः। शकन्धुः। कर्कन्धुः। कुलटा।
तः केशवेशे। सीमान्तोऽन्यः। मनीषा हलीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः। सारङ्गः पशुपक्षिणोः सारङ्गोऽन्यः। आकृतिगणोऽयम्। मार्तण्डः। ओत्वोष्ठ
योः समासे वा। स्थूलोतुः। स्थूलौतुः। बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः। समासे किं। तवौष्ठः। ओमाङोश्च ६।१।९५। ओमि आङि चात् पररूपमेकादेशः
त्। शिवायोंनमः। शिव एहि। शिवेहि। अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ६।१।९८ ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादे
शः स्यात्। पटत् इति। पटिति। एकाचो न॥ श्रदिति। नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ६।१।९९ आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात्। अन्त्यस्य तु तकारमात्र
स्य वा स्यात्। डाचि बहुलं द्वे भवत इति बहुलवचनाद्द्वित्वं। तस्य परमाम्रेडितम् ८।१।२ द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात्। पटत्पटेति।
झलां जशोऽन्ते ८।२।३९। पदान्ते झलां जशः स्युः। पटत्पटदिति॥

९ कर्मण्यणि ङीपि कुलाटीति स्यात्। ईष उञ्छे ईष गतावित्यादिषु। आभ्यां गुरोश्च
प्रत्यये ईषा। मनस ईषा मनीषा। हलस्य ईषा हलीषा। हलीषा लांगलदंडः। पतंतः अंजलयो नमस्कार्या यस्मिन् पतंजलिः। मार्तंड इति। पररूपेणा
ड इति सिद्धे मृत अण्डो द्विधा हि। परमार्तो ... पुनर्मार्तंडमाभवत्त्वादिषु तु दीर्घस्त्वादसरतिभावः। केचित्तु सवर्णदीर्घमाहुः। पूर्वीकत्वे दिकप्रयो
नुकूलाः। ओत्वोष्ठयोः समासे वा। अकारस्य ओत्वोष्ठयोः एकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते। नेह। इयलस्य तोष्ठ प्रणास्त इति। शिवेहीति। ननु शिव
सवर्णदीर्घेण पश्चादाङ्योगे च सिद्धमिष्टं न किमाङ्ग्रहणेन। सत्यं। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति दर्शने धातूपसर्गयोः कार्यमंतरंगमिति पूर्वं गुणे

त्स्नाभ्यूदित्यादि ग्रहणं। अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ। यद्यप्यतो गुणादिति पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्यातो ग्रहणमिहत्यक्तुं शक्यं तथापि पूर्वसूत्रे अतइति त
ात्त इत्याकारस्य ग्रहणमिति शङ्का व्यधिकारपरत्वग्रहणात् अत्वद्दूतस्य ग्रहणमिति निष्कर्षस्यानेकाक्षरस्यादिति पुनरत्रातो ग्रहणं कृतं। अव्यक्ते शब्दस्यानुक
ृतिः। अनुकरणस्येति। परिस्फुटवाक्यारादिवर्णस्येति भावः। तस्य चानुकरणत्वं किं विनाश्येन वोऽप्यपररूपस्यास्त्विन्त्यत्वापि सहितायामविवक्षितायामनव
पदत् इतीति॥ ✻॥ नाज्झलावित्यादि। अयं भावः। विधेयभेदे वाक्यभेदान्संभवंत्यामेकवाक्यतायामेतद्योगात्। तुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्य नाज्झलाविति त्वस्य
वाक्यत्वाभावाज्झल् भिन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यर्थोऽभ्युपेयते। अज्झलन्भिन्नेत्यत्र परस्परनिरूपितं तुल्यत्वविशिष्टास्यप्रयत्नकीया वेतु लौ तु

अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१ अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। अचि किं। कुमारी शेते। नाज्झलाविति
सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः। ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यामाग निष्पत्तेः। अकः किं। हरये। अकोऽकि दीर्घ इत्येवसु
। ऋति सवर्णे ऋ वा। होतॄकारः। होतृकारः। ऌति सवर्णे ऌ वा। होतॢकारः। होतृकारः। पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात्। ऋति ऋ वा ऌति ऌ वेत्युभय
त्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रं। आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितोऽज्भक्तेरपरा। द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ। शेषं प्राग्वत्। इ
अयत्रापि ऋत्यक इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते॥ ✻ अयमभित्वत्वं विवक्षितं। तथा च यो ह्रस्वदीर्घप्लुतानुको वर्णो येन वर्णेन तादृशेन तुल्य
न्तस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति। तथा येन हला तुल्यास्यप्रयत्नकं यद्धल् तन्मिथः सवर्णं स्यात्। यश्च दीर्घप्लुतान्यको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्त
दपि मिथः सवर्णमित्यर्थः फलितः। तत्र चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायामणुदित्सवर्णस्येति ग्राहकशास्त्रं प्रवर्तते तेन तु न तत्र प्राक् जातो नाज्झलावि
सूत्रसमाम्नायिकानामेव सावर्ण्यं न तु दृश्यते न तु संप्रयोगेन च दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेति निवारणाय अकः सवर्णे इत्यत्राचीत्यनुवर्तनं प्रयुक्त
नुष्पणामीषद्विवृतत्वं परिकल्प्य नाज्झलाविति सूत्रं प्रत्याख्यायतेन दह्मसवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयं हे दृश्यादौ दृष्यादौ गुरौ वनूनदृश्याकारस्य तुने
परस्य तस्य ग्रहणापत्तेनष्टत्वात्। नाज्झलावित्यत्राकारमध्येषणादौ ईहकारयोः सावर्ण्याभावेऽपि प्लुताकारस्य हकारसवर्णत्वेन ग्रहणत्वादित्याशंक्य

ना नार्थमाष्य आ थेति हं हं कृत्वा सवर्णदीर्घेणादीर्घोत्र रत्वजश्रुतौ पि प्रसज्येते इति किं स्यात्स्थानमपि नाश्ययणीयं विस्पष्टाभि रित्यादौ द्वन्द्वादेरप्यप्रसक्तेः
ना ऌस्थानां चप्रत्ययभेदेन सावर्ण्याभावादिति सुगमो यं पंथाः। अकोकीत्येवेति। अको किं दीर्घ इत्येवेत्यर्थः। सुवचमिति। यथासंख्यसंबंधेन दध्य मेत्यादावतिप्रसं॰
तन्न इतित्रिंशतः संज्ञेयुक्तत्वात् होतृऌकार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकार परत्व मस्त्येव प्रसंगाभावादीकारयकारयोः सावर्ण्ये सत्यपि चौ त्वस्तु वर्णं॰
मी हिन रूपसिद्ध्य इति भावः। ऋति ऋ वा ऌति ऌ वेति वार्त्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन पौ ज यित्वा पठति ऋति सवर्ण इत्यादिनान्यैव मकः सवर्णे इति सवर्णपा॰
वार्त्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्त्तव्यं सूत्रे न कौ की ति कर्त्तव्यमिति विपरीतेन गौरवात् कथम को की त्येव सुवचमित्युक्तमिति चेदत्राहुः। भाष्यकारैरेतद्वार्त्तिकद्वय॰
स्याना त्रा स्त्येव गौरवमिति। मन्यास्थानेनूपपत्तिः ऌकारां तेषु विचारयिष्यते। वर्णद्वयं द्विमात्रमिति एतेन दीर्घप्राप्तेः ऋकारो रूपस्य कारस्य विधीयत इति

ङः पदान्तादति। ६।१।१०९। पदान्तादेङोऽतिपरे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेऽव विष्णोऽव। सर्वत्र विभाषा गोः ६।१।१२२। लोके वे॰
वेङन्तस्य गोरतिवा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते। गोअग्रम्। गोग्रम्। एङन्तस्य किं। चित्रग्वग्रम्। पदान्ते किं। गोः॥
प्रा नो व्याख्यानमाकर विरुद्ध॰

मिते॥ ७॥ एङः पदान्तात्। अपवादोऽयं। ङसिङसोश्चेत्यस्यारंभादस्य पदान्त विषयत्वं लभ्यते उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतमिति मनो॰
यत्नं॥ केचित्तु पदान्तादिति न दिहाप्यावश्यकमेवान्यथा पदान्तादपि स्यात् ङसिङसोश्चेति सूत्रं तु सुपि अंबंधि न्यतिपदतः पूर्वरूपे चे ङसिङसोरेवाति पर इति नियमा॰
तान्ततेतु हरयः गुरवः। इः स्यातो यैः कैः सतपरत्यादी पूर्वरूपाप्रवृत्तिरित्याहुः। एङः किं दध्यत्र। पदान्तात् किं चयनं लवनं। अति किं। हरय इहवि॰
तपरः किं। वायवायाहि। सर्वत्र विभाषा। यद्यपीह छंदसि इति न प्रकृतं तथापि पत्नुथुरुरित्यादिप्रक्रमात् छंदस्येव स भाष्येत अतः सर्वत्रेत्युक्तं तद्यपि चै लो॰
ति। इह एङ इत्यनुवृत्ते एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयात्तेने हनचित्रग्वग्रम् प्रकृतिभाव इति। एतच्च पदस्यांतः पादमिति सूत्रात्स्तत्पन्नत्वपश्चात्तुद्भन्यानत्यनेनानंतः
तिपाठे तु सर्वत्र विभाषेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विभाषा निषिध्यते इत्यवपेयं। निषेध विकल्पे विधिविकल्पः फलितः इत्याशयेन पूर्वरूपमेव विकल्प्यत इति॰

स्फोटायनस्य स्फोटोऽयनं पारायणं यस्य सः स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः। तस्य स्फोटायनस्य। अत्रापि पदान्तस्य गोरिति व्याख्येयं। आगमे च सूत्र
तं विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं। अतीति निवृत्तमिति। अन्यथा गवेशः गवोष्ट्रः इत्यादि न सिध्येदिति भावः। अपि परइति। अत्राचीत्यनुवर्तते। अन
वृत्तमित्यनुव्याख्यानमेव युक्तं गोगवाग्रस्यादिति। गवां किरणानां अग्रीवेति विग्रहः। अस्यां दशायां नादित्यत्र समासान्तः। वानायनेरूढयेयं। पुस्तलोकान्। दृ
असामर्थ्यान्नित्यमिदं इदं च सूत्रं लक्षणं कुर्वन्ति। अन्यार्थं स्त्रीकृते नत्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैव इष्टसिद्धेरित्याहुः। प्लुतप्रगृह्यादपि इत्यत्र चानुवर्तितं पू
भावइति पाठे मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते सर्वापवादत्वसर्वत्र विभाषा गोरिति प्रकृतिभावस्य प्रागेवाप्रसक्तेरित्येके। अन्ये तु अवङ् स्फोटायनस्य इ

ङ् स्फोटायनस्य। ६।१।१२३। अतीति निवृत्तम्। अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात्। गवाग्रं। पदान्ते किं। गवि। व्यवस्थितविभाषया गवा
क्षः। इन्द्रे च ६।१।१२४ गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः। अयं प्रकृतिभावः। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं ६।१।१२५। प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्तेऽचि नित्यम्
प्रकृत्या स्युः। एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति। हरी एतौ। नित्यमिति किं। हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्। इकोऽसवर्णे इति
समुच्चितो मा भूत्। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६।१।१२७ पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा। अत्र ह्रस्वविधि-
र्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितं। चक्रि अत्र। चक्र्यत्र। पदान्ता इति किं। गौर्यौ।
(न समासे॥ वाप्यश्वः॥ सिति च। पार्श्वं॥

इदं प्रकृतिभावप्रकरणपठितमपि न दृष्टिभूतमिति भिन्नवृत्तं च नव्यं। ताभ्यां न दवि भानात्। नच अवङ् सूत्र
भावापवादत्वेनोत्सर्गापवादरूपत्वात् तत्प्रकरणस्थत्वे रूपपादमित्यवङादेशानुरूप्यर्थेन तदनंतरं पठितमस्तु इदं चेति सूत्रस्यापीति वाच्यं। पूर्वरूपापवादनस्य प्र
पीति सुवचत्वात्। एतत्प्रकरणपाठस्य तु शब्दानुरूप्यर्थेनयाचरितार्थत्वात्। एवं च सतीत्यप्रकृतिभावप्रकरणाद्बहिर्लतसूत्रद्वयमिति स्थितेन तदनुवृत्तौ न लोपेन सवर्णेति
सूत्रमपि तत्रैवेति स्थितं सगति वैद्ध्येत्याहुः। प्लुतप्रगृह्या। प्रकृतिभावं पदानि प्लुतानां सिद्धः प्लुतमनूद्य प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात्। अचि किं। जानु उ जान्वु। उ अ
पी ह्रस्वसवर्णदीर्घः। अचीत्यनुवर्तमाने पुनरचिग्रहणमादेशनिमित्तेऽचि प्रकृतिभावलोपेन ह्रस्वापेकादेशः स्यादेव। जानु उ अस्य रुजति। जान्वस्य रुजति।

प्लुतः प्राचामनुकरणमाण्डूकिति उदाहृतं तत्र सन्॥ वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् हस्वसमुच्चितो मा भूदिति। अयं भावः हरी एतावित्यादौ प्लुतप्रगृह्याः अचि नित्यमिति न्याय्यकार्यं। चकि
त्रनि को सवर्णे इति। नतत्र हरी एतावित्यत्र परत्वान्न हस्वसमुच्चितत्वस्य स्थान। नित्य प्रहणेतु कृते तन्मात्राः मर्यादानुपरत्वभिन्नपतत्वदिति। चकारात्रेति। दृढको विनि
द्रायणाः कार्यं कान्तपक्षे न वृद्धिरिगपरिभाषया। अस्मिद्दलान्। स्वानितद्भावाच। पूर्वत्रासिद्धमिति स्यानिवदितिनिषेधानास्य दोषः संयोगादि लोपनम्यालोपिति। न
वात्। पार्श्वमिति। पर्श्वानां समूहः। पर्श्वादिगणस्य बकृत्यय रतिणत्। औगुणात्मानुक्तिति चेन्निपरत्वस्य भावापवादत्वात्॥ ऋत्यकः। ब्रह्मऋषिरिति नन्तु
विव सूत्रं न। सु। दधि ऋच्छती त्यादौ विको सवर्णे इत्यनेनैव प्रकृतिभावसिद्धेः। मैवं। होतृ ऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमस्य ग्रहणात्सावकाशत्वात्। ए

ऋत्यकः। ६।१।१२८। ऋति परे ऽकः प्राग्वत्। ब्रह्मऋषिः। ब्रह्मर्षिः। पदान्ता इत्येव आर्च्छत्। समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः। सप्तऋषीणां सप्तर्षी
। वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः। ८।२।८२। इत्यधिकृत्य। प्रत्यभिवादेऽशूद्रे। ८।२।८३। अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् स चोदात्त
अभिवादये देवदत्तोऽहं। भो आयुष्मानेधि देवदत्त३। स्त्रियां न। अभिवादये गार्ग्यहं। भो आयुष्मती भव गार्गि। नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवा
क्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते। नेह आयुष्मानेधि भोः। राजन्यविशां वेति वाच्यं। आयुष्मानेधि भोः। आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् आयुष्मानेधी
न्द्रपालित३। दूराद्धूते च। ८।२।८४। दूरात्सम्बोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्। सक्तून् पिब देवदत्त३। हैहेप्रयोगे हैहयोः। ८।२।८५। एतयोः
प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात्। न हि३। राम राम है३। ऋत्यकः। नाको सवर्णे इत्येव कमेव सूत्रमस्त्विति शंका या निरवकाशत्वात् उक्तदोषान्नि
सप्तऋषीणामित्यत्र न समास इति निषेधाप्रवृत्तेः। नासमास इति निषेधवार्त्तिके हि इकोसवर्णे इति सूत्रेणैव सम्बध्यते न तु प्रकृतं सूत्रेणेति सिद्धान्तः। अत एवाह स
मि इति। एवं च ऋत्यवर्णयोरिति पूर्वोक्तनिर्देशः संगच्छते। प्रत्यभिवादे इह प्रत्यभिवाद शब्देन आशीर्वचनमुच्यते। अस्पष्टं किमभिवादयेत्युपजकोऽहं भो
आयुष्मानेधि तुपजक। आयुष्मानेधीति। अस्त्रेः सेहिः। व्यसोऽविति सूत्रं। तुरुष्कार्योहिः। एमसोरचोपः। नामगोत्रं वेति गोत्रस्योदाहरणं। अभिवादये
भो आयुष्मानेधि गार्ग्य३ इत्युदाहरणं। दूराद्धूते च। हूतमाह्वाने। तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह दूरात्सम्बोधन इति। उपलक्षणत्वाभ्यां व्याख्यानस्य फल

नः॥ अनंत्यस्यापीति। अत्र वदंति। यद्यप्यंत्यस्य गुरोः प्लुतार्थोपि शक्यते इति व्याख्या स्यात् तथापि नेह शिष्यार्थं अस्ति कप्लुतानामेव पर्यायेणास्यात् यावद्दूराद्धूत इति लक्षणं
चोदेः स्थाने विहितेन प्लुतेन स्वरगुणान् प्रयोगः प्रसंगेन तस्यापि शब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थ इत्येव व्याख्यानं तथ्यं। टेरिति प्रकृतत्वादिति दिव
वाक्यान्तस्य प्लुतत्वे अस्त्यादिरेष्ठीति शब्दो वाऽन्यः। एवमग्रेपि। सर्वः प्लुतो विकल्प्यत इति। एतेन द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति भागवतो-
क्तं। प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात्। आर्षप्रयोग इति श्रीधराचार्योक्तिः प्लुतादर्तव्याविकारस्त्वत्र मनोरमायां मञ्जुसंधेयः। प्रणादिकं कुरोतीति। अत्र तत्त्वा
न्योदृतिविष्णुरिति तत्र प्रश्नाख्यानयरहति भाष्यवार्त्तिकापरत्वादेनेन यणादिकार्यं स्यात् तत्त्वबलकरणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात् तस्यात् प्लु

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचां ८।२।८६। दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य कृष्णा द्वितस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्॥ देव(द)त्त देव
दत्त३ देवदत्त३ गुरोः किं। वकारात्परस्याकारस्य मा भूत्। अनृतः किं। कृष्ण३ एकैकग्रहणं पर्यायार्थं। कृष्ण चा भिनियोगो विभ
न्नोतेन सर्वेः प्लुतो विकल्प्यते। अप्लुतवदुपस्थिते ६।१।१२९। उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुत
वत्यणादिकुरोति। सुश्लोका३ इति। सुश्लोकेति। वत्किं। अप्लुतवदुक्ते प्लुत एव निषिध्येत तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्यापि च
न स्यात्। अग्नी३ इति। ईचाक्रवर्मणस्य ६।१।१३०। ईप्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनुही३ इति चिनुहि३ इति। चिनुही३ इदं चिनुहीदं। उभयत्र

प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थः॥ इति प्राचां व्याख्या सैव न्याय्या यतो ह्यस्य वैकल्पिकेयणा चीनां तत्र ग्रहणात् सर्वे व्यर्थं शंकापि नास्ति॥ तथा हि तन्नैकस्य इत्याभावेपि ह्रस्व
स्तित्तु कृदिर्घोदिः इत्यनो ह्रस्वदीर्घप्लुतानुवृत्त्या तयोर्विधानाच्च व्यंजनस्य भविष्यति। प्लुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भवितव्यमेवानव्यास्यापवादः ह्रस्वस्यदन्त्यादौ॥ अ
चीकत्वेमित्यादौ नाद्रुणः च्छिद्रेति नि बाधके भविष्यतः यथासत्यपि इकग्रहणे धीश इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकमतो नार्थ इकग्रहणेन। तथापि शरदिक
इति। प्लुतश्च इति चिनु३ अनेन्यादाव प्लुतवदुपस्थितेरीचाक्रवर्मणस्येति प्रकृतिभावनिषेधेपि आभ्यां यणादिकार्योऽविधानात् प्लुतस्यास्यपण
नस्यात् ह्रस्वदीर्घपदानतुवृत्तौ तु व्यंजनस्य स्यात्। तस्मादिक्ग्रह॥

८०

मिति न शक्यते शंक्यं किंतु मित्याहुः। अन्ये तु निकुग्रहणस्य समपीलनोंतरमप्याहुः। एकोपयोगेच कविषया स्यात्। यदन्यत् प्राप्नोतीति तन्माभूत् किंत्वन्यन्नु भावे
मिसवर्णे इति शाकंवो ... नस्मासेमि तिनिवे तितरनेन संग्रहीतं भवतीति। चितु होति। चिन्त्वितिलोपे इते न। श्रीन्यथ्य पं। अनंत्यस्यापि प्रत्याख्यानपा...
सुनः उभयत्र विभाषेयमिति। इतिशब्दे परतः पूर्वेणाप्राप्ते अन्येनाप्राप्ते चारंभादिति भावः॥ ॐ॥ ईदूदेद्वचनमिति। अत्र विशेषणेन तदंतविध्याश्रयणात्
दूमावितियथा स्यात्। हरी विष्णू इत्यादिषु एकादेशस्य परादिवद्भावाश्रयणात् कारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेदूपं द्विवचनमित्युक्तेपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति नि
वचनमिति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणं नास्ति सुप्तिङंतमिति तदंतग्रहणं न त्वापकानेन कुमार्योर्नयोः ... कुमार्यगारं ... गारमिति सिद्धे द्विवचनांत
स्यादिति व्याकुर्वते। भावस्तु नेदं सिध्येत्। हरी एतावितीति। दतिजस्य समुच्चितत्व प्रकृतेति भावेन। श्रुतप्रपृच्छा एत्त्र नित्यग्रहणादित्युक्तं। अत्र इति कारेण मध्ये वादी

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं।१।१।११। ईदूदेदंतं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। पचेते इमौ। मणीवोष्ट्रस्येति तु इवा
वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः। अदसो मात्।१।१।१२। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। मात्किं। अमुकेऽत्र। अस
मा ह्रह्रे एकारोप्यनुवर्तेत। शे।१।१।१३। अयमप्रगृह्यः स्यात्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। निपात एकाजनाङ्।१।१।१४। एकोऽज्निपात आङ्वर्जं
प्रगृह्यः स्यात्। इ इन्द्रः। उ उमेशः। अनाङ् किं। ङित्त्वैतराङ्ङकारः प्रगृह्य एव। आ एवं नु मन्यसे। आ एवं किल तत्। ङित्तु न प्रगृह्यः। ईषदुष्णं ओष्णं।
वाक्यस्मरणयोरङित्। अन्यत्र ङिदिति विवेकः॥ ईत्प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवोष्ट्रस्य पणिवित्युदाहृतं। न चैतन्मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमि
त्यादयः। एवं स्थिते मणीवोष्ट्रस्य लंबेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगः समर्थयितुं वार्थे इति। वशब्द इत्यादि। वंश्वेति सिनानीयादिना थैच तदस्य
मेदिनी। वचाप्यथा न थैवैवं सास्मिरत्यमरः। कादंबखंडितदलानिव पंकजानीत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः। अदसो मात्। इह एकारोनानुवर्तते असं
त्वमिप्रेत्याह। ईदूताविति। अदसः किं। शम्यन्त्रवामत्र। न च कारागुरुनिर्देशोऽर्थोक्रिप्रीफलत्वात् अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः सुनस्यासिद्धत्वेपि कारांत
मा हरामकृष्णाविति॥ पुंसि पूर्वेणानर्थक्यान्मोकारांतत्वादिति भावः अदसो मादिति सूत्रे प्रति सूत्रमीनं च नासिद्धे आरंभसामर्थ्यात्॥ ६ ॥

वेति। स्त्रीलिंगद्विवचनस्य तु पूर्वस्य ईदूतोः प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावस्य अमुकेऽत्र। एकारोऽप्यनुवर्तनेनेति। तथा च एकारान्तनुवृत्तिर्नानर्थग्रहणत्वं माद्गु
।भाकरो॰ खां दस्समपीदं संदर्भमुदायमुक्तमित्याहुः। अस्मे इति। असम्यमित्यर्थः। सुपां सुलुगिति शे आदेशः। शेषि चोपः। निपातनस्तु। निपातः कि
ः अस्मे आगच्छ हे आगच्छ अनुप्रगृह्यसंज्ञा भूता एकग्रहणाभावे येन विधिरिति तदन्तग्रहणाभावे वर्णमित्यनस्यादेकमेवेति। एकाजिति तु न च कृ श्री
तु संज्ञास्यात्र स्यादतः पूर्वकालैकेति कर्मधारयस्य च। ननु निपात एजनाङिः लुके हल्त्वं नस्य सम्यपि प्रगृह्यत्वेन योजनाभावादजन्तेन स्यात् अज्ग्रहणसामर्थ्या
देव निपातनस्य प्रगृह्यत्वसिद्धेः किमेकग्रहणेन न च पुरो अन्यादीहल्त्वं तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावादतो रोरिति रोरुत्वं न स्यादतोऽज्ग्रहणसामर्थ्यं सुप
न्तेक ग्रहणमावश्यकमिति वाच्यं। प्रगृह्यसंज्ञाप्रतिकृत्यस्यासिद्धत्वाद्रेफान्तस्यैव तस्य प्रगृह्यसंज्ञाभावेन रोषाप्रसक्तेः। न च एवं तस्य कृतः प्रगृह्य
रशविधानस्यायेन रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुत्वाभावप्रसंगस्य दुर्वारत्वस्य इति चेन्न। प्रगृह्यसंज्ञामतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रूपस्य सिद्धत्वान्न
वाप्रवृत्तेः सकारान्तस्य तु न किंचिदपि सिद्धान्तस्य प्रयोजनं प्राप्तो नियतप्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत। न चान्यग्रहणसामर्थ्यादजन्तस्यैव प्रवरा अपेत्याशि
गृह्यसंज्ञाचाम्यं चानन्नूपनिपातस्येति वैपरीत्यशंकानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यं। अनाङ्ग्रहणस्यैवापत्त्यापत्तेर्व्याहृत इतिमन्तरं दिग्गिति दैश
के कथं कायाअप्रवृत्तेः॥ किंच निपातो अनाङिः लुकेऽप्यनाङिति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणोत्तरस्य शृयमेन तदन्तविध्यप्रवृत्त्या निपातस्य
प्रगृह्यत्वार्थत्वाभावाद्नूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वसिद्धिरिति नाप्येवं प्रयोजनमेकग्रहणस्य। नन्वेवमपि समुदायनिरासार्थमेकग्रहणमावश्यकमेवान्य
अपेहीत्यत्रैकाच् द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञास्यात् न्यावयवानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यात्तु पूर्वस्येति चेन्न अनिनेकन्सवि
न समुदायनिपातस्य संभवात्समुदायस्य चापा अवयवा नाम ननु ग्रहेणैकाज् द्विर्वचनन्यायस्याप्यप्रवृत्तेरेकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमु
निपातग्रहणेनापहृतश्च। अत्राहुर्भाष्यकाराः। अत्र समुदायग्रहणशंकानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन्न ज्ञापयति वर्णग्रहणे सुप्त्यक्तिसंख्यानविवक्ष्यते कि
विनिर्दिश्यन्त इति तेन हलेनाचेति सन किन्नान्तरभरत्यपि सतीत्यादि सिद्धं। हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु याने कः समीपो हलन्तन कारेण नतः पर सन्य स्या च

ात्‌ त्वस्तु तस्तु अपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थं ज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकाज्ग्रहणं न्यकृ शाकटमत एव मनोरमायामनाङिति पर्युदासे वा नञ्पनिपा
निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिद्धे च कृतमिति निपातग्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं नत्वेकाज्ग्रहणस्य। अत्र नव्याः। यदुक्तं मनोरमायामनाङिति पर्युदासो वा
चिंतं। ओत्स्वस्ते भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात् लक्षणस्यैतदाभावात् नोङितादर्शनेभाष्यमितिनिर्वाच्यं अस्मादेव भाष्यवचनात् एकाज्ग्रहणस्य
त्वात् तथा हि। अतनेङः अ अकारो वा सुदेक स्वादिति वचनाद्वृद्धिशब्दो वा। अनेन अशब्देन सह आङ् मर्यादाभिविध्योरिति आङो ऽव्ययीभावे सवर्णदीर्घे अ
यथेति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वे सोरम्भावे पूर्वरूपे च कृते अमिति रूपं भाष्यकृत्त्वं मतं। तथा इणो निष्ठायामितः वेत्त्रस्तु निष्ठायां संप्रसारणे उतः अं इतः एतः अ
ोतः इत्यासमुद्रक्षितिवत्समासे रूपं च तत्त्वं मतं। तत्र पर्युदासपक्षे अमिति पूर्वो गुणाच्च नभिष्यति। अशब्दस्याङ्‌भिन्नत्वान्न्यायनिवद्गावेन निपातत्वाद्‌ प्रगृह्यत्व
स्य प्रतिषेधाभावेनु स्विष्यतीनस्याङ्नेन प्रगृह्यत्वनिषेधात्। नचैतादृशप्रयोगोऽप्रामाणिक इति वक्तुं युक्तं। प्रकृतभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात्। अन्यथा हि भाष्य
त्‌। १। १। १५ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहो ईशाः। संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे। १। १। १६ संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्यो
ऽवैदिके इतौ परे। विष्णो इति विष्णइति विष्णविति। अनार्ष इति किं। ब्रह्मबन्धविस्य ब्रवीत्॥ १५ रेंगितमात्रावक्तव्ये नेन तत्र भाचां ग्रंथानामपि
भवनां प्रबृत्तयोग्या हन्येत्यचिन्त्यापातुः॥ आङ्वर्जइति। प्रतिषेधपक्षेतु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तरमिदं दृष्टव्यं। वर्ज्यत इति वर्जः। वृजेर्णान्तान्
घञ् वर्जनीय इत्यर्थः। आ ऊ नभवतीति यावत्। आ एवमिति। पूर्वप्रक्कोतवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः पूर्वमित्थं नामंस्थाः इदानीं
न्यसत्यर्थे। आ एवं किलेति। स्मरणद्योतकोऽयमाकारः। वाक्यस्मरणयोरित्यादि अचाप्यमाशयः ईषदर्थे क्रियायोगे इति भाष्यस्याङितः त्वस्मृताम
त्वापचात्। अन्यस्याङितत्वंनार्थसिद्धं। ईषदर्थ इत्यादिस्तु एकदेशानुवादः। एवं च अभ्यो अपदत्यन्तसमुच्चयार्थं इतेरण्याकारस्याङित्वादोओनुनासिक
मवर्तनेन इति॥ ॥ ओत्। निपात इति किं। देवो विष्णोपायवामादि। संबुद्धौ। ऋषिवैदेऽस्त इन्द्र कृष्णविरोत्यादीनत्वादर्थवादित्वात् भिन्नेत्याह। अवैदिक इति।
ऽ अहो इति। अत्र परत्वादिकस्यो मा भूत्। न च ओदिति सूत्रस्य निरवकाशत्वं शंक्यं। अहो ईशा इत्यादौ तस्य सावकाशत्वात्। इतावितिकिं। पटो त्रा। अनार्षे

निपातप्रकाशितनित्यत्वाद्विभाषेयं। शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्तते नेन राहइतौ वा प्रगृह्यमिति। ऊञ उञ ऊँ वृत्तेः कर्मप्रवचनं योगविभा
स्यादित्यत्र कस्य वृत्तानुवृत्तं उञ इतौ ऊँ शाकल्यस्यान्यथात। उ इतीत्यत्र रूपं शाकल्यमते सिध्यति। अन्यथान्तु मते नित्यं प्रगृह्यत्वं उ इती नित्यं स्वरूपं सत्त्वं नित्यं नित्यमिति
नमित्यत्वेवेति चेत्यर्थ ऊँ॥ अनुनासिक इति। नेनास्मिन्परे यणोऽनुनासिक इति विकल्पः। यदनन्तरं ऊँ इति पठ्यते नदृष्टं तेनानन्तरं दीर्घमित्यादि। यत्तदर्थं
नुनासिकग्रहणं। अन्यथा परोऽप्यननुनासिकावेलो चानस्यात्। परोऽनमित्यनुवर्तते चासत्यत्रौ तु यथासंख्यप्रसङ्गः अप्ययं तेनेनादिसिद्धापि विस्पष्टार्थं
इति नासिद्धेत। शाकल्यस्य ऊञः ऊँ इत्यादि निर्देशात्। ऊपरश्चेति पतिगौरवं। वस्तुतस्तु परोऽननुनासिकेन मेघेवस्तु पितृवत्क्रमित्याहुः। प्रगृह्यमित्यनुवर्त
हाप्रगृह्यस्येति। ननु दीर्घोच्चारणासामर्थ्यादेव प्रकृतिभावः सिद्धः किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः। प्रगृह्यप्रगृह्ययोर्दीर्घयोरप्युञारादेशोऽपनो प्रगृह्यादेशप्र

नः। १। १। १७। उञः इतौ वा प्रगृह्यं॥ उ इति विति॥ ऊँ। १। १। १८। उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात्। ऊँ इति। विय
वो वा नः। १। १९। मयः परस्य उञो वो वा स्यादिति॥ किमु उक्तं। किमु क्रम। नस्यासिद्धत्वाचानुस्वारः॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे। १। १। १९। सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमी
नन्तं प्रगृह्यं स्यात्। सोमो गौरी अधिश्रितः। मामकी तनू इति। सुपांसुलुगिति सप्तम्या लुक्। अर्थग्रहणाडू किं। शब्दार्थयोर्न तरोपसंक्रान्तो मा भूत्। ना।
१८ मामक्यां वाप्ये॥
वादिष्व सिद्धत्वपि प्रगृह्यादेश्यस्यानुनासिको वकारः स्यात् हारणाय प्रगृह्य त्वाश्रयणामिति। आदेशस्यास्यस्यानिवर्तनेनो नत्वाउ
गृह्यत्वविकल्पेषु भेनित्याथेन दाश्रयणामित्यत्र। यदि तु प्रगृह्यमित्यस्यस्यानि विशेषणं स्वीकृत्य प्रगृह्यस्यो नः ऊँ इत्ययमादेशो वा नित्यात्वात् यनेनदीर्घानुन
कत्वग्राह्यत्वेत्तु कितरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यं। ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नानुवर्तनेन दाप्रगृह्यसंज्ञो नित्यमादेशः स्यात्तन्नत्वमिति ऊँ इत्यनेन हेरूपे स्यात
शाकल्यप्रहणाद्वुहत्वादेशविकल्पे सिद्धे वीतिरूपासिद्धिर्न्यैनीति कैयटस्तदाह। अयमादेशो वा स्यादिति। वस्त्वा सिद्धत्वादिति। अनन्तरे वेदं वचनं निपातोऽनिर्दे
कति। आवचनात्रेवापनार्थेनेहि रूपकोपघत्वेन नरं मयव्वा वेत्येवा वक्तव्यत्वयणां चानवर्तनं विध्यन्तादसू मोन्च॥ ईदूतावितिकिं॥ प्रियः सर्वे ब्रियोऽभामवाजि। अन्
सस्याः सप्तम्याः सुपांसुलुगित्यादिनाबादेशः पदकार्येः प्रगृह्यत्वस्य इतिवाद्यप्रयोगस्य नियमितत्वेन रूपापि पदकाले इति शाकप्रयोगप्रसंगः स्वानिष्ट इति व

ोपैकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घ ईकारः। ततो ङसः सवर्णदीर्घे परत्वेऽप्यादेशः। ननु इह सुपां सुलुगिति लुक्। द्रुतस्य च पदाद्यते:। सोमो गौरी इति। वातप्रमी अत्र पयी आसकरण
यो लन्त्र सुचार्येन सवर्णेति केचित् हूरस्य पावात्। न च योरपि पिबेद्रस्य बोधाहूर एतु सुको। नाम कौतन्तु इति। पद्यप्यत्र संहिता पांप्र गृह्य मयो जनं नास्ति न चापि मानको
न् इतीति पदचालेन तदभ्यन्। सोपानम् कुकलेनाप्यमानाभिमन्त संहिताकालेप्यस्ति तथापि कात्यकरणि पास्तिकप्रकृतिभावेनाप्येतन्निःसंदेहं सिद्धरूपान्तर
पितुमशक्यत्वादिति बोध्यं। सनु म्यालुगिति। यदि पीमादावितिविभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घे कृते सवर्णदीर्घे एकादेशः इति व्याख्याय नेतदाप एकादेशं पाविनापरः
त्वाच आपन्न पाकुत्वाकुते रामवत्साहितिभावः। अर्थ प्रहणं किमिति। पाप्य स्वरत्वादावपि सप्रमयार्थस्येवेतिनार्थ प्रहणेनेति प्रश्नः अर्थानवेपुस
ति। वाप्यस्वरत्वनयोवापीशब्दः सतु वाप्य पिकरणकद्रव्येउपसंक्रान्तः। सोमो गौरी इत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः नतु नरपि करणकद्रव्येऽप

णोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः। ८।४।५७। अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात्। दधिं। दधि। अप्रगृह्यस्य किं अग्नी॥ इत्यच्सन्धिः
श्चुना श्चुः। ८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः। हरिश्शेते। रामश्चिनोति। सच्चित्। शार्ङ्गिञ्जय। शान्॥ ८
४१। शात्परस्य तवर्गस्य तु नत्वं स्यात्। विश्नः प्रश्नः॥ ५ त्यभावादिति भेदः॥ ❀॥ अणोऽप्रगृह्यस्य। अण इति किं। कर्तृ हर्तृ। अप्रगृह्यति। कुर्न
न्तकृतं सत्प्रतिपत्त्यर्थं। अत एवानुस्वारस्याप्यत्वादित्यादिनिर्देशोऽप्युपपन्नः। इत्यच् संधिः स्तोः श्चुना श्चुः। स्तोरिति समाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वं एवं श्चुः
ध्यांश्चु नेति। सहयुक्तेति सूत्रे विनापि तद्योगं तृतीयेति वचस्सामर्थ्यानात् तृतीया। योगे इति। एतदध्याहारलभ्यं। अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यं। निमित्तकार्यि
दिति ज्ञापकात्। यथासंख्यसूत्रमिहनोपन्यस्तं स्थानेन्तरतमसूत्रेनापि इष्टसिद्धेर्नीत्यंतावश्यकत्वात्। हरिश्शेत इति। वारशीति पाक्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य सस्त
योगे श्चवर्गयोगे रामश्चिनोतीति। तवर्गस्य तु चवर्गयोगे सच्चिदित्यादि। शेन योगे तु नच् शिव इत्याद्युदाहरिष्यति। शान्। नेतिनो विधिना तु वर्तनेतदाह तवर्गस्येत्यादि
त्यादित्याः स्यात् निर्देशेनिः संदिग्धतेनवोपनापयथात्रश्चैतियतंतत्स्वंचनकृतंतथाश्नुनमपिनकृतमिति परिहारसंभवादुर्गौ न मेवोदाहृतमिति। विश्नः प्रश्नः इति। वि
विश्नः प्रश्न इति। विच्छ गतौ प्रच्छ ज्ञीप्सायां यजयाच्येत्यादिना नङ्। च्छ्वोः शूडिति च्छस्य शत्वं। नकोङितिना गुणाभावः। प्रच्छेः सम्प्र। ॥

त्वेतिनिर्देशात्संप्रसारणाभावः। ननु ञमङणनानां नासिकास्थानाधिक्याद्दर्शाद्यर्थं तु किं सहतुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात्। सोप्यनुनेतितु शब्दे
पिनग्रहणेनैकिंतु स्ववर्गेयापत्वादिरपवेति चित्त्यः। भम न एतत्र सुत्वासहतोः किं नंनेननिषेधेनेतिचेद्न्याह। एतदिति निषेधात्किंगादेवतुल्यास्यप्रयत्नमित्य
हणेननासिकास्थानभिन्नंताल्वादिस्थानं गृह्यते। तेन स्थानं तु तुल्यमेवेति तु शब्देन पंचमस्यापि ग्रहणान्न तु न प्रसक्तो निषेधो यमावयस्य कः एवंचनो
शब्देनन कारस्यापि ग्रहणं विदीर्घज्ञिस्वनिरस्ताविद्विष्यति। न च निमित्तकार्यिणो र्यथासंख्यनिरासस्तापकमितु कत्वाभेनेव चार्थं वलेकयमुक्ता र्थैर्ह
दितिवाच्यं तु शब्देनन कारग्रहणे सिद्धेद्वियथासंख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीये तु भयज्ञापनेबाधकाभावात्। नापि तुल्यास्यमित्यत्र पूर्वत्रि चितत् स्थानं तु
च स्यांपंचवर्गेषु पंचापि वर्णाः परस्परं सवर्णा भवेयुरित्युक्तोदाहरणेष्वनप्रसक्तौ यादिप्सात्वं भआवस्पकत्वेनत् ज्ञापकायणं किमर्थमितिवाच्यं तन्
तिञमङणनानां परस्परं सावर्ण्यापत्याति नयसीत्यादौ अनुस्वारस्य यथि परसवर्णः वापदांतस्येत्यनुस्वारस्य त्वादयोपिस्युः। नाल्वादिस्थानसाम्याभा
सिकारूपस्य यत्किंचित्स्थानस्यतुल्यत्वात्। नापि तुल्यास्यमन्यूनास्यमितिव्या स्थायांञादीनां परस्परं सावर्ण्येन भवेत्। नासिकास्थानसाम्येपि ताल्वा
साम्याभावेनन्यूनस्थानकत्वाद्ननस्थानं नयसीत्यादिष्वनातिप्रसंगः। स्ववर्गाद्यैः सहतुत्वादीनां सावर्ण्यं स्यादेव। नासिकास्थानाधिक्येपि न दन्यूनस्थानक।
मिति विद्वान्लिखतीत्यादिष्वदोषप्रसक्तिर्याणां तु नासिकास्थानाभावेन न्यूनस्थानकत्वानर्थ नमेन सावर्ण्याभावेपि न दस्ति तिरितिज्ञापकाश्रयणं विनै।
वेरितिवाच्यं हे गौरि एहीत्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेरिकोसवर्णे इति शाकलप्रकृतिभावानापत्तेश्च। ऋकारान्न्यूनस्थानकत्वेन तन्त्यवर्गकत्वादेकारस्य। स्वरा
णां चैव विवृतं करणं स्मृतं। तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ ततोपि चेतिवचनात्प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावमभ्युपगम्योक्तं निवारणेपि तद्ग्रहणं ननु तदवस्थमि
तिपरसवर्णविधिनादकारस्य वकारायत्तेः। वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्येपिदंतस्थानसाम्येन लकारान्न्यूनस्थानकत्वात्। यदि तु वकारस्य दंतोष्ठमितिसमाधा
नं। ओष्ठस्थानं दंतस्थानभिन्नमेव रंतोष्ठस्थानमितिवकारस्य लकारसावर्ण्याभावान्न हल्स्वित्यादौ नातिप्रसंग इति ब्रूषे न हि तु स्यादु द्भुत्या दि नांदंत्येन डिविध
ः प्रसस्यस्य ऋ अदृक्षदीन्यत्र न स्यात्। किंतु अद्गधेत्यादावेव स्यात्। तथापि पूर्तः पिपुरतीत्यादौ विधीयमानमुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं सुसुर्षतीत्यादौ न स्यादुकारेण्या।

स्यो श्रुत्याभावात्। ननु च सौ श्रुत्वमिदं त्यनेन स्मृतिसे सूत्रपिति शोपदे स्त्र स्तु णो स्विदादीनां पृथक्‌ग्रहणं व्यर्थं स्यात्। तेषामपि दंत्यांतस्वादित्यादिति भ्रमितव्यं
श्यल दंत्यो न तु दंतोष्ठ्यो पीत्या रेफे लण्ण व नु स्वमारणत्वात्। येनु पाणिनि शिक्षायां यमानुस्वारयो रेव नासिकास्थानमक थयन्नादन्ये यं स्यानंना सिका न भवति किंन
कान्तं तु णस्य नासिकाऽस्या पारेफोष्ठा यं वा णणम्मा त्रे णा नासिकास्थानमभक यनेम्बकारादीनामनुनासिकत्वान्नासिकास्थानमिति स्थाननिरूपणेनैयं नद
भूनतेभ्यादिवदंति। तेषामयोग्यक्त्या पक्षद्वयमपि नै तु सूत्रसिद्धिः अन्ये त्वकारादीनां नासिकपास्यं यदानुच्चारणादनुनासिकत्वं गुणः स तेनेति विशनेऽपे
क्षणस्य त्व क्षित्वात्। ञमङणनानां त्वनुनासिकत्वं नापैति सर्वदैव तथोच्चारणादिति। नयुणाः किंतु यमानुस्वारयोरिव स्थानमेव नासिकेति स्थाननिरू

ष्टुना ष्टुः। ८।४।४१। स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात्। रामष्षष्ठः। रामष्टीकते। पेष्टा। तट्टीका। चक्रिण्ढौकसे। न पदान्ताट्टोरनाम्। ८।४।४२। अनामिति।
ष्प षट्टीकम्पदं। पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात्। षट् सन्तः। षट् ते। पदान्तात् किं। ईट्टे। टोः किं। सर्पिष्टमं। अनाम्नवतिनगरीणामिति वा।
॥ षण्णां। षण्णवतिः। षण्णगर्यः। तोः षि। ८।४।४३। न तवर्गस्य षकारे परे ष्टुत्वं स्यात्। सन्षष्ठः। कलाञ्ज शोने। ८।४।४४ वाचीशश्चिद्रूपं। परोऽनुनासि
कोऽनुनासिको वा। ८।४।४५। यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्। एतन्मुरारिः। एतद्मुरारिः। स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे च।
तार्थो विधिरयं रेफेन प्रवर्त्तते। चतुर्मुखः। मन्ये येभ्यो वाचाविन्यम्॥ तन्मात्रं॥ तेचिन्मयं। कथन्नर्हि मरीरण्याः ककुद्मान् इति गवाद्गिगौरक्कार
निपातनात्। तोर्लि। ८।४।६०। तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात्। तल्लयः। विद्वांल्लिखति। नकारस्याऽनुनासिको लकारः॥ ॥णो नमङणानां नासिका चे
कारादीनां नासिका चेति। पचर्कगुल्मास्सन मन्मूनामस्तनमिति व्याख्यायां नद्दलित्यादौ नौ लीनिरकार सवर्णग्रसंगदृति नरापानतः नोर्लीम्यन्नत्वकारद्वयनिर्देश
त्यस्तकाररूपेलकारे परे परसवर्ण इति व्याख्यायां शुक्रो यापसके रित्याहुः॥ झयो होऽन्यतरस्याम्॥ इहापि कार्यि निमित्तयोर्यथासंख्येन तोः षीति स्थापकात्। सर्पिष्टममिति। हु
दिनरतिपतं॥ पदे पदांतस्येति किं। वेद्धि। तन्नाति। सर्वेत्र वितार्थ इति। प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणेदमुक्तं। कम्मर्त्तु मुरारिः इत्यत्र नेनादन्त्यादौ चकारवकारयोरनुनासि
महीपौ वापकाभावात्स्वर्यास्विचेष्यते इति मावाग्रे यानुयेपेनसवर्णमिचेकुअनुना॥

सिकविधिर्न प्रवर्तते। अनभिधानादिति वाच्योऽयं। रेफेण न प्रवर्तत इति। यद्यपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणाभेदात्। असंभव्यक्तौ लक्षणस्य चरितार्थ
त्वेऽपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैवं तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्षमाश्रित्येदमुक्तं रेफकारनिपातनादिति। ननु यवादिगणे ककुदिति चपठ्यते तेन तु ककुद्वानिति भवतु
तथा च परेऽनुनासिको दुर्वारः। न च यवगणेऽनुनासिकपक्षे तौ ज्ञापयन्तत्वाभावेन ज्ञप्यत इति मतुपो मकारस्य वत्वाप्रसक्त्या यवादिगणे ककुदिति पाठो निरर्थक इति
वाच्यं। अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन ज्ञयन्तत्वानपायात् गणे तत्पाठस्य सार्थक्यादिति चेदत्राहुः। यद्यत्र ककुद्वक्तव्यस्य नकारः स्यात्तर्हि गणे ककु

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य।८।४।६१। उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात्। आदेः परस्य। उत्थानं। उत्तम्भनं। अत्राघोषस्य सस्य महाप्राण
स्य तादृश एव थकारः। तस्य झरो झरीति पाक्षिको लोपः। लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु खरि चेति चर्त्वेन तकारस्य
त्वात्। उत्थानं। उत्तम्भनं। झयो होऽन्यतरस्यां।८।४।६२। झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्। घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृ
तकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः। वाग्घरिः। वाग्हरिः॥ शश्छोऽटि।८।४।६३। झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि। दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते
खरि च।८।४।५५ इति जकारस्य चकारः। तच्छिवः। तच्शिवः। छत्वममीति वाच्यं॥ तच्छ्लोकेन। तच्श्लोकेन। अमि किं। वाक्श्च्यो
ति। मोऽनुस्वारः।८।३।२३ मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि। अलोऽन्त्यस्य। हरिं वन्दे। पदस्येति किं। गम्यते। नश्चापदान्तस्य झलि।८।३।२४।
नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः। यशांसि। आक्रंस्यते। झलि किं। मन्यसे। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः।८।४।५८। शान्तं। अङ्कितः। अ
ञ्चितः। कुण्ठितः। शान्तः। गुम्फितः। कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते नस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे नस्यासिद्धत्वान्न णत्वं॥

११ पठेत्यत्र ककुदिति। ककुद्
त्वाभिधायकककुच्छब्दस्य नान्तत्वनिपातनेऽपि अन्यत्र दकारान्तप्रयोगस्यानिर्बाधत्वात्तस्य परेऽनुनासिकोऽत्र न प्रवर्तत इति। अन्ये त्वाहुः। पाचमेन सूत्रेण
इति संहितया पाठे नसा विनिगमात् पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भणितानाप्येतत्समाधातुं शक्यं। तसावितिद्विवचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वन्द्वकरणादन्तरेण
क्लेशमुपपद्यत इति॥ ७॥ उदः स्था॥ अनुस्वारस्य ययीत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्फल्यं संबध्यते। एकदेशोऽसमितत्वत्त्वादिति ज्ञानादिन्यभिप्रेत्याह।

ादिति ॥यण्मौ॥टि॥ रूपदांतात् इत्यनुवर्त्य पदांतानन्तरपर इति व्याख्येयं तेनेह न मध्यस्थोतं न्यभिनो विरप्दां। विपूर्वाद्रूपेरौणादिकः श-न्नुन ममीति। शम्भोः र्धेनि स्त्रं म
नेष ध्मीपमित्यर्थः। न कुठो केनेति। तन्त्रुदुशो न्या पपृसृ इत्यस्य। मोनुस्वार इति सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तनेन परस्येति च न दाहृमांतस्येत्यादि द्रह्। नेति किं। न मन्त्र किं मन्त्र न
ानस्य। अपदांतस्य किं। राजन्‌पाहि। आ केरनातरिति। आङ्‌-उ कृन्मन इति गतु। स्तु कृ मोरितिनि इ अनुस्वार स्त। अत्र पदोति सन्धर्य अचि परे अनुस्वारो भावान् गुमि
स्य वर्गी नुस्वारं न त्वमीन संभवतीति। कुंडं पर्वेने न्यंत्रे चरं राजन्मिन्यादावपि परसवर्णविध्यप्रसंगः। अत्र च इति। ईषद्रृत्ता नुस्वाराणां विवृतनुस्वाराणामिति भाष्य मतेन
ापापार्थकत्वं। स त्रकार मनेन तदा वरश्चके में चान्यथादेशन मित्यादावनुस्वारांतरत्वम्। परसवर्णो नुनासिक ईकारः स्यात्। ईकार शकारयोः सन्धौ तेनावर्णस्य सन्
कुंडं शेने इत्यादावनुस्वारस्य चापदांतस्येति स्थादिति। अंकितः इति अंकपदे इत्तसत्यो चे ति तु चादिस्यं नानृक्ः। निष्ठायां सेडीति निलोपः परसवर्णो नङ्‌ः। अश्वित्स
त्वन्तस्य ८।४।५९। पदान्तस्यानुस्वारस्य यपि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वङ्‌करोषि त्वं करोषि। सँय्यन्ता संयन्ता। सव्वत्सरः संवत्सरः। यल्लोकम् यं लोकम्
॥ अत्रानुस्वारस्य पदादेः नुनासिकाय वलाः। मो राजि समः क्वौ ८।३।२५। क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्। सम्राट्। हे मपरे वा ८।३।२६। मप
कारे मस्य म एव स्याद्वा। हुल्लयलस त्वा व्हलने। किमु ह्मलयति। किंह्मलयति। यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्॥ यथासंख्यमनुदेशः समानाम्
१।३।१० समसम्बन्धी यो विधिर्यथा संख्यं स्यात्। किय्ँह्यः। कियँह्यः। किं ह्यः। किल्ँह्लयति। किंह्वलयति। किंह्लादयति। किल्लं ह्लादयति॥ तोरन्यस्याच्य न कुः नु
परसवर्णो नङ्‌ः अन्वित इति। अञ्चेः पूजायामिति निष्ठायां इट्। नांचेरिति नलोपनिषेधः कुंचिन इति। कुचि प्रभृति धातोः नकारस्य मोनुस्वारे परसवर्णे ङकारः। मो
म उपशमेतः॥ ७॥ चायां त शासेतिनि पातनादिडभावः। अनुनासिकस्य क्वोरिति दीर्घः। मस्य अनुस्वारे परसवर्णेन नकारः। गुंफितः इति गुंफ ग्रंथने नः। मस्यानु
स्वर्णे नमः॥ ७॥ मो राजि समः क्वौ। राजीति किं। संपन्। सम इति किं। इदं वार्‌। क्वाविति किं। संराजितम्। संराजितव्ये। मकारस्य मकार एव न त्वनुस्वार इति स्म्यं
म एव स्यादिति। सम्राडिति। राजृ दीप्तौ। सम्पूर्वात्स्मात्तनं ह्विबन्ताद्विनाक्विप्। यद्यादिना षत्वं। जश्त्वचर्त्वे। हे मपरे वा। मपर इति बहुव्रीहिः। यवलेति। यवला परा
लपरस्तस्मिन् हकारे परे मस्य यवला भवन्तीत्यर्थः। यथासंख्यमनुदेशः। अनुदिश्यत इति अनुदेशः पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः। समानामिति संबंधे षष्ठीत्याह स

पात्रादिषु पिनादेर्नांत्रिपक्षित्वादिषु नप्रस्यादीनांनत्रैवपथाक्रमंप्रवृत्तिः स्यात् तस्यनेतु अनुवादपोरपिपथासंख्यानं। सम्भूलाक्रनजीवेषु हन्त्रेक्त्रप्रवृत्त्यन
नामिमितिं। नत्वशो स्यं भूतेन्यननस्तणाग्स्यप्युनारो षौः पुत्रायस्वसुनपः ननस्तैं पसर्वत्रकोमनु चनीपके च्छापयासात्। ङ्भा। नपरे। अपनमिचतुर्द्धीरिवाहे
तुवर्त्तेतेनदाह। नपरेहक्कारेरति। ङ्भो॥ त्यचोर्द्वितीयायाङ्गति। एतच्चनारित्या कोयाइति सुत्रेभाष्येस्थितं। अतएवमनोरमायांङ्ः सीतिसूत्रे तुद्धित्स्यमानेचय
ङ्गिपशे पकाएपत्तिरुक्ता। यदितुङ्गोरिति सूत्रेस्यं स्यात्तर्हि त्रिषिपससुपचं स्यात्। तुभ्यं सिद्धैवन्त्यचोर्द्वितीयाद्रत्यस्याप्रवृत्तेःपौ प्कर सादेरिति। पुष्करेत
येसीरनीतिपुष्करसित्। नस्यापत्त्यं पौष्करसादिरयचापंचाहुरित्नादिरनुअनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। ङःसिपुट्ांतमयनिर्देशपंचमीनिर्देशोवलीयान्
रैनः ७।१।२७ नपरेहक्कारेमस्यनस्यादेः। किन्तुने। किन्तुने। ङ्‌योः कुकद्भुकपारि ७।१।२८ ङेकारयोरकारयोः कुकद्भुकावागमौवास्तःशरिकु
डुकोरसिद्धत्वाज्जयत्वं। त्यचोर्द्वितीयाः शरिपौष्करसादेरितिवाच्यम्॥ प्राङ्षष्ठः प्राङ्‌षष्ठः प्राङ्षष्ठः। सुगण्षष्ठः। सुगण्षष्ठः। सुगण्डषष्ठः सुग
नषः। ङःसिधुट्। ७।१।२९ डान्तस्य सस्य धुड्वा स्यात्। पट्त्सन्तः। पट्सन्तः। नश्च ७।१।३० नकारान्तात्सस्य धुड्वा स्यात्। सन्त्सः। सन्सः। शितुक् ७।१।
नस्यपदान्तस्यशेपरे तुग्वा स्यात्। एम्प्रोर्वीत्ति ङन्विकल्पः। पक्षे श्छोऽटि रिति चलोपः। सञ्छम्भुः। सञ्च्छम्भुः सञ्च शम्भुः सञ्शम्भुः। त्रसौ नच
नचशात्रश्शानिनित्तपदमरूपाणामिदत्तु पछत्वचचलोपानाम्विकल्पनात्॥ ११ स्ताद्दित्यमिमेन्याह। सस्येति। सीति सप्तमीनिर्देशास्तुनापवादः। पद
ा। धुरस्थनेनन कारः। च पोर्द्वितीयाद्गति तस्यचौन चर्त्तस्या सिद्धत्वात्। अतएव धुडभावे पद् संतरत्यत्रटस्यठो नभवति। नचैवमपिदः सीतिधुगितिधुग्नितिधी
नरस्यसकारेपरे धुगितिव्याख्यानसंभवात्। किमनेनधुटः परादित्वाऽभ्युपगमेनमेवं पूर्वांन्तत्वेतुनपदांतात् इतिनिषेधात्मरन्याधकारस्यप्रत्त्वमसं
नएवचवृत्समाणसुगिहैवनकृतः। डस्तुकिमनेनतस्यासिद्धेनच पोर्द्वितीयाद्रत्यसापिप्रसंगाच्च। इह धुट्रिकल्पेनरूपद्वयोः सुनिटकारतकारविसर्गसो
कल्पान्वोरराहरुपाणि। अयः शारद्वितिद्विलेहां निरंगत्। रारो चीतिनिषेधोत्तनप्रवर्त्तते। तस्यसौत्वद्धित्वमात्रविधिपरत्वोक्तत्वात्। न च चत्वस्यासिद्धत्वात्। स्वः परत्वमे
चनासीति शंकं। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइत्युक्तेः। शितुक्। शीति सप्तमी पूर्वत्रकृतार्थापाः नरनि पंचम्याः॥

ल्पपतीत्याह। नस्येति। नलोप इति। झरो झरीत्यत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्यान्न यथासंख्यं न प्रवर्तत इति भावः। सच्छंभुरिति। इह शत्वस्तुत्वयोरसिद्धत्वात् भिन्नत्वमित्यत्र शश्छोऽटीति रु-
णि छत्वस्यासिद्धत्वात् चतुष्टयमिति। ननु कः श्वनेच यो द्वितीया इति पक्षेच सच्छंभुरित्यत्र सापि छत्वविकल्पात्। सम्यञ्च्छंभुः सन्नुच्छंभुरिति रूपद्वयं द्वितीयो
वशास्य छत्वपक्षेऽशर्परत्वाभावात् झयो द्वितीया इति पक्षेण सच्छो नेति शंक्यं शश्छोऽटीति छत्वस्यासिद्धत्वादित्याह॥ ॥ ङमो ह्रस्वात्॥ ङमुण्नित्याहारः संज्ञायां च
वसामर्थ्यान्नेत्रिभिः संबध्यते। तेन यथासंख्यं ङुण्णुट्नुटः प्रवर्तते नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं। हेमपर इति मय उञो व इति वा विकल्प इत्यस्य समर्थ्यपाश्रयो न नित्य
त। नन्विह नित्यग्रहणाभावे हेमपरे वेति वाग्रहणमुत्तरसूत्रेषु पञ्चस्वप्यनुवर्तते वा न वेति शंकोस्यादिति चेन्नस्यं। अंतरेणापि विस्पष्टार्थमित्युक्तं। ननु त्वर्थमिति। त
सा च इति। ननु ङमन्तस्य पदस्यान्तावयवाभावात् विपरीतपूर्वस्यैव विधीयमानोऽटोऽयमिति चेन्न। मैवं। तथाहि सति ङमंतस्य पदस्य पूर्वोचयवः स्यादित्यनित्यसमस्ते

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्। ८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात्। प्रत्यङ्ङात्मा। सुगण्णीशः। स
न्नुतः। समः सुटि। ८।३।५। समो रुः स्यात्सुटि। अलोऽन्त्यस्य। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा। ८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात्। अ
नुनासिकात्परोऽनुस्वारः। ८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात्। खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥ ९९ त। परस्य यो ङमन्तस्येति नि-

र एषेन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वं प्रसज्येत। पदांतस्येति निषेधस्याप्रवृत्तेः। यद्यपि च द्विरंगपरिभाषया ङमुड् असिद्धत्वाद्दिष्टं सिध्यतीति तथा
द्विरुपसर्गेत्वपादिकेऽन्तरंगेन द्विरंगपरिभाषया अप्रवृत्तेः प्रसज्येत एव णत्वमिति पर्योक्तव्याख्यानमेव साधीय इति दिक्। सुगण्णीश इति। सम्यञ्चौ पीनस्यानिवद्भ
ति तत्र विधेयत्वात्। ननु परमदंडिना इत्यादौ अन्तर्वर्तिनि विभक्त्या पदत्वात् ह्रस्वादित्येव न एकपदत्वे चापदादिविधौ विनिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अनप
ना चोपरमगौदुङ्ग परमलिहा विन्यादौ कुत्वधत्वढत्वादीनि न स्युरिति चेत् पदस्य पदे ऽस्मन्नन्तु वर्त्यं अजादेः पदस्येति व्याख्यानेन नमुणेन त्वक्तं। नद
क्तं। इहैव न लोपेवा रुप्रित्सुक्तीरीतेरेवनेनाप्यनुसर्तव्यत्वात्। समः सुटि। यद्यपि मो नुस्वारेण सिद्धं तथापि अनुनासिकत्रिसकाररूपसिद्ध्यर्थमिदं। अत्रानु-
नासिकः। अयमपि कारोविधिर्वैनिपाद इत्यर्थः। आद्ये अत्र ग्रहणमनर्थकं। अधि॥

कारादेवक प्रकरणाल्लाभात्। तु शब्दस्तु अधिकारपरो परस्मात्कार्यिणः पूर्वं कार्यस्य विशेषद्योतनार्थः। परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वा अनुनासिक इति
स्पष्टार्थः। चाग्रहणं स्पष्टार्थं। अनुनासिकात्परइति चाप्रकारे च सिद्धेः। नहि विकल्पं विना अनुनासिकं विहायेत्यनुनासिकाभावपक्षः संभवति। इह मेव
तु इत्यनुवर्तते निशब्दावनुनासिकारोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यात् इत्येवोक्तं। रोः पूर्वस्येति। उपन्नसमेत स्वोपस्यापि अत्र रुप्रकरणेयो विधिरस्तु तः पूर्वस्येति नि
एवं रोः पूर्वस्मात्परइत्यस्यापि रुप्रकरणीयो विधिस्तानः पूर्वस्मात्परइत्यर्थो बोध्यः। अनुनासिकात्। अन्य लोप पंचमीत्याह। अनुनासिकं विहायेति। अनु
नाचपक्षे इत्यर्थः पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिणामेन पंचम्यन्ततेत्यभिप्रेत्याह। रोः पूर्वस्मादिति। संसर्गवद्धि प्रयोगस्यापि निर्देशो यावतेति हेतुनादव

विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४ खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात्। एतदपवादेन वा शरि इति प्राप्ते विसर्गे प्राप्ते स्तु स्कुत्वानां शेषच कत्व्यः। संस्कर्तं
स्कर्ता। समो वा लोपमेके इति भाष्यं। लोपस्यापि रुप्रकरणस्यत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकं सकारं रूपद्वयं द्विसकारं रूपमेव तत्र
चिचेति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम्। अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योप
स्थानत्वेनानुस्वारस्याप्यचत्वात्। अनुनासिकवतामयां शरः खयइति किद्वित्वे पदे। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश। एव
यारणानान्नकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतन्द्वितन्त्रितमिति चतुष्यन्त्वारात्। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकत्वे शतं च शतम्॥ ६

णनी यता मित्यत्रेव संभाविता नुनासिकत्वगुणाए चोपस्थितनादाकांक्षितत्वाच्चा वधित्वेन संबध्यते इत्यभिप्रेत्याह॥ रोः पूर्वस्यादिति तुमनोरमाप
नारितं। ननु पूर्वस्येत्यनुवर्तनं विभक्तिविपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्यायेनैवेष्टं सिध्यतीत्याशयेनोक्तमित्याहुः। अनुस्वारागम इति। आगमत्वं च प
ोवत्नभ्यते यथापूर्वेणानुनाभ्यामेजित्यत्र पूर्वशब्देनवैचोरागमनमिति भावः॥ ८॥ विसर्जनीयस्य। खरीति। एतच्च खरवसानयोरिति निवृत्तमित्यर्थ कनुस्यानु
रस्कर्तेति। संपरिभ्यामिति करोतेः सुट्। ननु अनुस्वारस्थानत्वाततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेति अनुस्वारपक्षे त्रिसकारकरूपकथं स्यादित्याशंक्याह। अ
विसर्गेत्यादि अकारोपरीति। यदिति काशेपदस्थकरेनहि पयःसु॥ पयःसु इत्यादौ शराः परस्येति पदे स्यादिति भावः। अचूता दिति। नचैवं द्वि विःकर्ता। हरं

...ारीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्वमिति। अपिशब्दान्नकारस्य। वचनान्तरेणेति। अचो रहाभ्यामिति कृतेऽपि यणो मय इति भव...
...भावः॥ ७॥ पुमः खयि॥ पुंसः संयोगान्तलोपे कृते शिष्टभागस्येदमनुकरणम्। अम्पर इति च बहुव्रीहिः। पर्युदासादिति। इदं पदस्येति यत्नं विधाय केषां...
...ः स्याणादेशेनेति। चुभिरुः स्थाने रुत्वं तत्र स्वशादिस्यमादेशः। असिद्धकाण्डेगतत्वान्नत्वं रेशस्य पर्यवेति स्थितमिति वक्ष्यते। एवं च पत्वस्यासिद्धत्वात्...
...वान् पुमः खयीति रुत्वेनेत्यर्थः। पुंस्थानमिति। चुभिष्टीत्युद्देवेति स्याणादेशः। ननु आदेशस्य दुर्लभः। वर्जनेन प्रतिषेधः असत्वमेवेति वार्तिकारीति चेत्...
...हल्ले तत्पञ्चवधकत्वात्र विचक्षणा जिरागर्थमिति वार्तिके च हल्ग्रहणात्समाधेयम्। विस्तरस्तु मनोरमायामनुसन्धेयः। त्रायस्वेति। नैङ्पात्वं नेनोः...

...पुमः खय्यम्परे। ८।३।६। अम्परे खयि पुम् शब्दस्य रुः स्यात्। उत्पत्तिपरेऽन्त्यस्येति पर्युदासात् ×क×पयोः प्राप्तौ। अनुस्वारे...
...पत्वप्राप्तौ। संपुक्तानामिति सः। पुंस्कोकिलः। पुंस्कोकिलः। पुंस्पुत्रः। पुंस्पुत्रः। अम्परे किम्। पुंक्षीरम्। खयि किम्। पुंदासः। स्याणादेशेन। पुंस्थानम्।
...श्छव्यप्रशान्। ८।३।७। अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्। न तु प्रशान् शब्दस्य। विसर्गः सत्वं श्चुत्वम्। शार्ङ्गिंश्छिन्धि। शार्ङ्गिँश्छिन्धि।
...किंस्त्रायस्व। चक्रिंस्त्रायस्व। पदस्य किम्। हन्ति। अम्परे किम्। सन्त्सरुः खड्गमुष्टिः। अप्रशान् किम्। प्रशान्तनोति। नॄन्पे। ८।३।१०। नॄनित्यस्य रुः
...स्याद्वा पकारे परे। कुप्वोः ×क×पौ च। ८।३।३७। कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः। चाद्विसर्गः। येन ना...
...प्राप्तिन्यायेन विसर्जनीयस्य सत्वस्यापवादोऽयम्। ननु शर्परे विसर्जनीये परत्वात्सत्वम्। तेन वासः क्षौममित्यादौ विसर्ग एव। नॄ×पाहि। नॄँ×पाहि।
(नॄः पाहि। नॄँः पाहि। नॄन्पाहि।)

...पूर्वेशः। प्रशानिति। प्रपूर्वात्शाम्यतेः क्विप्। अनुनासिकस्येति दीर्घः। मो नो धातोरिति नः। तस्यासिद्धत्वाच्च लोपः।
...स्पिपकारोपरि अकार उच्चारणार्थः। तेन नॄ×पुनातीत्यादि सिद्धम्। उभयथर्क्षिन्त उभयथेति अनुवृत्तेर्विकल्पः फलितः इत्याशयेनाह। रुः स्या...
...कुप्वोः ×क×पौ। अत्र कुपोरिति रेफस्य विसर्गः। जिह्वामूलीयस्य स्थानीत्। खर्परे शरीति विसर्गस्यास्य लोपः। जिह्वामूलीयस्य स्थानीत्। वाशरीति।
...रेचवा। आदेशयोः रूपा उच्चारणार्थौ। चाद्विसर्ग इति। योगविभागाद्विकल्पस्य इत्युक्तेन तत्समम्। ×क×पाभ्यां मुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्रसंगात्। ❀

म्रेडिते। कान्कानिति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात्। इह मा भूत्। कान्कान्पश्यसीति। अत्र एकः किम् शब्दः प्रश्ने। द्विती
यः कान्। कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः। वार्त्तिके कान्ग्रहणाभावेऽपि सत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह। यद्वेति। संपुंसोः सु वार्त्तिके भेव सूत्रं। कस्कादिषु संस्का
रिष्यति। पुंस्कोकिलः। पुंस्काम इत्यादि बहूनां पाठे गौरवात्। कस्कादिषु संपुंकानामिति पठित्वा सर्वमपि वार्त्तिकं त्यक्तुं शक्यं। पुंस्कोकिल इ
णः परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसंगात्। किंतु कान्ग्रहणमिव सम्ग्रहणं वार्त्तिके त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये। कस्कादिषु च। अत्र कौपदादिर्विसर्गः सइति
इति सूत्रं चानुवर्ततेन दाह। एषु इण उत्तरस्येत्यादि कौतस्कुत इति। कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यात् अणि

नाम्रेडिते ८।३।१२। कान्तकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे। संपुंकानामिति सः। यद्वा। कस्कादिषु च ८।३।४८ एष्विण उत्तरस्य वि
सर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः। ×क×पयोरपवाद इति सः। कौस्कान् कांस्कान्। कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालं। आकृतिगणोयं॥
हितायां। ६।१।७२। इत्यधिकृत्य। छे च ६।१।७३ ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम्। चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः। न तु श्चुत्वं
सिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः। तस्य चर्त्वेन चः। चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न। स्वच्छाया शिवच्छाया। ॥ आङ्माङोश्च। ६।१।७४। एतयोश्छे प
क्स्यात्। दीर्घादिति विकल्पापवादः। आच्छादयति। माच्छिदत्। दीर्घात्। ६।१।७५ दीर्घाच्छे परे तुक्स्यात्। दीर्घस्याय न तु क्
। सेनासु गन्छायेति ज्ञापकात्। चेच्छिद्यते। पदान्ताद्वा। ६।१।७६। दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात्। लक्ष्मीच्छाया। लक्ष्मीछाया।
इति हल् सन्धिः ॥५॥

न्ययाणां भमात्रस्य इति च स्यमारो नात्र विलोपः। सर्पिष्कुण्डिकेति। नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजन
सेव्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थमित्यादि वक्ष्यति। संहितायामित्यधिकृत्येति। एतच्च इको यणचीत्यत्र व्याख्यातमपि स्पष्टतामनुरोधेनात्रोक्तं। छे चा
दि अकार उच्चारणार्थः विदिभिदिच्छिदेरिति निर्देशान्तेन विच्छिन्नमित्यादि सिद्धं। ह्रस्वस्येति। एतच्च ह्रस्वस्य पिति कृति तुगित्यतोऽनुवर्तते तुक्च
चेति। यदि ह्रस्वस्य तुक्स्यात् तर्हि च्छन्नचर्मेति च द्वयं स्यात्। सन्निपातपरिभाषया चेन्नो प्रवर्तेत। ञ्कारोपरि चकारः स्थित इति भावः। पदान्ताद्वा। प्रकृतेन

ांतस्यैव तु भ्यपास्यात्य दस्य माद्यूहित्येन दर्थं। अन्यथा पदविधिना समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थ्यं तु न स्यादापाद्येव यस्यानित्यत्वं कुर्वारी चत्वं त्वं
त्यत्र नस्यादसामर्थ्यादेव न पदान्तात् टोरिति सूत्रे पदान्ताट्टोरिति बहुव्रीहिणा ग्रहणात् उष्मणः पदान्तस्य प इत्यत्रापि ष्टुत्वनिषेधार्थमित्याहुः॥ इति हल्सन्धिः॥
॥ विष्णुस्त्रातेति। प्रातिपदिकान्तस्य जस्यमोऽहिति समुन्नयुन्न स्वरूपस्वरवसानयोरिति विसर्गं च कुतविसर्जनीयसंज्ञितः अस्य च रुत्वेनाश्रयः॥
तु विसर्जनीयस्यानस्य सिद्धत्वात्। शर्परे विसर्जनीयः। शर्परे इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानस्य खर् अन्यपदार्थः। सत्वादेरयमपवादः। यदि तु शर्परे
ऽयं न तद्विभक्ते सने निपिद्ध ≍कु ≍पौ स्याताम्॥ वासः क्षौमम् अद्भिः प्सातमित्यादौ विसर्जनीयस्य च नागुविकारमात्रे वाच्ये तेरर्थस्याश्रये नाह। नन्व
सर्जनीयस्य सः। विष्णुस्त्राता। शर्परे विसर्जनीयः ८।३।३५। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत्। कः त्सरुः। घनाघनः।
भणः॥ इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न। वा शरि ८।३।३६। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो वा स्यात्। हरिः शेते। हरिश्शेते। खर्प
रे विवाद्विसर्गलोपो वक्तव्यः॥ रामस्थाता। रामः स्थाता। हरिस्फुरति। हरिः स्फुरति। पक्षे विसर्गसत्वं चेत्रेरूप्यम्। कुप्वोः ≍क≍पौ च। क≍क
रोति। कः करोति। क≍खनति। कः खनति। क≍पचति। कः पचति। कः फलति। क≍फलति। सोऽपदादौ ८।३।३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः
कुप्वोः परयोः। पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्। पयस्पाशम्। यशस्कल्पम्। यशस्कम्। यशस्काम्यति। अनव्ययस्येति वाच्यम्॥ प्रातःकल्पम्।
ति। तरैवस्पृचति। उच्चैरिति। सोऽपदादौ। अपदाद्योरिति। सूत्रेऽस्मिन्नयेन एकवचनं। यदि तु विसर्जनीयस्य सः श काम्येरोरेवेति वाच्यम्॥ नेह। गीः काम्य
सर्जनीयस्य इत्यत्र कुप्वोरित्यनुवर्तितोऽपि स्वरसस्तद्धाप्यनुवर्तते विशेष्यते अपदादौ स्वरौ नित्यपात्रस्यते सा परं तु पुनर्मन्दुकप्वोरनुवर्तनेनेति गमकं इति भावः। अन्येन्ता
दुकप्वोरिति विनाप्यनुवर्तितुं शक्यः। वा शरि इत्यत्र शरा खरं विशेष्यं शरः रूपे स्वरौ नित्यमास्थाने कुप्वोरिति सूत्रे कुप्वोः स्वरौ नियास्थाने च सत्वाभावादिति। पयस्पाशो
ऽपेपायाप। ईषदसमाप्तौ कल्पप्। अज्ञाते कुत्सिते इति कः। काम्यचेति काम्यच्। पाशकल्पककाम्येष्विति च इति। संभवप्रदर्शनमेतत्। नतु परिगणनमन्य
भवात्। प्रातःकल्पमिति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्येह दृतिविषयेषा किमत पदान्। दोषास्तमहः दिवाभूता रात्रिरितिवत्॥ गीःकाम्य

र्थं। तत्रापि काम्ये रो रे वेत्यस्यानुवृत्तेः। यदि तु इणः षः इत्यत्रैवेदं पठ्येत तर्हि स्वतन्त्रमात्रप्रतिषेधेपि पूर्वेण सत्वं स्यात्॥ ॥ इणः षः। सोपदादावित्यस
ः। पुरः प्रवृध्या इति। एपा चन पुरगायोः॥ ॥ भ्राजगासेत्यादिना क्विप्। तदंता न्नस्। जसंतता सुदीकर्तुं पूः पुरा वित्युपन्यस्तं इदुदुपधस्य। इदुदिति किं। पी
ति। पूः करोति। इदुद्‌दुनोउ पधेयस्य समुदायस्यानस्यावयवायो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन संबंधः। अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सं
संभवेति सामानाधिकरण्येनैव वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। ननु विसर्गस्याप्रत्ययत्वम प्रसिद्धमिति चाच्यं। अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्वमि
चातिदेशं प्रति निषेधाच्च अप्रसिद्धत्वशंक्यं। अप्रत्ययस्येति निषेधेन च सिद्धत्वज्ञापनात्। अत एव अग्निर्वित्यादौ रो विसर्गः सिध्यति। अन्यथा अपर
गा। षः ८।३।३९ इणः परस्य विसर्गस्य षकारस्यात् पूर्वविषये। सर्पिष्पाशं। सर्पिष्कम्। सर्पिष्कं सर्पिष्काम्यति। नमस्पुरसोर्गत्योः
८।३।४० गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः स्यात् कुप्वोः परयोः। नमस्करोति साक्षात्प्रभृतिष्वात् कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा तदभावे नमः
रोति पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा। पुरस्करोति। अगतित्वान्नेह। पूः। पुरौ। पुरः। प्रवृध्या। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ८।३।४१ इकारो
रोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात् कुप्वोः। निष्प्रत्यूहं। आविष्कृतम्। दुष्कृतम्। अप्रत्ययस्य किं। अग्निः करोति। वायुः करोति। एकादेश
स्थानिमित्तकस्य न षत्वम्। कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात्। नेनेहन। मातुः कृपा। मुहुसः प्रतिषेधः। मुहुः कामा। तिरसोऽन्यतरस्यां ८।३।४२ तिर
ःसः सो वा स्यात् कुप्वोः। तिरस्कर्ता। तिरः
स्यात्। विसर्गविधिरपुनरित्यादौ चरितार्थः। ज्ञापकं च विशेषापेक्षं। तेनाचः परस्मिन्निति निषेधो न प्रवर्तते।
पूर्वेत्रासिद्धेन स्थानिवदिति सिद्धांतः। उक्तयुक्तिमूलकोन तु वा चनिकं इति मनोरमायां स्थितं। अत्र वदंति अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीय इति न
पाद्यर्थ एव आकरे स्थित इति। अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयोन युक्तः। सर्पिष्करोतीत्यत्र इसुसोः सामर्थ्य इति वैकल्पिकषत्वप्रसंगा
त सर्पिः पिबत्यमुरकमित्यत्र इदुदुपधस्येत्यनेन नित्यषत्वप्रसंगात्। नचाकरमतेपि गुणादीनामप्युत्तरत्वाय पदीतया सौकर्यादिषपतितिरिपि गाम्यं। पुनरत्वा
पत्तादवस्थ्यात्। इसुसोरित्यत्र सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन पुनरनिपक्षस्यैव वार्तिककारेण स्वीकृतत्वानुमानात्। अन्यथा इदुदुपधस्येत्यनेनैव नित्यषत्वप्रसंगात्

मानित्यसंगतम्। किंच। निष्टप्तं सर्पिरित्यादाविदुदुपधस्येति षत्वं सिद्धे ष्टुत्वेनैकस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दो असमासे प्यपेक्षाविरहे पि षत्वार्थ इति स्फुट
बोध इति। अत्र केचित्। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चकारेणेदुदुपधस्येति ग्रहणं निष्प्रत्ययं इदुदुपधकास्येषविसर्गस्य षत्वं यथा स्यात्। कविभिः कृ नमित्यादौ म
धि च मर्त्येभिर्माविसर्गस्य हि नित्यमिदुदुपधत्वेनास्ति रामैरित्यादौ न तु अभावात्तदुनितन्त्रम्। अपिः करोतीति निमित्ते पौराहरणास्यासंगतापत्तेः। देवश्चरन्नारीत्यादौ
यत्नान्मिपद्यत्वादत्रारोपकारोपधत्वेन च तु प्रकपालश्च नारीपत्वानापत्तेश्च नियत्किंचिदेतत्। अन्ये तु मन्यपस्य योविसर्जनीयो न भवति इत्यादिस्थास्या नेतृ
णपत्वस्याप्रवृत्तेरुपधस्येनेतन्नानुमतमित्याहुः। स्यादेतत्। अप्रत्ययग्रहणमेव स्यानिवन्नात्रं प्रतितिविपादीसिद्धेत्यत्र ज्ञापकमित्युक्तं। तदिदं वैषम्यपि करण
यमस्यपरच्छन्नान्सिद्धेत्यादुः। नमु नेनात्रं नेति योगं विभज्यस्यानिवन्नत्वं प्रतिविपादीनामसिद्धेनित्यास्यापत्ते प्रत्ययः परस्मिन्नादिर्निर्देशास्य हलत्र
भागस्येष्टसिद्धार्थत्वात्त च परस्मिन्निति सूत्रं प्रतिनत्वसिद्धेवा। तनत्र्यपूर्वत्रासिद्धेनत्यानिवदिति सिद्धेनो तुकि तपुलक दत्वादिसर्वसंगच्छत इति। अमन्यमा
दुति सामानाधिकरण्यपक्षे मातुः रूपेत्यादाविदुदुपधस्येति षत्वमाशंक्याह। एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति मातुरित्यत्र हि ऋत उदिति सत्कादेशशा
स्त्रं सति परंपरया प्रयोजकं। आकरे तु एकादेशनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः। तत्र च एकादेशः एकारे शाशास्त्रं तन्निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः। नने
त्यपक्षे न्यत्र सामानाधिकरण्यपक्षोप्याकरसंमतइति चेदत्राहुः। प्रत्येकं संयोग संज्ञेति पक्षे आकरसंमतोपि यथा निष्प्रयोजनत्वात्तथायमपि निष्प्र
पक्षस्त्ववश्यकत्वादन्यथा निष्टप्तं सर्पिः पितृष्वसुः रुकमित्यादौ सिद्धापत्तेरिति। मातुष्षु त्रपाद्वा इति। ननु यत्र तु किरत्सिद्धत्वे एकादेशशास्त्रस्यासिद्ध
त्वात्मासाशेवित्यष्टर्थ एव तत्र पायेन ज्ञापनार्थ इति वाच्यं। यत्रैतु किंचकर्तव्यं परत्वात्प परवर्ती सतोरेवैकादेशः। सिद्ध इति सिद्धान्तात्। अन्यथा शकहूष्विन्नत्र
नस्यात्। शकान् हूयतीत्यत्र एकदेशदृत्वादौ किंपि संप्रसारणे कृते संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशे च हल इति दीर्घः। भवति हि को सिचत नसो सिचात्
षपरत्वेत परत्वात्पूर्वादेशस्य तत्र षत्वनिषेधः। सिद्धमिति तु शकहूष्विन्नत्र। एवं च मातुष्षु च्युत्वत्त्वापि षत्वं तु कोरिम्येकादेशशास्त्रमसिद्धं न भवतीत्युक्तं
तुस्थमेवानतुज्ञापकात्शकहूष्विन्नत्रापि मातुःरूपेत्येव षत्वं न स्यात्। मैवं। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वात्। कश्चतुल्यजातीयः। कुशोरितिदिक्॥

स्यात्

स्चतुरिति। इह द्विस्त्रिश्चतुः साहचर्याच्चतुःशब्दोपि सुजन्त एव गृह्यते। कृत्वोर्थग्रहणं तु साहचर्येण सर्वत्र व्यापकमित्युक्त्वा पकं। तेन
श्चौरापि न त्वत्र धातु साहचर्यं व्याख्यानमस्येति ग्रहणं॥ चतुष्कपालमिति। चतुर्षु कपालेषु संस्कृतः इत्यर्थे संस्कृतं भक्षा इत्यण्। द्विगोर्लुगनपत्ये इति लु
मनोरमायामिदुदुपधस्येति नित्यं परत्वादुक्तं। एवं च द्वित्वविनिमिति चतुः पंचाशदिति सूत्रस्थप्रयोगाद्यत्रस्थेः। चतुष्कपालत्यनेनापि नित्यत्वगवाप्य।

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे। ८।३।४३। कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः। द्विष्करोति। द्विः करोति। इत्यादि। कृत्वोर्थे किम्।
चतुष्कपालः। इसुसोः सामर्थ्ये। ८।३।४४। एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः। सर्पिष्करोति। सर्पिः करोति। धनुष्करोति। धनुः करोति। सामर्थ्यमिह
व्यपेक्षा। सामर्थ्ये किं। तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम्। नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य। ८।३।४५। इसुसोर्विसर्गस्य अनुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं ष
त् कुप्वोः परयोः। सर्पिष्कुण्डिका। अनुत्तरपदस्थस्य किं। परमसर्पिःकुण्डिका। कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविर
हितार्थः। व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य। ८।३।४६। अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य स
मासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु न तूत्तरपदस्थस्य। अयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कंसः। अयस्कुम्भः। अयस्पात्रं। अयस्कु
शा। अयस्कर्णी। अतः किं। गीः कारः। अनव्ययस्य किं। स्वः कामः। समासे किं। यशः करोति। अनुत्तरपदस्थस्य किं। परम
ःकारः। अधःशिरसी पदे। ८।३।४७। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे। अधस्पदं। शिरस्पदं। समासस्येत्येव। अधः पदं। शिरः पदं।
अनुत्तरपदस्थस्येत्येव परमशिरःपदं। कस्कादिषु च भास्करः॥ इति विसर्गसंधिः॥ १९ नग्रहणं तु नःपत्यनिवारणार्थमनव्ययस्येत्यत्र मनव्ययस्ये

त्वेन भवतीत्यर्थ एव स्वीकर्तव्यः। चतुष्कपाल इत्युदाहरणं तु कस्कादेराकृतिगणत्वात् पत्नप्रवृत्तिरित्याहुः। व्यपेक्षाविरहेपीति। तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकायामनपेक्ष्य
मर्थः। व्यपेक्षायामिति। इदं सर्पिष्कुण्डिकायामित्यत्रेत्यर्थः। अत्र सर्पिरित्यसमस्तपदमिति बोध्यं। समासे तु नित्यं समासग्रहणेनेन सिद्धेः समासाभावमे
वतुमिदमिति सार्पिर्विशेषणमुक्तं। नित्यार्थश्चेति। अयं भावः। असमासे व्यपेक्षाविरहे अन्येना प्राप्तौ नित्यतया पत्वार्थः पाठः। व्यपेक्षायां त्वसमासे र

हिते ति। न तत्पसेविकारः ज्ञानपदे ति ई षि प्रसंगात्। अयस्करीति। अयस्त्वकर्णौ यस्याः नास्ति कोरदरेति ङीष्। अपः शिरस्की। एतयोरिति। सत्रेणु पश्च
यमा ये ष्या। अयस्कर इति। पूरस्या पूरिति विग्रहः। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। शिरस्पदमिति। षष्ठीसमासः॥ इति विसर्गसंधिः॥ ॥ शिवस्य स
विसर्गलस्यार्थः इत्यनेन समभिव्याहारे सस्यामावाद्पूर्त्तेकथं सा इत्याशंकायामाह॥ ससोजसमौ इत्यादिनेति। एवं चात्र सूत्र सूत्रस्थ सुरली निरस्ता
द्वा। विसर्गत्विलिह न भवति सस्त्वस्यासाभावात्॥ भाविन्यवसानभंगेऽकृतत्वपूर्वपरिभाषया अर्थवपदस्यसमभिव्याहारात्सुपि न भवतीति बोध्यं॥ ससजुषो
त्यनुवृत्तेः सससुर्भ्यां विशिष्यते विशेषणेनानंतरं तविविधिः। न च ससजुः शब्दांशे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नेति निषेधः शंक्यः। तस्य प्रत्ययवि
कत्वात्। स्त्रांते ससजुःशब्दांतं च पदं तस्य रुः स्यात्। तत्वाल्लोन्यस्य। एवं स्थिते फलितमाह। पदांतस्य सस्येति। सजुष्शब्दस्येति। तदंतस्य पदस्यान्त्यः

ओजस्समौ इति सुप्रत्यये शिवस् अर्च्य इति स्थिते। ससजुषो रुः ८।२।६६। पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात्। जश्त्वापवा
दः। अतो रोरप्लुतादप्लुते। ६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुते अति। भोभगोअघोइति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः। उत्वं स्थितिरुत्वं।
वोः सिद्धत्वं तु न भवति। रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात्॥ ११ नेन सजुषो रुः सजुष इत्याहि नातिव्याप्तिः। न च सजुःशब्दस्य व्यपदेशिवद्भा

तिपदिके नेति निषेधादिति वाच्यं। तस्यापि प्रत्ययविधिविषयकत्वात्। अत एव व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ग्रहणवता नेति च परिभाषाद्वयमपि
विधिविषयकमिति दिव उत् सूत्रे हरदत्तेनोक्तं। कैयटहरदत्ताभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितं। तत्र कैयटेनानुक्तत्वात्कैयटपदग्रहणं प्रमाद इत्यनितमितिनु
दिव उत् सूत्रं च स्मृत्वा नितहुवौ हि रपं सूत्र समुदायस्यान्यपदार्थः। तथा च दिव उत् सूत्रशब्देन द्वंद्वे चेति सूत्रस्यापि क्रोडीकरणात्तत्र कैयटेनोक्तत्वा
तिकुकविकल्पितवत्कैयटेन मनोरमायां योजयंति। यत्तु स्यासिद्धत्वादुत्वे कृतेपि तस्य स्थानिवत्वेन रुत्वात्पलस्यादित्याशंकायामाह। यत्वस्यापवाद इति। उत्वविधे
रोरिति। न चातो रोरप्लुतादिति सूत्रे परिभाषया रोः सुपीति सूत्रान्तरं अतउत्वं त्वेवलाघवाद्वक्तव्यं तां किमनेन सामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेति वाच्यं। तथा हि सति

नयोः। अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः। द्विवचनं तु समुदायापेक्षया। इकोयणचीत्यतो अचीत्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यतो ऽकः
क पूर्वपरयोरिति स चैतानुवर्तनं व्याख्यायेन व्याचष्टे। अकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना। अचि किं। वृक्षः। अकः किं। गावौ। नावौ। प्रथमयोः किं। वृक्षा
यपीदं नादिचीत्यनेनैव सिध्यति। तथापि हरीइत्यत्रैव हरयौ इत्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् न त्वयादेशः। प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक्। पूर्वग्रहणं
इत्यत्र परसवर्णो मा भूत्। दीर्घग्रहणं किं। त्रिमात्रस्थानिनि त्रिमात्रो मा भूत्। आद्गुणादिति। अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायादि

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। ६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् इति प्राप्ते॥ नादिचि। ६।१।१०४। अवर्णा
दिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः। आद्गुणः। एङः पदान्तादति॥ शिवोऽर्च्यः। अत इति तपरः किम्। देवा अत्र। अमीति न परः किं। स्य आगन्ता। अप्लुतात्किम्।
हि सुश्रोत ३। अत्र स्थाहि। प्लुतस्याऽसिद्धत्वादतः परोऽयम्। अप्लुतादिति विशेषणं तु नस्यामण्यासिद्धत्वम् तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं
निर्देशस्याचरितार्थत्वात्। अप्लुत इति किम् तिष्ठतु पय अग्निदत्त। गुरोरनृत इति प्लुतः। हशि च। ६।१।११४। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि
परे च। रुः। रोविसर्गापवादस्य ग्रहणं नेह। प्रातरत्र। प्रातर्गच्छ। देवास् इह इति स्थिते। रुत्वम्। भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि। ८।३।१७।
पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे। असन्धिः सौत्रः। लोपः शाकल्यस्य। देवा इह। देवायिह। अशि किम्। देवास्सन्ति। यद्यपीह यत्नस्याऽसिद्धत्वा।
विसर्गो लभ्यते। तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। तद्वयमन्त्रि पि। भोभिगिति समुदायरूपाणां ग्रहणात्। भोस्। भगोस्। अघोस्।
इति सकारान्ता निपाताः। तेषां रोर्यत्वे कृते॥ ११ भावः अत्र मिथो ऽन्येतोऽसरित्यादिरिति। नहि नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे पुनरुत्सर्गस्य
त्वसिध्यतिनान्यथेति। ननु एवं नान्तः पादमव्यपर इति पाठे सूत्राणां अभ्यस्तृते। उपपद्यते। अभ्युदमित्यादौ चेरुः परौ नादतीति पूर्वरूपमेवाह। नैवं निविषु
सिद्धनिषिद्धे च यचायाचर्तुत्सर्गोऽपि प्रवर्तते। मैवं। वाधके निषिद्धे वाध्यमपि क्वचिन्नेति स्वीकारात् न सिद्धेः॥ भोभगो। अससन्धिः सौत्र इति स्वेच्छेति तन्त्रे
न चर्थेणण। भगो अघो इत्ययो रोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वाच्चेत्यर्थः। यद्वा भोस् भगोस् अघोस् इति सांतं तं नवानुरूप्यभोरित्यादौ नात्र पाणां अचे

त्र अपूर्वस्स्यो ऽस्वेति व्याख्यापने न हि अ संधिर्न्नो ष्यएवेति वोध्यं। ननु रो रु कारस्यानुवं घलाड्रेफमात्रं विसर्गस्थानि। तथा च भवस्त्रि धाविति स्यानिवद्भावेन स्यादि
आह। नह्यप मितिः। यथा अग्रहीरित्यत्र ग्रहो लिटि रीर्घस्य स्यानिवद्भावेन इट इत्वान् इटई टीति प्रवर्त्तनेन स्वमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यनंप्रवर्त्तनेनेति भावः। पद्यपि रेभी
इत्यनुवर्त्त्य रोऽयो रेफः तस्य यादेश इति व्याख्याने प्रथमलविधिरेव तथापि उनरार्थं कर्त्तव्यमपि ग्रहणं रइत्यस्यानुरत्तिक्लेशवारणार्थं मिहैव कृतं। निपाता
भगोइति सूत्रे निर्दिष्टभ्यादेशाः कृत्वनिगतन्वातत्र वोध्याः। यदि तु विभाषा भवद्भगवदघवतामो ञ्चावस्येति वार्त्तिकेन एषां रुःस्यात्। अनुसौकारो वा संबुद्ध
कि न नित्यं तत्रास्य च भोः शब्दादयो ग्रह्ये रल्लतरापुङ्क्तिं गैकुच वनमात्रे भोहुरे इत्यादि सिद्धावपि भोह मिह रो भोविड्। इत्यभो गंगे इत्यादिन सिद्धेन स्या द्विभा
ति वार्त्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः॥ भनोरपायां तु भाष्यस्वरसरीत्या तु विभाषेति वार्त्तिकमारभ्य व्यमेवेत्युक्तं। तथा हि हे भगवन् इति वनहे भोः इ
त्यापीष्टं नातत्र स्य च वार्त्तिकारंभ एव सिद्धेः। स्युः। पाठ्याइं गहि हे भो रित्यमरो क्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगात्॥ किंच॥ अत्र भवान् ह
भवान्। ततो भवानिति चात् नत्रभो इत्याद्यपि वार्त्तिकेसत्येव सिध्यति इतराभ्योऽपि दृश्यंते इति सर्वविभक्त्यंतात्तसौऽर्भवदादियोगए वेत्युक्तात्। किंच
तन्नेपरात्परस्याप्र्टमिक निपातः। आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत् भावश्चेत्यादि सिध्यति नान्यथा। भोह रि हरा विस्यादि सिद्धये भो इति निप
त्या भ्युपगंतव्यः। यदि तु भगो अघो इति प्रामाणिको न हि हि सतां नामयानि कं तू तं प्रयोजनाय सौ कर्त्तव्यमेवेति दिक्। स्यादेतत्। निपातानामभ्युपगमे यत्र
भ्युगहरन् प्रतिपदोक्तत्वात्तु संबुद्ध्यंताः लाक्षणिकत्वादिति चेन्मैवं। सति ते नाधिकार इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य ज
द्ये न स्वरितेन नमाश्रित्यो भयग्रहणात्। लक्षणा प्रतिपदोक्त परिभाषापा अनित्यत्वाच्च अनित्यत्वे लिंगं भुवश्च महा व्याहृते रिति सूत्रे महाव्या
ग्रहणं यावत्तु रेति सूत्रे निपातग्रहणं च। न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे विभोरिदं सुप्रभा गौर्यस्यस सुप्रभगुः नसस्त सुप्रभगोरिदं वचो विरिदंइत्य
पन्नापत्तिरिति वाच्यं। परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्त्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात्सा हचर्ये नैषां संबोधनार्थेइति वोध्यं। भो इत्यादि
रणामलोऽन्त्यस्य यः स्यादिति व्याख्यानेन तु अयथैव ड्रहणपरिभाषया नातिप्रसंगः। न चाजहत्स्वार्थाहत्ति रिति पक्षे विभोरिदं प्रभोरिदमित्यत्र भोः इत्येक
शस्य अर्थवत्त्वान्निरर्थकं जहत्स्वार्था वृत्तिरिति नियुक्तस्य पक्षे तु नरभावादिति दिक्॥

॥ वकारयकारयोरिति। भोभगोअघोअपूर्वयोरित्यर्थः। लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः। स चान्तरतम्याद्ध्रस्वः यस्य पदान्तस्याह। वयोरिति। विधान
तन्न प्रयत्नतरस्य न भवतीत्याशयेनाह। अलघुप्रयत्नस्येति। भोयच्युतेति। एवं भगोयच्युत। अपोयच्युत। वकारस्योदाहरणं तु भवानास्ते इत्यत्र
तयोरस्य सूत्र। तत्र गार्ग्यपदग्रहणमिति। वस्तुतस्तु नरत्रापि नोपपृच्छ्यते पदस्येत्यनुवृत्तेर्वनिवारणं तत्त्वम् यपरस्त्वनुः परे रुत्वं तु वर्त्यं भजारैः पदसंज्ञा
नान्तपदमदं डिना विनाशोऽङ्गस्यैव नित्यं चोयोस्यानस्यङ् मोहूस्वादचीति सूत्रमनोरमायां निरस्त त्वात्। ननु हलि सर्वेषामित्यत्र पदे ग्रहणानुरत्नो
पदं द्वित व्याख्यानन्नाभात। इत्यत्र वभोरश्चादिभिरित्यत्र यस्य नित्यं लोपो न भवति। किंतु लोपः शाकल्यस्येति वैकल्पिकः यचलोपश्च त्यास्ति पदे पदाहरणस्य
लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ८।३।१८ पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वास्तोऽशि परे। यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमू
लशक्तिरल्पं भवति स लघूच्चारणः। ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२० ओकारान्तरस्य पदान्तस्य लघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात्। गार्ग्यग्रहणम्पूजा
र्थम्। भो अच्युत। लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत। पदान्तस्य किम्। तोयम्। उञि च पदे ८।३।२१ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपः
स्यादुञि परे। स उ एकाग्निः। परे किम्। तन्त्रयुतम्। वेन ह्यस्य सारणो रूपं प्रदितु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति गृह्यते। नहि उत्तरार्थमिदम्यस्य ग्रहणम्। हलि स
र्वेषाम् ८।३।२२ भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन। भो देवाः। भो लक्ष्मि। भो विद्वद्वृन्द। भगो नमस्ते। अ
घो याहि। देवा नम्याः। देवा यान्ति। हलि किम्। देवा यिह॥ प्रयोजनमिति चेत्त्वं। हलि सर्वेषामित्यत्र वस्यानुवर्तितत्वात्। किंच मा भ्योमा भिरित्यत्र
लोपरतोयस्य विकल्पेनैव भवत्यतो लोपः स्यात्। च हलि सर्वेषामित्यस्याप्रवृत्तेः न चेष्टापत्तिः। भाष्यकारैर्दण्डिन्नत्र ङमुडागमपक्षे मो ह्रस्वादचीत्य
स्यार्थं पदग्रहणमित्युक्तत्वात्। नु चनदेव प्रयोजनमस्तिति वाच्यं। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडिति व्याख्यानेन दण्डिन्न
इः प्रसक्त्यभावात्। हलि सर्वेषाम्। यकारस्येति। वकारस्तु नानुवर्तते। भोभगोअघोअपूर्वस्यासंभवात्। अपूर्वस्तु यद्यपि संभवति तथापि वकारो नेति तथा
लोपाप्रसंगः। अशीत्यनुवर्त्याणि हलो विशेषणात्। वृक्षव हसतीत्यादिना नभिधानादसाध्वित्याहुः। गार्ग्यमित्यत्र तु परान्तत्वं नास्ति गार्ग्यभूतिरित्यत्र वकार

६२

स्मा इति। अत्र लोपो व्योर्वलीति न प्रवर्तते तं प्रतियत्नस्यासिद्धत्वात्॥ इत्विकिं। देवा यिहेति। उत्तरार्थं मात्र स्यैकं ह्रस्वीति यद्ग्रहणमिहेत्र स्तनं। तेन लोपः
रोन्यस्यास्य च विषयविभागोत्र सिद्धनीति भावः॥ ॐ॥ रोसुपि। असुपीति यदिपर्युदासः स्यात्तनः सुपस्य शेप्रत्ययग्रहणस्यादहर्पतीन्यासेनन्नु दर्भीतीन्या
तस्यात्यसन्न्यमतिप्रे पुंसवतिन्याच स्ट्रैनसुपीति। अहरहरिति। नित्यवीप्सयोरिति द्विर्नं। न चात्र रेफादेशस्यासिद्धत्वान्पूर्वेन लोपे अकारस्यैव रेफः स्या
वाच्यं। अहश्चित्याचवर्त्मस्येकेन लोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रूपं विधेयमित्यन्यनुवृत्ति सूत्रेव सूयमाणात पारुन्यापचात्स्यापि रेफादेशस्य नकारस्यानिकल्प
अहोरात्र इति। अहः सर्वैकदेशेत्यादिना समासांतो वक्ष्यते। रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वं। अहोरथंतरमिति। रथंतरं साम तेनाह्नः समाह्नरं द्वंद्वः
ऽसुपि ८।२।६९। अह्नो रेफादेशस्यासुपि। रोरपवादः। अहरहः। अहर्गणः। असुपि किम्। अहोभ्याम्। अत्राहन्निति रुत्वम्। रूपरात्रिरथ
रेषु रुत्वमाख्यम्॥ अहोरूपं। गतमहो रात्रिरेषा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। अहोरात्रः। अहोरथंतरम्। अहरादीनां पत्यादिषु वा रि
ः विसर्गापवादः। अहर्पतिः। गीर्पतिः। धूर्पतिः। पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ॥ रोरि॥ ८।३।१४ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दी
र्घोऽणः॥ ६।३।१११। ढरेफौ लोपयतीति तन्निमित्तौ अर्थात् ढकाररेफौ तस्मिन्परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। पुनारमते। हरीरम्यः। शम्भूराजते॥
अणः किम्। तृढः। वृढः। तृहू हिंसायाम्। वृहू उद्यमने। पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम्। अजर्घाः। लीढः। मनसा रथ इत्यत्र रु
त्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते॥ २ कृ पर त्वेवा। अहरादीनामिति। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे। तेन स्वर्ण सार्वधिनः कृतिः काव्येत्वा स्वर्च ना
स्थ। विसर्गोपवाद इति। गोरा जिव ढ्रे फस्य रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः॥ ढ्रलोपे रेफस्य ढकारस्य चोच्चारणार्थः। ढस्य रस्य ढ्रेतो लोपयतीति ढ्रलो
ता कर्मण्यत्ति उपपदसमासः। तृढो वृढ इति। क्तिनेनवेट् कृत्वा चस्य विभाषेति निषेधात्। हो ढः। झषस्तथोर्धोऽधः। ष्टुत्वं। ढलोपः। प्राचा रढ इति प्रत्युदाहरणं तत्र स
लोपस्यैवाभावात्। रढ स्थलनवल योरिति सूत्रेण हि इद्दुहेर्नकारहकारयोर्लोपः। नकारस्य ढत्वेन निपात्यते न तु सिद्धकांडस्य ढत्वस्य इह प्रवृत्तिः राद
लोपस्तेन चाभावात्। न चेह भावो ढत्वं नलोपश्च निपात्यतो पत्वश्वनढलोपाः सुभविष्यंतीति वाच्यं। तथा सति परिढ इत्यत्र पिलसुपूर्वीति रोच्या

कन्येत्यत्र इतोमनुष्यजातेरितिङीषं बाधित्वा अशिवोनिविनिष्यङ् स्यात् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वाद्दित्याकरेस्थितं। ननु परिवृढयेत्यत्र त्वचारेयः
न्णत्वनापरिवृढमानयन्निति णिचि कृते त्वाप्रत्यये च त्वांनरवपरे रंतभाँवान्मासाभावः। इतिचेत्। अत्रकेचित् संप्रामयनेरेवलोपस्योगोव्यत्ययोनानिनोन्यस्या
नमान्त्विरान्ददृश्य क्रूनारुढ्यान्वादेवणिच् किपनेणि जंतस्यपाणुवान्त्वाप्रत्ययेकलोपरे न्वांनेनढ्रं तेनस्यासद्भूतिसिद्धे त्वचादेशः॥ एवंनिषक्वाना
ति। ननु पूर्वस्येतिव्यर्थसप्तमीनिर्देशादेवतत्वाभात आह। पूर्वग्रहणमित्यादि। ढ्रलोपे पूर्वस्येति। सूत्रसोनुरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्य पोरेवढे
न्तोदीर्घः स्यान्तनुलीढः अजघीरन्वेतिभावः। यद्यपि संभवादेवान्नुनरपदस्यढकारेदीर्घो भवेनयाप्याजघीरन्यत्रदीर्घोनस्यादितिहोषे। वस्तुनस्तु उत
प्रतिषेधे पुरस्तादर्थम् ९।४।२। तुल्यबलविरोधे परकार्यं स्यात्। इतिलोपेमासे पूर्वत्रासिद्धमितिरोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेवामनोरथः
रुदोः सुलोपोकौरवन्न समासेहलि। ६।१।१३२। अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्यलोपस्स्यात् हलिनतु नञ्समासे। एषविष्णुः। सशम्भुः। अ
कोरिम। एषकोरुद्रः। अनञ्समासेकिम्। असशिवः। हलिकिम्। एषोत्रासे। निलोपे चेत्पादपूरणम्। ६।१।१३४। सइत्येतस्यसोर्लोपस्स्या
त्पादश्चेल्लोपेसत्येवपूर्येत। सेमामविड्ढि प्रभृतिम्। इहत्वकारएवगत्वासुतद्दिनवामनः। अविशेषात् ओकपादोपोत्यपरे। सेषदाशरथी रा
लोपेचेदितिकिम्। सइतशेति। सएवमुक्तो सन्येचेत्यत्र धारणात्तुसस्यक्वान्दसिव हल्त्विति पूर्वसूत्राद्दलग्रहणाद्धत्वात्त्वाभनेनेहन। सोह
समासचरमाचयर्थेरुद्भलात्सुना रमतइत्यादावपि नस्यात्। किंतु नीरकंदरकंदस्यादावेव स्यादिति तत्वं। सो माजन्माशुद्धानां॥ इतिस्वादिसन्धिः॥
नित्य आस्वादनेनः हल्परत्वगृह्नद्रलोपाः रहढलोपं प्रतिपन्नं नासिद्धं ढकारेपरतोलोपविधिसामर्थ्यादेतएवद्वो ढे लोप इत्यस्य पराधिकारस्थत्वेप्यप
ढलोपो भवति। अजघीरिति। गृधु अभिकांक्षायां। यङ्लुकि द्वित्वे अभ्यासस्य रुक्। लङः सिपि शब्लुकि सिपरे ङभाव पक्षे लघूपधगुणोरुपरः। दत्तये तकारस्तो
यादिलोपः भषभावः। जश्त्वं। दश्चेति रुत्वपक्षे अजघीःइति स्थिते रोरीति रेफलोपे अनेनदीर्घः। अन्ये पंसुगमव्याख्याः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः। लीढः। नीरक्तं रू
रः किंतु ढः स्त्रढः। पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थं। अजर्घाः। पुनारमते। हरीरम्यः। शंभूराजनइति॥ ॥ विप्रतिषेधेविप्रतिषूर्वं तानि पश्यति ख्रेमांग रे

ोर्थत्र। उपसर्गोस्तु नेतीति यत्नं। उपसर्गे चरा च्वि विरोधार्थं कर्तव्यं। कार्यमिति। अर्हं कृत्वानुकृत्य चेत्स ह्रीयैकृत्य मल्पयः तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवसानाद
नपूत्सर्गापवादत्विमंतरंगबहिरंगविषयेषु नेदं प्रवर्तते। नन्वपवादादीनां सन्धिधातुत्सर्गादीनां कृत्याद्ईदंनैवाधितत्वात् तत्र नित्यमादर्स्यकृत्वाद्युभक मेन र
प्रवादस्य पाद सूत्र चन प्रामाण्या। नन्विचन सुप्र कृत सूत्रस्याविषयेः। अत एव परत्वनित्यान्तरंगापवादानां गुणयोग्र बलो परत्तुक्तं मध्य तुल्य बलेष्वपि परमेव
पथ्येनाऽतो व्याचष्टे। तुल्यबलविरोध इति। जातेः पदार्थे विध्यर्थमिदं सूत्रं। स्वरोगुणा साभ्यामितिमतह्नित्यभावकाग्यो रेनदीपेन शास्त्र योरेंशेष्वसूत्रत्र युगप
निगमकाभावादप्रतिपत्तिरेवस्यात्। नदुक्तं अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तत्रासाहवर्णान्तरस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि विनिमितमस्तिनहिं तत
तियथाभिंपकौत्स्यत्र परत्वाद्दिभाविश्ते प्यकृच। नदुच्यते पुनःप्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति। व्यक्तौ तु पदार्थे तन्त प्राप्तिविषयकयोर्लक्ष्यभागयोरल्पत्र च वित
तभवाजव्यत्तव्यानीयपरानिवपत्ती यथाप्रसङ्गेन नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेवस्यान्नतु पूर्वमिति। एतत्त्वत्सर्गापवादभावानत्रतत्र पूर्वस्यानारंभेऽनु
…तु हृताम्बमित्यत्र परत्वान्नानचि कृते स्यानिवद्भावेन कुस्त्व मल्पयदिति धितत्वं न भवति तदुच्यते। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्बाधितमेवेति। तस्या
…नेनत् … विधिप्रसेवत्वेरेफलोपेचप्रा… इति पाठः। नियमार्थमिति परमेवकार्यं स्यादित्येवकारो … ने। उत्तमेवेति सिद्ध
तुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तौ निप्रतिपत्त्यादुत्तमेव भवतीत्यर्थः। नदुक्तं। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति। एतेन
…कार्येप्राप्ते पश्चादुत्तम त्व इति वक्ष्यमाणग्रन्थो व्याख्यातः। एतत्तदोः। अत्रायदा… मेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात्। प्रकृतिवदनुकरणमिति ने कस्मि
…एवं च हृतावध्येतत्तदो रिति प्रयोगः साधुः। हल्ङ्या। व्यञ्जनस्यानंतरमेवेदं लाघवाय न कृतं संहितापिकारोपजीवनादिन्याहुः। सूत्रेषु इति पृ
…कृतिन्याह। एतत्तदोर्यस्तुरिति। एतत्तदर्थं गतसंख्याभिधायीयः सुस्त्वमर्थः। एतत्तदोर्विहितइतिव्या। व्याख्याने तु परमसदृशानिपरमे यदादीनां त्या…
नस्यात्। एतत्तदोःपरइतिव्याख्याने तु न संभवति। एतत्तत्राभिमितिपंचम्यभावात्। एतत्तदो रथ यदवइति तु न संभवन्येव सोः प्रत्ययत्वात्तस्मादर्थद्वारकसंबंधप
तः नवाष्यपरोलिंगं तु अनत्समास इति बोध्यं। एतत्तयोः किं। योऽस्ताप्ति। अकोः किमिति। साकच्कयोः शब्दांतरत्वादप्रसंगादिति प्रत्ययत्वस्य कृद्दिति। अको विति।

निषेधएवनन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइतिपरिभाषांज्ञापयतीतिभावः। सेविसो। अचीतितिविस्पष्टार्थमितिरृतो स्थितं। ससदृतितच्छब्दस्समर्थमेकवच
नुकरणंनुभयथापीकमित्याहसन्नूनयसेति। बहुलग्रहणेति। अनुस्वलोपंविनापादपूरणेपिकचिद्भवति। सास्माअरमिति। अन्वयद्वेतिपेततुसोहमाजन्मशुद्धानामि
ध्यर्थेपादस्थेह्योपेसत्येचपूर्यतेतिसावधारणाव्याचख्युःत्रेषांसास्मान्अरमित्यादौसुनोपानापत्तिः। अत्रहिसः अस्मैदत्तीतिछेदः। बहुलग्रहणानुवृत्यागुडप
सोहमाजन्मेत्यादौचपापाउपपादनांकिमवधारणेनेति॥ ॥ इतिस्वादिसंधिः॥ ॥ अर्थवदधातु। प्रत्ययप्रत्ययान्तेचेति। सूत्रेनेत्रादिनोभयविवक्षितानां
त्व। अर्थवदितिनपुंसकनिर्देशसानुगुणांविशेष्यमध्याहरतिशब्दस्वरूपमिति अधातुरप्रत्ययइतिपुंलिंगनिर्देशस्तुपरवल्लिंगंद्वंद्वतत्पुरुषयोरित्युत्तर
हाध्यहत्याकृः यदितुधातुभिन्नमित्यर्थेपरिस्त्याद्यारोपितोधातुरधातुरितिव्याख्यायेततदानपुंसकत्वमापद्येतकेवनासौनिर्वाह्यं। अर्थवदितिकिं। धनंवनमि
नितरांसंज्ञामाभूत्। नस्याचरस्यस्वारस्यः स्युः। ननुसंख्याकर्मादिरभावान्नभविष्यतीतिचेन्न। एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यतइतिसिद्धांतात्। हुंफडादिरस्यइवसो

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्।१।२।४५। धातुंप्रत्ययंप्रत्ययान्तंचवर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपंप्रातिपदिकसंज्ञंस्यात्॥

त्। नचार्थवद्ग्रहणपरिभाषया अनर्थकेनस्यादितिवाच्यं। तस्याः विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात्। मातृद्वेडइत्यत्रतुइडइतिविशिष्टरूपमुपात्तमितिक
देशस्यानर्थकस्यैवशब्दस्यग्रहणेनेत्युक्तं। नह्यत्रतथाविशेषरूपस्योपादानमस्ति। यत्तुधातुरित्यादिपर्युदासेनार्थवत्वंलभ्यतेनयाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणमि
पत्नयेइहैवकृते। नचैकाजद्विर्वचनन्यायेनसमुदायस्यैवसंज्ञास्यात्। नावयवानामित्यर्थवद्ग्रहणंव्यर्थमितिशंक्यं समुदायेहिरुकेअवयवा अपिहिरुक
। यथाः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलतीतिन्यायात्। इहतुसमुदायेप्रवृत्तेतयाप्रातिपदिकसंज्ञयानावयवानांतत्कार्यसिद्धिरितिवैषम्यात्। अतएवयत्रबहूनां
विशेषस्तत्रद्वयोर्बहूनांचाविशेषेणसंयोगसंज्ञेतिसिद्धांतः संगच्छते। अन्यथातत्दपन्यकान्यायेनसमुदायएवसंयोगसंज्ञाप्रवर्तेत। अत्रकेचित्। धनंवन
प्रतिवर्णंसत्यामपिसंज्ञायांसस्त्वपिस्यादित्युनदृशनि। हलङ्याब्भ्योदीर्घात्सुलोपात्। नचनलोपोपिभस्यजश्त्वंचस्यादितिशंक्यं। धातुपाठेधनवनेतुवारणस्मानथ्य
प्रवृत्तेरित्याहुस्तदसत्। अकारान्ताद्रूपत्वीरूपप्रवृत्तेः। यद्यपिसमुदितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेनसुपोलुकिकृतेनभवेनयापिविधिकोपेनितिप्रसंगस्यादीरेफ

नेसुतिरसरवसानयोरितिविसर्गस्य परेनुनासिकेनुनासिकस्य च प्रसंगादिति दिक्॥ अधातुः किं। अहन् धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां निडंसाद्यपवादन्न
त्रेत्यत्र हन्ते क्विपि क्विपि वा कृते रत्वेति रुकारलोपे हल्ङ्यादिलोपे च प्राक् कृता प्रातिपदिकसंज्ञा नापगतेति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः स्यात्तन्मा
हृचिति कृते नेरोः सुपीति रत्वे चेह न रां संज्ञा सामीक न्यात्। न च कार्यकालपक्षे अप्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासात्। प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन नलोपो न भवेदिति वाच्यं।
लाक्षणे न उक्त पर्युद स्यग्रहणेनैव संबुद्ध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात्॥ कथमन्यथा राजेत्यादौ न लोपः स्यात्। यद्यपि सुप्तिङन्तपदे राजन् शब्दस्य कृतिनत्
तनपाकृतद्धितेति प्रातिपदिकसंज्ञाया राजेत्यादौ न लोपः स्यात्। तथा च नङिसंबुद्ध्योरिति निषेधो न ज्ञापक इति कार्यकालपक्षे धातुग्रहणं व्यर्थं तथा
न पक्षे ज्ञापकपक्षे तु कार्यकालेपि न त्वीकर्तव्यं न च सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सूत्रे प्रातिपदिकत्वस्य धातुग्रहणाद्धातोर्न यं संज्ञेति वाच्यं। पुत्रीयतीत्यादौ अप्रत्ययान्ते धातु
ग्रहस्य चरितार्थत्वात्। अप्रत्ययः किं। हरिषु। करोषि। अत्र सुप् सिपो मा भूत्। अप्रत्ययान्तः किं। नत्रे च विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत्। न चान्तवद्भावेन कांडे कुंडे इत्य
त्र प्रातिपदिकत्वं स्यादेव तथा च ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः स्यादिति वाच्यं। सुप्तस्य पिकरणे चेत्यादिनिर्देशेन विभक्तिकादेशस्यान्तवद्भावान्न प्रग
तेरिति दिक्। ननु अप्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः। अन्यथा न पर्युदासेनैव गतार्थत्वात्। व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वात् इति चेन्मैवं। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्
स तदादेर्ग्रहणात् केवलस्य चान्तत्वात्॥ अन्यथा सुप्तिङोरपि तदन्तत्वात् पदं न स्यात्। तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात्। सात्पदाद्योरिति निषेधात्
तन्त्रविधेर्निरवकाशता सर्पिषस्तदन्तादौ चरितार्थत्वात्। अतो व्याख्यानेन कृतद्धि तेत्यत्र हि तन्त्रविधिर्व्यस्यते। तथा च न कृत्तद्धितग्रहणं स्यात् [illegible]
प्रत्ययानां नां संज्ञेति नियमार्थता माभूत्प्रत्ययान्तपर्युदासोत्र न कर्तव्यः। अथवा सात्पदाद्योरिति सूत्रे सातिग्रहणमन्यत्र प्रातिपदिकमिति वि
यग्रहणसामर्थ्यात् तदन्तपरं। अत्र सूत्रे तद्धितग्रहणं विध्यर्थमेवास्तु। यद्वा सातिग्रहणमन्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तद्धितग्रहणस्योक्तरीत्या नियमा
र्थत्वं धातुः प्रातिपदिकमित्येव सुप्तच मिति तेषामिकोपरणीतिसूत्रं व्यर्थं स्यात्। तस्मादिसुप्तरस्य वाच्यतु पितृषु पशव्यादिनिर्देशात् ज्ञापकाद्वि सिद्धं
सिद्धेविति अत्राकारसहितो च आजिनिसूत्रस्य ग्रंथोयमपि विरुध्येत। कालसमयवेलास्वित्यादिज्ञापकादेवहन्त्वाभावः सिद्धः। यदि ज्ञापकेनग्र। ५

नमयुक्तमिति चेद्वा। आकारप्रश्लेषे एवं न तद्धितं गमित्यादिष्वव्याप्तिरभ्युपगमे सूत्रासंदेहे एवं सिध्यतिरस्तु चेत् न तर्हि अप्रत्यये न्वेनत्यनुपगम्यमप्रत्ययपर्युदासे
ग्रहणालिङ्गं प्रत्ययान्तपर्युदासेन तद्धितग्रहणमित्यप्रत्ययग्रहणमेवावत्येव्याख्यायतां किमनया कृत्सूत्रे निर्दिष्टः। अथ धातुप्रत्ययावितिसिद्धे नञ्द्वयोपादा
नयप्रत्ययस्याइत्तिसेदौ कार्यार्थं। महासंज्ञाकरणं त्वन्वर्थलाभात्। तथा चायमर्थोपपद्यते। को धातुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति जिज्ञासायामन्यत्रानी
णां। अपठित्वा निपातस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षे बहुपदवर्त्त्यापार्थं सूत्रमिति न्यायः। न चैवं बहुच्पूर्वः प्रातिपदिकमित्येव स
मितिवाच्यं। स्वलके नोपदेशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसंगान् गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात्। न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः। अर्थ
रंभं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात्॥७॥ कृत्तद्धितसमासाश्च। अर्थवदित्यनुवर्त्ततेनेन तस्य समर्थ्यान्तदन्तविधिः। ननु यथार्थवत्त्वापारमार्थि

कृत्तद्धितसमासाश्च।१।२।४६। कृत्तद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः। पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थं
म्। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदन्तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति। तेन वाक्यस्य न॥ प्रत्ययः।३।१।१। आपञ्चमपरिसमाप्तेरधि
कारोऽयम्। परश्च।३।१।२ अयमपि तथा॥

९९ श्रीविवस्वते सापरस्स वा क्यस्य वा अस्ति ननु कृत्तद्धितान्तस्य वक्तिमकृत्रियाद्रणायां याव
साविवस्यते तर्हि कृत्तद्धितयोरपि संज्ञा अस्तीति कथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या नदन्तग्रहणमितिचेदत्राहुः। अत एवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तमप्रत्ययान्तेन।
थीभूते न प्रतीयमानोर्थो इहगृह्यते। नस्य लौकिकार्थप्रतिपन्यासन्नतरत्वात् मतुपः सार्थवत्वपरतया तस्यैव ग्रहणात्तेनैव तदुपादानं सार्थकं पूर्वसू
त्रेऽधातुरितिपर्युदासवलेनापि तथाभसंभवादिति। नर्वैतस्तु कृत्स्नमभिप्रेत्याह कृत्तद्धितान्ताविति। लिट्। भुक्रम्मादावधातुरितिकृतौ औपगवादावर्थ
वत्त्वान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृत्तद्धितेत्यारंभः नियमार्थमिति। नच प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्तेऽविपर्ययमस्त्विति शंक्यं। वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात्। प्रत्ययग्रह
णान्तविधित्वस्याप्रत्यये रेव ग्रहणात्। न चैवमपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमाभावाद्राजकुमारीत्यादौ ङीवन्तेतिप्रत्ययार्थमस्त्विति वाच्यं। अन्तरंगा
णीन्त्वहिरंगे तुत्वापने इतितुनिषये हल्ङ्यादिलोपप्रवृत्याशूयमाणस्य तु पि समासमध्यतेः। न च च कुमारीशब्दस्य तु वैनत्वेपि॥

रीशश्च स्यात्प्रत्ययान्तत्वेन प्रतिषेधात् संज्ञायाः सकारे णविभक्तिलुगपि सुलभत्वात्। अनस्यगोमतप्रिय इत्यादौ तु मात्रये
न्नागतं तरंगस्य हलङ्ग्यादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु सुरेवेति दिक्। नियमशरीरमाह। अर्थवत्संघातइति। नियमस्यात्र सजातीयापेक्षत्वादाह। पूर्वभागः पद
त्वेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचाराद्वचनत्वं सजातीयः पूर्वभाग इत्युपलक्षणं। उत्तरतस्तु प्रत्ययेनेत्यपि बोध्यं। अन्यथाऽजन्यवानित्या
न्ते स्यात्स्यादिषु प्रत्ययेन पूर्वभागस्य पदत्वात्। न च तद्धितग्रहणसामर्थ्यान्नेत्यसादेवेति वाच्यं। तद्धितग्रहणस्य भानवत्यादौ चरितार्थत्वात् तत्र हि पूर्वभा
गेन तु पदत्वं। नचैवमप्युपानीनादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादेव पूर्वभागस्य पदत्वेऽपि नरस्य प्रत्ययत्वादनेन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति।
उत्तरतस्तु प्रत्ययेनेत्यत्र न हि तद्धितप्रत्ययेनेति व्याख्यानात्। पूर्वभागः पदमिति किं। बहुपट्विति बहुचः प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात्। एतेन बहुपदस्य इत्यन
स्यात्रत्वं सिध्यति। अथ मज सोऽस्तु किं चितः सप्रकृतेर्बहुकजर्थमिति चिन्त्यम्। रेहतेः पुनर्नेसत्व्यते। प्रातिपदिकसंज्ञायामसत्यां तु जसे वो दानः स्यात् यथ
प्रत्ययभावानाः। पञ्चसंघातस्य चेद्भवति न हि समासस्यैवेति नियमार्थं समासग्रहणं तेन गविचप्रमाहेत्यादीनां नातिप्रसंग इति दिक्। नियमफलमा
ह कृत्स्नेनेति। गामश्वाजस्तु कृत्वामित्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः। सत्यां हि संज्ञायां सुपलुक् स्यात्। नचैवमपि मूलकेनोपदंशं भुंक्ते इत्यादिवाक्यस्य सं
ज्ञा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति वाच्यं। समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाधात्। एवं च कृत्तद्धितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा निष्फ
लेति विस्तृतेन स्यात्सूत्रपरिभाषायाः। व्यावक्रोशी व्यावहासीत्यत्र वक्ताशः तत्र दिकर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियामिति धातोर्णच्विहितेन गतिपूर्वस्य णजंतत्वात्
स्त्रियामित्यत्र सत्युपसर्गो कारस्यादिवृद्धिर्न भवतः। कृद्ग्रहणे कारकपूर्वस्याप्युदाहरणं भवतन्त्र नकुलस्थितमित्यादि स्फुटीभविष्यति। चकारो
नुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति वार्तिकं गतार्थं। येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदं। अवधरिति। अनुकरणे शुक्कप
स इहा भेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वं। भूसत्तायामित्यत्र। भेदविवक्षायां तु संज्ञास्त्यादेवं भुवो वुगिति यथा। अधिकारोऽयमि

तिपदिकात्॥ समाहारद्वंद्वादेकवचनं। ङीति ङीप्ङीष्ङीनां सामान्यग्रहणं आबिति चाप्डाप्टापां। आपञ्चमसमाप्तेरिति। ननु प्रक्रान्तने
प्रक्रमात्सुबंतात्तद्धितोत्पत्तिरिष्यते। किमर्थमिह ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकार इति चेदत्राहुः। असति ह्यधिकारे ऽनन्तरमित्यनन्तरत्वेन सुबंतस्यैव
स्यात्। न तु ... न्त्वमिति नैव ... सत्यपि ... मिति। किंच। इह ... सुबंतविशेषणं नाभूत्। अन्यथा जानंती
त्युपपद्येतिकः। ... नामयमित्यत्र सुबंतस्य ... न ... स्यात्। प्रातिपदिकाधिकारेण तु ङ्यन्तात्प्रातिपदिकान्तमकृतिकात्सुबंतात् ... दन्यथेत्त्वमादि
पदिकस्य ग्रहणात् ... न भवति। किंतु अर्थो न भवति। शब्दकौस्तुभे तु सत्यस्मिन्नधिकारे ... स्वाद्युत्पत्तिः सुः। ततो विशिष्टस्य प्रातिपदिक
कस्तु सूत्रे ... पेक्षमेवानिष्टमिति स्थितं। लिंगविशिष्टस्येति। लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं स्वस्रूः। प्रत्ययान्तत्वेनाप्राति
ङ्याप्प्रातिपदिकात्। ४। १। १। ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्या
ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याप्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्। ङ्याब्भ्यां प्राङ्मा भूदित्येवमर्थम्॥ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङे
भ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्। ४। १। २। ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः। सुङसोरुकारेकारौ जश्टङ्यो
रपि इत्स्वादयः। नन्वत्र सुरःश्च स्यादिति निर्देशादेव स्वादिसिद्धिरिति वाच्यं। निर्देशस्य शब्दपरत्वात्। विपराभ्यां जेः ङे यदिति न किंतु कुमारी मा
मारयतिराण ... विद्वद्भिरिति ... लोपः। एवं यामित्यत्र चाचरंति ... इति नयंतीति ... किवपिक ...॥ ङ्याब्भ्यां मागिनि ... निका आर्यिका च सि।
तथाहि। न सामिवचनैरिति ... प्रक्ष्यमाणो ... नः स्वार्थिकः कन्। एतार्थशब्दाभ्यां ङ्यापी बाधेन ... निका आर्यिके ... रूपस्यात् ङ्याप्ग्र
मप्योत्तु ङीवं ... कनि ... सिध्यति। वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात्। आर्वेतात्क ... ईचामातः स्थाने इतीत्वविकल्पात् आर्यिका आर्यि
नइदं सिध्यति। वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणमास्तु प्रक्रान्तनत्वेन ... विधानसामर्थ्यात्सुबंतात्तद्धितोत्पत्तिरिति निष्कर्षः। तथा च सुपः प्रागेव ङ्यापी
स्यादिद्व्यंलिंगसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयं॥ स्वौजसमौट्। समाहारद्वंद्वः। सुङसोरिति। सौरुकारो ... वीरासदा

ुभसकारादावित्यर्थः स्यात्। तथा च वाजमवीत्तितिनसिध्येत्। ङ्सेरित्यकारस्याङसिङ् सांङसिङ्भ्योसान्स्मिन्नावित्येनदर्थः। जस्शसौर्नकारसकार
ौ तस्याश्च सोनरत्यनयोर्विपर्ययनिभागार्थः। अन्यतरस्मिन्नित्यनुवेधकत्वमेवास्तितिचेन्न। जसौजकाराभावे औ इत्यस्य आत्वस्यात्। तनस्थ प्रत्ययस्य च कोरीनना
ंचं यस्सः यकाराभावे औ टाङिन्नेसंभाव्येत्। तथा च नेजसौ रत्यासादिलोपः स्यात्। अथवा लिङ्गविन्यासौ ङिन्नसामर्थ्याद् भस्यापि टेर्लोपः संभाव्येत। औट इत्य
तिप्रत्याहारार्थः। टारकारस्तु टाङसिङसां हितीयादौ सेन इति विशेषणार्थः। एतेन आदिरन्त्येनेति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तं न्यनेनेति किं सुडिति तृतीय
ाव्ययचेन मा भूदितितन्यरास्तं। औटष्टकारस्थानन्यार्थेन तथा ते नैव संभवात् प्रत्यासत्तेश्च। अत एव शब्दकौस्तुभे तत्त्वान्यदेव प्रयोजनमुक्तं मध्यमेनेना
आदिरित्यत्र तेषामपि ग्राहको मा भूदिति अन्त्येनेति ग्रहणं। अन्त्येनेता सह इतो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादि ग्रहणामिति। अमुमेवार्थं मनसि निधाय आर्थ

भक्तिश्च। १।४। १०४। सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः। तत्र सु औ जस् इत्यादीनां सप्तानाम् त्रिकाणाम्प्रथमादयः सुसम्यनाः प्राचां संज्ञास्ता
रिहापि व्यवहारः। सुपः। १।४। १०३ सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने
४। २२। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः॥ ॥ ११ ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते इति निष्कृष्टमुक्तं माक्। प्रकृतं मनुसरामः। ङ मभ्

कारोऽयं ङिं तिङ् ङामिति विशेषणार्थः। सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः॥ ⊛॥ विभक्तिश्च। तिङ्स्त्रीणि त्रीणीत्यनन्तरसिद्ध ग्रहणं व्यवहितमपि सन्नितन्ना
ुवर्तनेन। सुप इति च संनिहितमित्यभिप्रेत्याह। सुप्तिङाविति। तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं नेन विभक्तौ तुस्माः इति। सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि। चकारः पुरु
संज्ञाभ्यां समावेशार्थः। अन्यथा एकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयमायाएकान्यपीयः स्यात्। ततश्चासमेभ्यः नमामहत्यादौ वा
ा संज्ञाप्रथमविभक्तित्वाभावान्त्यसेनं संज्ञा स्यात्। इहापीति। अस्मिन्नपि तंत्रे प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणेत्यादाविपत्यर्थः। सुपः। अत्र तिङ्स्त्रीणि त्री
ज्ञान्। त्रीणि त्रीणीति परं तान्येकवचनेति सूत्रस्थानानीति पदं विहायानुवर्तनं इति व्याचष्टे सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना। एकश इति। एकैकमित्यर्थः।
वचनानीति वीप्सायां प्रथमांतनाच्छस्। द्व्येकयोः। इह द्व्येकशब्दौ संख्यापरावित्यभिप्रेत्याह। द्वित्वैकत्वयोरिति। संख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादितिभावः।

अयमपि संख्यापरत्वेनाह बहुत्व इति। बहुवचनं त्वा प्रयतद्रव्यगतं बहुत्वं धर्मि आरोप्य कृतं। तत्कृतं तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहण
वचनमेव। वस्तुतोऽन्यर्थेन तत्परत्वादेकवचनसंभवादिति। रुत्वविसर्गाविति। ननु रुत्वस्यासिद्धत्वादुत्वं कुतः स्यात् संज्ञानोपधीर
निवदादेशादन्यस्यापि त्रिपाद्याम प्रवृत्यादेशात्कान्तस्य सुसिद्धत्वमिति पदसंज्ञाभावेन न च विसर्गोऽत्र दुर्लभः। विधे सुपुनरिन्नादेशे च निन्दाद्यर्थेनादिति
नदृति सूत्रेणेति योगविभज्य असिद्धं नेति व्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात्। रामइति। संबोधने पदमनुत्वं च इति पदे अर्थवत्त्वेनेत्यादि पद
करणाधिकरणयोश्चान्यधिकारेऽपवादेन हलन्त्येति घत्वार्थमेतत् सिद्धं नित्यमुणादेनेत्यनुहितेति सूत्रे गौणविवेकः॥ अत्र केचित्तु परिष्कुर्वन्ति। गां
श्रीरामः सम्बोधने च। शशः। इत्यादयस्यामगोवा यागवाधाः पशुजानीयत्वमपि नैयायिकादिपक्षविशेषप्रयुक्तानेन रारूढो यं रामशब्द इत्यर्थेन वृत्तेर्णसंज्ञा
मचंद्रे भगवति प्रयुज्यते तदा रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्यपाणात् रूढ इति नित्यसत्त्वेनासंदेह इति। सरूपाणामेकशेष। इति नित्यपूर्वकमव

बहुषु बहुवचनम्। १।४।२१ बहुत्वे एतत्स्यात्। रुत्वविसर्गौ। रामाः। सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १।२।६४ एकविभक्तौ यानि सरू-
पाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ नादिचि। दीर्घ इति च। रामाः॥ तंत्रेण शब्दार्थः। न च विरूपे वेकशेषापत्तिः

संज्ञापनमिति योगं च विरूपाणामिति वार्तिकस्य च वस्थानार्थम्। वस्तुतस्तु रूपान्तरे वार्तिकार्थो न भवति। रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः। समानं रूपं येषां
रूपाः। ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः। तथा समानं रूपं सरूपं येषां ते सरूपाः। सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः। तेषामित्येकशेषेण व्याख्या
च स्तागेत्यस्य पारायोगः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम्। उद्देश्यतानवच्छेदकरूपाक्रान्तत्वमपि प्रवृत्तेः। अन्यथा तुल्यास्य प्रयत्नमित्यादौ सवर्ण
स्यात्। तथा अर्थवत्त्वं नाम प्रातिपदिकत्वं। प्रत्ययः परश्चेत्यत्र प्रत्ययः। ससजुषो रुरिति त्वरुः। स्वरत्वमानयोरिति सूत्रे विसर्गस्थानस्यादिति सर्वो पद
ज्ञा जायायोधेन न च एकस्थाने इह नानेत्यादि श्रुतेः स्वस्त्यिन्वपि यथा सत्या दीर्घोऽ नामपीति चतुर्णामेकशेषेऽपि। एतेन भङ्गपीत्यादौ वा इत्यादि सं
त्तो नेत्यार्थं कायावर्णपदेशे कालेऽनादि संज्ञा नाम निष्पादितं पि नेति केचित्त्वात्माधानं परास्तं। वर्णोपदेशे रत्नसंज्ञापामस्याहारे च निष्पत्ते प्रवृत्तेर्मा

सति॰

...र्थनाय च्छेदकरूपाक्रांते वर्णोपदेशादावपि प्रश्लेषावश्यकत्वात्। स्यादेतत्। सरूपाणामेकएकविभक्तौ इत्येवसूत्रमस्तु किमनेन शेषग्रहणेन
...ः। तथाहि सरूपाणां स्थाने एकोंतरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात्तथा चाभ्यस्थाभ्यस्थेत्यत्रोदात्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशः। तथा अनुदात्तद्व
...स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्येतेति। एकविभक्तौ यानीति। विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न तु कार्ये निमित्तं। एवं चानैमित्तिकत्वेनां नव
...कशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते। यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात् द्वंद्वश्च प्रवर्तेत। आरब्धे तु एकशेषेऽनेकसुबंतविरहात् द्वंद्वप्राप्तिरेवना
...ः। ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्विवचनाद्यनुपपत्तौ रामौ रामा इत्यादि न सिध्येत्। नैष दोषः। शिष्य
...लुप्यमानार्थाभिधायित्वात्। अत एव कृत्तद्धितसमासैकशेषेत्येकशेषो वृत्तिषु गण्यते। परार्थाभिधानं हि वृत्तिः। अत एव च लुप्तेऽपि प्रत्ययेऽलिङ्
...त्यादौ कर्तरि प्रत्ययः उपपन्न इति दिक्। सरूपाणामेवेति। एतच्च उत्तरसूत्रस्य स्वस्यैवकारस्य इहानुकर्षेण लभ्यते। अत्र च एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरू
...पाणां नीति पर्यवसन्नोऽर्थः तेन मातृशब्दयोः जननीवाचिपरिच्छेतृवाचिनोर्नैकशेषः मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात्। नन्वे
...पयोर्न यतिदेवदेवेत्यादावतिप्रसंगः स्यादेवेति चेदुच्यते। सहविवक्षायामेव एकशेषः प्रवर्तते। इतरेतरयोगद्वंद्वस्य विषय इति यावत्। यत्र ह्यनेकस्या
...तस्य इतरान्वयः स तथा यूनो विषयः। द्वंद्वं च दृष्टेति तो नु भयामोरिति लिंगात् लभ्यते न्यायाच्च। तथाहि। यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति इति स्थिते युगप
...द्वेऽपस्थितं सर्वमविशेषादेकरूपेणैवान्वेतुमर्हतीति। यद्वा तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रात् द्वंद्वे इत्यनुवर्त्य द्वंद्वे एव सके सति इत्याख्येयं न तु द्वंद्वे एकत्वे सतीति। यथा
...न इत्यादौ कुक्कुटमयूर्यौ इत्यादिना समासांतापत्तेः कर्तृकरणादिष्वादौ द्वंद्वश्च प्राप्नोति तद्वर्जनार्थं चादिनाएकत्ववद्भावापत्तेश्चेति दिक्। स्त्रैणोऽयं शब्दः कर्मसाधनत्वात् एक
...यत्तरति। असत्येकग्रहणे द्विबहोरपि शेषः स्यादित्येकग्रहणं। नचैवमप्येकविभक्तौ विभक्तौ एकग्रहणं व्यर्थमिति शंक्यं। एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरू
...पाणां नीत्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात्। किंच। स्नुसा च स्नुसारौ चेत्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात् सारूप्ये एकशेषस्तत्र न स्यात्॥ तथा समि

…त्। किंतु कमलेोकमत्तद्वन्यादिर्विवक्षेव स्यात्। कृतेनेकग्रहणेनायं दोषः मत्स्यनेनैकविभक्तौ परतः पूर्वत्रैरूप्यादर्शनात्। परन्तु विभक्ताविन्त्यत्रैव…
…थितत्वात् सास्त्वत्र एकग्रहणमित्युच्यते नेन हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विति केचित्। अन्ये त्वाहुः एकग्रहणमेकैकविभक्ताविति अर्थलाभार्थं॥ तथा…
विभक्तावित्यर्थलाभादेव कारापकर्षणादिर्नैव सिद्धमिष्टमिति दिक्। एकग्रहणे चतुर्दशेत्यादावेकशेषो न भवत्यनभिधानात्। इदं प्यत्रानभिधाने…
रणीयः उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेव। विशत्यादीनेकशेषस्तु द्वन्द्वेनेति बोध्यं॥ ॥ चूडू॥ आदिर्ञिटुडवः इत्यत आदिः षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्यय…
…नानुवर्तनेनेन दाहृ। प्रत्ययायावितिनि। प्रत्ययायावितिकिं। वाचादः नेन वित्तपुं तु प्रत्ययप्या विन्यत्र प्रत्ययायाशेषकारो लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चसनेत्तं देति च…

…डू। १।४।१७ प्रत्ययाद्यौ तु टूडूतौस्तः। इति जस्यइत्संज्ञा॥ नविभक्तौ तुस्माः १।३।४ विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः। इति सका…
…स्यनेनेत्वं। अतो गुणे ६।१।९७ अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः। अतो गुणादितिहि पुरः…
…त्ता दूपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनाकः सवर्णे दीर्घ इत्यस्यैवापवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि॥ रामाः॥ एक…
…वचनं संबुद्धिः २।३।४९ संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात्॥

स्यति॥ न विभक्तौ हि लं त्यमिती त्संज्ञाप्राप्तौ निषेधारंभः। तुच्छत्यस्यो…
…रामात्। पचेरन्। मकारस्य तु गमन्। अद्रासं। विभक्तौ किं। अचोपत्। ऊर्णायुस्। रूपादिभ्यः। प्रत्ययाद्। एतेष्वंतं स्येत्संज्ञा यथास्यात्। इदमस्य थमु इत्यत्र मकार…
…रणार्थमुकारानुबंधासंजनादनित्योयमिति ज्ञापयंते अन्यथा प्रान्दिशो विभक्तिरितिथमो विभक्तित्वादनीमोमकारस्यैवानेनेव बहुत्रेणैव न निषेधसिद्धेः। किं…
…। तेन किमोत् केति सिद्धं। एकवचनं सुः स्यं तु द्विरिश्यैव सु वचं। न च सप्तमी बहुवचनेति प्रसंगः संबोधने प्रथमेत्यपि कार्यादेव तदभावादिति नव्याः। अत्र…
…। सुः संबुद्धिरिति वाच्ये एकवचनग्रहणमेकोर्थ उच्यतेऽनेनेति तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थं अन्यथा सामंत्रितमिति पूर्वसूत्रेण तदंतस्यामंत्रितसंज्ञाहं…

हस्वात्संबुद्धेः। यच्च तत्र हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् इत्यतो हल मनुवर्त्य एङ्ह्रस्वांतात् अंगात्तत्परस्याः संबुद्धेर्लोपः इति व्याख्यायेत। हल्ग्रहणाभावेपि अंगात्परस्याः संबुद्धेः
ः पदं स्त्रिति चा। उभयथापि हे स्त्री इत्यत्र न सिध्येत्। लोपात्पूर्वं नाप्येरतोमि पूर्वत्वेन च कृते एकादेशस्य परादिवत्त्वेन ह्रस्वांतात्परत्वाभावात् पूर्वांतवत्त्वे अस्
वादुभयत आश्रयणेनांतादिवदिति निषेधादेतौ व्याचष्टे। एङ्ह्रस्वादित्यादिना चेद्दिस्त्रीत्येनेन: संबुद्ध्यासि तस्य हि निरंतरस्यैव संबुद्धेः ग्रहणं अस्तु संबु
मात्रे पुनः शक्यते इति बोध्यं॥ ह्रस्वात्परत्वेनाक्तीति। तथा च स्त्रे एङ्ग्रहणमावश्यकमिति भावः। किंच। इमां किमा चाम पसेन वश्यवीरति श्रीदूर्वप्रयो
गपूर्वकपदे समस्त स्त्रीके हे इदमर्थमित्यर्थ इति निगरणा च लनार्थेभ्यर्थं निरूत्ते मनोरमापोस्त्वादिनेतनव्याख्या चापि संबुद्धिलोपाथ एङ्ग्रहणमावश्यक
रेतेनत्। एङ्ग्रहणस्य सेदमत्र सावकाशत्वात् हे हरे इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात्। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। तथा ह्रस्वग्रहणस्योपि दृष्टा मेत्यत्र सं

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ६।१।६९। एङंताद्ध्रस्वांताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत्। संबुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणाच्चेह। हे क
तरतु लेति। हे राम। हे रामौ। हे रामाः। एङ्ग्रहणाद्धिति। हे हरे। हे विष्णो। अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति॥
अमि पूर्वः ६।१।१०७। अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। रामं। रामौ॥ ॥ वक्ष्यमाणं हे गौरि इत्यादौ परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा अंब
ायिति ह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपो न स्यात्। लक्ष्मीशब्दे तु हल्ङ्यादिलोपस्याप्रधानत्वात् हे लक्ष्मि इत्यत्र तु नरां संबुद्धिलोपो न स्यात्॥ संबुद्धिगुणात्संबुद्धेरिति
एङ्ग्रहणसामर्थ्यान् सन्निपातपरिभाषा याबाधित्वापि संबुद्धिलोपः प्रवर्तत इति दिक्। अमिपूर्वः। प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घप्राप्ते यमारंभः। इ
कीत्यतो अचीत्यनुवर्तते तदाह। अम्यचीति। अमिपोरत तस्मिन् अमोऽवयवे अचीति व्याख्यात्। तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं नेति स्थितं मनोरमायां एव
हृन्मामिमारावपि। ऋ हिन्यां चेत् तस्मिन् इत्यादिवार्थे। परात्वेन विवक्षितेत्यादिनिर्देशाच्च अस्मिन् व्याख्याने लिंगमित्यपि स्थितं। कथं तर्हि व्याख्यानमिप
वीत्तं नतस्यचीति चेद्व्याहुः। तस्माद्विभुक्तरसादेः परस्येत्यादेरेवादेश इति निर्दिष्टेनैकः पूर्वपरयोरित्यादेशः पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भविष्यतीत्याह

शिकार

आदिभिरिह व्यवहन्यतः आदिरन्त्येन सहेतेत्यतः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति। अनतिद्धित इति पर्युदासाद्धल्भ्यत इत्याह। प्रत्ययपार्थमिति। लस्वरास्वकुश्चेति स
इंद्रे लशक्विति न पुंस्त्वं। तद्धितेरतरयोगद्वंद्वेन विशेषणमिति। लशकवर्गा इति। अतद्धित इति किं। वाणिज्यादावनदन्तिन्त्वञ्च। चूडालः लोमादिभ्यः शः। लोन शः।
जनाभावादेवनेत्वं चेतिनेदं प्रत्युदाहरणमिति निन्त्याः। कर्णाभ्यां लाटेति भवार्थे कन्। कर्णिका। सन्धारी त्वं संज्ञापोकितिन्चेति शदिः स्यात् प्रत्ययपादः।
जन्मभिस्थोनि शङ्काः पाकन् वराकः। अत्र कितीति चेत्तिगुणो न स्यात्। तस्माच्छसो। तन्कृत्वेनसन्धि। हिनः पूर्वसवर्णदीर्घः पशून्स्यन्। दीर्घमात्रपराम
न् गाः परत्वेन त्वापि नन्त्वप्रसङ्गात्। शसहलं वपुवपुशशुश्चावा वपवेः परत्वेन विधेयत्वेपूर्वसवर्णदीर्घो नरस्य शसोवपवसेति। तदेतदाह परोपः
कार इति परोपः शसि तिनव्याख्यातं। हने पूर्वसवर्णदीर्घेनतः परस्य शसोऽसंभवात्। अट्कुप्वाङ्। रषाभ्यामिति पंचमीनिर्देशाद्यवहितनस्यापि प्रोक्तत्व

शः कः तद्धिते १।४।० तद्धितवर्जं प्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतस्युः। इतिशसः शसोन्संज्ञा। तस्माच्छसोनःपुंसि ६।१।१०३ पूर्वसवर्णदी।
त्वरोयश्शसस्स कारस्स नस्सात्पुंसि॥ अट्कुप्वाङ् नुम्व्यवायेपि ८।४।२॥ अट् कवर्गपवर्गआङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवमिलि।
तव्यवधानेपिरषाभ्यांपरस्य नस्य णः स्यात्समानपदे। पदव्यवायेपीति निषेधः स्वापितुमाङ् ग्रहणम्। नुम् ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणा
र्थम्। तथाकर्तुं शक्यम्। अयोगवाहानामट्स्पदेश्यस्योपक्रान्त॥ इतिणत्वप्राप्ते। पदान्तस्यच ८।४।३७ पदान्तस्यनस्य णत्वन्नस्यात्। रामा

न्यूपैर्व्यवायोऽसंभवी। एकैकमात्रव्यवायेस्त्वपिनार्थः। शुभ्रादिषु शुभ्रपाठसामर्थ्यान्तरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेति अभिप्रेत्याह। व्यस्तैर्यथासं
लिनैश्चेति। नन्वेवं कृत्स्नकार्त्स्न्यमित्यादावड्डादिव्यवधानाभावाण्णत्वाभावेप्यादर्शेनेत्यादावट्व्यवधानादिति प्रसंगः। नच अड्डादिभिरेव व्यवधानद
मः। अप्राप्तेविधिरयमित्युक्तत्वात्। सत्यं। योगविभागोत्रवोध्यः। व्यवाये पीत्येकोयोगोविध्यर्थः। अट्कुप्वाङ्नुमित्यन्योनियमार्थः। छांदसोमि
अत्रयोगविभागं विनापि निर्वाहः सुकरइतितुनव्याः। तथाहि। अट्कुप्वाङिति रषाभ्यामित्यनुवर्तनेपंचमीश्रुत्या तत्स्मादित्युत्तरस्येति परि
भाषोपतिष्ठते। उपस्थितापि सा वचनप्रामाण्यादड्डादिव्यवायेनप्रवर्तते। तदन्यव्यवायेतु प्रवर्ततएव॥ ॥

नवयेन नाव्यवधानं तेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्यादेकवर्णव्यवहितस्यैवइकोगुणोनतुभिन्नमीत्यादावनेकव्यवहितस्येकइतिपुगंतलघूपधस्य
वस्यतिप्यंचपत्राद्यादिभिरेवव्यवधानेऽरामेयेत्यादौनत्रभवत्येवणत्वं। यत्रत्नउआदिभिर्नेनव्यवधानमादर्शेनेत्यादौनत्रनभवतितस्यादितिपरिभाषापाञ्
तनात्। निषेधपंचापितुमिति। तेनपर्याणद्धमित्यत्रउपसर्गादसमासेपीतिणत्वंसिध्यतीतिभावः। उपलभ्यणार्थमिति। नुमस्थानिकस्यस्याभिन्न
ारमात्रस्योपलक्षणार्थंनुमग्रहणमित्यर्थः। तेनबृंहिहृदीत्यादितनुमतस्यानुस्वारः। बृंहहृंसाधांस्याभाविकोत्रानुस्वारः। बृंहणांबृंहणां। उनयचापिणत्वंमि
ोगवाहानामिति। अविद्यमानोयोगोयत्संबंधोयेषांतेऽयोगाः। अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्चप्रत्याहारसंबंधशून्यत्वादयोगत्वमर्थः। वाहयंतिनिर्व
प्रयोगमितिवाहाः। अयोगाश्चतेवाहाश्चअयोगवाहाः। अनुपदिष्टत्वेउपदिष्टैरगृहीतत्वेचसतिनिष्पद्यमानाइत्यर्थः। अदृश्यतितिनिष्कर्षस्तत्वारोपरीतितेन
स्यात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्। १। ४। १३। यःप्रत्ययोयस्मात्क्रियतेतदादिशब्दस्वरूपंतस्मिन्प्रत्ययेपरेऽङ्गसंज्ञंस्यात्। भवा
भविष्यामीत्यादौविकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थंतदादिग्रहणम्। विधिरितिकिम्। स्त्रीइयती। प्रत्ययेकिम्। प्रत्ययविशिष्टस्यतनोप्य
ोकस्यवामाभूत्। अङ्गस्य। ६। ४। १। इत्यधिकृत्य॥ पुयःस्त्रियादिविणःपरस्येतिणत्वंनभवति। अतएवोकंप्राक्अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयो
पध्मानामकारोपरीतिणत्वंनस्यादिति। नभाभूपूकमिगमीत्यतोनेनानुवर्ततइतिभावः॥ ७॥ यस्मात्॥ तदादीति। तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्यशब्दरूपस्येतिन
ः। नतुयस्मात्प्रत्ययविधिस्तदंगमित्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यतआह। भवामीत्यादि। प्रकृतिमात्रस्यतुव्यपदेशिवद्भावेननतदादित्वादंगत्वेनकर्ता
ापिसिध्यतीतिभावः। अंगसंज्ञार्थमिति। अन्यथाअतोदीर्घोयञीतिदीर्घोनस्यादितिभावः। नचारभसामर्थ्यादेवदीर्घःस्यादितिवाच्यं। पचगतो। वय
भाव्यायइत्यपिपापामि। पाया वः। वावामि। वावामः। इत्यादौचरितार्थत्वात्। स्त्रीइयतीति। इदमःपरिमाणेवतुप। किमिदंभ्यांवोघइतिघस्यादेश
मीतिरीयसितिचेतिईशोलोपः। उगितश्चेतिङीप्। यस्येतिचेतिहिसेल्लोपःस्त्रीशब्दस्ययस्येतिचेतिलोपःस्यात्। नचेशोलोपस्यासिद्धवत्त्राभादित्यमि
इत्याचोनिप्रसंगइतिवाच्यं। भाभ्यामित्यादौसिद्धत्वमितिपक्षाभ्युपगमादनित्यत्वादित्याहुर्यास्याकाराः॥

ुस्त्रीअंपश्यतीत्यत्रस्त्रीशब्दस्यसन्निपातइतिरूपद्रूस्यात्। अकारादमिकृतेअमिपूर्वइत्येकादेशस्यपरादिवद्भावेनप्रत्ययत्वात्। अतनिर्देशप्रत्ययेति।
मत्प्रकारस्यतुनप्रत्ययत्वाच्च। विधिग्रहणेकृतेतुनायंदोषःप्रसज्यते। अस्यत्वयस्यअकारादप्रत्ययस्यचागमेविहितत्वेपिस्त्रीशब्दस्यविधानात्स्यादेव।
ोःप्रत्ययस्यचस्त्रीशब्दस्यविधानेपिसोविधिरस्यैवेतिनदोषः। पदादावस्थमितिचेन्मैवं। सन्निधानबलेनप्रत्ययेपरेप्रत्ययोविहितःतस्मिन्नद्गमि।
ध्यानात्। प्रत्ययेकिमिति। तदादिरूपंकिंपदित्यपेक्षायांपसान्यपरइतिप्रत्ययस्यतुतत्वात्प्रत्ययपर्यंतमेवांगंभविष्यतीतिमत्वाप्रश्नःप्रत्ययस्यतु।
प्रत्ययविशिष्टस्यतदादिततोप्यधिकंवानिरवधिकक्रमेणस्यात्तदादिरन्यस्यार्थनिर्णयेप्रत्ययवर्णस्यपदस्याद्यादित्याशयेनव्याचष्टे। प्रत्ययविशिष्टस्ये
ति। प्रत्ययविशिष्टस्येतिकिं। वव्रश्च। अत्रविशिष्टस्यांगसंज्ञायापुरइत्यदादेशस्यपरनिमित्ताभावाद्वःपरस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाभावात्संप्रसारण
विधानाभावाद्भ्याममस्यपुनरपिसंप्रसारणंप्रवर्तते। तथाभवेयमथमित्यत्राविष्टुधातुभुवामितिरयङुवङोस्तात्पर्यार्थमनेनान्तरङ्गत्वस्यपर्यन्तम्।

सिद्धस्थानिनान्त्यः। ७।१।१०। अकारान्तादङ्गाद्धारीनाद्भ्यामादिनादेशःस्यु। गातं। रामेण। सुपिच। ७।३।१०२। यजादौसुपिपरेअतोऽङ्गस्यदीर्घ
त्। रामाभ्याम्। अतोभिसऐस्। ७।१।९। अकारान्तादङ्गाद्भिसऐस्स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। रामैः। ननुतोधिकस्यांगसंज्ञायांतुरेवत्तओदनमप
त्यत्ररेवशब्दास्याङ्गडागमः स्यादेवरत्नशब्दात्तुमन्यपस्यविहितत्वेनतुरुःपाश्चर्तिसमुदायस्यांगत्वात्। द्वितीयप्रत्ययग्रहणेकृतेतुनकोपिदोषःप्रसज्यते।
पस्यात्तुडादिविधिःप्रत्ययस्यात्ततस्यैवांगस्याडागमःस्यादितितत्तोऽप्यधिकस्येनतरवास्यवांकंकिंतुएतस्यापिविशिष्टस्यांगत्वेपदत्वात्तदेवेत्याहुः॥ ॥ट
अतोभिसऐसइत्यस्यादनुवृत्तेनअतइत्यनेनसामानाधिकरण्येनविशेषणाद्ङस्यत्यपिदृष्टांतमपिपंचम्याविपरिणम्यतेविशेषणेनतदंतविधिरिन्द
रांतादंगादिति। सुपिच। यमोऽनुवर्तते। अत्रग्रहणात्तदादिविधिरित्याह। यजादौसुपीति। यजिकिं। रामः। अतइतिकिं। अग्निभ्यां। अतोभिसऐस्। ननुऐसइदं
पचानोगुणइतिपररूपापत्तिः। ऐकाराद्वारणायेप्योपत्तेः। अन्यथाऽदसमेवविदध्यात्इतिचेन्नात्र। पदैर्नोरिणात्वाविरोधेपिगौरवाभावात्। बहुलं
मत्वेअनतोपिभवति। नदीरिनिकाकिकोराहनप्रयोगस्पृश्येस्करणांविनाअनिर्वाहाच्च। केचित्तुरस्करणंनिर्जरसैरित्येकाराद्यवर्णार्थमितिव्याचख्युः॥ नविन्य

ऽरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं। न सप्तम्येकवचनस्य व्याख्यानात्। अत एव ङे-रामित्यत्रास्य ग्रहणं। समानाधिकरणोस्त्रियां इत्यादिनिर्देशश्च स्यानि
त्ति। आदेशालाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादिति भावः। सुपि चेति दीर्घ इति। न च परत्वादकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घोऽस्त्विति शंक्यं। तत्राप्यङ्गस्ये
तः ङि·तीत्यनुवर्तनात् अन्यथा उरुस्थीयत्रापि दीर्घः स्यात्। उरुशब्दात्परस्य टाङस्यस्य सुपां सुलुगिति याऽदेशः स न कश्चित्काप्यस्ति। यद्यपि ङेयादेशस्य
त्वि न स्थपीति ज्ञापकेन आजनुबन्धकार्येष्वस्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्तथापि शानचः शित्वेन लिंगेन क्वचिदनुबन्धकार्येषु स्थानिवत्त्वानभ्युपग
तो ङि·त्वं नेत्यभ्युपेतेदं विरोधाभावात् अत्र न मत्रां किंचित्कारमित्यनार्पणं वा अकृत्सार्वधातुकेति दीर्घो नो कृदिति स्थितं। तस्य गतिमाहुः। ननु ज्याद
दिति ज्यशब्दात्परस्य ईयस आकारविधानं गहत्तपरिभाषाया लिंगं। अन्यथा वहीत्रोपदत्यतोऽनुवर्तलोपमेव विदध्यादाकारं तु न विदध्यात्। अ
र्थः।७।३।१३। अतो ङ्लात्परस्य ङे-रित्यस्य याऽदेशः स्यात्। रामाय। इह स्थानिवद्भावेन याऽदेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः। सन्निपातलक्षणो विधि-
रनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते। कष्टाय क्रमण इति निर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात्। रामाभ्यां। बहुवचने झल्येत्।७।३
।१०३। झल्यादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात्। रामेभ्यः। बहुवचने किं। रामः। रामस्य। झलि किं। रामाणां। सुपि किं। पचध्वे जे

धातुकयोरिति दीर्घेण ज्याया निति रूपसिद्धेरिति भाष्ये स्थितं तदिदं नीवि रुध्येत। ङि·तीत्यनुवृत्तौ तु ज्याया नित्यत्राकृत्सार्वेति दीर्घाप्रवृत्तेः। तथा
इति सूत्रे ङि·तीति नानुवर्तनीयं। उरुयाप्युयेत्यत्र दीर्घाभावः। वांरस इत्येवाभ्युपेयमिति चेत्। अत्राहुः। राजनोभ्यां आकारग्रहणसुकृपरिभाषालिंगं अन्यथा
रदध्यात्। अतो दीर्घो यञीति नायते जानातीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं। तच्च ज्ञापकमकृदित्यत्र ङि·तीत्यनुवृत्तावपि संगच्छते। एवं च सतिज्यादादि
ग्रहणं लिंगमिति तु भाष्ये दौर्विद्यादमात्रमस्तु। सन्निपातेति। सन्निपातः संश्लेषः तल्लक्षणं निमित्तं यस्य स सन्निपातलक्षणः। तं सन्निपातं विहन्तीति तद्विघा
पण। कुमतलेसौपञ्जीवकविपिःस्त्री पञ्जीस्य विघातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः। सेतिसपूर्व रामस्येत्यत्र सन्निपातपरिभाषया प्राप्तेस्तं सुपरि
हृतेत्या प्परः सर्वेषामितिनिर्देशादेतद्विषौ सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इत्याशयेनोक्तमिति स्थितं स्थागतिः समर्थनीयाजन्म॥

ानइति। अत्राहुः। जश्त्वे कृते अवसाने चर्त्वमिति न मन्तव्यं किंतु येन नाप्राप्तिन्यायेन अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वात् चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वमिति विशे
ति। अनचि चेत्यनेन अनचीति प्रसज्यप्रतिषेध इति पाणिनीयोक्तं। परगुरुत्वस्य सापेक्षत्वमेतु इह हि द्वित्वेन स्थानि तादेश आरभ्यत इति। वस्तुतो त्वादी च त्वेन नकारो
इति सस्याई धातुकृत्त्वनेन नस्य कारस्य तत्कारो विधीयत इत्यर्थः। ह्रस्वनद्यापो। अंगस्येत्यनुवर्तते। तच्च पंचम्यंतेन सामानाधिकरण्यात् अंगादिति
राम्प्रहस्वादिभिर्विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह। ह्रस्वान्तादिति। एतेन ह्रस्वनद्यापइति पंचमीन तु षष्ठीति स्फुटितं। ह्राप कतत्वनामी
कृत्यागमत्वेऽंगसंज्ञानिमित्तनामसंभवति। एवं चानपायंचम्याः तन्न्यायेन तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थित्या आमिसर्वनाम्नः सुडित्यतो नुड्
सम्बन्धमपक्ष्याविप रिणाम्यते आमीति सप्तम्या षष्ठ्यस्य पदत्वस्य चरितार्थत्वात् इत्यभिप्रेत्याह। आमो नुडागमः स्यादिति। अत्र नद्याः। नुडिति योगविभ
वसाने। ८।४।५६। अवसाने झलां चरो वा स्युः। रामात्। रामाद्। द्वित्वे रूपचतुष्टयं। रामाभ्यां। रामेभ्यः। रामस्य। सस्यद्वित्वपक्षेऽवसितेचर्त्वे
तरतम्यात् सस्य स एवान्तुनकारः। अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्। अतएव सः सीति तादेशआरभ्यते। ओसि च। ७।३।१०४। ओसि परे अतोऽङ्
एकारः स्यात्। रामयोः। ह्रस्वनद्यापो नुट्। ७।१।५४। ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात्॥ ॥ नारस्यामो नुडित्युत्सर्गविधिं कृत
ह्रस्वं शेन दीर्घान्तान्परस्यामो नुट् चेद्भवति तर्हि नद्यापश्चेतिनियमविधिर्व्याख्यातः। ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयं। न चैवं निद्वां दुहां भिन्नादौ अतिप्रसंगइति
ह्रस्वान्ताच्चेद्भवति तर्हि षट्चतुर्भ्यश्चेतिनियमोभ्युपगमात्। ध्वंसुनदुहां कतिपयचतुर्णां त्रिचतुर्णां अस्याभिन्नादिनिर्देशाच्च। तस्मात् ह्रस्वग्रहणमन्या
न कोऽपि दोष इत्याहुः। अत्र वदन्ति। नुडिति पृथक्योगे कृते मतिं इत्यामि कृते परमप्यादेशमपि नित्यत्वादंतरंगत्वाच्च रामान्नुट्स्यात् तत्र पाच परत्वादाबाद्युत्तरत्वा
त्सुमाणांमित्येन आविकत्वेसत्युक्तमित्याशयात् नुडेनेति भाष्यप्रयोगेन च विरोधः स्यात्। एषापि नियमस्त्रनाणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरितिपक्षे इत्यामिकृते तस्य नद्
ने च नुडागमे प्रसज्यमाने आपो नदाद्युत्वेन संबाध्यत इति परत्वादादनुद्वाध्यते इत्यादिदोषः संगच्छते तथा विधिनियमस्तत्र णां निषेधमुखेनप्रवृत्तिरिति
पक्षे परमपि आदेशाधिना अंतरंगत्वान्नुट्स्यादेवा। किंच। नद्यापइत्यत्र नद्यापः पर॥ ॥

नुड्डुस्यान्नान्तदिति नर्थः स्यात्। यद्यत्र गौर्यैरमायांस्य वाक्यं स्वंस्यामिति तिन सिद्धेत। नुडागमस्य पूर्वस्मि आदृयाद स्यामागमा नांनुडि एतत्वैर्ध्विता थे
पिना। गौर्यामित्यादौ डेराम् कृते नुट् बाधित्वाम्प्राप्तमाट्बाधितुं नटौ गृहणं। यत्र बंधमायामन्वीसामवर्षस्यामित्यादौ प्राप्त्याद्टमनुट्चवाधितुं आपगृहणमिति। नया
द्भ्यर्थमेवस्या त्र नियमार्थं। तत्र त्रिविधप्रयांवानत्प्रस्यामित्यादौ नुड्डुवोरप्व। नपामनुपभाषयोसर्वस सः श्रुत्वः। सर्वनाम्नामापददर्शनेन नद्स्याग्रहणमिन
दैशान् शृरणी कृत्वाविधप्यर्थेनापादनस्यनुड्चेति प्रागुक्तनियमस्य निवारणेनानुवृत्तिप्रतिगौरवं। अपिच। आकारान्तादीर्कवर्णान्तादूकारान्ताच्चेन्नुड्वति न
याप्प्रपरवैतिनियमस्यापिसंभवात्। त्रिपद्मायां वातत्रस्यांस्तुनद्यामित्यादौ नुडागमाभावेपि गवामित्यादौ नुट् स्यात। नचोदेहुवृष्टिगोः पदान्तात्यस्त्वान्तान्नौ
ह्रान्तरस्यामीनुपन्तभयैंदिति वाच्यं पदान्तेगोशब्दात्परस्यामोनुट्सेत्स्वंदृष्यैवेति नियमेन स्त्रौ केपार्णतेवांनामितिप्रयोगस्याभावेप्यपादौ तेन स्यानिवार
कः। गर्याम्प्रा वांनाप्यामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च। यदिहनुदीर्घोन्तरस्य आमोनुट् चेदित्यादिनियमो गोः पदान्त इति सूत्रं विध्यर्थं भवेत्। आकारान्तादिभ्यः परस्या

नामि। ६।४।३। नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाणां। सुपि चेति दीर्घे यो यद्यपि परत्वात्प्राप्तमवर्त्तते। सन्निपातपरिभाषया विरोधात्
त् नामीत्यनेन नत्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते। रामे। रामयोः।। सुपि एत्वे कृते।। अपदान्तस्य मूर्धन्यः। ८।३।५५। आपादपरिसमाप्तेरधिकारः।

दित्यादिनियमेनु नियमार्थं स्यात् त्रविधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायानुसंधानेन दीर्घोनामस्यामोनुडचेदित्यादिनियमस्त्वस्तौ क्विपन्तरस्य
यापिपुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्येव न स्यात् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानस्यातिक्लिष्टसाध्यत्वाद्यथाश्रुतमेवरमणीयमिति।। ७।। नामि दूलोपश्च तोर्दीर्घस्य
ते। दीर्घेकृते लोपः स्थानेनापवृत्तनेनांगस्येति विशेष्यते। विशेषणेनचतदन्तविधिः। तदेतदाह। अजन्ताङ्गस्येत्यादि। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयानामिति नुस
नामग्रहणेतेनपामनामंगनामित्यादौ न भवति। तत्र हि पामादिभ्यः नप्रत्यये दापि द्वितीये कवचने चकृते पाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवत्त्वे
समुदायस्यानर्थकत्वात्। यद्यपि नलोपस्यासिद्धत्वात् अनेन पामनामित्यत्र दीर्घः। सुपि रिह रक्तथापि नोपधायाहृस्यनेनानुसारेचेतिवोध्यं। नुटीतिनु
। भजः किन्तु हृचेत्यौणादिके गनन्प्रत्यये तेने भं गशब्देमात्रदिति। स्यादेतत्। नुडागमस्याम् भक्तत्वादामग्रहणेन सनकारोप्याम गृहीष्यत इति। आमी

७

इति गित्वेन नित्यत्वात्परमपि नुटं बाधित्वा अन्वीनामित्यत्र नामित्स्तनदीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुडन्नभं वेदितिवाच्यं ह्रस्वांतान्नुडितिवचनसामर्थ्यात्कृतेपि दीर्घे स
त्याश्रयेणीनत्यस्तके। नापिनतिसूत्रस्थितिनिर्दिश्यात्तु सृणामित्यत्र ह्रस्वांतान्नुडितिवचनापर्यालोचनमस्तीतिवाच्यं नत्र सृणामित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्चेत्यनेनैन
ट्। ह्रस्वनद्यापइति सूत्रे नेत्यपरत्वान्तः स्त्रियमनुवर्त्य त्रिशब्दान्नरूपानुडितिव्याख्यानात्। तिसृणामित्यत्रापि न सिद्धेः। यद्यपि चतसृणामित्यत्र प्रयोजनम
पि नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति। अन्यथा च न द्यापः इत्येव वदेत्। तस्मात्तामीन्नुडौ न किंचिद्बाधकमस्तिरूप्यामः सनकारस्य ग्रहणमनर्थकमिति
च्यते। उत्तरार्थं सनकारग्रहणं कृतं स्यान्नोपधायाइतिदीर्घो नामित्यस्यास्तन्त्रवर्मणां वर्मणामित्यत्र माभूदिति। तदुक्तं वार्तिककृता। नामिदीर्घआमिचेत्स्यान्नु
टुद्भवेत्। वचनात्पत्र तच्चास्तिनोपधायाश्चवर्मणामिति। अत्रपठंति। वचनाद्यत्र पूर्वेण न्यायेण न लभ्यते तत्र नित्ये स्थिते गौणानांषट्चतुर्भ्यश्चेतिनुटोप्र
वर्तत सृणामित्यत्र नुडर्थं ह्रस्ववचनस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्योपक्षयात्। तत्र हि श्रमविशेषितरादेशात्पूर्वं विभक्तिर्येपेन नुडप्राप्तेन इति तदप्युक्तं। नत्वयापरत्वा
नच्चदं तान्नुट्सिद्ध्यर्थं वेति ह्रस्वग्रहणस्य सामर्थ्यानुपक्षीणत्वादिति दिक्। परिभाषाविरोधादिति। कृताकृतप्रसंगित्वेन ननापीति दीर्घस्य नित्यत्वात्तेपि सुपि
पीन प्रवर्तनतरतिनोक्तं। शाब्दांतरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवतीति नामीतिदीर्घस्याप्यनित्यत्वात्॥ आरंभसामर्थ्यादिति। सुपि चेत्यस्य तु न सामर्थ्यं। रामा
दौ सावकाशत्वादिति भावः। ननु कृतीनामित्यत्र परत्वात्षट्चतुर्भ्यश्चेति नुडि नामीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषया बाधित्वैव प्रवर्तनं तदुत्पारंभसामर्थ्यस्योप
क्षीणत्वात्सूत्रमपि रामाणामित्यत्र सन्निपातपरिभाषया न प्रवर्तेतेति यावच आचार्याणामिति निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य सुपि चेति दीर्घएव प्र
वर्तताम् इति चेत्। अत्र केचित्समादधति। चतुर्ग्रहणसाहचर्यात् हलंतषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुड्भवतिनतु कृतिशब्दात्परस्यामः। तथाच।
मित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडित्यारंभसामर्थ्येनोपक्षीणमिति न तत्परेण समं नैरपेक्ष्य यथा हल्संज्ञकस्याप्यसंज्ञकोपि भवतीत्यंतं न षट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्
संज्ञाश्रयो नुड्भवतिनतु षकारांतात्परस्येति वक्तुं शक्यते न पाषण्णामित्यत्र तुभावप्रसंगात् तस्माद्धि साहचर्येण यथाश्रुतमेवास्तु। अन्ये तु षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननि
र्देशादर्थपरोयं निर्देशस्तथाचार्थप्राधान्यपक्षे तत्रैव षट्संज्ञाश्रयो नुड्भवतिनतु त्रिपपंचादिष्विष्यथ॥

ारो इति सिद्धांतात्। बहिरंगः षत्वं संज्ञास्वपीत्यर्थः। तथा चांतरंगत्वात्कृतीनामित्यत्र हृस्वाच्च यत्वं तु इति नामीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषया बाधितेति षत्व
न त्वारंभसामर्थ्यादिति चेत्। कर्मणस्य नकारस्य नुपपत्तिरिति समाधत्तुः। इनरेतु आरंभसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थः। न तिसृचतसृ इति निषेधारंभसाम
ति। तिसृणामित्यत्र हृस्वांतलक्षणो नुट् सिद्धो नामीति दीर्घः प्रवर्तते इति न तिसृ इति निषेधारम्भो। सन्निपातपरिभाषया दीर्घप्रवृत्तौ तु किमनेन निषेधेन ना
मनेनामीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषा बाधित इति। यस्तु हृस्वनद्यापस्त्वं च हृस्वग्रहणं न्यायस्यायतनेन सुनामीति दीर्घे आरंभसामर्थ्यं नास्य यत्नं प्रमेय। अ
स्य परस्यैव सिद्धे पूर्वस्य ग्रहणमिणः षीध्वमिति तदन्यार्थं। चकृढ्वे। अकृढ्वम्॥ ॥ इणकोः॥ समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं। कोः किं। गवाक्षु। गवाङ्क्षु। आदेश
प्रत्यययोः। प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवे लाक्षणिकः। हविस्सु वेषामिति निर्देशान्नास्य रापोरित्यत्र सामि ग्रहणं वर्तिगादिभ्याश्चयेनस्या चेष्टे। आदेशः प्रत्यया
कोः ८।३।५७ इत्यधिकृत्य। आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९ सहेः साडः सः इति सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तमपदमनुवर्त्तते। इण्कवर्गाभ्याम्
ः परस्य सस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात्। विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः। रामेषु। इणकोः किं। रा
म। आदेशप्रत्यययोः किं। सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। अपदान्तस्य किं। हरिस्तत्र। एवं कृष्णमुकुन्दादयः॥ ८ पयःश्वेति। यदि तु आदेशावयवयोरपीति न
इणामित्यादौ षोपः यद्यपि सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न षत्वं न स्यात् तथापि विसिं विसं शुससं शुसत्त्वमित्यादौ षत्वं दुर्वारं स्यात्। आदेशमिकद्विर्वच
दयारूपत्वात्। यदि तु प्रत्ययोपः सकार इति पूर्व्येत नत्तर्हि रामेषु करिष्यतीत्यादौ न स्यात् किं तु दंष्ट्रामा चक्षुरित्यादावेव स्यात्। इह मनोरमायामेकापि।
षत्वभेदात् भिद्यते इत्युक्तं सह विवक्षाभावे पि सौत्रत्वात् द्वंद्व इत्युक्तं तत्तु प्रत्ययशब्देन लक्षणमनङ्गीकृत्य यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यं। वि
वस्येति विवृतेन ससस्य तादृश एवेत्युक्तेः ककारे इति प्रसंगस्तदारणाघोषस्येति। अघोषस्येत्येनावर्तुच्यमाने ठकारे इति प्रसंगः तदारणाघोषमयमुपा
दाएवष इति। तादृश एव यादेशो भवतीत्यान्यर्थः। ननु दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं॥ पदादादिरिति पंचमीसमासो
कृत्वा नत्वरहापिसात्पदादेरिति निषेधः करिष्यते इत्यादौ षत्वविधेः सावकाशत्वादिति चेन्नैवं। सात्पदाद्योरिति यापदसंज्ञा तामाश्रित्य उक्तनिषेधेन तत्र वर्तते

ति॥ ताङ ङित्स्वामिनान्त्याचूत्तिवक्तव्येऽस्य कारीषाद्यारणासामर्थ्यात्वं न भवेन्नडादिषु अमुष्येति निपातनान्नतः फगादौ आमुष्यायणो नादि
कृनिर्देशाच्च अमुष्येत्यत्र षत्वं भवेत्। नहि विष्पाक्षिभ्यादि प्रत्युदाहर्तव्यं। नचनत्वापि प्रवृत्तिनिवक्तव्यंमुनिनिसकारीद्यावरणासामर्थ्यादेव नभवे
कं। तिरःसुप्रयासमुद्यत्रढः सिधुंदन्तश्चेति धुटः प्रशत्पेसकारीद्यावरणास्याच स्यस्वीकर्तव्यत्वादिति दिक्॥ ॥ सर्वादीनि इति॥ तद्गुण
तानोबहुव्रीहिरयं अतः सर्वेषामितिलिंगात् आदिशब्दोत्रावयववाची सर्व आदिरवयवो येषांतानीति विग्रहः। उद्भूतावयवभेदः
यः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनं। तस्य समुदायस्य युगपत्स्यप्रयोगाभावाद्यानर्थक्यान्नद्रेशेष्विति न्यायेन तद्वयवेषु प्रवर्तमान
नाम संज्ञा अविशेषात्सर्वशब्देपि प्रवर्तते इतियुक्तं। तद्गुणसंविज्ञानत्वेन समन्यपदार्थस्यगुणाः वर्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्य
यासंविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञानइत्यस्यार्थः। लौकिकेपीरपि संयोगसमवायान्यतरसंबंधे लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरंतिलंबकर्णमा

सर्वादीनि सर्वनामानि।१।१।२७॥ सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः। तदन्तस्यापीयं संज्ञा। द्वन्द्वे चेति ज्ञापका
त्। तेन परमसर्वत्रेति त्रल्॥ परमभवकानित्यत्राकच्च सिध्यति॥ ९९ नयेत्यादी तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव। स्वस्वामिभावसंबंधेनतद्गुणसं
त्वंचित्रगुमानयेत्यादौ। ननु सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं कस्मान्न भवति। सौत्रत्वान्नेति चेत्। अकेसर्वेणामशब्दस्य साधुत्वापा
नामसंज्ञानि स्युरित्युनरग्रंथस्यासाधुत्वापत्तेरिति चेन्मैवं। निपातनान्न णत्वमिति। भाष्योक्तव्याख्यान्थ पूर्णादिष्टसिद्धेः। अत्र भाष्यानुसाराद्यभवत्यं
ननामिभवंतीति पदान्नाथितः। अनाथकान्यपि निपातनानि भवंतीति पदान्तु विभाषेत्यत्रानीति सूत्रेऽव्ययगणस्थेन्द्रेन निपातितेपि ख्यायणीतिप्रयोग
तुरित्येवमर्थं भाष्यविष्यते। विशेषणानुगुणा विशेष्यमध्याहरति। शब्दरूपाणीति॥ द्वंद्वे चेति। नहि निषेधः समुदायस्यैव न त्ववयवानामितिस्वस्याति
दंतविधिं विना समुदायसंज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः। नन्वनगाधिकारे न दंतविधिनैव परमसर्वस्माइत्यादौ स्मायादिसिद्धेरलंदंतसंज्ञया। किंफलमित्यत
आह। तेनेति। नन्वेहापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः। सर्वनाम्नातदिः॥

नदं न विधिर्भविष्यतीति वाच्यं। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तत्वादिति भावः। अथ चेति। चकारात्परमसर्वनतद्व्यन्तं न स्मिन्। ॐ। जसः शी। दीर्घो
प्रार्थे। वातप्रमी। मधुनी। अनेकाल्त्वादिति। ननु शित्त्वादिति भावः। इत्संज्ञायाश्चाभावादिति। तृतीयं त्रोपदेशकाल एव जकारस्य संज्ञा लोपशीभावस्यानुस
नेन रं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वेन लशक्वतद्धित इति प्रत्ययादेशस्येत्संज्ञेति न दस्यानदाशीतिकयावशम्यमिति भावः। अवर्णान्तादिति अवर्णान्ता
शी। ७।१।१७। अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। न चाऽवर्णात्स्वरदृष्टत्वादिविवनाऽनुबन्धकृतमनेकाल्त्वमि
च्यं। सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाऽभावात्। सर्वे। सर्वनाम्नः स्मै। ७।१।१४ अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात्। सर्वस्मै। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ।
७।१।१५। अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः। सर्वस्मात्। आमि सर्वनाम्नः सुट्। ७।१।५२ अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात्।
एत्वे। सर्वेषां। सर्वस्मिन्। शेषं रामवत्। एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः। सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत्। सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्व
त्वत्सम सिम। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां। स्वमज्ञातिधनाख्यायां। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। त्यद् तद्
एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति। उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः। अत एव नित्यं द्विवचनान्तः। तस्येह पाठस्तु उ
भयविन्यकजर्थः। न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः। द्विवचनपरत्वाभावेनोभयतउभयत्रेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात्। तदुक्तं। उभयोऽन्यत्रेति। अन्य
त्र द्विवचनपरत्वाभावे। उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः। अस्तीति हरदत्तः। तस्मान्नास्य प्रत्ययादेशस्य [illegible] निषेधे येन तपप्र
[illegible] नतयाप्रथमचरमेतिविकल्पप्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति। उभये। अन्तरस्ये —— सार्वस्तेनये [illegible] पामिन
[illegible] प्तिः। सर्वनाम्नो विहितस्येति सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तं। वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुट्प्रसङ्गात्। द्वन्द्वे चेत्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधेऽप्यवयव
[illegible] त्। विहितविशेषणात्त्वत्र [illegible] प्रथमादेशेतु [illegible] पूर्वाणामिति भाष्यकारप्रयोगश्च। आम इति सर्वनाम्न इति पञ्चम्या निरवकाशत्वादामीति सप्तम्या
[illegible] इत्यत्र सुडित्यनेन [illegible] तार्थायाः षष्ठीत्यन्त इति भावः। पंचत्रिंशदिति। पंचत्रिंशद्वेति द्वन्द्वः। पंचाधिका त्रिंशदिति न सुरूपो वा। न च संख्यायाः न तु रूपस्येति

कलोपादित्युक्तत्वात्। ननु सर्वेषांनामसर्वनामेत्यन्वर्थत्वात्संज्ञायाः सर्वविश्वादयएवसंज्ञिनोभविष्यंतिनान्येइतिकिमनेनपंचत्रिंशदितिपरिगणनेनस
तिसूत्रेणवामैवं। परिगणनाभावेहुन्त्वसमस्तादिष्वतिप्रसंगात्। एवंचपंचत्रिंशत्संख्याकानिसर्वादीन्येवसर्वनामसंज्ञकानिनान्यानीतिनियमार्थसूत्रे
नेसूत्रमप्यावश्यकं। नन्वनुनासिकसंज्ञासूत्रमिवमंदप्रयोजनमितितिचेत्। पूर्वपरा। व्यवस्थायामसंज्ञायांपूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिनानिस
ासन्निविशानिनान्यानीत्यर्थः। सर्वनामसंज्ञातुसर्वादीनिसर्वनामानीत्यनेनैवसिध्यति। एवमुत्तरसूत्रद्वयेपिबोध्यं। अतएवेति। इदमोद्विवचनस्यैवयुक्तत्वादिति
त्वंद्विवचनांनइति। सर्वदाद्विवचनांनइत्यर्थः। नचैवंउभाइत्यत्रोनित्यंउभसस्यसर्वनामत्वेकोर्थइतिसूत्रकारभाष्यकारप्रयोगोविरुध्यतइतिशंक्यं। अयंपरस्मै
द्विवचनांतानांतानुस्वरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात्। अथसर्वादिषुउभशब्दपाठस्यार्थः। सर्वनामकार्याणांस्मायादीनांद्विवचनेऽभावात्। नचसर्वनाम
तिसूत्रेणभाष्यहेतुभ्यांउभयोर्हेत्वोरितिषष्ठीनतृतीयासिद्धिरूपफलमितिवाच्यं। निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवार्तिकेनैवगतार्थत्वात्। न
नासर्वनामस्तृतीयाचेतिसूत्रेपठितत्वादिदमपिवार्तिकंसर्वनाम्नस्त्वसर्वविभक्तिमापकंनान्यत्सेतिवाच्यं। भाष्येहुनाविनितिसूत्रेतद्दौर्निकस्यपठितत्वात्
नकारणेनवसतिअन्नस्यकारणात्सेत्युदाहृतंहरदत्तेनेत्याशंक्याह नस्येहपावस्थितेति। ननुकमप्यत्येनापीष्टसिद्धेः किमनेनअकजर्थपाठेननचकाकचोः
बोत्तीतिवाच्यं। प्रत्ययस्वरेणविन्सरेणवाअंतोदात्तत्वेविशेषाभावादित्याशंक्याह। नचेतिउभशब्दस्यद्विवचनपरत्वेअकच्प्रत्ययोनविहितइतिदेः प्राक्जाय
न्मध्यपतितस्यतद्ग्रहणेनग्रहणात्। अकमत्ययस्तुविहितःस्यैवप्रातिपदिकात्परत्वजायमानत्वादित्याशयेनाहद्विवचनपरत्वाभावेनेति। अयचुप्रसंगादिति।
त्त्रितयोः परतःस्वार्थेयथाअयच्भवतितथाकप्रत्ययेसतिस्यादितिभावः। यद्यपिस्वार्थेअयचहठंनेपिदुर्लभस्तथाप्युभाद्रात्तइतिसूत्रेनित्यमितिपा
ात्सुलभएव। तथाहि। उभादुदात्तः। द्वित्रिभ्यामितिसूत्राद्वैतिनात्पुवर्तनेअस्वरितत्वात्। अथपवहनेः संख्यावाचिनउभशब्दादवयवेविन्यायेअयच्स्यात्।
ष्टिः उभयः पाथः। ततोनित्यं। उभशब्दात्तद्धितविषयेनित्यमयच्स्यात्स्वार्थेतिमउभयतः उभयत्रउभयपदप्रातिनीतनिद्रहुत्वादिसिद्धं। नन्वेवमकच्चि

द्वियोगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थं तथा उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन तयपः द्विवचनं न भूयते तेनैवायमिति व्याख्यायतेन नु वृत्तिविषय इति न दोषः। नद्वा
ानिकं स्वोगेनि दोषः। उभयोऽन्यत्रेति। उभयशब्दस्तयप् स्वार्थिकः। अयजन्तः। अन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परत न कृत्स्नार्थे गतं च उभाविनाशी द्विवचनपरत्वं तु
भयतः भाष्यप्रयोगान्नाद्विवचनविरह इति वाच्यं। उभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं तु कानापन्नं तयपः ततो न स्यादायजिति विवक्षितो यं इति मनोरमायां तु केना
वसर्वादिषूभशब्दपाठः कर्तव्य इति। स्थितं। भाष्ये तु कमन्यपरस्वार्थिकेन तयपाभिधानमुभयर्थत्वात् उभशब्दान्तरस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याभ्यु
द्वपाठः सर्वादिगणे प्रत्याख्यातः। मनोरमायां तु भाष्यप्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं तद्विभशब्दस्य द्विवचनं सहस्रं हेतुमुपविनत्वाद् अन्यथा त्वतसिलादा
रडुतमौ प्रत्ययौ। यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति। सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात्। तथापीह तदन्तग्रहणं। केवलयोः संज्ञा
प्रयोजनाभावात्। अन्यतरः अन्यतमशब्दाव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषयनिर्धारणे वर्तेते। तत्राऽन्यतमशब्दस्य गणपाठाभावान्न संज्ञा। त्वत्व
ाविनप्य इदन्ताविन्यपर्यायौ। एकतरात्प्रतिषेधो नेतरात्। एकशब्दान्तरत्वपरे नेमशब्दः। समसिमशब्दौ सर्वपर्यायौ। तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते।
ासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात्। अन्तरस्य द्विर्वी गृति गुणसूत्रे अपुरीति वक्तव्यं। अन्तरायां पुरि। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधरा
णि व्यवस्थायामसंज्ञायां १।१।३४ एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात् सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात्। पूर्वे पूर्वाः। स्वाभिधेया
ः वधिनियमो व्यवस्था व्यवस्थायां किं। दक्षिणा गाथकाः कुशला इत्यर्थः। असंज्ञायां किं। उत्तराः कुरवः॥ निपसंगतानादित्यादि स्थितं। उभयश
उभौ अवयवौ यस्य उभयः। उभादुदात्तो नित्यमिति तयपोऽयच्। नास्तीति। अनभिधानादिति भावः। तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादात् सर्वविभक्ति
यपत्ते प्राप्ते तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे केनचिद्धितानां पठ्यते चपाठ इति भाष्ये कैयटेनाप्युक्तमिति। अस्तीति पचति कल्पं पचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठ
ादनभिधानेन प्रमाणेनास्तीति भावः। तस्मादिति। उभयशब्दादित्यर्थः। तयपः प्रत्ययान्तत्वेनेति। उभयशब्दस्येति शेषः। अपि तु उभयशब्दात्पञ्चम्यास्तत्र मनुन
शदिति निष्कर्षः। सौ केचिन्नेतरात्र प्रयत्नमथ रसनयेति चैकल्पिकत्वात् स्वचेति बोध्यं। निर्देवेति। उभयी अमित्रादिति त्वोरस्तनाबोध्यं॥ १२॥ डतरडतम

नांनाति परिप्रश्नेड्तमत्॥ एकाच्च प्राचामिति विहितौ। अप्युभ्यचामिति। एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टं। एके इति काशिकाकाराः। एतं न मन्येरन्
उतनः पश्यन्नित्यनुवृत्तस्य च दर्शनादिति भावः। एक इति। प्रथम इत्यर्थः। संहितपाठेनां न तत्स्यास्फुटत्वेपि त्वदिति तांनश्लेष्मतव्यः। अन्यथा एकः
कृदेव पठेत्। न च तांनेवि प्रनिपतव्यं। त्वत न्वसमसि मे त्वनूचानीनि किंदृसत्वात्। तथाच ऋग्मंत्रः। स्वरीरुन्द्र भवति स्तुत उत्वदिति। ज पदेषोपिमा
दृधरम पुरमपूनि पिबंतमिति। त्वत्रो ऽन्यस्याधर इति विग्रहेनगुणत्वाधरदिति। पश्य सिदिशि दिशि दृहस्मिभयं नमिति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः। समम
तथाच श्रूयते। मानो हकाय हर्कैसमस्मै। उतोसमस्मिन्नित्यादि। सिमः कृत्स्नेच शक्तेच सान्मर्यादा च वृह्यौ। गणसूत्र इति। यद्यपि भाष्ये ऽप्या
सूत्रेः पुरीति च कृत्यमिति वार्तिकं पठितं तथापि गणसूत्रस्यैव शेषोनतु जसि विभाषा विधायकस्य। अन्तरमपि हृत्यजसः शीविधानात् वं
प्रभावात्। अंतरायामिति। माकारग्रहणायांन दंतवर्तिन्यां वेत्यर्थः। लिंगविशिष्टपरिभाषया पारकादेशस्य पूर्वोत्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामतापाः प्राप्ति
।त्यदन द्वयतौ उक्तपरामर्शकौ। तत्राद्यस्याद्वादरसदिति गणरत्नकारोक्तिर्नादर्तव्या। स्यन्दूं दस्मि बहुत्वमिति सूत्रे छंदोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। एक इति एको
प्रधानेच प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते। इत्यं सर्वादिगणे व्याख्यायेदानींतरंतर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामप्राप्ताधी
श्रीत्वाच दृषपूर्वापरेत्यादिना। साभिधेयमिति। स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः। अपेक्षत इत्यपेक्षः कर्मणि पचाद्यच्। कथं तर्हि
पन्नोभवद्दक्षिणस्या इति। अत्राहुः। अन्यैवात्रापि व्यवस्था। प्रसिद्धत्वाच्चावधिवाचीशब्दः प्रयुज्यते। न च संज्ञानाम्निषेधः। आधुनिकसंकेतोहि संज्ञानन
साः स्तौति। दिग्सु चिरंतनः कुरुधुवाधुनिकः संकेतह्रस्वत्रतु व्याख्यानवचनमेव प्रमाणं। एतेन विशिष्टमीरेवानामिति व्याख्यानं वैदेप्रसिद्धत्वादेवगणा
विस्य शब्दस्याधुनिकसंकेताभावात्। दक्षिणागायका इति। गस्य कन्निति शिल्पिनि यकन् इहासुकस्मान्तुग्रस्त्वादित्यत्र ग्रन्थप्रसंभवेपितन्नियमोना
नभावः। एवमधरेनांबूलरागः। उत्तरेप्रसुनरेच शक्रत्वपि प्रसुदाहर्तव्यं। उत्तराः कुरव इति। सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्तरशब्दो वर्ततेत इत्यर्थ

न॥आत्मा॥ त्मीय ज्ञाति धनवाचीस्वशब्दस्तत्र ज्ञाति धनयोः पर्युदासादात्मात्मीयोपरिशिष्टावित्याशयेनव्याचष्टे। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा। ये त्वा
त्मनि स्वशब्दोनपुंसकमेनमेवाहुस्तेषामते तु राहरणेनवाप्रयुक्तमित्यत इत्याह। स्वोज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धनम् इत्यमरसिंहोक्तेरात्मन्यपि स्वशब्द
स्य। न च स्वोज्ञातावित्यमरकोशे आत्मनोऽन्यस्य स्वभिलषुनरेणान्वयः। आत्मवाची स्वशब्दो नपुंसकरूप इति वाच्यं स्वः स्वां स्वं स्वा इत्यात्मनि त्रिष्वात्मीये स्वं धनम्

अज्ञातिधनाख्यायां १।१।३५ ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यात्। स्वे। स्वाः। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा॥
तेधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयो धना वा। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः १।१।३६ बाह्ये परिधानीये चार्थे अन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्या
अन्तरे। अन्तराः वा गृहाः बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः। परिधानीया इत्यर्थः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ७।१।१६ एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्
स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वे। एवम् परादीनामपि। शेषं सर्ववत्। एकतद्वन्द्वः संख्यापायाच्चि स्यैकत्ववचनान्तः न बहुव्रीहौ १।१।
बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात्। त्वकम्पितायस्य सत्वत्कपितृकः। अहकम्पिता यस्य समत्कपितृकः। इह समासात्प्रागेवाऽऽत्रौ कि
प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते। अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये वचनत्वाप्यकच् प्रवर्तेन सच समासेपिस्यायेत। अतिक्रान्तो भवकमत्त
भवकान्तिति चन। भाष्यकारस्तु त्वकम्पिता मकम्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं। संज्ञोपसर्जनी
भूतास्तु न सर्वादयः। महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात्। अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै
सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय। अतिकतरं कं त्वां॥ अतितत्॥ नेदमिमेदिनीकोषविरोधेनात्मनीति पूर्वान्वयिनतु ज्ञात्याद्यपि
ज्ञातिषु सुचिनत्वात्। किंच। विभाषा जसीति प्रकरणोस्मात्मीये इत्येवं वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन्त्सूत्रकारोऽप्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंस्त्वे प्रमाणं। तस्मात् स्वेत्वादत्यस्य
तीतिविवरणं समर्पयेवेति स्थितं ज्ञाति धनवाचिन इति। ताच्छील्येनाज्ञाति धनयोरप्यात्मीयत्वात्पुरस्कृत्य प्रवृत्तो सर्वनामतास्मिन्नितिधनयेति। एतदर्थ
यमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतं समात्मीयाख्यायामिति वक्तव्ये ज्ञातिधनयोः पर्यु॥ ॥

यत्वंमात्रालाघवाय। नचस्वमोल्लासीयुपयोरित्युच्यमाने आस्याग्रहणं नापेक्षितमितिवाच्यं वस्तुतः आस्तीयस्यापिसत्वात्तिनेनघन नेनविवस्वांसर्वं
अनुद्विति तस्याबस्यकत्वात्। अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति। बहिरित्यनात्मनोरेशेोषायुञ्चोच्यते। तत्रापमर्थेगृहीतात्। वास्यार्त्यवरेति। द्वितीयंतां भं
प्रयोबोध्यः। वाहेनाश्वं तरस्यपोगोस्ति। अर्थग्रहणप्याकरेस्थितं। इदमेवार्थद्वयं मनसिनिधाय अंतरायांपुरीत्यत्र भोकारावदाख्यायांतदंतर्वानिन्यांबे।
ख्याते। उपसंख्यानशब्दोपकरणत्वमुनत्वाउत्तरीयपरः। कर्मण्युतयात्वान्नरीयपरः। एकशब्दस्याप्यवर्थाउक्तास्तत्र विशेषमाह। संख्यायामिति। अन्येषु
तुर्थेषुवचनांतरमपिस्यादेवस्यकेएकेयामितिनियधेनिभावः। नबहुव्रीहौ। कृतेबहुव्रीहौ निषेधोयमर्थः। उपसर्जनीभूतानस्यौदपरृतिवस्समायाना
हा। चिकीर्षितनरति। बहुव्रीहौविनयत्तवि षयप्रसप्रेप्याग्रमणादयम षौलभ्यते। त्वकमिति। अत्रानेकुत्सितेबाप्यपसर्वनाम्नामित्यकच्। एवमहकमि
मिक्रियाबाकोरति। अलौकिकविग्रहवाक्यइत्यर्थः। नचसुपगुष्मद्युपितुमुरस्याणाम्कर्कं। नतुनत्राकच्प्रवर्ततांकोदोषइत्यतआह। सुवेति। त्वनि
उपसर्जनस्यविनाशोन्मुखत्वादकृतेव्यूहपरिभाषयासमासात्याग्पि सर्वनामत्वं नभविष्यतीतिवाच्यं। तस्याअनित्यत्वात्। नत्रैतन्तत्रस्यैव सत्वा
त्। अतिभवकानिति। इदमेवज्ञापनेफलमितिभावः। अन्यादयः कांतापूर्वोहितीयपेनिमादिसमासः प्रत्याचख्याविति। क्रोः प्रयोगे इतिसतुकुग्रहणं
अन्यापनिवृत्तनेवान्यनिमनेञ्चापकं तस्यानुरोधाचन्यत्वस्येनिभावः। यथोत्तरमिति। तथाचसंप्रतिभाष्यकारो नैवन्यनस्थितिभावः। गणेसन्निवे
शएतेनपूर्वापरेतिगणसूत्रैः संज्ञायामितिप्रहणमंरप्रयोजनमितिनिध्वनितं। संज्ञायांयानिपूर्वादीनितेषांगणेसन्निवेशाभावात्। एवमस्वाख्या
पूर्वपरावरेतिसूत्रेप्यसंज्ञायामित्येतत्यकृशको। नचतदभावेजसिपरतः संज्ञायामुत्तराः कुरवइत्यत्राप्याप्तविकल्पः स्यादितिवाच्यं। सर्वनामसं
ज्ञत्वार्थेनेनसंज्ञायामप्राप्तविधेरसंभवात् संज्ञायामेवपूर्वेणमात्राप्तसंज्ञाजसिवास्यादितिवक्तुमुचितत्वात्॥ संज्ञाकार्यमिति। सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं
रिकमित्यर्थः। अंतर्गणकार्यमिति। अद्वृतरादिभ्यः। त्यदादीनामः। नदोसः सावित्यादिकमित्यर्थः। अतिकतरमिति। अत्रादड्डादेशेन। अतित
दित्यत्रतुन्यरायत्वंतरोः ससाविनिसमंबनेतिभावः॥ ॥ ॥

समासे। अत्र विभाषा दिक्समासे इत्यतः समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि संग्रहार्थमित्यभिप्रेत्याह। तृतीयासमासार्थेति। इह पूर्वे
विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात्। न तु कर्तृकरणे इति समासः। तेनेन त्वयकाहृतमित्यत्र निषेधो न भवति। ओकारसकारभकारादौ सुपीति यत्र स्यापि विध्य
दिह सुपुरेः मागकत्व। समुदायस्येति। तेन च द्वंद्वस्य समुदायत्वात् न च द्वंद्वे इत्यनि सर्वादीनीति संबंधः। कारकाणां क्रियायैवान्वयात्। न च द्वंद्वे इति विभाषा नानि सर्वा
ः विपन्नक्रियाप्याहारे गौरवात्। निषेधापातः भवतीति विपाद एव भाषोन्येन नद्ध्यन्यसेवन्यायात्वान्निभावः। सुट्प्रसंग इति। न च द्वंद्वे चेति निषेधसामर्थ्याद्द्वं
नराणामित्यादौ सुट्प्रसज्यत इति वाच्यं। अनागसमवत्वात् विचारे ध्यांकृन्यानन्तामर्थ्यसोपसर्गणात्वात्। जसाधारमिति। शीभावेन नसपद्दते ध्यौ पचादिकमा
यासमासे। १।१।२७। अत्र सर्वनामता न स्यात्। मासपूर्वाय। तृतीयासमासार्थवाक्येपि न। मासेन पूर्वाय। द्वन्द्वे च। १।१।३१। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न।
श्रमेतराणां। समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानां। न चैवमद्वन्त विधिना सुट्प्रसङ्गः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यानत्वात्। विभा
षा जसि। १।१।३२। जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमेतरे। वर्णाश्रमेतराः। शीभावमात्रस्यैव विभाषेत्युक्तं। अ
कच्च। किंतु कमन्यपरस्व। वर्णाश्रमेतरकाः। प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च। १।१।३३। एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः। प्रथमे। प्रथमाः।
दिशे घरामवत्। तयप्प्रत्ययस्तन्तस्तस्यात्राग्राह्याः। द्वितये। द्वितयाः। शेषं रामवत्। नेमे। नेमाः। शेषं सर्ववत्। विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं।
यस्यै। द्वितीयायै। स्त्रियां द्वितीयायै। एवं तृतीयः। अर्थवद्ग्रहणान्नेह। पटुजातीयाय॥ ९९ भारतमत्रबोध्यं। पदा। जसः शी। सि। नक्षिन्नीत्रः समभ्यासात्तु कृत्स्नमर्थतो व्या
धारमिति। अन्यथा सत्यकवित्वसः शीत्वं समग्रे जैव वर्णाश्रमेतरके इत्यपि रूपं स्यादिति भावः। परा भज्ञानः कुत्सितो वा इतरः इतरकः इत्यकचं कृत्वा वर्णाश्रमा
तरकश्चेति द्वंद्वः क्रियतेनेन रूपद्वयं स्यादेव। परं तु इतरशब्देन द्वंद्वं कृत्वा अज्ञानाद्वर्णाश्रमेतरा इत्यज्ञातार्थयोगो परा कीपतेनरा वर्णाश्रमेतरकाः इत्येकमेव
निवोध्येनत्वद्वंद्वयवस्य सेतरशब्दस्यापि भकच्च दुर्वारः। अवयवस्य सर्वनामता न पापात्। द्वंद्वे चेत्यनेन नहि समुदायस्य निषेधोन त्ववयवानामित्युक्तमिति चेन्न
भत्राहुः। सिद्धान्ते हि जहन्मत्वार्थोत्तिपद्योसुस्य सासि सुपसे अवयवानां निरर्थकत्वाद्ज्ञानाद्यर्थयोगाभावेनाक॥

रेव नास्ति। ये स्तु हृदे वे नि च कारेणावयवेष्वपि संज्ञा निषिध्यते इत्युच्यते तेषां अजहत्स्वार्थे इति पक्षाभ्युपगमे पि न दोष इति। प्रथमचरमेत्यत्र नेमशब्द
न माप्ते अन्येषामप्यवयवानां तथाप्रसंगः। तयः प्रत्यय इति। संख्याया अवयवे तयप् विहितविहितः। तीयस्येति। द्वितीय तृतीयेति संप्रसारणं चेति विहितस्य। पद
तिङ्कारवचनेन ज्ञानीयं॥ ॥ जराया जरस्। ।अत्र न आ विभक्तौ विभक्तावित्यनुवर्त्य अचिर्कृत जर इत्यतो नु इत्येनान्वीयते न विशेष्यते विशेषणे
शे विधिः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इत्युपसंख्यानं तेन विधेरपवादत्वादिना शंक्येनाह। अजादौ विभक्ताविति। अजादौ किं। जराभ्यां। जराभिः। विभक्तौ वि
राय इदं जारं। नच जराया असुडे चाकिल्यवाच्यं। जराशब्दान्तस्य केवलो नीति णिचि विणा विष्ठवदिति टिलोपे ततः क्विपि णिलोपे चैकदेशविकृतस्यानन्य

जराया जरसन्यतरस्यां ७।२।१०१ जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ। पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्जरशब्दस्य जरस्। निर्जरसौ। निर्जरसः। इत्यादौ न बाधित्वा परत्वाज्जरस्। नि।
रसा निर्जरसे। निर्जरसः। पक्षे हलादौ च रामवत्। इति कृतानुपूर्वी विप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषया। अनित्यत्वमाश्रि
त्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं न तु निर्जरसा निर्जरसः इति केचिदित्युक्तं। तथाभिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तं। तदयुक्तमित्यभि
प्रेत्य केचिद्वचनेन निर्जरसैरेव रूपमिति सौत्रक्रमेण च भाष्यविरुद्धं॥ जराया इत्यस्य जराशब्दान्तस्य चेति मन्वाना जरसौ जरस इति रूपाण्यत्र:
न्त्रापि जरसौ जरस इति। नच शिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्विभक्तिपरत्वाभावेन जरसा विना दिनं सिध्यतीति शंक्यं। कौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात्। प
पं तस्य स्थानिवदिति कश्चिद्गत्यापीह न शक्यते जरसि ति गुर्वादेशकरणमेव मानमित्यपपेयं। पदाङ्गाधिकार इति। परिभाषेयं येन विधिरित्यस्य प्रपञ्च
न्तत्र्यत्वं तोः समायां पदमंगं च विशेष्यं विशेषणेन च तदंतविधिरित्युक्तं। विशेष्यमिति तु यावता तिष्ठे अनेन लोपोन इति सू ने अंगावयवो पानि न निरस्यमा
मंग च्छते। अत्र नव्याः। तन्त्रावकारेणस्य तदुत्तरस्य पदस्य चेति प्रचुरः पाठः। तदंतस्येति पाठे तु चहुच पूर्वकेष्वपि पदाङ्गाधिकारकार्याणि प्रवर्तेरन्नित्याशंक्यस
माद्धुः। अनभिधानात्पदांगाधिकारकार्याणि चहुच्पूर्वकेषु न प्रवर्तन्तेत्याशयेन फलितार्थकथनपरत्वं॥

जरपदस्य चेति पठितं न त्विदमपूर्वं वचनमिति। सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशंक्याह। निर्दिश्येति। ननु तदंतविधिनापि जराशब्दांतं नपदं
निर्दिश्यमानजराशब्दे जरसादेशेन भवितव्यं न न्वेतत्। अत आह। एकदेशविकृतस्येति। पराधिकारेऽपि न तदंतविधावुदाहरणानि तंनसाधितव्यं रन्ते शीर्षं
सांघ इत्यादिवत्स्याति। अलुगुत्तरपदे इत्यस्मादुत्तरपदाधिकारेऽपि पदाधिकारग्रहणे। न ग्रस्यति। नन्वेवं तु नैव स्फुटीकारिष्यते। प्रसंग इति जरसादेशा
न तदनुसारिभिरिति। येतु निर्जरसिनेत्यादि ध्याने इति तन्मतानुसारिभिरित्यर्थः। निर्जरस्येत्येवेति। पूर्वविप्रतिषेधेन सादेशकृतेन जरसादेशा
नैतद्रूपमेव रूपमिति तेषामाशयः। अत एव वीतजन्मजरसः पुरं शुचि ब्रह्मणः पदमिति भारविप्रयोग असमंजसं मत्वा वीतजन्मजरसद्
नीयमिति निरूक्तं। एतच्चेति भाष्यकृता हि तदाङ्सीति सूत्रे हनाऽऽनौ प्रमासत्या यनादेशमदादेशं च विभाव्य नादेशपरे एतत् आङ्चापरस्यत्वाद्
हन्नोमासहृन्निशसन्नुयन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ६।१।६३। पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दो
षन् यकृत् शकृत् उदक आसन् एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा। यत्तु आसन शब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तन्न्या
यिकं ॥ पादः। पादौ। पादाः। पादं। पादौ। पदः। पादान्। पादेन। पदा इत्यादि ॥ ॥ ११ चेति योगं विभज्य साधितं। तथा च निर्जरसि
निर्जरसादित्येतद्भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव। ननु नादेशे कृते हल्ङ्यादिलोपप्रसक्त्या अनेनेत्येतन्न सिध्यतीति शंक्यं। न शब्दे परतो विशिष्य नादेशविधा
नत्वादि। अनाप्यक इत्यत्र अन नापीति पदच्छेदः। नपुंसकत्वान्नोलुक्ति न लोपः। नापीति समाहारद्वंद्वत्वादेकवचनं। न च ङसेरदादेशो ह
रूपेस्यादित्यपि शंक्यं। अकारोच्चारणसामर्थ्यादीदीर्घस्य भवतात्। तथा जरयान्यजरसम्नतरस्यामित्यस्य चेव सूत्रे भाष्ये उक्तम निजरैरिति भवितव्यं। सन्नि
विभाषयेति। तत्र च निर्जरसैरित्यपि भाष्यविरुद्धमेव। एतेनातो भिस ऐसिति सूत्रे ऐसिति वक्तव्ये ऐस्करणं निर्जरसैरिति रूपार्थमिति केषांचिद्व्याख्यानं
द्कमिति स्पष्टमेव॥ ॥ पद्दन्नो॥ शसादौ वेति अनुदात्तस्य च र्दुपधस्य तेनेऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनं तदिति भावः। अत्र शसप्रभृतयो निमित्तत्वेनोपात्ता स
चपदायादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपंतीत्याह। पाददंतेति ॥ ॥

शीर्षंश्छंदसीत्यतः छंदसीति अनुवर्त्तते तेन भाषायामपि क्वचिद्भवति दाद् पीभवंति मासश्छंदसीति वार्तिके छंदोग्रहणं सामर्थ्यादितिवक्ष्यति॥ मा
मिति। तथाहि। आस्तोदरस्य वर्तिकामिति मंत्रे सुस्वादित्यर्थः औचित्यात्। एकस्य चित् वर्तिकामेनवास्यादितिमंत्रोत्तरासंवादाच तथाह व्याख्या
ासन्नीति मंत्रे मुखेष्वित्यर्थः। एवं मासस्यं प्राणानृत्तुरित्यादिबोध्यं॥ ॥ सुडनपुंसकस्य। सुट् स्त्रीपुंसयोरितिवक्ष्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं म
तिषेधेपि न तु समासोस्तीति कैयटः। तेन भ सर्वे पश्यानि सुस्वानीत्यादि सिद्धं। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने बहुवचनमिति न शक्यं किं त्वसर्वनामस्था
र्युदासाश्रयमेकवचनमेव। सुपीत्येव सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह। कप्प्रत्ययावधिष्विति। नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात्
सर्गेन सर्वनामस्थानपरत्वापरत्वाभावात् नेपरोयः सौपरतः स्वादिष्विति तेन परत्वासंभवेपि सुप्विधिरुपस्य सुप्तिङंतमिति परसंज्ञाया दुर्लभ्या
ङः नपुंसकस्य १।१।४२ सुडयं प्रत्याहारः। स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १।४।१७ कं
प्यावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात्। यचि भं १।४।१८ यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वना
स्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात्॥ आकडारादेका संज्ञा १।४।१ इत ऊर्द्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया या परा अन
काशा च। तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम्। अतो जश्त्वं न। रतः। दता। जश्त्वं रुड्भ्यामित्यादि। मासः। मासा माभ्यामित्यत्र रुत्वे यत्वे च यलोपे
जुलोपे एकदेशविकृतन्यायेन नकारांतस्य पदत्वात्। यदि तु स्वादिष्विति योगेन स्वादिषु परेषु पूर्वं पदं भवतीति पूर्वस्य पदसं। एषः। माभ्यां। माभिरित्या
आपूर्यचि भमित्यत्र यचीति च्छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं नेति निषिध्यते तदा औजस इत्यादि पदसंज्ञाभावेपि सौ परतः पदत्वसंभवात्।
न लोपे कार्ये न काप्यनुपपत्तिः। यचि भं। यचीत्यत्र यग्रहणेन समभीनिर्देशान्तदादिविधिरित्याह। यकारादिष्वित्यादि। यकारादिषु किं। गार्ग्यः। वा
गोरिभ्योय ञिपस्येति वैतत्कारलोपो यथा स्यात्। असर्वनामस्थाने सु किं सुपादौ सुपादः। विद्वांसौ विद्वांसः इत्यवाहौ इत्यवाह इत्यादौ पादः पत्
संप्रसारणं वाह ऊठ् इत्यादयो मा भूवन्निति। आकडारात्। इत ऊर्द्ध्वं कडारास्समासेत्यस्मनावधिपत्येत्या। मित्याद्यात। न स्तु रूपे हि। येति लिंगा

र्थं तत्त्वकारस्तत्राह। कडाराः कर्मधारय इत्यत इति। एकस्यैकैव संज्ञेति। उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधे परमिति परेण गृह्यते निरवकाशत्वेन तु
परस्याऽपवादस्य ग्रहणं भत्त्वे चास्मिन् विप्रतिषेधाभावादिति। अत्र गुरुणाम् अपाद्यं प्रत्ययविधौ भस्यैव पदत्वेऽप्यघने प्रतिसाधकत्वमित्युभयप्रसंगे परत्वात्करणसंज्ञाऽभावा
त्वाघ्नेन निरवकाशायाः पूर्वस्याऽस्य ग्रहणं भवतस्त्वकृद्धसौ भवतीपरीति। अत्र हि क्विति चेति पदसंज्ञापवादमपि भसंज्ञा बाधते निरवकाशत्वान्नेन नकारस्य
भवति। प्रकृते तु परा अनवकाशा भसंज्ञा पदसंज्ञां बाधते इति यासामञ्जस्यं विशेषयाहैतुसु चिन्त्यं स्याद्ध्येनाह। यापरत्वादि। यल्लोप इति। दलिमर्दै घामित्यने
व्योर्वेत्यनित्तुन प्रवर्तते॥ यतस्तस्य सिद्धत्वात्॥ ८०॥ अल्लोपोऽनः॥ भस्येत्यनेनाधिकृत अङ्गस्य विशेषणं अंगं चेति द्वयमनो विशेषणं अनन्तु भकारस्यार्थः
अंगावयव इत्यादि। अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्याने नस्योत्सारीत नकाराकारस्यापि लोपः स्यात्। भस्याङ्गस्यानोकारस्ये
मित्रेत्यपर

अल्लोपोऽनः ६।४।१३४ अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात्॥
व्याख्याने तु अन सामानस्येत्यादौ स्यात्। तत्रा

ना अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्यानोकारस्येति व्याख्यानेऽपि अन साम्नोत्यादावनित्यापि रेवेति भावः। एतेनैतत्परास्तं नञ्समासभ्रमनिवारणाय हन्त भिन्नैकं। अन
ात्तिमाण् ततः राजा इत्यन्त्ये आगः प्रागीत्यादावनिति नेत्रियत्नस्यासिद्धत्वाभावात् प्रसंगः स्यादिति। नह्युरणा ये च न परकरणमस्तीति चेन्नैवं। सवर्णदी
अनस्यचतत्त्वात्सत्वात्। न च वाक्यार्थांगच्छो ये इति सवर्णदीर्घो त्यागे वल्लोपः प्रवर्तते इति। अस्येवानुरूपमिति निवाच्यं तथा हि सति व्याच यो लाभेन नत पन
र्थ्येस्यत्तरस्य त्वात्। वस्तुतो वार्णपरिभाषेह न प्रवर्तते युगपत् प्रवृत्ताचैव वार्णदांगस्य बलीयस्त्वात्॥ किंच तुनास्ति कस्येति दीर्घसवर्णदीर्घोत्यागि
भावाद्यानस्त्वात् भ्रमनिरासार्थमेव न परकरणं न तु प्राणादित्यादावनोकारलोपवारणार्थमिति नेयामाश्रयः॥ वस्तुतस्तु एकदेशविकृतान्यायेन
वत्वे च तत्त्वाति प्रसंग इति न परकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः॥ ५॥

निमित्ता

पांनोणः॥ अत्रापदांतस्यमूर्द्धन्यस्त्नुवर्त्यणग्रहणंपदांतस्येतिसूत्रंचभाष्येप्रत्याख्यातं। समानपदेइतिनिमित्तिनोरपरस्थत्वासंभवात्। पदेइती
सामर्थ्यादेकपदस्थैत्वलब्धेसमानग्रहणंयत्समानमेवपदंनिमित्तवत् परभिन्नपदस्थत्वाभावविदितियावत्। तत्रयथास्यादित्येतदर्थं। तेनसमास
नगंधर्वगानेमित्यादौनभवति। तत्रहिनकारस्यैकपदस्थत्वेपिनिमित्तवत्परभिन्नपदस्थत्वात्। भवतिहिपूषारथ्यादौणत्वं। निमित्तवत्परभि
त्वाभावविदित्वात्नकारस्यमातृभोगीणइत्यादावपिनस्यणत्वंभवत्येव। प्रत्ययइतिनैपिनिमित्तवतःपरभिन्नपदइतित्वाभावात्। एतेनस
रणामस्तंडपदत्वाभावेपिनित्याख्यायरामनामेत्यादावतिप्रसंगनिवारितेपिमातृभोगीणइत्यादावव्याप्तिःस्यादेवेतिकेचोद्विदुक्तिःपरास्ता।
त्यात्वव्याप्तिशंकायानिरस्तत्वात्। पूषाइतिपूषांगंडः। मुद्गमत्तकृषूपस्तुभैरीरीपनपाचनइतिदर्शनात्॥ पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति। एत
त्रसिद्धं। त्रिपाद्यां असिद्धत्वेनतत्रान्यैकर्तव्येअचःपरस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः। तस्येति। तस्यपूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्यतत्रयात्वस्यत्वन्तयेस्यानिव

णाभ्यांनोणः समानपदे ८।४।१ एकपदस्थाभ्यांरेफषकाराभ्यांपरस्यनस्यणःस्यात्। पूरुः। पूष्णा। पूर्वस्मादपिविधौस्थानिवद्भाव
तिपरेतु अड्व्यवायइत्येवाऽत्रणत्वं। पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितितुदहनाल्लितस्यदोषःसंयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात्॥ ५॥

कत्यइत्यर्थः। संयोगादिलोपे॥ चकपत्रअइहचःपरस्मिन्नितियणादेशस्यस्थानिवत्वात्स्कोरितिकलोपोन। लत्वे। निगाल्यते। अत्रणिलोपस्यस्थानिवत्वा
भावेतिलत्वंणत्वे। माषवपनी। इहपरसेतिवैनत्वोपस्य — स्थानिवत्वेननकारस्यप्रातिपदिकांतत्वाभावात्स्यत्वंनगुर्गभिगिनीत्यत्रेवमाषवपनीत्यत्रापिणत्व
मीस्यच। उत्तरपदंयत्प्रातिपदिकांततदंतस्येतिवक्ष्यमाणत्वात्। अत्राहुः। तापनंकनेतिन्लुडनेनसमासेपश्चान्ङीपिदस्येतिचेतिअच्छोपेकतेननकारस्योत्तरप
णाणत्वप्राप्तिरस्त्येवेति। स्यादेतत्। पूर्वाद्यन्तदीरथाभ्यामित्यस्यनोपयोगःपूर्वेनैवरूपसिद्धेः। अतएवषग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरेस्थितेइतिचेत
। उत्तरार्थतयापीहषग्रहणांस्थितंतत्रषग्रहणाःपुष्णातीत्यादौरषाभ्यामितिणत्वस्यप्रवृत्तिःकेनवार्यतांपुष्ठेनेतिचेत्। तस्यासिद्धत्वात्। नचषचनमाम
नेगंकंपुरुषःपुष्टिः। पञ्चइत्यादौचरितार्थत्वात्। नस्यपयोगेपादत्वंणीप्रचरितार्थइतिचेत्तत्स्यपृषगर्द्धकैः। इहणात्वरस्येणुक्तिरचरितार्थत्वस्यापि

तिचेन्न। आकरेहीह यमहत्वं विनापुंस्त्वानीत्यादिस्त्रस्वत्वसिद्धिर्न्नोक्तीत्येतावदभिप्रेतं नतुपुंस्त्वानीत्यादौ रघाभ्यामित्यस्याप्रसक्तिरिति॥ ॥नलोपःप्रातिप
सा।नुप्रपष्ठीकेदृति। सौत्रत्वात्। ननुषष्ठीनलुक्त्वयोः पूर्वपरेसापेक्षत्वेसमासासंभवात्। प्रातिपदिकस्यपदंविशेषणत्वाद्वेतिभावः। नदंतस्येतिषष्ठीनलुक्त्वे
प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्यअनोनकारस्यासत्यर्थः। पदितुप्रातिपदिकेनेत्यनेनापिपदंविशेष्यतेनदाविशेषणेनतदंतविधौसीतिमनग्रहणात् कथमकृतु
नोरमापांस्थितं। प्रातिपदिकेतिकिं। अहन्। पदमितिकिं। राजानौ। एजानः। विभाषाङिश्योः। रीतिनपुंसकस्यचेति विहितोगुणस्तुनेनतुजसःसोः सिः नक्षि
संभवात्। भसेत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैवपमादेशोपात्। नदंतराह। असर्वनामस्थानेत्यादि। ककुदोऽपर्णोऽदृति। ककुदलोपःस्यादितिच्छेदःस्वकपदत्वेनतुप
लोपःप्रातिपदिकान्तस्य। ८।२।७। नेतिप्रातिपदिकेतिचलुप्तप्रष्ठीकेपदे। प्रातिपदिकसंज्ञकंयत्पदंतदंतस्यनकारस्यलोपस्स्यात्। नलोप
सिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमेत्वञ्चन। युषभ्यां। यूयभिः। यूयभ्यः। इत्यादि। विभाषाङिश्योः। ६।४।१३६। अल्लोपवचनोः सर्वनामस्थानपजादिस्वादिपरे।
नलस्वाः कोरस्यलोपोवास्यात्ङिश्योःपरयोः। यूष्णि। यूषणि। पक्षेरमवत्। पदनिनिसत्वैत्प्रभृतिग्रहणाञ्चकारार्थी। नवावा। औङः स्यामपिदोप
दशोभाष्येककुदोपणीत्युदाहृतः। तेनपदंप्रिमेस्वरणे। क्षिपांसानेत्वन्यानसम्पनद्रतिसङ्गच्छते। आसन्नंप्राणमृत्युरितिच। आसेभवःआ
पः। दोषशब्दस्यनपुंसकत्वमप्यतएवभाष्यात्। तेनदक्षिणान्दोर्निशाचरइतिसङ्गच्छते। भुजबाहूप्रवेष्टोदोरितिसाहचर्यात्पुंस्त्वमपि। दोषन्त
नथाविधस्यभजतइति। हयोरक्षोभयोबाहुः॥ १९ पतिरत्तपदमेवचवस्याने। आसन्यमिति। येत्रुभावकमेणोदितिप्रकृतिभावात्तसुदितइति। इति
तरुवेति। ककुदोपणीइतिभाष्यप्रयोगादेवेत्यर्थः। यदपिककुद्वदोस्तयोः। समाहारः ककुदोः ककुदोश्चककुदोश्चकुदोपर्णीत्येकशेषकृतेभाष्यंसुधीन्य
शब्दस्यनपुंसकत्वेनेदंप्रमाणंनयापिककुदित्यस्यपृथक्पदत्वमेवन्याय्यं। अन्यथाचद्धोर्दितित्वेपिककुदएकत्वेनतत्स्यनेदितिभावः। नतुपाङ्गुवद्वयमुच्छिष्टं
वरइतिरघुस्तन्नदक्षिणादोरुद्यम्यतमुपाद्वचदित्यन्वयः। दोषंतसोति। अपंचशीहृषंप्रयोगः। दोषंहस्तंदूषणोचभजतः। चापस्येतिसंबंधः। इच्चारक्षोभयेवदृति। नापिक
र्येतिसमासः। एजाहृसखिभ्यइतिटच्। अन्होन्हएतेभ्यइतिअन्हादेशः। कालाद्दूत्रोद्दिगोर्लुगनपत्यइतिलुक्॥ ॥

…पदनिस्वतेर्यत्नि अवसानवचनः सायश्वरः संख्याविसायेति ज्ञापकादेकदेशिसमासः॥ इत्यदंताः॥ विश्वपा इति। विश्वं पातीति विच् इत्याद्यर्थः…
…नुपसर्गे क इति कं वा। विना आतो मनिन् क्वनिप्वनिपश्चेति विच्। चकारादिविचिनिविचलोके न त्वोभ्यो पि इत्यनंतर इत्यादे…
…कः। दीर्घाज्जसि च। चकारादिचीत्यनुवृत्त्यतेनेनि न वर्ततेन राहा। दीर्घाज्जसि इचि चेति। सूत्रे चकाराभावे हृस्वाकारादिविधौ दीर्घाकारात्तु जशी नित्यवत्स्या।
…विसायपूर्वस्या हृस्वाः हनः न्यन्नरस्यांडौ ६।४।१५० संख्याविपूर्वस्या हृस्वा अहनादेशो वा स्यात् ङौ। द्व्यह्नि। द्व्यहनि। द्व्यह्ने। विगतमहः। व्यहः। व्य
…व्यहनि। व्यह्ने। अन्हः सायः। सायाह्नः। सायाह्नि। सायाहनि। सायाह्ने। इत्यदन्ताः। विश्वपाः। दीर्घाज्जसि च ६।१।१०५ दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथम
पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात्। वृद्धिः। विश्वपौ। सवर्णदीर्घः। विश्वपाः। यद्यपीह औङि नादिचीत्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे सिद्धमितिनोक्तिः। न
पगौर्यौ गौर्य इत्यादावर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तं। आतो धातोः ६।४।१४० आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽ इ-स्य लोपः स्यात्। अलोः।
…स्य विश्वपः॥ ॥ विश्वपा विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शङ्खध्मादयः। धातोः किं। हाहान्। टा। सवर्णदीर्घः। हाहा। ङे। वृद्धिः। हाहै। ङसिङसोर्दीर्घः। हा
…। ओसि वृद्धिः। हाहौः। ङौ। आद्गुणः। हाहे। शेषं विश्वपावत्। आत इति योगविभागादधातोरप्याऽकारलोपः क्वचित्। क्त्वः। क्त्वा। इत्यादन्ताः। हरिः।
…मयोः पूर्वसवर्णः। हरी। जसि च ७।३।१०९ ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे। हरयः। ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८ ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ
…ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः। हे हरे। हरिं। हरी। हरीन्। शेषो घ्यसखि १।४।७ अनदी संज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं घि संज्ञं स्यात्। शेषः
…मेति। एकसंज्ञाधिकारात् शेषग्रहणं स्पष्टार्थं। ह्रस्वौ किं। वातप्रम्ये भूः किं वा ते॥ संज्ञाव्येति भावः। इत्यादार्थमिति। ननु पूर्वस्यापि व्यत्वाद्विश्वपी
…दिकं प्रत्याहारश्च प्रत्याहारयोरेवं निरूढत्वाद्योगेति व्याख्यायतां नयात्र दीर्घस्य व्याभावाद्दीर्घाविभावः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यादेवेति किमनेन निषेधेनेति चेन्मैवं…
…इव निषेधात् ज्ञापकादिग्रहणे चेषपि प्रत्याहारेषु लक्षणा स्वीक्रियते। अन्यथा गौर्यो इत्यादौ जसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् किंच उपात्तैतीत्यादौ उपचारः। नैवा…
कर्तृकः इत्यादावित्रसु नित्यैव सकार दंशः। अमीषामित्यादौ दत्ताःप इत्यसस्य यत्नं चन ॥ शिक्षानीति दिक्॥ प्रथम योः॥

नंतरं दीर्घो न्यच्वसी न्येव सुवचं दीर्घो न्च्छ्रेव पूर्वसवर्णदीर्घे इति तन्त्रस्वार्थं स्वं च न कारो नकर्तव्यो नेति स्वनाकु वर्तनीयमिति महाभाष्यमिति वेदे । शृषि दीर्घ
विपरीत नियमवारणाय न च मैकारान्ता घेर्ङितीति निर्देशा न्यय रोपणनिपतिन गौरवं स्यात् इतीनम्बालानामभेद भेदय द्र्न्स्ये । हाहानिति । गंधर्वविशेषवाच
मपातिपरिभाषिदं । हाहा हूहू श्चैव मात्रा गंधर्वो दृत्मनरः । केचित्तु अकारो वा मुद्रेवसे नम हृषवर्णन इति सा यूनन्त्वा निति मनु याहरंति । क्व: घ: यपाति
ः शानज् चैकम स्य नीतीति निर्देशा रैनस्य श्लेष्मा तो लोपः सिध्यति नत्वा पस्त्रोन्त्य प्रभवति ष्वः शानस्य वर्णा नित्या स्या नचा को ष्वसा पुन शंका वारण
कं । कृपादृंतोः । कृत्रेशेषपदस्य प्रयो जनमाह । अनदीसंज्ञा विति । पूरूवा त्वा विन्यतेः पृङि तिद्रु स्तु श्चैति अतः हूस्वरस्त्यनुवर्तनीत ताह । हुस्वी या विन्या वि
ति । नदी संज्ञा पक्षे पि संज्ञा या स त्वा मा ग ण न घो दृत्वा आगमे घेर्ङितीति गुणो अपादेशेन च मत यैर ति स्या दि ति भाव ॥ ॥ आङो नापुंसीति गुणो अमु
आङो नाऽस्त्रियां । ७ । ३ । १२० । घेः परस्या ऽऽङो नाऽस्याद स्त्रियां । आङिति टासंज्ञाप्राचां । हरिणा । अस्त्रियां किं । मत्या । घेर्ङि
ति । ७ । ३ । १११ । घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किं । सख्ये । ङिति किं । हरिभ्यां । सुपि किं । पद्वी । घेर्ङितीति गुणे कृते
ङसि ङसोश्च ६ । १ । ११० । एङोङसि ङसो रति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हर्योः । हरीणां । अच्च घेः । ७ । ३ । ११९ । इदुद्भ्यामु
रस्य ङेरौत्स्यात् घेरन्तादेशश्चाऽकारः । हरौ । हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः ॥ ९ कृतेनेत्वत्रयथा स्यात् । न च गुमारूप सिद्धिः
ह्यदिकोधीतिगुणोः प्रवृत्तेः । नादेशे तु नाभिदृत्तं न मुनेरिति निषेधात् । न च न मुनेरिति निषेधेनगुणो पिकिं न स्यात् । न हृत्यकारस्या विवक्षितत्वा
मे । अमुना घरेनत्वा च सिध्या पत्तेः । अत्रु श्चे कृत्वा येत्वाद्युत्तम् प्रसंगाच्चानन च न त्र स्याघारे शेषवतितु गौः प्रदृत्तिरिति निश्चंकं । स्याघारे शंका पित्वा परस्त्र
इत्येः । प्राचामिति आचार्याणामिति शेषः । ङसिङसोश्चा इहङ ङसिङसोरीत्येङोऽवपितयोर्यथासंख्यं न । असत्वरितत्वात् । अस्याचतरस्य पूर्वनिपातनात्
णारच्च घेरुपसर्गे घोः कितिनिर्देशाच्च । अच्च घेः । अत्र इदुद्भ्यामौदिति ङेरामनद्यामिति चपरत्रयमनुवर्तते न तत्वात्ययेनाह इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यादिति
घेरुनरपदसेतिमाचाव्याप्स्यात मित्युत्तोक्तं । हल्के घेरित्पस्य कं नन्वात्तं वाहस्यारी च प्रमाणाभावात् । औदिति पूर्वस्य ॥

ध्यामुनरस्यडे रिति कृप्रसंबंधस्य व्याख्यायोगाच्च। यत्तु व्याचख्युः अदिति तपरत्वं कृत्वा विनाशायत्वे कृते स्त्रियां चापपाप्ते दीर्घे तरयेंद्रविनविंशं। तपर
हृद्वापा सहदी घौमा भूत् तप् तु स्यादेव तदग्रहणं द्ययापेक्षानाभावात्। अतएव हृन्ने जेतत् इनिस्ते भाष्यादी सन्निपातपरिभाषया एतद्वाविनत्वत्तत्प नैतु
व्यवधाने सत्यानेन तपं विघातः स्यादिति। तपरकरणाद्यावभावेत्तु सन्निपातपरिभाषयैवमत्र विरुध्येत। यद् पि व्याचख्युः। औतस्तकारः स्त्रि नार्थे
न। स्त्री गौ च हिंविस्व सन्निधाने अपाविष्यादीस्तरिनत्वाद्दर्शनात्। नु विभक्ता विति सूत्रे डे रीत स्तुतकारउच्चारणार्थो नेत्संज्ञकइति स्वपमेवोक्तत्वाच्च। नस्त्रा
तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितं ॥ ७ ॥ अनडुहः सौ। नकारस्तकारउच्चारणार्थः। असंबुद्धाविति पर्युदासान्। सा विति प्रथमैकवचनं गृ
सप्तमीबहुवचने। सोऽदेस्यंच स्त्रिटे अनडुह् विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थं। तेन उशनसः संबुद्धावनड् स्यान्नीतिमांच। यद्यपि सोऽर्हत्सु क्तेरुदृणने सु

अनडुहः सौ। ७।१।८२। सख्युरसंबुद्धौ। ७।१।९२। हृदयास्याद् ससंबुद्धौ सौ परे। डि च्चेत्यनन्तादेशः। अलोन्त्यात्पूर्वउपधा। १।१।६५। अन्त्यादलःपू
र्वो वर्णउपधासंज्ञस्स्यात्। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ। ६।४।८। नोपधाया दीर्घस्स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे॥ ९ रसूत्रेणापि द्वा स्यात्। नन

त्वत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावितिदीर्घः स्यात्। पुरुदंसेत्यत्र तु सांतमहतःइति स्यात्। तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्। अंगवृत्तपरिभाषया चानम
मिति तेषामाशयः। अलोन्त्यात्पूर्वः। अलइति पंचमी अंत्यादित्यनेन विशेष्यत इत्याह। अंत्यादल इति। अलः किं। शिष्टः शिष्ट्वानित्यादौ अंत्यात्संघातात्पूर्वस्य सस
भूत्। सत्यां हि तस्यां संज्ञायां शासइदङ् हलोरिति इत्वं स्यात्। ननु एवमपि अंत्यादलः पूर्वस्य संघातस्योपधासंज्ञायां शिष्टइत्यादौ शकारविशिष्टस्याकारस्य इत्वं स
तप्रसंगादोषस्तदवस्थएवेति चेदुच्यते। तथाहि। लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथा जातीयकोन्त्यात्पूर्व आनीयते न तथा अजातीयन्यो
इति नसूत्रीष्यते च प्रत्याहेतद्दे तदाह। पूर्वोवर्णइति। अत्र अचोन्त्यादिटीत्यत्रेव अलइति निर्धारणे षष्ठीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः। अलां मध्ये योन्त्य
र्वो वर्णउपधासंज्ञः स्यात्। तन्निर्धारणाया अपि संभवदुक्तिकत्वात्। सर्वनामस्थाने। नोपधाया इति सूत्रं हलोपरस्या दीर्घग्रहणं चानुवर्तनेनैत्याशयेनाह। नो

शकारान्। असहायवाच्यत्रिकशब्दः संख्यावाचीवा। नचसंख्यावाचित्वेऽप्येकत्वादित्यत्रहलंतात्परस्यसिचोऽपृक्तस्यलोपः स्यादितिवाच्यं। विभक्तिस्था
इहभक्तेरेवलोपइति व्याख्यानात्। एकाल्लिति किं। ज्ञार्। विः। चैरपृक्तस्येतिलोपोन। इहमैवेकग्रहणं वर्णग्रहणे जातिग्रहणं त्वापयति तेनाप्यपगम्यनिपातनत्वा
दिः। अत्रएकाच्ग्रहणेऽप्यकुमेचोचाम। हल्ङ्याब्भ्योदीर्घादिस्येतनङ्याबभ्योरेवविशेषणं नतुहल्लोः संभवाद्दित्याह। दीर्घादिति। नत्विदंविहितविशेष
णाभावात्। यासाकारुत्याद्यावव्यास्वथ नचतत्रहल्लेनातिहितत्वेनानिर्वाहः। यः सन्ह्याराचतिव्याप्तिः। कर्त्तसरेत्याराबव्यामेवच। यद्यपित्वस्यापन
भक्ताविन्यस्वविषयसूत्रमीनेसीहते यासेत्यादीनाकदोषः। सुविभक्तेरावेनातिहितत्वस्यसंभवात्। तथाप्यनडुहि विधौमाविन्यस्वविषयसप्तमीनेक
त्याराचयिनदोषः। हल्लनातिहितत्वस्यसीः संभवात्। तथापितुल्यमेवसीत्यत्राव्याप्तिप्रसंगइतिभावः। हल्लितितत्स्वरुसनिमीत्येवंरूपत्वेऽकदेशविस
प्रकरणवद्धत्तप्रत्ययः। १। ४। ७१। एकाजुत्तरपदस्यपोपः सोऽपृक्तसंज्ञस्यात्। हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहल्। ६। १। ६८। हलन्ता
त्परं दीर्घौ याङ्याबन्तात्परंसुतिसीत्येतदपृक्तंहल्लुप्यते। हल्ङ्याब्भ्यः किं। ग्रामणीः। दीर्घात्किं। निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। सुति
सीति किं। अभैत्सीत्। तानिपादरहृचरितस्यमिपोग्रहणात्तिचो ग्रहणान्नास्ति। अपृक्तमितिकिं। विभर्त्ति। हल्किं। विभेद। प्रथमहल्किम्। राजा। नल्लो
नस्यात्। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। सखा। हे सखे॥ ११ तत्त्यायेनयोग्यं। लुप्यतइति। यद्यपिहल्लोपोऽप्येवर्णलोपत्वेनतोऽलोपइत्यनुवर्तनेनतत्त्वन।
लाघवं तत्त्याप्यापीहकर्मसाधनं। इतिविग्रहं दर्शयंतेनसमानाधिकरणत्वादितिभावः। निष्कौशाम्बिरतिखट्वइति॥ पादिसमासे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। ननिह्रस्व
त्वाद्वन्तमन्तनास्ति। नचस्त्रीप्रत्ययेनतदादिविधौ नास्तीतिवाच्यं। अनुपसर्जनेहितयाद्दहनुपसर्जनत्वात्तदादिविधौऽस्त्येव। अन्यथा त्वातिकारीषगन्ध्या
त्वत्रष्यङः तत्पूर्वपदस्त्रसणा संप्रसारणप्रसंगात्। सत्यं। तथाप्युत्तरपदस्यङ्यान्तत्वेन सोऽलतः परत्वात याप्यादीर्घग्रहणाभावेसुलोपः स्यादेव। नहीदं
ग्रहणं विहितविशेषणमित्यपुनेत्रोक्तत्वात्। स्यादेतत्। गंगामात्मनइच्छतिगंगीयतितनः। क्विप्। अल्लोपयलोपच गंगी। इहईकारस्यस्थानिव
त्वाद्दीर्घत्वाद्वानित्याप्तिः। नचाल्लोपस्यस्थानिवत्वादोषः परत्वेनजिश्वाच्यं। कौतुसंनस्थानिवदितिनिषेधादितिचेन्नैवं। ओरेव्याभावादिति॥ ॥

पदीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते आकारस्य सवर्णाभावाद् इत्यतिप्रसंगाभावात्। निरुक्तौ शंकायां नेः किंपि तु निरुक्तौ शंकायां इति भवत्येव
रूपं दैवतत्वेन सुलोपप्रसंगे। अदन्तं किं। विभक्तिलिंगे त्वं नमस्तु रारुरयोर्लिंगं। किं लिंस्यात् इत्यत्र। सुनिसीनां द्विसंशिक्षु। संस्यापयत्यति प्रसंगः पा
सुचितत्वात्। यत्तु व्याचख्युः। सुरां सुनोतीति सुराः सुतः न मा चरेत् सुराः सव्यपतिनः क्विप्। सुराः। सुरासौ। सुरासः। इह सुनोतेरव्यपवसस्य लोपं व्याचनं
इत्यत्र ग्रहणं इति न रपिविचिन्त्यं। परस्परसाहचर्येण सुनिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात्। अन्यथा सिचो लोपापत्तेः कृतत्वात्। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव प
। यत्तु मित्रस्य रितमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं न कश्चिदियं परिभाषा भाष्यवार्तिककारयोराश्रितेति तन्न भ सात्। अंगस्येति सूत्रे भाष्यकारेण स्पष्टः पठितत्वात्
पितत्र व्याख्यानत्वाद्। संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात् इति। ननु संयोगांतलोपो नासिद्धः। न ङिसंबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणं ज्ञापकात्। नचैवं
तत्पाराव पिनलोपापत्तिः। ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात्। यत्र हि नकारविभक्त्योरानंतर्यं तत्रैवेदं। व्याख्यानात्। पत्नाटुः। हे त्रसंस्वेति नपुंसकार्यं
तज्ज्ञापकमिति न च तु का तु तेमत्ययलक्षणाभावात्संबुद्धौ नपुंसकानामित्यस्यावश्यकत्वाच्च। संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञा
तु स्थत्वात्। तस्मादत्र लोपो न प्रयोजनमिति चेदिह तर्हि अभितो अत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात्। सिपिद्वेति रुत्वे विभक्तिसकारस्य संयोगांतलोपेन स्यासिद्धि
अविभक्तित्वात्। अजागर्भेवानित्यत्र निलोपो न स्यात्। रात्सस्येति नियमात्। तदुक्तं। संयोगांतस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति। रात्तु नेनैव लोपः स्या—
स्मादिदीयंत इति। नलोपादि रित्यादि शब्देनात्र संगृह्यते। अत्रेदमवधेयं। ङ्याप्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः। व्याख्यानात्। तेन मालेवाच
रीत्यात् गंगेवाचरत् अगंगात्। इत्यत्र नातिप्रसंगस्तथा च हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् लुप्यते दीर्घाद् ङ्याप्ये तदंतात्परं सुतिसी त्येतदपृ
क्तं लुप्यत इति व्याख्यानेनार्थः पर्यवसन्नः। यत्तु व्याचख्युः। ङ्याप्भ्यां तिस्योरसंभवएवेति। तन्न ङ्यंतादसंभवेऽपीत्युक्तं। आबंतात्तु आचारक्विबंता
क्विप् सिपोस्त एव। अगंगात्। अगंगा इति यथा। न च एपावधाने। एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणात्। न च स्थानिवद्भावेन अपूर्वविधित्वात्। अन्येन
ाप्ग्रहणे असंभवादेव तिस्योर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं तन्नस्यगेव। नच अगंगात् इत्यत्र संभवोस्तीत्युक्तमिति वाच्यं। तत्र स्थानिम्रत्वस्य

ःपरयोः क्विस्तोर्लोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन शपाव्यवधानान्नित्सो लोपस्याप्रसक्तेः। न च फलाभावात्पंचमीसमासपक्षो न स्वीक्रियते इत्यपि वाच्यं। नव्य
नस्य प्रागेव प्रदर्शितत्वादिति। सखेति। समानं ख्यायते जनैरिति सखा। ङि च यलोप इति चानुवर्तमाने समाने ख्यः स चोदात्त इति ख्यातेर्डिन्यस्या टि
मानशब्दस्योदात्तः समाश्च। न चेह सुविभक्तिसन्नियोगेन सखिशब्दस्यानङ् कृते सन्निपातपरिभाषया हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपो न भवतीति शंक
यः कर्तव्या दिति निर्देशेनानङो नकारमाश्रित्य सुलोपकर्तव्ये तन्न्यरिभाषाया अप्रवृत्तेः॥ ८०॥ सख्युरसंबुद्धौ॥ इह द्रौ न्सर्वनामस्थान इत्यतः सर्वं
नरत्यनुवर्तते तेन दसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते। गोतो णिदिति सूत्रा णिदित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह। संबुद्धि
नामस्थानमिति। अस्य सख्युरसंबुद्धिरित्येवं सूत्रयितुं शक्यं इति मनोरमायां स्थितं। ननु सखायमित्यत्रोपधादीर्घं वाधित्वा परत्वादनन्तरस्योपधाया इति निषेधाभावात्सो
सख्युरसंबुद्धौ ७।१।९२॥ सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात्। अचो ञ्णितीति। ७।२।११५। ञ्णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृ
द्धिः स्यात्। सखायौ। सखायः। सखायं। सखायौ। घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्यं। सख्या। सख्ये॥ ख्यत्यात्परस्य। ६।१।११२। खितिशब्दाभ्यां
खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात्। सख्युः। सख्युः॥ ४१ औत्॥ इतीति चेत्प्रत्याहुः। कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण पि
कारणात् अंतरंगत्वाच्च सखेऽत्यत्रेडिं वाधित्वा सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति उपधादीर्घ एव भवितव्यं। सख्युरसंबुद्धाविति णिद्भावमुपजीव्यात्र प्रवर्तमान
उपधादीर्घस्य बहिरंगत्वादिति। अचो ञ्णितीति। अचोदृह्दिरित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते अंगस्येति चानुवृत्तं अचो विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह अ
न्तांगस्येति स्यात्। पंचमीनिर्देशादेव परस्येति लब्धे परस्येति ग्रहणं स्पष्टार्थं। कृतः पूर्वपरयोरिति निमित्तनिमित्तिनावपि क्रियेते इति ध्वननार्थं ख्यस्थ्यत्यस्येति समाहारद्वं
त्वं खिखीशब्दयोः कृतयणादेशयोः अनुकरणं ख्यत्यादिति। ख्यशब्दो ख्येति च मत्यत्राप्यकार उच्चारणार्थो न तु सुख्या यमादिरित्यैकदेशानुकरणमिदं
पूर्युर्नः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह। खितिशब्दाभ्यामिति। एवं च यणादेश इति नत्वैवोन्नेननतिस्व
न चैवं यणा निर्देशस्योक्तप्रयोजनवान् ह्रस्वांतयोरेव ग्रहणं स्याच्चतुर्दीर्घान्तयोरिति शंक्यं। निर्देशस्य ह्रस्वदीर्घसाधारणत्वात्स्वस्य स्वबहुविषयत्वसंभवे

तत्र सूत्रं नदीसंज्ञकेभ्य इत्याविति पूर्वसूत्रेण चाप्यते। घिसंज्ञके परत्वे चेति उत्तरसूत्रेण तस्यान्यसंज्ञाद्वयप्रत्तो सविषयः। न च ताटस्थ्य उकारो
आह। उकारान्तत्वे इति। भानाद्युपिनदी संज्ञकाभ्यामिदुभ्यां परस्येत्युक्तं तत्र सन्तत्र शब्दो कारस्याप्रसिद्धेः। सुमस्येति। आदिसमासेन ताहः समस्ति
ते न पूर्वत्तनादिति निषेधः। शेषोप्य वृत्ती न त्वासखीति नाप्रसज्यमति निषेधः। अस्यमर्थं समासादिरेवापत्तेः। किंतु पर्युदासस्यैवेति सुसखीन स्तस्वि
त्वात् पिसंज्ञा स्यादेव। न च समुदायस्य सखित्वाद्भिन्नत्वे पिसखिशब्दान्तभिन्नत्वेनेति कथमसखीति निषेधा प्रवृत्तिरिति शंक्यं। विशेष्यासन्निधा
ती मन्त्र येन विधिस्तदन्तस्येत्यस्य प्रवृत्तेस्तदन्तस्य कल्पमभिप्रेत्याह समुदायस्येत्यादि। एवमतिसखेस्त्वत्वादपि समासान्न निषेधादि कंपेयं। गौणत्वे
सुसखायौ।
तत्। श। ध। र८न। ह्रस्वस्य स्वरस्य ङेरौत्स्यात्। उकारादनुवृत्तिरुक्तप्रायः। सख्यौ। शेषं हरिवत्। शोभनः सखा सुसखा। सुसखायः। अन
त्यो ह्रस्वाप्रयोगत्वात्तदन्तेपि प्रवृत्तिः। समुदायस्य सखित्वादभावात् असखीति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा। सुसखिना। सुसखये। ङसिङ
सोर्गोणत्वेकृतयथादेशत्वाभावात् स्यमसादित्युक्तत्वात्। सुसखेः। सुसख्यौ। इत्यादि। एवमतिशयितः सखा। अतिसखा। परमः सखा यस्येति
ग्रहे। परमसखा। परमसखायावित्यादि। गौणत्वेप्यनङ्गित्वेप्रवर्त्तते सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः। स्त्रियां विशिष्टपरिभाषया अनित्यत्वाच्च।
स्त्रियाः। रहाः। नङ्गित्वेन भवतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य चाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्॥
स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावेन ङीबिति भावः। तथा च येन विधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिस्तत्पुरुषेपि द्वाभ्याममिति कैयटः। तथा द्वितीयाभिने
सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वाच्च समासान्त इति सम्प्राह। अनुसुखोनुकृष्णं दृष्टसंख्या। आत्रेयो हि मरुत्वान्। तीव्रं सोमं पिबतिगो सखा।
ति प्रयोगाश्चैव मेव संगच्छते। तत्र बहुव्रीहिः प्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात्। एतेन पिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखि
हरं तीरस्य दन्त्यासकारो नत्रानुगामि न त्वन्त्ये उपेक्ष्याः। अनित्यत्वादिति। यत्रिकोगनारक्षेतिवार्तिके घटघटीग्रहणमत्र लिंगं॥ ॥

मासएव। एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः। अन्यथा हि समासे पतिरेवेति नियमः संभाव्येत तेन स्वमहत्त्वकचिन्नेत्यादिप्रयोगो न सिध्येत्। अनन्तिघो पा।
या सिद्धा पत्नानुरूपतो नृपतिना विनौ रवंभावितिभाकः। पत्नैव्यादि। न लिङ्गंते घो पा मलिपतीत्रैयो बातो किमनेन रूपतिः समासरूपे निरूपे गो जिते नृ। समासग
ने रूपत्वाभावेन बहुव्रूपर्वक पतिशब्दस्यापि घिसंज्ञा स्यात् तन स्यमुसखिनेत्यादिवहद्रूपतिनेत्यादि प्रसज्येत न स्यात् तेनु बहुपत्येत्यादि। नापि सुसखिपतौ समास
रूपत्वमस्तीति शंक्यं। बहुपत्येत्यादि बहुसख्येत्यादावुपपत्तेरिष्यते तु बहुसखिनेत्यादि। अथ कथं सीतायाः पतये नम इति नैष सूत्रे प्रवृत्तिः क्रियेत पतिनेप
पराशरस्य। अत्राहुः। पतिरित्याख्यातः पति सखायौ तिनन्तानश्वस्ति लिखितो पेअनदृ निष्ठा णास्विकदृम्यपतोरभिदीतिशिष्टो पेचनिष्पन्नो पंपतिः
तिः समासएवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वान्न इति। एतेन रूपाससखि रजुनरीति भारतेसखिनावानरेन्द्रेण मिरामापर्णा च व्याख्याताः। कतिशब्द इति। का

तः समासएव। १।४।८। पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः। पत्या। पत्ये। पत्युः २ पत्यौ। शेषं हरिवत्। समासे तु। भूपतिना। भूपतये। कतिश
नित्यं बहुवचनान्तः। बहुगणवतुडति संख्या १।१।२३ एते संख्यासंज्ञाः स्युः। डति च १।१।२५। डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात्। प्रत्ययस
क्लुक्श्लुलुपः १।१।६१ लुक्श्लुलुपएते शब्दाः क्रमात् प्रत्ययादर्शने क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात्॥ ११ संख्याये यांने कति। किमः संख्यापरिमाणे डति चेति डतौ।
लोपः। बहुगणवतु। बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते न तु संपूर्वे पुस्तवाचके अपि संख्याये अनयोरनर्थसंज्ञाविज्ञानात्। अत एव डतिरपि किम
विभागे डतिचेति विहितस्य डितस्यैव गृह्यते वतु साहचर्याच्च। न तु पातेर्डतिः। यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापि वतुडत्योः केवलयोः सं
प्रफलाभावात् तदन्तयोर्तावत्त्वात् तदन्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तते सा तु येन विधिस्तदन्तस्य बहुसमिति त्यादावतिप्रसंग इत्युक्तं निराकर्तुमित्याहुः। नचैवं संख्याकार्यं पु
नादि पुकृत्रिमसंख्याया एव ग्रहणं स्यात् न तु कृत्रिमायाः इति पंचकं न इत्यादि न सिध्येत्। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् इति वाच्यं। संख्याप
दंतावाः कतिनित्यत्रिशतं तत्पर्युदासवत्त्वेन संख्याकार्यं पुकृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेः। न चैवं भूरिशब्दान्नाऽलसुच् प्रसज्यत इति चेन्न अत्राहुः। अनियतसं
वचनां चेन्न संख्याकार्यं स्यान्न हि बहुगणयोरेवेत्यवंभूतनियमफलकसंख्याविज्ञानाच्चास्त्यतिप्रसंग इति डति च षण्णां मोघ डित्यनतः षडित्यनुवर्तते। संख्या

ासंख्येति। संख्येति किं। पञ्चपः। प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः। अदर्शनं लोपः स्यात्। तेनानुवृत्तस्यादर्शनस्यानेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तंत्रापाश्रितत्वाभितसं
ज्ञापतेनेन संज्ञासंकरो न भवतीति दर्शितम्। लुक्श्लुलुपशब्दैस्त्रिभ्यादि। सतितु संज्ञासंकरे हंतीत्यत्र शपः श्लु किं स्यादिति विनिर्दिष्टं स्यात्। जुहोतीत्यत्र श्लौ स
दित्त्वे किङ्गिति द्विर्वचनं स्यात्। नचायमभ्यासस्य नेत्यनुवृत्तेः पौ पौ तिनोनौ त्यादावविवर्द्धिनं भविष्यतीति वाच्यं। संज्ञासमावेशे तदनुवृत्तसम्भवान्
मासूत्रस्य निर्विषयतापत्तेः। नचैवं पौ तौ त्यादिरवकाशः। संज्ञासंकरे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः। फलेलुक्। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। जनपदे लुप्। इत्य
प्रदेशेषु पुनस्तत्तत्संज्ञाविशेषविधानान्यत्र न्याय्यः॥ ॥ षड्भ्यो लुक्। सर्वनाम्नः सेरत्विवत् पञ्चोपितिवत्कस्येषु उभयत्र निर्देशा अ
प्राधान्यस्तत्वनार्थः। कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वरूपनिरासः सिद्धे सोन यड्गतसंख्याभिधायिनोरेव जश्शसोर्लुगित्यर्थे पर्यवसानात्त्रिपंच
ादीनामतिप्रसंगः। जश्शसोः श्विरित्यनो अनुवर्तनाराद्। जश्शसोर्लुक्स्यादिति। प्रत्ययलोपे विशेषविहिता अपि जुगादिसंज्ञानलोपसंज्ञेन वा

षड्भ्यो लुक्।७।१।२२ षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक्स्यात्। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं।१।१।६२। प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रितं कार्यं स्यात्।
।इति जसि चेति गुणे प्राप्ते॥

कसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावानंगीकारादिति भावः। स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं सू
प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति। तेन गोमान् रपवरोपस्य समुद्र एवं प्रासादरन्धन
भ्यामित्यनौ राजनो वाधिना सौमेनसी अज्नोमौ समीच्छन्तु परातु दारनमम सप्तस्येति दीर्घं न भवति। यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते त
धावपि विप्रयर्थमिदं तेन अनुशादिष्यत्र हलादी पितिसार्वधातुके विहितं रमलुप्तेपि न प्रमिन भवति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्रा
विषयकं तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवादेशो न। यद्यपीदं पक्षद्वयं आकरारूढं न तथापि नियमपक्ष एव प्रबल इति षड् लुगंते मनोरमायां स्थि
तिम्। स्वसासाधवस्यक तेपि प्रत्ययलोपे तन्त्रलक्षणमित्येव स्थानौ किमनेन द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन। अत्राहुः। प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादि

नांगस्य। लुमतेति किं। कार्यते हार्यते। अचः परस्मिन्निति णिलोपे पि णिचि। न पेवाद्द्विर्भावश्च। अंगस्येति किं। पंचसप्तकं ती न्वारी प्रत्ययांतकार्यं सु निंडं नि
संज्ञापयास्यात्। अस्य रिति। प्राचा नन्व्य पास्मादिति पठितं नत्र अन्यथेन सुपे क्षितं। सरशं त्रिषु इति सुने र्लिंगत्र पाद्पे परत्वेन अन्यथा नामलिंगत्वात्। अन्य
नाप
लुमताऽङ्गस्य। १।१।६३। लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः। लुमता शब्देन लुप्ते न निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात्। कति। षट्कतिभिः। कतिभ्यः। षट्कतीनां।
त्रिषु पुष्वद्स्माद्यद्संज्ञा स्त्रिषु सरूपाः। त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः। त्रिभ्यः। त्रेस्त्रयः। ७।१।५३। त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्या
मि। त्रयाणां। परमत्रयाणां। गौणत्वे तु नेति केचित्। प्रियत्रीणां। वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणां। त्रिषु। द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः। त्यदादीनामः। ७।२।१०२
एषामकारोन्तादेशः स्याद्विभक्तौ। द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः। द्वौ २। द्वाभ्यां ३। द्वयोः २। द्विपर्यन्तानामिति किं। भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। संज्ञायामु
पसर्जनत्वे च नेष्यते। सर्वादिगणकार्यत्वात्। द्विर्नामकश्चित्। द्विः। द्वौ। द्वयः। द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः। प्राप्यान्येतु परमद्वौ। इत्यादि।
डुलोमिः। औडुलोमी। उडुलोमाः। लोपोऽपत्येषु बहुष्वकारश्च वक्तव्यः। बाह्वादेरिञः पूर्वाः। औडुलोमिः। औडुलोमी। उडुलोमान्। इतीदन्ताः। वात
मीरिति उणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः कित्। वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः। दीर्घाज्जसि च। वातप्रम्यौ। वातप्रम्यः। हे वातप्रमीः। अमि पूर्वः। वा
तप्रमीम्। वातप्रम्यौ। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। वातप्रमीभ्यां ३। वातप्रम्ये। वातप्रम्यः २। वातप्रम्योः २। वातप्रम्याम्। दीर्घत्वान्न नुट्। ङौ तु सवर्णदीर्घः। वा
तप्रमी। वातप्रमीषु। एवं ययीपप्यादयः। यात्यनेनेति ययीर्मार्गः। पाति लोकमिति पपीः सूर्यः। पापी। किं ईत्येतिई प्रत्ययः। क्विप् न्वा वातप्रमी इत्यस्य तु
मिश्रसिद्धौ च विशेषः। वातप्रम्यं वातप्रम्यः। वातप्रमि। एरनेकाच इति यणादेशस्य माणो यणप्रधीवत्। बहवः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी। दीर्घङ्याबन्ताद्

स्य तु वचनात् क्लीबत्वेऽपि लिंगान्तराभावाच्च। त्रिशब्द इति। नरतेर्डिन्। हिन्वाद्दिलोपः। त्रेस्त्रयः। त्रेरिति निर्दिष्टेन तु पंचमी। त्रयः परत्वदंतं न तु सांतं निजां त्रयाण
दैर्णादिस्वमिभिमित्याह। त्रिशब्दस्य त्रयादेश इति। नन्तु निजात्र षाणामिति निपातनादेव त्रयादेशसिद्धेः किमनेन सूत्रेणेति चेन्मैवं। अन्यथा प्रकान्यपि निपातनानि

ानमिति सिध्यति। अन्यथा पुराणप्रोक्तेष्विति निपातनात् एतद्धेत। त्रेरपद इत्येवन सूचितं। ततकारोति आच्चत्वं चेन्यर्थेन त्कारोतीत्यादिना
ः क्विपि प्रकृत्यैकाच् इति प्रकृतिभावाद्धिलोपाभावे बहुत्वस्यापि नीतिनुकित्वितत्ततो बहुत्वविवक्षायां मामिकृते त्रेरपद्धित्वयाणामिति रूपासिद्धेः। नन्व
ांगवत्तीय इतितुके पागेवायुंस्यादितिशंक्यं। युगपत्प्रवृत्तावेवागस्यबलीयस्त्वात्। केचित्तिति। त्रेः संप्रसिन्यामीति विज्ञानाद्रौ ऐत्रयादेशोनभव
्यामाशयः। वस्तुतस्त्विति। अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गौणत्वेपि त्रयादेशोन्याय्यः। प्रियास्त्रयो यादावस्याप्यनङ् इतिभावः। न्यत्सरीन
रनञ्चित्यनोनुवर्तनादाह। विभक्ताविति। विभक्ताविति किम्। नडुपदसौत्रैकात्सुप्रत्याव्यत्य यत्नुपलगांनद्विपर्यंतानांकिमिति। युष्मदस्मद्भ्यां
पिरोषेणाक्ति। आनयत्वनापेविशेषविहितेरानत्स्याबाधनात् नयाकिमशब्देपिनरोषः। किमःकादेशस्य विशिष्यविधानादितिप्रश्नः। भवानिति।
दतिस्थितेतनकारस्याने अत्वेकृते अतोगुणादतिपररूपे उगिदचामितिनुमि मनितिसर्वनामस्थानइत्यनेनदीर्घेसुलोपेनलोपेचसतिभवा इति
ादितिभावः। भवंतावितिपूर्वतनकारस्यातेपररूपेनुमिदीर्घेचभवानावितिरूपंस्यादितिभावः। उड्डुनीवलोमानिपस्यतस्यापर्नओर्लुल्मि
नवाइति। तथाचबहुत्वेभकारोनोयउड्डुलोमशब्दःसओर्लुलोमित्यत्रदत्स्यएवतस्यचरकारोतेपुष्प्नात्यात्प्रासंगिकमितिबोध्यं॥ ॥इतिइदं
॥ किदिति तेनभानोलोपइतिचत्वालोप इतिभावः॥ क्विबंतवातप्रमीइति। माङ्घानोः क्विपिईत्वमवकारादाविति निषेधाद्वत्वेनेमि
ामीनानतेरेवक्विपवोध्यः॥ यद्यपि॥ ईप्रत्ययांतवातमतीशब्दादाचारक्विबंतात्कर्तरिक्विपबोध्यः। बहुश्रेयस्यइति। प्रशस्यस्यश्रइतीयसुनिपाते
ीगितस्थेतिङीप। बहुश्रेयसीनि। स्त्रियाः पुंवदितिपुंवद्भावः। ईयसश्चेतिनकप्। नाप्युपसर्जनह्रस्वः ईयसोबहुव्रीहेर्नेतिनिषेधात्॥ ॥

स्त्र्यौ॥ ईश्च ऊश्च यू स्त्र्याख्यानाद्दीर्घयोरेव ग्रहणं। अविभक्तिको ऽयं निर्देश इत्येके। दीर्घाज्जसि चेति निषेधस्य वा छन्दसीति पाक्षिकत्वात् प्रथमयोः पूर्वसवर्णो दी
र्घौ। ह्रस्वस्तु पक्षे च प्रत्ययान्तमिति परिभाषानेन निषेधे तेनैव न ह स्यान्नास्त्रीति निषेधः पाक्षिकागमात्तेन प्रधीषु प्र ५४। इत्यादौ नदीकार्यं स्यादेव। स्त्रियं आचक्ष
स्त्र्यौ। मूलविभुजादित्वात्कः चक्षिङः ख्याञ् आदेशो पदत्वेन नलोपः। ईदूतं नामिति। इह वर्णयोरेव संज्ञा न तु पिप्वयोः। आद्यौ नु योर्निषेधात्र स्वरमा
त्मीत्यत्र गुरुत्वाद्रिपुस्ततः तन्त्रीलक्ष्मीभिन्नारोगुरुवी वाच कवर्णसमुदायपूरकत्वेन प्रवेशात्। तेन न धेनादिष्व ग्रहणे न विरुध्यते। एवं शेषोप्यसर्वो
इ इवर्णो वर्णवारे न पि संज्ञेति पर्यग्निस्त्रीति बोध्यं। तेन प्रधीनानां पतयोर्थं तं परमितिल्यवस्था रैः संगच्छते। वर्णसंज्ञापरी असुस्त्रीनस्य सास्तिति भिन्न स्या
र्थो न तु सत्ति शब्दावयवं वर्जयित्वेति। तेन समुदायस्य सस्तिरान्त्रभिन्नत्वादनि सस्ति नेत्यादि निषेधपि निषेधं। स्त्रिया मित्येवं तत्त्वं आख्या ग्रहणं।

न्या ऽऽख्यौ नदी। १।४।३। ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः। प्रथमलिङ्गग्रहणं च॥ पूर्वस्याख्यस्योपसर्जनत्वे ऽपि नदीत्वमस्त्व
मित्यर्थः। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। ७।३।१०७। अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्सम्बुद्धौ। हे बहुश्रेयसि। शसि बहुश्रेयसीन्॥ आण्नद्याः। नद्यन्तात्प
रे ङितां आडागमः स्यात्। आटश्च। ६।१।९०। आटो ऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। बहुश्रेयस्यै। बहुश्रेयस्याः। नद्यन्तात्परत्वान्नुट्। बहुश्रेय

ति तुल्लाभार्थं इत्याशयेनाह। नित्यस्त्रीलिङ्गाविति। धूर्तं। ग्रामणी। स्त्र्याख्याविति किं। ग्रामण्ये। पूर्वमिति। इहैवा गित्यर्थः। संज्ञायाः प्रयोजनं प्रदर्शयितु
ार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्याहुः। वर्णसंज्ञापक्षास्त्वयोगाह। नद्यन्तानामिति। हे बहुश्रेयसीति। अत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणो न प्रवर्तते। अन्यथा अंबा
णाद्स्येव वृथात। न च लाघवाभावः शंक्यः। ह्रस्वग्रहणे मात्राधिक्यात् ह्रस्वस्य गुणाद्स्तु नरस्तं त्रेगुणग्रहणत्यागेन सुतरां लाघवसंभवाच्च। अन्ये तु स्तेति
रेगुणाद्दुः स्यात्तेर्थेवाच्यानां ह्रस्वद्रस्तु तनदी ह्रस्वयोर्गुणाद्स्येव वृथादित्याहुः। न च पदत्वापवाभावेपि मुक्तिपालापवमस्ति परंतु जसि चेत्यत्र ह्रस्वस्ये
तु ह्रस्वौ स्थानी स्थानी ति बोध्यं॥ आण्नद्याः। अपानद्याद्स्येनसु बच्चं। विधानसामर्थ्यादतो गुणाद्स्यप्रवृत्तिरिति यथा यथंदृष्टिसवर्णदीर्घाभ्यां बहुश्रेयस्यैत्यसिद्धे
ाद्रस्यादि रूपसिद्धेः ननु परत्वादाटो नुड्बाध्यतेइत्युत्तरप्रत्ययपर्यालोचनया डेराम्भिहितेनसवर्णदीर्घागमनिवारणार्थमाड्विधानावश्यकत्वात्सामर्थ्यमुपलीय

त्यनां॥ आमीत्यनुवृत्याङेरामोनुट्नेत्यर्थत्वाभावात् तस्मादत्र नद्याइतिविधानसामर्थ्यादेतोगुणइतिनप्रवर्त्तत इतिदिक्॥ आट्स्थापद्यपिदृष्टव्यपिदृष्टिं
सिद्धं-चिक-मोर्इ-र्गाभितनवर्णलोपेणलघाथेंशशिप्राप्तयोर्मध्येत्रमितिसूपिन्याप्यनासुपन्यसं भनानेनाममत्वाश्रितद्वारजारीनामितिसत्वंमाशितितिवत्नेननां
त्समनेनअटन्वेत्येवसूत्रमितिबोध्यं॥ ॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः॥ ङेरितिसप्तम्येकवचनस्यग्रहणंसमानाधिकरणेविशेषणाभिन्नाविनिर्देशात्॥ आबन्तात्सुबन्तमपिनतुति
कृतेनुपुनर्नप्रवर्त्तते। सकृद्गतावितिन्यायाद्बाध्यत्वादितिभावः। नसुलोपइति। ल्यपोमुंडेचेमितिपरिकल्पितप्रत्ययान्तोलक्षणीशब्दःइत्युपसर्जनहस्वोपिने
।कुमारीतिमत्यपिकिंचर्थंप्रतिरूपंतत्रोपसर्जनत्वात्कुत्वनेप्राप्तत्वात्पिगौरीस्त्रियोरित्यत्रहस्विमोपसर्जनत्वंएवंतेनतत्प्रधानरूपमितितन्नत्रहस्वःप्र
जनएवस्त्रीतनत्वाःफत्वानिहशैनत्वः इत्यत्रापिङ्गसोनभवति।लुकनदितन्तकीत्यत्रतत्प्रधानरूपमुपसर्जनमेवगृह्यतेनतुकृत्रिमोपसर्जनमसम्प
न्नद्याम्नीभ्यः।श्याप्रर्दैनद्यन्ताराबन्तानीशब्दाच्चङेराम्स्यात्।इहपरत्वादादावृद्वाध्यते वहुभ्येयस्यां।शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत्।
मननान्तसुलोपः।अतिलक्ष्मीःशेषमहुप्रेपुसीवत्।कुमारीमिच्छनकुमारीवाचरनामाह्मणःकुमारी।कप्जन्तारात्वारकिंवन्तादृाकृते
कप।हलङ्ग्याविनिसुलोपः।अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वो रियङुवङौ६।४।७७ श्नुप्रत्ययान्तस्यइवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रू इत्यस्यचाङ्गस्यइयङुवङौस्तो
रीप्रत्ययेपरे।ङित्वात्अन्त्यादेशः।आन्तरतम्यादियङ् ओरुवङ्।इतीयङिप्राप्ते॥ १ चारितियस्यामः।अचिश्नु।प्रमेश्यङ्करितिङ्गमन्यांतन्नाङ्गश
ः पृथक्ग्रहणं।अन्येनाङः।गमःकाचित्यत्रऊङ् चगमादीनामितिवक्तव्यमितिपार्श्विकादनुनासिकलोपेऊङादेशेकृतेनित्यस्त्रीयं श्रृशब्दः।नचात्वश्
ामिवसिद्धेभ्रुग्रहणंनिरर्थकमितिरूणाइनिवक्ष्यमाणदीर्घोरितिगुरुनिर्देशहणप्रत्याहारःपरेणौवणकारेणगृह्यतेनतुनिलापनार्थंदूहवोरितिधानोरेवविकिष्ट
नुश्नुभ्रुवोरव्यभिचारादित्याहइवर्णोवर्णान्तधातोरितिश्नुधातुभ्रुवामिवर्णोवर्णायोरितिव्याख्यानेनतुइयङुवङौङिन्त्यर्थंस्यादेष्वधिकरणसंबन्धसस्
वः।ननुसामानाधिकरण्यपक्षेविङिन्त्यर्थंनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंनीतिद्वर्णोवर्णान्तधानोःसर्वादेशःनमिनिसंभवादितिचेन्नश्नुभ्रुवोरपिनिर्दे
शात्तेनसर्वादेशनप्रसंगात्।इउइत्यस्यादेशानांसंबंधेसुकृन्नान्यथासंख्यमिहनप्रवर्त्ततेइत्याहुःआंतरतम्यादिति।स्थानतइतिभावः।वोर्थिकं।चक्रतुः

त्वाच्च। रणोपणिन्तेन्यणा इति वर्णितं। अचि श्नुधातुरिति सूत्रादिह धातुरेव अनुवर्तते न तु श्नुभ्रुवौ। तयोरिवर्णासंभवात्। धातुग्रहणं चाऽत्र नोभयोर्विशेष
णं संयोगस्य चेति व्याचख्यौ। धात्ववयवसंयोगेत्यादि। तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण्। उन्न्यौ। उन्न्यः। हे उन्नि। हरीन्नरत्यां दिक्षि व्यर्थे तु धातुना अंगं विशे
ष्यते यथा भाष्ये भाष्यस्वारस्यात्। विवृत्यर्थं पूर्वरूपपूर्वसवर्णदीर्घयणादेशा। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यदिवर्णस्तदन्तस्य नाऽत्र ग्रस्य। प्रधीरिति। प्रध्या
न् प्रधीः। ध्यायतेः संप्रसारणं चेति क्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च हल इति दीर्घः। यदा तु प्रकृष्टा धीर्यस्येति विग्रहस्तेन प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्नास्य
ग्रहणं चेति नित्यस्त्रीलिंगाभिधेयस्य यथा संभवं नदीकार्यं बोध्यं। प्रथमलिंगग्रहणं चेति वार्तिकस्य प्रथमलिंगग्रहणाद्यापूर्व्वा स्याविनेन नदीत्वं च न

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ६।४।८२। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यदिवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्र
त्यये परे। इति यण्। कुमार्य्यौ। कुमार्य्यः। हे कुमारि। अमि शसि च। कुमार्य्यं। कुमार्य्यः। कुमार्य्या। कुमार्य्यै। कुमार्य्याः। कुमारीणां। कुमार्य्यां। प्रधीः। प्रध्यौ। प्र
ध्यः। प्रध्यं। प्रध्यः। उन्नयतीत्युन्नीः। धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्। उन्न्यौ। उन्न्यः। हे उन्नीः। उन्न्यं। ङेराम्। उन्न्यां। एवं ग्रामणीः। अनेका
च इति किं। नीः। निय्यौ। नियः। अमि शसि च परत्वादियङ्। नियं। नियः। ङेराम्। नियां। असंयोगपूर्वस्य किं। सुश्रियौ। यवक्रियौ। गतिकारकेतरपूर्वप
दस्य यण् नेष्यते। शुद्धधियौ। परमधियौ। कथं तर्हि दुर्धियौ वृश्चिकभियेत्यादि। उच्यते। दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दम्प्रति ग
तित्वमेव नास्ति। क्रियायोगाः प्रादयस्तत्रैव गत्युपसर्गसंज्ञा। वृश्चिकशब्दस्य तु हि कन्नमपादानत्वं चेह विवक्षितं। वृश्चिकसम्बन्धिनी भीः वृश्चि
कभीरित्युत्तरपदलोपो वा॥
त्वम्। एरनेकाच इति यण्। विषये त्वनेन नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधस्याप्रवृत्तेरित्येके। अन्ये त्वाहुः। एवं तर्हि यद्योर्देशं प्रहन्ती।
मद् मिदमिति मनोरमाग्रन्थो विरुध्येतार्थयोर्देशपदे विग्रहे शब्दार्थवर्णनेन पाक्षवचनस्यावश्यकत्वात्। फले हि उपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्युक्तं।
स्त्रीत्वमिति। तस्मात्प्रथमलिंगग्रहणमित्यनेन लिंगमप्युक्तं पचनदीत्वं तत्रेष्टा कस्यचिन्नेत्तरदिहा निर्दिश्यते। धीशब्दे तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधेन नदी
त्वस्य च प्रधीशब्देन दीत्वातिदेशादिति। ङिति ह्रस्वश्चेति वैकल्पिकनदीत्वमपीह नाऽतिदिश्यते। प्रथमलिंगेति वचनं यद्योर्देशेऽन्यायसिद्धमिति ग्रंथाशु

ःप्रागवस्थायां अवयवत्वेनाभिमते विद्यमानायाग्रवनदीसंज्ञायाः समुदायेऽप्रसुपेयत्वात्।नचप्रशास्त्राधीर्यस्तत्स्मिन्नप्येमप्यदृत्यादौप्रयुञ्जतां न धीश
नेपरेप्रवर्तमाना नदीसंज्ञा भीतिरिकृ।एतौपिति।मन्त्रहिंसेत्यादिनाक्विप्।ङे।रामेति।आंगनानीश्यांनाटपिङे।रामप्रवतीतिभावः।प्रामंनयतीतिग्रामणी
ग्राम्भ्यांनयतेरितिपाल्वीतीरितिनयतीतिनीः।क्विप्।गतिकारकेतरेति।गतिकारकपूर्वस्येवयणिष्यतेइतितुनीर्थं।कुमारीमिच्छन्नाह्मणःकुमारीकुमा
र्य इत्यत्रयणाभावप्रसंगात्॥ ॥सुदृष्टिपाविति॥यरातुसुदृप्रसाप्यायतीतिविग्रहस्तेनेतराभवत्तेवयण्।शुदृष्यौ।शुदृष्यः।एवमपेपि।कथंतर्हि।

सुधियौः।धि।ध्।ध्।रायनयो र्यणान स्यादचिसुपि।सुधियौ।सुधियइत्यादि।सख्यायमिच्छतिसखीयतिःततःक्विप्।अतोलोपयलोपौ।अक्षो
स्यानिवत्त्वात्पूर्णिमाप्रसे।कौस्तुभतत्स्थानिवत्।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् नङ्।ित।सख्यासख्यायौ।सख्यायः।हेसखीः।अमिपूर्वरूपात्
पूर्णिमाप्रसेततोऽपिपरत्वात्सख्युरसम्बुद्धावितिप्रवर्त्तते।सखायं।सखायौ।शसिपण।सख्यः।सहखेनवर्ततइतिसखः।तमिच्छतीतिस
खमिच्छतीतिसुखीः।सुतमिच्छतीति।सुतीः।सख्यौ।सुख्यौ।सुत्यौ।ख्यत्यादितिदीर्घस्याऽपिग्रहणादुकारः।सख्युः।सुख्युः।सुत्युः।लू
च्छतीतिलूनीः।सामपिच्छतीतिसामीः।प्रस्तीममिच्छतीतिप्रस्तीमीः।एषांङसिङसोर्यण्।नत्वमतयोरसिद्धत्वात्।ख्यत्यादित्युत्वेन्नू
स्युः।प्रस्तीम्युः।शुष्कीयतेशुष्कीः।पक्कीः।इत्यादि।शुष्कियौ।शुष्कियः।ङसिङसोः।शुष्कियइत्यादि।इतिईदन्ताः।शम्भुर्हरिवत्।एव

कारकेतरपूर्वपदत्वं इहनास्तीतियणौवभाव्यमितिप्रश्नः।दुर्धियइत्यत्रपादिभ्योधातुजस्यैतिवार्त्तिकेनउत्तरपदलोपोवोध्यइत्याशयेनाहदुस्थितनाधी
ते।दुष्टिकशब्दस्येति।भाष्यकृतातिवृद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्यभीत्रार्थानामितिसूत्रंप्रत्याख्यातं।ननुमसंबंधमात्रविवक्षायांचकौवेतिनास्त्रकारः
मितिभावः।दुष्टिकसंबंधिनीधीरिति।एवंचभयवीगाभावात्दुष्टिकस्यनापादानकारकत्वमितिसूत्रमपिनदोषपुतिभाक।।ॐ।ओः।सुपीत्यतःसुपीत्यनुव
अचिसुपीति।सुपिकिं।सुधुपाऽस्यः।वक्तृत्स्युसुधीत्वनुवर्तनादपिनक्षतिः।अनंतरस्येतिन्यायेनपरनेकाचइतिओःसुपीतिचसूत्रद्वयेनप्रापितस्येवयणो

चरत्वनेन। न चांतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सुस्रोरशब्दस्य पदत्वात्पदांतेति निषेधेन अल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यं नः क्य इति नियमेन क्यचि नांत-
स्यादत आह। क्वौलुप्तमिति। नपुंसके भावे क्तः। क्वौ लोप इत्यर्थः। इदं सर्वं कुमारीमिवाचरन्कुमारीयन्त्रापि बोध्यं। क्वौलुप्तमित्येतत्काचित्कं। क्वौ विधिं प्रति न स्था-
नित्यभ्युपगमात्। अन्यथा वेभिदिता ब्राह्मणकुलानीति ह्रस्वत्वे न नपुंसकेच स्यमागमनसंगच्छेत। वेभिद्यतेः क्विपि अल्लोपयलोपयोः क्वौलुप्तत्वेनाल्लोपस्य-
नाभावेऽकृत्वं तत्स्थस्य नुम्प्रसंगात्। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं लवमाचष्टे लवयतेः। अत्र णिचि यश्चि लोपः यश्च क्वौ णिलोपः तदुभ-
यं ऊठिति वकारस्य क्विनिमित्ते ऊठि कर्तव्ये न स्थानिवत्। एतच्च धातुसूत्रस्थितिदृष्टिः। अत्रेदमवधेयं। न पदांतेति सूत्रे किंतु गुणप्रधानवचङ्परनिर्ह्रासकृते पु-
न्निमित्तवार्तिकमस्ति तदेकदेशानुवादोऽयं। क्वौलुप्तमित्यादीति। लुकालुप्तं न स्थानिवदित्यादीनामप्युदाहरणान्यत्रोच्यंते। पंचभिः पट्वीभिः क्रीतः पंच-
पट्वीरिति ठकस्तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक्। न स्यल्लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्। अत्र यणादेशो न भवति। न च ङीपो लुकः पर-
कत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न भवेदिति शंक्यं ङीपो लुकं प्रति स्थानिवद्भावात् न हि तद्धितलुकः परत्वमीकारात्। यद्वा॥ वृद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमभावेप्यस्तीति।
पपत्तिः। न च अदंतत्वाच्छिते विवक्षिते भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावादुक्तनिषेधं विनैव सिद्धिरित्यपि शंक्यं। यत्र भाषितपुंस्कं तत्रैव पुंवद्भावः। इह तु
भावात्कुतः पुंवद्भाव इति कैयटेनोक्तत्वात्। तथा पंचेंद्राण्यो देवता अस्य पंचेंद्रः। सास्य देवतेत्यण्। द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। ततो ङीपो लुक्। किंतु
न स्थानिवत्त्वाभावान्ङीषा संनियुक्त आनुङ् न श्रूयते। पुंवद्भावस्यात्र शंकापि नास्ति। इंद्रे इंद्रत्वमिंद्राण्यामिंद्रस्त्रीत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन भाषितपुं-
स्कत्वानभ्युपगमात्। ये तु न पदांतेति सूत्रे चैव रइ इति ईकारप्रश्लेषं कुर्वंति तेषामिह लुग्ग्रहणं न कार्यं। उपधात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्त्वेन परिखाशब्दा-
र्थिके अणि कृते टिड्ढाणञित्यादिना पारिखशब्दात् ल्लोपधत्वसूत्रेण प्रत्ययपारिखीयः सिध्यति। अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन न-
त्वाभावे आल्लोपः स्थानिवत्स्यात्। नन्वेवं पटयतीत्यत्र टेर्वृद्धिः स्यादिति चेन्न। यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विहितस्तत्रैवायं निषेध इति
यत्नत्वात्। तत्र चङ्परनिर्ह्रासस्यग्रहणमेव ज्ञापकं। चङि परे योऽनुह्रस्वः स चङ्परनिर्ह्रासस्तत्र न स्थानिवत्। वादितवंतमपीजितवानवीवदद्वीणां प-

न। अत्र प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वाकारो नुपधेति णौ चङ्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति। णिमात्रमन्यग्रहणादेतत्सिद्धमिति चेन्नर्थ्यन्त्युदाहरणेष्वं वा णि
द्वोपरत। नन्वाग्लोपीति निषेधः शंकाः पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते परत्वमभ्युपगमेनाग्लोपिनात्राभावात् अथ एवं मूलं विशेषान्निरस्य वेर लिङ्गान्योर्दन्त लकने त रंतन्नि
ार्थकं। कुत्वेन स्थानिवत्। अर्त्तेर्पतेरकः करा धातोर्वि कल्पिश्च इति कः। पाचपनेः पाक्तिः इह चोः कुरिति कुत्वे णिलोपीन स्थानिवत्त्वान्निके स्मिन् क्विचद्धृ
तो लोपप धानां ग्रहणमात्रस्य कंतु कईकार प्रश्लेषेण गणार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्स्य चपूर्वं। चजो रिति कुत्वे चाउदाहरणमन्त्यपरीयं। स
तेन सहेति बहुव्रीहौ चोपसर्जनस्येति संभावः। ससखीत्यादि। सुप आत्मनः क्यच्। कवि चेतीत्वं। दीर्घस्यापीति। एतदर्थं ह्रस्वग्रहणादेशइति भावः। न
म्य से भूप ते विनि गुणाविषयेऽप्याकर्तोपितुपरत्वान्निर्देश इति चेन्न। अस्मेवं नयादिदीर्घप्रश्नः केनवार्यतां। नहि ह्रस्वे गुणाभावे न दीर्घविधित्वत्र प्र
स्ति। बोत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्तिर्व्याप्तिर्व्या। स्थुभपवारकलेसार वत्त्वाभेन तथैवोधिनातृप्त्या रूढत्वाच्च। त्वत्त मिति। त्वादिश्च इति निपातनं।
तृज्वत्क्रोष्टुः। ७।१।९५। क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्त्तते। असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः
ति। सायोमस्तिमः। प्रमीममिति। प्रस्तौ न्यनरसामिति मः। स्यः प्रपूर्वं स्येति संप्रसारणं। गुणश्चोरिति। शुषः कदिति निष्ठातस्य कः। पकीरिति। पचो व
द्युपतिः ति। संयोगपूर्वत्वाद्विगणस्यपणनेति भावः। इति इदन्ताः। इरिवदिति। तद्वत्स्याध्वरस्यर्थः॥ ॥ तृज्वत् क्रोष्टुः। कुश आह्वाने शोरन्वेतिच अस्मान्निति।
म स्विसच्य विधानं कुशिभ्यस्तुन् इति तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दस्त्वचितृ क्रोष्टृशब्दः हा च पिङ्गलवचनीतत्त्वाविशेष्यद्वयोः प्रयोगमामे सर्वनामस्था
ा च तृजन्तरवत्तु भौपादाव च्युभपमस्त्र तु न नेत एवैति नियमार्थत्रिसूत्री आरभ्यते। क्रोष्टृ शिति तु चतस्त्रत्यथमा। तृज्वदितिनौ पान्ता इति निमित्तपदस्य
शास्त्रकार्यरूपविषयप नेनातिदेशस्यानेकविधत्वेपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते। नच तृनपवाद ईर्ष्यस्य कस्य चित्कितु कुशेरेव उपस्थितत्वात्। अ
नर्थो वैयत्वमभिप्रेत्य फलितमाह। क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृशब्द इति निमित्तातिदेशो यथा। चिकीर्षतीति। चिकीर्षन्तु। अत्रस्वचेतस्य पूर्वं वनस न हृस्वेनेनत्रिवाणि
वैभिप्रायं आत्मनेपदं सिध्यति। ननु कार्यातिदेशेनाप्यनद्वतार्थमिति चेत्। अत्राहुः। निमित्तप्रतिसंधानपूर्वकत्वानस्येति निमित्तातिदेशः पृथग्गुरुकरणि।

र्व्यमित्यादौ भावकाशप्रत्ययाद्युदात्तत्वफलकं आदित्यस्य पूर्वं शब्दोपगतवारश्चातिदिश्यते। नाराज्यातिदेशो यथा। सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे इत्य
न्यागीत भवन्तीत्यत्र शुभशब्दस्य पराङ्गवत्वेऽसति षाष्ठिकेनामन्त्रितसंज्ञत्वेन णकारादुकारस्याद्युदात्तत्वं सिध्यति। शास्त्रातिदेशो यथा। कालेभ्यो भववत्
हालत्वान्निष्पत्तेर्भवत्यधिकारे यत् शास्त्रातिदेशस्य तत्स्वरे चानेन त्यप् भुक्तिदिश्यते। तेन मासिकमानुष्यगमयमित्यत्र यथा विहितेकालवृद्धिमाहृत्य स्वरपत्तीनि
कार्यातिदेशस्तु स्वहं प्रकृतिप्रत्ययादीनां लोकर्येस्यात्। कार्यातिदेशो यथा। गोतो णित्। गौः गावौ गावः। अत्र णित्कार्यं वृद्धिरतिदिश्यते प्राप्त्यात्। केचि
नात्रातिदेशो गोतो णित् इति सूत्रोदाहरणे तेन्यानेकार्यातिदेशस्य कमवस्कर्मगास्यानिवदादेशस्तन्याद्युदाहरन्ति। रूपातिदेशो यथा। वनेडीनामसीदसरिक

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ।७।३।११०। ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋतो गुणः स्यात्। इति प्राप्ते। ऋदुशनस्पुरुदं-
सोऽनेहसां च ।७।१।९४। ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ परे। अस्त्नुन्तस्यासनेनः नेपत्वगुणसत्त्वेन पात्प्र
शास्तृणो ।६।४।११ अप्तादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं। तेन पितृ
भ्रातृप्रभृतीनां न। उद्गातृशब्दस्य भवत्येव। समर्थसूत्रेऽद्गातार इति भाष्यप्रयोगात्। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। क्रोष्टारं। क्रोष्टारौ। क्रो
ष्टून्। विभाषा तृतीयादिष्वचि ।७।१।९७। अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा। क्रोष्टुना। ... तृज्वद्भाववदतिदेशः। अत्र वृत्तं डीश्चत्वे पुंवत्कर्म
त्यनेन पुंवाचकशब्दस्य स्त्रीशब्दरूपमतिदिश्यते। इहमनोरमायामतिदेशस्य द्विधत्वमुक्तं। अन्ये तु कार्यरूपमिति मित्रार्थशास्त्रनामान्य शब्दिनाः व्यपदेश
ति नातिदेशान्यत्रसन्नेदति सप्तविधत्वमाहुः। अर्थातिदेशस्योदाहरणं तु गार्गी। तु गार्ग्यायणी च गर्गाः। अत्र स्त्री पुंवच्चेत्यनेन गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीवाच
कस्य पूर्वेणैकशेषे सति तस्यार्थस्य पुमर्थोऽतिदिश्यते तेन स्त्रियामपत्यकृते नच दृष्ट्वा पत्न्यो ... लुक् सिध्यति ॥ ॥ ऋतो ङि इत्यत्र ऋग्रहणं योरकरणे चका
रानिवारणाय तपरकरणमिति बोध्यं। अप्रत्ययाद्विमेयस्थितिचक्ररन्नेव सिद्धे तपरत्वचाभेदेनोपादानं ऋकारस्य सामान्यतः विशेषस्य पराश्रयेत
पनार्थं। तेनन क्रोपधाया दृत्यचसामान्येऽकारे व्यवस्थितान्त दीर्घचक्रो गृह्यते। न कमाश्रे। तेन परत्रैवस्यनिकोपधपतिषेधे नद्धितं तु गृह्यन्त इत्यादि

स्येवच न्न्येहन्तत्जिनि भेदेनोपादानमर्वगास्त्याद्यन्तये। यद्यप्यर्थवत्परिभाषयानचिदृत्तिः सिध्यतितथापितस्याः परिभाषायाः अनित्यत्वज्ञापनायतत्
दाने। तेनप्रनिनिसन्नप्रहणात्पर्थवता चानर्थकेन चन्तरंतविधिप्रयोजनपनिरानिसिद्धमिति। चतुर्थ्यातिपदीनत्चेतन्मात्रजेततत्ताद्यसिद्धेनपुत्रादिग्रहणाच्यायो
दृ। नियमार्थमिति। औणादिकानामनयेषांसंज्ञाप्रत्यानांमाभूदित्येतदर्थमित्यर्थः। धातुशब्दस्तौणादिकः शब्दोनभवतीत्युति। नत्रदीर्घोभवत्येव। धातरौ
त्वस्यतिपदोनुनन्नादिग्रहणाविप्यर्थमिति। पितृभ्रातृप्रभृतीनोरीपंशकेवनास्तीतिबोध्यं। तेनेति। पितरौ। पितरः। भ्रातरौ। भ्रातरः। इत्यादौदीर्घोनेत्यर्थः।
। अनङ्हलङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः। सर्वनामस्थानेचेत्यनेनयद्यपिलभ्यनेतथापिपरत्वादप्रत्ययिनित्येवन्याय्यः। कृतेप्यनङि एकदेशविकृतन्यस्यान

तउत्। ६। १। ११। ऋदन्तानङ्सिङोरतिपरेउकारएकादेशस्स्यात्। रपरत्वं। रात्सस्य। ८। २। २४। रेफात्संयोगान्तस्यसस्यैवलोपोनान्य
रेफस्यविसर्गः। क्रोष्टुः। आमिपरत्वात्नुम्नज्झावेप्राप्ते। नुमचिरतृज्वद्भावेभ्योनुट्पूर्वविप्रतिषेधेन॥ क्रोष्टूनां। क्रोष्टरि। क्रोष्ट्रोः। पक्षेहल्वादौच
भुवत्। इत्यदंताः। हूहूः। हूह्वौ। हूह्वः। हूहूं। हूह्वौ। हूहूनित्यादि। अतिचमूशब्देतुनदीकार्यमितिविशेषः। शेषन्तुकिंचित्तावातप्रमीवत्। हे अतिचमु।
तिचम्वै। अतिचम्वाः। अतिचमूनां। अतिचम्वां। खलपूः॥ १

त्यत्नेनतृच्त्वात्। अन्यथागुणेकृतेनेपिक्रोष्टावाविना दीर्घेनस्यादितिभावः। विभा
षस्मिन्विधिमत्तादावितितदादिविधिविनाह। अजादिरिति॥ ॐ॥ ऋतउत्। ऋकाराकारयोरेकादेशेसति हस्वएवउकारः स्यात्तुदीर्घेइत्येतदर्थकेन
करणेनभाव्यमानोऽणकृचित्सवर्णान्गृह्णातीतिज्ञाप्यनेतेन यवलेपरेहकारेमस्यविधीयमाना यवला अनुनासिकाभवंति। रात्सस्यसंयोगांतस्यलोप
येयमिदेनियमार्थमिरमित्याह। सस्यैवेति। नान्यस्येति। ऊर्क्। परिमार्ट् इत्यादौरेफात्संयोगान्तस्यलोपोनेत्यर्थः। रात्सस्यैवेतिविपरीतनियमोऽत्रनभवति। उ
त्तुकृतेनसंयोगांतलोपस्यप्राप्तिरसदर्शनात्। परत्वादिति। नचनुट्नित्यइतिवाच्यं। तृज्वद्भावेकृतेनसन्निपातपरिभाषयानुटोदुर्लभत्वात् इतिभावः। नुमचिरं
निवारीणांनिसूत्रांक्रोष्टूनामितिक्रमेणोदाहरणानि। नतुरेणस्वविषयेप्राप्तंमनेनबाध्यं। बाध्यसामान्यचिं॥

प्रयोगात्। अनग्रवृत्तावरी धीत्वानाम पचार इति च स्युनि। न याचा विशेषानुपपत्तेन वा। ध्यन इति कथमिह विप्रतिषेधः। उन्मग्गोपवादयो सत्र योगादिति चे
त्। भनग्रवनरशेविप्रतिषेधेऽपि यथिनानिति सचतसूरितिज्ञापकान्नुडिति भाष्यकृतोक्तं। एवं च तत्रुमतस्त्वहावाभ्यामित्येवमस्य चमिति। दन्तुदंना। अहडु
पूर्वविषये यणा च डन्मस्युत्प्लवं प्राप्तिप्रदिकमिदं। हुहूवितिः। दीर्घो न्नसिचेति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे समीकरणिति यणा। अतिचमूशब्दवितिः। प्रथमलिंगग्र
हणं। नयाचैवमतिचमूरथ इति मावो क्लं नारदंभ्यमिति भावः। खलपूरिति। खलं पुनातीति पूञः क्विप्। ओः सुपि। दृशी परिनिष्ठितो यण्। एरनेक

ओः सुपि। ६।४।८३। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि। गतिकारकेतरपू
र्वस्य यण् नेष्यते। खलप्वौ खलप्वः इत्यादि। एवं सुल्वादयः। अनेकाचः किम्। लूः। लुवौ। लुवः। धात्ववयवेति किम्। उल्लूः। उल्लुवौ। उल्लुवः। असंयो
गपूर्वस्य किम्। कटप्रूः कटप्रुवौ कटप्रुवः। गतीत्यादि किम्। परमलुवौ। सुपि किम्। लुलुवतुः। लुलुवुः। न भूसुधियोः। स्वभुवौ। स्वभुवः। वर्षाभ्वश्च। ६।४।
८४। अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। दृन्भवतीति दृन्भूः। अन्दूदृन्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरित्युणादिसूत्रेणायं व्युत्पादितः। दृ
न्भ्वः। दृन्भ्वं। दृन्भ्वौ। दृन्भून्। शेषं हूहूवत्। दृन्विति नाम हिंसार्थः। स्याद्व्यये भुवः क्विप्। दृन्भूः। दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः। दृन्भ्वौ। दृन्भ्वः। दृन्भ्वादयो
ः। खलपूवत्। करभ्वौ करभ्वः। दीर्घपाठे तु कर एव कारः। स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्। कारभ्वौ। कारभ्वः। पुनर्भ्वौ। भिक्षुः पुंसि पुनर्भ्वावित्यादि। दृग्भूका
रूपा। अपूर्व एवं भूवत्। स्वभूरिति। धाता। हे धातः। धातारौ। धातारः। ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यं॥ धातॄणां। दृत्यादि। एवं नप्त्रादयः। उद्गातारौ। पिता। पित्र
पदेषु पितृभ्रात्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः। पितरौ। पितरः। पितरम्। पितरौ। शेषं भ्रातृवत्। एवं जामातृभ्रात्रादयः। ना नरौ नरः। हे नः॥ ८

स्य चं नसर्वमनुवर्तते। इवर्णावर्जं। ओरित्युकारस्य कार्यित्वो निर्देशात्। अचिश्नुधात्विति सूत्राद्धातुः। एरनेकाच इत्यतोऽनेकाच इत्येव संबध्यते इत्याशयेनाह। धा
संयोगेत्यादि। वर्षाभ्वौ वर्षाभ्व इति। अत्र हकोऽयमपवादो नियमो वा। पित्रादिप्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः। न सदीर्घा ज्जसिचेति निषेधे पुनरपि यणादे
शो। अचिश्नुधात्वित्यनेनचापि ना। ओः सुपीति यण् तस्य न भूसुधियोरिति निषेधे पुनरुवङादेशस्य प्रसक्तौ वर्षाभ्वश्चेति पुनर्यणिति बोध्यं। एवं च मन्त्र

११८

त्या॥। भेकेमंडूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुरा इत्यमरः। भेकां पुनर्नवायांस्त्रीवर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः। दंभनीति। दभी ग्रंथे तु रादिः। दंभू
ो। कथयकदन्यन्ये। ब्भुन्यादिति इति। ऊभन्त्ययोनुमागमश्चात्र निपात्यत इत्यर्थः। दृश्यपादी हृत्तोगुदर्भेणां दंभः नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यत इत्यु
ध्यमूकारो न धातोरिति उव ङोऽप्रसंगादिकोयणा चीनियण सवामिपूर्वे इत्यनेन वाध्यत इत्याशयेनाह। दंभ्व मिति। शसिदीर्घोज्जसि चेति नि
त इत्वापूर्वसवर्णदीर्घेणापि वाध्यत इत्याह। दंभ्व्निति। दभ्वितीति। इदंदभ्वीपतिमतं। मा भवे नतु अंदू दंभू इत्यादिसूत्रेण इत्यद्ग उपपदे सुवः
प्यः उपपदस्य इत्वादेशश्च निपात्यत इत्युक्तं। दृभ्भूरिति। नरुसर्पजातिभेद इत्येके कपिरित्यन्ये। वृकाव्य इति। वर्षाभ्वर्थेति चकारस्यानुक्तस
मार्थत्वादिति भावः। एवंच ओः सुपीति प्राप्तस्य यणो न भूसुधियोरिति निषेधे वर्षाभ्वित्यत्र पुनः पूर्वस्य भुव इत्येन द्विप्यर्थमिति स्थितं। अ
ः। वर्षाभ्वस्त्रेत्यस्य नियमार्थतां स्वीकृत्य न भूसुधियोरित्यत्र भूशब्दग्रहणं व्यर्थं शक्यमिति। दीर्घपाठ इति। दृन्कारेति पाठे तु न्यर्थः। एवं च
ठकारपूर्वस्यो वङ् चदीर्घपाठे तुकारपूर्वस्यो वङिति विवेकः। पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विरित्यमरोक्तेः पुनर्भूशब्दो नित्यस्त्रीलिंगस्तथा च स्त्र्यां
प्रकरणाएवंच कुसुचितोन नन्वत्रेत्याशंकायामाह। यौगिकः पुंसीति। पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः पुंल्लिंगेप्यस्तीत्यर्थः। स्वयंभू व
ाचात्तु दृग्भूकाराभशब्दो वर्षाभूवदुदाहर्तौ तद्रूपेष्यमिति भावः। इत्यूदंताः॥ धातेति॥ ध्यातीति धाता अजपोनिध्याः ड्धातत्रस्य वा
दीर्घसुन्लोप नलोपाः। च्चुस्मात्रिपसदीति। अत्वसुमात्रिपदे दीर्घशंकैव नास्ति। अत्वादिष्वपठनादिति भावः। नेति। नयतेर्डिच्चेति कःप्रत्ययो नेतृ श

दः। अनङादिमात्मनः॥ ॥ ॥

पारपरइति५

द्दहृकं रस्पुभयथेति सूत्राडुभयथेत्यनुवर्तनत इत्यभिप्रेत्याह। वा दीर्घः स्यादिति। केचित्तु हृकंदसीत्यप्यनुवर्तयंति तेनेषां हि चिंताजर्जरत्वेन मांवतनृ
मशांतेः कथा। नृणामेकोगम्यस्तु मसीत्यादि प्रयोगानसंगच्छेरन्। किंच। कंरस्पुभयथेति पूर्वसूत्रेणैव नृणां नृणामिति सिद्धे नृ चेति सूत्रस्य वैय्यर्थ्यं स्यात्। पद
सूत्रे निस्पृच न सूत्रत्यनुवर्तयंति न इत्यप्युक्तं। अपि शेषेणविकल्पदर्शनात्। नवानां धातां धातूणामिति मध्येत्रिरोगे हृस्वः पक्षनेव इच्चेत्सदीर्घ इति दिक्। अं
ता। प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि। यत्रादेतेभ्यः परिमाणे इति निर्देशा। त्र चिंगा। भवति दिति तत्स्यदापनकरणादनुकरणस्य प्रकृतिवत्त्वमकशया भावदः
विकल्पिकत्वेति रत्वं रपरत्वमिति। आत एद्यान्तो निर्गतो वे उरणे रपरत्वं। की इति रूपा तु रित्वर्थः। एवं नीरिति। नृपातुः इत्यादीति। अत्र उदिति परकरणा तडुमि
न उदाहरणे शोनत्कः दीर्घोन्नताराग्मोनगुरुः। कामाडीतु कि इत्यादि। इत्यूदंताः। अनडिति। ऋत्वर्णयोः सावर्ण्यो हदुश्रुतेति सूत्र प्रवृत्तेः। गुणविषयइति।

गमनवौ
सूच। ई। भ। ई। नृद्रत्येतस्यनामि वा दीर्घं स्यात्। नृणां। नृणां। इति ऋदंताः। अत्र अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकाः ति
णादित्वे रपरत्वं की। किरौ। किरः। गीः। गिरौ। गिरः। इत्यादि गीर्वत्। रत्वाभावपक्षे तु ऋदृशन इति ऋतोडौ। ति च न परकरणादनङ्गुणो न। कृः। कौ। कः
कः। कौ कृन्। क्रा। के। इत्यादि। इति ऋदन्ताः। गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणे नङ्। गमा। शका। गुणाविपर्यये तु लपरत्वं गमल् गमुलम्। गमलौ। ग
न। गम्ला। गम्ले। ङ-शिङ-सौकृ। अत उदित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः। गमुल्। शकुल्। इत्यादि। इति लृदन्ताः। सेः। सुयौ। सयः। स्मृतेः

ए। स्मृनयौ। स्मृनयः। इत्येर
गिगुणविपर्यये। गम्नृनरति लृवर्णस्यदीर्घाभावान्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः सत्वकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति।
तकारद्वयगर्भो लृकारदीर्घो स्तीति चेद्। अत्राहुः। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यस्य कः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णो यो दीर्घः सपूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्य
वर्णयो वेचनेन सावर्ण्यसंज्ञाभावात् ऋकारएव लृकाराः कारयोः स्थाने भवति न तु लकारद्वयगर्भो दीर्घस्तस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन लृकारस
भावादिति। एवं च हृांत्र नित्यादौ रेफद्वयगर्भो दीर्घः ऋकाराकारयोः स्थानेन भवत्येवेतिबोध्यं। इत्यादीति। गम्नृभ्यां। गम्नृभिः। गम्नृभ्यः। आमि तु गम्नृणा
विनत। वस्तुतस्तु लृकारस्यानेलकारद्वयगर्भो वा दीर्घो गाभवितनं स्थानेन आंतर्यस्य बलीयस्त्वात्। हि नृणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नोभय

पुक्तस्य नकारद्वयपशुक्तस्य चेयन्स्त्वप्रयत्नत्वात्प्रयत्नभेदेन क्लृवर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाच्त्वाभावादृकालोजित्यादिनादीर्घसंज्ञानासीति कथमत्र ल
घगर्भत्वं भवितव्यं। कथं तिकृवाच्नु लिंग्वेति वार्तिकमनल्यास्थाने वा कथं संगच्छतां। अकः सवर्णे इत्यनेन द्वयरूपणाकसिद्धेः। भत्ताकुः। ऊप बोरम्यच्त्वसि
तु मात्रायेकल्लृकस्तोत्रं तरपाठः कर्तव्यस्तेन सर्वेष्टसिद्धिः। नचदीर्घत्वसिद्धावपि विरुद्धनप्रयत्नत्वात्स्थान ह्येतृक्कारद्वयत्वकारो दीर्घएवस्थाने नतु रेफ
कारो दीर्घ इति शंक्यं। ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवतः साम्येन कदाचित्स्यापि प्रवृत्तेः। ह्येन्नृकारद्वयमत्रत्वकारेणान्तयोन्कदाचिज्जकारद्वयपशुक्तः कदाचित्स्व
नयोरकारश्च भवति परं तु वार्तिकमते हो ऋकारद्वयत्वं रेफद्वयगर्भ न भवति। मन्यास्थानप सेतु कदाचिद्दृश्यते ति नैवमम्मसिने चेद्यापत्तिर्वा प्रत्यास
हुताल्लुवाभ्यसुपगीनव्येति॥ ॥ अकोऽकेदं वो घ्यं। अकः सवर्णेदीर्घ इति सूत्रस्य भाष्ये ऋति ऋवाच्नु लिंग्वेतेन वमत्या स्याद्यं तु न्यासस्य मितिसूत्रस्य भाष्येन
न्यासस्या नेपिफलभेदेनतरयोगान्वीक्षतेतुन स्मिचको की त्येव सुवचमिति ग्रंथोऽनुपपन्न एव। यदि तु ऋति ऋवेति वार्तिकं कुर्वते ऋवेति पक्षेतनदीर्घ
ः सवर्णे दीति परानुवृत्त्यनपेक्षाणा सुवचमेवाऽकोऽकीति। प्रकृतमनुसरामः। ओतुकृतोऽखीतिगुणेर्ल्लपरः। गमल्लि। गम्ल्लोः। गम्लृणु। एवं शकृ शब्दे मूर्धन्यं दृति
ः। क्वेरिति। अस्याप्तमिः कामः। अस्पृश्यो ईर्ल्लेश्मी स्तेननपावासहवर्तनदन्ति विग्रहे तेन सहेति तुल्ययोगदति बहुव्रीहो चोपसर्जनस्येति सहस्य सभावे आहु
पदृति। ननु सेरस्येकारस्य अन्तवद्भावेन परांत — नारूयादेशंवा धिनाजसिपरतः एङः परां तादिति पूर्वरूपमकादेशः स्यात्। तथा च सेरिति एवरूपं स्यात् न
दृतिचेत्। अत्र केचित्। एवं तर्हि यासः सेरई शः सेदृति विहितादेशस्यानुकरणशब्दोऽयमस्तु न त्वहिजसिपरतोऽयादेशस्य निर्वापनादिति। स्यतेरितिदुः
स्यतोयेनसः ई ल्लेश्मी। स्यतायेनेनिवाविग्रहः। निष्ठेतिस्मन शब्दस्य पूर्वनिपातः। स्मनयदृति। ननु पूर्वोक्तरीत्या एङः परांतादतीति पूर्वरूपेण भाव्यं नम
ननन्त्याचानुकरणशब्दत्वकृत्य नमीविमिसिसुभनेदृति चेत्। अत्र न यात्रः। उत्तरपदत्वेचापरादिविधौ प्रतिषेधदृति मनयमलक्षणात्वति मेपादेङः परा नावतीत्यस
ः। किं चास्वादिष्वसर्वनामस्थाने यच्चि भमित्यत्रभाष्यकृतास्वादिषु पूर्वपरसंज्ञे भवतीति व्याख्यापनतोऽसुर्वनामस्थाने पचीति द्विता न तं च क्रियवासंवप
र्वनामस्थाने परतः पूर्वं पर संज्ञेन भवतीति व्याख्याने न तत्स्थानेन सुप्तिङन्तमिति स्वादिष्विति चाहविधापिपदसंज्ञानिविध्यतदृति पूर्वान्तमयुक्तापदांतनेह

त्सुपोऽनुवृत्त्या सादिति शंक्यं। अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वेनोपसर्जनेन संभवात्। न चैवमपि सह इति स्थिते अंतरंगत्वात् गोरुकृते सह शब्दस्य सादेश एव न स्यादे
तस्य परादिवद्भावे सह शब्दाभावात् अर्थौ तत्त्वे तत्तत्परत्वाभावात् उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावनिषेधाच्च अस्तु वा सह शब्दस्य सभावस्तथापि सह इत्यंतमेव
त्यनुसेष्यत्वे इदं तमिति शंक्यं। नेदं सुप्परत्वे तु त्तरपदस्य हद्ध्रि प्रतिषेधेन पूर्वोत्तरपदयोः अयमेकार्यं भवति ततएकादेश इति सामान्य ज्ञापनादित्याहुः॥ ✱॥ गोतो
। इतो न सर्वनामस्थाने इत्यनेनोत्तरत्र सूत्रे तु उभयं सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्। तदाह। सर्वनामस्थानमिति।
कार्यकृत्स्यादिति। णिति परे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः। गौरित्यादि। चित्रगुरित्यत्र तु न भवति। ओत इति वक्ष्यमाणत्वात्। नेदित्येषः शसस्याकारान्तानां च

णोणित् ७।१।९० गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्। गौः। गावौ। गावः। औतोऽम्शसोः ६।१।९३ आ ओत इति च्छेदः। ओकारादम्शसोरचि
रे आकार एकादेशः स्यात्। शसा साहचर्यात्सुपेव अम् गृह्यते तेनेह। अचिनवं। असुनवम्। गाम्। गावौ। गाः। गवा। गवे। गोः इत्यादि। ओतो णि
दिति वाच्यं। विहितविशेषणं च। तेन। सुद्यौः। सुद्यावौ। सुद्यावः। ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह। हे भानो। भानवः। उः शम्भुः
णोपेन सः स्मृगौः। स्मृगावौ। स्मृगावः। स्मृगाम्। स्मृगावौ। स्मृगाः। इत्यादि। इत्योदन्ताः। रायो हलि ७।२।८५ रैशब्दस्याकारोऽन्तादेशः स्याद्धलि
विभक्तौ। अचि आयादेशः। राः। रायौ। रायः। रायं। रायौ। रायः। राया। राभ्यामित्यादि। इत्यैदन्ताः। ग्लौः। ग्लावौ। ग्लावः। ग्लावम्। ग्लावौ। ग्लावः।
इत्यादि। औतोऽम्शसोरिति तु इह न प्रवर्तते। एचोऽत्र एत्ति सूत्रेण औदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात्। इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ ९९ भवतीत्याशयेनाह। शसा स

ओतोदिति। सुपीत्यनुवर्तनाच्चेत्यपि काशिकायामुक्तं। कैयटस्तु नहि तेऽपि शससौ इति कथमिह साहचर्यादमः सुप्त्वमित्याशंक्य अचीत्यधिकारादज्ञादिष्वस
भवति न तु न हि तत्राह। अचिनवमिति। चिनोतेर्लङ् उत्तमैकवचनमिप तस्यामादेशः स्वस्य मिपामित्यम्। ओतो णिदिति वाच्यमिति। गोतः इत्यपहाय ओत इति वाच्य
र्थः। एवं च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धिः स्यादिति शंका या अनवकाशः। निरवकाशत्वेन या ध्यानेन सवर्णदीर्घं बाधनात्। इत्योदन्ताः। रायो हलि। अस्मिन्नथ विभक्ताविम
इति विभक्ताविति चवर्तने नेत्याह। आकारोऽन्तादेश इत्यर्थः। रैविभक्ताविमि अर्थे इत्यपीन मरः। रापि ष्ठं इति भाष्यं तच्चक्रजन्तस्य रैशब्दस्य द्यां र सन्न परत्वात् केवलस

मप्याह। इत्येरंता। ग्लौरिति। ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः। एवं जनानवतीति जनौः। जनवत्नवेत्यूह। एतेषमूहू स्विति विद्वद्भिः। ऋत्यावादेशः। जनावौ जनाः।
दिरनप्रवर्तनेन इति। हे ग्लौ इति यत्र संबुद्धिः नोपः ग्लावइत्यत्र ङसिङसोश्चेति पूर्वरूपं च न प्रवर्तनेन इत्यपि बोध्यं। सावर्ण्याभावज्ञापनादिति। सति सावर्ण्ये
ज्ञाते संज्ञाभवनेनीतिर इद्धिरादैजित्येतेन वृद्धिरादैजिति पठितुं शक्यत्वादैचौ इति सूत्रं व्यर्थं सत् सावर्ण्याभावं ज्ञापयति। अत एव एदैतोरोदौतोश्च न मि
थः सावर्ण्ये ऐऔजिति सूत्रारंभसामर्थ्यादित्याद्युदित्सावर्ण्यस्येति सूत्र एवोक्तमिति भावः। ननु ऐऔजिति सूत्राभावे नभ्याम्भ्यामिति सूत्रेताभ्यामैजिति प्रत्याहारो
ध्येत। पूर्वोक्ताभ्यामैङ्‌लुक्तेत्यविधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वात् पवैयाकरणाः। सौत्र इत्यादावैरौतागेवागमीनं तानवेदीतो। तन्नव्यवेष्वपूर्वाभावादैश्चौ
सूत्रं सावर्ण्याभावं नज्ञापयतीति चेन्नैवं। पूर्वोक्तताभ्यामैश्चौ इति पदनेनापि इदं सिद्धेरनन्तरं विपर्यासनरवस्यत्वात् स्थितस्य गतिप्रदर्शनमिदं। वस्तुत
ओङिति सूत्रारंभसामर्थ्यादित्युक्तेनताभ्यामैजिति अत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव। ननु एओङिति सूत्राभावे वादेङ्गुणः इति एङि पररूपं एङः पदान्तादतीत्यादौ
हारः कथं सिद्ध्येदिति वाच्यं। सति तु सावर्ण्ये अदेङ्गुणः एचि पररूपं एङः पदान्तादतीति पठितुं शक्यत्वादतिप्रसंगस्य सङ्ग्रहणेपि तुल्यत्वात्। नचैवम
गुणेऽकमादया यादेशः सिध्यर्थं एओङ् ऐऔजिति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यं। स्थानेन्तरतम इत्यनेनैव एचोऽकमादयादयः सिध्यंतीति प्रागेवोक्त
पादितत्वात्। यद्वा ह्रस्वाणामूष्मणां चैत्यादि भाष्योक्तशिक्षावचनानुरोधादैओविवृततरावैचौ विवृततमाविति स्यपगम्यतेनतदादैदेतो ऐदौतान्मि
चर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति ऐऔजिति एओङिति वा सूत्रं नो ज्ञापकमिति शेषं। केचित्तु विवृतरयोरेङौर्विवृततमत्वाभावेपि विवृततरे विवृततमे
नस्यसत्वानतदादायतु न्य प्रयत्नभेदेरेवोप्यासीति सावर्ण्यप्रसक्तौ तु ज्ञापकाश्रयणं सम्यगेवेत्याहुस्तद्‌पदेन दामेते। तथाहि सति रकोगुणरू
नस्य शब्दकौस्तुभग्रंथेन सह विरोधप्रसंगात्। तत्र ह्रस्वाणामूष्मणां चेत्यादि शिक्षानुरोधाचैनानेनेत्यादौ गुणप्रवृत्तिः स्याद्धि इत्यनतरत्वरूपं
यस्य सत्वादिति नशंक्यं। विधेर्निर्विषयत्वापत्तेः। जयः करणं धान्यानां भवनं इत्यादि निर्देशो विकारादिष्वगुणप्रवृत्त्यनुमानाच्चेति प्रकारांतरेणास
त्वदुक्तरीत्यान्त्स्य प्रयत्नवत्वेनतु चेनानेनेत्यादौ गुणप्रवृत्तिशंका निरालंबनैवस्यात्। तस्मादीषद्विवृतभेदेनस्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृततमभे

रमनेद्दनिरमा। रमक्रीडायामित्यस्मात्स्त्रियांयचिटाप्‌लिंगविशिष्टपरिभाषयाप्यस्यायस्य। हल्ङ्याब्भ्यइतिलोपः। नचात्राबंतत्वादेवस्याप्युत्पत्तिरनुप्रत्ययांतस्याप्
दृक्लेपिङ्याप्योःपृथककरणादितिवाच्यं। ङ्याप्ग्रहणस्यान्यार्थत्वात्। प्रागेवोक्तत्वात्स्यान्यथासिद्धत्वात्तत्वात्‌ चततह्रस्वग्रहणस्य शेषस्यादिति। जसः शीनतः शीर
ंतत्त्वनिभावः संबुद्धौ च। बहुवचनेऽप्यन्येन आङि चाप इत्यतः आप इत्यनुवर्तनेनतदाह आप एकारः स्यादिति। एङ्ह्रस्वादिति। नचात्रहल्ङ्याब्भ्य इतिनव
स्तु। यमयपरत्वगणन्यायेन संबुद्धौ चेत्येनस्यापि प्रवृत्तिसंभवादितिशंक्यं। परत्वात्प्रागेवोक्तत्वाच्च। एतेन ह्रस्वेन हल्ङ्याब्भ्य इतिलोपस्याप्राप्तेः स्यानिवद्भावा
दाकाररूपत्वाभावात्। याचायांविन्याकारस्य प्रश्लिष्य दीर्घेपदग्रहणस्यप्रत्याख्यानात्‌। एङ्ह्रस्वादितिलोपस्यैवपरत्वेनन्याय्यत्वाच्चेतिभावः। आङि चनक
सिच्चेनिप्रकृतंपरामृश्यते इत्याह। ओसि चपरइति। रमाभिरिति। नन्विह एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणाद्भिसऐस्‌ स्यादैस्प्राप्नोति। नचपरत्वा
ना। औङ आपः। ७।१।१८। आबन्तादङ्गात्‌ परस्यौङः शीस्यात्‌। औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञाप्राचाम्। रमे। रमाः। संबुद्धौ च। ७।३।१०६। आप
एकारस्यात्संबुद्धौ। एङ्ह्रस्वादितिसंबुद्धिलोपः। हे रमे। हे रमे। हे रमाः। रमां। रमे। रमाः। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। आङि चापः। ७।३।१०५। आङि ओसि
परे आबन्तस्याङ्गस्य एकारस्स्यात्‌। रमया। रमाभ्यां रमाभिः। याडापः। ७।३।११३। आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमस्स्यात्‌। वृद्धिरेचि रमा
सवर्णदीर्घः। रमायाः। रमयोः। रमाणां। रमायां। रमयोः। रमासु। एवंदुर्गादयः॥ ॥ ९ मध्यादेश्चचमितिशंक्यं। अकृतेकादेशे। विश्वपाभि
कृतार्थत्वादितिचेन्नैवं। अन्तिमभावं नादिवचेत्यस्याप्रवृत्तेः। याडापः। विङिनीत्यतोऽनुवृत्तंङितीतिसप्तम्यंतमापद्दति पंचम्यन्तुरोधेन विपरिणम्यत इत्या
ह्वचनस्येति॥ अत्रसुपिचेत्यतः सुपीत्यनुवर्तनात्‌ सुपएववयाडिति न त्वपित्सार्वधातुकस्यङितेविमालेयव्याचक्षते मासा इत्यादौ न याडेर्न भवति।
प्रचः परस्मिन्‌ इत्यनपूर्वस्यविधिः पूर्वविधिः इति षष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तं पंचमीसमासपक्षाभ्युपगमेतु याडापः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानानुमा
दायेषारः प्रसंगएवनास्तीत्याहुः। पद्धितेच वक्तव्ये दीर्घीचारणंस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं॥ नचच्यतोगुणादिति पररूपापत्तिः। अकारोच्चारणसामर्थ्यादे
यात्‌ वृद्धिरेचीतिप्रावाल्यात्‌ आरब्धेसुपन्यसंतद्यपेक्षिते। याडादौ आकारस्य समुदायानुवेधनेनेह्याडादौभावात्॥ ० ० ० ० ० ० ०

म्नः स्याट् ह्रस्वश्च। दीर्घोच्चारणं प्राप्नुवन्। सप्तमीति पञ्चम्यर्थे। आबन्तस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् सर्वनामत्वं नेत्याशंक्याह। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति। विभा
समासे। गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं न तु नबहुव्रीहाविति निषेधे प्राप्ते इति भ्रमितव्यं। तस्य अलौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य च समासवि
षु। स्पष्टार्थमिति। प्रतिपदोक्तदिक्समासविधायकं दिङ्नामान्यन्तराले इति सूत्रं शेषाद्बहुव्रीहिरित्यनेन बहुव्रीहिरित्यपि कार्य इति भावः। अपकृष्टार्थमिति न चाप
तीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद्विभाषा द्वितीयेति सूत्रमावश्यकमिति शंक्यं। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादावेन तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात्। तीय

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च। ७।३।११४। आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः। याटोऽपवादः। सर्वस्यै। सर्वस्याः। २। एकादेशस्य पूर्वा
न्तत्वेन ग्रहणात् आमि सर्वनाम्नः सुट्। सर्वासां। सर्वस्यां। सर्वयोः। सर्वासु। एवं विश्वादय आबन्ताः। विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ। १।१।२८। अ
स्मिन् सर्वनामता वा स्यात्। उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै। दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह। योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्त
स्यै उत्तरपूर्वायै। बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थं। अन्तरस्यै। शालायै। बाह्यायै इत्यर्थः। अपुरीत्युक्तेर्नेह। अन्तरायै नगर्यै। विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यां। ७।३।
११५। आभ्यां ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः। इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्। तीयस्य ङित्सु वा संख्यानात्। द्वितीयस्यै। द्वितीयायै द्वितीयस्याः। २। द्वितीयायाः। २। द्वि
तीयस्यां। द्वितीयायां। शेषं रमावत्। एवं तृतीया। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। हे अम्ब। हे अक्क। हे अल्ल। असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वः। हे अम्बाडे। हे
अम्बिके। जरा। जरसौ। शीभावाभावपरत्वाज्जरसः। आमि नुटः परत्वाज्जरसां। जरसामित्यादि। पक्षे हलादौ च रमावत्। इह पूर्वविप्रतिषेधेन नुडीभावं केचिदा
श्चेपातनपरिभाषायाश्चानित्यत्वाज्जमिन्य जरसीरिति केचित्तदुक्तम्। यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्तता तथापि ङ्याप्प्र

१ ङ्यापः। पाडापः ह्रस्वनद्यापः।।

पुन्नपुंसककार्यमवश्यं वक्तव्येनानेनैव सिद्धौ विभाषा द्वितीयेति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः। अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः। अत्र
दीर्घश्च संबुद्धिरिति वचनात् सुलोपे कृते संबुद्धिर्ह्रस्वो भवति नान्येषामित्याशयेन फलितमाह। असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतामित्यादि। जरेति। जरसौ वोढानामि
दिविप्रतिषेधादित्यूढ इत्यङि कृते शौ ङि इति गुणे कृते यण् शीभावात्पूर्वं जरसित्यादि। ननु ङ्यापः ह्रस्वनद्यापोऽनुदित्ये सत्यपि जरापाद इति स्मृतेस्तस्य परत्वा

मेति विषये जरसादेशं बाधित्वा परत्वान्नुडिति चेन्न। अत्राहुः। आ। ङि-चाप इत्येकादेशे कृते एकदेशविकृतन्यायेन जरापाद इति जरसादेशप्रसङ्गानित्य
आदेशं बाधित्वा जरसादेश एव भवति न चैकादेशोऽपि निमित्तमेव जरसादेशे कृतेऽपि स्यानिवद्भावेनानित्यत्वात् डि-चाप इति प्रश्ने रिति वाच्यं। आकाररूपस्य
र्यत्र प्रहणात् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वाज्जरं प्रश्ने। यादापदमिति याडागमं नुजरसादेशान् रंगत्वाद्बाधते॥ आकाररूपापः परस्य ङि-नः सुपो विहितस्य

नाम् इति पञ्चम्या। पिविघपः आम् आः एवं न स्तनिमित्त स्तुतया। प्यनन्त्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति। आ आ इति निमित्तविध्यर्थमाकाररूपस्यैवाप्पः स
न ग्रहणात्। एवं हलुक्यादित्यते। पि आ आप् डी इत्यतिप्रश्ने वादमित्युद्गः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्थं पप्रहणमनर्थकमेवं न चैवमप्यतिरव्याप्ते।
त्रसाप्यप्समाकारत्वे स्थानिवद्भावेनाप्त्वमत्वाभिन्यायात् स्यादिति वाच्यं। आवनं यदङ्गमातः परस्य याडिति विधानात्। उपसर्जनेनस्त्री प्रत्ययेतरा।
नियमात्। पदद्विनिति नास्ति कायान्तसः। नसः। नसा। नोभ्यामित्यादि पञ्चमु विचरमावत्। निशापाः निशः। निशः। निशा। अथ अनुजनजमजयजरा
भजजत्वशीघः। प=२१२६। क्वचादीनां सप्तानां कूष्णान्तयोष्टयकारो ऽन्तादेश स्यात् झलि पदान्ते च। यस्यनस्य नडकारः। निड्भ्यां। निड्भिः सुपि ड्‌ः सो
पत्ये षु। इत्यन्त्री। चर्त्वस्य ऽसिद्धत्वाच्चयोर्द्वितीया इति टनयोर्ष्ठवीना नपदान्ताट्टोरिति न ष्टुत्वं। निड्त्सु। निद्त्सु। पञ्चं। कस्मि न ५।४१ पस्य
सपचकस्यान्त्यस्य सकारे परे। इति तु न भवति। जश्त्वप्रत्ययादि ऽसिद्धत्वात्। केचित्तु अत्रादिकेत्रे तेदादेर्धातोरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्तयन्ति तन्मतेन
निजकारो। निज भ्यां। निज्भिः। जश्त्वं स्तुत्वं चर्त्वं। नि चूश्य। चोः कुरिति कुत्वं न भवति। जश्त्वस्या ऽसिद्धत्वात्। मांसपृतनानासान्तनां मासपृत्स्नुवा वाच्याः
शासा दौवा। पृतनः। पृता। पृद्भ्या। पञ्चसु विचरमावत्। गोपाविस्पपावत्। मतिः सायेगाहरिवत्। स्त्रीत्वात् त्वाः भावः मती ऽनात्वञ्चामस्या॥ ८

यस्त्वेनव हि रंगत्वात् डि-याममपि जरसादेशे नित्यत्वाद्बाधते। न चाकाररूपापः नान्नरस्य ङे-याम इत्यते सन्निपात परिभाषया नाजरसादेशस्याप्रहत्तौ न न
नित्यवाच्यं। रूपमासत्यत्वं जरसोऽसुकसादित्वान्तुटोपाइत्कपरिभाषयाप्यनित्यत्वाभ्युपगमे वा प्राप्त्यभावादिति चेत्। सत्यमपि ते ति। यत्नादित्सुवाच्यं यत्न त्वि मि
पर्थः यत्नादिषु एव याडागमाभावात् नाम्नशब्देन तत्त्वाप्यस्यते। स्थानिवद्भावेनेति॥ न चैवं लासशिकस्त्राप्यमिह्यादस्यादिति वाच्यं॥ ८

ऽविषयत्वलक्षणमतिप्रसंगं परिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतो व्याचष्टे। आबंतं यदंगमिति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदंतस्य
तिनियमादितिस्यादिति यदंगं नसवंतं नभवति यथावंतं स्त्रैति नादंगं नभवति इत्यर्थः। तथा आगमनेकाशिमिति भावः। अत्र नभ्वाः। प्रत्ययग्रहणेनदंतग्रह
णप्रत्ययग्रहणेनाबंतं गृह्यते। आबंतस्यांगविशेषणत्वाच्च नतु ग्रहणमिति स्वद्रा एव त्यक्तो कारोपनारच स्यामिति पयुज्यतेन अंगेनाबंतं विशेष्यते। आ
केपरावेतमिति। तथाच नोनातिप्रसंगः शंकालेशरप्याहुः। स्त्रीप्रत्ययेनदाशिनियमो नेत्याशंक्याह। उपसर्जनेति। अयमाशयः। स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेत्य
नस्त्रीप्रत्ययेनदाशिनियमप्रतिषेधोवक्ष्यते। ननु उपसर्जनेपि। अतएव परमकारीषगंधीपुत्रवदतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्यो
रिति संप्रसारणं नभवति। अतिकारीषगंध्यस्य हि ष्यङंतत्वाभावात्। नचचतुर्थ्येयसीत्यत्र श्रेयसीस्तु तरभागस्सरूपतनापपाहनदुव्वाहित्लोपः
तिह्रस्वश्च। १।४।६। इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगावीदूतौ ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे। आयन्
ः। मत्यै। मतये। मत्याः। मतेः। नदीत्वपक्षे आडिति ङेरैत्वमासे। इदुद्भ्यां। ७।३।११७। नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात्। पक्षे अच्च घेः।
त्यां। मतौ। एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः॥ ॥ ९९ प्रवर्तनं न तथात आप्युत्तरभागस्य ष्यङंतत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शंकां। पूर्वपरस्य ष्यङः तस्या
पोरुत्तरपदयोः संप्रसारणमिति ष्यङः संप्रसारणमित्यत्रैव च वक्ष्यमाणत्वात्। इतयोरर्थयोरेति। ध्रुडभावेऽरस्येन पुरुपसीतु नस्यानेतिविषे।
वतीति। नगरत्वान्न यस्य कुलं न भवतीत्यर्थः। केचिदिति। परिशिष्टकारादयः। नित्यशुरति। अत्रशब्दोदीति पक्षे चानेयोध्य। मासलप्रत्ननेति। एतन्।
।नात्वेनेति। अस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः॥ ७० ॥ ङितिह्रस्वश्च। वामीति सूत्रात्तवेत्यनुवर्तते। अप्राप्तविभाषेयं। ह्रस्वयोरप्राप्ता वितरयोस्तु ने
ङ्स्थानाविति निषेधप्राप्तौ चारंभात्। इहेयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव वि
नेतु नित्यस्त्रीत्वपर्यंतं। अन्यथा दृषन्निप्रभृतीनामुभयलिंगानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिंगानां च स्त्रीत्वेपि न स्यात्। कैयटमते त्विति नेयं निय
माभावात्। मतान्तरेपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणस्यावर्त्यालाभाच्च॥ अतएव व्याख्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रेनिष्कृष्य संबध्यैतद्देनराह॥ ८ ॥

नदवर्णौच रौ स्त्रियामिति। श्लैनेशास इति। डे रामिस्तये स्वथापरत्वादिति भावः। याचातु श्लौ इति सूत्रे इड्डुङ्भ्याम बचे रिति पूर्वौत्तरसूत्रदृयचल्लत्वभ्यां
यपि नदी संज्ञा च किंताभ्यामिति श्लाघ्या स्थानमिट्टद भ्यामिति मवं च नेप त्यासम्बिन्यसंजत्वमेन त्॥ ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ॥ तनवाविभक्तिनेतु नवर्णे नावाड्
कोपरतइति। विभक्तौ किं। त्रिभार्यः चतुर्भार्य इति के चित्तन्नोदं। स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावेनापीष्टसिद्धेः। किं तु प्रियत्रि पर तः पुंवद्भावोनेति। त्रिप्रिय
दाहर्तव्यमिति तिपत्थाः। गुणादीर्घोत्वानामिति। तिसृः स्त्रि इति न्यायविद्योऽस्ति गुणस्य रत्वमपवादः तिसृः परत्वेनात्रतु मथयमपो रिति पूर्वसवर्णदीर्घोपवा
चतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ। ७। २। ९९। स्त्रीलिङ्ग योस्त्रिचतुरोस्तिसृचतस्रादेशौ स्तो विभक्तौ परतः। अचि र ऋतः। ७। २। १००। तिसृचतसृ एतयोर्ऋकार
स्य रेफादेशः स्यादचि। गुणदीर्घोत्वानामपवादः। तिस्रः २। तिसृभिः। तिसृभ्यः २। आमि नुमचिरेति नुट्। न तिसृचतसृ। ६। ४। ४। एतयोर्नामि
दीर्घो न स्यात्। तिसृणां। तिसृषु। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह। प्रियास्त्रयः स्त्रीलिङ्गा यस्य स प्रियत्रिः। ह्रस्वादिमतिवत्। त्रामि प्रियत्रया
मति विशेषः। त्रिपा स्त्रियो यस्य सेति विग्रहे तु। प्रियतिसा। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिसृमित्यादि। प्रियास्तिस्रो यस्य स पुंस्त्रियोऽपि प्रियतिसृर्नुमसु
नपुंसकलक्षणस्याभावाच्च तिस्रादेशः। न तु मनेति निषेधस्य। नित्यत्वात्परत्वाच्च तिसृ रादेशात्पूर्वं विप्रतिषेधेन नुम्। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि।
हीपादिषु वस्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्त्यायेणानुम् रभावो। प्रियतिसृ। प्रियतिसृणा इत्यादि। द्वेरलेसत्याप्। द्वे। २। द्वाभ्यां ३। द्वयोः २। गौरी। ।
गौर्यौ। गौर्यः। नदीकार्यं। हे गौरि। गौर्यै। इत्यादि। एवं नालीनुपादयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादेन डि। शिद्द्राद्वेत्यप
भक्तौ लिङ्गविशिष्टः ग्रहणं। सखी। सख्यौ। सख्यः। इत्यादि गौरीवत्। अङ्युननान्तसुलोपः। लक्ष्मीः। शेषं गौरीवत्। एवं तरी तन्त्री त्यादयः। स्त्री। हे स्त्रि

ति तिस्र आगतः प्रियतिसृः सप्तमित्यवच्छन्नाद्रिति तुसेति विवेकः। यद्यपि मध्येऽपवादन्यायेन दीर्घो न ये रेव रत्नमपवादः स्यात्तथापि कृतोऽपि तिगुणस्य
रत्वाख्यसामान्यविं नामाश्रित्य स्व विषये श्रासं सर्वमेवेह बाध्यत इति भावः। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। असन्तत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषण
मिति भावः। प्रियतिसेति प्रियजसः प्रियजसत्रिति स्थिते। अनङ्गणानपि विधीनूवन् हि रं गौ स्तु गवाधनेरत्यतत्न एव तिस्रादेशस्तुपो न किन्तु ने॥ ॥

न्त्याविभक्तिलस्यापरत्वात् तिस्रादेशः। स्त्रियाः पुंवदिति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः। ऋदुशनेत्यनङ्। यद्यपि इह न हत्वा घोऽत्रेति पक्षे त्रिशब्दस्य निर
न्स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां वर्तित्वं बोध्यम्। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रकारस्यैवमेवं निर्वाहसंभवात्। अजहल्ल
त्पक्षे तु स्त्रीलिङ्गसंख्यासमर्पकत्वे स्त्रियां च तुरादित्वाद्वर्तितार्थकत्वेन प्रियास्त्र्यर्थकत्वम्। गिरा परस्याः सा प्रियत्रिरित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियां वर्तते इति नि
मादेशप्रसंगः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यप्रयोगसंदर्भेण्यो गत्या स्त्र्या नेप्रमाणं। अनित्यत्वादिति। इकोऽचि विभक्ताविति ग्रहणाभिहलिंगं। नपुंसकस्याथि
सार्थिषु सत्यपि तु मितन्लोपः शतिप्रसक्तं न स्यैतिनच्छौ पचसभ्वा दर्शितमित्यर्थः। न च नङि संबुद्ध्योरिति निषेधात्संबुद्धौ लोपो न संभवतीति नि
ह्वारणापाणीयाच हृस्वकमितितनार्थः। संबुद्धिषु तु कालुशनिसुप्रमः प्राप्तेरेवनात्र दुर्लभत्वात् नित्यमनेतिनिषेधस्यानित्यत्वं विनातत्र प्रसक्तस्य
:। नाप्तु प्रवार्थं न दितिवाच्यम्। उत्तरत्रैवकतेव्यमेतन्नाचीतिकरणस्य वैयर्थ्यात् न लुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वेतु संबुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन नस्तुप्रसंगे वा
दितिभवतस्य वाऽग्रहणं लिंगं। न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यं। तस्यानुरोधेनाऽन्यत्रापि क्वचिन्नस्यापगमेवा प्र
। अत एव प्रियतिसृ प्रियचतीति रूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतं। दृष्टारीतिप्रियतिसृ अपि प्रियतिसृणो। प्रियतिसृः प्रियतिसृणः। आमि रात्रं शा
पूर्वविप्रतिषेधेन नुम तं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् प्रियतिसृणां। ईरत्वे संख्याविति। विभक्तिसन्निपातनकृत्नुमपि नित्यत्वात् परत्वात् पो नि
सायोरिति निर्देशेन संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः। अरुन्धतीत्वादिति। केचिदिह हृदिकारादिति पाठसिद्धं कं डीषमिच्छन्ति तन्मते
: पक्षेस्यादेव। अत एव वाऽनमनीत्ये तत्र श्रीमतिपक्षेरूपंना सुसापचरति र इतिनः। लक्ष्मीचेस्मी हरिप्रियेति द्विरूपकोशश्च। स्त्रीदृति। स्त्रापर्ग
सांयुक्तयोगोऽणितेदृति॥ ६ ॥

यतेर्ईर्। लोपो व्योर्वलीति यलोपः। डित्वात्तद्धेः। उवंवत्तनसूनुलोपः। परत्वादिति। स्त्रियाः इति इयङपेक्षया। इयादेशो विनाप्यत्रैति। अजादौ परत्वादेशो विधिः। स्नाः उपसर्जनत्वे पुं
मानस्य स्त्रीशब्दस्य शोसादिषु चतुर्थैकवचनत्वप्यत्र गुणाभावादिभिः पूर्वोक्तैः बाधितत्वादित्यर्थः। इयङुवङ् स्थानाविन्यस्यैवेति। पूर्वास्वपि विभाषु वर्जनादियङुवङ्स्थानावितिः
यथासंख्येन इयङुवङ्स्थानाविदूतावेव स्त्रीति पर्युदस्तौ न तु ह्रस्वावपि ति माभूत् श्रीरिति किमर्थं मध्ये न्यादिनाकिमर्थं पौरेतत्सा भावानुलोपः। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री
याः। ६।४।७९। स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे। स्त्रियौ। स्त्रियः। वाम्शसोः ६।४।८०। अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्। स्त्रीं। स्त्रियं। स्त्रियौ। स्त्रियः
या। स्त्रियै। स्त्रियाः २। स्त्रियोः। परत्वान्नुट्। स्त्रीणां। स्त्रियां। स्त्रियोः। स्त्रीषु। स्त्रियमतिक्रान्तः। अतिस्त्रिः। अतिस्त्रियौ। गुणनाभावौ नुट्ः परत्वान्नुं। स्त्रिया
ति। कीर्त्तेनुमाच स्त्रीशब्दस्य पडिन्यवधार्यतां १ जसि च। अतिस्त्रयः। हे अतिस्त्रे। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रयः। वाम्शसोः। अतिस्त्रिं। अतिस्त्रियं। अति
यौ। अतिस्त्रियः। अतिस्त्रीन्। अतिस्त्रिणा। घेर्ङिति। अतिस्त्रये। अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रियोः २ अतिस्त्रीणां। अच्च घेः। अतिस्त्रौ। शेषं कारेत्वमितिस्त्रां दस्य
स्तु विभाषया। इयादेशो विना अन्यत्र स्त्रियाः पुंसुपसर्जनत्वे कीर्त्तेनुम्। अतिस्त्रि। अतिस्त्रिणी। अतिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणे। ङेः प्रभृतावना
दस्य णत्वम्बाध्यासेभाव्यदूपं। अतिस्त्रये। अतिस्त्रिणे। अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रिणोः २ अतिस्त्रियोरित्यादि। स्त्रियान्तु मूर्द्धेऽपुम्वत्। अतिस्त्रि। अतिस्त्रीः।
तिस्त्रिया। डिन्तिह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वं प्रयुक्तो विकल्पः। यः स्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानाविन्यस्यैव पर्युदासः। तास्मात्तदस्यैव चानुवर्तते। न त्वारी पर्युदस्येव
नितिषेधो न तु ह्रस्वस्य अतिस्त्रियो अतिस्त्रये। अतिस्त्रियः २ अतिस्त्रीणां। अतिस्त्रियां अतिस्त्रौ। श्रीः। श्रियौ। श्रियः। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। १।४।४। इयङ्
वङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न तु स्त्री। हे श्रीः। श्रियौ। श्रियै श्रियै श्रियाः श्रियः॥ ९. निषेधो नोभयोरिति स्थानी। अपि कर्त्तोऽनुदा। इयङुवङोः स्थानाविति।
समासः। तत्र यापचकलिनार्थमाह। इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति। स्थानग्रहणं किं। प्रकृत्याधीः प्रधीः। हेत्वपि स्वत्र सस्तनैकाचुरिति यणादेशे इयङुवङ्
वेति निषेधो न प्रवर्त्तेत। यत्रेयङुवङौ नित्यत्वेनैतत्रैव न नदीसंज्ञायानिषेधः। यत्तु नपवादेनवा यत्नेन त्वन्न निषेधं प्रत्येन तद्वैरि स्थानग्रहणं कृतं। यत्स्थानेयङु
वङौ इत्येव ब्रूयात् इयङुवङौ निमित्तभूतौ यू नदीसंज्ञकौ नेत्यर्थस्याभात्। अप्रस्त्री तिकिं। हे स्त्रि॥ ९॥

भ्रुस्थानौ स्त्रीनदीनेयङुवङ्स्थानावस्त्रीत्यनुवर्तनादाह। इयङुवङोः स्थानावित्यादि। यद्यपि नेनेति प्रकृतेनेति निषेधोऽप्यनेन विकल्प्यते न तथापि निषेधविकल्पे विधिविक
ल्पनीति सम्भव एवार्थ उचित इत्याशयेनाह। वा नदीसंज्ञौ स्त इति। इति निषेध इति सूत्रेणैव भेदाभावो धीशब्दस्येति। एतेन कानदीति ग्रामणीस्वयंभूनात्वेऽपि नेयङुवङ् स्था
नित्यं निषेधोऽत्र न प्रवर्तते। यत्र तु प्रकारेण नेयङुवङोः स्त्रीवाच्येऽत्र न निषेधः परत्वात् स्यात् तेन स्याच्चेत्। तस्मात् नदीरूपमिति चन्मिरासि च विशेषयदन्यत्तु पदमेव नवचस्त्विति। पुंवद्रूपमिति।
न भेदः। प्रकृष्टा धीर्यस्याः प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे योऽयं लक्ष्मीवदिति। समन्दयोपि इति निषेधः। सुष्ठु धीर्यस्या इति। नन्वत्र स्त्रियां विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वा
धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान् प्रथमलिंगग्रहणं चेति सुधीशब्दः श्रीवदेव भवतीति न तु पुंवदेवेति चेत्। अत्राहुः॥ नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति धीशब्देन नदीसंज्ञानिषेधात्

मि ५।४।५ इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू स्त्र्याख्यौ नदी। वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री। श्रीणां श्रियां। श्रियि। श्रियां। प्रधीशब्दस्य तु इति कारादीनां मते लक्ष्मीवद्रू
पं। परान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रीकारात् लिङ्गान्तरानभिधायकत्वमिति कैयटमते पुंवद्रूपं। प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे
लक्ष्मीवत्। अभिप्रा स्त्रियां प्रध्यः प्रध्य इति विशेषः। सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायतीति वेति विग्रहे इति कारमते सुधीः श्रीवत्। मतान्तरे पुंवत्। सु
धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव। ग्रामणीः पुंवत्। ग्रामनयनस्यौत्सर्गिकः पुंस्यधर्मतया परान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः। एवं खलपूर्पि पुंव
त्। नमौत्सर्गिकमर्थी ध्यं। पेतुर्मीतिवत्। स्त्रियाश्च। ७।१।९६। स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते॥ ५

सुधीशब्दात् प्रथमलिङ्गग्रहणं चे
प्रवृत्तिस्त्वयाचत्रतिमते इति ग्रंथः स्वरसतः संगच्छत इति। मतान्तर इति। लिंगान्तरानभिधायकत्वमिति कैयटमते इत्यर्थः। श्रीवदेवेति। तुच्छि
धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेपि श्रीवदेवेत्यर्थः। स्त्रियां वा। अथ सर्वनामस्थानार्थमयमारंभः। तृज्वत् क्रोष्टुरिति निवर्तनेन तृवद्भावात्रापि रूपाणि देशः। स्त्रियामि
प्रहणेन राहस्त्रिवाचीक्रोष्टुशब्द इत्यादि। एवं च पञ्चभिः क्रोष्टुभिः क्रोष्टीभिः रथैः पंचकोष्टुभी रथैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिध्यति। येतु स्त्रियामिति
म इति व्याचक्षते तेऽत्र ङीपर्थ क्रोष्टुशब्दं गौरादिषु पठंति तेषां मिह तृज्वद्भावेन सिध्येत्। तेन क्रीतमिति ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकाल्लुप्तलात् लुक्त त
द्धितलुकीति ङीपो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावात्॥ ॥ ५

मो। ऋतन्तात्कारः। नोनकारः। प्रयोगापेक्षं बहुलत्वं। प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिः। स्त्रियामिति चाधिक्रियतेनेनदाह। ऋदन्तेभ्य इत्यादि। क्रोष्ट्रीत्यत्र स्त्रियां
स्वांगतादगेन प्रत्ययस्यात्रेषादिभक्तौ परतस्तवेह तन्त्वतभावस्तनोऽङीविति बोध्यं। भूरिति। भ्रमतीति भूः। भ्रमेर्डूरिति भ्रमतेर्डू प्रत्ययः। डित्वाट्टिलोपः।
प्रितिः। डूभ्रत्ययस्त्वास्त्री प्रत्ययत्वाडीक्ष्वियो रितिद्रुस्वो न भवति। नेयङुवङ्स्थानाविति नदीसंज्ञानिषेधात्संबुद्धिह्रस्वोपि नेति भावः। हुस्वीत्वानुपपत्त्या
पितिकिंचतर्हीति। विमानतात्सुभ्रुपितुर्गृहे कुतः इति कालिदासप्रयोगोप्यनुपपन्न इति बोध्यं। बहवइति। केचित्तु नेयङ्‌इतिसूत्रेवामीत्यनोवाग्रहणमपकृ

न्तेभ्यो ङीप्। ४। १। ५। ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात्। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्र्यौ। क्रोष्ट्र्यः। वधूर्गौरीवत्। भूः श्रीवत्। हेतुभूः। कथं तर्हि हा।
न्तः कासि हे सुभ्रु इति भट्टिः। प्रमाद एवायमिति बहवः। स्वयंभूः पुंवत्। पुनर्भूः। दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः। धनान्त्रे षड्वद्धि इति निषेधो न हे
नर्भु। पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः। एकाजुत्तरपदे णः। ८। ४। १२। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्त।
भिभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात्। आरम्भसामर्थ्याच्चिन्त्यतेस्मिंहे पुनर्ग्रहणस्य द्वार्थी। यथाम्बाधिनापरत्वात्तृतृ। पुनर्भुवणा। वर्षाभूः।
कजातोनित्यस्त्रीलिङ्गात् भावात्। हेवर्षाभूः। केयटमते। मतान्तरेतु हेवर्षाभु। पुनर्नवा पानुहेवर्षाभु। भेकस्य पुनर्नवा याम्बावर्षाभूर्ददुरेपमो
नतियादवः। वर्षाभ्वश्च। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। स्वयम्भूः पुंवत्। न षट्स्वस्रादिभ्यः। ४। १। १०। षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः।
स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा। याता माता तिसृस्रेते स्वस्रादय उदाहृताः। १। अप्तृन्निति दीर्घः। स्वसा। स्वसारौ। स्वसारः। मा
पितृवत्। मातॄः। मातॄन्। द्यौर्गौवत्। राः पुंवत्। नौर्ग्लौवत्। इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॥ अत्र च स्थित विभाषांचाधिकृत्य समासदृष्टिरे। नदसत्। तथा

न्यग्रहणं वामीत्यनुनरस्तत्रैव चार्यं स्यात्। नेयङुवङ्स्थानाविति स्थानकुंयत्वात्। अन्ये तु सामान्येन पुंसकमिति कथं चित्स्यमारभु। एकाच्। एकोच् वर्त्मिन्नत
दुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुव्रीहिणाभीं बहुव्रीहिः। उत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढः सेनाश्रित्य समासोऽनेन विशेष्यत इत्याह। तस्मिन्समास इति। र
णात्वनोपारम्भनुवर्तमानेपि सा ग्रहणमिहनिष्प्रयमानचरस्क मित्यारम्भ इत्याह। आरम्भसामर्थ्यादिति। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पेन सिद्धेयेन दारंभसामर्थ्य

त्या अभावात् ङि-ति ह्रस्व श्चेत्यादि न प्रवर्तत इति भावः। न षट् स्वस्रादिभ्यः। स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीत्यर्थः स्वस्रा नाद्यनंतरौङी विकल्प इति न सर्वपि निषिध्य
र्थेनाह। ङीप्रत्ययो नेति। स्वस्रादीनां ङीप्रत्ययः स्यादनुक्तानां तु भी। स्वस्रादि सिद्धौ नवि स्वस्रादि निषिद्धो र्थेन प्रतिषेधात् स्वपकारे न ङीप् भावे सि
दित्युक्तिस्वन नस्वशब्दपाठेन कर्तव्यं इति हन्वे जेन इति स्फुटे कैयटः। स्वसेति। सावसे र्हन्। अदुग्णेत्यनड्। ननांदा तुस्त्रः पत्तुः भार्या सुधान्
यान रस्तुः परस्परं यौ गौ वदिति। गमेर्डो। बाहुलकान् श्रुते रपि। डित्वात् टिलोपः। श्रोनोनिति विति शिवद्वा वाइदिः। राः पुंवदिति यथा पितुर्द्विंगस्वाप्रभ
त्वा अपीत्यनयो स्तै र्भिन्नलिंगानांन द्वंद्व इति तेन परिभाषितत्वात्र यापि रात्वे नेरः स्त्री त्यके। इति सीरत्वा भिन्नस्त्रीलिंगतायां अभ्युपगमादेवमुक्तं। नौ
तानत्वात्तु दिम्यां ङे। डित्वात् टिलोपः। स्त्रियां नौ स्वरगिः स्तरिरित्यमरः। इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः॥ ७॥ अनोम्। अन इत्येतदधिकृत स्यांग सविशेषणं स्व
कादिति वाज्जवर्तनत इत्याशयेनाह। यत्तांगादित्यादि। अदंताद् गादित्यर्थः। स्वमोरिति। अपोः म्विधानं स्वमो र्नपुंसकादिति भाष्यस्यतु कोषा धनार्थे। अम

नतोः म्।१।२४। अतो। ह्रान्सौ वा न्वमो रस्यान्। अमि पूर्वः। ह्वानं। सदृ-ह्रस्वादिनिह्रलम। त्रलोपः। हेज्ञान। नपुंसकाच्च ७।१।१९। सौ
निपपत्यिम्। इत्येवकृतिवा चोर्भकृते संनिपातनपरिभाषया सुपि चेति दीर्घत्वाप्रसन्नाज्ञानमिति रूपं सिध्यति। हिती (ञात्परस्यौङः शीस्यात्। भसंज्ञायां॥
च नेत्वादेः परस्ये नकारस्य मकारे कृते अन्यस्य मस्य संयोगांतलोपे सिद्धमिष्टं तथापि संयोगांतलोपोऽत्र नेत्यभिप्रायेणोक्तं स्यात्। यत्ताद्रुः। अमितिपर
करणोऽन्तिजरसमिति न सिध्येदिति तद्भमात्। सौर मिकृते सन्निपातनपरिभाषया जरसादेश समग्रत्वाच्च अतिजरमिति रूपं स्येव ध्यमाणत्वात्। हिती
च नेत्वतो मिति बाधित्वा परत्वा न्वरसि कृतेसन्निपातनपरिभाषया लुको अप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्धेरित्येति दिक्। ज्ञानमिति। स्वपिप्रधानं। त्युङनः। पु
कौ कृतर्दितेति माति पदिकत्वान्न्याधुत्पत्तिः। हल्लमा त्रेति। हेज्ञान सुदनिस्थिने स्वबुद्धितोपात्परत्वाद् मादेशे कृते अमिपूर्वत्वे च तस्थान वद्भावात् ह्रसान्तमंगं भव
तः परस्स संबुद्धिसंवेपि नो मकारस्य लोप इत्यर्थः। नपुंसकाच्च जसः शीश्यौङ-आप इत्यतः शीश्यौङ् इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह। ङौ चात्परस्ये त्यादि-भसंज्ञाया
मिति। सुडनपुंसकस्येति पर्युदासेन असर्वनामस्थानत्वादौ ङि-यचि भमिति प्रवर्तत इति भावः॥ ॥

।एष्वप्स्वप्स्वयं नस्य नदाह।इवर्णं वर्णयोरिति।ईतिचेति।चकारेणनलद्वितस्यनस्य द्वितीयः नुकृष्यते तदाह।ईकारेतद्धितेचेति।औङः स्यामितिविभक्त्ये।
ग्रो लिंगनिर्देशः नेदं वचनेकार्तव्यं।विभाषाढि श्योरित्यतः स्यामितिप्रकृतेनसंयोगादित्यतोनेतिचनत्राभिसंबंध मानंकर्तव्यंपरस्मईकारेतद्धितेचलोपोभव
नित्याकरः।नश्यात्रोः।नवाशाद्वत्रर्णदिह्रस्वेनशस्रगृह्यते।गेनेहुना।कुंडयोर्दक्षानि।शिसर्वनामस्थानं।महासेत्राकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेनानपुंसक
नुमधानोरित्यतोनुमनुवर्तते।उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थानेचाधुग्रस्वतिचापिकृते।तथाचम्मलत्र्भ्यानपुंसकमंगं विशेष्यतेविशेषणेनचनदंतविधि
स्येतिच।६।४।१४८।भस्येवर्णावर्णयोर्लोपस्यादीकारेतद्धितेचपरे इत्यकारलोपेप्राप्ते।औङः श्यामनिषेधोवक्तव्यः।ज्ञाने।जश्शसोःशिः
।१।२०।क्लीबादनयोःशिस्स्यात्।शिसर्वनामस्थानं।१।१।४२।शिइत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात्।नपुंसकस्य झलचः।७।१।७२ झलन्तस्याजन्तस्यचक्लीब
नुमागमस्स्यात्सर्वनामस्थानेपरे।उपधादीर्घः।ज्ञानानि।पुनस्तद्वत्।शेषंरामवत्।एवंधन वनफलादयः।अद्ड्डुतराः।५ दिभ्यः पञ्चभ्यः।
।१।२५।एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्ड्डादेशस्स्यात्।टेः।६।४।१४३।डितिपरेभस्यटेर्लोपस्स्यात्।वावसाने।कतरत्।कतरद्।कतरे।कतराणि।
स्येतिकिं।पञ्चमः।टेर्लुप्तत्वात् अथ मयेरिति पूर्वसवर्णदीर्घएङ्ह्रस्वादितिसस्तुद्विलोपश्चनभवति।हेकतरत्।पुनस्तद्वत्।शेषंसुम
।कतमत्।इतरत्।अन्यत्।अन्यतरत्।अन्यतमशब्दस्यतु।अन्यतमभित्येव।एकतरात्प्रतिषेधोवक्तव्यः।एकतरं।सोरमादेशेकृतेसन्नि
नतपरिभाषयानजरस्।अजरं।अजरसी।अजरो परत्वाज्जरसिकृतेकृत्स्नत्वास्नुम॥

१३ मैवमित्याह॥स्वमंतसेत्यादि।अद्ड्डतराविभ्यःपंचभ्य
नेमंतिसूत्रनिर्मंपश्चाडतरादयोडतरडतमेनराभ्यामन्यतरेतिसर्वादिषुपठिताः।अद्ड्डादेशः स्यादिति।जिपृष्ठितादेशस्वरूपप्रतिपादनापश्चत्वंनकृतं।टेः।नि
रित्यतोडितीत्यनुवर्ततेभस्येतिचापिकृतंनदाह।डितिपरेभस्येति।भस्यकिं।पंचमः।अन्तङ्गटीमङ्गागमेभत्वाभावाद्विलोपोनभवति॥किंतुपदत्वात्तनलोपएव॥
दित्करणस्वप्रयोजनमाह।टेर्लुप्तत्वादित्यादि।ननुपूर्वसवर्णदीर्घाभावायदादेशस्वक्रियतां किमड्डादेशेनेत्याशंक्याह।एङ्ह्रस्वादित्यादि।दादेशेतुहेकत
रेतिस्यादितिभावः।अन्यतमस्यमिति।एवत्वसामा॥ ॥

न्यतम इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः। अजरमिति। अविद्यमाना जरा यस्य तत्। गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वे ऽनोम् परत्वादिति। अजरशिरिति।
यदि जरसादेशात्प्रागेव नुम्कृतकस्य ... नत इत्यन्तं नलोपो नुमागमः स्यान्नुमागमभक्तत्वेन विभक्त्यवद्भावात्। ... जरादेशस्य भावकरणे।
ऽसमानस्यादेशोऽवि धेयमानो न प्राप्नोति तथापि स्यादन्यादृत्तः परस्यैवानावयवो भिन्नस्यात् इति स्वमतेन वपवाचयव: समुदायस्याप्यवयवत्वम्
कथंचिज्जरसादेशो जातेऽपि सान्तत्वाभावात् सान्तमहत इति दीर्घो न स्यादिति भावः॥ ॥ सान्तमहतः। अत्र नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनु
सान्तेनेति तु न च श्रीकं संयोगस्येत्य नेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे सान्तसंयोगस्येत्यादिना खोपधाया इति। तन्मूर्धस्येत्यर्थः। आमित्युकोपवाद् मिना

न्तमहतः संयोगस्य। ६।४। १०। सान्तसंयोगस्य महतश्च योनकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। अजरांसि। अजराणि।
तुको पवादमप्यावाद्याधिनापरत्वाज्जरस्। ननु सन्निपातपरिभाषया न तुक्। अजरसं। अजरे। अजरसी। अजरे अजरांसि अजराणि।
सुमनः। पयः। चितिरुदयोदकासनानां हृदुदन्नासन्। हृदि। हृदा। हृद्भ्यामित्यादि। उदानि। उन्दा। उदभ्यामित्यादि। आसानि। आस्ना। आसभ्या
वादि। मासि। मांसा। मान्भ्यामित्यादि। वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणात्प्रकारार्थमित्युक्तं। अतएव भाष्येमास्यच न्या उखायामित्युदाहृतं। अपप्रस्या
वेनभक्त्या संयोगान्त्यलोपेन। पद्दन्नित्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्त्तितं तत्र। तथाप्यपीभीत्यत्र मास छन्दसीति वार्त्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्यात्
पिककिविदिति। कैयटोक्तरीत्याप्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम्॥ ॥ दि। एतेनेनस्तमोरमादेशे कृते वाजरपिति प्राचोग्रंथः प्रत्युक्तः मां
इति। पच्यते स्मामिति पचनीकरणाधिकरणपोश्चेति लुट्। दिनान्ङीप्। मांसस्य पचनी मांसपचनी अत्र ऽभो नुक्तत्वं प्रत्ययान्तस्य नुसर्गानेति प्रभृ
सू सप्रकारार्थत्वे विना मांसशब्दस्य मांस्मित्यादेशोन सिध्येदिति भावः। ननु पृषोदरादित्वं अत्र मांससस्य पचि पुरपनोरितिवक्ष्यमाणत्वादन्तलोपेनाप्येतत्रू
मिति चेत्। अत्राहुः। पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यस्यायमर्थः। अधिकरणस्यत्वात्पृष्ठतपदं तत्र पदं मांसचनमित्यादिनत्रेवान्तलोपः स्यात्तत्र हि श्रीवंशमु
तुपुडं तमितिना स्येवांतलोप इति। मास छन्दसीति। मासशब्दस्य तकारः स्याज्ञादौ प्रत्यये छन्दसीति वार्त्तिकार्थः। माद्भिः शरद्भिः इत्येवं तत्र परमुदाहरणं॥

पुंसके। इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह। अजंतस्येति। प्रातिपदिकस्याच इति वैयधिकरण्येनान्वयस्त्वयांसु
प्रागृत्वमित्यत्रातिप्रसंगः स्यात्। एतच्चाचश्चेति सूत्रस्य भाष्याभिः स्पष्टीकृतं। प्रातिपदिकस्येति किं। कांडे कुड्ये। ज्ञानवदिति। श्रीपा श्री त्यारभ्ये नानुत्तरपदे निरा
पः श्रीपेशो न्यत्रापि एकादेशेन सह ग्राह्यग्रहणीकृतेस्कादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादके परस्मिन्निति सूत्रे पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति पंचमीसमासपक्षा
स्यानिवच्चाद्ध्रस्वत्वानुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव णत्वं। सन्निपातेति। अवर्णमाश्रित्य कृतो याडागमः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यात्। ननु सुपि चेति दीर्घो
तनपरिभाषायाश्चानित्यत्वाभ्युपगमश्चावश्यकस्त्वेवेति वाच्यं। कष्टायेति निर्देशेन दीर्घविधौ अनित्यत्वाभ्युपगमेप्यवर्णलोपे कार्ये तदनभ्युपगमात्

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। १।२।४७। क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात्। श्रीपं ज्ञानवत्। श्रीपाय। अत्र सन्निपातपरिभाषया आ
तो दित्याकारलोपो न। स्वमोर्नपुंसकात्। ७।१।२३। क्लीबादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्। वारि। वारि। इकोऽचि विभक्तौ। ७।१।७३। इगन्तस्य क्लीबस्य नुम्
आगमः स्यादचि विभक्तौ। वारिणी। वारीणि। न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः। हे वारे। हे वारि। आङो ना। वारिणा। घेर्ङि
ति गुणे प्राप्ते। वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन। वारिणे। वारिणः। वारिणोः। नुमचिरेति नुट्। नामीति दीर्घः। वारीणां। वारिणि।
वारिणोः। हलादौ हरिवत्। तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य। ७।१।७४। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादा
वचि। अनादये। अनादिने। इत्यादि। शेषं वारिवत्। पीलुर्वृक्षस्तत्फलम्पीलु तस्मै पीलुने। अत्र न पुंवत्। प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्॥ ९ ॥

दीर्घो ह्रस्वस्य न अपायेप्यनजातेरनपायादिति दिक्। एतेन श्रीपशब्दान्ङसि श्रीप्येति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तं। स्वमोर्नपुंसकात्। अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधे
नाम्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः। परत्वादित्यदादेरपि बाधकत्वेन तदोरिति सुत्वे सोरभावेन संकुलमिति स्यादिष्यते तु तत्कुलमिति। इकोऽचि विभक्तौ। किमभ्युमपंन
यथ मन्त्र नुमि सति टिलोपः स्यात्। इन्धीत्येति। अतिसखिनी। अत्र सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता वारिणीत्यत्र न च घेर्ङितीति। तं प्रियसखौ कुलानि।
ज्वत् भावः प्राप्तः। ननु नुम्नुटोः को विशेषस्तत्राह। नामीति दीर्घनिमित्तं नुमस्त्वगभक्तत्वान्न स्यादिति दीर्घो न स्यादिति भावः। तृतीयादिषु॥ ९ ॥

भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति विज्ञायेत तदा पीलुने इत्यादावतिप्रसंगः स्यात् अतो व्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति अयमेव भावः । भाषि
तनयस्मिन् अर्थे तत्र भाषितपुंस्कं । प्रवृत्तिनिमित्तं तत्तस्यास्तीति । न च अर्थख्यातिवादच तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं पच्छब्दस्य रूपं तत्र भवतरति । इको
ऽचि इत्यनेनोः नीत्यनुवर्तनेनाचाह । दादावचीति । इगन्तकि । सोमपेन कुलेन । अचिकि । ग्रामणिभ्यां कुलाभ्यां । दारीकि । अनादिनी । अनादीनि । तत्फलमितिपीलो:

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ।७।१।७५॥ एषामनङ् स्यात् टादावचि स चोदात्तः । अस्थ्नोपेनः । दध्ना । दध्ने दध्नः । दध्नोः । दध्नां । दध्नि । दध
नि शेषमस्थिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षि । तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना । सुधियो । सुधी-
नोः । मध्वा । प्रधिना । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो हे मधु । एवमम्बादयः । सानुशब्दस्य स्नुर्वा । स्नूनि । सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावो नु
विभक्तिनिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत्स्वपक्षे प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तृज्वद्भावो नास्ति विप्रतिषेधेन नुमेव । प्रि
यक्रोष्टूना । प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरेति नुट् । प्रियक्रोष्टूनां । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुलुना । सुल्वा । धातृ । धातृणी । धातॄणि । हे धातः ॥
हे धातृ । धात्रा । धातृणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः । एच इग्घ्रस्वादेशे । १।१।४८ ॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यू
नि । प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदि गन्तं प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाऽभावात् । एवम् प्ररि । प्ररिणी प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्या
नन्यत्वाद्रायो हलीत्यात्वं । प्रराभ्यां । प्रराभिः । नुमचिरेति नुट्यात्वे प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुड्यात्वं न । नामीति दी
र्घस्यारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तं । प्ररीणां । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुना । सुनुने इत्यादि । इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गाः ॥ ९ ॥

लु । फले तु गिति चोरन्नोऽलुक् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । पुंलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तं फले तु फलत्वव्याप्यजातिरेवेति
भयवत्त्वं वा उभयथापि पुन्नपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥ ॐ ॥ ॥ अस्थिदधि । इको चीति नुमपवादोऽयं विधिरयं । नकारादकार
णार्थः । उकारस्त्वनादेशार्थः । नविषयस्यानिसन्तस्येति फिट्सूत्रेणास्थ्यादय आद्युदात्ताः । तत्रान्तस्यानुदात्तेकारस्य विधीयमानो ॥ २ २ १

तृतीयादिष्विति ९

ह्र्स्वानेंतरनमरत्ननुरात्रः स्वादित्युदात्तउच्चातेत वोदात्तत्वमस्यनिरधनिस्यारावद्योपाभावपक्षेमुतंदधात्‌ भेद्‌न्यारावनङोःकारलोपेचनुरात्तस्य
त्रलोपद्‌नुरात्तनिरशितिसरेणापि भेन्नुरात्तनंपक्षेनननिनितिवो‍ध्यं।तृतीयादिष्विव्यनुवर्तते।यचीतिचतराह।दावत्रवीति।दारैकिं।दधिनी।दधीनि।अविकिं।दधि
रंतसापोति।व्यागनादितिभावः।अनिदम्भेति।दधिव्याप्तिकाेतेनेत्यर्थः॥क्विपामतिरभेन्ति च।सन्निपातपरिभाषयाबहिरंगपरिभाषयाचङीपेपरत्वेनः।माच
रभावाच्चरोनेस्तक्तं।क्विपांनुपिपरच्या।पियदभ्यैरत्वायपिकेश्चिदनंतरसत्।उरःप्रभृतिषुदधिशब्दस्यपाठात्।बहुव्रीहौनित्यंकप्यनङः प्रसक्तभावात्।
रभाषाभ्यांङीपःप्रवृत्तेर्दरात्पाठत्वाच्चेतिदिक्।सुपिनीदमितिपरत्वात्तुमारयद्भ्‌वाध्यतेसुपिपेनि।शोभनलाबनवत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तंपुनपुंसकयो
रभाषाभ्यांकीपःप्रवृत्तेर्दरात्पाठत्वाच्चेतिदिक्
तिभाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्वस्येयण्‌।नपुंसकपक्षेतुनुमितिवोध्यं।वहुश्रेयसीपसनदहुश्रेयसीकुलमित्यत्रनपुंसकह्रस्वत्वंन।ईयसोवहुव्रीहेनेति।
त्रसप्रतिषेधादिति।अन्येतुपसर्जनत्वह्रस्वत्वंनिषिध्यते।नपुंसकह्रस्वत्वंतुस्यादेव।वहुश्रेयसिवहुश्रेयसिनीत्याहुः।मध्विति।मधुमद्येपुष्परसेमधुर्न
भ्य।इहपुंनपुंसकयोरेकप्रवृत्तिनिमित्तंनास्तिकिंतुमद्यत्ववसंतत्वादिरूपंभिन्नभिन्नमेव।तथाचभाषितपुंस्कत्वाभावान्नपुंनेमधुनःमधुनीति
भवतिनतुमधव्येमधोरित्यादीतिदिक्।स्त्वितेति।मासपूतनासान्त्वाभितिवार्तिककारोक्तेरितिभावः।सुः प्रस्थःसानुरस्त्रियामित्यमरलिंगःसानु
सनपुंसकत्वेरूपमाह।सुनिसानूनीति।पक्षितुस्नून्‌।सानून्‌इत्यादि।सुल्वेति।शोभनलवनकर्तृत्वंपुनपुंसकयोरेकमेवेतिभाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्
समभावादोःसुपीतियण्‌।सुलुनेति।यणांवाधित्वापरत्वान्नुम्‌।धात्रेतिधारणापोषणोकर्तृत्वंपुनपुंसकयोरेकमेवेतिपुंवत्वपक्षेयण्‌।एचः।आदिश
पादेशःह्रस्वस्यासावादेशश्चह्रस्वादेशः।निर्धारणेसप्तमी।जातावेकवचनमतोप्याचष्टे।आदिश्यमानेषुह्रस्वेषुमध्येइति।एचांपूर्वभागोःकारसदृशः
द्ववर्णावर्णसदृशस्त्वोभयोनातरतमस्यह्रस्वस्याभावात्मयोपेराधकास्त्वादिकारोकारौचस्यानातथाचमाकरायकारोऽद्रितिनियमार्थेयंपरिभाषे
भिन्नेत्याहह्रगेवस्यादिति।आंतरतम्यादेकारैकारयोरिकारःओकारौकाः॥

उक्कारः। एककारांतस्योदाहरणं तु दः स्वतो येन स स्वतोः शोभनः स्वतेः यस्य तत्तु स्वती स्यादि। एतच्च परिभाषासूत्रमपार्थकं। तथा च वार्त्तिककृतोक्तं
सस्थानत्वादैचोरोत्र स्थयत्वादिति। अस्यार्थः। शास्त्रपरविप्रतिषेधेन सवर्णज्ञानस्य भागांतरत्वेऽपि उवर्णाद्येवेति सिद्धं। एचो इति च कारो भिन्नक्रमः। उत्तरभूय
तोरनंतरं वी ध्यः। अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अध्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभागापेक्षयान्य ऋप्रमादि वहूपसान्यपदेशेनापि इकार उकारो भविष्यतरित्य
नत्तु प्रकृत्य स्वर्गं चलादिकं यत्र वृत्तिनिमित्तं तत्पुंनपुंसकयोः समानमिति भाषितपुंस्कत्वात् एवं पुंवत्भावो त्रस्यादेवेत्या शंकायामाह। यदिगंतमि
त्युपादाने इति धातो ग्रतिरिक्ता ब्राह्मणकुलमिति प्रकृत्यभावेन सर्वत्र स्थिति। कथं तर्हि ५ वाग्ग्रामाणामुतावेन प्युदाहृतेऽसि इति चेदत्राहुः। प्रकृत्य स्वर्गं चलादि
मितेनैकार्थे सुधीशब्दो भाषितपुंस्कः सएव इदानीमिगंतस्य थाप्रयुक्तो भाषितपुंस्कएवएकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पुंवत्भावो न भवतीति दर्त्यं

द्वः। ८।२।३१। हस्य ढस्स्याज्झलि पदान्ते च। हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपः। पदान्तत्वाद्धस्य ढः। जश्त्वचर्त्वे। लिट्। लिड्। लिहौ॥ लिहः। लिहा।
ड्भ्यां। लिट्सु। लिट्त्सु। दादेर्धातोर्घः। ८।२।३२। उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च। उपदेशे किं। अधोक् इत्यत्र यथा स्यात्। दा।
लिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति। ततः क्विपि दामलिट्। अत्र मा भूत्॥ ८८ पुंवत्भावः। एज्जंतेषु मा प्रचलमनेनाक्लिमनांतरेत्वसीति वो ध्यां। प्र
कष्टा एय अस्य नत। शोभना नौर्यस्य तत्तनसुत्। इत्यजंताः नपुंसकलिङ्गाः॥ ॥ होढः। झलोऽझलि परस्य क्वीः संयोगादोरंते चेत्यतो झलीति पदस्यांतरेति च
ती। तदाह। झलीत्यादि। झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः। लिडिति। लिहम्यास्वादने क्विप्। लिट् स्विति। ढस्य जश्त्वेन डः। तस्य स्थविरेति चर्त्वेन टः। त।
त्वात्तच्पोढितीयादिति पदेन टस्य ठेन। सत्त्वष्टत्वं तु न भवति। न पदान्ताट्टोरितिनिषेधात्। लिट्त्स्विति। ढस्य जश्त्वेन डकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः। धागेच डः सी
युट्। चर्त्वेन तकारः। ततो डस्य चर्त्वेन टः। धुटश्चर्त्वस्यासिद्धत्वान्नसोऽयं पोढितीयादितितस्यथेन। धुर्त्वं तु तकारस्य न शंकमेव न पदान्तादिति निषेध सार्धुं
दिति। दादेर्धातोर्घः। धातो रित्यावर्त्तते। तत्रैकमिति विद्यमानमुपदेशकालं लक्ष्यतीत्याशयेनाह। उपदेश इति। उपदेशग्रहणस्याव्याप्तिव्याप्ति

वृशो। रूस्रौनिति हृल्लमिति। धुग्भ्यां धुक्षिन्यादौ परतो तदन्येव भष्भावस्सिद्ध इति भावः। आचातु प्रातिपदिकस्य तु रुत्त्विपदां ते चेति व्याख्यातं। तन्न प्रामाण्यस्व
धो कथ्यपोग र न्या घस्मिद्याघते। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वात्। ननु धातोरवयवत्वरनिर्देश्य धिकरण्येनान्वये क्विंतन स्यात् दुहेर्दीर्घः तिप तेन स्यं
त्व भावो न स्यात्। दुघिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तत्सम्भवेन तत्वाभावात्। उपदेशसुत्रणावयवेनुवश भावादित्यत आह। व्यपदेशिवद्भावेनेति
न वयवो धातुरित्येवव्यपदिश्यतां तथा च गर्धवितिसिध्येदितिवाच्यं। अर्थवत्ताक्रियत्यपदेशिवद्भावः। नत्वाचयवोर्यथानि तितस्य धातुत्वव्यपदेशसंभवा
वदिति क्विपः प्राक् प्रहत्त्वाणां धातुसंज्ञायां निरपवाहत्वेनावस्थितत्वात् तस्या दैर्धातो रिति पञ्चेतेनेम्यन्तत्वादिति भावः। धुगिति। दुह् प्रपूरणे क्विप्। वाद्रुहत्

त्वाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः। ८।२।३७। धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च। एका
धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु दहनः स्यात्। गर्दभमाचष्टे गर्दभयति। ततः क्विपि णिलोपो गर्दप्। रूस्नौति निवृत्तम्। स्ध्वो
ग्रहणसामर्थ्यात् तेन। दुग्धं दोग्धा। व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः। नेष्यते चेति। धुक्। धुग्। दुहौ। दुहः। एवं च लिट्। धुक्षु। धाक्षु हृत्सु
हष्णिहाम्। ८।२।३३। एषां हस्य वा घः स्यात् झलि पदान्ते च। पक्षे ढः। ध्रुक्। ध्रुग्। ध्रुट्। ध्रुड्। द्रुहौ। द्रुहः। ध्रुग्भ्यां। ध्रुड्भ्यां। ध्रुक्षु। ध्रुट्सु। ध्रुट्त्सु
वमुहृष्णिहाम्। इग्यणः सम्प्रसारणं। १।१।४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात्। वाह ऊठ्। ६।४।१३२। भस्य वाहः
वाह
सायां मुहवैचित्ते। ष्णुह उद्गिरणे। ष्णिह प्रीतौ। दुहेर्दीर्घानाञ्चित्सम्प्रासे। अन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं। नत्र
संप्रसारणमूठ् स्यात्॥ १॥
यो दिवादिषु नेनैव क्रमेणाव्यवस्थितेन तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु दिवादौ पठितगणस्य पुष्पादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु। धातुगणसमासप्रे
धातोरनन्तरं श्रुत्नकरणस्य सूत्रत्वेनातिप्रसङ्गशङ्काया निरवकाशत्वात्। मेवं तथा हि सति पदद्वयं किरो भ्रुकरो धुरदश्चादिनासिध्येततिर्दिश्य पदद्वयं नवेति
न। इग्यणः। यणः स्थाने इति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणान्नान्योन्याश्रयः। नत्तु यणः स्थानिकस्येकः संप्रसारणत्वे प्रदर्शिते न
त्रत्र कोलकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिट्। तस्य यण्स्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात्। तरपप्रतिलक्षणस्यागतो

वरः। यथासंख्यसंबंधात्संप्रसारणसंज्ञाऽत्र न भवतीति। नन्वनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानात्कथमिह यथासंख्यस्य लाभः। नन्वेवमस्थानयोगोऽपि
नेतिवाच्यं षष्ठीस्थानेयोगेत्यस्यानवकाशत्वात्तत्र मनुवर्त्याभावात्स्थानयोगस्याभावात्। अत्राहुः। नेदं वाक्यं संज्ञाप्रयोगेन संप्रसारणस्येति सूत्रे तद्भावितग्रहणं द्विः
न्यत्र हृस्वदीर्घसंप्रसारणस्यादेशत्वेन भवति। तदुक्तं स्थानिवत्सूत्रेः संप्रसारणशब्देनाभावितत्वात्। नन्वेवं मध्यस्य गुणो अस्य गुणः रमादौ रुचः संप्र
णायां संप्रसारणं चेतिपूर्वरूपं स्यादिति चेन्न संप्रसारणे पूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तत्वात्तथा णोदोगस्य व्यपस्थानं
स्थानात्। अत्र नव्याः। ब्रुवः संप्रसारणमित्यादिविधिप्रदेशे येनयगादक इति पठितात्संप्रसारणसंज्ञासूत्रं तत्कृशकामित्याहुः। वाहऊठ्। एतेन धन्नूहस्ति।
ष्यणार्थं अकारो हल्लेन्मयमितोऽन्वस्तकः। अत्र भस्येत्यपि क्रियते। वसोः संप्रसारणमित्यतोऽनुवृत्ते संप्रसारणमूलेन विशेषणेन नाल्लोपस्येति न भवति लघ्ने

सारणाच्च। ६।१।१०८। सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। एतेन धन्नूहस्सु विश्वौहः। विश्वौहेत्यादि। छन्दस्येव णिविरितिपक्षे
सन्तादिर्वा चतुरनडुहोराम् उदात्तः। ७।१।९८। अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे स चोदात्तः। सावनडुहः। ७।१।८२। अस्य सनुम् स्या
परे। आदिरत्यपि कारात्परोऽयं नुम्। अनेन विशेषविहितेनाम् पित्वादमः स्थानायाव्यते। आमा च नुम् वाध्यते। सौ लोपः। नुमविधिसाम
र्थ्यात्सुसंस्थितिरन्नुच। संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न। अनड्वान्। अमसम्बुद्धौ। ७।१।९९। चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ। आमोऽपवादः।
नड्वान्। अनड्वाहौ। अनड्वाहः। अनडुहः। अनडुहा॥ ९ तरादृ। भस्य वाहऊठ् इत्यादि। प्राचा तु वाहो वा शब्दस्य संप्रसारणं स्यादित्युक्तं तच्च फक्किनाऽ
परतया कथंचिन्नेयमित्याहुः। ७।। संप्रसारणाच्च। अभिपूर्वरूपत्वात् पूर्वरूपत्यनुवर्तते। इकोयणचीत्यतोऽचीति वर्तते। कः पूर्वपरयोरितिचोपिक्रियते। ननु सह
रणारचीत्यादि। छन्दस्येवणिविरिति। वहश्चेति सूत्रे भजो ण्विः छंदसि सहइत्यतो ण्विः प्रत्ययस्य छंदसीत्यस्यानुवृत्तेरिति भावः। स्यादेतत्। वाहऊठ् इत्येव
संप्रसारणमेवात्र विधीयतां नस्यल्लघूपधगुणो हि दिरेवाऽऽयिति द्वौ सिद्धे विश्वौह इत्यादि किमूठ्ग्रहणेन सत्यं। एवं स्थिते क्रियमाणमूठ्ग्रहणं बहिरंगपरि
भाषां ज्ञापयति। तस्यां हि सत्यां जातस्य बहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादंतरंगो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितं। न च नकारान्तोपपदेऽकारान्तोपपदे अपपदे च

ने चेत्। अत्राहुः। कैयटादयः। भाष्यकारोक्तव्यापकत्वलेनैव नाडशब्दस्येति त्वन्यथाभावोऽनुमीयते इति। एतेन नुम्यं च हनोतिभूषार्थश्रुतः। चतुरो। मैहः। मैहेन्या
ः परत्वात्। चतुरनडुहोः इत्याम् सर्वनामस्थाने इत्यतो नुवर्तनेनावाहा। सर्वनामस्थाने इति। साम्नडुहः। आम्नोन यो रित्यतो नुमनुवर्त्याह। नुम्स्यादिति। नि
हुतेन पाक्षुदासामान्यविहितः सौ सुडिवनुमाश्राम्वाध्यनाभिन्याशंकां निराकरोति अवर्णान्तरो यमित्यादिना। उपजीव्यकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाध
नेतिभावः। अमा चेति। विशेषविहितेनापीत्यनुपपन्नते। आमा चतुर्नुमबाध्यत इति केचिन्निवदंति। तस्यायमर्थः। चतुरनडुहोरित्यत्र परत्वादामित्युक्ते पुनः प्र
युनाच्च पुंसकस्य रूपलत्वदति नुमभवत्येव न तु वाध्यत इति। नुमोरत्नमाशंक्याह। नुमविधिसामर्थ्यादित्यादि। विधानसामर्थ्यात् सर्वत्राविशेषेन नुमाभि

नुस्वंतुध्वंसनडुहान्दः। ८।२।७२। सानावसनास्य स्वंसादेश्च स्वस्यान्पदान्ते। अनडुह्भ्यामित्यादि। सान्तेति किं विद्वान्। पदान्ते इति किं। स्वस्तं। ध्व।
सहेः साडः सः। ८।३।५६। साडूरूपस्य सहेः सस्य मूर्द्धन्यादेशः। तुराषाट्। तुराषाड्। तुरासाहौ। तुरासाहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि। तुरं सहते इत्यर्थे
न्दसि सहः इति ण्विः। लोके तु साहयतेः क्विप्। अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः। दिव औत्। ७।१।८४। दिवितिप्रातिपदिकस्यौत्स्यात् सौ परे। चलि
यत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावाद्धल्ङ्यादिलोपो न। सुद्यौः। सुदिवौ। सुदिवः। सुदिवं। सुदिवौ। दिव उत्। ६।१।१३१। दिवोन्तादेश उकारः स्यात् पदा
। सुद्युभ्यां। सुद्युभिः। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः। २। ॥ अमितिभावः। ननु एवमनड्वाहस्य त्रैलोक्यत्वेनाकृष्वीनितरूलत्वमथितस्यादिति चेन्न। अत्रा
कारः। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकस्स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नाशी न बाध्यते। भवति हि रत्वं प्रतिनुमो विधिरनर्थकः रुत्वं प्रति तु निमित्तमेवे
त्युक्तमिति। यनः। शकटं वहतीति विग्रहे अनसि वहेः क्विप्। अनसोडश्च। यजादिना संप्रसारणं अनडुह् इति स्थिते। आम्नुम्। सुलोपे च कृते च संयोगान्तलो
कारलोपः। ८॥ वसुस्रंसु। वस्विति प्रत्ययस्य लेन न तदंतं ग्राह्यं। वसस्रुसुरिति सूत्रान्तेऽस्य अनुवर्तनेन च चक्रोरेव विशेषणं। न तु स्रंसुध्वंसोरव्यभिचारान्। नाप्य
असंभवादित्यभिप्रेत्याह वसांतवसंतस्येति। सहेः साडः सः। सहेरिति किं। सहडेन वर्तते। सडः पदस्य नाम्निडश्यो न स्यादिति यथा सद्ड इति। सहड्स्यापन्त्यसा
ः दिव औत्। नकारउच्चारणार्थः मातिपरिकस्येति। अत्र द्युत्यन्वस्य दिवोऽद्वीतिरिति ल्याकोहि नन्त्रेणा सुयन्वस्य वा प्रहणं न तु दिव्कीडाशाविति धातो

तुवंधकस्येति परिभाषया तेनास्य तुरित्यादौ न भवति। न च नत्वांतरंगत्वान्नुटि कृते स्यात्तत्र श्रीत्वप्रसक्तिः विनिवार्यं। ऊर्ध्वं कृते स्थेकदेशविकृतन्यायेन वि
त्वस्यापि प्रसक्तिसंभवादिति दिक्। दिकउन् नपरकरणमिह तुभ्यामित्यादावुकारस्य संप्रसारणनाहल इति दीर्घप्राप्तेन निवारणायेत्याहुः। यंना
इति। न तेरूरवित्युरन्यत्यपांतस्थेतुर शब्दस्यातो जसि चतुरनडुहोरित्याम॥ ॥ षट्चतुर्भ्यश्चावहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितं। अर्था
र्नेशब्द्हारकंतेनतरंतविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति न तु बहुचतुरर्नेन— इत्यादि। गौणत्वे तु तुरं नेष्यत इत्यादिनात्रिल मिति।
भ्यामित्यनेन। रोः सुपि। सुपीति न प्रत्याहारः स्वरोत्तु तुपदेन। तेन पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेत च भवति। सुरवशान चौरित्येव सिद्धे प्रमादभोनिय
त्वाह। रोरेवेति रोः सुप्येव विसर्जनीय इति विपरीतनियमस्तिहनभवति। हलोनंतराः संयोग इत्यादिनिर्देशात्। शारोषि। अचो रहाभ्यामित्यनेद्वित्व
द्वचतुर्भ्यश्च। ७।१।५५। षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्या मो नुडागमः स्यात्। णत्वं द्वित्वं चतुर्णां रोः सुपि। ८।३।१६। सप्तमीबहुवचने रोरेवेति
नीपोनान्यरेफस्य। षत्वं च सुद्वित्वे पाक्षे। शरोऽचि। ८।४।४९। अचि परे शरो न द्वे स्तः। चतुर्षु। प्रियचत्वाः हे प्रियचत्वः। प्रियचत्वारौ प्रियच
रः। गौणत्वे तु नुणनेष्यते। प्रियचतुरां। प्राधान्ये तु स्यादेव। परमचतुर्णां। कमलड्। मत्वा व्याख्या च साणः। कमलू। कमलौ। कमलः। पत्न।
स्तु। मो नो धातोः। ८।२।६४। धातोर्मान्तस्य नस्य स्यात्पदान्ते। नत्वस्यासिद्धत्वाच्च लोपो न प्रशाम्यतीति प्रशान्। प्रशामौ। प्रशामः। प्रशान्भ्यामि
त्या कोशः इत्यनेनेति चानुवर्तनत इत्याह। न हिस इति। न न्या कुछित्वमेकस्य भरोरुरित्यसवर्णादित्यलोपे सिद्धमिष्टं। मैवं। लोपस्यैवेकालिकत्वेनपसेद्दयोः श्व
गान्प्रियाः चत्वारश्चत्वारि यस्य सप्रियचत्वाः। श्रीगत्वान्न्वदंतस्यापि चतुरनडुहोरित्याम्। हे प्रियचत्वन्नस्त्यं चतुश्चत्वंसंबुद्धावित्यम्। यंता कमलामिति। कम
विधिये त्यमरः। कमलमिति। तत्क्वोनिनत्वाचपदत्व इति णिचि रूप्स्वद्वा याद्दिलोपः। णिजंतात्क्विपि तेरनिटीति णिलोपः। एवं सत्विक माचसाणः सुविक्व
सुक्विलरत्वादिद्वोध्यं। ननेवंतोपमाचसाणलोपतो यानोयइतिपाना अपि सुसाधाः नन्वेवरहत्लोपाद्धल्लोपः पूर्वत्रिपुनिषेधेनेतिप्लोपः शंकनलोपाच्चो
लोपेकृतेन्योणिलोपस्य विलोपस्य च स्थानिवद्भावेनयकारस्य वलपरत्वाभावादितिचेन्मैवं। न पदांतेतिसूत्रेण यलोपे स्थानिवद्भावनिषेधात्। तस्माद्लो
१३२

पःस्वारेवेतियांतानोक्ताः। लांताः। पदांत इति। प्राचातु ह्रस्वीनस्य सुक्तं। तद्विफलत्वादुपेक्ष्य। प्रशानिति। शमु उपशमे क्विप्। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः॥
ःकः। कापनेर्डिमिति डिमिप्रत्ययेनिष्पन्नः किमशब्दः॥ विभक्ताविति। अत्र एतच्चाविभक्तावित्यनोः तुवर्ततइतिभावः। ननत्रइमइत्येवसूत्र्यतां। तेनति
दीनां किंवंतानामतिप्रसंगवारणाय त्यदादीनामित्यनुवर्तनेन त्यदादीनामिमः अः स्यादितिव्याख्यास्यतेनत्यादिशब्दान ग्राक् किमशब्दस्यपाठः कर्तव्यः। नानर्थ
निबेधइलोन्यविधिर्नभविष्यतिनत्किंकादेशेनेत्यत आह। अकच्सहितस्यापीति। इमोकारविधौ तु साकच्कस्य ककइति रूपं स्यादितिभावः। ननैवं
र्थत्वाभावादुपसर्जनेपिस्यात्। मैवं। त्यदादीनामित्यनुवर्त्यत्यदादीनां किमः इति व्याख्यानात्। इदमो मः। इन्दैः कमिर्नेलोपश्च इदम्। तदेः सःस्या

किमः कः ७।२।१०३ किमः कः स्याद्विभक्तौ। अकच्सहितस्याप्ययमादेशः। कः। कौ। के। कं। कौ। कान्। इत्यादि। सर्वेवत्। इदमो मः ७।२।१०८ इदमो
स्यमस्स्यात्सौपरे। त्यदाद्यत्वापवादः। इदोय् पुंसि ७।२।१११ इदम इदः स्थाने य् स्यात्सौ पुंसि। सोर्लोपः। अयं। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च। द।
मौ ७।२।१०९ इदमो दस्य मस्स्याद्विभक्तौ। इमौ। इमे। त्यदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः। अनाप्यकः ७।२।११२ अककारस्य इदम इदोऽ
स्यादापि विभक्तौ। आबितिप्रत्याहारः सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अनेन। हलि लोपः ७।२।११३ अककारस्येदम इदो लोपस्स्यादापि ह
लादौ। नानर्थकेऽलोन्यविधिरनभ्यासविकारे। आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१ एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात्। आभ्यां॥

नुवर्तनादाह। सौ परइति। इदोय पुंसीति किं। इयं स्त्री। त्यदादेः संबोधनं नास्तीति। प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्रमूलं। उत्सर्ग इति। तेन तदोः सः साविति नि
नत्यपोरिति किं। हे स इति भाष्यं। भोश्चश्चतभवन्तस्य तेनादिप्रयोगश्च नविरुध्यंत इति भावः। अनाप्यकः। आबिति प्रत्याहारेणतु टाप। विभक्ताविति निर्देश ए
त्वश्चेः। टादत्यारभ्यसुपः पकारेणेति। नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति। ननेवं विभक्तिपिपर्तिइत्यादौ भूतामित्। अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात्।
नार्थकेवलस्यार्थवत्वेपि द्विवेसतिसमुदायस्यैवार्थवत्वादित्याशंकायामाह। अनभ्यासविकार इति। आद्यंतवत्। असहायस्मिन् पूर्वोनास्ति स आदिः।
स्मिन्परोनास्ति सोन्त इति लोके प्रसिद्धं तदुभयमेकस्मिन्नसहायेनसंभवतीति तत्रातिदिश्यते। अपदिश्यानिकार्याणि नस्तुरनोयमतिदेश आरभ्यते। नवपर

त्यादिभिप्सतीति किमत्राप्यं तन्नत्रौपन्यासेनेति शंक्यं। नित्यत्वाद्धलि लोपस्य सदीर्घोन्यूर्वमेव प्रवृत्तेः। एकस्मिन्नित्युपमेयेसप्तमी दर्शनान्सप्तम्य
तिमित्यभिप्रेत्याह। आदाविवांनरवेति। आदिवनर्कि। श्रीपगवः। अन्नाराग्यात्सुरामनं यथा स्यात् भाष्ये त्वाचांत वदित्य पनीय व्यपदेशिवद्भावे कस्मिन्निति
हितं। निमित्तोपदेशोव्यपदेशः। मुख्योव्यवहारः सोस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्यवदित्यावत्। तेन मुख्यमेकस्मिन्नसह्यपि कार्यं स्यात् इत्यर्थः। तेन एया य।

मरसोरकौः ७।२।११ अककारयोरिदमदसोर्भिसैसेसन स्यात्। एनं। एभिः। अर्त्त्वं नित्यत्वात् ङे स्मै पश्चाद्धलि लोपः। अस्मै। आभ्यां। एभ्यः।
मात्। आभ्यां। एभ्यः। अस्य। अनयोः। एषां। अस्मिन्। अनयोः। एषु। ककारयोगे तु अयं कौ इमके। इमकं। इमकौ। इमकान्। इमकेन। इमकाभ्यां। इम
इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। २।४।३२। अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ। अश्वचनं साकच्कार्थं
तीयादौ स्येन। २।४।३४। द्वितीया टौस्सु एनद् इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे। किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुम्
पादानमन्वादेशः। यथा ऽनेन व्याकरणमधीतं एनं छन्दोऽध्यापयेति। अनयोः पवित्रं कुलं। एनयोः प्रभूतं स्वमिति। एनं। एनौ। एनान्। एने।
एनयोः। गणयतेर्क्विप्। सुगण्। सुगणौ। सुगणः। सुगणट्सु। सुगण्ट्सु सुगण्सु गण। अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः। सुगाण्। सुगाणौ। सु
ः। सुगाणं सुसुगाणाट् सुपरत्वादुपधादीर्घः हल्ङ्याब्भ्य इति लोपः। नलोपः। राजा। नङिसम्बुद्ध्योः ८।२।८ नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च। हे राजन्।
तु छन्दस्युदाहरणं। सुपां सुलुगिति ङेर्लुक्। निषेधसामर्थ्यान्न प्रत्ययलक्षणं। परमे व्योमन्। ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। चर्मणि तिलाश्च।
चर्मतिलाः। ब्रह्मनिष्ठः। राजानौ। राजानः। राजानं। राजानौ। अल्लोपोनः। अनुनवाल्लोपः स्थानिवत्। पूर्वत्रासिद्धमिति चेत् न। नापि बहिर
वासिद्धः यथोद्देशपक्षे षाष्ठीम् परिभाषा म् अनित्या इत्यसासिद्धत्वाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः। जश्वौ ष्टुत्वं। राज्ञः। राज्ञा॥ ६ ॥

काच्चत्वदिति हित्वं स्तिपतीति। अन्यथा आयंनोपृष्टितत्वाभावात् दिलं नस्यादिति दिक्॥ ॐ ॥ नेदमदसोः भाष्ये तु इदमदसोः कात् नियमार्थमिदं इदमदसो
मसुप्सेस्त्वादिति स्थितं। तथा तु इदमदसोः कादिति सूत्रितं तु काद्विसर्ग सरदमदसोरेवेति विपरीतनियमोपि संभाव्येत। तथा च पाचके वित्यादिनि सि

न्तेस्तु अत एवैव सूत्र द्वयं सुवचमित्याहुः। स्थायादेशान्तरत्वादनादेशः स्यादित्याशंक्याथामाहानित्यत्वान्डे सेदिति। इदमोन्वादेशे। नन्विदमो
मात्र विधायपि हलि लोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपं सिध्यति एतेन एनपो रित्यत्रानुविशिष्टेनादेशो विहितः किंमनेनाप्रग्रहणेनेत्यत आ
कस्याधिमितिप्यपीह। शित् करणान्यर्थं अकारस्याकारविधानसामर्थ्याद्देवसर्वादेशसिद्धेस्तथानुदात्तत्वार्थमेवाकारविधानमित्याशंक्यास्यात्र
लाघवशित्करणमित्याहुः अ अर् निप्रश्लिष्यनिर्देशे तु अनेकाल्त्वादेवसर्वादेश सिद्धेः शित्करणान्यत्वशक्यमित्याकरः। द्वितीयादौ सु। इदमो न्
रत्यतः इदम इत्यनुवर्तते। अन्वादेश इति चएतत्सूत्र सौरित्यत एनदित्यपितदाह। इदमेतदोरन्वादेश एत्यादि। अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेनादे
त्र इति शेषः। कार्यं विधातुमिति। अपूर्वं वोपपितुमित्यर्थः। इयदर्थं किंपाथीगेमर्याहामिति विधी वयः। एतयातं हि नेपियादित्यत्रानुरं पदर्थानु
धीयते किंत्वनूद्यते इति न तत्रैनादेशः। एतेनेन कं भी कुरथं नुमेनत दिसं गधेग्रहं मापयेत्यपि व्याख्याते। भीरुत्व स्यानुवापत्वेन विवक्षितत्वा
नाः। सुगणीति। क्विपन्तच अनुनासिकस्याकाति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपाशिलोपयोः स्थानिवद्भावः शंक्यः। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। को विधिप
भावाच्च। गणताः। निषेधसामर्थ्यादिति। पराशुनङि संबुध्योरित्यत्र पक्षुं तनामाश्रित्यकुं तस्य सत्वं तस्य च पदस्यलोपो नेति व्याख्यायनेत स
यलक्षणं सत्वमिति निरर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणाक्षो नकर्तव्य इत्याहुः पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्वमाश्रयाह।। नचेति। याशीप
भाषामिति। वाहऊठित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्यत्वादिति भावः।। ॥ ॥

१२५

ः सुप्स्वर। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमारंभ इत्याह। नान्यत्रेत्यादि। तेन राजाश्व इत्यादौ सवर्णदीर्घे कर्तव्ये नलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः
मुदाहरति। आनमित्यादिना। सुबाश्रितो विधिः सुब्विधिः। स्वरविधौ यथा। द्विवचनं ऽचि संज्ञायामिति समासे नलोपे कृते अव्ययीभावे पूर्वपदं ज्ञानमिति। अन्ये
प्रत्यय स्वर इति पूर्वपदायुदात्तत्वं मा भूत् नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। संज्ञाविधौ यथा। पञ्चन् नलोपे कृते पौन्यादिना ष्णान्ता षट् इति षट्संज्ञा स्यात्। अन्ये तु दे। द्विगुः श्रीगुप्तदं
त्यास्तु उदाहरणे अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् घि संज्ञानाशे इति द्वंद्वे घीति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः। कृति तुग्विधौ तु उत्तरत्र हस्वात् ब्रह्मभ्रूणोनि विहितं क्विप
हस्वस्येति तुक् न कृति तुग्विधावितीति किं। वृत्र हन्छब्दं च हस्वादेव छे चेति तुक्। यद्यपि इत्तत्र हस्वामिन्यत्रासिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्यनेनैव नलोपस्यासिद्ध
लोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति। न यथा सुप्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्व इत्यादौ सवर्णदीर्घे
इत्यादावनेन नेत्त्वं च न राजभ्यां राजभिः। राज्ञे। राजभ्यां। राजभ्यः। राजभ्यः। राज्ञः। राज्ञोः। राज्ञि। राजनि। प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा प्रतिदिवानौ। प्रतिदिवा
अस्यमविपर्ययेः ऽल्लोपे कृते। हलि च। ८।२।७७। रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इकोदीर्घस्य हलि। न चात्र ऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ।
त्वे पदान्। बहिरंगपरिभाषानु कान्या येन न प्रवर्तते। प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्ना इत्यादि। यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः। न संयोगाद्वमन्तात्। ६।४।१३७॥
र म संयोगादिति कारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्यामित्यादि॥ ❀ ॥
ति। तथापि। अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुक्ग्रहणं। तेन यथा सा रत्यादि सिध्यति अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यान्तस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात्प न।
नवचनानानंतर्यं बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरित्यत्र यथांतरंगे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमिति हरदत्तादिमतेन कैश्चिदुक्तं। उत्तरस्या एव अचमानंतर्यमिति कैयटमतेन तुनात्र व
रिभाषाप्रवर्तते। यासेत्यत्र दाप् तु सन्निपातपरिभाषामपि बाधित्वा तथा सुपो रिति निर्देशादेव सिध्यतीति ध्येयं। प्रतिदिवेति। कनिन्तु श्वपित सिवाजि पन्निर्युमनि
कनिन्। हलि च॥ वीरुपधाया दीर्घ इक इत्यनुवर्तते विशिपिधातो इत्यनेन धातोरिति च न चात्र धातुग्रहणं वीरित्यनेन विशेष्यते विशेषणेन तदंतविधिः सुप्त इह यदुपाध्या
नो रित्यादि। रेफवनस्य तु गीर्धूरिति पूर्वत्रतिगीर्णो पूर्णो इत्याद्युदाहरणं धातोः किं। रेफान्तस्य परस्य माभूत्। अपिः करोति। यातुः करोति। ननु सुधातोरन्तु वर्तनं परं तु वीरि

पधानो विति किंतु इमि शेष्यनेरेफ्यांनस्य रकोदीर्घः स्यात्रीच रेफवकारी धातो स्थैत्। अंतशब्दोत्र समीपवाचीनया चोपधायांचेतिसूत्रेत्य कुंगक्षयनेनैव
र्द्धे तीन्यादिरूपसिद्धेरितिचेन्न। भिवे। कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसंगः स्यात्तस्मात्वीरित्यनेन धातुरेवविशेष्यः। एतच्चाकरेस्पष्टं। पच्चूपधायां चेतिकिं। श्विदुपन्यस्ते। नृत्त्वा।
रस्यानुपधात्वात्। उक्तन्यायेनेति। पथ्यादिशपरेपाद्दीयरिभाषाप्रतिरोधे स्यामिहतयेत्यर्थः। प्रातिदीव्रद्दति। नभकुर्छुरामित्यत्रवोरित्यनुवर्तनादेफवांनस्येव
वेपरत्वनिर्दीर्घनिषेधोत्र शंकाः। मांतस्येहभन्वात्। यन्नेति। वृत्रवान्मन्त्रा। सुयज्ञोर्ङ्वनिप्। ब्रह्मण्वइति। सर्वधातुभ्योमनिन्निति प्रकृत्य हे हेर्नीचेतिनस्यानविधान
नहन पूषार्यम्णांशौ। ६।४।१२। एषांशावेवोपधायादीर्घोनान्यत्र। इतिनिषेधप्राप्ते। सौच। ६।४।१३। इन्नादीनामुपधायादीर्घः स्यादसंबुद्धौ।
सौपरे। वृत्रहा। हे वृत्रहन्। एकाजुत्तरपदेणइतिणत्वं। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। वृत्रहणा। वृत्रहणौ। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु। ७।३।५४। ञितिणितिप्रत्यये न।
कारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्। हन्तेः। ८।४।२२। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्। प्रहण्वान्। अन्तर्हण्यः। ८।४।२४। हृ
तेरत्पूर्वस्यैवनस्यणत्वंनान्यस्य। प्रघ्नन्ति। योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्यविधिर्वाप्रतिषेधोवेतिन्यायमाधित्य। एकाजुत्तरपदेणइतिणत्वमपिनिवर्त्य
नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपोनस्यानिवृत्। वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना। इत्यादि। यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ चेत्कस्मिन्कृते णत्वं माभूदेवेनोक्तं तद्भाष्यवार्त्तिक
विरुद्धं। एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन्। यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इन्नोः नर्थकत्वेपि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणमभ्यवायेन। अनिनस्मन्ग्रहणान्य
र्थवताचानर्थकेनचतदन्तविधिप्रयोजयन्तीतिवचनात्। अर्यमणा। अर्यमणि। पूष्णि। पूषणि॥ ८ दृह्यन्तशब्दोयं निष्पन्नः॥७॥ इनु हन्। सर्व
नेचासंबुद्धौ इत्यनेनैवसिद्धेनियमार्थमिदं तदाह। शावेवोपधाया इति। उपधादीर्घस्यानियमः। तेन वृत्रहायतइत्यत्र इत्यत्रार्थेधातुकयोरितिदीर्घोभवत्येव।
ोत्वमानुनासिकस्य क्विझ्झलोरितिदीर्घः सोपिनियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादितितु मनोरमायां स्थितं। शावेवेतिनियमादीर्घस्याप्रा
सौचेति। विस्त्रोरितिवक्तव्ये योगविभाग उत्तरार्थः। इन्नहेति। वृत्रंहतवान्। ब्रह्मभ्रूणेतिक्विप्। हन्तेर्हस्येतित्रितिणितीत्यनेन हंतेर्विशेषणं। नकारेइतितु हस्यनियाम
बोध्य। पदहानिणिन्नाः सर्वेपि हस्येवविशेषणं त्रितिणितीत्यंशेयेन नान्यवधानन्यायेनद्व्यधव्यवधानं स्वीक्रियतेतेनघातःघातक इत्यत्र कुत्वभवति। इहतन भ

नीपतिह्ननीयते इत्यत्र ह्लनीय कद्रिति स्तथाभाष्य कैयटयो स्पष्टं। इंतेरपूर्वस्येति सूत्रे योगविभागेन त्यागाच्चेत्। इंतेरिति निसंज्ञेत्यत्र स्ते उदाहरणमाहुः न त्वन्तादि
पयुक्तमं शमाहुः। अतःपूर्वस्य। एकाजुत्तरेति। नचात्रोपेक्षुतेस्य कार्यं नास्तीति वाच्यं। पूर्वस्माद्पि विधौ स्थानिवद्भावात्। नचपूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति वाच्यं
दोषः संयोगादिलोप लत्वणत्वेष्विति कैः। निवर्त्यं तदिति। कुमतिरिति यत्वान्तमपि निवर्त्यं त्रएवेति बोध्यं। भाष्ये तु कुम्य वाप्येहादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्रयो
जनं सु प्रप्यानिहन्तेरपूर्वं प्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्युक्तं। एतच्च वार्तिकाद्यर्थवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः। वार्तिकेन सूत्रास्य च प्रत्याख्याना पेक्षया योग विभाग
तिकार्योपसंग्रहस्येव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितं। ननु न पूर्वस्येत्यत्र तपरो विवक्षितो न वा यदि विवक्षितस्तर्हि वद्धघ्न त्रहा कीति सिध्येत्। यद्यविव
क्षा घानीति चिशांमे पिणत्वं स्यात् न न घ कुम्य वाप्येहादेशेषु प्रतिषेध इति वचनं सीकर्तव्यमेवेति किमनेन योगविभागेन। अत्राहुः। तपरोत्र विवक्षित एव नच
जीन्यत्रणत्वासिद्धिः। णत्वस्यांतरंगत्वेन तत्। कार्यं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात्। नचत्रैपादिकेंतरंगत्वात्परिभाषानप्रवर्तत इति वाच्यं। कार्यकाल पक्षाभ्यु
पगमेनैवमंतरंगत्वप्राघातीन्यत्रापि स्यादिति वाच्यं। पूर्वं धातुः साधनेनयुज्यते इति पक्षेण त्वस्य बहिरंगत्वात्। एतदनुरोधेन पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षा
श्रयणात् इति। अन्ये तु हन्तेरपूर्वस्येत्यत्र उपसर्गादित्यस्यानुवृत्तिं स्वीकारात् योगविभागेन सामर्थ्येन भ्रूणघ्न इत्यत्र एकाजुत्तरेत्यादिना णत्वाभावेपि
तरणत्वानं दुर्वारमिति कुम्य वाप्येति वार्तिकं स्वीकर्तव्यमेव। योगविभागस्थानंतरस्यैतिन्यायबाधेनापि चरितार्थत्वादुपसर्गसंबंधस्यापि बाधे सामर्थ्याभा
व्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु विधीयमानः क्विप्प्रत्ययः केवलधातोरेव स्यान्न तु सोपसर्गादिति ब्रह्मप्रहा भ्रूणप्रहेत्यादिरूपमेव दुर्लभमिति वाच्यं। आनी
त इत्यवानुपसर्गेति सामान्यापेक्षज्ञापकान्सोपसर्गादि हन्तेरपि ब्रह्मभ्रूणेति क्विप्संभवात्। अनुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेनूक्तवार्तिकमे
तस्याहन्तेरिति योगविभागोत्र निरर्थक एवेत्याहुः। मा पयेनोक्तमिति। इत्यं हि तदीपो प्रंघः भसंज्ञायामध्योपे उत्तरपदमनच्कं स्यादिति वक्ष्यत्र भ्राल्
नो एकाजुत्तरपदत्वाभावान्नातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिष्वेति विकल्पो भवति। एतत्रघ्नो इत्यप्रण इति। तद्भाष्येति। किंच अत्ति पिलात्वेन्य संयोगेन अत्तिप्र
तरस्मिन्निमित्ते भात। तस्या प्रह्णीत्युक्त्वं तरस्यैव वाच्यत्वात्। एकाजुत्तरेत्यस्याप्रवृत्तावपि कुमतिग्रिति चेत्स्य दुर्वारत्वान्नैकल्पिकत्वं णत्वस्यासंगतमेव॥ ९ ॥
वेति

षायामपि पूर्वप्रसूत्रस्य शास्त्रस्यासिद्धत्वादेकादेशानन्तरं परत्वादेशः कुमतिनिचेन्नसाप्रशस्यामानिपदिकान्तेति वैकल्पिकमेव णत्वं भवतीति वाच्यं। नहि योगे योगेऽ
नत्वेन करणमिति भाष्ये दोषस्यानुक्तत्वादिति दिक्। अनिनस्मन्ग्रहणानीति। अन्वर्थग्रहणे त्वर्थवता सामर्थ्येन स्वानर्थकेन च। दण्डीत्यर्थवता। वाग्मीनान्तेनार्थकेना
शार्दिस्यार्थवता। सुस्रोतासङ्ख्यानर्थकेन। दण्डकुरोश्यान्तोऽत्यन्तर्गतः। मनःसुप्रमैन्यर्थवता। सुप्रथिमात्वस्यानर्थकेन। एतच्च द्वयः पौ धामिति सूत्रे भगप्र
र्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं विधियित्वा भ्रमिन्मत्रयो अर्णत्वस्य ग्रहणं माभूदिति हि तत्र अंग ग्रहणं कृतं तन्न चापार्थकमनर्थकेनादेव तदङ्
देरतौ चायं तेने अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्येति॥ ॥ मघवा बहुलं। अर्वणस्त्रसाविनञः स्त्रस्य इति वर्तते नेतदपेक्ष्या च मघवेति च सौर्थं प्रथमा। नत्वाह
चा बहुलं। ६।४।१२८। मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋ इत्। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७।१।७०। अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्च
श्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। मघवान्। हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्न भवति। बहुलग्रहणात्। तथा च श्रु
तीति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्य मत्सूत्रममा स्यानमाकरेऽह विजेः शिति निरुक्तौ मखेषु मघ
सावितिभट्टिश्च मघवन्तौ। मघवन्तः। हे मघवन्। मघवन्तौ। मघवन्तौ। मघवतः। मघवता। मघवद्भ्यामित्यादि। तत्त्वाऽभावे। मघवा। कर्मीवति
तिवनिवन्तमध्योदात्तत्स्वरस्यैव। अनोदात्तत्त्वं लोकेपीति विशेषः। मघवानौ। मघवानः। सुटि राजवत्॥ ॥ मघवन्शब्दस्येति अधातोरिति। अधा
तुर्यस्यापीत्यर्थः। अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थं। उगितो धातोश्चेद्भवति तर्ह्यञ्चतेरेवेति। एवं च गोमानिवाचरति गोमान् इत्यादौ संप्रति धातुत्वेऽपि विध्यर्थ
ग्रहणं। एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति। नन्वञ्चतिग्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति व्याख्यायतां धातुग्रहणं त्वपनामिति चेत्।
व्याः शुमत्यात्रविषयको नायं नियमो धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते नेह न। उखास्रत्। इति। उगितश्चेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात्। तनन्च प
देशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्याये तन्तर्हि पूर्वोक्तगोमानित्यादौ स्त्रियामुगितश्चेति ङीप्प्रसज्येत। आचारक्विबन्तस्यौपदेशिकधातुत्वाभावात्।
पत्तिः। अधातोर्ग्रहणं दिवसूत्रकृता न त्वनुमन्येप्यन्तरङ्गत्वमानादिति दिक्। ननु नलोपिनो ञ्चतेरेव नुमागमः स्यात्प्राप्तोऽर्थः सः कारवतोऽञ्चतेरिति

स्वार्थकत्वात्कयमेतस्य सामान्यनियमार्थतेति चेन्न। उच्यते। अत्रामित्यत्र न लोपोऽविवक्षितः। तथा च पूर्वोक्तनियमार्थता भाष्यकैयटाद्युक्ता संगच्छत
ार्थस्यांचतेर्नुमि सत्यपि नचापदांतस्येति सूत्रेणाणि परामाश्रित्य नन्वजातेरनुस्वारविधानेऽसामीहितरूपासिद्धेः। न्यक्षिपदे नानुस्वारस्य शर्युपरिनत्व
वारे परे नुमोऽनुस्वारे सति अनुस्वारवद्रूपमिष्यते। अनतिचेति द्वित्वे न तद्रूपस्य न वापि मते दुर्वारत्वात्। न च भवन्मते द्वित्वे नानुस्वारस्य यंसादिनि
शेकृशीति लोपेन निवारयितुं शक्यत्वात्। लोपाभावपक्षे त्र्याणां ययांस्यादिति चेन्न। भाष्यकैयटाद्युक्तनियमानुरोधेन ननूलीकारे बाधकाभाव
नुरोधेन जातिपक्ष एव वात्राश्रयणीयः। नुमागमः स्यादिति इदितो नुम्धातोरित्यतो नुमनुवर्तनत्वूतिभावः। नन्वकुर्वन्निति त्याराविव संयोगांतलोपस्या
न्तानां नलाभावादीर्घत्वं नस्यादित्याशंक्याह। इह दीर्घः कर्तव्य इति। बहुलग्रहणादिति। कचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः। बहूनर्थान् लातीति बहुलं॥ :
पसर्गे इति कर्मण्युपपदे कः। श्वन्नुक्षन्निति। श्वन्नुक्षन्पूषन् प्लीहन् क्लेदन् स्नेहन् मूर्धन् मज्जन्नर्यमन् विश्वप्सन् परिज्मन् मातरिश्वन् मघवन्
णादिसूत्रेणेत्यर्थः। निपातनादिति। महेर्हकारस्य घकारः अनुगागमः। कनिप्रत्ययश्चैतत्सर्वं तत्र निपातनादित्यर्थः। प्रत्याख्यानमाकर
निफलभेदेनादेशस्य प्रत्याख्यानासंभवात् आदेशपक्षेऽपि दीर्घो भाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणात्संयोगांतलोपस्य नासिद्धत्वमित्युक्तं। य
नुष्यक्षेपिच्छांदसत्वाच्च दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति। तत्र मनुवंतस्य छांदसत्वे मानाभावात्। उदाहृतभट्टिप्रयोगविरोधाच्चेति दिक्। छंदसीव निपा
नार्थ ईवनिपौ स्तः छंदसीति वार्त्तिकार्थः। सुमंगलीरियं वधूः मघवानमीमहे इत्युदाहरिष्यति वैदिकप्रक्रियायां। अं नो सन्निति नियमोऽपि श्वन्नुक्ष
क निर्वृत्तावगत इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रंथपर्यालोचनया आद्युदात्तत्वं लभ्यते। तथापि उणादिसूत्रे अरुणः सुपर्णः पूषात्वेनो न यत्नेन अपि मूर्धादि
इत्यादौ तस्य लोपाभावानामुदात्तादीनां मतो यत्नस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः॥

अल्लोपोन इत्यतो ऽन इत्यपकृष्य व्याचष्टे। अन्नंतानामिति। अन्नंतानां किं मघवत इति। यद्यपि नस्तृतादेशे ऽप्येकदेशविकृतन्यायेनान्यत्वादन्नंतत्वं न त्वास्ये
तिशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारांतस्यैव संप्रसारणं न त्वन्येत्याहुः। वार्त्तिककृता तु श्वादीनां संप्रसारणे नकारांतग्रहणमनकारांतप्रतिषेधार्थमुक्तं। नन्वे
मान इत्यल्लोपादुर्वादिरिति चेन्नैवं। भाष्यकृता पूर्वोक्तवार्त्तिकमत्रानुवर्त्य अल्लोपोनः नकारांतस्यैवेति व्याख्यातत्वात्। एतच्च नातः इति सूत्रे भाष्ये
तेन च इह पीवरी राजकीयमित्यत्राप्यल्लोपाभावः सिद्धः। वनो र चेत्यनुकृते त्वादेशे कृते नकारांतत्वाभावात्। स्त्रियां मघवतीति। मघवन्तौ मघव
त्स्विति गतिविशिष्टपरिभाषया धातुगिरत्वामिति तु मनशंकाः। विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणात् इत्याहुः। न संप्रसारणे ऽकः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारण

श्वयुवमघोनामतद्धिते। ६।४।१३३। अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात्। सम्प्रसारणाच्च आद्गुणः। मघोनः। अन्न
नाद्भिः। मघवतः। मघवता। स्त्रियां मघवती। अतद्धिते किं। माघवनं। मघोना। मघवभ्यामित्यादि। शुनः। शुना। श्वभ्यामित्यादि। युवन्शब्दे व
विकृते। न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणं। ६।१।३७। सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात्। इति यकारस्य नेत्वं। अत एव ज्ञापकात्
स्य यणः पूर्वसम्प्रसारणं। यूनः। यूना। युवभ्यामित्यादि। अर्वा। हे अर्वन्। अर्वणस्त्रसावनञः। ६।४।१२७। नञा रहितस्य अर्वन्नित्यस्य अ
ङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ। उगित्वान्नुम्। अर्वन्तौ। अर्वन्तः। अर्वन्तं अर्वन्तौ अर्वतः। अर्वता। अर्वद्भ्यामित्यादि। अनञः किं। अनर्वाण

वर्तमानेऽपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशांतरस्थस्य श्वयुवमघोनामित्यपि संप्रसारणं निषिध्यते। तदाह। इति यकारस्य नेत्वमिति। यून इति। ननु अव्य
वधानात्कथमत्र निषेधः। विध्याद्यभिव्यक्त्यादावव्यवधानेऽपि निषेधस्य चरितार्थत्वात्। न च मवर्णादौ चेत्कृतेनाव्यवधानमिति वाच्यं। अचः परस्मि
न्यायानिवृत्तात्। अत्राहुः विदेशस्य निषेधार्थात्पुनः संप्रसारणग्रहणादेवाव्यवधाने यत्र निषेधाः प्रवर्तिष्यते इत्यदोषः। न च व्यध विध्यतीति विदेशस्यैव नय
संप्रसारणे कृते वकारस्य तद्भावाय न संप्रसारणमिति सूत्रं प्रवर्त्य पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति शंक्यं।
अन्येन हल्लादिशेषापवाद इत्याकारेस्य श्रुत्वात्। उत्तरायास्य देशस्थापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति। न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यातत्वादिति। अर्वणः

हृान्तारहितस्येत्यादि। असा विति पर्युदासे विभक्तौ परत एव स्यात्। ततस्थानिनीत्यादौ न स्यादित्याशयेनाह नत्वसाविति। नन्वेवमर्थं भिपदृत्यादावतिप्रसंगः। अंगे
न प्रत्ययप्रत्ययस्य लोपात्तु कास्तुभ्यमित्यनात्र प्रत्ययलक्षणाभावात्। एतेनवाहेरनुप्यन सर्वस्वरगर्वगर्वे इति धातूपसर्गप्रयोगो व्याख्यातः॥ नन्वेवं स्यानिवद्भावे शरत्नि
वेगंक्षमद्दित्वाव्ययस्य सुपनिड् परादेशास्यानिवत्वस्य विनिश्चितो ग्रंथ्यमनूपपन्नं किंप विरोधानमुदाहरणमात्रं चेतिविकल्प्यमनांप्य। अव्ययस्यांगपराभ्यां पृथक्
य स्यांदिति मनोरमायां येदुक्तं नतु कथं संगच्छेत। अव्ययस्योक्तरीत्यानंगत्वात्। नच नञ्जमतेत्यनेनांगकार्यनिषेधे पंगसंज्ञापा अनिषेधाचोक्तरीत्
यं। प्रत्ययेपरतः पूर्वस्य यत् कार्यं मांगमनांगंवानत्सर्वं नञ्जमतेत्यनेन निषिध्यते इति पक्षोक्तौ निषेवेति सूत्रस्य मनोरमाग्रंथपर्यालोचनया तु मनायर्दे
गासंज्ञाया अव्ययस्यीकार्यत्वात्। तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वात्। परित्तु कातु तेष्णगतं सी क्रियतेतरां अयं ग्रंथो यथि पंचम्या च सत्व या चोरित्यत्र यं
तु भनेपस्य इच्छत्यनु। तथा अव्ययस्य पृथगन्वयस्तु राहस्य मनादिहनलोपो नभवति अलोपस्तु अनंगत्वाच्चेति म्हौरिकप्रक्रियापंचस्य माणग्रंथेन सह
ता। नचा लोपो नरत्वनांगावयवाऽ सर्वनामस्यानयज्ञादिस्तादिपरो यो नितिव्याख्यानात् अलोपस्तन्त्र मा प्रभाचादनंगत्वादिति समाधानं चर्थमिति
पाम्भसंदैवस्यजादिस्तादिपरोयोऽनितिव्याख्यानवत् वस्त्वस्ययोः परतोयोऽनितिव्याख्यानसापितलाभात्। तस्मात्प्रत्यपृथगिन्येव वचोक्त्या अगापराभ्यामितं।
भसकृतमेवेति चेत्। अत्राहुः। नञ्जमतेनिरूते लुमनावुषेता निमित्तमंगस्यांगसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादितिव्याख्यायनेनराऽवर्णाश्लिनापंपको प्रवृत्ताव पंगसंज्ञा
नतारंगग्रहणंनत्र — त्वंसस्यगेचा परानांगमनांगंवेत्यादि मनोरमाग्रंथस्यानंगत्वादिति मूलग्रंथस्य च स्वारसपर्यालोचनया तु लापवादव्ययसांगत्वेफलाभा
नविशेषेण अहू संज्ञाया अपि निषेधात् अंगग्रहणं नत्र रभसात्कृतमेव नच नञ्जमतेत्यनेन अङ्गसंज्ञानिषेधे पुवो रताकानिति सूत्रस्य भाष्यकैयटाभ्यां विरोधः स्या
मतं येनत्र पौर्वापर्यं नभवत्वात् तथा च नञ्जमतानस्मिन्निति सिद्धं तो यं निषिध्यत इति मनोरमाग्रंथस्य स्वरसतः संगच्छत इति। ननु रूपातो विदिग्रोचवमपि
स्याम्यतुपि अर्थं नाविनादि सेन्स्यतिप्रवृत्तीत्रनिघावितिनिवनिपितिवेदं अर्थं वैति सेन्स्यति रूपातोरेव स्यान्मदिपयर्गीत्यादिना वनिपितु लोकेप्यर्थं वैति सेन्स्यति। रूद्वि
॥ व्यामिवाहार्यवेगं पर्वह्रयसंपचसमपरत्यमरकोशान्तत श्चायोपिन भिद्यत इति किमनेन पूर्वेतोतिचेत्। अत्राहुः। नांतनांतयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सीपरेनत्पप

स्यायीमिरंतज्जनकोऽस्तु रितिनिश्चितत्रीनत्रिति। यत्तु केचिदुक्तं। अर्वन्नमघवनशब्दयोर्दीर्घोरविभाषायामसाधुत्वमेव अर्वणस्त्रसावनञ इत्यनेन नशिष्यं ज्ञापकं रसंदिग्धम। मतुव
ना च छंदस्युभयदर्शनाद्विति वार्तिकादिति तत्त्वयापानतः। वार्तिकस्य वनिवर्तेनमघोदाहरणपरत्वात् छंदस्येव वनिविधानात्। तथा चार्थोर्दर्थः। वाहेर्गुप्यते सहस्त्र
इति माधुर्यक्तौ। अर्वाणौ। अर्वन्त इति। अपरे शिवमनावेन। वर्चतन्नाप्त्वादेशः। नचाथ्यपरे शिवमनादेशः मानि पदिकेनेति वाच्यं। तस्य प्रत्ययविधि विषयत्वात्। पथिम।
इनिरित्यत्र इनिरितिपरमेकिदित्यतः किदित्यनुवर्तमाने मेवयदृत्यनेननिष्पन्नोमथिन्शब्दः। पतस्यचवात्विनि। पथिन्। ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः। ततोमनथिनि
सिचितिनिवोध्यं। ननु अस्थिर्दधीतिसूत्रेउदात्तनयपठितेमपन्नसीसिद्धवनदुदात्तस्तदात्तग्रहणं गुणाअभेदकाइतिपक्षेज्ञापयतीतिनिर्विवादं। तथाचन

मथ्युभुक्षामात्। ७।१।८५। एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे। आ आदिति प्रश्लेषेण शुद्धायाप्तव्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः। इतोऽत्सर्वनामस्था
ने। ७।१।८६। पथ्यादेरिकारस्याऽकारस्यात्सर्वनामस्थाने परे। थोन्थः। ७।१।८७। पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे। पन्थाः। पन्थानौ।
नः। पन्थानं। पन्थानौ। भस्य टेर्लोपः। ७।१।८८। भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात्। पथः। पथा। पथिभ्यामित्यादि। एवं मन्थाः। ऋभुक्षाः। स्त्रिया
न्नुलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः। सुपथी नगरी। अनृभुक्षी सेना। आत्वं न पुंसकेन भवति। न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सुपथि वनं। सम्बु
द्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः। हे सुपथिन्। हे सुपथि। नलोपस्य पूर्वत्रेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न। द्विवचने भत्वाट्टिलोपः। सुपथी। सर्व
नामस्थानत्वात्। सुपन्थानि। पुनरपि। सुपथि। सुपथी। सुपन्थानि। सुपथा। सुपथे। सुपथिभ्यामित्यादि॥ सिन्यसेवनेनानुनासिकोच्चारणीयं
स्तु नासिक्यस्वरः स्यादत आह। आ आदिति। इतोत्सर्वनाम इति निवर्तमाने पुनरत्वचनं किमर्थं एकेनैव इत्वेनैव पंथा इत्यत्र सर्वादेशो भाष्यमन्यत्र पाया
चितन्मैवं। ऋभुक्षणमिन्द्रमित्यत्र यथा पूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थमत्त्वस्यावश्यकत्वात्। थोन्थः। स्थान्यादेशौ द्व्यवयवपनगुणे
नसिद्धेदतोत्सर्वनामस्थान इत्येतद्भुक्षिवर्यनया गामत्तुक्त्वा वपिक्त ऋभुशः स्थानसंभवतीत्याशयेनाह। पथिमथोरिति। प्रसंगादाह। स्त्रियामिति। नान्त
। नपूजनादितिनिषेधादत्र ऋभुरित्यमन्यनेनेतिभावः। सुपथीति। एतः स्त्रियामितिक्षुनञ्ज्ञनः समासांतनिषेधनिष्पन्नत्वात्। सुपर्वोर्णकाविति नञ्जेसुप

यय: । पथ: प्राचीनेष्वेव सन्दृतिवर्तमाणानात् । पथिमथीत्यानं योन्यश्चलिंग विशिष्टपरिभाषया मा संविभक्तौ लिंग विशिष्टग्रहणं नभवति । अनेदं वो
आत्मनस्य्यातिपर्यायनिनन: क्विप । अल्लोपस्य लोपो । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पथिमथीन्यात्वं । थोन्थ: पंथा: । इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्वं न भवति । ऋ
परकरणात् । एवं नेकाचपूति पूर्णवा । भिन्नाप रत्ना । त्रिशनात्वा यो न्य: । संयोगपूर्वेकत्वात् यण् । पंथि यौ । पंथिय: । पंथियं । पंथिया । भस्य टेर्लोप: । पथ: । पथ
ओ । पथिभि । विन्यादि । एवं मंथीयते । क्विप । इति मंथा: । मंथियौ । मथिय: । ऋभुक्षा: । ऋभुक्षियौ ऋभुक्षिय: इत्यादि । एतेन इतोत्सर्वनामस्थानस्य स्थाने ना
परकरणं सुस्थमुक्तार्थमिति निहूरस्तन: प्रत्युक्त: आदेशेन परकरणस्यानावश्यकत्वे पिस्थानिनि तु पंथियौ इत्यादि सिद्धे पेनसाव सकलत्वात् । नतु नलोपस्य
पथिमथ्यृभुक्षामिति नस्थाने पंथ्या: ऋभुक्षा स्यादस्मेवमवितव्यं । न तु पंथा इत्यादि इति चेन् । अत्राहु: । नलोपस्यासिद्धत्वात् दिर्घोस्तु प

नापदं । १ । १ । २४ ॥ ष्णान्ता षट् ॥ ष्णान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड्भ्यो लुक् । पञ्च २ । संख्या किं । विप्रुष: । पामान: । शतानि सहस्राणीत्यत्र सन्निपातप
रिभाषया नलुक् । सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् । पञ्चभि: । पञ्चभ्य: २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् । नोपधाया: ६ । ४ । ७ । ना
मोपधायादीर्घ: स्यात् नामि परे । नलोप: । पञ्चानां । पञ्चसु ॥ परमपञ्च ॥ परमपञ्चानां गौणत्वेतु न लुक् नुडपि । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ
प्रियपञ्चान: । प्रियपञ्चा । एवं सप्तन् नवन् दशन् । ७ अन्यत्र सत्याहि पत्र एक एव सुप् निमित्तभूत: तत्रैव नलोप: सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वेन
नात्वनकारस्यात्वं किं नीकारस्येति ॥ ८ ॥ ष्णान्ता षट् । स्त्रीलिंगनिर्देश: संख्यां विशेषयितुं न तु समर्थ्या च पूर्वं न संज्ञा परमपि संख्याग्रहणमिह संक्षिपं
ति । इत्याशयेनाह । संख्येति । प्राचा तूपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तं न तत्पंचेत्यत्र नलोपे कृते पीत्यादि वक्ष्यमाणस्य ग्रन्थ विरुद्ध । संप्रत्यनान्तत्वेपि उपदेश
मासीदिति किमसिद्धत्वेनेति दिक् । सन्निपातेति । तथा उपदेश काल इति व्योस्थाने निश्चलम पीति भाव: । यत्त्वाहु: । परिभाषया अनित्यत्वाच्छुक् स्यादिति
दूसमान्ते । इष्टस्वलेप्य प्रवृत्तौ परिभाषया यत्किंचित्करत्वापत्ते: । परेत्वाहु: । उपदेशग्रहणमिह कृत: समानेन मित्याशंक्य षान्ताने तत्रग्रहणेसामर्थ्य
एकत्वलभ्यन इति । तदपि न । संख्यैत्यस्याकर्षेणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन चसामर्थ्योपक्षयात् । नोपधाया: नेतिशुत्तमपञ्चैकमगत्सविशेषणं । नलोपस्य

वर्तनं रूपमारंभः। गौणत्वेति। बहुवचननिर्देशसामर्थ्याद्गौणत्वान्नास्तीति भावः। प्रियपञ्चानामिति। नकारद्वयमध्ये चकारः॥ ॥ अष्टन आ विभक्तौ। सोऽन
ह्रालोपेन कृतः। कनिन्युवृषितक्षीत्यतः कनिनित्यनुवर्तमाने सप्तम्यष्टभ्यां तुट् चेत्यनेन सप्तन् अष्टन् पश्यैव निष्पन्नौ। रायो हलीत्यतः हल्ग्रहणमपकृष्यते। न
ञ्कारविशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे। हलादाविति। हलीत्यस्यानपकर्षणे तु अष्टानामिति न सिध्येत्। पररूपत्वान्नित्यत्वाच्च नुटः प्राग् नित्यत्वेऽन्तरंगत्वेन परसंज्ञ
नुटि प्रवृत्ते। न च यथोद्देशपक्षे अन्तरंगत्वात्प्रागेव कृतात्वस्य सत्त्वात् कार्येण विकृतत्वाय येन कृतात्वे पि सुत्वमेति वाच्यं। अस्मिन्धौ उक्तत्वात्पाणिनीनान्। किंच प्रियाष्टनः
न्नः। प्रियाष्टाः। प्रियाष्ट्न्। त्वाद्यपि न सिध्येत्। उक्तरीत्यान आप्यात्वमसत्त्वे विनिबोध्यं। अष्टाभ्य औश्। विनाऽत्वमवधिरेशः। ननु अनेकाल्त्वाच्छित् सर्वस्येति सूत्रे शित

ष्टन आ विभक्तौ। ७।२।८४॥ अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ। अष्टाभ्य औश्। ७।१।२१ कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात्। अष्टभ्य इ
वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति। वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वं अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात्। अष्टौ। पर
ष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः। २। अष्टानां। अष्टासु। आत्वाभावे। अष्ट अष्टभिरित्यादि पञ्चवत्। गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत्। शसि प्रियाष्टनः। हलादौ पूर्ववत्सा
पविधानसामर्थ्यान्नलोपस्यासिद्धत्वाच्च न तुक् नुम्। कार्यकालपक्षे त्रिपादीस्थस्य लोपस्यासिद्धत्वाद्वा। प्रियाष्टाहलादावात्वं जश्शसोरत्व सौ रजुभीयमानमात्वं साधा
रणं न तु गौणत्वात्। तेन प्रियाष्टनो हलादावप्यात्वं वैकल्पिकमात्वं। प्रियाष्टाभ्यां। प्रियाष्टाभिः। प्रियाष्टाभ्यः २। प्रियाष्टासु। प्रियाष्टौ राजवत्सर्वं हलादावप्यात्वं
इत्यादि। भषभावः। जश्त्वचर्त्वं। भुत्। भुद्भ्यां। बुधौ। बुधः। बुधा। भुद्भ्यां। भुत्सु॥ ९९ हलः अस्य अनेकाल्त्वादेव सर्वादेशत्वसिद्धौ न च शसीत्येतं यत्न

वंनालीति वाच्यं तदत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात्। न चैवमर्वणस्त्रसाविति त्रादेशस्यापि सर्वादेशता स्यादिति वाच्यं शंकायोगादरणसामर्थ्यात् अकारस्यैव अ
नेन तत्र सामर्थ्योपक्षयात्। न चैवमौ शित्वादेशकारः स्वर्णार्थस्य स्यादिति शंक्यं। अनुशतिकादिसूत्रे हलोकि कृमिति निर्देशेन ज्ञकारस्यैत्वं ज्ञाभ्युपगमा
त्। कृतनाकाराद्दिति। ननु हलीत्यपकृष्यतदस्तु कृतेन तत्कथं कृताकारतेत्याह। अष्टभ्य इति अष्टाभ्य इति कृतानासे रमनुकरणो न तु लाक्षणिकस्य संपद्यमानं
सिति वस्त्र मागारापकृते न तस्य वैकल्पिकतया तारायत्वार्थमष्टभ्य औशिति वक्तव्ये इति भावः। इदमिति सूत्रमनुमितं चेत्यर्थः। अष्टनो दीर्घादिति। दीर्घीना

कं॰ अष्टभिः म ध्योदात्तमिदं षट् त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति बाधित्वा स्वरूपोत्तममभिन्नस्य भवति। षट् त्रिचतुर्भ्यो भ्यः हलादि विभक्तिस्तदंते पदे उपोत्तममुदात्ता।
दिति तदर्थः। ननु प्रियाष्टः प्रियाष्टौ प्रियाष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमिह कस्य कमिति कथं भाष्यात्र विकल्पज्ञापकमेतदिति चेन्न। अत्राहुः। अष्ट
नो दीर्घो वा तो नोदात्तत्वात् स्वियत्र चतुर्भ्यो नीतोदात्तरष्टनः परे त्वादिष्या स्यात्त्व दृष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति। एतादृशेनाष्टनो नोदात्तत्वात्। प्रियाष्ट
इत्यौ हि तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य पगमेन अष्टनो नोदात्तत्वाभावात् विभक्त्युदात्तत्वं नप्राप्नोतीति दीर्घग्रहणं व्यर्थं सत् उक्तार्थे ज्ञापकमेवेति। अष्टनामिति।
ष्टा इत्यस्य सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वात् तत्वं नतु नतः। शामिति तु मनोरमायां स्थितं। अत्र नन्वाः सन्निपातपरिभाषया आत्वाभावे व्यञ्जनरुतिः। लोपापत्त्व
न लोपे पंचानां सप्तानामिति वद्रूपसिद्धेः। न चाष्टनो दीर्घादिति विभक्त्युदात्तत्वमात्र विधेः प्रयोजनमिति वाच्यं। षट् त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनेनैव तत्सिद्धेरिति। पूर्व

। निमद्पृक्सद्विगुलिगञ्चयुजिक्रुञ्चाञ्च ४।२।५९ एभ्यः क्विन् स्यात्। अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते निरुपपदात् युजेः क्वि
क्वनाविति। कृदतिङ् ४।१।९३ अस्मिन् धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्। वेरपृक्तस्य ६।१।६७ अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात्।
तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात् स्वाद्यः ॥ १९ स्वादयीति। न चात्र पूर्वत्रासिद्धीयेन स्वादिनिवर्त्तिति निषेधः शंक्यः। नस्य लोपः संयोगादिलोपस्य त्वणने।
कृत्वादिति दिक्। पाभाष्यस्वेति। औ त्वं हि तु पुय विवभाधान्यस्य भवति। ननु गौणत्वे। भष्यत्र्यपदत्वं च हयन्न न निर्देशात्। अन्यथा हि कृत्वानात् करणेपि एक
वनिर्देशेन। अष्टा औशिति अष्टत्वनियत्या। एतच्च प्रत्याहारत्वे डिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। तथा वो सूत्रेपि पीकूतानां निर्देशश्च स्त्रेनोनुमीयमानमानं पाभाष्य
वनमिति भावः। प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनं। उक्तार्थ संगृह्णाति। प्रियाष्टो राजवदिति। नोना। भरिति। सुप्यते क्विप्। भ्रोनाः ॥ ❀ ॥ अस्मिन्नद्पृक्। क्वि
नि। कृत्वानाबुपपदेऽप्यजेः क्विन्। प्रष्ठो नेरन्तिमनोरानत्वं च सृजेः कर्मणि क्विन्। अमागमश्च। दृशेः कर्मणि क्विन्। कृत्पूर्वान् स्त्विहेतः कृन्। उपसर्गो न लोप
। अंचेः सुप्युपपदे क्विन् इत्यर्थः। निरुपपदात्युजेरिति। कुवेरप्येवं। नलोपाभावस्त्वपिकः। कृत्वा बिताविति। इकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः। संवि
ति श्वाचात्तु तनीये धात्वपिकारे त्वसुक्तं। नरसत्। धातोः कर्मणा इति सन्विधौ धातुग्रहणास्तेत्रत्वात्त्व तत्रैव स्याद्वेनाधिकारेत्र याभावात् ॥

मासेऽउगिदचामित्यतः सर्वनामस्थानेऽनुवर्तते। इदितो नुम् धातोरित्यतो नुम् चेत्याशयेनाह। सर्वनामस्थाने नुम् स्यादिति। किन्त्वत्र पत्त। किन्नः कुरिति तुल्येऽपि प्रत्यं
ज्ञानं दंन सहचारात् किन्त्वं नसपदे यन्नापथ हयां चकुर्वीति। विज्ञानार्थ इति म्ताश्येनेत्यान्तेथै। किन्त्र प्रत्ययो यस्मादिति। न कृवीत्याश्यमाफलं तु स्यक स्य गिन
भाविष्यति। युगिति। युञ्ज् युनक्तीति विग्रहे सत्सूद्विषेति क्विप्। नेने हनेति। युङ्बेत्यर्थः। किन्त्वनस्य युज्ञस्यादेवन्नामिति गन्तादि सर्वे युगीति रकानिर्दे

नरः समासे। ७।१।७१॥ युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे। युङ्। लोपः। संयोगान्तस्य लोपः। किन्त्वनन्यस्य कुः। ८।२।६२। किन्त्वनन्यो पत्रात
कवर्गो नादेशस्यान्यदानेन। नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः। युङ्। नश्चापदान्तस्येति नु मोऽनुस्वारः परसवर्णो ङसाः सिद्धत्वाबोः कुरिति कुत्व
युञ्जौ। युञ्जः। युञ्जं युञ्जौ युजः युजा युग्भ्यां इत्यादि। असमासे किं। चोः कुः। ८।२।३०। चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च। चुरिति कुत्वं। किन्
यस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। सुयुक्। सुयुग्। सुयुजौ। सुयुजः। युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं नेतिकानिर्देशः तेनेह न युञ्ज
माधत्तरीति युक् युज समाधौ इत्यादिक आत्मनेपदी संयोगान्तलोपः। खन्। खञ्जौ। खञ्जः। इत्यादि। व्रश्चेति षत्वं जश्त्वचर्त्वे। राट्। राड्। राजौ। राजः। राड्भ्यां
त्सु। एवं विभ्राट्। देवेट्। देवेजौ। देवजः। विश्वसृट्। विश्वसृड्। विश्वसृजौ। विश्वसृजः। इत्यपि सृजन्तोः कुत्वेनेति क्वौ चेवस्य ते। परिमृट्। पत्रचिधौ राजिसाहच
न्तु भ्राजतीर्धाविजिफणादिरेव गृह्यते। यस्तु एजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव। विभ्राक्। विभ्राग्। भ्यामित्यादि। परौ व्रजेः षः पदान्ते॥ परावुपपदे व्रज
क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदान्ते विषये षत्वञ्च। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्। परिव्राजौ। परिव्राजः॥ ११ ताः स्वमिति। स्वंजतीति स्वन्। स्वजि गतिवैकल्ये। एवं वि
विभ्राट्
कणादिरयं विशेषेण भाजते इति विभाट्। देवानुपजतीति देवेट्। क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे। आडागमः। विश्वं सृजतीति विश्वसृट्। क्विपतः। किन्त्वनन्यो
तिवहश्रीश्याभ्ययणात्। कुत्वं कस्मान्न भवतीत्याशंक्याह नेति। क्वौ चैव स्पते इति। रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यकारप्रयोगात्। पद्यत्र थ्यादि सहचेर्यञ्जियज्ञोः प
कुत्वापवादत्वान्निवस्यतत्वेन्यर्थः। परिमार्ष्टीति परिमृट्। परौ व्रजेः। किन्तु विपृच्छि धीसूद्भुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेत्यौणादिकात्सूत्रादिहक्विप् दीर्घोऽत्र

सुड्लोपइत्यतोऽनुवर्तनादाह। विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति। स्कोः पदस्येत्यनुवर्तते तेषु लोपस्कोरित्यतो स्कोरितिच। संयोगे नित्युक्तषष्ठीकं परान्तस्य नत्वं नाम्यां विशेष्य
हायपरांते न्युक्तिच यथेष्टवृति। कुर्विति किं। अद्या। भज्ञानौ निरट। लिप। ग्रहिज्येति संप्रसारणं। वृश्चेति यत्वं। रुत्नीमिति। ऊर्ज बलप्राणनयोः। अस्मात्तु परिपरेण नाड्युज भासे।
क्विपि लोपः सचचो। कुनेन स्यानिवत्। परांत विधिना त्। पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च। रहजांतेषु अवयाः। अवयानौ। अवयाजदति। नोरा हतो। मं चे त्येतेन हो न्यं
अवेयज इति विहितस्य विनस्त इपचादस्य पर्यन्ते अस्य च्छांदसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात्। तदोः सः सावनन्त्ययोः। त्यदादीनामरत्यतो।

स्य वसुराटोः। ६।१।१४०। विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यात् वसौ राट् शब्दे च परे। विश्वं च वसु यस्य विश्वावसुः। रा डितिपरान्तो पलक्षणार्थं। चर्त्वमविश्व
म। विश्वाराट्। विश्वाराड्। विश्वराजौ। विश्वराजः। विश्वाराड्भ्याम्। भिन्यादि। स्कोः संयोगाद्योरन्ते च। ८।२।२९। पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः
रककारयोर्लोपः स्यात्। भृट्। भृड्। सस्य श्चुत्वेन शः। तस्य जश्त्वेन जः। भृज्जौ। भृज्जः। त्यदादिगित्यादिनात्कुत्वं तावुपपदे यजेः क्विन्नन्तस्य कुत्वं।
त्विक्। त्विग्। त्विजौ। त्विजः। राजसेति नियमाच्च संयोगान्तस्य लोपः चोः कुः ऊर्क्। ऊर्ग्। ऊर्जौ। ऊर्जः। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं।
सः सावनन्त्ययोः। ७।२।१०६। त्यदादीनामनकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ। स्यः। त्यौ। त्ये। त्यं। त्यौ। त्यान्। सः। तौ। ते। परमसः। परमतौ।
ते। द्विपर्यन्तानामित्येव। नेह। त्वं। न च तकारोच्चारणसामर्थ्याचेति वाच्यं। अतित्यमितिगौणे च रितार्थत्वात्। संज्ञायां गौणत्वे चात्वस।
त्यद्। त्यदौ। त्यदः। अतित्यद्। अतित्यदौ। अतित्यदः। यः। यौ। ये। एषः। एतौ। एते। अन्वादेशे तु। एनं। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः॥ ७॥ १॥

दाहत्यदादीनामिति त्यदादीनामिति किं। आनपः। ताररुः। तदो विति किं। यः। अनंत्ययोः किं। द्विस॥ अनपरत्वात्यदाद्यत्वे बाधित्वा एस्यसंकारे सस इति हत्व।
सुलोपेकृते विसर्गी स्यात्। तथा च हे सः इति रूपं स्यात्। किंच। क्रियांसे तिरूपं न स्यात्। यदा तु अन्त्यस्य सकारे जाते पुनः प्रसंग विज्ञानात्यदाद्यत्वा।
स्य स्यौ क्रियते न तदा न किंचिदनिष्टमित्यनेन्त्ययोरिति सूत्रकं शकं यदि तु तदोः सः स्याचित्यस्यानन्तरं अदस औ सुलोपश्चेत्युच्चारसद्वितियोगविभज्यास्य
रस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति नियमः क्रियते न तदा सकृद्गताविति न्यायेनाप्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यं। न चैवं हा वान्यनरस्य्वितिदीपनिनः किं पिस्वाद्य निरूपं न स्यात्

न्यमपक्षे न संभवतीति वाच्यं। गौणो अत्वसत्वयोरसंभवेन द्विरित्यस्यैकरूपस्य न्याय्यत्वादिति मनोरमायामुक्तत्वात्। सोऽपि किं गौणत्वेनं गौणत्वानान्ननु नोरस आवि मे
न्तु किमनेन तद्वोविति पृथग्ग्रहणेनेति। मैवं। अनेपदत्वस्य अनकारस्य सत्वप्रसंगात्। न लोपो न त्वसस्यात्तुङ्घीत्यत्र ग्रुतरपरस्य पदत्वस्य त्तुङ्विधानेनन्य
गौणत्वान्त्रकारस्यानेवसत्वेसति तुङ्विधानं व्यर्थमिति वाच्यं। अनस्मदत्वादौ सावकाशत्वात्। तथा च तत्तरो वि स्त्रिवस्य त्वेशुक्तं। ननु तस्यात्तुङ्घीति सूत्रे तस्मा
दंपरित्यत्वा परवात्तुगवी स्येचोच्यते। तथा च अनाप्युत्तरपदे परेनत्रए वत्तुगागमस्य त्वे न पदत्वत्र लोक्तरीपदत्वमिति चेत्। एवं तर्हि नलोपः प्रातिपदिकांतस्य
पदः स्यात्। विधानसामर्थ्याच्च भवतीति चेदेवमपि ङ्मोह्रस्वादचीति ङ्मुडुर्वार एव। ततस्तु तस्यात्तुङ्घीति सूत्रे पंचम्यंतमावश्यकमेव। दिङ्गुवं

प्रथमयोरम्। ७।१।२८। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययो श्चामादेशः स्यात्। मपर्यंतस्य। ७।२।८९। त्वाहौ सौ ७।
२।९४ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे। शेषे लोपः ७।२।९० आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य
लोपः स्यात्। अतो गुणे। अमि पूर्वः। त्वं। अहं। ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्वम् अहम् इति स्थिते। अमि पूर्वरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वा
त्प्राप्नोति। सत्यं। अलिङ्गे युष्मदस्मदी तेन स्त्रीत्वाऽभावान्न टाप्। युष्मदि परे इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया तेन मपर्यन्तावशेषस
दृश्य लोपः स्यात्। स च परोऽपि नान्तरङ्गेऽतो गुणे कृते प्रवर्तते। अदन्तत्वाऽभावान्न टाप्। परमत्वं। परमाहं। अतित्वं। अत्यहं॥ ६ ॥

नद्यो रितिसूत्रेणो दिति वक्तुमशक्यं। अनेपदत्वस्य त्रोक्तरोषात्। अत्रके परः। तोरित्युक्तेप्यनेपदत्वस्य त्र सत्वं न भवेत्। नुडागमस्य परदृष्ट्यासिनत्वेन बहि
रंगत्वात्तदस्या असिद्धत्वादिति। उत्तरपदाधिकारस्य कार्ये बहिरंगपरिभाषाभावस्सूच एकाचो मिमत्त्रभाष्ये उक्तत्वादयं कैयटखण्डितः। गौणो चरितार्थे
गौणो हि अंतरंगेणा कार्यत्वात्तत्वं न प्रवर्तते। स्वाहौ साविसुक्तेत्तु भनिस मितिस्यादिति भावः। अत्वसत्वेनेतितपोः सूर्वोचंतगेणाकार्यत्वादिति भावः। अति
त्यमतिक्रांतो अतिसाहृ॥ ॥ ङे प्रथमयोरम्॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोशित्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते। ङे इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकं। प्रथमयोरिति
न चलेन प्रथमारुपं प्रथमाद्वितीयो भयार्थकत्वाश्रयेनव्याचष्टे। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्यस्येत्यादिना। ङे सुपोरिति सुवचं। त्वाहौ सौ। यद्यपि युष्मदस्म

य अस्मदो अहादेशार्थमिदं किं चन्त्रमाविति सूत्रे शाह्युवां युष्मान् वा इति कांतो ऽतिन मिति निन सिध्यति। एकार्थवाचित्वाभावात् युष्मद इति भावः। युष्मद
ति। एतच्च युष्मदस्मदोरनादेश इत्यनेनोलभ्यते। शेषे। उक्तादन्य शेषः आनुपनं च नात्र युक्तं न हि विपादन्यविभक्तिरिह शेषपूरण्यादेषत्र शेषे अन्यथा वशेः भावप
न्यैति। अन्यस्मिति। अत्रो न्यपरिभाषयेति भावः। अतो गुणा इति। नच्यास्तु। नाशेसा विलत्वनाहादेशयोरन्यकारउच्चारणार्थं एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्र
युः। त्वं अहमिति। ननु युष्मान् तिकांतः अतिन मिस्यादीना शेषा विभ्य सावकाशो विनामतिकांतेनात्मिन्निये स्या दीन मावे कवचनेर इत्यस्यावकाशः। नमहमि
यो प्रसंगो ल्य मावेकवचनइत्यनेनपरत्वाद्वाध्यो। नैष दोषः। त्वमावपि प्रवादेनेपूर्वविप्रतिषेधपनः इति वक्ष्यमाणत्वात्। अधिकरणान्नि विषयत्वेनेति। परित्
विभक्तिविशेषणं स्यात्त्राहि द्वित्यर्थं भेजनत। आन्तपन्ताभ्यां विशेषविहिताभ्यां सर्वविषये लोपस्य वाप्रसंभवात्। नचैवमन्यलोप इति पक्ष एव निरालंबन

वो द्विवचने ७।२।९२। इयोरुक्तो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ। प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां ७।२।८८ इत्युष्मदस्मदोरा
न्तादेशः स्यात्। औङ्येव सुपत्वे। भाषायां किं। युवमस्त्रोणि। युवां। आवां। मपर्यन्तस्य किं। साकच्कस्य माभूत्। युवकां। आवकां। तथा।
न्तु चन्यास्येति माभूत्। युवकाभ्यामिति च न सिध्येत्। यूयवयौ जसि ७।२।९३। स्पष्टं। यूयं। वयं। परमयूयं। परमवयं। अतियूयं। अतिवयं। इ
लोपो ऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः अङ्ग कार्ये कृते पुनर्नाङ्ग कार्यमिति न भवति। ङे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरस्मद्विष्य भमस्मानन्ए
कृतकार्या
एवाच विष्यते। न तु विकिपत्तत इतिव्याख्याता।
युष्मदस्मदोरन्त्यलोपः स्यादिति पक्षे योः युक्त इति वा वयं साम आकमिति सतु इकनिर्देशेन न तस्यापि पक्षस्य सत्त्वापि तत्
भावः। अतो गुणे कृते परत्वेनेति। वाणौरोगे च शो परत्वात् समानाश्रय एव भवति। न तु व्याश्रये इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिनिमित्तं पररूपस्य तु तकार इति व्या
मति भावः। समानाश्रये उदाहरणं तु कारकं इत्यादिवो ध्येत बहिरंगः आप्रयोरेकद्वित्वे च भवति। आगतवादात् तविधिरित्यादह परमन मित्यादि॥ ॥ युवावौ
। उक्तिर्वचनं इयोर्वचनं द्विवचनं तेनेत्याह इयोरुक्ताविति। नचात्र कृत्रिमस्याख्याविशेषणं कः। वचनग्रहणसामर्थ्याद्वचनेति पात्। अन्यथा द्विवचनेत्येव ब्रू
युनःआविभक्तावित्येतो विभक्तावित्यधिकारात्। द्विवेचाविभक्तिसर्वोपरतरनित्याख्यानसंभवात्। युवं वस्त्राणीति। शेषेलोपः मपर्यन्तस्य किमिति अपि

।ननु युवावयोः समुदायादेशत्वेपि युवकामित्यादि सिध्यति। अं। कारस्य कारभकारादेशे सुपि सर्वनाम्नः प्रागकच्। अन्यत्र तु युवंतस्यादेरागितियुष्मदस्मदि
ष्या पारल्पयकामयकेत्यादि सिद्धये वक्ष्यमाणत्वात् किमनेन मपर्यन्तस्याधिकारेणेत्यपि नेत्याशङ्काव्यावर्तयेत्यत्रेति। ननु त्वमादेशयोरपि समुदायादेशत्वेन त्वे
पि तु शब्द तयवा पा चोतिसूत्रेप वित्यन्यमध्ये द्वितीय चेकाने अजादौ विभक्तौ परतः तस्य एकारादेशे सत्ययादेशप्रवृत्तेरिति। पुनरपवितोपादाहः युवकाभ्यामित्या
कार्यमिति। एतेन अंगवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषया अर्थवत्त्वपनियद्यः। अंगे अंगापिकार्येण वर्तनं यस्य तदंगवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्यांग
स्य समवृत्तौ भाषायामविधिरिति तत्परिभाषाया अर्थः। एषा च परिभाषाचाजनोर्जैत्यनेन ज्ञापिता। उपपत्तिस्तु मनोरमानोक्तवर्गानव्यानवैवंद्याभ्यामित्यत्रा

रका

॥त्वमावेकवचने।७।२।९७॥ एकस्यार्थेऽतयोर्युष्मदस्मदोर्म्पर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ। द्वितीयायाञ्च ७।२।८७ युष्मदोरात्त्वस्या ॥
त्वां। मां। युवां। आवां। शसोन ७।१।२९ नेत्यविभक्तिकं पदं युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात्। अमोऽपवादः। आदेः परस्य। सं
योगान्तस्य लोपः। युष्मान्। अस्मान्। योऽचि ७।२।८९॥ अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः। त्वया। मया॥ ९

कनेसुपि चेति दीर्घोनस्यादिति वाच्यं। द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक्। एकारांतस्यैव सुप्यत्वसत्वाञ्जसः शीत्वं जसः सत्विति
च्छिष्यस्यांतस्य जस इतिचाव्याख्यानादतोमिति सूत्रारम्भग्रहणमनुवर्त्य अम् अमे वेति व्याख्यानादेतिबोध्यं॥ ५॥ एकस्योक्ताविति तत्र चैकत्वे इति वक्तव्ये वचनग्र
हणमर्थो नृ ध्यतादेति भावः। अविभक्तिकमिति। तथाह् मयूनयोरिति पूर्वसूत्रेणापाससाम: प्रतिषेधोपमितिभाष्ये शंकितं। नचतर्थे चक्रितस्यात्। द्वितीयाप
पूर्वं सवर्णदीर्घेण स्यात्ततः तथा च सिद्धिरिति वाच्यं। स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वात् आ स्यायुष्मान् वासत्वीः युष्मान् कुत्वातीनसिद्धिप्रसंगात्। अविगतपरत्वे तु युष्मा
ग्निनादेरप्यसिद्धिप्रसंगाच्च। योचि। अचि किं। युवाभ्यां। यदि तु युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र यावेद्दीत्यतोद्वयोरनुवर्तनेनतोरेहा चेति योसुपरिशोपादेव सिद्धं

मदोरनादेशे। अनादेशे किं। युष्मास्वां नत्वा भ्यम् परे अदिशो हलादिर्नत्वनादेशग्रहणं नत्कुं शक्यमिति वाच्यं। येचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात्। हलादौ
यो चीत्यत्र ग्रहणस्य विशेषणत्वसिद्धमिदं। ग्योर्हल्यन्तो न तु वृत्त्या लक्ष्यं वा प्रसङ्गे उपसाधुरिति। नन्वत्र लोपप्रवेशे पररूपं वाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादत्र कारोच्चारणसा
त्निचेन। अत्राहुः। वहुवचने भ्यसो ऽदित्यनेन निर्दिष्टत्वात् कारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति। न च युष्मं गच्छतः परिभाषया त्रैवलं तु परिहर्तुं वाच्यं। तस्यानित्यत्वे ऽपि
रणं ज्ञापकमिति तन्न। युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽश् शिवत्सर्वादेशार्थे। अन्यथादादेः परस्येति स्यात्। न चाकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यं आदेशान्यपदेशेन

र युष्मदोरनादेशे ७।२।८६ अनयोराकारस्यात्वं स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ। युवाभ्यां। आवाभ्यां। युष्माभिः। अस्माभिः। तुभ्यमह्यौ ङयि ७।२।९५
योर्म पर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। अमादेशः। शेषे लोपः। तुभ्यं। मह्यं। परमतुभ्यं। परममह्यं। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। युवाभ्यां। आवाभ्यां। भ्य
म्। ७।१।३० भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात्। आद्यः शेषे लोपः। अन्त्यलोप एव च। तत्राहुः। अङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न। अभ्यम् तु प
शेषे पि साधुः। युष्मभ्यं। अस्मभ्यं। एकवचनस्य च ७।१।३२ आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात्। त्वत्। मत्। उ से ऽपीति सुनुते। युवाभ्यां। आवाभ्यां। प
ञ्चम्या अत् ७।१।३१ आभ्यां पञ्चम्या भ्यसो ऽत् स्यात्। युष्मत्। अस्मत्। तव मम ङसि ७।२।९६ अनयोर्म पर्यन्तस्य तव मम स्तो ङसि। युष्मदस्मद्भ्यां
ङसो ऽश् ७।१।२७ तव मम। युवयोः। आवयोः। साम आकम् ७।१।३३ आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात्॥ .. पुन निह्नुत्यर्थनात्। न चानयन्नस

नापि विभक्तेरनादेशता स्यादेवेति वाच्यं। सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धान्तात्। इदमेव च शिलं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशा इति। अर्थवत्त्वेन स्यान्यादेशभावविश्रान्ति
सिद्ध्वदस्य सुवचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवतीति मनोरमायां स्थितं। तव ममेति। ननु अत्रोन्त्यलोपप्रशेष अशः स्यादेशः स्यात् पुन निह्नुत्यर्थं न पाञ्चशूल
तार्थत्वात्। न चस्यादेशस्यापवादो ऽशिति वाच्यं। अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः। अत्राहुः। अंगवृत्तपरिभाषया स्यादेशोनारणीय
अंगस्य यत्कार्यं तन्नहि वृत्तिरेये वसा परिभाषा न नन्ताधिकारपरेति इत्यग्रहणार्हत्वात्। मन्त्रानो गुणा इति पररूपेणात्र काचेन रम्पश्चिम्य अकाररूपे एवास्य शुभ

मादेशात्पूर्वमनादेशत्वाद्यो वीनिपत्वेन भाव्यं ननु च शेषे लोपाभावात्स्वर्गीना दिति विधीयमानस्य सुडागमस्याप्रसक्त्या साम इति ससुट्कनिर्देशो व्यर्थ
इति न स्युर्येन निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः। युष्माकं। अस्माकं। त्वयि। मयि। युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु। समस्यमाने द्वैकत्ववाचिनी युष्म
दी। ससासाथौ ऽन्यसंख्यश्चेत्तौ युवावौ त्वमावपि। १। सुजस्ङे-ङस्सुपरत आदेशास्तु सदैव ते। ताहि पूर्ववर्यौ युष्ममद्यो त्वमभावपि। यूय
त्वाद्यो धनेयुवावौ विपर्ययस्य के। त्वमावपि प्रत्ययोत्तरपदे पूर्वविप्रतिषेधतः ३। एकसंख्यस्य मामौ वक्ष्ये युष्मद् समौ। तयोर द्वि कतार्थेना च युवावौ न
चा ४। त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे। अतित्वं। अत्यहं। अतित्वां। अतिमां। अतियूयं। अतिवयं। अतित्वां २। अतिमां २। अतित्वान्। अतिमान्। अ
या। अतिमया। अतित्वाभ्यां ३। अतिमाभ्यां ३। अतित्वाभिः। अतिमाभिः। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। अतित्वाभ्यां। अतिमाभ्यां। अतित्वभ्यं। अतिमभ्यं।
भ्यसोः। अतित्वत् २। अतिमत् २। भ्याभिसा स्वत्। अतितव। अतिमम। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वाकं। अतिमाकं। अतित्वयि। अतिमयि। अति
ः। अतिमयोः। अतित्वासु। अतिमासु। युवां आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङे-ङस्सु पाम्वत्। औ अम् औट्सु अतियुवां ५ ६। अत्यावां २ अति
न्। अत्यावान्। अतियुवया। अत्यावया। अतियुवाभ्यां। अत्यावाभ्यां। ३। अतियुवाभिः। अत्यावाभिः। भ्यसि अतियुवभ्यं। अत्यावभ्यं। ङसिभ्यसोः। भ्य
युवत् २ अत्यावत्। २। ओसि। अतियुवयोः। अत्यावयोः २। अतियुवाकं। अत्यावाकं। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु।
मानः स्मान्वा अतिक्रान्त इति विग्रहे। सुजस्ङे-ङस्सु पाम्वत्। औ अम् औट्सु। अतियुष्मां ३ अत्यस्मां ३। अतियुष्मान्। अत्यस्मान्। अतियुष्मया।
स्मया। अतियुष्माभ्यां ३ अत्यस्माभ्यां ३। अतियुष्माभिः। अत्यस्माभिः। भ्यसि। अतियुष्मभ्यं। अत्यस्मभ्यं। ङसिभ्यसोः। अतियुष्मत्। अत्य
त्। ओसि। अतियुष्मयोः २ अत्यस्मयोः २ अतियुष्माकं। अत्यस्माकं। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु। अत्यस्मासु॥ इमनु स्वाद्दाभाविनः
हि शेषे लोपेऽव्यकारां मत्वात् भासः सुट्सु दूकस्यस्यानित्वेन निर्देशसामर्थ्याच्चिरं तत्र इति भावः। शेषे लोपः स्तिलोप इति पक्षेत्तु सुडुग्रहणं व्यर्थमेव यावन्मिति

चारणासामर्थ्यं सत्वनिवृत्त्याऽभ्यमरवचरितार्थत्वात्। इहयुवावौ द्विवचनेऽन्यमावेकवचनेऽत्विक्त्वद्वयेपि द्विवचनैकवचनशब्दावर्थपरौ न तु प्रत्ययपर
ख्यातं ततफलं दर्शयति। समस्यमानस्त्यादिना देकत्वचिनीत्वतिपंचकं प्रातिपदिकार्थ इतिपक्षाभिप्रायेणेदमुक्तं। प्रातिपदिकसंख्याविभिन्नानि
र्थत्वात्। विकपक्षेतु पदेकार्थवाचिनी इतिपाठः। संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात्। अन्यसंख्यस्वदिनियुष्मदस्मदर्थग
रसंख्यायुक्तैर्थ इत्यर्थः। स इति। अर्थपरत्वाश्रयणासामर्थ्यादेव भूतपूर्वगतेरपि स्वीकारात् युवावौ त्वमावपि स्तः। प्रत्ययपरत्वे तु न स्तां नामित्यव्याप्तिः स्यादि
एवं चतुर्थस्त्रोकेपि न युवावौ त्वमौ न चेत्युक्तप्रत्ययपरत्वे। निम्याप्तिर्व्यतिना। एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थं पदत्वमाश्रितमिति फलितार्थ नन्वेवंमुस्
पियुष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वे युवावौस्यातामेकार्थत्वे तु त्वमावित्याशंकायामाह। सुसुडे उ सुपरत इति। केनेत्यादेशाहत्वत आह। त्वाहौ सूपवपाविभ्यादि। चस्त्वे
भिर्युवावयौ वौ भ्यस्त्वमौतु तेभ्यः परौ कथं तेवाधेतामित्यत आह। त्वमावपीति विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादितिभावः। अतित्वामतिमा
वाम्यतिक्रांताविति विग्रहः। अतियूयं। अतिवयमिति। त्वांमांवात्वातिक्रांताइतिविग्रहः। एवमग्रेपूह्यं। अतितावकमतिमामकमिति। अत्रात्वलोपपक्षेऽभ्यंगह
ष्वपावुडागमो निवार्यः। ह्रस्वनद्यापरत्वात्नहस्तांनाह्नि हिनस्यामोनुडितिम्यास्यानाह। नन्वेवंमित्रविषयतया सुटेनुडपवादत्वाभावेनावर्णान्सर्वनामभ्योवि
नुडेवपरत्वात्स्यान्नतुसुडागमकस्त्वेषांकेषामित्यादौ सावकाशत्वादितिचेत्। अत्राहुः अन्यतरेणामिसुडितिवक्तव्येआमिसर्वनाम्नःइति सर्वनामग्रह
सांदिति सर्वेषामित्यादिनिर्देशाच्च अवर्णान्तसर्वनामभ्यो यामःसुडेवभवतिनतुनुट्। शरस्त्रभृत्तिविधित्वविषयसप्तमीनेनपरादिरूप्यामित्नुडिति। एवं
नेससुडकनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्रसुडागमाभावेपिनुडागमोदुर्वारइत्याशंकायांअपिनिरवकाशत्वेनितोध्यं युजुवदेति। सामस्याकमित्यत्रयप
हरणात्स्यानिविशेषत्वाधानात् तथापितुपलक्षणतुभवति। तेनपरस्यामःसुडग्रेभावीनस्तैवामःआकमाभवतिनत्वनंवेतन्नैकाग्नेसंभवतीत्याकम्नप्रवर्तनात
नष्पांसमितिमयामिनेवरूपंनत्वतितावकमतिमामकमिति। तदस्तत्। आकमापन्नस्यामःसुडन्यथाभावात्। आकमःसुडावीचेनाहिन्नमेवोपलक्षणेन। आदेशह
केणापरंपरासंबंधेनस्यानिनमुपलक्षयतिचेदेवंनर्हियुष्माकमित्यादौसुट्स्थेन। सामेद्वति॥

१६४

सामर्थ्याच्च सूत्रेणेति चेन्न। निर्दिश्यमानस्य गौणत्वाद्दृश्या च रितार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र विस्तरः। गुणीभूतयोर्पुंस्पदस्य दोरेकार्यमिति उदाहरणान्युक्तानि सं
चिनेउदाहरणं। सुवामावांनां भतिकान्तस्यादिनान्वपूर्वयोः सुस्य स्वरूपमिति। सुपानस्यानेति॥८॥ पदस्य। अपरांनसमर्थ्यमित्यधिकारः निर्देशान्यापदस्य
कारः। तेन राजा राजभ्यामित्यादौ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति। ननु राजा राजानौ राजान इत्यत्र तथा गोमान् यवमानित्यादौ संयोगांतलोपो न
प्यवमंतादित्यादौ न धातोर्वा धातोरिति नत्वं प्रशान् प्रशाम्भ्यामित्यादौ भवति ननु प्रशाम्यौ प्रशामस्त्यत्र। तथा हरिंवंदे इत्यादौ मोऽनुस्वारः प्रवर्तेते। ननु गम्यत इ
त्यभिचपरे इत्यतः पदे इत्यनुवृत्तिकारात्परे पदे तो मस्यानुस्वारः स्यात् ननु गम्यामहे इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यपि कार्येणोनिवार्यं। पुंखिनिरूपायासि द्विप्रसंगात्। नस
राद इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनेनीयमेव पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेष्वप्युपयोगी नाम्नो नुभिचपरे इत्यत्रावोचाम इहपदस्येति संबंधसामान्ये षष्ठी सा तत्र स्वावयवेषु

स्य। ८।१।१६। पदात्। ८।१।१७। अनुदात्तं सर्वमपादादौ। ८।१।१८। इत्यधिकृत्य। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ। ८।१।२०। प
दयोरपादादौ स्थितयोरनयोः पदस्मादितिविशिष्टयोर्वान्नावावित्यादेशौ स्तः सौ चानुदात्तौ। बहुवचनस्य वस्नसौ। ८।१।२१। उक्तविधयोरनयोः
मादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः। वान्नावोरपवादः। तेमयावेकवचनस्य। ८।१। उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे
स्तः। त्वामौ द्वितीयायाः। ८।१।२३। द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामा स्तो। क्तः॥१८ योगं संचं धतिशेषे अपवादितवतेकस्मिन् स्थाने षष्ठीके स्थित् अवयवषष्ठीति
न्तस्य लोपः। मोनो धातोः। मोऽनुस्वारः। इत्यादौ पदस्येति स्थानषष्ठी। अवयवषष्ठ्यंगात् अतिप्रसंगात्। मादुपधायाश्चादौ नवयवषष्ठी। अन्यथा हश्चानिम
मेस्यवर्तेस्याचतुरश्च नौट्सु चंतरस्यत्र। एतच्चानुपरमेवोपपादयिष्यते। यद्यपि षष्ठी स्थाने योगेति परिभाषया पदस्येत्यत्र स्थानषष्ठीत्वे स्थानषष्ठीत्वे तेन लवपद
पिनलोपस्य चैतंतस्येति ग्रहणात् तापकादवयवषष्ठ्याविलम्भते। यदि पदस्येति स्थानषष्ठीत्व स्यात्तर्हि नांतस्य पदस्य लोपो भवन्नलोपं लस्य स्यादिति अं
मनर्थकं स्यात्। अवयवषष्ठ्यंगीकारे तु अंतस्येति ग्रहणं सार्थकं। तथाहि नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यस्य सामानाधिकरण्येन निर्देशः। प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अं
नकारस्य लोपः इत्यर्थ इति। ननु एवमंतस्येति ग्रहणमवयवषष्ठीत्वज्ञापनार्थमिति चेत्तत्र कथं नाम स्थानषष्ठीलाभः संबंधविशेषस्य

ुरोपेन स्थानषष्ठ्याः पि सिद्धी क्रियते ज्ञापकं सिद्धं अवयवषष्ठी तु न सर्वत्र सिद्धी क्रियते इति न लोपः षष्ठ्ये मनोरमायामनंतग्रहणं न कुर्शकमितुकं भाष्यादौ तु पद
कृतस्यावयवषष्ठ्यं न त्वमप्यस्युपगम्यते न तु स्थानषष्ठ्यं न त्वमेवेति ज्ञापनार्थमनंतग्रहणं नेन युस्मदस्मदोर्द्व सर्वनरदत्यत्रमदुपधापादनित्वं सिध्यति। परान
नुपः स्थान्।अन्यथा परस्येत्यस्य विशेष्यमेतन्तु पानरंतविधीनलंनंयत्र दंतरत्व पुवस्समत्गुपोमाद्युपधायाः परस्य मस्यचत्वंमचनीन्यदेः स्थान्।नयाच।
नन्यत्रेव स्थानं न तु युस्मदस्मदोर्द्व सर्वनरदत्यत्रेनिश्चितं परान्।कुत्सनेच सुप्यगोत्रादाविन्यतः प्रागयमधिकारः॥ पदितु कुत्सनेच सुपीन्यत्रापि पदादित्यनु
वृत्ते वदतः पदमिति पूर्वीत्ये वनि घातः स्यात्तु पदनि पूर्तीमत्र।अनुदात्तं सर्वमपादादौ।इदं पदत्रयमपादपरिसमाप्तेरधिक्रियते।षष्ठी चतुर्थीति।अन्य
षष्ठ्यादिस्थतु मापीह दत्ता नेमे पिशर्मयसः। स्वामीनेमेपि सहरिः पातु वामपि नो विभुः॥ १॥ सुखं मानौ दत्तान्नीशः पतिर्वामपिनो हरिः सोव्या
दिव मो नोदद्यात्सेव्योत्रवः सनः २ पदात्परयोः किं।वाक्यादौ माभूत्।त्वाम्यात्तु मामपातु।अपादादौ किं।वेदैरशेषैः सम्वेद्यो स्मान्कृष्णः स
वतु।स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्तिकयोरेवादेशा इति ज्ञापनार्थं तु नेह इति युष्मत्पुत्रो ददाति। इत्यस्मत्पुत्रो ददाति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा
वाः एकतिङ्वाक्यं तेनेह न।ओदनं पच तव भविष्यति। इह तु स्यादेव।शालीनां ते ओदनं दास्यामीति।एते वांनावादयश्आदेशा अनन्वादेशे वाव
ाः।अन्वादेशे तु नित्यं स्युः।धाता ते भक्तोस्ति। धाता तव भक्तोस्तीति वा।तस्मै नेनमइत्येव।न च वा हा हैवयुक्ते ८।१।२४॥ चादिपञ्चकयोगे नैते आदे
शुः हरिस्त्वां मां च रक्षतु। कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि। युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगे यं निषेधः।परम्परासम्बन्धे तु।आदेशस्स्यादेव हरो हरिश्च मे स्वामी॥
निपश्चीत्यस्य पूर्वनिपातः पश्वादिविशिष्टयोरिति। ननु युष्मदस्मदोरित्युक्तमानयोरेव वांनावादय आदेशाः स्युः न च पदस्येत्यधिकारादित्यतंन नस्यैवपदत्वात्स
योरेव स्युरिति वाच्यं।अकारान्तावस्मादीदेशाभावे पि स्यामातोपरतोयुष्मदस्मदोः पदत्वात्केवलयोर्वानावादेशप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्।तथा च स्युसुंसमानौ ददानोराहदनिम्
गृह्येन। नापिदित्तीयास्थयोरिति नित्यग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरिति वाच्यं।स्थग्रहणात्श्रूयमाणविभक्तिकयोरेवेति वक्ष्यमाणत्वात्तन्नामर्थ्य
न।मैवं।अनुदात्तंसर्वमिति सर्वग्रहणाधिकारात्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशा भवन्तीति आकरे उक्तत्वात्।पदितु सर्वस्य द्वे इत्यतः सर्वस्येति पदमनुवर्तते नेन तदा सर्वग्रहण

नपीति। स्वामीश्वराधिपतीति पंचमीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी। द्विवचनांतयोरुदाहरणमाह। पात्वित्यादिना। बहुवचनांतयोस्तु रोश्याद्देन दस्यादि। सि
मनरति ॥ भर्हे हात्मनः चन्द्रेति एषनं। हन्मानां कर्णे रिवेति षष्ठी। वेदैरशे येविनि। युष्मान् त्रसतु गोविंद इति भावः पातु मूपेसि नः। युष्मानित्यस्य पदात्परत्वाभावा
त्॥ अस्मानित्यस्यतु। पदात्परत्वेपि समानवाक्यस्य पदात्परत्वाभावात्। ननु युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामिति सूत्रं तांविशेषणेन नदंतविधौ षष्ठ्याद्यं
दस्मदोः पर्यवस्यति। नचास्य ग्रहणाभावे युष्मदस्मदोः संबंधिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थः स्यादिति वाच्यं। सर्वस्य परस्येत्यनुवर्तनादतोऽस्याच शे॥
ादिति। तिस्रुतिरित्यादौ नैवर्तते। यथासमर्पेति स्वस्मुग्रीवेति समर्पमाणा स्रुवीति गम्यते। तेन एवं ग्रावादीन विनाहृतोरिव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः। इति युष्म
युष्मदेशः पुत्रो युष्माकं पुत्र इति वा विग्रहः॥ ननु तव पुत्र इति तवादिसन्निनतु पुत्र इत्येव स्यात्। एवमस्मत्पुत्र इत्यत्रापि द्रष्टव्यं। पदात्परत्वेसंपादरपि तु मिति नान्व
ीः पुरुषोराज्ञां पुरुष इति विपदेऽराजपुरुष इति नेष्यत इति सिद्धांतविरोधात् युष्मत्त्वौ ऽस्मत्तु नरत्वमनुष्यवचोर्युष्माकमित्यादि विग्रहेन संभवतीति चेन्न। अ
न्त्रपृच्छै संख्याविशेषवोपकं प्रमाणं नास्तिनत्रैवैकनसंख्याश्चीयते यथा राजपुरुष इति न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वादिप्र
कोपि दर्शितपत्रपुनः संख्याभेद एव मकमर्थप्रकरणादेवसिद्धि भवतीति तत्र द्विवचन बहुवचनयोरपि प्रवृत्तिः प्रकृते नैकवचनांतेन विग्रहे प्रमाणेऽन्त्रणपदयोः
दैयप्रसंगाद्यर्थो द्विवचन बहुवचनांतेनेति विग्रहे द्वत्रिभिर्विषयीति। अर्थः सामर्थ्यं। अर्थात्प्राप्तं युष्मदैः क्रीतो यौष्मिकः। नाश्वैकेन युष्मदेन द्वाभ्यां वा युष्म
भवति। प्रकारणा यथा। भवद्भिराम वत्सर प्रदानाय वचांसि नः। भवतो गिरामिति तत्र रश्युर्थः। समान वाक्य इति। देवदत्त अस्माधं इंद्रो दैवदत्त हराने ने
दैवतत्र तत्पूर्वं वाक्यस्थमिति तिसमानवाक्यस्यत्वाभावाद्रामं वितनिघानो न भवति। एक तिविति। एकतिङ्। तिङ्गंतं यत्रेति बहुव्रीहिः। ननु ओदनं स्व पाप्मा
पि विष्यतीत्यत्रापि न प्रसंगः प्रक्र्योर्लीत्याह। रेणाभिन्नवाक्यतासमर्थनेपि एपमुगो धावति रम्यादावेकवाक्यतव्यवहारोऽनस्यात् एवं मप्रकृतोपयोगि
तेनेद मुक्तं। पचमृगरत्यादौ न यैकवाक्यैकवाक्यं सा कांक्षेत्र द्विनवैस्त्रा॥ ५॥

नरप्रसिद्धत्वमेवेत्येके। अन्ये तु आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति वार्तिककारवचनपर्यालोचनया एकतिङ्। यत्र तिङ् न विशेष्यसमर्पकं विवक्षितं
मृगो धावतीत्यत्र तिङन्तस्येव सम्भिपरस्येव विशेष्यसमर्पकत्वाच्चोनकरोमरुत्माहुः। एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची। बहुव्रीहिश्चायं तेनम
त्रवाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यतीति समर्थसूत्रे कैयटः। पूर्वत्र दीर्घविभाषा अनन्वादेश इति वा निकमर्थेन पठंति। एते वा नावादय इति। यद्यपि सपूर्व
याविभाषेत्यत्रैतत् भाष्ये प्रत्युक्तं तेनत्यायविशेषणाविकल्पो यं विधीयत इत्याशयेन सपूर्वत्वाभावे पि विकल्पमुदाहरंति। धानाति भक्त इति। अन्वादेशे तु नित्य
त स्मैने न मद्यस्येति। तुल्यार्थैरित्यादिवचनवाहाद्वैरितिवनोयानिर्देशेनापि सुसार्थं नाभेयुक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह। सुक्तग्रहणादिति। यत्र युष्म
त्तान् समुच्चयादीन् वाक्यौच्चानपातितेरचादिभिस्सह योगात्युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगस्तत्रायं निषेधस्त्वर्थः। हरोहरिश्चेति अत्र चयोग्यद्योहरहरिरिति समु
र्थस्याः नालोचने। ८।१।२५॥ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशान स्युः चेतसालोचनमीक्षते। परम्परासम्बन्धेपि युक्तिषेधः भक्त ।
पंथ्यायति। आलोचनेन तु भक्तस्तावपश्यति चक्षुषा। सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा। ८।१।२६। विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादे
ने आदेशा वास्युः भक्तस्तवमम्हनेन। हरिस्त्वात्रायतेसमीपानागेतियाः॥ २९ चयमाहहरिहरदव्यांत्स्मदः संबंधेन तु समुच्चये नेति नसाक्षाद्योगः किंतु
गवतितन निषेधव्रतिभावः॥ ३५॥ पश्यार्थैश्चानालोचने। अतस्तन्निपातनात्त्वेपाध्याप्येदितिशः। दर्शनेपश्य। तच्चैहज्ञानमात्रे अदर्शनेलोपदर्शनपश्या न तु
नमेव अचाक्षुषज्ञानार्थ निषेधात् तदेतदाह। अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति। परम्परासंबंधेपीति। पूर्वसूत्रस्य युक्तग्रहणेन ज्ञापितमेतद्वचनत्र परंपरासंबंधेपि
न। सपूर्वायाः सह शब्दोत्र सत्ता मक्तरत्नेवविद्यमानवचनस्तेनसहेतीत्यत्र तुल्ययोगवचनत्वाप्रिकमिति वश्यमाणत्वात्। विद्यमानवचनस्यापि सहस्य
सर्जनस्येति सभावः। प्रथमायादनिचयत्वपद्ग्रहणात्तदंतविधिविस्तालोच्याः। हविद्यमानपूर्वोदिन्याद्रिस्तेवाचावारय आदेशात्वविशेषोऽस्मैव विभाष
कैमर्थ्येमिदंवचनमित्याशंकां परिहरन्नाह। अन्वादेशेपीति। भक्तस्त्वमित्यादि। नेमक्तोऽहमपि। तेनतु हरिस्त्वां मांनात्रापनदिति संबंधः। एवं च प्रक्रांत
त्वंदव्यापेक्षायेनकारणेन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति त्याचक्षाणानां तु पन्चद्वन्द्वाध्याहारक्लेशदिति बोध्यं। अत्रनेनेति पूर्वं विद्यमानंपदं॥ ८

॰वेति त्रिप्रथमांतं ततः परस्य सुपश्छन्दस्यादेशः। तथा चायमर्थः स्मात्परं सुप्तिप्रथमांतं ततः परस्य सप्छन्दस्यादेशः॥ ७॥ सामंत्रितं। संबोधने चेत्यतः संबोधने
॰र्णते आमंत्र्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते। महासंज्ञाकरणसामर्थ्यान्नंवर्थाविधानावसिततत्संज्ञकं ग्रहणं। आमंत्रणं मामंत्रितं सुप्रत्ययांतस्य घनेरिति। विभक्त्यंतेन वामंत्र्यते न तु केन
॰न्यासो येनाह्वानसंतमिति। इहेति। अग्नेतव देवास्यानिलमुष्मपरस्य सेनैमयन्तादेशः। अग्नेनयेत्यत्र तिङ्तिङ इति निघातः अमृतं तु वरुणेन्यत्र
॰त्येवामंत्रितनिघातेनेति विवेकः। सर्वेषां निघात इति। अयं च निघातः पदकाले सूयते न तु संहिताकाले। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति संहितायामेक
॰प्रधानात्। अग्नेः तेजस्विविति। इहपरान्परत्नान्नेजस्विविन्यस्यामंत्रितस्य चेत्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः। सुपादिति। शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहिः। संख्या

॰मन्त्रितं २।३।४८ सम्बोधने या प्रथमान्तं तदामन्त्रितसंज्ञं स्यात्। आमन्त्रितस्य च विद्यमानवत् ८।१।७२ स्पष्टं। अग्नेतव देवास्मान्पाहि। अग्नेन
॰म ये इन्द्र वरुणा। इह युष्मदस्मदोरादेशाः तिङ्ङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न सर्वदा रहस्येव न कृत्स्नेष्वनुदेर्वन्य स्याविद्यमानवद्भावे पिनेतः प्रा
॰नरस्ते नेत न पश्चिन्नादेशः। एवं च संमेमगः यमुनेद्दृति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिता विद्यमानवद्भावेपि मेयुष्मे मेवाष्टमिकत्वात् सर्वे चामि
॰नः। नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं ८।१।७३ विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात्। हरे दयालो नः।
॰हि। अग्ने तेजस्विन्। सुपात्। सुपाद्। सुपादौ। सुपादः। सुपादं। सुपादौ। पादः पत् ६।४।१३० पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः
॰त्। सुपदः। सुपदा। सुपाद्भ्यामित्यादि। अग्निमन्थतीत्यग्निमत्। अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमथः। अग्निमद्भ्यामित्यादि। भानिगादिसूत्रेण क्विः
(सुप्युपपदे क्विन्॥:

॰स्येति पादस्यान्तलोपः। पादः पत्तरस्यवयवस्येति। एतच्च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिभाषया लभ्यते। इयं च परिभाषा षष्ठीस्था
॰त्वेनेन लाभिना। तथा हि। अलोन्त्यविकोपयश्चीत्यादौ सामीप्यादिसंबंधप्रसंगे षष्ठीस्थानेयोगेत्यनेन व्यावर्तनं नेत्यनिवरादेश इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगा
॰रम्भसाशो न षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेन पञ्चमतसुचार्यमाणमेव स्थानेनेन युज्यते न तु समीपमात्रमित्यर्थो लभ्यते। तथा च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सि
॰स्यादेः पदस्येति योगे तु आरम्भसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकौ तेन सुमः सर्वस्य पदादेशः स्यात् संभोपि मा दीनदीपकृतिदिक्॥ हन्ताः अग्नि

ुन लोपाभावार्थमिमत्। अग्निमंथौ। अग्निमंथः। थांताः॥ श्वा। अनिदितो। इइ हलेत्कार इत्संज्ञको येषांतानिदितः। नइदितिः अनिदितः तेषामनिदितां। प
ान्यविशेषणं हलन्तस्यपितराह। हलंतानामनिदितामिति। उपधायानस्येति। न्यान्तलोपइतिसूत्राल्लोपइत्युपदशीकंपदमनुवर्ततेतल्लोपधायाहतेनविशेष्यत
ः। अनिदितामिति किं। नंदुते। हलः किं। नीयते। उपधायाः किं। हन्यते। अचः। अल्लोपोनइत्यतोलोपइत्यनुवर्तते। युक्तितिचातुरादभस्याकारस्यलोपःस्या
अत्रनद्याः। यपथांचतेर्भस्येतिसामानाधिकरण्येनान्वयः स्त्रीक्रियतेनहिप्रतीचः प्रतीचेत्यादिनसिध्येत्। उपसर्गसहितस्यैवभत्वेनकेवलस्यांचतेर्भत्वाभ
स्यायथवस्थांचतेरितिवैयधिकरण्येनान्वयेतुप्रत्यगात्मनेत्यादावंचतेरकारस्यलोपःस्यात्। अंचत्येनस्यभस्याकारस्यलोपइतिव्याख्याणांप्राच प्राचेति

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति। ६। ४। २४॥ हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात् किति ङिति च। उगिदचामितिनुम्। सं
नान्तस्यलोपः। नुमोनकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुरितिकुत्वेनङकारः प्राङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। प्राञ्चं। प्राञ्चौ। अचः ६। ४। १३८॥ लुप्त
कारस्यांचतेर्भस्याकारस्यलोपःस्यात्। चौ। ६। ३। १३८। लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्यामि।
ति। प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चौ। अचइतिलोपस्यविषये नरङ्गःपिपठनपवर्तते। अकृतव्यूहाइतिपरिभाषया। प्रतीचः। प्रतीचा।
प्रत्यञ्चौ
ऽसुमुमुङ्गनीमिनिप्रहे। अदसअद्र
कारस्यापिलोपःस्यात्। नंत्राहत्यादिना अंचत्यंतस्यभस्यांचतेरकारस्येतिव्याख्यानेपिप्रत्यञ्चमंचतिप्रत्यगङ्। ततः
सुप्रत्यङ्चः प्रत्यङ् चेत्यादावतिप्रसंगएवातस्यादल्लोपोनइत्यत्रे चान्यापिअंगावयवयोः सर्वनामस्थानपञ्जादिस्वादिपरोयोंचतिस्तस्याकारस्यलोपः
नास्येपंचैवागपाठेदकृमनीचवतिनिर्देशस्येहव्याख्याने लिंगमित्याहुः। चौ। नजोरितिनिर्देशाद्यवर्गग्रहणेनभवतिइत्याहुः। लुप्ताकारनकारेंचता वि
तरलोपेनकारलोपस्याविशेषात्तस्यनेयमेवकिंतुलुप्ताकारेंचताविति सुवचमित्याहुः। लुलोपइतिसूत्रादणोदीर्घइत्यस्यचानुवर्तनाराह। अणो
स्यादिति। प्राचः। प्राचेति। प्रतीचइत्याद्यर्थमचस्य स्त्रीकार्ये अतोलोपेकृते अनेनदीर्घो विधीयतइतिभावः। प्राग्भ्यामिति। चौ। कुत्वंतिकृतेनतुकिन्प्रत्ययस्येत्य

योश्च। चकारेणामि सर्वनाम्नइत्यतः सर्वनाम्नइति लभ्यते इत्याह। अनयोः सर्वनाम्नश्चेति। अप्रत्ययांतेः स्यता विति। अविद्यमानःप्रत्ययोः प्रत्ययः किं किंवा
योच प्रत्ययइति पाठे तुच प्रत्ययांनेनुचनाविति निव्याख्येयं। विष्वग्देवयोरुदाहरणं विष्वग्गंचती ति विषुद्रयङ्। देवानंचती ति देवद्र्यङ्। इति योग्यं। अदसोऽसेःअ
दकारस्य प्राप्तस्थ। अदसोऽसांतस्येति। असांतस्येति किं। अमुनानेन इत्युक्तिः भवस्ति। दाननु परेस्त किं अमुया अमुयोः। नैनु नांतपकारस्य मा भूत्।
ननयोरिति। व्यंजनस्य हि हस्वदेयत् स्वरस्थो दीर्घस्तुषि सदृश इति भावः। मांच स्तुहृस्वदीर्घयोः समाहारद्वंद्व इत्यवविधीयमानोप्यणकृत्सवर्णा नगृह्ण
नरेकयोश्च देरप्रत्ययो वा प्रत्यये। ६।४।८७। अनयोस्सर्वनाम्नष्टेरद्र्यादेशस्स्यात् प्रत्ययानेऽप्रत्ययनौपरे। अदद्रि अञ्च इति स्थिते यण। अद
दुरीमः। ८।२।८०। अदसोऽसान्तस्यात्परस्य उदूतौ दस्य मश्च। उदूति हृस्वदीर्घयोस्समाहारद्वंद्वः। आन्तरतम्याद्धृस्वव्यंजनयोर्ह्रस्वो दीर्घे
दीर्घः अमुमुयङ्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुयञ्चः। अमुमुयञ्चं। अमुमुयञ्चौ। अमुमुईचः। अमुमुईचा। अमुमुयग्भ्यामित्यादि। मुत्वस्या सिद्धत्वा
ण। अन्यवाधेऽन्यसदेशस्येति परिभाषया माभूदिति परस्येव मुत्वमदर्तोमते। अदमुयङ्। अःसेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिरिति व्याख्यानात्
यानविषयस्य नमुत्वं। नाप्यमुत्वेति पक्षे अदद्र्यङ्। उकारश्च। अदसोऽद्रेः पृथक्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्। केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेहि द
इति। विष्वग्देवयोः किं। अश्वाची। अश्चनौ किं। विष्वयुक्। अप्रत्यये किं। विष्वग्गच्छनं। अप्रत्ययग्रहणंचापयति। अन्यत्र धातुग्रहणे तदादि
विरिति। तिनाऽपस्कारः। अनन्तःकर्मीतिकः। उदङ्। उदञ्चौ। उदञ्चः। एवमाराच्चि॥ ८ नीतिस्मीहत्यभांनरनम्यान हृस्वयोर्ज्ञनयोर्हस्वः दीर्घः इति
अंन्यवाधइति। स्त्रदेअदसइतिनानयपपरी किंतु स्थानेषष्ठीस्वं हि अलोंत्यपविभाषोपतिष्ठते। तथाच अदसो योन्त्यः सदात्पशैनभवनिदासयोदः।
अन्यो नभवति। स्येवमेस्यवाचियस्य समीपस्य भवतीति निषामायपः उक्तंचेति। वार्तिककृत्तेतियेषः। एवंच अमुयङ् इतिकेषांचिदुदाहरणं भाष्यालक्षत्वादुपेक्ष्यमि
। चनवचरिति। चलीतृष्यतइत्यनकपौरित्वहृत्तुभयोर्येयालत्वं नयेनायथः। नन्वप्रत्ययग्रहणाभावेप्युत्तरेपदाधिकारस्थ्यत्वादिषग्रइ देवद्र्यङ् इत्यस्य
मुत्तरपरेखेवाप्रादेशः स्याचतुविष्वग्गंचनमिति त्वानोप्याचष्टे। अप्रत्ययग्रहणंचापयतीति॥ ॥ शैर्यस्थ

ति। अतः कृतकर्मीत्यादौ। नेनेति। अन्यथा नित्यंसमासइत्यनेः सुबन्तेन समासग्रहणेनोत्तरपदस्यायेपादानः कृतकर्मीनिक्वपादुपदरोकृधान्ततरपदकस्याप
पारौ समासस्याचनसंनोत्तरपदकेः यस्कारसूत्यवेतिभावः॥ ७॥ उदईत। अचरग्स्यापवादः। एवअचरत्यनुवर्ततेभसंतेनि चतत्तदु। उच्छूत्याम रसस्तुमनका।
।दि।भसंग्नेनिकिं। उदंचौ। उदंचः। उदग्भ्यां। नुग्हनकारसंतेतिकिं। पूजायां उदंचः उदंचौतिर। यथास्थादिति। समः समि। समीनविभक्तिकोनिर्देशनसमीनिरसः। सिग्रा।
मानमंचमौतिसम्यक्। समीचइति। अल्लोपचानिनि दीर्घः। सहअंचतौ मिसप्राङ्। नविषयेअल्लोपदीर्घौसमीचइत्यादिनिरसः नवियतेमीपोपसमः।
ईत्। ६।४।२२। उच्छ्वत्यासरस्यनुमनकारस्याः स्वतेर्भसंस्याः कारस्यई स्यात्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्यामित्यादि। समः समि। ६। ३। ९३। अन्य
नेः स्वतौपरे। सम्यङ्। सम्यञ्चौ। सम्यञ्चः। समीचः। समीचा। सहस्यसध्रिः। ६। ३। ९५॥ अप्रत्ययान्तेः स्वतौपरे। सध्र्यङ्। तिरसस्तिर्यलोपे। ६।
३।९४। अलुप्ताः कारेः स्वतावप्रत्ययान्तेपरेतिरसस्तिर्यादेशस्यात्। तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चः। तिर्यञ्चं। तिर्यञ्चौ। तिरश्चः। तिरश्चा। तिर्यग्भ्या।
त्यादिना कैः पूजायां। ६।४।३०। पूजार्थस्याः स्वतेरुपधायानस्यलोपेनस्यात्। अलुप्तनकारत्वान्नुम्। प्राङ्। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। नलोपाभावात्
परलोपेन। प्राञ्चः। प्राञ्चा। प्राङ्भ्यां। प्राङ्क्षु। प्राङ्षु। एवंपूजार्थेप्रत्यङ्दयः। क्रुञ्चक्रौ टिल्पास्त्रीभावयोः। अस्यक्रुनिगादिनानलोपाभा
पिनिपात्यते। क्रुङ्। क्रुञ्चौ। क्रुञ्चः। क्रुङ्भ्यामित्यादि। चोः कुः। पयोमुक्। पयोमुग्। पयोमुचौ। पयोमुचः। उगिदचामिति। उदीचत्यतो। सुपिनिपल्लो
जन्यचसुन्ते। सुवृत्। सुवृद्। सुवृत्तौ। सुवृत्तः। सुवृत्सु सुवृद्दतु। महपूजायां। वर्त्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च। एतेनिपात्यन्तेशतृ
वत्प्राङ्कार्येस्यात्। उगित्वान्नुम्। सान्तमहतःसंयोगस्य। महान्। महान्तौ। महान्तः। हेमहन्। महद्भ्यां। महत्सु। महद्भ्यामित्यादि॥ ८॥
तिवदुदीहिः। अंचनाविलनुवर्तमानमप्यपवार्थः। अचपवचस्यलोपः सतुराग्येउपचर्यंनदसभिधिप्लाह्। अनुमानकारत्वादि। अकारलोपेसमीनिनो।
स्यानान्। यप्रत्ययान्तेकिं। निरांचनमिन्यादौमाभूत्। निरुञ्चति। तुगाकारत्वाभिवीदेशाभावेसस्यतुन्वेनशः। नवाचीपरस्यस्यानिवलान्। सुनेनस्यादि
पूर्वत्रासिद्धेनदभावान्वरोनविधित्वाद्यानोचैः। नुमैवसिद्धेमाच्यमान्यायारीनुमोभावेपिनकारःसवणार्थः। प्राङितिं॥

णा अंचनी तिपूजयतीति पूजार्थादंचेः किन्॥ प्राङ् स्थिति। क्रुंच्कुंचकुट् गिति वाकुकुचयो र्हितीया रति पर्थेस्त्वकारे चोप्यः। एवमिति। शसादिष्वप्रसंगः। प्र
अनुसुपन्वः अनुसुपङ् न्यां। उदंचः। उदङ्स्थामित्यादि रूपं क्रुंचतीति क्रुङ्। सत्त्वो परति। सुवस्त्वा सिद्धत्वादिति भावः। सुकुरुङ्वौ गितिसुहृद्गकिपि प्र हिंसेति यं
सुहृद् स्थिति। चर्मसास्त्रिद्धत्वान्नखेड सौतिवा धुरुतनयनं। यांगाः। निपात्यं तन्तरति। पृथुसेचने। दृहत्वौ। अत्रगुणा भावः। महेः कर्मणि प्रत्ययः। अतएव महा
ते समहानिति व्याचष्टे। गमेस्तुजगारेशः। चत्वारोप्यनिप्रत्ययांताः। एतत्तु उणादिषु स्फुटी करिष्यते॥ ॥ अत्वसंतस्य चाधातोः॥ दुलोपः तु नादीर्घस्यानजा
णास्य नानुवर्तना राह। उपधाया दीर्घः स्यादिति। दृह् अधातोरिति पोगो विभज्यतेन तमा मर्त्यस्तनतरसा संत सैवमतिषेधः नावंतसेति कैयटादयस्त्वंतेन च
सुपपा
न्तस्तु नस्यचा ऽधातोः। ६।४।१४। अन्नतस्योपधाया दीर्घस्यादसुद्गुभिन्नाऽसन्नतस्यचा ऽसंबुद्धौ सौ परे परन्नित्यव्य नुमन्त्रा पिना यचन साम
र्थ्यादरे दीर्घः। नमोनुम्। धीमान्। धीमन्तौ। धीमन्तः। हे धीमन्। शसादौ महद्वत्। धातोरप्यन्तस्य दीर्घः। गोमन्तमिच्छति। गोमानिवा च
तिवा क्यच् आचारे क्विप्। उगिदचामिति सूत्रे नग्रहणं नियमार्थं। धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति। तेन स्तन्
त्रन्त्रत्या दीनां अधातोरितितु अधातुभूतपूर्वस्याऽपिनुमर्थं। गोमान्। गोमन्तौ। गोमन्तः। इत्यादि। भातेर्ड्वतुः। भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। यत्वतन्
तन्नन्ताऽभावाच्च दीर्घः। भवतीतिभवन्। उभे अभ्यस्तं। ६।१।५। षाष्ठद्विर्वचनप्रकरणे ये द्वेविहिते ते उभे समुदिते ऽभ्यस्तसंज्ञेस्तः॥ ॥

।धातुभिन्नात्वंतस्येति। धातवयप्रवृत्तिभिन्नो येः स्तरंतस्येत्यर्थः तेनउखास्रत्पर्णध्वत् इत्यादि सिद्धं धातुभिन्नो योसंतस्तस्येति व्याख्याने उखास्रत्पर्णध्व
त्संतेदीर्घा भावेप्यत्रतु सादेवेति दिक्। अत्रसर्वनामस्थानेचेति सूत्रात् संबुद्धाविति नानुवर्ततेवेत्यतः सावितिचतदाह। असंबुद्धौसौपर इति। अतंतत्वाभा
अनु इत्सु ख्यत्तु बंधस्यानुकरणात्वंग्रंतस्य नभवतीत्यर्थः। उभेशब्दरूपापेक्षयानपुंसकनिर्देशः। षाष्ठद्विवेति। अनेनतरस्य विधिर्विभवतिनिमित्ते धौर्वि
इतिभावः। ह्रेरन्यतु हन्वैच स्थिरे उभेमहत्वासमुदायपतिपत्यर्थमितिव्याचष्टे। उभेसमुदिते इति। अभ्यस्तानेनितनीप्रत्रअभ्यस्तानामादि रित्यादिसुदा

च्छगुः। व्यवहितोपि तु मेवात्र निषिध्यते। अन्येषामप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह। नुम्यस्यादिति। ददति। ददाति। ददती इत्यादि। ददतः। शत्रादेशः। शपः श्लु
नेति द्वित्वं अभ्यासस्य ह्रस्वः। अभ्यस्तयोरातः इत्यालोपः। जक्षित्यादयः षट्। जक्षिति षड्भ्यश्च पदं। इतिशब्देन जक्षिरेव परामृश्यते। इति आदिर्येषां मिति तद्
गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरित्येतदाह। षट्धातवोन्ये इति। नोतः। गोपायती तिशुप् किपि विवक्षिते आयाद्य आर्द्धधातुके वेति विकल्पितकत्वादिहाय प्रत्ययाभा
व प्रत्ययपक्षे न नोत्तो पेपलो पेच गोपाद् निरूप्यं बोध्यं। पांताः। त्यदादिषु। कञ्जेन सवदाहरणे नादृशी यादृशी इत्यादि। न चात्र नोकेहलेनैष्वनुपयो
गस्वाच्छगुः। ७।१।७८। अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात्। ददत्। ददद्। ददतौ। ददतः। जक्षित्यादयः षट्। ६।१।६। षड्धातवोऽन्ये जक्षिति
श्च सप्तमस्य ते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः। जक्षत्। जक्षद्। जक्षतौ। जक्षतः। एवं जाग्रत्। दरिद्रत्। शासत्। चकासत्। दीधीवेव्योर्डित्त्वेऽपि छान्दसत्वादनुप्रयोगेन
दीपदं। दीध्यत्। वेव्यत्। गुप्। गुब्। गुपौ। गुपः। गुब्भ्यामित्यादि॥ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च। ३।२।६०। त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेः
ञ्कञ्प्रत्ययाच्चात् क्विन्। आ सर्वनाम्नः। ६।३।९१। सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद् दृग्दृशवतुषु। क्विन्प्रत्ययस्य कुः। ८।२।६२। क्विन्नन्तस्य कुत्वं
कञ्प्रत्ययान्तेन गः। तस्य चर्त्वेन पक्षे कः। तादृक्। तादृग्। तादृशौ। तादृशः। यत्त्वात् पवादत्वात् क्विनेन सकारादिति कैयटहरदत्तादिमतेनानुत्त्वाऽभावपक्षे।
वस्त्रू यते। न तु गः। जश्त्वमपि क्विन्प्रत्ययस्यासिद्धत्वात् कुत्वादिमो यदि निर्देशात्। सिद्धत्वमिति बोध्यं। व्रश्चेति षत्वं। जश्त्वचर्त्वे। विट्। विड्। वि
विशं। नशेर्वा। ८।२।६३। नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात् पदान्ते। नक्। नग्। नट्। नड्। नशौ। नशः। नग्भ्यां नड्भ्यामित्यादि॥ गात्। अनालोचने किं। तंप
नाः
श्यति। कर्मण्यण्। तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादस्मदादिष्वपवादेनासूयन्ते। अत एव अज्ञानार्थाद्दृशेरिति संगच्छते। धात्वर्थेतु कर्मकर्तृत्वमित्युक्तिर्दर्शितानतमिदंमप
स्वरूपं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थो दृशिज्ञानार्थोऽपीति संगच्छेतेन मदृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रलक्षणेनोपि विषयीकरणाद्दृष्टत्वान्। अकारो नादेश इति। अकारादेशे
गुणाः स्यात्। नाकारो वा रहासामर्थ्याद्दीर्घः सादेवेति वाच्यं अकारस्यापि दीर्घोऽपि च ह्रस्वविधानप्रसंगान्। विडिति। विश प्रवेशने इत्यस्मात् क्विप्। नशेर्वा। केचिदिह हलोऽन्त्यस्य

नुदके किन्। ककारो गुणाभावार्थः। नकारस्तु क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः। वकारस्तूच्चार्यैवमः क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्युक्तेऽपि तदनुबंधपरिग्र
क्विन्नस्य कुनाम सम्भिः गवादुत्तरत्वं प्रयोजनं क्विनः प्रकृतीनामेकात्वादुत्तरत्वेणापि नसिद्धेः। ऋत्विग्ग्रहणत्वं तौदातत्व निपातनादायुदात्तत्वनापि
त्विति दिक्। अनत्तुपीन्यनुवर्तते कर्मणीतिगुणिरदत्तमित्यासयेनाह। अनुदके सुप्युपपदे इति। घृतस्पृगिति। घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः। अनुदके
स्पृशतीति उदकस्पर्शः। निषेधसामर्थ्यादिह क्विन् भवति। नस्विन् हिसति किन्प्रत्ययोऽयसादिति बहुव्रीह्यान्यपरत्वेन कुत्वस्यापवर्जनीयत्वम
कुत्व
स्पृशोऽनुदके क्विन्। ३। २। ५८॥ अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः। किन्स्यात्। घृतस्पृक्। घृतस्पृग्। घृतस्पृशौ। घृतस्पृशः। किन्प्रत्ययस्य कु
रिति स्यात्पदान्तत्वात्। किमपि कुत्वं। स्पृक्। स्पृग्। पडगकाः प्राग्वत्। निघृषा प्रागल्भ्ये। असादरनिगादिना किन्। द्विर्गमनोऽथात्तन्त्वनिपा
तते। कुत्वस्यासिद्धत्वात्तेन ङः गः कः षढ्गौतीति। दधृक्। दधृग्। दधृषौ। दधृषः। दधृग्भ्यामित्यादि। रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट्। रत्नमुड्। रत्नमुषौ
रत्नमुषः। षड्भिः कुरुकौ षट् षड्। षड्भिः। षड्भ्यः। ७। षट्चतुर्भ्यश्चेति नुडागमः। अनामिति पर्युदासात्ततु न निषेधः। परोत्तुनासिकुष्टति विकल्पना।
पिमाश्रयत्ये नित्यमिति नित्यवचनात्रित्यमनुनासिकः। षण्णां। षट्सु षट्सु। तदन्तविधिः। परमषट्। परमषण्णां। गौणत्वे तु प्रियष
ट्। प्रियषषौ। कुत्वमुत्तितयत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषो रुरिति रुत्वं॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः। ८। २। ७६॥ रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इकः
दीर्घः स्यात्पदान्ते। पिपठीः। पिपठिषौ। पिपठिषः। पिपठीर्भ्यां। वाशरीति वा विसर्जनीयः॥ ६ ॥ अनुदक इति निषेधस्य फलाभाव
मित्युदकस्पृडितिप्रत्युदाहरन्ति। निषेधसामर्थ्यात्कुत्वं मा भूत्किं पुनरादेवैतिनेयमाशयः। षण्णां। गौणत्वेतिति। षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति नुडुग
र्णात् षडर्थमाधान्येषु च तु गुणीभवन्त इति भावः। पिपठिषतेः क्विप्यतो लोपे कर्तव्ये नात्वात्सानुन्मैः पिपठिषसु रति स्थिते सोऽहं ह्लद्यादिलोपे मन्त्यपरत्व
॥ लोपपरीतनत्वात्स्वरूपमेव भवति। न च रुत्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शंक्यं। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति नियेधान्॥

सर्जनीय। इण्कोरिति पंचमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनं। कुत्वेन पूर्वस्येति। सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोर्वा शरीति विकल्पात्पक्षे सुका
र्यो नाये सुपः सस्य षत्वे पूर्वस्य कुत्वं। नन्वादेशप्रत्यययोरिति षः। अपदान्तस्येति निषेधादिति भावः। एवं स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु नुम्विसर्जनी

विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि। ८।३।५८। एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यामुत्तरस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। कुत्वेन पूर्वस्य षत्वम्। पिपठीः
पिपठीष्षु प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न। निंस्स्व। निंस्से। नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थमिति व्याख्यानान्नेह
सुहिन्सु। पुंसु। अत एव न शर्ग्रहणं प्रहृणो न गतार्थता। रान्तस्सेति सलोपे विसर्गः। चिकीः। चिकीर्षौ। चिकीर्षः। रोः सुपीति नियमान्न विसर्गः। चि
कीर्षु। रमेरौणादिक डिन्। सामर्थ्याद्धिलोपः। यान्तस्य सिद्धत्वात्तु विसर्गौ। रोः। रोषौ। रोषः। परश्चिति वा रेफलोपः। रोषत्वः। रोजा रोषा। चिन्प्रत्ये शसेः स
न्तात् क्विप् यान्तस्य सिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः। चष्टे तिष्ठः। जपन्नत्वे। विविट्। विविड्। विविषौ। विविषः। स्कोरिति कलोपः। तट्। तड्। तक्षौ। तक्षः।
गोरट्। गोरड्। गोरक्षौ। गोरक्षः। तक्षिरक्षिभ्यां एवन्ताभ्यां क्विपि तु स्कोरितिन प्रवर्तते णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति
रहनाच्चि। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषिद्धः॥ तस्मात्संयोगान्तलोपः स्यादेव। तक्। तग्। गोरक्। गोरग्। स्कोरिति कलोपस्तु इति
तस्याः सिद्धत्वात्। संयोगान्तलोपः। पिपक्। पिपग्। एवमग्निचित्क्। दिधक्। पिसगतौ। सुपूर्वात्पसतौ। निसुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। सुपिसा। सुपीर्भ्यां। सु
प्सु। सुपीः षु। एवं सुतूः। नसत्वगडुने। विद्वान्। विद्वांसौ। विद्वांसः। हे विद्वन्। विद्वांसं। विदुषः। वसोः सम्प्रसारणं। ६।४।१३१। वसुन्तस्य भस्य सम्प्रसा
रणं स्यात्। पूर्वरूपत्वं षत्वम्। विदुषः। विदुषा। वसुस्रंस्विति दत्वम्। विद्वद्भ्यामित्यादि। सेदिवान्। सेदिवांसौ। सेदिवांसः। अन्तरङ्गेऽपीडागमः सम्प्रसा
रणविषये न प्रवर्त्तते। असिद्धवद्त्राभादिति परिभाषया। सेदुषः। सेदुषा। सेदिवद्भ्यामित्यादि। सान्तमहतः संयोगस्येति सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव ग्
नितन्तुधातोः। महत्त्वं स्वस्य हल्ङ्याब्भ्यो न। सुखुहिन्स्नीति। सुहिन्। सुहिंसौ। सुहिंसः। सुहिन्भ्यां। सुहिन्सु सुहिन्त्सु। ध्वन्। ध्वद्भ्यां। ध्वसौ। ध्वसः। ध्वद्भ्याम्
वायेऽपीत्येव सूत्रं युक्तमित्येके। नुम्शर्व्यवाये इत्येव सुवचं सूत्रयितुं शर्ग्रहणेन विसर्जनीयस्य लाभादित्यन्ये। निंस्स्वेति। आयस्सकारस्य प्रत्येकं व्यवधाने

ावयवत्वाभावान्‌ षत्वंनभवति। नचात्रादेशप्रत्यययोरित्यनुवृत्त्यभावान्नुम्‌विसर्जनीयेत्यनेन धातुसकारस्य षत्वस्यादितिवाच्यं तस्य सात्तंत्रेण विधायकान्‌
ात्‌। अपदांतस्य मूर्द्धन्यः इणकोरितिवन्नुम्‌विसर्जनीयेत्यस्याप्यधिकारस्तत्रानात्‌। कर्तुमिच्छति चिकीर्षति चिकीर्षतेः क्विप्‌ प्रत्ययः। चिकीः। एकाच उपदेश इति सनि।
ऽनिटि चान्त इडभावे इकोझल्‌ इति कित्त्वान्न गुणाभावे अज्झनगमां सनीति दीर्घे कृते ऋत इद्धातोरिति रपरत्वे नणौ द्वित्वं हलादिः शेषः कुहोश्चुः अचोलोपः रोर्हलंतकृत्यादिलोपे पदां
तीरूपत्वाभावान्न दीर्घः। रोरिति। सम्यतीति रेफः। संयोगान्तलोप इति। नचासिन्‌ कर्तव्ये बहिरंगत्वेनासिद्धत्वं लोपस्यासिद्धत्वं शंक्यं। बहिर्निमित्तापेक्षपरसंज्ञा
न संयोगान्तलोपस्य कथं बहिरंगत्वादितिचिकिविविडिति। विशेषः सन एकाच इत्यौप्यिपेपेहलंतावेति किन्नानगुणाभावः। द्वित्वाभ्यासकार्यं। न डिति। नपुन
करणेरन्यस्मात्‌। क्विप्‌ गारस्यानीतिगीरइ। कर्मण्युपपदेवा सरूपन्यायेन क्विप्‌ कृत्वस्यासिद्धत्वादिति। इतरथास्कोरितिकलोपःस्यादितिभावः। पिप
ठिषुमिच्छति पिपठ्‌। वक्तुमिच्छति विवक्‌। दादेरिति घः। एकाचोबशइति भष्भावः। दिग्धुमिच्छति दिधक्‌। धोक्ता। सुग्लिति। सुप्सु नोसनीतिसुनः ध्वेती
ना विदेः शतुर्वसुः। अदादित्वाच्छपो लुक्‌। सार्वधातुकमपिदितिङित्त्वाल्लोप्याद्गुणः। उगित्त्वान्नुम्‌। सांतमहत इति दीर्घः। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न
॥ वसोः। प्रत्ययग्रहणे न रंतग्रहणमित्याह। वसंतस्येति। सेदिवानिति। भाषायां सदवसश्रुव इति लिटः क्वसुः क्रिविधानेरिति द्वित्वं हलादिःशेषः अ
हल्‌ मध्येऽदेशादेरित्येत्वाभ्यासलोपौ वस्वेकाजाद्धसामिति नेट्‌। नुम्‌। सांतेति दीर्घः सेदुष इति। ननु तदनुबंधकग्रहणेनातदनुबंधकस्येति परिभाषया विदेः शतु
रेव वसोः संप्रसारणं सुक्रं नतु क्वसोः स्यमं। नक्वसोरुकारानुबंधकरणात्‌ क्वसोः सामान्यग्रहणार्थो। उगित्त्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः। सुहृद्गमिप्रभृतिभ्यः क्व
न्मः। छंदसिनात्‌ अनुलवच्चैदिकप्रक्रियायांतल्लिपान्‌ जग्मिवान्‌ सुह्वासुरान्‌ हर्तिव्यनाचेत्याह। कवयस्तु प्रयुंजते। येषांसिसंप्रधीरुपपिजगुपसोपाजं नस्थ
नारोपकंदेदृत्यादि। अनुवर्त्तते। छांदसा अप्येते पदचारस्य वक्रवित्तभाषायां भवंति। यस्य स्त्रुंदसीत्यस्य संभाषा प्रसापेक्षत्वा पकत्वा ययरगात्क यचित्सु माखे
।सुहिनिति। संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वाल्लोपपादीर्घः। सुहिनत्विति। नश्चेति सस्य वा धुट्‌। ध्वंसत इति ध्वत्‌। स्रंसत इति स्रत्‌। स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने। ध्वंसु
गतौ चेत्याभ्यां क्विप्‌। अनिदितामिति नलोपः। वसुस्रंस्विति दत्वं॥

रतोन्सर्वनामस्थानदन्नुवर्त्तनादाह। सर्वनामस्थानइति। विवक्षित इति। नेन परमपुमानित्यत्र परत्वात्सुडि कृते नुमासंनोदात्तत्वं भवत्सुडः एवअ
नि। परसप्तम्यंतन्नैननिर्देशेन। सर्वनामस्थानेऽनन्तै मागेवपुम् शब्दोकारस्योदात्तत्वे कृतेनेत्संज्ञनपर्यन्तोहलः स्थानेऽन्तर्यतोनुदात्तसैवादेशस्यप्रसंगात्। नत्वे
ोपित्वरोनेन्यनान्निवर्त्तते पिथ्योऽसुड् योन्यतान्कमिथ्यतइति वाच्यं। अंतरंगे स्वरे कर्त्तव्ये बहिरंगस्यासुडोऽसिद्धत्वादितिभावः। विशुनस्तु अकारान्तत्त्वहप
अंतरंगपरिभाषापवादत्वात्परसप्तमीपक्षेपि सूपपादः। पन्तत्वमनोरमायांस्पष्टं। पूप्स इति। पयसाणुकारिष्ठपातेर्डुम् सुचितिवक्ष्यति। तथापिपादोन

सुड्। ७।१।८९॥ सर्वनामस्थानेविवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात्। उकारस्तु चारणार्थः। विहृतपुंसीत्यत्रगितावेतिङीवर्थ्यं कृतेनपूर्वोऽसुङ् मसुत्रितिभाव
ात्तत्वेनैव नुम् सिद्धेः। पुमान्। हे पुमन्। पुमांसौ। पुमांसः। पुंसः। पुंसा। पुंभ्यां। पुम्भिः। पुंसु। ऋदुशनेत्यनङ्। उशना। उशनसौ। उशनसः। अस
वा। अनङ् नलोपश्च वावाच्यः। हे उशनन्। हे उशन। हे उशनः। उशनोभ्यामित्यादि। अनेहा। अनेहसौ। अनेहसः। हे अनेहः। अनेहोभ्यामित्या
ः। वेधसौ। वेधसः। हे वेधः। वेधोभ्यामित्यादि। अथानो विसृकैरीघैः। सुसुप्तसं सुवः। सुवसौ। सुवसः। पिण्डग्रसते। पिण्डग्रः। पिण्डग्ल्नाग्र
ुअदसे। अदस औ सुलोपश्च। ७।२।१०७। अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौपरे सुलोपश्च। तदोःसःसावितिदस्य सः। असौ। औत्वप्रतिषेधःसाक
वावक्तव्यःसादुत्वं च॥ प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावेनप्रवर्त्तते॥ असुकौ। असुकः। त्यदाद्यत्वम् पररूपम् वृद्धिः। अदसोसेर्दादुदोमः
(१ अमू। जसःशी। आद्गुणः॥

ाचोत्वमितिचेत्पं। हे पुम इति। असंबुद्धौ विसृकैःसांतेतिनदीर्घः। पुंसि इति। संयोगांतलोपेमोनुस्वारः। पुम्स्थानिकस्पैवानुस्वा
ुणानुम् विसर्जनीयेतिनयत्वं। उशनेति। नशेःकनसिः प्रहिज्येतिसंप्रसारणं। अस्यसंबुद्धाविति। एतच्चवाचनिकं। हरदत्तादपरस्त्वाहुः। सोडीतिवाच्येअनङ्सा
नकृविदेनङ्एवयणस्यज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति। यद्यपि सोर्डे कृते डित्वसामर्थ्याद्दिलोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घे उशनेत्यनिष्टरूपंप्रसज्येत
त्त्वपरिभाषयादीर्घोनेतितिष्ठनात्ज्ञापकत्वं संगच्छत इति नित्याभाणयः। अनेहावेधाइति। असुप्रकरणेन मिहनएहचविधाञोवेधचेतित्वसुन्प्रत्यादसांतत्वेनदी

स्याविन्यनुवर्तनेनदाह।औ कारांतादेशः स्यात्सौपरइति। नन्वदसइतिपंचमेवाध्यत नतःपरस्यसौरैचौकारोविधीयतांत्यदा द्यनेनअसाविति रूपं सिध्यति।
लोपविधानेन। नचस्वरेभेदः। उदात्तेनसहैकादेशो औकारस्योदात्तत्वात्सिद्धं। असकौस्त्रीत्वमत्राप्यप्रसन्नपस्याकारिणीन्ग्रसंगात्। असुकइति। औत्वाभावेत्यदाद्यत्व
सिद्धांतु अमुकः अमुकइत्यत्रसुकौरभिन्नपदनो गोःसाधुरेव।यद्यप्यमुकशर्मेत्यादिरपि। अदस्कः शर्मेत्यादेरेवन्याय्यत्वात्॥ एतनईद्बहुवचने॥ पारिभाषिक
वचनस्यग्रहणे। अमीभिरित्यादिसिद्धावपि नसिध्येत्। नत्वत्रएकारस्यबहुवचनपरत्वात्ति अतोभ्यासत्वे॥ पूर्वत्रौसिद्धमिति। विभक्तिकार्यप्रागिति
नाम द्व्यादिसपादसप्ताध्यायीमत्वदसोसेरिति वै पादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वात्कृतेतु विभक्तिकार्यैसांत त्वात् उत्वमत्वयोरप्रवृत्तेस्थेति भावः। परितु पूर्वत्रौसि
त्वकार्यासिद्धत्वमिष्येतनहिं अमू अमूमित्यादि नसिध्येत्। त्यदाद्यत्वपररूपाभ्यां वउत्वमत्वयोः कृतयोः पश्चान्नुमत्कार्यस्यासिद्धतया अतोगुणइतिपरस्य

तईद्बहुवचने।८।२।८१। अदसोदात्परस्यैतईत्स्याद्दस्यचमोबह्वर्थोक्तौ। अमी। पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यप्राक्पश्चादुत्वमत्वे। अमुम
ू। अमून्। मुत्वेकृतेघिसंज्ञायानाभावः। नमुने।८।२।३। नाभावेकर्तव्येकृतेचमुभावोनासिद्धस्स्यात्। अमुना। अमूभ्यां॥३॥अ
मीभिः अमुष्मै। अमीभ्यः॥ अमुष्मात्। अमुष्य॥ अमुयोः२। अमीषां॥ अमुष्मिन्॥ अमीषु॥ ७॥ इतिहलन्ताःपुंलिङ्गाः॥ ५॥ ६॥

द्दत्वादिरूपसिद्धिप्रसंगात्। किंच। वर्मवर्कोचवर्मेवः। मुष्टवकोस्तु यत्र अत्वपरत्वात् स्कोरितिसलोपेनस्यासिद्धत्वाद्दल्ङ्यादिलोपेउकारूपंनसिध्यतीति
सिद्धिपक्षोहेयएव। अत्रवदंति। सपादसप्ताध्याय्यांविहितंकार्यंप्रतित्रिपाद्यांविहितमसिद्धमितिप्रक्रियाग्रंथोक्तकार्यासिद्धिपक्षेममोरथ्यः अमुमि
त्यसिध्येदिति केचित्। तन्न। प्रक्रियायांयोक्तेहिंकार्यंप्रति कार्यंकर्तव्ये असिद्धं पूर्वमेवनजातमित्यर्थः। शास्त्रासिद्धत्वेप्ययमेवफलितोर्थः। ननुम
न्तरेण। पश्चात्त्वमुत्वादिर्तनस्यासिद्धत्वमशक्यंकर्तुमित्यसिद्धवचनातिदेशआश्रीयतइति। तथाचातिदेशेनकार्याप्रवर्तकत्वरूपोऽसिद्धधर्मः
दृश्यमानःकार्यासिद्धत्वएवपर्यवस्यतीति। एवंचमनोरथ्यइत्यत्रउत्वेकर्तव्येरेफलोपस्यपूर्वमेवाप्रवृत्तौरोरूत्वस्याप्रतीघातान्मनोरथ्यसिद्धिरपनमूह
अमुमित्यादिसिद्धिरितिकार्यासिद्धिपक्षेनकाप्यनुपपत्तिरिति। नमुनेनेतिविषयसप्तमीत्याहनाभावेकर्तव्यइति। अन्यथाघिःपरत्वाभावान्नाभावो

म पिकृतेनाभावेसुपिचेतिदीर्घः स्यात् दीर्घप्रतिषेधस्याकिंचिदनावृत आह। कृतेचेति। एतद्वानेदन्यस्याप्यन्यत्रान्यते। एकत्र विधेयसमुच्चयः परन्तु मुख्यतमीन
त् एवस्तुतमृदु चेति व्याख्यानं व्यर्थं सन्निपातपरिभाषया सुपिचेति दीर्घस्य समाधेयत्वात्। नन्वधुनेति वृद्धुने स्येवो व्यर्थो किमनेनासिद्धत्वनिषेधेन
आहुः नमु नेत्यत्र क्विपि नेतियोग विभागार्थोनेन रामः रामभ्यामित्यादिसिद्ध्यतिअन्यथा हि दीर्घसिद्धत्वाउक्तारस्यैस्तसंज्ञा सो पोकथं स्यात्। नचानुनासिकनिर्दे
श्यादिसंज्ञाबोधो प्रतिरूपत्वं नासिद्धमितिवाच्यं। नरूपसूत्रे एवरुद्दीप्यादौ हृपिचेत्यस्य सप्याहृत्रये अनो दीर्घ इत्यत्रानुनासिकस्येवनिर्देशेनतन्नैव चरिता
एवं नस्यानिवन्धनत्वस्यापि समनौपदत्वादिसंगौ लभ्यते। प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाच्चेहलिंगमितिदिक्। इति हलन्तानाः पुंलिंगाः॥ नहोधः॥
नोत्रं। तथाहि समितिनद्दमित्यत्ररत्नाभावे तिनत्वं स्यात्। रूपसत्त्वेतिचन स्यात्। नहोहस्येति। हो ढ इत्यतोऽनुवृत्तेरतोन्यस्येत्यनेन बाह्यस्येवादेश।

होधः ८।२।३४। नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च। उपानत्। उपानद्। उपानहौ। उपानहः। उपानद्भ्याम्। उपानत्सु। अनुस्वारेति हि स्त्रीत्वा
पूर्वस्यादीनिगादिनावि निपातनान्नलोपश्च। किन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः। जश्त्वचर्त्वे। उष्णिक्। उष्णिग्। उष्णिहौ। उष्णिहः। उष्णिग्भ्याम्। उष्णि
द्यौः। दिवौ। दिवः। द्युभ्याम्। गीः। गिरौ। गिरः। एवं पूः। चतुरश्चतसृ आदेशः। चतस्रः २। चतसृणाम्। किमः का देशो टाप्। का। के। काः। सर्ववत्॥ ४

नः। क्वौ क्विपरस्य लोपः संयोगादेरं नेचेत्यतो भ्वन्पदांतग्रहणान्यनुवर्तते तत्राह। क्वौत्यादि। क्विपरतः पूर्वान्तेवा विद्यमानस्येत्यर्थः। उपानहिति
क्विबेहिः संपदादित्वात् क्विप्। नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः। सोर्हल्ङ्यादिलोपे धत्वं। जश्त्वचर्त्वे अत्रैरंबोध्यं। सुपु अनडुहीयपस्यामितिवहुव्रीहौ सनडुहितिपुंवा
केचित्तु गौराद्विकीषंदृत्वनासुनडुहीद्यसुराजके। तद्दसत्। अनुपसर्जनाधिकारविरोधात्। द्यौरितिदिवऔदिति ओत्वं। गीरिति। र्वोरुपधाया इति गिरणे एरोन्द्रत्वस्या
कजरद्यनोरिति नीतिरपरत्वं। र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घः। पूरिति। एपानत्वपूरणाधेः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। चतस्र इति। ऋतश्चतुरनडुहोरित्याम्न भवति। परत्वा
धेत्वाच्चतस्रादेशेकृतेमकृतन्नित्यायेनपुनस्तस्याप्रवृत्तेः। चतसृणामिति। नतिसृचतसृ इति न दीर्घः। सर्ववदिति। तेनतुल्यमिति वतिसर्वनाम्नो वृत्ति

।यत्वमिदं स्त्रियामेव परिशेषात्।इदोय् पुंसीति।पुंस्त्वग्रहणात् क्लीबे सोर्लुका लुप्तत्वाच्च।एवमिति।सा।ते।ताः।या।ये।याः।एषा।एते।एताः।त्यादी
त्वा गिरिति।वचेः क्विवचीत्यादिना क्विप् दीर्घोऽसंप्रसारणं च।वाक्।कुः।अपशब्द इति।आपोतेर्ह्रस्वश्चेति ह्रस्वसकारात् क्विप्।अनन्तरपसर्गात् अत्यन्तौ सुना
द्गनकारः स्यादिति दिगिति किन्नेतत्तत्रान् कुत्वं।ऋत्विगित्यादिना दृशः।अन्यत्रापीति।त्यदादिषूपपदेष्वभावेपीत्यर्थः।त्विडिति।त्विषदीप्तौ अस्मात् क्विप्।

सौ।७।२।११०। इदमो दस्य यस्स्यात् सौ।इयमौ।मः।इयं।त्यदाद्यत्वं टाप्।दश्चेति मः।इमे।इमाः।इमां।इमे।इमाः।अनया।हलि लोपः।आभ्यां
।आभिः।अस्यै।अस्याः।अनयोः२।आसां।अस्यां।आसु।अन्वादेशे तु एनां।एने।एनाः।एनया।एनयोः२।ऋत्विगित्यादिना सृजेः क्विन्।अमागम
निपातितः।स्रक्।स्रग्।स्रजौ।स्रजः।स्रग्भ्यां।स्रक्षु।त्यदाद्यत्वं टाप्।स्या।स्ये।स्याः।एवं तद् यद् एतद्।वाक्।वाग्।वाचौ।वाचः
वाग्भ्याम्।वाक्षु।अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।अप्तृन्निति दीर्घः।आपः।अपः।अपो भि।७।४।४८।अपस्तकारस्स्याद्भादौ प्रत्यये।
पूरे।अद्भिः।अद्भ्यः।२।अपां।अप्सु।दिक्।दिग्।दिशौ।दिशः।दिग्भ्याम्।दिक्षु।त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वं।दृक्
शौ।दृशः।त्विट्।त्विड्।त्विषौ।त्विषः।त्विड्भ्यां।त्विट्सु।त्विट्त्सु।सहेर्जुषतेरिति सजूः।सजुषौ।सजुषः।सजूर्भ्यां।सजूष्षु।सजूःषु।
त्वस्याः सिद्धत्वाद्धत्वं।आशीः।आशिषौ।आशिषः।आशीर्भ्यां।आशीष्षु।असौ।त्यदाद्यत्वं टाप्।औङः शी।उत्वमत्वे।अमू।अमूः।अमुम्।
अमू।अमूः।अमुया।अमूभ्यां।अमूभिः।अमुष्यै।अमूभ्यां।अमूभ्यः।अमुष्याः२।अमुयोः२।अमूषां।अमुष्यां।अमूषु।इति हलन्ताः स्त्रीलि

चत्वें।सजूरिति।जुषी प्रीतिसेवनयोः अस्मात् क्विप्।सह सजुषेति निपात्यते।र्वोरिति दीर्घः।आशिषेति।आङः शासः क्वौ उपसंख्यानमित्युपधाया
इत्वसीति षत्वे।असाविति।अदसस्त्यदाद्यत्वं टाप्।रूपत्वं टाप्।एकदेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् अदस औ सुलोपश्चेति औत्वं सत्यमित्येके।अन्ये तु पर
दिशेषविधेश्च पूर्वं औत्वं ततो व्यत्वात्वं टाप् इत्याहुः॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ७ ॥

ति। स्वसुस्त्वं स्विति दत्वमनडुद्भ्यांमित्येपिप्रवर्तते। परापिकारस्य नादिति भावः। पूर्वपदस्येति। प्रत्ययलक्षणेनेति भावः। अन्यथा राजपुरुषो वा गार्गीि

मोऽनर्थत्कु। एवं। स्वनडुत्। स्वनडुद्। स्वनडुहौ। चतुरनडुहोरित्याम्। स्वनड्वांहि। पुनः स्वहन्। शेषम्पुमान्। दिवउत्। विमलद्युअहः। अनर्थेति

श्चिभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्यैवोत्तरस्यत्वस्यापि पदसंज्ञायाम्प्राप्तायां। उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणाद्। विम

दिवौ। विमलदिवि। अपदादिविधौ किं। दधिसेचौ। इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव। चकारस्य कुत्वेनुनः। चाः। चा। शै। अऋत्वनानाच्

म्। वारि। चत्वारि। नलुमतेति कादेशो न। किं। के। कानि। इदं। इमे। इमानि। अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः। एनत्। एने। एनानि। एनेन। एनयोः

ब्रह्म। समुद्दौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः। हे ब्रह्मन्। हे ब्रह्म। हे ब्रह्मणी। हे ब्रह्माणि। रोऽसुपि। अहर्भाति। विभाषा ङिश्योः। अह्नी। अहनी।

अहानि। अहन्। ८।२।६८। अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते। अहोभ्यां। अहोभिः। इह अहः। अह्नोभ्यामित्यादौ। रुत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपप्रा

अहन्नित्यावर्तनेन लोपाभावश्चिपान्त्य द्वितीयेन रुर्विधेयः। तत्र नस्याऽपि रुत्वे दीर्घोऽल्पहानियन्त्रिन्दीर्घोऽहानिदाघः। दहद्गुरुत्वा।

लोपे प्रत्ययलक्षणेनाऽसुपीति निषेधात्रत्वाभावे रुत्वस्याऽसिद्धत्वाच्चान्नस्यणत्वमुपधादीर्घः। समुद्दौ तु रेदीर्घोऽहोनिदाघ। दीर्घाह्णो। दीर्घा।

णः। दीर्घाह्णा। दीर्घाहोभ्यां। दण्डि। दण्डिनी। दण्डीनि। स्रग्वि। स्रग्विणी। स्रग्वीणि। वाग्मि। वाग्मिनी। वाग्मीनि। बहुवृत्रह। बहुवृत्रघ्नी च बहुवृत्र

हणि बहुवृत्रहाणि। बहुपूषाणि। बहुर्यमाणि। असृजः पदान्ते कुत्वं सृजेः किन्नोविधानात्। विश्वसृडादीनां। सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यस्तु सृ

मितिभाष्यप्रयोगात्। यद्वा। वश्चादिसूत्रे सृजिपरिग्रहः पदान्तेषत्वं कुत्वापवादः। स्रक् निकृत्वात् शब्दो ऽनिपातनादेव कुत्वं। असृक्शब्दस्तु अ

नैमित्तिकेऽसृजप्रत्ययवेदव्यः। असृक्। असृग्। असृजी। असृञ्जि। पद्दन्निति वा असन्। असानि। असृजा। अस्ना। असृग्भ्याम्। असभ्यामित्यादि॥

नलोपकुत्वादिकं यथासंभवं नस्यादिति भावः। उत्तरपदत्वेचेति। उत्तरपदशब्देनोत्तरपदमुच्यते। उत्तरपदस्य पदत्वे परत्वपरे शेकर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भव

र्क्। ऊर्ग्। ऊर्जी। ऊर्न्जि। नरजानां संयोगः। बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः। अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्। बहूर्न्जि। बहूर्जि वा। कुलानि। त्यत्। त्यद्। त्ये। त्यानि।
तद्। ते। तानि। यद्। यत्। ये। यानि। एतत्। एतद्। एते। एतानि। अन्वादेशे तु एनत्। वेभिद्यतेः क्विप्। वेभित्। वेभिद्। वेभिदी। नपुंसकस्य झलचः। झ-
लन्तस्याजन्तस्य च नुम्। अजन्तलक्षणस्तु नुम्नस्त्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात्। वेभिन्दि। एवं चेच्छिदि। गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चा-
दतः। असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाऽधिकशतं मतं १ स्वमसुप्सु नव स्वरे भादौ षट्कं स्वपि जश्शसोः। चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभा-
ग २ तथाहि गामञ्चतीति विग्रहे। ऋत्विगादिना क्विन्। गतौ नलोपः। अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ्। गवाक्। गवाग्। सर्वत्र विभाषा गोरिति प्रकृतिभा-
वे। गोअक्। गोअग्। पूर्वरूपे। गोक्। गोग्। पूजायां नस्य कुत्वेन ङः। गवाङ्। गोअङ्। गोङ्। अस्यापि एतान्येव नव। औङः शीभावात् इल्लोपः।
पूजायां तु। गवाञ्ची। गोअञ्ची। गोञ्ची। जश्शसोः शिः। शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम्। गवाञ्चि। गोअञ्चि। गोञ्चि। गतिपूजनयोरुक्तेष्वेव। गोच-
वा। गोच्चा। गोअच्चा। गवाग्भ्याम्। गोअग्भ्याम्। गोग्भ्याम्। गवाङ्भ्याम्। गोअङ्भ्याम्। गोङ्भ्याम्। इत्यादि। सुपि तु ङान्तानां पक्षे। ङ्णो-
ति कुक्। गवाङ्क्षु। गोअङ्क्षु। गोङ्क्षु। गवाङ्षु। गोअङ्षु। गोङ्षु। गवाक्षु। गोअक्षु। गोक्षु। न चेह चयो द्वितीयाः इति पक्षे। ककारस्य ख-
कारेण रूपाणि विकल्पितानि। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावपक्षे च चयो द्वितीयादेशाद्धि रूपाणि वर्द्धन्त एव ३ उ-
हर्षं च नानुनासिकविकल्पनात्। रूपाण्यस्यां संभूतानि ८।४।४७। भवन्तीति मनीषिभिः २ तिर्यक्। तिरश्ची। तिर्यञ्चि। पूजायां तु। तिर्य-
ञ्ची। तिर्यञ्चि। यकृत्। यकृती। यकृन्ति। पद्दन्निति वा यकन्। यकानि। यक्ना। यकृता। शकृत्। शकृती। शकृन्ति। शकानि। शक्ना। शकृ-
ता। ददत्। ददती। वा नपुंसकस्य ७।१।७९। अभ्यस्तात्परो यः शतृ तदवयवस्य नकारस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे। ददन्ति। ददति। ग-

येयो सुपि पदत्वं तन्नवर्तिसुपा परत्वाभावेन नलोपप्रसंगः दृत्याशंकापरास्ता। उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। उत्तरपदत्वे किं। नाजपुरुषस्याभ्रेनत्रोपोपधायाः स्यात्।
धीत्यादावपि दपि शब्दस्य पदत्वेन प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। उत्तरपदस्य समासावयवत्वं स्थात्। दधिसेचाविति। सिनातु दतिसेचौ। अन्येभ्योपि दृश्यत इति निषादन्येषामपि
मासः। उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेच शब्दस्य पदसंज्ञाभावादिति पदादित्वं सकारस्य न स्यात्। नन्वेवमुपपदसमासे प्यलंदुर्वीरमिति चेत्। अत्राहु केचि
धानानोपपदादित्वभावः। दधिसेचाविति प्रयोगाभावात्। वस्तुतस्तु पदादादिः पदादिरिति पक्षे तु उपपदसमासेपि षत्वं सुपरिहरं कारे योगे नेति स्वरंशब्दे कः साविति च नेति चो
द्यमिति। अन्ये त्वेवं विधीयते न नोदृशस्यादिशुफलाभावात्। स्नौर्नपुंसकादिस्य मौंजुहुनेपि प्रत्ययलक्षणमभिदृश्य वर्तनेनेव चन सामर्थ्यादित्याहुः। वस्तुतस्तु नस्तद्धिते पाये स्थितिरिति
दृक्षम्यः। एवं तेनो। एतानि मारिशुमराद्येनेन सिद्धं। जीवे अभिसुका नुहनेपिनकारे वारणसामर्थ्यादेनशादेशः। नचैवमेतद्धितमिन्यत्राप्येनशादेशापत्तिः। द्वितीयाभिगेति
तत्सुपो लुकिद्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात्तनकारे वारणसामर्थ्यादेनशादेशस्तु क्रमिति वाच्यं। एकपराप्ययने नोनरंगे सम्मोर्नुकिचरितार्थत्वेन वहिरंगे सामासिके।
मश्नृत्रिरिति मनोरमायां स्थितं तद्व्याचरति। रहृविभाषा डिश्योश्चिभ्यो पोननसंयोगादृस्वंनादिति निषेधात्। रोसुपि। अहर्भातीति। अहश्चिति रुत्वे कृते तु हशि चेत्युत्वं स्यात् अहो
रादिति भावः। नवा पाभावं निपातयेति। अहश्चिम्रन्नकारान्तरं प्रश्लिष्यनांतस्य अहनशब्दस्य रुविरिति व्याख्यापि कृतरत्वयो नेकारस्यानिकृतं सेन्मसतीति वोध्यं। नदंत्वस्यापि
पकारत्वादिति भावः। नचात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य समासे कृते शस्याप्यहनशब्दस्य पदत्वादुक्तंसारेव किमनेन नन्दं नविध्यान्ययोगेनेति शंक्यं। उत्तर
पदत्वे चापाविति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। तस्माधिरूप्यादिति। त्रकृतन्यूहपरिभाषयापरेपि शीर्षोहत्वं न्यादिति पाता पूर्वेन रूनामृतंमपि नरो चः। परिभाषयेतिभावः।
ति। सुपो नहत्व आदिनोपारसंतु दीहत्वं केरो योभावे रुत्वे हशि चेत्युत्वे चाकुणः। स्वस्वीलीति। रूत्वप्रहणोऽनर्थकस्यापि प्रहणात् दीर्घे दृतिभावः। परांतेकुत्वमिति। किंस्वन्यस्ये न्यस्या
त्रयेति पदे कुत्वमित्यर्थः। एवं तु सत्यमित्यादौ सावकाशमिति भावः। स्वजिहरेषोभिनिसस्त्रेदृति। एतद्योपलक्षणां। सजेदृ दिविरिति निस्सत्रेपि नत्वयोगात् रस्त्वस्वद्वामिति। ननु ध्यां पत्य
दरकिंतुभवतीति स्वजिहशोरिसमागमः स्यात् मैवं। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानात्। नचैवमपि अनुयन्त्रमवदुंप्यस्येति विकल्पिकत्वाभोनित्वाद्धि धातोः स्वरूप्रह
रितिशंक्यं। धातोरुच्यमाने कार्येन तत्प्रत्ययस्येति परिष्कारात्। एवं च प्रसङ्ग्यः। प्रसत्र भिरित्यादौ नापदोपचः प्रसज्यते। एतत्र सजेरहिदिरितिसूत्रे भाष्येस्पष्टं। ननु धातोरुच्यमानं

मानां। सत्वं। यस्तु गत्या धातोरेवोच्यमानं कार्यमित्यत्रादिकं न भवति। किंतु अंगस्योच्यमानमिति विशेष्यात्। कृतापवाद इति। यत्र सूत्रेस्तन प्रजत्यजोनिविशिष्य स
ति भावः। १। असकृच्छब्द इति। गतत्वदीस्त्रासिग्रंथेस्य र्थं। का ज प्रत्यये वो भव इति। यत्र व्यक्तिन्यशेस्य रोषि पूतेन तथापि ज्ञोके स्य रस्या नादरादेदे तु बाहुलन
ः सिध्यतीति भावः। बहुलमिति। इदं अंत्यादिनिवचवाचनिकं। तथा च वार्तिकं। बहुलं प्रतिषेधः अंत्यानुर्वतुममेके इति। भाष्ये तु अत्रः परो गोग्रमवंदत स्वतु मित्या
न वार्तिकं प्रत्याख्यातं। एवं च उत्तर्षित्र इत्यत्र तु मडुलेभः। किंच। उरदंमाने क्रीडायां च। गर्हेगर्हायामित्यादीनां क्विचं वानां भाष्यमते तु मानभाष्यमेवेति वा
ल्लोपस्यस्यानिवत्वादिति। कौलुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहाश्रीयते। तस्य क्वचित्कत्वात्। कौविधिं प्रति नस्थानिवदित्यस्य सार्वत्रिकत्वादिति भावः। ज
मीनत्याग मिचनव भ्यांभिस्भ्यसां संगमे षट् संख्यानि न चैव सुप्यप्यजमिश्रीगंधेत न दृश्यते। वनार्थेन्यत्र च सु कस्यचित्तु धाः शब्दस्य रूपाणि तन्त्यानं तु प्र
ति वे त्रिगदि तु षागमासि कौशाव षिविति नरपतिकभापांक वित्केन चित् प्राचीनेन कृतस्याशेषस्य प्राचीनैरेव पंडितैः कैश्चिद्गवाक्शब्दस्यैत्यादिना
प्येत्यं तेन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तं। तदेव श्लोकद्वयं प्रकृतोपयोगाद्वाद। गवाक्शब्दस्य रूपाणीति। अंचतेर्गतौ नलोपः पूजायां तु नेत्याशयेना
ति भेद इति। आद्यात्रिन्यात्र भिः। पूजार्थगत्यर्थभेदेन असंख्य वज्रादिभिर्नवाधिकपंचरूपाणि वोध्यानीत्यर्थः। उक्तसंख्यामेव व्यवस्थापयति सु सु
पत्नेकमिति शेषः। एवमग्रेपि पद्। श्रीणि चत्वारीत्यत्रापि वोध्यं। रूपाणीति। संकलनया नवाधिकशतं रूपाणीत्यर्थः। इह च यो दितीयायुर्निवार्तिकमना
वाधिकशतमित्युक्तमिति वोध्यं। तदाप्यषोडशीति रूपाणि वर्द्धंत इत्यत्र तु परमेव वक्ष्यमाणत्वात्। २ इत्यादीति। आदिशब्देनान्यान्यपि ह्यानि। तथा
भिः। गोअग्भिः। गोग्भिः। गवाग्भिः। गोअङ्भिः गोग्भिः इत्यादि। गोचे गवांचे गोअंचे। गोचे भ्यामिप्राग्वत् भ्यसि। गवाग्भ्यः। गोअग्भ्यः। गोग्भ्यः। गवाङ्भ्यः
भ्यः गोङ्भ्यः ङसौ गोचः गवांचः। गोअंचः। गोंचः। भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत्। ङसि पंचम्येकवचनवत्। ओसि। गोचोः गवांचोः। गोअंचोः। गोंचोः भ्यामि। गोचां ग
अंचां गोचां। ङौ तु गोचि। गवांचि। गोअंचि। गोंचि। आमि प्राग्वत्। सुपि तु गवाङ्क्षु। गवाक्षु। गोअङ्क्षु। गोअक्षु। गोङ्क्षु। गोक्षु। गवाक्षु। गोअक्षु। गोक्षु। ननु स्या
त्वधेभ्यस्तु येङसिङसोरोसु द्वये च समानरूपत्वात् कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमिति चेत्। अत्राहुः॥ ९॥

नरूपभेदमाश्रित्य तथोक्तमिति। एवमपाधिक्यंशंकमिति। नवसु मध्ये ककारस्थाने पाणिकस्य कारः पठन्या रूपषट्काधिक्यं न गण्यमित्यर्थः। चर्वा
द्वादिति। नन्वाचशास्त्र ह स्वाककारो नाल्पे च किंतु गकार एव स्तीति भावः। तस्मासिद्धत्वादिति। कुतो असिद्धत्वादित्यर्थः। चर्द्धत एवेति। एवं चत्रयाणां
संभवात्सुपि द्वादश रूपाणि भवंतीति संकलनया द्वादशाधिकशतं मतं। नवनवाधिकशतमिति भावः। ३। अस्याश्चिभूतानीति। सप्तविंशत्यपि
तीत्यर्थः। दीनवानामंत्यस्य द्वित्वे अष्टादश। औङि-चतुर्णां मध्ये पूज्यार्थानां त्रयाणां न द्वित्वे सप्त अगोभगत्य रूपमनुनासिकस्यानासिकमय्युनानाजनिः
नुनासिकस्य च विकल्पात्। द्वादश संकलनया सप्तत्रिंशत्। एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत्। तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः। येषां चतु
पूज्यार्थानां त्रयाणां न द्वित्वे सप्त तेषां च सप्तानामनुनासिकत्वे चतुर्दश संकलनया अष्टाशीतिः। भ्यामित्यत्र पूज्येषु भात्पूर्वस्य द्वित्वे द्वादश तेषां द्वा
पि यणो मय इति पद्वित्वे चतुर्विंशतिः तेषामपि मकारस्य द्वित्वे अष्टचत्वारिंशत्। संकलनया षट्त्रिंशदधिकशतं। भिसि चतुर्विंशतिः भात्पूर्वस्य द्वि
द्वित्वात्। संकलनया षष्ट्युत्तरशतं। ङयि चतुर्णां मध्ये पूज्यार्थानां त्रयाणां न द्वित्वे सप्त अनुनासिकस्यानासि। एकारस्थाने णत्वात्। संकलनया सप्त
धिकं शतं। भ्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत्। तथैव भ्यसि भात्पूर्वस्य विसर्गयोश्च द्वित्वात्। संकलनया त्रिपञ्चाशदधिकं शतद्वयं। ङसौ चतुर्णां मध्ये
सप्त तेषां तु सप्तानां विसर्गद्वित्वे चतुर्दश। संकलनया सप्तसप्तत्यधिकं शतद्वयं। भ्यां भ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत्। संकलनया त्रिसप्त
शतत्रयं। ङसाविवङस् ओस आम् ङि ओस इत्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश चतुर्षु रूपेषु मध्ये न द्वित्वे सप्तानामपंत्यस्य द्वित्वात्। ओसि तु सप्तानामपंत्यस्याणां
तिवैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः। संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयं। सुपि गत्वर्थे त्रयाणां कद्वित्वे षट् तेषां तु सपः षर इति षद्वित्वे द्वादश
नुनासिके चतुर्विंशतिः। संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतचतुष्टयं। पूज्यार्थानां तु कुगभावे त्रयाणां ङकारद्वित्वे ऽनुनासिके च द्वादश कुक्पक्षे तु चर्पा
ष्टौ षट्। एषां ङयोर्द्वित्वे ऽनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत्। संकलनया सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः। निरष्टौ इति। भन्त्वादृच इत्यस्य लोपः। अल्लोपेर
तिवचनात्रियाँ रेशाभावः इहदिति। पुल्लिंगेप्ययं स्त्रुत्यादितः। शतेति। ऋदुशनेत्यनङ्। शतमयय इत्यर्थः।

आच्छीनद्योः। नुम्। ग्रहणमिह चिन्त्यप्रयोजनं नाभ्यस्ताच्छतुरित्यनेन नपुंसकस्येत्यत्र इदितो नुम् धातोरित्यतो नुम इत्येवावश्यकत्वात्। नद्युत्तरत्रापि तत्प्रयोजनं चेत्
काभावात्। शतुरवयव इति। तुदादेः शस्यान्तरङ्गत्वाच्छत्रादेशात्पूर्वं कृते अवर्णान्तत्वस्य सत्त्वादिति न भवति। उभयत आश्रयणे नान्तादि
वत्स्यमाणत्वादिति भावः। भादिति। भा दीप्तौ। लटः शत्रादेशादिनाच्छपो लुक्। शप्श्यनोर्नित्यम्। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेऽपि नित्यग्रहणमिह वैस्पष्ट्य
इत्यर्थमन्यथा हि आरम्भसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्पः स्यात्। तेन पचन्तीति। कर्त्तरि शप्। नित्यं नुम्। दीव्यन्तीति। दिवादिभ्यः श्यन्निति नित्यं नुम्

आच्छीनद्योर्नुम्। ७।१।८०। अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम्वा स्याच्छीनद्योः परतः। तुदन्ती। तुदती। तुदन्ति। भान्
ती। भाती। भान्ति। पचत्। शप्श्यनोर्नित्यम्। ७।१।८१। शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम्स्याच्छीनद्योः परतः। पचन्ती। पचन्ति।
दीव्यत्। दीव्यन्ती। दीव्यन्ति। स्वप्। स्वपी। नित्यात्परत्वादपि नुमः प्राक्। अप्तृन्निति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात्। स्वाम्पि। निरवकाशत्वम्प्रति
दीर्घत्वमिति पक्षेतु महतेतिन तदिह ह्यान्नुमेव। स्वम्पि। स्वपा। अद्भिः। स्वब्भ्याम्। स्वद्भिः। अर्थात्वादिना धनेरुत्वं धनुः। धनुषी। सान्तेति दीर्घः। नुम्
सर्जनीयेति षत्वं। धनूंषि। धनुषा। धनुर्भ्याम्। एवञ्चक्षुर्हविरादयः। पिपठिषतेः क्विप् वोरितिदीर्घः। पिपठीः। पिपठिषी। अद्योपधस्यानिवन्
त्वेन जश्त्वेन नुम्। नुम्विधौ झल्ग्रहणस्यानिवत्वाभावादजन्तलक्षणो। पिनुमन्। पिपठिषि। पिपठीर्भ्यामित्यादि। पयः। पयसी। पयांसि। पयसा।
पयोभ्यामित्यादि। सुपुम्। सुपुंसी। सुपुमांसि। अदः विभक्तिकार्य्यं। उत्वमत्वे। अमू। अमूनि। शेषं पुंवत्॥ ॥ इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः॥

दीर्घत्वं नीति। बहुवचनेन तन्नपुंसकस्य त्वनवरुतिर्नुमवोभ्यः स्वित्यितिपदेऽभ्याभ्योपयस्थिनस्वरसीति बहुव्रीहिः। कर्मपूरणितिसमासान्तेऽप्यात्मने पूर्वनादिर्त्ति निषेधः। दी
र्घदीर्घत्वमवति। नत्रापरश्रितिहतनसुमांसांतस्यानुकरणमिति वक्ष्यमाणत्वात्। निरवकाशत्वं प्रति परोकृत्वमिति। अयमेव पक्षः प्रबलत्तरइति। चक्षुरिति रूपधिक्षत्रोर्दत्वमिति सूत्रे मन
क्षितं धनेरुक्षिति बहुरक्षिरित्यत्रोरुक्षिरित्यनुवर्तमाने अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्। इत्यौणादिके त्वेऽर्थः। धनुर्भ्यामिति। रहशर्वो रुपधाया इत्यादिना दीर्घो न

...व्येन सर्पिर्निःशब्दयोः प्राप्तः। सुपू भासीति। पुंसोऽसुङिति सूत्रे सुष्ठुशीतिप्या च धागास्य मा चो मनेजसी ष सिद्धा न पिशु स्त्रिनैन न स्निप्येत। औङि चानित्रमं
...न्त्वर्थे नाम स्थाननलनेतुर्ष मिं प पो लो च्य स्त्रवैं ना न स्थान नद्विति पपा सुतं तु च नांतु स मैं च सिद्धिः॥ वृत्तिहृ तंत्वः नपुंसकलिङ्गा॥ ॥ स्वरादि निपातमव्ययं स
निपाताश्चेति समाहारद्वंद्वः। ननु चादिष्वेव स्वरादीन् पठित्वा पकृतसूत्रं परित्यज्यतां इति तथा सर्वैर्न्या रि सूत्र च तु ष्टय मपि चादयो ऽसत्त्व इति स्यात ऊर्ध्व
प्य परे पोऽपु निपातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न। स्वक्तिवाच पतिस्वः पश्यतिस्वः पततीत्यादौ कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वात् तेषां निपातसंज्ञा

स्वरादिनिपातमव्ययं। १।१।३७। स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः। स्वर। अन्तर्। प्रातर्। पुनर्। सनुतर्। उच्चैस्। नीचैस्। शनैस्। ऋधक्। ऋते। युग
पत्। आरात्। पृथक्। ह्यस्। श्वस्। दिवा। रात्रौ। सायं। चिरं। मनाक्। ईषत्। जोषं। तूष्णीं। बहिस्। अवस्। समया। निकषा। स्वयं। वृथा। नक्तं। नञ्। हेतौ। इद्धा। अद्धा। सामि। वत्।
ब्राह्मणवत्। क्षत्रियवत्। सना। सनत्। सनात्। उपधा। तिरस्। अन्तरा। अन्तरेण। ज्योक्। कं। शं। सहसा। विना। नाना। स्वस्ति। स्वधा। अलं। वषट्। श्रौषट्। वौषट्। अ
न्यत्। अस्ति। उपांशु। क्षमा। विहायसा। दोषा। मृषा। मिथ्या। मुधा। पुरा। मिथो। मिथस्। प्रायस्। मुहुस्। प्रवाहुकं। प्रवाहिका। आर्यहलं। अभीक्ष्णं। साकं। सार्धं। नमस्। हिरुक्।
धिक्। अथ। अम्। आम्। प्रताम्। प्रशान्। प्रतान्। मा। माङ्। आकृतिगणोऽयं। च। वा। ह। अह। एव। एवं। नूनं। शश्वत्। युगपत्। भूयस्। कूपत्। कुवित्। नेत्। चे
चण्। कच्चित्। यत्र। नह। हन्त। माकिं। माकीं। नकिं। नकीं। आकीं। माङ्। नञ्। यावत्। तावत्। त्वै। द्वै। न्वै। रै। श्रौषट्। वौषट्। स्वाहा। स्वधा। वषट्। तुम्। तथाहि। खलु। किल। अथ।
सुष्ठु। स्म। आदह। उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च। अवदत्तं। अहंयुः। अस्तिक्षीरा। अ। आ। इ। ई। उ। ऊ। ए। ऐ। ओ। औ। पशु। शुकं। यथाकथाच। पाट्। प्याट्। अङ्ग। है। हे। भोः।
अये। द्य। विषु। एकपदे। युत्। आतः। चादिरप्याकृतिग

...चादीनां त्वसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा न तु सत्त्ववाचिनां। स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचि
...व्ययसंज्ञेष्यते इति व्ययस्यानापत्तेश्च। अथ प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि। चादयोऽसत्त्व इति सूत्रं। तथाहि सति स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातसंज्ञा
...इति चेन्न। एवं हि निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत। सो हि स्वरादिषु किमो नेद्विप्रदाजित्यादा वेकाचो न हि तौ कन्यमनप

तो।नमित्यादिस्वरादिगणपाठव्यर्थं न इतिकृत्नसन्न कन्यकारसंध्यसरांतइतिसूत्रस्वरव्यादिगणपठितत्वात्।पयणत्र सूत्रेस्वरादिषु गणा सूत्रद्वयमिदं न पठितं त
स्यांपाठेनस्त्रीत्वनुपदमेवस्फुटीकरिष्यंते॥स्वरादी नुदात्तवनित्स्वरित्यादिना।स्वरितिस्वर्गेपरलोकेस्त्या अंतरितिमध्ये।प्रातरितिप्रत्यूषे।पुनरित्यप्रथमे
च।सनुतरित्यंतर्द्धाने स्वराद्याः पंचरेफांताः।तेनस्वर्शीतिप्रातरत्रेत्यादावुत्वंनभवति।सनातनेत्येत्यादिस्वरोपदः।उच्चैरुमहति।नीचैरल्पे।शनैः क्रिया
मान्द्यकसन्तेपि।विपोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्येऽन्नेवर्जने।युगपदित्येककाले।आरात्दूरसमीपयोः।पृथक्भिन्ने।ह्यस्अतीतेऽह्नि।श्वोऽनाग
दिवादिवसे॥रात्राविनिनिशि।सायमितिनिशामुखे।चिरमितिबहुकाले।मनाकुईषदत्समावल्ये।जोषंसुखेमौनेच।तूष्णीमितिमौने।बहिरित्यव
साने।समयेतिसमीपेमध्येच।निकषेत्यंतिकेस्वपमिति आत्मनेत्यर्थे।वृथेतिव्यर्थे।नक्तमितिरात्रौ।नञ्इतिनिषेधे।हेतावितिनिमित्ते।इद्धेतिप्राका
इतिस्फुटत्वधारणयोः।तत्वातिराश्रयपोरित्यन्ये।सामीत्यर्द्धजुगुप्सितयोः।वत्।तेनतुल्यमित्यादिभिर्विहितोयोवतिप्रत्ययः सइहगृह्यते।तदाह।वा
त्।ब्राह्मणवत्।इति।प्रत्ययमात्रस्यसंज्ञाप्रयोजनाभावात्स्वपरिगृहीतं।प्रकृत्युपसर्गाब्दंद्रविधानात्स्वर्थेविहितःसइहनगृह्यते।यद्वदितोनिव
ोत्यत्रसत्वधर्मस्यलिंगसंख्यान्वयस्यदर्शनात्।अत्रवदंति।तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्रनसिवतीतिवतिप्रत्ययोपिपरिगण्यते।तद्वनक
वादिपाठेनैवगतार्थत्वात्।स्वरादिषुवावदितिनपठनीयमिति।सनासनत्सनातन।एतेनित्यउपधीतिभेदेतिरसु।अंतर्द्धौ।तिर्यगर्थेपरिभवेच।अं
मध्येविनार्थेच।अंतरेणेतिवर्जने।त्योगितिकान्यसस्केप्रश्नेशीघ्रार्थेसंप्रश्नार्थेच।कमितिवारिमूर्द्धनिरासुसेषु।शमितिसुखे।सहसेत्याकस्मिकावि
।विनेतिवर्जने।नानेत्यनेकविनार्थयोः।स्वस्तीतिमंगले।स्वधापितृदाने।अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु।वषट्वौषट्श्रौषट्इत्येतेहविर्दानेअ
न्यार्थे।अञ्जसेतिसत्वायां।उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः।क्षमेतिक्षांतौ।विहायसेतिवियदर्थे।दोषेतिरात्रौ।मृषामिथ्येत्येतेवितथे।मुधेतिव्य
र्थे।अहोनोसुन्कसुनः।कृन्मकारसंध्यक्षरांतः।अव्ययीभावश्चेति।गणसूत्रमयं अष्टाध्याय्यांस्थितिरसूत्रसमानार्थकमिहनपठितंचेदपिमार्थी
पाठेनस्त्रीतिबोध्यं।वैयर्थ्यंतुपरिहरिष्यते।पुरेत्यचिरेतिचिरातीतेभविष्यत्सत्वेच।मिथोमिथस्अन्योन्यरहःसहार्थयोः।प्रायसितिबाहुल्ये।मुहुरि

ुकमिति समानकाले। ऊर्ध्वीर्थे च प्रयाहिके निपातांतरं। आर्यहलमिति वलात्कारे। शाकटायनस्तु। आर्यति प्रतिबंधे। हलमिति प्रतिषेधे विचारयोः
जामी स्वपमिति पीनःपुन्ये। साकंसार्द्धमेतौ सहार्थे। नमक्तनमौ। हिरुक् च वर्जने। पिपिनं सभर्त्तं नयोः। उत ऊर्ध्वं नसिनादयस्तु दिनसभा च पर्यंताः मरुनमीक
ुत आसत्यालोच्यपर्यंतौ इति। प्राचीनगणपाठेस्मीति चोध्यं। नसिनादीनां दरथमर्थः। पंचम्यास्तसिलित्यारभ्य णपाचेत्येतदंतेः स्वतेरुक्तायेन हिनास्वदं
दे पुचोद्ध्याः। तथा वक्तुत्वार्थाच्छस। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। लेनेकदिक्। नमिथ्वन्ययमपि तसिः। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच
आ स्थिरित्युणादिसूत्रेण विहितआमिः। प्राग्पूर्वविभेमात्यात् तद्दसि संपद्यकर्तरि च्विः। विभाषा साति कार्त्स्न्ये देयत्रा चेत्येवं दंता अपि प्रास्य रतिः।
त्येभ्यश्च। आम् अंगीकारे। अम् च तद्दसि। किमेत्तिङव्ययेति कासम्प्रत्ययादिभिर्विहिता अपि अमामोगृह्येते इत्येके। प्रतंतनयप्रतरोयपावतरोकार
मतामम्ला मौ। प्रणा नसमा नार्थे। प्रतान् विसारे। मामाउप्गतौ निषेधार्थकयोः। आकृतिगणात्वनितेनान्येपि ज्ञेयाः। तथाहि। कामं स्वाछंपे प्रकाममित्य
पे। भूयइति पुनरर्थे। सांप्रतमिति न्याय्ये। परमिति किंत्वर्थे। साक्षात् प्रत्यक्षसाक्षात् तिर्यगर्थे। सत्यमित्यंगीकारे। मंक्षु आशु एतौ शीघ्रे। संवतत्वे
ुनिश्चये। उषेतिरात्रौ। औमित्यंगीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति पृथिव्यां। भुवइत्यंतरिक्षे। स्वरिति स्वर्गमिति तिनरसाग तेशी घ्ये। सुषु प्रशंसायां। उशु निकुरे
नायां। कुइति कुत्सिते पदर्थयोः। अंजसेति तत्वशीघ्रार्थयोः। मिथु इति द्वितीयर्थे। अस्तमिति विनाशे। स्थाने इति युक्ते। वरमिति ईषदुत्कर्षे। सुदि
दिक्कथा पसेरन्यादि। नारौ तुदाहरति। चेत्यादिना। चेतिसमुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु। चास्माहि कन्योपमयोरिवार्थे पि समुच्चये। हंनिम
हेति पूजायां। एवेत्यवधारणे। अनवक्लृप्तौ चा एषमित्युक्तपरामर्शे। नूनमिति निश्चये तर्के च। शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च। युगपदिति
म पुनरर्थे। आधिक्ये च कुपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च। कुविदिति भूयर्थे प्रशंसायां च। नेदिति शंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्चये च। चेदिति पक्षर्थे। नणा
र्थेणानुबंधस्तु निपाते यद्यपि हंत कुविन्नेचेद्धणितिविशेषणार्थः। समुच्चयादौ वनत्तुबंधकः। कच्चिदितीष्टप्रश्ने। यत्रेति अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु
त्यपामिनमर्षे येगर्हे आश्चर्ये चापत्र भवानहृषलंयाजयेत्। नहेति प्रत्यारंभे। हंतेति हर्षे विषादे अनुकंपायां वाक्यारंभे च। मा किं मा कीं नकिरिति त्र॥

र्जने। माङ् न ओ स्वरादि प्रोक्तौ। द्व्यपाठस्तु निपातत्वार्थस्तेनाद्युदात्तत्वं फलं सिध्यतीति केचित्। तदसत्। फिट्स्वरेणापि तत्सिद्धेः। अन्ये त्वाहुः। सतत्त्व
प्यव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति। तदप्यसत्। लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः। तस्माद् उभयत्र पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः। यावत्तावच्चेतौ साकल्या
वधारणेषु। साकल्ये यावत्। कार्यं तावत्कृतं अवधौ यावद्गङ्गं तन्व्यं तावत्तिष्ठ। माने यावद्दत्तं तावद्भुक्तं। अवधारणे। यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामंत्रयस्व।
वितर्कयोः। देवितर्के। त्वेइति पाठान्तरं। रैदाने अनादरे च। रैकरोति ददातीत्यर्थः। तैरैविं किं विष्यसि। श्रौषट्वौषट्वषट्गतो हविर्दाने। स्वाहा देवताभ्यो दाने। स्वधं
धाः। श्रौषडादीनामनेकार्थानामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तु हि नि तु ह्रुंकारे। गुरुं तुं कृत्य हुं कृत्य। तथा हीति निदर्शने। खलु इति निषेध वाक्यालंकार निश्चयेषु।
वानीपामनीके च। अथेति मंगलानन्तरारंभ प्रश्न कार्त्स्न्याधिकार प्रतिज्ञा समुच्चयेषु। अयं स्वरादौ पठितेन मंगलवाचकस्य सत्तार्थे नेष्यव्ययत्वं सिध्
एव श्रीहर्षः उदस्य कुंभीरथ शातकुंभजाश्चतुष्कचारुत्रिविधिवेदिकोदरे। यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरंध्रिवर्गः स्नपयांबभूव तामिति १ अत्र हि
स्नपयांबभूवेत्यस्य मंगलं स्नपनं चकारेत्यर्थः। निपातस्तु स्वरूपेणैव मंगलं मृदंगध्वनिवत्। सुप्सु स्वरभेदार्थः पाठः। स्वेत्यनीति पादपूरणे च। आदर्
कमहिंसा कृत्स्नेषु। आदहस्स्वधामनित्यत्र तु पदकारा आदिति पृथक् पदं पठंति। अवरत्तमिति। इह अवस्यानुपसर्गत्वाद्च उपसर्गान्तदृशि नभ
हमिति सुबन्तप्रतिरूपकमहंकारे। एवं शोभेकेन विनीतो वा भिरिति खुवाभिरित्यर्थः। सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययं। अस्तीति तु तिङन्तप्रतिरूपकं। एवं नाम
मीत्यत्रास्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूपकं। आहेत्युवाचेत्यर्थे। आसेति बभूवेत्यर्थे इत्यादि बोध्यं। अहंयुमिति। अहं शुभमोर्युस्। परित्तु नाहौ साविति म
स्याहादेशे शेषे लोपे च कृते निष्पन्नो यो हशब्दस्तस्याप्युस्त्यपः कियेत न हि सुपो लुकि भसंज्ञायुक्तिनिर्स्थिते मदीयदृत्यत्रेव मपर्यन्तस्य मादेशे सति म
स्यादिति भावः। अम्भि सीरेति तिङन्तत्वेन तु बहुव्रीहिसमासो नोपपद्यत इति भावः। अ इति संबोधने। पिधाने निषेधे च। आइति वाक्यस्मरणयोः
धनजुगुप्साविस्मयेषु। ई उ ऊ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ संबोधने। पशु सम्यगर्थे। पशुमन्यमानाः शुकं शंछेय। यथा कथा चेत्यनादरे। पादप्रभृतयः सप्त संबोधने। पं
मानितोऽप्यपादपूरणेषु विभुनानार्थी एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थो पुनरुक्त्यापां। आनदति इतौ पोन्यर्थे। आखनि गणाइति। तदुपपन्नदिति हेतौ। आद्इ

ू अंतःकरणे। आभिमुख्ये चावपादपूरणे दृश्यार्थे च। दिष्ट्यैस्थानंतरे। चटु चाटु प्रियेवाक्ये। कुमिति भर्त्सने। इवेति सादृश्ये। अथ तेइगिदानीमित्यर्थे।
ः। अत्र स्वरादिवाचीरा इति गणत्वाविशेषेपि ऐवांनिपातनस्वरः स्वरादिषु। अन्येतु स्वरादिषु स्वरस्य भानस्वस्य पाठ इत्याहुः॥ ३७॥ तद्धितश्चासर्ववि
॥ सर्वेति। वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः। नोत्पद्यत इति। किंत्वेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः। तद्धितः किं। एकः। द्वौ। बहवः। अस्तौ दिकिं। औपगवः। ननु
नाः गोत्रेचरणाद्वत्यादावपि प्रसंगः। न च तुभ्यो गाप्रस्थानादिति वदतां नेषां तद्धितांतत्वमंगीकृतमिति नातिप्रसंग इति वाच्यं। एवमपि पचतिकल्प
ति रूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याशंक्याह। परिगणनं कर्तव्यमिति। तसिलादय इति। पंचम्यास्तसिलिति विहितो यस्तसिल् तदादयो याप्यपा
विहितपाशप् प्रत्ययपर्यंता इत्यर्थः। शसप्रभृतय इति। बह्वल्पार्था द्विति विहितो यः शस तदादयः समासांता इति सूत्रपर्यंताः। कृत्वोर्थ इति। संख्या
। तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। १। १। ३८॥ यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितांतोऽव्ययं स्यात्। परिगणनं कर्तव्यं। तसिलादयः प्रा
क् पाशपः। शस्प्रभृतयः प्राक् समासांतेभ्यः। अम्। आम्। कृत्वोर्थाः। तसिवती। नानाञौ ना विति। नेनेहत्। पचतिकल्पं पचतिरूपं।
कृन्मेजन्तः। १। १। ३९॥ कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात्। स्मारं स्मारं। जीवसे। पिबध्यै। क्त्वातोसुन्कसुनः। १। १। ४०॥ एत
''दन्तमव्ययं स्यात्। कृत्वा। उदेतोः। विसृपः॥
केपाश्चात् त्रिगणे नैकृत्वसुजिति विहिताः कृत्वसुजादयस्तु पः॥ तसिवती। इति। नवतसेः परिग
न्यर्थे शस्प्रभृतिभ्यादेव प्रतियोगे पंचम्यास्तसिरित्यस्य नाभादिति वाच्यं। तेनैकरिकृतमित्थंत्वेन तरर्थेन धातनस्यावश्यकत्वात्। तेन तुल्यमिति वति
न्नाविति। विनञ्भ्यां नानाञौ नसहेति विहितौ पचतिकल्पमिति। अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपो लुक् स्यादिति भावः। कृन्मेजंतः। अत्र मेजं
तश्चतत्वात् कृतएव विशेषणं। न तु कृदंतस्याद्युतस्य। अन्यथा प्रतामीप्रतामः। जवमाचक्षे णौ क्विपि णिलोपवृद्धी लो। अत्रापि प्रसज्येतेति भ
भवतीति स्थितस्य प्रत्ययलक्षणेन कृदंतमेजंतं च श्रूयत इति तदाह। कृद्यो मांत एजंत इति। स्मारंस्मारमिति। स्मरते राभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति णमुल्। इहद्विः
र्वचनित्यवीप्सयो रिति द्विर्वचनं। जीवसे इति। तुमर्थे सेसेनिति सेप्रत्ययः। पिबध्यै इति। तुमर्थे इत्यनेनैव शध्यैप्रत्ययः पा घ्रेति पिबादेशः। येन विधिस्तदंतस्य

कप्रतिपत्त्यर्थं तेनेह न। आपद्येति कीर्त्ये। तद्गुणप्रतिपत्तेः कथं निपातनपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनार्थमिति मनोरमायां स्थितं। एतच्च अव्ययादाप्सुपः
स्थानं परस्य सुपो लुगिति पर्यवसन्नव्याख्यानमभिप्रेत्योक्तं। अव्ययादिहितस्येति व्याख्यानेन तु पयेद्भ्यामैरव्ययसंज्ञायामनिष्टं न स्यादित्युक्तं। मान्तो सुन्त स्तु नः। कृन्मेजन्तिसमा
शिवोरिन्यादिना त्राय। उदेतो विति। उत्पूर्वादिणो भावन्यासगोस्वेपि नादिना तोसुन्। विसृपदतिपिवरेः कसुन्॥ ४०॥ अव्ययीभावश्च। अव्ययसंज्ञः स्यात्।
किमुपस्थिते रोपचारस्यो निर्देशो चेति परिगणनं कर्तव्यं तत्तु सुपाहरणं। उपाग्निं। अव्ययादिति सुपो लुक्। मुक्तस्वर निर्देशो उदाहरणं। उपाग्नि मुखः। अव्ययि
संज्ञागमितुन्न रपदांगो राजतत्वे प्राप्ते नाव्ययादिकश्ब्देत्यादिना प्रतिषेधः। तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति। पूर्वपदं च समासस्वरे
। विसर्गस्थानिकसस्य सकारस्य उपचार इति प्राचीनसंज्ञानमित्रमात्रमुदाहरणं। उपपयः कारः। उपपयः कामः। इह अनः कुकमीति प्राप्ते सत्ये अनव्ययस्येति

व्ययीभावश्च। २।४।१८॥ अधिहरि। अव्ययादाप्सुपः। २।४।८२॥ अव्ययादिहितस्याप्सुपश्च लुक् स्यात्। तत्र शालायां। अथ। पिहितं विशेषणं चेह।
सु चैसौ। अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे। भावग्रहणाव्ययं मलिङ्गनामा। सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्ति
षु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति श्रुतिः। लिङ्गकारकसंख्याभावपरा। वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपञ्चैव हलं
तानां यथा वाचा निशा दिशा १ वगाहः। अवगाहः। पिधानं। अपिधानं। इत्यव्ययानि। स्त्रियां। ४।१।३। अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत्।

ते। परिगणनं किं। उपाग्न्यधीयान। इह सुपामन्त्रितदिति परांगवद्भावेन षाष्ठमामन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। परांगवद्भावे हि अव्ययानां प्रतिषेधः
तः। उपाग्न्यधीयानेत्यादौ मा भूदिति। तथा उपाग्निकमिति स्यादव्ययसर्वनाम्नामिति कचना। उपकुंभमन्यः। अस्तित्वनव्ययस्येति वर्तमाने अरुर्द्विषदजंतस्येति विहि
तस्य ह्रस्वनिषेधो न उपकुंभी भूते। इह अस्य च्वाविति तीन न प्रतिषेधो न। इत्वविधौ हि अव्ययस्य च्वाविति नेति प्रतिषेध उच्यते। दोषा भूतमहः दिवा भूता
त्र मा भूदिति। स्मारेनतु। स्वरादिनिवेश सिद्धत्वात् निहितश्चेन्यादि च गुः। स्त्रीत्वं व्यर्थ। तेन हि तन्त्रिसादिनिदत्तः एव चापर्थं तदन्तादिना चाव्ययत्वं तेन आ
मौलादिकेव जनिमानि हित श्वासर्वविभक्तिरिति स्यार्थः संग्रहो। कृत्मकार संध्यक्षरांत इत्यनेन कृन्मेजंत इत्यस्यार्थः संगृह्यते। क्त्वा तोसुन्कसु

ाभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति। अत्राहुः। पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं। तेन प्राग्रुक्तस्य द्वयस्य पुरस्तादपवादा इति परिगणनं सम्यक्तो पुरस्ता
दिवतोरापेयः। पराकृतस्य विभक्तिविरपशमिन्यादि सिद्धत्येन लोकाव्ययेष्वव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति नास्य नेत सूपने नैव तत्स्यते स्मि
चारादस्तु पुः। एवमन्त्रियापीति सूत्राद्गृहगणाद्गुर्वर्णतद्गुमाह। तुमुन्ख्या दिति। अव्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं। नव्येति विविधं विकारं
तेस्तन धर्मान् लिंगसंख्यादीन् व्यग्रहृतो निपातनात्। तेनास्त्वैरसौ। अस्त्वैरपदस्यादिति सिद्धं। अतिक्रान्तप्रधानेनैव समानधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञापा अत्राभा
नेवमप्युच्चैः शब्दस्याव्ययत्वानापत्तिरस्तु पोष्टुत्रुदुर्वार इत्यत आह। विहितविशेषणादिति। अस्तूच्चैरसाविति। नन्वत्र पारपः क्रान्तार्थे द्वितीयां तेन समस्य
ः शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधान इति कर्मत्वाद्योगाद्यन त्वद्वितीयानन्ता। स्वत्वं। शक्तिप्रधानान्यपिकानि चिरव्ययानि। इति विषयेष्वक्तिमत्त्वाभावानिक
वेति। एवमाद्येषामव्ययमहः। दिवाभूता रात्रिरिति। ननत्वस्मक्रियाद्यस्यायाग्रुच्चैः शब्दस्य द्वितीयानत्वं संभवतीति दिक्। ननु स्वरादिषुच्चैः शब्दः पूर्वतेन तत्र कथ
स्य प्रसंग इति चेन्न। अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात्। अन्यथा उपसर्जनेप्रसंगाभावेन न चिह्नार्थतया अन्वर्थसंज्ञायां वैयर्थ्यापत्तेः। तेनप
ःपरमोच्चैरित्यादौ समानधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं सिद्धं तदेतदाह अव्ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि। अव्ययादाप्सुपोरित्युच्चनानर्थकं लिंगाभावादिति पा
न त्विति धातुम्। आद्ग्रहणमव्ययार्थमिति। स्त्रस्योक्तिसंभवस्तु स्त्रियामिति सूत्रेऽस्त्री समानाधिकरणादिति पर्यंतग्रहणेन निषेध्यः। सवचन स्थितः सू
माह्वर्णीत्यादावतिव्याप्तेः। यदि तु आम इति सूत्रानन्तरं सुपो धातुप्रातिपदिकयोः अव्ययादिति सूत्र्यते न राशुच ग्रहणमपि व्यर्थं सुपद्स्तातु इति संभव
व्याः। अलिंगत्वे आधर्वणाप्रगाथविधानतस्तु तिविशेषमाशंक्याह। सदृशमिति। एतेषु पद्येष्वेति किंतु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजना। यद्य
व्येतिनतद्व्ययं। लिंगकारकेति। विभक्तिवचनशब्दौ संख्याकारकपराविति भावः। यद्यप्यव्ययीभावस्य लिंगसंख्याकारकयोगोऽस्ति। तथापि वचनाद
। अव्ययविशेषे कार्यान्तरमाह। वष्टीति। भागुरिराचार्यः। आपं चैवेति। वष्टीत्यनुषज्यते। यथावाचेति परिगणनमिदमिति केचित्। अन्ये तूदाहरणमात्रमित्या
हुः। वगाहइति। अपिनासाहचर्यादारिरेवाकारो लुप्यते नान्य इति भावः॥ इत्यव्ययानि॥ ॥

ताः। अजशब्दः आदिर्येषां ते इति बहुव्रीहिः। अत्र आदिर्येषां ते इति नार्थः। ऋचीति निर्देशात्। गणपाठसामर्थ्याच्च। अदितिःस्वरूपग्रहणं संख्यायां युति
। अजादिभिः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च इह आप् प्रातिपदिकादित्यधिकारे पिङ्गापीन संबध्येते। इहैव न योर्विशेषणात्। अपितु प्रातिपदिकमेव। तथा कारे
ष्यते विशेषणेन चातः स्त्रीभः। न दाह। अजादीनामकारान्तस्य चेति। अत्र अतु वृत्ति षष्ठीत दर्थेस्थवाच्यवाचकभावे। स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देश
येनाह। वाच्यं यत् स्त्रीत्वमिति गुणवृत्ति लिंगं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणोक्तं। कस्माद्भवतीत्याकांक्षायां सन्निधानादजादिभ्योऽकारान्ताच्चेति बोध्यं।
यावीत्यत्र कस्मादपि परत्वाकांक्षायामिक इतिवत्। टापः पकारः स्वरार्थः। औङः आपः। आङिचापः। पाठापः। इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्चत दविचा

नाद्यतष्टाप्। ४।१।४। अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात्। अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्च बाधनाय। अजा। अतः ख
अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणाद्येहापर्याय्भो। अत्र द्विगुसमासार्थसमाहारनिवृत्तस्त्रीत्वं। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। एषु जातिलक्षणो ङीष्
गः। वाला। वत्सा। होडा। मन्दा। विलाता। एषु वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्तः। सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्। सम्फला। भस्त्रफला। [illegible] पो
हूखः सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्। सत्पुष्पा। प्राक्पुष्पा। प्रत्यक्पुष्पा। शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः। पुंयोगे तु शूद्री। अमहत्पूर्वा किं। महाशूद्री।
त्वाउ चिह्नादिवनिया। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमेति पुंयोगेऽपि। कोकिला जातावपि। मूलान्नञः। अमूला। नञो म्योङीप्। कत्रीरिङिनी ॥ [illegible] ॥

कारः आविसूक्ति न दत्तवं धपुरिभाषया औङ आप इत्यादावप्येवं गृहीतः तद्भ्राप्वापीत्तु ग्रहणं न स्यात्। ननु न तदेव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थं। न च कुं
त्यादिभ्यश्च ल्वेन तव्यारमासे विच्यर्थंतदिति या च्यातरायामनितुं चेत्यादिरेव एवैतत्तनल मादि तोच्यास्ति। अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्चेति। स्तुईति। स्तेरकोपी। अनु
स्तदि कविधिभिविशिष्टभ्येकिन। ननु चेन नानां स्त्रद्वादिशब्दानां कथं लिंगव्यवस्थेति चेन्न। उच्यते। लोकप्रसिद्धं स्तनाद्यवयवसंस्थानविशेषात्मकं लिंगं न लाक
ल्यौपतेरावासिनादीनानाभावप्रसंगात्। तदस्त्यैतत् भिन्ना रीमवाचयं लिंगत्रितय नियं भनका यौगमविद्धिप्रसंगात्। किंतु पारिभाषिकमेव लिंगत्रयं। तथाहि
। अपमर्यदर्थं किंचित् विदंतस्ति निशब्दानां सर्वे चमगितदप्रसरनात्। तत्र कश्चिच्चहत्यस्य स्त्रीलिंगेराक्रांक्षित्व हयेः कश्चित्वि पुरुषीलिंगाज्ञ्या सततना

लौकिकपुंस्त्वनिमित्तैः शास्त्रीयेपुंस्त्वेश्यकः। लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टेन शास्त्रीयस्त्रीत्वे। कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्तेति चेन्न। करेणुरित्यादौ स्त्रीत्वे
स्यात्पशव्येनार्थः। ननु एवं पशुरिति पुंस्त्वं विवक्षितमिति मीमांसकोक्तोऽपः कथं योज्यः। पारिभाषिकस्य नान्यानर्थकत्वान दिव्यस्यापि किंचित्करत्वान्। लौकिकस्य
स पशुमुपालभेतेति चेन्न। अत्राहुः। आग्नेयो मंत्रवर्णादिति अधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो वाच्यः आग शब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपशुवि
वाचकत्वादिति। न त्वाज्ञानित्रयमिन्द्रियेचक्षकंचाह दिशानि स्त्रीजातपदवैनाः केषांचित्समवस्थिताः। अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः। आप्येतुप्रका
कैः संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः। संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान्। उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति। अस्यायमर्थः संस्त्यानं
नकालीनानां गुणानामपचयः। प्रसवो गुणानामुपचयः। सप् पुमान्। सूतेर्द्विर्तौ सप् प्रसवेस्य पकारादेश इत्यर्थः। औणादिकोऽयं सुन्प्रत्ययोऽङ्स्य च
इति कैयटः। रूढेड्ट्स्तु निपातनात्। तयो रूपचयापचययोरभावे स्थितियदुभयोरन्तरं सहशं तन्नपुंसकं न भवतीत्यादि निपातनादिति भावः। न पश्च
नपुंसकं। अन्यथा विभावितनिरोभावयोः स्थितिसामान्यविवक्षासंभवान्न पुंसकं लिङ्गसर्वनाम्नेति सिद्धांतः स्त्री पुमान्नपुंसकमिति यस्य त्रयस्तु
बोधेव वर्तते। स्वकृतान्तेनरति वैयाकरणसिद्धांतनइत्यर्थः। कृतान्तौ यमसिद्धांतावित्यमरः। पंचाशीति। पंचानामश्वानां समाहार इति तद्धितार्थेत्यादिना द्वि
गोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् न चात्र प्रत्ययविधौ न तदंतविधि विरुद्धादेव यावपौ महत्वाकोशादय इति वाच्यं। अमहत्पूर्वग्रहणेन अनुपसर्जनाधिक
स्त्री मन्यते पुनः तदंतविधि ज्ञापनाद्वा प्रमाथेः सनात्। समासार्थसमाहारनिष्ठमिति। ननु अजहत्स्वार्थी यांत्तौ समाहारोऽप्यनायं स्वैर्वेति चेत् एवं तथापि तस्य
समभिव्याहारापेक्षया बहिरंगत्वात्। तद्धिरेस्त्वंतरंगे चरितार्थत्वात्। कथं तर्हि परमाजेति चेत्। प्रागुप्तं च स्वैर्वाप स्त्यत्वमवनयात्। अजाजानिरजोपम
तेपरत्वात्कथंचिन्वेदि। न च पंचाशीत्यत्रापि नत्याक्तिलिताच्यं। द्विगोरिति ङीपा बाधितत्वात्। चरकेति। न चात्र प्रत्ययस्थादितीत्वरः शंक्यः तदकायाप्र
वादिहेचनिपातनाद्यतरमहत्त्रैः स्वर्वचक्षिपकादिषु चटकेतिपठनेनातीवावस्सकमितिनश्याः। मूषिकेति। मूषिकशब्दोऽकिञ्चनित्यपिकारेमुषेर्दीर्घश्चेति
नरकारसध्योमूषिकाशब्दः। यस्तु मूषस्तेयइति दीर्घोपधान्संज्ञायां कुनिमूषकशब्दो माधवेनोक्तस्तेनोप्यंपाप्रत्ययस्थादितीत्वं तु विशेषः। केचित्तु कुं

ाङीप् वाधनार्थत्वात्तंत्रायाश्च जातित्वात्। तथा चारंतत्वादेव ङ्कृत्वं नाड्वापुसिध्यतीत्याहुस्तच्चिंत्यं। व्याघ्रीत्यादि स्वसंज्ञात्वे पि जातित्वान्नपायात्। भक्षफ
भक्षेव फलानि यस्या इति विग्रहः। रूपापेरिति। एतच्च फलनिष्पत्त्याविनिधातो माधवग्रंथे स्थितं। पाककर्णेत्यत्र भाष्येतु दीर्घ एव दृश्यते। सदकांडेति समा
निपातेनादर्नेष्ठ इति ध्वनयन्नुदाहरति। प्रत्यक्पुष्पेति। अत्र तत्त्व्याः संभवे त्वादिवचनं तु हृद्य स्तनाचाभृदूति वस्य मार्गे च पाककर्णेत्यनेन प्राप्तस्य ङीषो निषेध
र्थं वसूत्रे भाष्ये पठितमपि फलेविशेषाभावादिहैव ग्रंथकारैः पठितं। न चैतावता वनाः ज्ञापयंतर्ग गणस्त्रागणेति भ्रमः कार्यस्तत्यानेमानाभावात् किंतु वार्तिकान्येवम
कृ। शूद्राचेति। शूद्रशब्दस्यापुदाहरणं जातित्वेन। महत्पूर्वस्तु न जातिस्त्वेरितीहापि संबध्यते। तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव पुंयोगे स्त्विति। पुंयोग स्त्वर्थ
स्वैवेति न नियमार्थं किंतु जन्यजनकभावेपि गृह्यते। तथा च स्मृतिः। वैश्याच्छूद्री सुराजन्यान्नाद्रिश्यो यो सुती स्मृताविति। महाशूद्रीति। आभीरीतु महाशूद्री जातिपुं

गितश्च। ४।१।६। उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। भवती। पचन्ती। श्नपृस्य नो इति नुम्। उगिदचामिति सूत्रे ऽञ्चुग्रहणेन धातोश्चे
गित्कार्यं नत्विति एवेति नियम्यते। तेनेह न। उखास्रत्। किप्। अनिदितामिति नलोपः। पर्णध्वत्। अञ्चतेस्तु स्यादेव। प्राची। प्रतीची॥ ६ ॥

समेत्यमरः। एहामहत्पूर्वेति ग्रंथ। महाशूद्रशब्दो हि समुदित एवाभीरत्वजातौ वर्तते। तत्रावयवस्यानर्थकत्वाच्छूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावेनयपः प्रसक्त्य
चनतरंतविधिज्ञापनाय तदिति वाच्यं। अनुपसर्जनादिकारे ऽत एव तरंतविधिज्ञापनादितिदिक्। अत्र न व्याः शूद्राचेत्यादिवचनमज्ञापनदूतिमत्रस्य वार्तिकमेवत्वनि
रूप्यमिति माहुः। भुंवेत्यादिविषयेऽमी दृश्यंतेनारम्भेकै। भाष्येतु कुंभानाः लभेत्। उष्णिहककुभादिष्वादिरत्र योगमुराजन्याज्ञता अपि सीकृताः। पचादावग्युपचलरगो
येन पथ्यासंभवमरंतत्वात्। पुंयोगेपीति यदाभेषाद्यः प्रथमजानारीवर्नेतेनतराअरंतनादेवयापसिद्धः। यदातु ज्येष्ठस्यस्त्रीत्वादिविवक्षानदा पुंयोगलक्षणो ङीष्प्रा
नवाध्यतरति स्वचयितुमपिशब्दः। मूलाद्यथनमः किं। शतसूती। अपवेति भोयपि जातिरियं। ७। उगितश्च। उगिदन्तेनप्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेनतरंतवि
चनमप्यविधौ प्रतिषेधः शंक्यः। अनुपसर्जनादित्यनेन। स्त्रीप्रत्ययेषु तरंतविधिरस्तीति ज्ञापनादुगिद्वर्णमहद्गावजेश्चिति येनविधिरिति सूत्रस्थो ऽत्यावेत्याये

प्स्येति द्विविधं संभवति। आद्युदात्तगिरंते। भवंतेन महांतं चातिक्रांता अतिभवती। अतिमहती द्युराहरणं। सर्वादिगणो भवतुरिति पाठात् ङीबन्यपदे
र्थस्य व्यस्य तु शतृप्रत्ययान्तत्वात्। न चैकस्य व्यपदेशिवद्भावेन प्रातिपदिकेनेति निषेधात् केवलस्य ङीप् न स्यात् इति वाच्यं। प्रातिपदिकप्रातिप
दिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति उक्तनिषेधाप्रवृत्तेः विस्तारो येनोदाहरणानि। भवंती इति। द्वितीयस्तु गिरंत उदाहरणं। पचंतीति। पचेः लटः शतृ
विशेषप्रत्ययस्तु सर्वादिगणो भवतुरिति गितः पठितः सुभाने ईश्वरत्वेन निपातनेन रामभवतीति द्वितीयो गिरंतस्याप्युदाहरणं भवत्येव। यत्रेनानुभवतेर्ङी
प्नोरिति निपातनम। भवंती। उदात्तस्वरितयोः। उदात्ताः। स्वसतेः पचेर्भ्यो ध्वंसतेः। स्रंसुध्वंसु अवस्रंसने। वसुस्रंसि निरते॥ ॥ वनो र च
नो र च। ४।१।७। वकारान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। रश्चान्तादेशः। वत्रिति ङ्वनिप्क्वनिप्वनिपां सामान्यग्रहणं। प्रत्य
यग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति प्रातिपदिकविशेषणात् तदन्ताः नमपि लभ्यते। सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी। अतिधीवरी।
वरी। वनो न हश इति वक्तव्यं। हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात् ङीप् प्रत्ययो नेत्यर्थः। ओणृ अपनयने। ओणिता। विड्वनौ।
यानं। अवावा ब्राह्मणी राजयुध्वा। बहुधीवा। बहुपीवरी। बहुधीवा। पक्षे टाप् वक्ष्यते। पादोऽन्यतरस्यां। ४।१।८। पादन्तः कृतसमासान्तस्तदन्ता
त्प्रातिपदिकान्ङीब्वा स्यात्। द्विपदी
तिपदिकं गृह्यते। वचनेन तदपि कृतप्रातिपदिकविशेषणानन्तं विधिरित्याशयेनाहाव वचनात्तदन्ताद्वेति। येन विधिस्तदंत
संरूपमिति सूत्रान्तमिति अनुवर्तस्य चेति व्याख्यानात् उभयं लभ्यत इति भावः। परिहितुं च अंतमेव व्यपदेशिवद्भावेन पचंतानमिति उच्यते नर्हि येन विधिरि
मित्यनुवर्त्तस्य चेति न व्याख्येयं। न चान्यव्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति निषेधः शंक्यः। तस्य प्रत्ययमात्रविधिविषयत्वात्। पचेतस्य वस्तुतः प्रातिपदिक
गृहीतस्य चरमावयवस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहुः सामान्यग्रहणमिति। ङीवेन दत्तत्तु वै परिहितस्य ग्रहणान्तदन्तपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः। वनृग्रहणे वनं
तेन च कथं लभ्यत इत्याशंक्याह। प्रत्ययग्रहणे इत्यादि। तेनेति। वचनेन यद्वंतरं तान्नमपि लभ्यत इति। स्त्रियामित्यपि स्वार्थे ग्रहणं वनात्प्रातिपदिकेनेति निषेधो नस्य

श्रितस्य च न हृत्यसमासेति परिकल्पनं नाशी सुकृत्वात् ग्रहणवचनेनेति निषेधपर्यवसाने नाशीर्निसुत्वानमिति। सुप्रजोर्डु निप्। अल्पास्य प्रजा इत्यर्थे इति सुमाङ्गः। अनि
तिरूपातेरस्मैश्योपिदस्य तेश्चनिकनिपुरुमास्वीतीत्व। भाष्ये गुण्यापनेः कनिपिसंप्रसारणमिति स्थितं। नस्सरेफाः शेकुत्वे कादेशविरहतस्या नन्त्वन्वार्थको पोनङ्क्तिम
अनेन कार्यं न विशेषणात् न भवतीति पच्यु च म पोनामि नन्वैव सुलादिति। गर्वे पीति। रूपा लोरन्यैश्ची पीस ने नैव पनिपरा पेक्षो रूपरलेह यंत्वानन्परलेपि ह म
हितन्नाभावात् डीप् प्रयोरत्र निषेधोन। वनीन हस्वश्च इति अथ बहुव्रीहौ यो पमारंभः। पद्रुपन्येत्यादीलनोवहुव्रीहेरिति डीपि निषिद्धे रेफस्याप्यप्रवृत्तेः। राजयुध्वा
नेयोधित वनी राजनि युधि कृञ इति ङ्वनिप्। बहुधीवरीति। अन्यतरस्यामिति योगविभागादिरं लभ्यते न तु पूर्वसूत्र वचनमिति तस्य ते। बहुधीवरीतिन्न ह धीवरीवा
नगवौमिति विग्रहः। पक्षे डाविति। डाबुभाभ्यामिति सूत्रेण। न चात्र द्विवचने बहुधीवर्यौ। बहुधीवानौ। बहुधीवरि इति रूपत्रयं भवतीति भावः। द्विपादिति

ग्रहणवि। ५।४।१४० संख्यासुपूर्वस्य पादस्य लोपोऽस्त्यादिभ्यः। द्विपदी कुम्भपदी। एकपदी। न पद्रूढ्वस्त्यादिभ्यः। पञ्च। चतस्रः। पञ्चैव त्यत्र न लोपे कृते। पि
ञन्नाथद्विति पदसंज्ञा स्यातिनलोपः सुप्स्वरेति न लोपः स्याः सिद्धत्वात् पदस्वत्वादिभ्य इति न टाप्। मनः। ४।१।११ मन्नन्ताच्च ङीप्। सीमा।
सीमानौ। अनो बहुव्रीहेः। ४।१।१२। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप्। बहुपर्वा। बहुपर्वाणौ। ॥ ६ ढोपारोपस्यादिति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्द
लोपः। डीपि भत्वात् पादः पत्। ॥ ७ ॥ राजहति। पूर्वेण प्राप्तस्य ङीपो पवादः। यद्यपि परं प्यत्रक्षितन्नाणास्यानन्तस्यां प्रियवस्तु विति केचात् पादसमानार्थ
दशब्दोऽस्तीति तेनैव द्विपदा एकपदेति रूपं सिध्यति। तथापि कुम्भपद्यादिभ्यो द्विपदी द्विपादिति। योगनिग्रहणये सूत्रारम्भो पमावश्यकः। असिद्धत्वादिति
सिद्धलोपवर्णनकार्यकाल पक्षे एवोपयुज्यते न तु यथोद्देशपक्षे सकृत्कृता याः संज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपेक्षाभावात् न च पञ्चचतिसृषु नास्यक
पिसंज्ञायां पञ्चैनत्र तस्य नकृतेति शंक्यं। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः। तत्सत्। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानेऽहिस्याश्चिव दादेशो नल्विधावित्यत्रप
ह्लविधौ न प्रवचनेन एवैतिन यथोद्देशपक्षे सिद्धत्वंच पोनस्य पुकृत्वात् नक्षीविति। पूर्वसूत्रात्रैव तु वर्तनमिति भावः। ॥ ८ ॥ अनो बहुव्रीहेः। ननु राजन
दि सिद्धये अवश्यवक्तव्येन वनो न हश्चेत्यनेनैव सिद्धेः। किमनेन सूत्रेण। मैवं। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्डाबुभाभ्यामिति डाविधानार्थमेतत्सूत्रं ॥ ९

न्नृत

स्यात्स्यव्यवस्थात्। तथा चानेन ङीपि निषिद्धे तत्संनियोगेन प्राप्तो वनो रश्चेति रेफः सोऽपि दुर्लभ एवेति वनो न हश इति वार्त्तिकम् बहुधीवर्यर्थमिति फलितं बहुय
ज्विनि न संयोगादिरिति निषेधान्नाप उपधालोपी तेनात्र अन उपधालोपिन इति पक्षस्यागतिकत्वेन प्रवर्तनेन॥ ९॥ डाबुभाभ्यां। उभाभ्यां ग्रहणं स्पष्टार्थं मेवन
नुवृत्त्यैव तन्नु फलसिद्धेरिति केचित्। उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमावश्यकमन्यथा सन्निहितस्यानंतरस्यैवानुवृत्तिरिति शंका स्यादित्यन्ये। ननु निषेधसूत्र
वनसामर्थ्यात्पर्यायेण सिद्ध्यति तत्किमन्यतरस्यांग्रहणेन। सत्यं अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते। तत्र मनः इति निवृत्तं। अतो बहुव्रीहेर्ङीवा स्यात्। पूर्व
ण प्रतिषिद्धे पुनर्विधानमिदं। तत्रैव्यवस्थितिर्ङीपा सह विकल्पार्थं अन उपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थं। अतो योऽयं विकल्पः स उपधालोपिन एवेति। एवं
च पर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवेत्तु रूपत्रयं सिद्धमिति बहुधीवरीत्येतन्मा पूर्ववचनमिति बोध्यं। उपधालोपिन एवेति नियमात्तु सुपर्वा चारुपर्वेत्यादावत्तु

डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां।४।१।१३॥ सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाप् वा स्यात्। सीमा। सीमे। सीमानौ। दामा। दामानौ। दामे
नपुंसकाद्भिन्नमन्नन्तं बहुयज्वा। बहुयज्वानौ। बहुयज्वे। अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यां।४।१।२८॥ अन्नन्ताद्बहुव्री
हेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात्। पक्षे डाप्ङीब्निषेधौ। बहुराज्ञी। बहुराज्ञ्यौ बहुराजे। बहुराजानौ॥ ९ ॥

पि नि ङीप् न भवति किंतु डाप्निषेधावेव भवतः। अयं च योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः। अन्यथा बहुधीवरीत्यत्र प्रकरणं नरस्येन अन उपधालोपि
नि बहुव्रीहौ नपाद्धि के ङीपि कृते निषिद्धे तेभ्य इति प्राप्तङीपमनूद्य तत्संनियोगेन हि विधीयमानो योऽपि वनो रश्चेति रेफः स न सिध्येत। ननु वनो रचेति सूत्रमेव
बहुत्रामिति चेन्न उभयत्र विधेर्गौरवात्। किं च उभयविधायकत्वे पुनो बहुव्रीहेरित्यनेन ङीपि निषिद्धे सोऽपि दुर्लभः स्याद्योगविभागस्त्वावश्यकत्वात्। भाष्ये तु अनो
बहुव्रीहेरित्यस्यानंतरं उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामस्तु अनः उपधेत्यादिमदेशानंतरस्यं सूत्रं डाप्सूत्रे अन्यतरस्याग्रहणं च मास्त्वित्युक्तं। अन उपधा बहुव्रीहेरूपं
मनो बहुव्रीहिग्रहणं संस्थापाय्यपारे ङीबिग्रहाङीप् बाधतु यतंतरस्याप्रयेनाह। अत्रेतादि। नियमार्थमिदमित्युक्तं। न चैवं पूर्वेणैव विकल्पसिद्धावि हान्यत
रस्याग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं। असति ह्यन्यतरस्यांग्रहणे नित्यार्थो विधिरेवायं स्याच्च तु नियम इति॥

स्यात् कात् पूर्वस्य। कादित्यकार उच्चारणार्थः व्यंजनमात्रं विवक्षितं। अन्यथा एनिकाद्वयं तीभ्यादावकचि इत्वं न स्यात्। तत्र हि अकारविशिष्टककारस्यानन्
नाकारान्नवाचाभ्यपि कारोंनककारस्य परत्वस्त्रेभ्यनु। अतो गुणारतिपररूपेमस्येतिकारस्यादिरूपसिद्धेरितिभाव्यं। पचतकीत्यादि यस्य माणस्याभिविष्ट प्रसंगादि
नाह। ककारादिति वर्णनिर्देशकारमन्त्यो विहितः। कश्चिन्मनुरायात् प्रयोगस्तु उबैस्वरंवाचयरकार इत्यादिनिर्देशरूपयत्नसाध्यइतिभावः। आपि परइति णत
विशेषणं। तस्मात् मथ्योन्ककारोभ्यांस्यचापेपि भवति। नगुपुत्रकाम्यारयकस्यैनाशैत्रिचतुराष्टिच्यचाये। अत एव सर्विकेत्यादावाकारस्य न भवति न चैत उन

यस्यात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः।७।३।४४॥ प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे स चेदाप् सुपः परो न चेत्। सर्विका।
रिका। अतः किं। नौका। प्रत्ययस्थात्किं। शक्नोतीति शका। असुपः किं। बहुपरिव्राजका नगरी। कात्किं। नन्दना। पूर्वस्य किं। परस्य माभूत्। कटुका। नप
र्कि। राका। आपि किं। कारकः। मामकनरकयोरुपसंख्यानं॥ मामिका। नरान्कायतीति नरिका। त्यकत्यपोश्च। दाक्षिणात्यिका। इहत्यिका।
यासयोः।७।३।४५॥ यत्तदोरस्येत्त्वं न स्यात्। यका। सका। यकां तकां। त्यकनश्च निषेधः॥ अधित्यका। उपत्यका। आशिषि वुनश्च न॥ जीवका। भ
का। उत्तरपदलोपे न॥ देवदत्तिका॥ देवका। क्षिपकादीनां च॥ क्षिपका। ध्रुवका। कन्यका। चटका। तारका ज्योतिषि॥ अन्यत्र तारिका। वर्णका
तान्तवे। अन्यत्र वर्णिका। वर्तका शकुनौ प्राचां॥ उदीचां तु वर्तिका। अष्टका पितृदैवत्ये॥ अष्टिकान्या। सूतकापुत्रिकावृन्दारिकाणां वे
वक्तव्यं॥ इह वा अस्य इति छेदः। कात्पूर्वस्य वा अकारादेश इत्यर्थः। तेन पुत्रिकाशब्दे द्वैन इवर्णस्य पक्षे अकारः। अन्यत्रेत्वबाधनार्थमकारस्यै
एव पक्षे अकारः। सूतिका। सूतकेत्यादि॥

स्येकारः स्यादापि परइति। यदि तु आपीति ककारविशेषणं स्यात्तर्हि रथकट्येत्यादावतिप्रसंगः। अत्र हि
पि परत्वानपायात्। न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः। न चापीत्यस्याकारविशेषणत्वे पितरौ यत्रारचस्य मिति चाव्यं
दे परिभाषाणामित्यस्यानूद्यमानविशेषणे स्थित्यर्थाभ्युपगमात्। अतः पूर्वस्यात इत्यत्र हि अत इत्यनूद्येत्वविधानादनुवाद्यत्वमेवात इत्यस्य सन्तु अनूद्यमानं
शेषणत्वं। कादित्यस्यानूद्यमानविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठते इति वैषम्यात्॥ ॥

मानविशेषणेऽपरिभाषणेनोपनिषद्वन इत्येतदुदीचामातन इति सूत्रस्य स्थाने ग्रहणेन व्यापयिष्यतो यत्र सुप इति पर्युदासः स्यानात इंवदु परिव्राजकेष्वत्रापि सारेवद्
स्यसुबंतत्वेऽपि सुपस्यासुबंतत्वात् ततः परस्या भिन्नितेत्यत्र। सूत्रसमाप्तिरेपि परत्वादस्य प्राप्नुवः परेणवेष्टिति सुबंतात्परोऽन्नेवे त्रिरर्थः। सर्वकेति यस्य
मित्यज्ञातार्थे अकच्। कार्षिकेति। कष्टेनेत्यर्थः। शिन्नात् चृद्धिः। नीकेति। नीशब्दात् स्वार्थे कः। ननु टाप्। गकेति। शुक्लेति विग्रहः। पचाद्यच् ततष्टाप्। बहुपरि
ति। परिपूर्वात् व्रजेर्ण्वुल्। बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तत्र स्त्रीत्वं सुपोऽलुकि कृतेऽपि प्रत्ययस्थात् णो नोत्तरपदस्य सुबंतत्वात् आपः सुबंतात् पूर्वत्वमा
त्वमत्र न भवति। नेदनेति। नंदिग्रहेति सु वस्तु तत्र कैव प्रत्ययस्थकीति सप्तमीनिर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्येति ग्रहणं शुन्नत्विमित्याह। पूर्वस्य किमिति। अस्यायेवेदं
विकारेऽत्रोक्ते परत्र इस्याकारभावात् इति प्रश्नः। इत बोनिर्दिष्ट परिभाषयाकारात् पूर्वस्येति नल्लभ्यते किं तु दनेकारे शौचा चिन्ना कान परस्यैवा कारस्य स्यादिन्याश

दीचामातः स्थानेयकपूर्वायाः। ७।३।४६। यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने य इकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वास्यादापि परे केऽण इति ह्रस्वः।
आर्यका। आर्यिका। चटकका। चटकिका। आतः किं। सांकाश्ये भवा। सांकाश्यिका। यकेति किं। अश्विका। स्त्रीप्रत्ययेति किं। शुभं यातीति शु
याः। अज्ञाता शुभंयाः॥ शुभंयिका॥ धात्वन्त यकोस्तु नित्यं॥ सुनयिका॥ सुपाकिका॥ ॥ ९। येनाह। परस्येत्यादि। कद्वेति। कटुरत्र क
णि। अज्ञातादौ कः। द्वकेति। इत्याधारार्थिकस्त्रिभ्यः कः। बाहुलकादित्संज्ञाभावः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्केण इति ह्रस्वो न। मामकनरकयोरिति। ककार
यस्य त्वाभावादप्राप्ते वचनं। मामिकेति। ममेयं मामिका। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यण्। तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः। आदिवृद्धिः। केवल
त्यादिना संज्ञायां दसोरेवेति नियमात् ङीप्। नरिकेति। केशब्दे। आदेच उपदेशेऽशिति आत्वे आतोऽनुपसर्गे कः। आतो लोप इटि चेत्यालोपः। टाप्पूर्वं त्यक्त्यपोश्च
यान मित्यनुवर्तते। उदीचामातनं इति विकल्पापवादः। दाक्षिणात्येति। दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा। दक्षिणादाजाद्दक्षिणाभवेति विग्रहे दक्षिणापश्चात् पुरस्
किनि चेत्यादिवृद्धिः। टाप्। ततोऽज्ञातार्थे कः। केऽण इति ह्रस्वः। टाप्। प्राचां तु दक्षिणाशब्दादिति भवेति विग्रहेण। तत्र मनोरमा पोषितं। त्यदिकोऽव्यय
योदाजंतस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् अन्यथा सर्वनाम्नोऽरतिमात्र पुंवद्भावापत्तेर्येति दहत्यिकेति अव्ययात्त्यप्॥ नत्यास्थो। प्रत्ययस्थादिति॥ ९॥

नेषेधोयं। पासेतिपत्तदोरुपत्तस्रगा भिन्याशयेनाह। पत्तदोरिति। पकारस्केति। पत्तदोरकत्वान्तरापनेदाप्। स्वरूपस्याविवक्षायां फलमाह। पकांतकाम्मिति
नयत्रदोविनेवस्त्रविनमुचितंनथापिसन्निपातपरिभाषायात्रासिन्यत्वस्यापनार्थेनथासयोरित्युक्तमिनाह्रः। ननु नस्तुनयत्रदोरित्युक्तेप्यनित्यत्वं स्थि
। अन्यथाचनयोरकारस्याप्यरत्वंदुर्लभमिति। किमनेननिषेधेनेति। त्यकनच्चनिषेधइति। ननुमृदक्तिकवितिवत् प्रक्रियालाघवापत्ति कर्त्रित्विकर्तु
त्रेत्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्वाभावेसिद्धेकिमनेननिषेधवचनेन। मैवं। पंचभिरूपत्नकाभिः क्रीतःपंचोपत्यकइत्याद्यैतत्विनलुक्क्रिर्षीप्रत्ययस्यापित्तुकिअकार
ार्येत्वात्रस्यान्यिकचित्तुकेहिपंचोपत्यिकइतिस्यानुदृश्यतेतुपंचोपत्नकइति। तस्मादायस्यकमेवनिषेधवचनं। मृदक्तिकाचिन्यत्रापिद्कारोत्तारणांनद्दित्यु
रणार्थं। ननुप्रक्रियालाघवार्थं। अन्यथापंचभिःमृत्तिकाभिः क्रीतइत्यादौटीतेरकोप्यप्यईतितुकिकृतेतुकृतद्दितलुकीतिटापोलुकिनिमित्ताभावात् अन
तीलंनस्यात्पंचमृत्तिकइत्यत्र। नचलुकः आगेनत्वेनांतरंगत्वात् प्रत्ययस्यादितीनंसिध्यत्येवेतिवाच्यं। अंतरंगानपिविधीनबहिरंगोलुग्बाधतइतिअभ्युप
। अतएवसनीस्सेसतइत्यादौ नलोपाभावः सिध्यति। पंचभिः खट्वाभिः क्रीतः पंचखट्वइत्यादौटापासहएकादेशोपिनभवति। अन्यथाएकादेशस्याविवक्षा
ग्रहणेनग्रहणात्तु न्यायात्तद्धितलुकीत्यत्रउपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यलुकिकृतेअकारस्यश्रवणंनस्यात्। एतच्चभाष्यकैयटयोः स्पष्टं। उपत्नकेति। उपाधिभ्यांत्यकन्ना
रूढयोः आशिषीति। आशीरर्थेविहितस्यवुन्प्रत्ययस्यात्रइत्वंनभवतीतिपक्कअमित्यर्थः। जीवकाभवकेति। जीवतादित्यर्थेजीवतिभवतिभ्यामाशिषिवु
ाकादेशेकृतेटापदेवकेति। देवदत्तशब्दात्स्वार्थिकः कः। अनजादौविभाषालोपोवक्तव्यइतिप्रागिवीयेषुवस्यमाणत्वात्द्वितीयार्धचकारर्ध्वस्यत्रशब्दस्य
दतिकाशब्दस्योपन्यासस्तुदत्तलोपमभिव्यक्तुंनदभावेदत्तनिषेधाभावंनदर्शयितुं। क्षिपकादीनांचेति। नेत्यनुवर्तते। क्षिपकेत्यादि। क्षिपेरिगुपधलक्षणः
वस्थैर्यइत्यस्मादपिकः। यद्वाभ्रुगतिस्थैर्ययोः। पचाद्यच्। कुरादित्वाद्भिःनेनगुणाभावेउवङ्। चटभेदने। पचाद्यच्। ततष्टाप्। अज्ञातादौकः। कैरवादित्वत्स्व
प्। तरतेर्ध्रुवत्। अकादेशः। नस्रार्चनेत्रकनीनिकाचज्योतिः। वर्णकेति। प्रावारविशेषः। वर्णवर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेष्विति चौरादिकात्रवुन्। तंतूनांविि
कारस्तांतवं। अन्यत्रवर्णिकेति। ग्रंथविशेषस्यव्याख्यासोत्रकर्त्रीच। वर्तकेति॥ ९ ॥

ती निवर्तका। शकुनाये वया च्येः यं विकल्पः। अन्य त्रतु नित्यमेवेत्न मिति वोध्यं। अष्ट केति पितरश्चमाः देवता चापि तु देवताः। तदर्थं कर्म पितृदैवतं। दैवतं
द्ध्येयत अत्रनिवाल्पशत्पसांना अष्टका। इष्यमिश्यांतकन। चक्रितम्नेति। परेरेन दिवा रामस्य। संस्था वायतिमदंतमाः कन। सतलेभि ...
हरमस्वास्त्रीति मतर्थे। शृंगारंसभ्या मिन्यारकता देवतावाचिशंरारकशब्दस्य पुंल्लिंगत्वेपि स्त्रिभुम्यचाचिनीः स्त्रीलिंगतं संभवन्नेवाम्यतरण्पत्नि पूर्व रेदु प
ारकौरूपि शुस्यात्विन्यमरेणोक्तं। १। उरवीचां। यकोपूर्वौ यस्याः सा। अपूर्यगतेस्त्री त्वमाकारे आरोपणयकपूर्वापार्दतिस्त्रीलिंगनिर्देशवेनस्त्रीप्रत्ययोत्तभ्यत इद
ीप्रत्यया कारस्येति। अत्र त पासपोनित्यतेनेति वर्तते। यक पूर्वं सस्त्रीमत्यया कारस्यस्याने पौका रवास्य कान पूर्वं सौरी चां मतेरुक्तं नेनम्त सतार्यः। एवं स्थि
त माह। इहास्य दिति। एव मसये पूर्वं। यदीस्यानेयोगैत्यनेनैव लभ्ये स्त्रस्येस्थान ग्रहणम नूद्यमानविशेषणेषु परिभाषानोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थं। फलं
हातापाभिष्करिसापात्रुपस्यानाच्छोलीपादिविसिद्धिः। यदि तु तत्रैकपरिभाषोपतिष्ठेत तदा भौषगवीपदस्यापि वैयक्षरस्यानं तु शान्तीपीमातीपदस्या
ञाकारस्य इदेतिकस्यानिकत्वाभावात्। तथा अनेन गुणदस्त्रत्रैकपरिभाषोपस्थितौ स एषपचेयजेत्वादावेव पररूपं स्यात्। टित आत्मनेपदानामिति इत्वमनेकाँ
यानिकतादेकारगुणस्य भवं तिप चेती त्यादौ तु न स्यात्। तत्रैकस्यानिकत्वाभावादकार गुणस्येत्यपि बोध्यं। नन्या शुद्धा खडुवाधिता अयरगायनादिष्वपि
यपोपया स्यादिति तदर्थं मृगयनादिगणेत्याकरणशब्दः पकते। यद्यप्यनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठेत। नहि तत्र पवतंन्यस्यर्थं स्यात्। आकार इद्देति
कत्वाभावेन वृद्धसंज्ञाया अभावात् वस्या प्रवृत्तेः। तथा चतनसादैव पाठादुत्कार्थं ज्ञापन संभवे स्थाने ग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः। सांकाश्येति संकाशेन नि
गरंसांकाश्यं चतुरन्न वणादिसूत्रेण संकाशादिभ्योण्यः। ततोभवार्थे पत्नयोपधाद्वुञ्। अकारेशः। स च सांकाश्यमभवांस्त्वियमादेति। तदकारस्यापि वैकल्पि
स्यात् तस्मादात इत्युक्तं। अत्र वदंति। यथायमकारोना कारस्यानिकए वं स्त्रीप्रत्ययस्यानिकोपिनेतिद्यगपिकल्पमेतत्। अकेति समुदायस्य स्त्रीवाचक
निकत्वेप्यकारमात्रस्यानत्यानात्। तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति। शुभेयादति अन्येभ्योपि दृश्यत इति क्विप्। शुभमिति मांतो निपातः। सुनयिकेति
सुष्ठु नयो यस्याः सुनया ततः कः। केण इति ह्रस्वः। एवं सुशुभाकोयः॥ ॥ ६ ॥

स्या।२ भस्मैव पाण्डुमयमश्लोकमिति। केचित्तिह स्वाङ्गादिति ष्ठितापष्ठ्याः स्थाने सौत्रत्वात् प्रथमयेन जसि निष्पाद्यते। अन्यपदस्यादित्यतो.गद्धनुवर्तना
न स्वाङ्गादिति न तु नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवलानां संग्रहः क्रियतेन तु नञ्भिन्नपूर्वाणामपि। तथा च निर्भस्त्रिकेत्यादिनिषिध्येत तत्सङ्गतं निपि
द्भ्याश्रयेनाह। तत्र तत्र विधिनैव त्याप्त्रियांगत्वादिति भावः। एवं च नञ्पूर्वाणामित्यस्य नियमार्थत्वेन शंका निरस्ता निर्भस्त्रिकेत्यादावव्याप्तिप्रसंगात्। अ
ति। अनुपसर्जनस्य भाषितपुंस्काच्चेत्यनेनेन सिद्धमित्यर्थः। एतद्बोध्यत इति। भस्त्राजाद्यास्यानां तु सपूर्वाणामपि इत्वं भवत्येव। ननु पक्षःपरत्वेन सुप
भावात् सुपदृत्तिनिषेधाप्रवृत्तेरिति भावः। सपूर्वयोरिति। पूर्वावयवसहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरिति यावत्। अन्तवर्तिनीं विभक्तिमादाय न सुपः न इ
स्थिते अकचि कृते अकच्ः प्रागेव वा न तत्र न तु कृते अन्तरंगानपीति न्यायेन त्यप्रत्ययप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिके सुपि लुप्ते विशिष्यत्वात्तु सुपि नाव
रूपे च कृते तत्र ष्टाप्। स च अव्ययस्तु पः। परत्वादिति भावः। अनेषकेति। अज्ञाता एषा एषका नरस्य कामयते ष्टका। अज्ञाता अनेषा अनेष
लौकिकविग्रहोत्र बोध्यः। एवमग्रेपूर्वं। स्वशब्दस्यात्मविशेषणामिति॥ यद्यपि हरदत्तग्रन्थे अत्राणः स्थाने रम्येनात स्वशब्दस्य विशेषणामित्युक्तं
तत्र स्वशब्दस्यैव नन्तरमनदिति विशेषो बोध्य इति भावः। अर्थान्तरेन्विति। आत्मात्मीयज्ञातिधनेष्विति अर्थः। नित्यमेवेति। स्विकेत्यादावकचि कृते
ः स्वात्मिको अकारो दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात् प्रत्ययस्थादिति नित्यत्वप्रवृत्तेः। एवं चाहं संतनोस्म स्वविहितं च रन्तेमुनर्मनोरथ
रिवस्त्रिकायामिति श्रीहर्षश्लोके॥ ॥ ॥ ॥

नैव वैकल्पिकमित्वमिति केषांचित् व्याख्यानं नादर्तव्यमिति भावः। विस्तुनो हंसंतनाविति श्लोके स्त्रिकाणामिति प्रयोगो ऽसाधुरेव। आत्मीयायां स्वश
र्वनामत्वात् स्याडागमप्रवृत्तेरिति न व्याः। प्रत्युदाहरणानि उक्तानि उदाहरणान्याह। निर्भस्त्रिकेत्यादि। निष्क्रान्ता भस्त्राया निर्भस्त्रा निरादयः क्रां
तं च मेति समासः। उपसर्जनह्रस्वत्वम्। ततो ऽज्ञातादौ कः केणः इति ह्रस्वः। दुर्गत्वात् स्वेनेरण्येति विकृतनिर्देशो विवक्षितविभक्तिकत्वात् षष्ठीति प्रयोगः
यथा ज्ञाताद्यास्तानन्त्यपूर्वाणामपि।७।३।४७।। स्वेत्यत्र तु सवर्णकस्य दीर्घम्। एषामतद्धास्यात्। तदन्तविधिनैव सिद्धेनन्त्यपूर्वाणामपीति स्प
ष्टी। भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्। अन्यस्य तु अत्र सूत्रेणैव सिद्धम्। एषाद्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्ग्रहणं। अनन्तर्वर्तिनी द्विभक्तिमात्रिकाः सुपदिति नि
यात्। अनेषका। परमैषका। अद्भके। परमद्भके। स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम्॥ इह हि स्थान्तःस्थाने द्रव्यं तु उदृत्तं। स्वशब्दस्यात्मोऽविशेष
ात्तु दृषयोरसम्भवात्। नाप्यन्येषामव्यभिचारात्। स्वशब्दस्तु उपसर्जनमात्मीयवाची अकजहः। स्वर्थान्तरे तु न स्त्री। संज्ञोपसर्जनीभूत
कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणे। एवञ्चात्मीयायां स्विका। परमस्विकेति नित्यमेवेत्वं। निर्भस्त्रिका। निर्भस्त्रका। एषका। एषिका। द्वनया
नेर्देशाच्चेह विकल्पः। एतिके। एतिकाः। अजका। अजिका। ज्ञका। ज्ञिका। द्विके। द्वके। निःस्विका। निःस्वका॥ अभाषितपुंस्काच्च।७।३।४८।
ा एतस्माद्विहितस्यातः स्थाने ऽतद्बुद्धा स्यात्। गङ्गका। गङ्गिका। बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात् ततो विहितस्य नित्यं। अज्ञाता अखट्वा। अखट्विका। शै
केकपितृविकल्प एव॥ आदाचार्याणाम्।७।३।४९।। पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात्। गङ्गाका। उक्तपुंस्कात्तु। शुभ्रिका। अनुपसर्जनात्।४।१।१४।
धिकारो ऽयं। यूनस्तिरित्यभिव्याप्य॥ अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥ ११. तिवदुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह। कृत्तद्धितनिर्देशादिति। शु
भि स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्यारम्भः स्त्रीलिङ्गात् एव प्रवृत्तेर्नेह विकल्पो न। शुभ्रोऽजीयस्याः शुभ्राजिका। नानानीतिः। इत्युपदेति कः। प्रियो ज्ञोपस्याः सा प्रियपुत्रिका।
स्त्रकेति। स्वस्याः निष्क्रान्तेति विग्रहेण निःस्विकस्याः निष्क्रान्तेति तथान्येषु उपसर्जने पि नित्स्विकेत्येकमेव रूपं स्यात्। आनः स्थानिकाकारस्य दुर्लभत्वेन
ाविषयत्वात्। अभाषितपुंस्कादेतस्मादिति। नित्यस्त्रीलिङ्गादित्यर्थः। विहितविशेषणान्तथान्या स्थानस्य फलमाह। बहुव्रीहेरिति। ततो विहितस्य नित्यमिति। अविद्यमाना

कल्पिकत्वात् कब्भावपक्षे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वे कृते पुनरस्त्व ज्ञाशब्दाज्ञाषितपुंस्कादूपित्सत्वज्ञातादैकमत्यपक्षे केणइति ह्रस्वेऽः स्वविकल्पसाम
र्थ्यपक्षस्यादित्युक्तरीत्यैव प्रवर्तते। परविशेषणत्वेनान्यपविकल्पः स्यादेवेति भावः। बहुव्रीहिवित्युपसर्जनोपलक्षणं तेन न चेति स्वद्धिके नारावपि नित्यमेव वि
कल्पः इति। अन्यद्वितीयबहुव्रीहीनतु स्वद्वाक्तृतिस्थितेऽनुपोपाविनिमिलस्त्वनुपसर्जनह्रस्वत्वात्। पित्वाशब्दाद्विभावेतिसमासान्तेनकापि परत्वान्नकृत्वस्त्रीप्रत्य
याभावादुपसर्जनह्रस्वो न प्रवर्तते किंतु केण इति ह्रस्वस्य न कपिद्धावोऽन्यतरस्यामिति वैकल्पिकनिषेधान्नापि कह्रस्वे सत्यभाषितपुंस्काच्चेति विकल्प
नेतितन्नद्धिसद्दशब्दान्नरस्यदापोऽभाषितपुंस्काद्दिद्धिनत्वादिति भावः॥ ह्रस्वाभावपक्षेऽन्यत्र ज्ञाकेऽन्येनद्वपान्तरं। अचिकारोपचिति॥ सरितन्नमति
ड्डाणञ् द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः।४।१।१५॥ अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप्।
कीता। कुरुचरी। उपसर्जनत्वान्नेह। बहुकुरुचरा। नदट्‌ इन्दनदी। वक्ष्यमाणोऽन्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप्प्रसङ्गः। पासुदोऽडि नेनलाभ्य यमनुवन्ध
र्थं ङ्गादेशानामिति ज्ञापनाच्च भवेति। यशश्शानचशिटि स्वनक्ककिरनुबन्धकार्यं न लिपा विति निषेध ज्ञापनाद्वा। सौपर्णेयी। ऐन्द्री
स्त्री। ऊरुद्वयसी। ऊरुदघ्नी। ऊरुमात्री। पञ्चतयी। आक्षिकी। लावणिकी। यादृशी। इत्वरी। तारुणी त्विति केणोऽपि। चौरी। नञ्स्नञीकक्।
ष्टरुणतलुनानामुपसंख्यानं॥ स्त्रैणी। पौंस्नी। शाक्तीकी। आढ्यङ्करणी। तरुणी। तलुनी॥ ९ तानादिति भावः। अभिध्याप्येति अत एव बहुपु
लिद्यन्तु नक्किरिति न प्रवर्तेते इति भावः। नचात्र नलोपस्यासिद्धत्वान्नानलक्षणोऽङीपप्राप्त इति शंक्यं नलोपः सुप्स्वरेतिनियमेन ङीपं प्रत्यसिद्धः।
ादित्येके। अन्ये तूत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावाच्च लोपस्याप्रसक्त्या ङीपस
न्नेनोक्तबहुव्रीहेरिति निषेधान्ङीबभावे डाप्निषेधाविह भवत इत्याहुः। अयमेवेति। अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः॥ ६ ॥ टिड्ढाणञ्। टिड्ढादय
श्चेति लदंतं ग्रहणेन तच्चानुवर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणं अजाद्यत इति सूत्रादनुवर्तमानमप्यतद्द्वयेन प्रातिपदिकविशेषणं संभवता चन्दंतं वि
त्यानशेषाद्दिदादि तदन्तं यदन्तं प्रातिपदिकमिति। नदट् देवट्‌ इत्यादौ प्रत्ययस्यैव टित्वमिति टिदंतं प्रातिपदिकमिति व्याख्यानं संगच्छत एव। स्तनंधयी त्वत्र

ऽपि विनिवक्ष्यते। अन्ये तु डाबादय एव प्रत्ययाः टिदित्युप्रत्ययस्य प्रत्ययस्य पाख्यं। तेन टित्यत्वस्वातिपदिकं तच्चानं च पत्तस्मातिपदिकमित्यर्थः। टित्वं तु प्रातिपदि
कविशेषण एकनेकनिरसनः कश्चित्तु प्रकृतिकं भवत्यस्य वर्णस्य सूत्रे पेक्ष्यचा एव। तत्रैवापयोरा हृदयं कुरुचरीति। द्वितीयस्तो रार्हं एवं नर्तकीति। प
टिनो ऽस्यापायन्त्यनरश्च टित्वं। चती येन देट्शित्वानन्त्यानं घणीति। कृदन्ते ऽस्राह विष्यतीत्याहुः। कुरुचरीति। कुरुषु चरतीत्यधिकरणोपपदे चरेष्टः इति क
उपसर्जनत्वान्नेह इति। बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्तद्वाचट्टिदंतत्वो पसर्जनत्वान्ङीष्न इत्यर्थः। वक्ष्यमाणेति। तृनो
टः सद्भेति शानच्। मुनीवचिरित्तिनिपच्चा देशः। अन्यपरिभाषयोरेतदन्यस्मात्कर्मणि वा लट् शानच्। स्यनात्वीतिस्यः। कुलपते स्थाने मुगिति मुग्। टित्वादृ गिनोंचे।
निवक्षावेनेनत्यर्थः। न चास्ति धितान्त कथमिहस्यानिवद्भावद् इति शंक्यं। नन्वपीति ज्ञापकादनुबंधकार्ये घनस्ति घावितिनिषेधस्याप्रवृत्तेः अनुतएवरस्माश
परत्वात् ङ इ ति निवृत्ते स्यानिवत्भावेनामोङि नायाडापइति याडागमः सिध्यति। ज्ञापकान्तु भवतीति। लिङ्गविशेषे परसंपदानां स्यानिवद्भावे नेव ङिन।
गागमस्य पासु ऊवो ङि तं न्यर्थं सूत्रं स्थपानुबंधकार्यमादेशानां नेतिसामान्यतोज्ञापयतीतिभावः। पिच्चङि तेन स्वारिगणोवक्ष्यमाणान्तिपादित्यौ परे शि
नेनातिरेशिकं ङि तं वा भ्यत इति पासुतोङि त्वस्यवैयर्थ्याभावाच्च न तज्ज्ञापयतीति शंकमानं प्रत्याह। अशानचः शिते नेत्यादि। सौपर्णेयीति। कद्रूश्च वै सुप
र्णी इति। सुपर्णीशब्दाद्रपत्ये ढक्स्त्रीभ्यो ढक्। आयनेयीनीयियः ढेशः। नन्वत्र निरनुबंधपरिभाषया शिष्टावाढः पश्चात्तत्र साधुरित्यधिकारे सभायाः यः ढश्छन्दसि
नस्ययोरेवद्वयो ग्रहणे न भवितव्यं न तु ढकः। सत्यं शिक्षायां ढस्य सभायाच्च पुंसकत्वप्रवृत्तेः स्त्रियामसंभवात्। सभायां ढस्य चसमेयीति स्त्रियां ढं इति सिद्धये
रादन्यस्य हि निरनुबंधस्यासंभवादगत्यासानुबंधको गृह्यते। ऐंद्रीति इंद्रो देवताऽस्याः सा। साऽस्य देवतेत्यण् ऐंद्र सैयमिति वा विग्रहस्तस्येदमित्यण्। अत्रान्या
कन्यग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येत्यस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि असंतस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदंतांतमपि गृह्यत इति कुंभकारशब्दात्तु ङीप्स्यादेव। अस्तु वाकारश
ङीप्। तथापि कुंभकारीति रूपं सिध्यत्येवानच कारशब्दाङ्गीपि तदंतान्तस्त्रीभ्यो ढगिति ढक् प्रत्यये कौंभकारेयो न सिध्येदिति वाच्यं अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये
नियमाभावात्तत्सिद्धेः। नापि नियमाभावे कारीशब्दात्कारान्तिनत्व किं कुंभकारेपदं तिरूपं स्यादिति शंक्यं। समर्थः पदविधिरिति वक्ष्यमाणेनासमर्थात्तद्धिता

दंताद्रिति व्याख्यानाच्चेह। आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति। अत्र हि प्रोक्तार्थे योगस्य समासस्य उपसर्जनत्वं। यस्तु प्रधानो यो ध्येत्रणोत्पन्नो लुगिति सत्तु
अणन्तत्वमस्त्युपसर्जनत्वं नास्तीति ब्राह्मण्यां ङीब्भवतीति स्थितं। ननु चैवमापिशलेति रूपसिद्ध्यर्थं उपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्यापत्त्यानकुर्यमेतस्य तदंत
प्रकोतिचेत्राहुः। स्वरितत्वप्रतिज्ञया अधिकारोयमित्यधिकारत्वाद्यथारद्गुपसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वसंभवत्स्ववीति। शौनतीति। उत्सनत्वा उत्सादिभ्य
नित्ये च सिद्धे शार्ङ्गरवाद्यञो ञस्य ग्रहणं व्यर्थं। अपतस्यापुगत्ते नङीप्रकृतौ स्वरे विशेषाभावात्। मैवं। उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सी। इत्यत्र अञन्तत्वा
च्चाधिकारपरत्वान्नित्यत्वाच्च ङीपि प्राप्ते तद्बाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात्। नचैवं शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीनासिद्धे किं तस्य ग्रहणमिह न कर्तव्यमिति वा
च्यं जातेरित्यनुवृत्तेः। अन्यथा शार्ङ्गरवस्य स्त्री शार्ङ्गरवी औत्सस्य स्त्री औत्सीत्यादौ पुंयोगेपि परत्वान्ङीन स्यात्तत्र ङीप् इष्यते तु पुंयोगे ङीषेव। तस्मात् भवा
ज्जातित्वेनापरिभाषणाद्वाच्यर्थं ङीन्वर्थमिहाप्यञ्ग्रहणमावश्यकमेवेति दिक्। यकृद्द्वयसीत्यादि। उ स्त्रमाणमस्याः सा। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच
न्तत्वोक्तेरिति सूत्रेण त्रिनिच द्वयसज्जितिमात्रच्यस्यकारणमत्राहारो गन्तुनेनरादघ्नमात्रजग्रहणमिहाकर्तुं शक्यं पंचनदीति। पुंसः चयवयेवाप्यस्याः
अवयवेनपप। आपिशकीति। नेनर्दीव्यतीति ठक्। लावणिकीति लवणपणमस्याः लवणानुरु ठक् द्वनौ भैदनीपादानेकनिवृत्यर्थं तेनेह न दंडी। स्वस्य
वा। अनतर्नीतिठन्। अन एव भिन्नकरोपि नङीप्। काशिषुभवा काशिका। काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ। पारदशीति। नपरादिषु दृशरति कञ्। अन्यासर्वनाम्न्युपाकार
ति। एतिनत्वीला। दृशानश्रानिसर्तिभ्यः कारपूर्वस्य पितिकानितुकाकरपीन्यतरात् वंवोपादानं स्पष्टार्थं। एकैनैवचवरत्वोन्यादृत्ति सिद्धेः। विन्यस्त मंगलमदी
अस्यागापादनिभारविः। तत्र स्वेश भासेतिनरवा। ईश्वरीति नित्यवेधा पुंयोगलक्षणो ङीष्वतोरानमैकं ईश्वेपचायापाद्यन्यत्रुक्त औष्म्य आनेतराशुक्रमेणिवर्णडन्योणा
रहितिनान्ङीपिमध्योरानमपरं। ईशः कानिपिवनिपिवाङी अयोराशुरानमन्यन्। नान्ची विकेति। अयंभावः। शीलंबधात्रादिभ्योणा इति णो णस्तस्मिन्नु
वनिकामैत्ता ङीत्यरतिद्धापकात्। ननुहि अनित्यणिविहितं प्रकृतिभावं वाधित्वात् णिलोपो निपात्यते यदि तु णप्रत्यये प्रणकार्येन स्यात्। नहिकितेननान्ची
इत्यस्यणकार्येणपनाच्चेहरडः प्रहरणमस्याः क्रीडायां ण्डांडानतस्याः प्रहरणमिति णः। ऊर्वादिभ्यः णिनेवसत्रमस्तु किमनया कुत्सयेति तुच हवे। नौरीतिलु

नात्र तं स्युन ग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य करप स्युनामिति पठितं तच्च भाष्यविरुद्धमिति तु न रत्नसुगे भविष्यति। स्त्रैणी। पौंस्नीति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्स्नञौ भ
ते। शक्तिग्रहणमस्या न्यान्तियस्त्रोरीकरणं। व्याडंकरणीति। अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनेनेत्यर्थे आढ्यसुभगेत्यादिना ख्युन्। तयोरिति ख्युनादेशः। अस
तिसुभ्। नरूपानत्सुनीति। नरूपानस्युनयोगौ। तादि सुपाचनकुप्तको वा पर्यायो वा भ्वः। सर्वे विशेषणः [illegible] नयो र
पधानत्वे न मित्नाद्या युसन्नता। सैवङीपिङीष्विमितोरात्मनेति॥ ॐ॥ यञश्च। योगविभाग उत्तरार्थः प्राचां ष्फ तद्धित इत्यत्र यञ एवानुवृत्तिर्यथा स्यान्। हल
स्याह लहतिपंचमी। यस्येतिचेति सुजारीनीत्यनुवर्तते। नकारस्तद्धितहतिनानुवर्तते चापत्यस्य चेत्यनेन तस्य पुनस्तद्धितग्रहणमतहाहलो
न्या रितेनद्धितस्यत्रहणी निहापि स्यान्। सांकाश्यकः। कांपिल्यकः। संकाशादिभ्यस्यः। ततो धन्वयोपधादिति वुञ्। उपधाभूतस्येति। सूर्यतिष्यान्तात उपधा
नस्य। ४।१।१६॥ यञन्तान्स्त्रियां ङीप्स्यान्। अकारलोपे कृते। हलस्तद्धितस्य। ६।४।१५०॥ हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोप
गार्गीतिपरेणागार्गी। अनपत्याधिकारस्याच्च ङीप्। द्वीपे भवा द्वैप्या। अधिकारग्रहणं चेह द्वैव स्यादपत्यद्वैप्या द्वैवाद्य नञाविति ह्य न्नमार्गीय
योनत्वपत्याधिकारपठितः॥ प्राचां ष्फ तद्धितः। ४।१।१७॥ यञन्तात्ष्फो वास्यात् स्त्रियां स च तद्धितः॥ ए अनुवर्तनादितिभावः। तत्पुपसेति चे
ो अकारलोपे कृते न यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्वेव कियुपधाग्रहणानुवृत्त्या। न च यञ्छोपुस्य स्थानिवद्भावः। यलोपेन तिपेषात्। यन्माहः। यलोपकर्तव्ये
स्याभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरयुक्तेति। अन्ये त्वाहुः। स्त्रात एवं सामर्थ्याद्द्रलोपस्यासिद्धत्वेन भवति। न चाचोपधाग्रहणं विनापि नाऽसति
स्मैमिष्यतिसूत्रे उपधाग्रहणे अकृतस्थानस्तु कृतेति। गार्गीति। गोत्रप्रत्ययो नस्य जातित्वे पियोपधत्वात्तज्जाते विशिष्टङीष् न भवति। तथान्याद्यु यत्रमे
अनपत्याधिकारेति। यद्यपि। अपत्यग्रहणं कर्तुं शक्यमित्येव वार्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितपरं तत्। तादृशस्य गर्गादियञेव नतु द्वैप्यादेः। तत्र अपू
तात्॥ प्रागीव पाठात्। अनतस्य भाष्यकृतो यञन्तस्य च तत्कारपोऽनुसन्धेतिगमाविभ्योयञिति नाम्न्यनेर्दर्शितं च अकारः प्रश्लिष्टः। एवं यञ यो ष्फ तिस्त्र
दिभ्यो गोत्रे अयञोऽयं प्रकारः प्रश्लिष्टः। एतच्च मनोरमाग्रन्थादुरोधेनोक्तं। नव्यास्तु अधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथासुतथा मिके नैव द्वीपे भवाद्वैप्ये तिस

॥ अयपनश्चेति भाष्यकारीयनिष्कर्षान्न हितः। न हि रैवायननाविनत्त्वाय नेत्यकारः पश्चे पुंशब्दयने। किंच अधिकाधिकारग्रहणे अभिजितोऽपत्यं स्त्रीप्रत्ययानां नानुसार्थे
हिरण्यहिरण्याद्विनायनिआभिजितीतिरूपे न सिध्येत्तस्मु मरणीयभिन्नकारप्रश्ले येषा भाष्यकारीत्यापीह ङीपः संभवादित्याहुः। स्वारेमत्। अकारं प्रश्लिष्य ग
न निरूपेणार्थ इतिरूपं न सिध्येत्। नैवं। वार्त्तिकमन्यास्वानापमाष्यहला अकारन श्लेषे हृलेनेपिनसे ... कर्तुं नन्वादिरिधसिद्धेः। एवं च कार श्लेषाभि
पोः यत्र श्लेषे तिभाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव। मानांष्फलहितः। तद्धितग्रहणं ष्फप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं तेन नपिट्गौरादिङीषसिध्यति। ननु प्रातिपदिकसं
षिपितृकरणसामर्थ्यादेव ङीष् भविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन। न च यन्नन्ते यस्येति चेति लोपार्थं न रितिवाच्यं। सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेर्लोपस्यानाव
न। एवं तर्हि तद्धितग्रहणं दुर्मनारपि क्वचित् ष्फो भवतीति ज्ञापनार्थं तेन आसुरेरुपसंख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिध्यति॥ ॐ॥ षः प्रत्ययस्य। आदिर्ञिटुडवः

ः प्रत्ययस्य। १।३।६। प्रत्ययस्यादिः षः इत्स्यात्। आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां। ७।१।२॥ प्रत्ययादिभूतानां फकारादीनां क्रमादा
यनादय आदेशाः स्युः तद्धिता न्तनाम्नाति प्रातिपदिकत्वं॥ षित्त्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्ते अपि स्त्रीत्वे षिद्गौरेति चवक्ष्यमाणो ङीष्। गार्ग्यायणी। सर्वत्र लोहितादि
कतन्तेभ्यः। ४।१।१८। लोहितादिभ्यः कतन्तशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात्। लौहित्यायनी। कात्यायनी। कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च। ४।१।१९। आ
भ्यां ष्फः स्यात्। किमेणादाय ढ्रोरपवादः। कुर्वादिभ्यो ण्यः। कौरव्या यस्याः। ढक् च मण्डूकादित्यणा। माण्डूकायनी। आसुरेरुपसंख्यानं। आसुरायणी॥

आदिरित्यनुवर्तते इदन्ताभिप्रेत्याह प्रत्ययस्यादिरिति। प्रत्ययस्य किं। षोडशषफउनमित्यत्र उपदेशस्यैवायं प्रकारः अन्ये तु कौमुभे स्थितं। आदिः किं। अविपृः अम
विपृच्छिपृच्। ननु प्रयोजनाभावादेवपकारसंज्ञा न भविष्यतीति। चेदेव अविधीमहि धातिरूपसिद्धेः। न च पञ्चेङीष्यतो दातः प्रयोजनमिति वाच्यं आ
चयचोरान्त्वापेक्ष्यत्वान्नित्त्वात्स्वरेणाचितः परस्मैपदपिपठुरान्नान्नात्। अपवादः। विनिगमनाभावेन पकारस्यापि ष्यचणं स्यात्। न यानुपिता अन्ते स्वविधीन्या
दिः स्यात्। अतः पकारसंज्ञमवर्णभवतु माकारादिकारस्य अवर्णस्य दित्वं तदर्थमादिग्रहणानुवृत्तिरिति। आयने। आयनेनोनेकारस्य नेत्संज्ञापि नोनित्करण
त् फकारस्यकारस्यच्चारणार्थं तेन ढक् फिञादीनामादेशः सिध्यति। आदिग्रहणं किं। ऊरुदघ्नमित्यादीनामाभूत् प्रत्यये तिकिं। फाणतादीनामाभूत्। फक्कति। ढौ

गुनतो कुपिशब्दतो विनादिति निर्देशेन इत्संज्ञाभावस्य ज्ञापितत्वादेशाभावः। शपेहंः। अंगहरत्येवमादीनामेतेष्वादेशानमपंति। उगादयो बहुलमिति बहुल
तिरिक्त। कुमादिति। फः। आयन्। ढः। एय्। खः। ईन्। छः। ईय्। घः। इय्। एषां यथासंख्यमर्थः। स्त्रियामेव रूपमन्यत्र विधानादव्यक्ते पुनस्त्वादिस्याद्यं स्यादाह। पिनसाम थ्यादिति। एव
नमुभाभ्यां उच्यत इति भावः। सर्वत्र ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यत इत्यापकत्वापनार्थं। तेनोर्ध्वा चेति च स्यापाणंपरमपि चापंचापि न। पाचांमते आवरूपं
एव भवति। चाविषये स्त्रीणां मनेसावकाशत्वात्। आवस्थायनीं एवं चायनश्चाविषयेपि भावंष्फक्षेत् शार्कराक्षायणीति पथा। सर्वत्र सर्वेषां मतइत्यर्थं
सितमाह। नित्यं ष्फः स्यादिति। न त्वावेसामर्थ्यो। नित्यनेसिद्धे सर्वत्र ग्रहणं व्यर्थमिति चेदत्राहुः। पूर्वसूत्रे चापकृष्यापनो पर्युक्तस्यानस्ये ह स्वार्थमसुपगमा
मितियत्र इत्यनुवर्तनाराह। यञंतेभ्य इति। लोहितादिगणो यञंतर्गण इति भावः। लौहित्यायनीति। सांशित्यायनी। नाम। भ्यायनी। इत्यादयोपि ह्येयाः। ननुग
नकण्वशकलेति पक्षेनेन यावशाकल्यायनीति रूपं न सिध्येत्। यदि तु लोहितादिकार्यार्थं कतशब्द्यमागेव शकलशब्दः पक्षेत तनहि शाकल्यस्य
न्नारन्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्र इति कण्वादिकार्यं अण् न सिध्येत्॥ उच्यते कतकण्वशकलेति गणपठितकतशब्दान्नपूर्वं शकलशब्दः पठितव्यः। कतं ते
त्रकतस्यांतः कतन्त। कतौतौ येषां ते कतंताः। शकंध्वादित्वात् पररूपं। कतंतश्च कतंतं तथेति च बहुव्रीहिं न तत्पुरुषः। पौरे कशो येभ्यु पेय त्वात्कण्वादिभ्य
पि कण्वस्यादिः कण्वादिः। कण्वश्चादिर्येषामिति बहुव्रीहिं न तत्पुरुषः पौरेकशो पसत्वाच सर्वं सुसिद्धमिति। कौरव्य। टापुङ्यो रिति। यौधपत्नेन जातेः
यः प्राप्तभावात्कौरव्यशब्दात् ङीष् माण्डूकात्तु ङीनिति भावः। पद्य पीहश पङ्ग्यो रिति पाठः प्रायेण दृश्यते। तथापि न त्रङ्गीषि तिलेखकप्रमाद एव। पारिभा
षित्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वात् ङीषः प्राप्तिरेतिमनांतरानि प्रायेणवानयोः कमिति वोध्यं। कौरव्यसाहचर्यान्मांडूकशब्दोप्यपत्यप्रत्ययांत एवेह गृ
सेदमित्यणंन्तेन पद्ये सो कूपमांडूकिनं च तिमद् प्रयोगः सिद्धः। तत्र हि मंडूकस्येयं भार्येति विवक्षायां तस्येदमित्यण्॥

।त्वयत्वमात्रस्त्रीप्रत्ययस्तावयः। यस्तु यर्भकरणादिकमनपेक्ष्य वयोमात्रेण वयः प्रतिपादयति स एव योवा चीतुच्यते। अन्तरंगत्वादनेनेह न। उत्तानशया। लोहितपादा। रुद्
दिनाकन्यसः प्रतीतिमत्त्वपि तत्त्वस्तु प्रतीतेः। अत्रापि द्विताप्यादिवस्तु ज्ञाना रोते यत्तक केन च रूद्र च रूपवगति। मध्यमेति किं। कन्या। कुमारीति। मध्यमवयोवचनस्य
नन्नु हल्लून युवकः पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगात्। वृद्धकुमारीति गौणः प्रयोगः। वयस्यचरम इति। यौवनं न प्रथमवयः किंतु द्वितीयं इति बालिकारंभः उपनयात्प्रभ
दि स्व वयसि इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात् सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यं। वयांसि चत्वारीत्येके प्राहुः। आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनं तृतीये न तपः

सि प्रथमे।४।१।२०। प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। कुमारी। वयस्यचरम इति वाच्यं॥ वधूटी। चिरण्टी। वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचि
त्मनः किं। शिशुः कन्या वा न। कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात्। द्विगोः।४।१।२१। अदन्ताद्द्विगोर्ङीप् स्यात्। त्रिलोकी। अजादित्वात्त्रिफला। त्र्यनीका। सेना।
परिमाणाविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि।४।१।२२। अपरिमाणान्ताद्द्विगोर्ङीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति। पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा
। ताहीयपक। अध्यर्धेति लुक्। द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता। द्व्याचिता। द्विकम्बल्या। परिमाणात्तु। द्व्याढकी। तद्धितलुकि किं। समाहारे पञ्चाश्वी। काण्डा
क्षेत्रे।४।१।२३। क्षेत्रे यत्काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि। द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः। प्रमाणे द्वयसज्मात्रचिति तद्धितस्य
त्वः प्रमाणेऽप्यो द्विगोर्नित्यमिति लुक्। क्षेत्रे किं। द्विकाण्डी रज्जुः। पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यां।४।१।२४। प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्ङीब्वा स्या
त्तद्धितलुकि। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा॥ ९ चतुर्थे किं करिष्यसीति १ श्रीगीत्यन्ये प्राहुः। पितारक्षति कौमारे भर्ता रक्षति
पुत्रस्तु स्थाविरे भावेन स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति इति १ त्रिलोकीति। त्रयाणां लोकानां समाहार इति तद्धितार्थेति द्विगुः। अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिति स्त्रीत्वं। त्रिफलेति। अत्र द्विगोरि
प्तीति। ननु पाककर्णेति ङीषाऽत्र जातेरिप्यत्रकृतेः। त्र्यनीकेति। अनीकमग्रतां त्रयाणामनीकानां समाहारः। अजादेराकृतिगणत्वाट्टाबिति त्र्यनीकापि करणो मीमां
पंचाश्वेति। ननु अत्र द्विगोरिति ङीप् मा भूत्। अगंततान्नुस्वारेव। नचापरिमाणेति निषेधस्य निरवकाशतेति वाच्यं। पंचानामश्वानां निमित्तं पन पतिः संयुक्तिः पंचानाम्
चौष्ट्राखीसाचकाराणां न तत्र द्विगोः अचो सेत्येतिपत् प्रत्ययस्याध्यर्धपूर्वेत्यादिना लुङ् ॥ ॥ ॥

त्। अत्राहुः। ढको योकार इति व्याख्यानात्। ढगंतलक्षणो ङीबेति। द्विविस्तेति। सवर्णं विस्तो हेम्नो बिइस्त नरः। आचितोदय भारा स्युः। द्विकंबल्येति। द्वाभ्यां कं
क्रीता। कंबलस्य पूर्णा पल्लशतं कंबलनाच संज्ञायामिति यत्। ततः क्रीतार्थस्य ठञो लुक्। व्याढकीति। द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्यां
इति खञ्ठञो विहितो ता आस्याशुक्के प्राप्नोति यत्। तस्या अर्धेति लुक्। एतेन व्याचिता व्याख्याता। व्याचेतत्। कांडांतादित्यत्र क्षेत्र परिमाणवचनो येन मीयते तत्प
नाढककुडवादि। नतु परिच्छेदकमात्रं इति मनोरमायां स्थितं। तथा च परिमाणान्नादेव सिद्धे बिस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात्। अत्राहुः। उन्मानस्यानिषेधे बिस्तादी
नियमार्थं तत्तद्ग्रहणं तेन द्विकाथीपगोत्थ्यसीत्यादि सिध्यतीति। कांडांतात्। षोडशहस्तप्रमाणो दंडः कांडः। यद्यपि विशेषणेन तदंतविधिः सिद्धस्तथाप्यस
त्रेत्र स्पेन च्युत तान्त्कांड स्यैव विशेषणं स्या च तु कांडांतस्य। ततश्च द्वाभ्यां कांडाभ्यां कांडप्रमितानां त्रेत्राभ्यां क्रीता द्विकांडी वडवेत्यत्र निषेधः स्यात्। इह तु निषे
त्। द्विकांडा सेत्र भक्तिरिति। अत्र हि कांड प्रमाणे वर्तते नेत्यकांडांतस्य क्षेत्रे अर्तीति ग्रहणं कृतं। इह द्विगोर्विधानुवर्तनेन तत्तत्द्विततुकीतिवचनदाह द्वित्यु क्ततोऽनर्थविष्पा।
त्रन इति। इयमुसपोऽलुगिति प्रावोरलंकारे स्थितं। प्रथमस्य द्वितीयस्य ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति निरिचयं तादिति मातयः। द्विकांडी रज्जुरिति। द्वे कांडे प्रमाणमस्याः पूर्ववत्त
। द्वितीयेति तिङीप्। तन्निहापरिमाणांतादिति पूर्वेण निषेधः स्यात्। कांडशब्दस्यायामपरतया च परिमाणार्थत्वात् परितः सर्वतः। आरोहतः परिणाहतश्च येन
हि परिमाणं प्रस्थ ढककुडवादि। नतु यथा कथंचित्परिच्छेदकमात्रं। परा हुः। ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु
इति। अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीप् न भवतीति चेत्। अत्राहुः। नियमार्थमिदं सेत्र एव निषेधो यथा स्यादिति। तथा च द्विकांडी रज्जुरित्यत्र ङीबेव स्यात्
मिति। पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यां तत्वाभिधेयेऽपि विकल्पार्थं वचनं। पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्र
दस्य मानाधिकरण्यात् प्रमाणे वर्तते एव। दृष्टा तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव। तथा च शुल्बसूत्रं पंचारत्निः पुरुष इति। द्विपुरुषीति। अत्र प्रमाणे तो द्विगोर्निम
सचोऽलुगिति न्यासकारः। ननु हन्त द्वितयस्तु दुर्लभः। पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचिनाभावेन प्रमाणे सद्वृत्तिस्तोकवार्तिकस्यापद्धेनो। योऽहिप्रमादिपवन् प्रमाणेन
प्रसिद्धमत्रैच तत् प्रयतनीनानुपुरुषशब्देऽपि। अन्यथा पुरुषशब्दस्य प्रमित्यवाचित्वं स्यात्॥ ॥ ५॥

्यसच्प्रत्ययाविना मात्रच्याह्नतामिति वाच्यं। ऊर्ध्वमाने मतौ मम मे निर्वचनात्। एवं पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति द्वैकस्य कस्यापि ङीपः प्राप्तमस्यैरेव भवति। किंतु तद्धितलु
र्भवतीति वेदाहुः। अस्ति हि प्रमाणेऽन्तरस्य स्थापवर्तितस्यापि तुल्यमेवं वस्तुकपुरुषात्प्रमाणे इति सूत्रे हि द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्तनेन नस्तमस्यां द्विगमाशिष्य
नुवचनादिति। प्रमाणे किं। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा। गौः। तद्धितलुकीत्येव। समाहारे पंचपुरुषी। न च द्विपुरुषशब्दः प्रमाणेन वर्तते द्विगवि कल्पमेतन्न इति वा
मानार्थे स्त्रीनामेव पुरुषाणामत्र समाहारात्मकद्विगवि कल्पना। तत्र एतद्धितलुकीत्यनुक्तौ पंचपुरुषशब्दाद्विकल्पः स्यादिष्यते तु द्विगोरिति नित्यो ङीबिति॥ बहु
ह। नादेशेन वसिद्धेऽनङ्कारणांतनुपयेत्तु मर्थाश्रन्यथाशार्ङ्गचेनेतिन सिध्येत इत्याहुः। वस्तुतस्तु इह दर्शयमर्थावशक एव मेवमन्यथाः नौलास्त्रिकेन न प्रयोगा

सो ऽनङ् ५।४।१३१ ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियां। इत्यनङि कृते डाबुङीप् निषेधेषु प्राप्तेषु। बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ४।१।२५ ऊधोन्तार्
द्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात्स्त्रियां। कुण्डोध्नी। स्त्रियां किं। कुण्डोधो धेनुकं। इह हि अनङपि न। तद्धितो स्त्रियामित्युपसंख्यानात्। संख्याव्ययादेर्ङीप् ४।१।२६ ङीषोऽप
वादः। द्व्यूध्नी। अत्यूध्नी। बहुव्रीहेरित्येव ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः। दामहायनान्ताच्च ४।१।२७ संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात्। दामा
अपप्रतिषेधपक्षे मासयोः हायनान्तेऽपि प्रातिपदिके अन्तर्। द्विदाम्नी। अव्ययग्रहणं अनुवृत्तेरुद्दामा वडवेत्यत्र डाप् निषेधात्पि पर्यवसितः। द्विहायनी बाला।
चतुर्भ्यो हायनस्य णत्वं वाच्यं। त्र्यो वा च कस्यैव हायनस्य ङीप् स्यादन्वेष्यते। त्रिहायणी। चतुर्हायणी। वयसोऽन्यत्र त्रिहायना। चतुर्हायना शाला

इत्यन्ये। इह बहुव्रीहौ संख्याव्ययस्यो निषेधो बहुव्रीहावित्यनुवर्तनेन इत्याह। ऊधो नस्य बहुव्रीहेरिति। समासांतप्रकरणस्थत्वेऽप्यनङो नप्रत्ययत्वं। अन्यथा डि
र्थ्योपत्ते रिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु पृथक् सूत्रप्रणयने प्यादेशत्वमविरुद्धं। कुंडोध्नीत्यत्र ङीषि कृते स्वरे विशेषो भाषादिति बोध्यं स्त्रियामिति। उपसंख्यान
त्। डाप् ङीप् निषेधेष्विति। डाबुभाभ्यामिति वैकल्पिको डाप्। अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति विकल्पेन ङीप्। अनो बहुव्रीहेरित्यनेन ऽनि ङे प्रतिषेध
निषेधः पर इति विवेकः। ङीष्स्यादिति। प्रकृतौ ङीवेव तु न विहितः स्वरे विशेषात्। कुंडोध्नीति। कुंडमिव ऊधो यस्याः सा। बहुव्रीहेः किं। प्राप्त ऊधः प्राप्तोधाः। प्राप्तप
श्चेति समासः। धेनुकमिति। अनितिनद्धसीति समासांताद्धि कप् स्वरसुसज्ञाना अनः स्त्रियामिति॥ ॥

स्थानादिति। नन्विहैवस्वापदार्थेबहुव्रीहिरूपसौर्ङीपन्नवेतिसूच्यतां। अनड्वेतिवा। समासांतेषुरूपसोनङितिचतस्त्वापनुयोनङित्यैवप्रसक्तां। मैवं। कत्वम
काशस्यास्यपसैकपाचापापत्ते। किंत्वंतेतुयुअनडः समासांतनयाशैषनमैवेहनासीतिनकप। संज्ञायाम्। आदिर्युस्वानपूर्वांतस्याब पाने पिसारेवा हितिपो ङी।
ङीहितिविरोधगणनादेवसिद्धेऽनपहरांस्तुछप्रतिपन्नर्थे। संस्वादेरिति। समासनिर्देशेपिसतिनतवलादेकदेशस्यवानुपर्वर्तनेनरतिभावः। अनतुरधेनेरिति। भाष्यका
र्तितनादिनिभावः। एवंचोदाम्भैम्यत्रसमहायनानांनाचैनत्वस्या प्रद्वन्द्वा पूर्वोक्तिषुदापकौपतिषेधेषुथासेषुचत्तुराद्वीबहुपत्रपभयनम्यानोद्यावरेशप्रतिषेधावयौति
संज्ञाछन्दसोः ४।१।२९। अचत्राद्बहुव्रीहेरूपधालोपिनोङीप्। सुराज्ञी नाम नगरी। अन्यत्र पूर्वेणविकल्पएव। वेदे शतम् सूर्ज्ञी। केवलमामकभाग
पापाप्रसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च। ४।१।३०। एभ्योनवभ्योनित्यंङीप्स्यात् संज्ञाछन्दसोः। अयोनरथ्न्द्रकेवलीविशः। मामकीभागधेयी। पा
पापरी। समानी। आर्यकृती। सुमङ्गली। भेषजी। अन्यत्रकेवलादिमामकग्रहणं नियमार्थे। अणंतत्वादेवसिद्धेः। तेन लोके संज्ञायां। मामिका
नार्वत्तिवर्नोर्त्तुरुक्। ४।१।३२। एतयोःस्त्रियां नुक्स्यात्। अन्तर्वत्नी पतिवत्नी। वत्र्यादिवाप्यवृत्तिभागो निपात्येते। नत्र ग्रत्ररत्नस्यादुर्भा
नेविषयेऽनतुप्रत्ययस्य अधिकरणशक्तिप्रधानतया किं सामानाधिकरण्याभावाद्गर्भोस्मतुप्निपात्यते। पतिवत्नीत्यत्रतु वन्त्रिपात्यते। अ
र्तवत्नी। पतिवत्नी। अन्तर्वत्नीशालाः। पतिमती। पृथिवी। पत्युर्नोयज्ञसंयोगे। ४।१।३३। पतिशब्दस्यनकारादेशःस्याद्यज्ञेन
सम्बन्धे। वसिष्ठस्यपत्नी। तत्कर्तृकयज्ञस्यफलभोक्त्रीत्यर्थः। दम्पत्योःसहाधिकारात्॥ २॥ ॥ नित्यंसंज्ञाछन्दसोः अनुपधालोपिन इति विकल्प
दः। आरंभसामर्थ्यात् सिद्धेपि नित्यग्रहणंसूत्रस्यविकल्पानुवृत्तिसूचनार्थकमित्याहुः। शतमूर्ज्ञीति। इह पंचराज्ञीमित्यादिनपाठः सत्त्वास्तुतः। दामहाय
नेनैवसिद्धत्वात्। केवल। छंदसि। मामकी। गन्ध। मित्रावरुणयोर्भागधेयी। नन्वः संतुपापीः उतापरीभ्यः। समानीवआकूतिः। आर्यकृती। सुमंगली। सुमंग
पूर्वितत्तुछंदसीचनिपाविनिमत्वर्थेद्रमत्रयोवीरुधः। शिवारुद्रस्यभेषजी। अन्यत्रकेवलेत्यादीति। मामकनरकयोरुपसंख्यानादित्नेमामिका। भाग
एयशालुभ्विगानस्वार्थेधेयप्रत्ययः। स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृति॥ २॥

ना वचनान्न निवर्तनं नरतिस्त्रीत्वं। भागधेया। अमेदोपचारात्तद्वृत्तिवर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः पापा अपरा। समाना। आर्येण कृतेति मा कृत्सुनुप्नेः ह्रदंनेन
वत्। आर्येरुवानि यजर्त्नीं नित्यर्थैः। गि। आदिश्वेह रूपपादो। अस्यादेश निपातनादेकारः संज्ञायां छन्दसो वितिनिपमारन्यत्र भे पत्नी। अनुसाहचर्यनिति। यजनर्ननी
तिमाचोक्तमत्युदाहरणमयुक्तमिति भावः। आद्ये अस्ति सामान्यापिकरणाभावान्नतु पोसंभवात्। द्वितीये तु चत्वासंभवादिति भावः॥ ३३॥ विभाषा सपूर्वस्य

विभाषा सपूर्वस्य। ४।१।३४। पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात्। गृहस्य पतिः। गृहपतिः। गृहपत्नी। अनुपसर्जनेन सेती होत्तरार्थी
नुग्रहणमपि न पत्युर्विशेषणं। किं तु तदन्तस्य। तेन बहुव्रीहावपि। दृढपत्नी। दृढपतिः। वृषलपत्नी। वृषलपतिः। अयं वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति
चेत्। पत्नीव पत्नी त्युपचारात्। यद्वा। आचारक्विबन्तात् क्विप्॥ अस्मिन् पक्षे। पत्नियौ। पत्नियः। इतीयङ् पक्षे विशेषः। सपूर्व
किं। गवां पतिः स्त्री॥ नित्यं सपत्न्यादिषु। ४।१।३५॥ पूर्वविकल्पापवादः। समानस्य सभावोऽपि निपात्यते समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी। ए।
पत्नी। वीरपत्नी। पूतक्रतोरै च। ४।१।३६। अस्य स्त्रियामैकारादेशो ङीप् च स्यात् त्रिस्त्रीपुंयोग एवेष्यते। पूतक्रतोः स्त्री। पूतक्रतायी। यया तु क्रतवः पू
ताः पूता सा पूतक्रतुरेव सा॥ वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः। ४।१।३७॥ एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी।
शिवसूर्येन्द्रकेशवहरस्मरः। वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च॥ अग्नायी। कुसितायी कुसिदायी। कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः। मनोरौ वा। ४।
१।३८॥ मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा। ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च। मनोः स्त्री मनावी। मनायी। मनुः॥ ॥ मत्रास विभाषेयं। अस्य

नात्। पूर्वेण सहितः सपूर्वस्तस्य। यस्य समुदायस्य पूर्वोऽवयवो विद्यते तस्येत्यर्थः। स च समुदायः पतिशब्दो न भवती निपतिशब्देन तदन्तविधिर्विवाहपतिः
स्येतिनत्र पत्युरिति प्रातिपदिकविशेषणेन तदन्तलाभात्तस्येत्येवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणेन। अत्राहुः। केवलपतिशब्दस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन पत्नं
संगः स्यात् तदभावार्थं सपूर्वग्रहणमिति। अनपूर्वशब्दः पूर्वावयवपर इति ध्वनयन्नुदाहरति। गवां पतिः स्त्रीति। पालयित्रीति पतिरिति क्रियाशब्दत्वे लिंगत्वा

रोहिता॰

नथा नैतेत्रि रौ येन नपुंसकेपि प्रयुज्यते। अनंतसा पाज्यानामपि पतितन्मात्र नितिनियम्य लोकयमिति। पाचातु समस्ते ष्वप चारहस्तु कंजह यैवेनि भावः। नित्यं सपन्यादि
असामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थं। निपात्यत इति। इत्तु गणे। समान। एकवीरभ्रातृपत्नीति समासान्तरस्य व्युपमेनेन तस्य समानादिष्विति वक्ष्य सपत्न्या
त्रिः समान निपातनार्थमिति भावः। सपत्न्यादिषु पुंवद्भावादिरावर्णीयनरत्वाद्येनाहृ॥ समानः पतिर्यस्याः सेति। पूतक्रतोरै च। ऐकारश्चान्तादेशो न तु प्रत्ययः। अन्तरसत्वेउ
णात्वं न स्यिति। अन्यथा लघावन्तेति मध्योदात्तत्वे पिशब्दं उदात्ततं प्रयोजयति। अग्न्यादिषु त्रिषु स्थानेतरतमत्वेन सिद्धमिति शंत्यादिग्रहणाविरुध्येर
वृः उदात्ते न स्यादिति। एतस्मिन्सिद्धे हीत्यादि नामनैकप्रत्ययविधौ पाञ्चेति नियम्यधिकारात्मनुशब्दस्याद्युदात्त। समासनिर्देशेन शत्नरशेषति। उदात्तदनुवर्तमा-

दिदनुदात्तात्तोपधात्तो नः।४।१।३९। वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशः।
एनी। एता। रोहिणी। रोहिता। वर्णानां णतनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः। त्र्येण्या शलल्येति गृह्यं। श्येनी श्येता न्यस्योदत्तिवद्धरिहिः अनुदा-
त्तेति। श्वेता। एतादीनां त्वेत त्यन्तोदात्तोऽयं। अनद्यत्येव। शितिः। स्ते। पिशंगादुपसंख्यानं। पिशंगी पिशंगा। असितपलितयोर्नेत्यसिता पलिता
छन्दसि क्नमेके। असिक्नी। पलिक्नी। अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किंतु विशुद्धवाची। तेन अवदातान्त्येव। अन्यतो ङीष्।४।१।४०। तोपधभि-
न्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् स्यात्। कल्माषी। सारङ्गी। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ। अनुदात्तां
॥त्तात्किं कर्बुरा॥ कं
च्छन्देरैकारेणैव संबध्यते न तु ईकारेणापीति। तन्न स्वे कारीकाराद्युदात्ते स्वरितमानेकं च त्रिपद संज्ञर्गादि विरोधा हूपेम्सम्मिति भावः॥
तो। मध्योदात्तमिदं। तृतरत्व दह्य माद्युदात्तो। एना कर्बुरा॥ ॥ वर्णानामिति सूत्रः। शोणः। शितिः। पृश्निः। पृषदिति क्रमेणोदाहरणानि। आद्युदात्त इति। अनु
दमेकवर्जमिति शेषः निपाते नाद्युदात्तात्तस्य तनशब्द इति भावः। त्र्येणी इति। अत्र एतशब्दस्योपसर्जनत्वेपि तदंतसमाससमासात्तु पसर्जनत्वमिति भावः। पूर्वपदा
मिति णत्वं। एत्य मिति। एतृष्टेर्भे च्य डुपधाचा ज्ञानेपि च्युतेरिति रूप। श्येत्तैतान्त्य स्यादिति। ननु विनैकिमीरकल्माषशबलेताश्च कर्बुरेदंति वितपपीपसल
शब्दः। तथाच शबलसं चित्रभ पामाचारयोः संगतिरित्याशंक्य केचिदिह व्याचक्षते। एनशब्दोत्र एताथपवपरइति। नास्त्रनार्या संगतिः। अन्नवैव॥

हर

गुणाविषयेनपुंसकप्रयोगोनसंगच्छते।गुणेशुक्लादयःपुंसिइत्युक्तेर्विनिवाच्यं।एतानिएतानिचपवाधिकरणानीतिव्याख्यायांगुणिलिंगपरत्वादेनगुन्द्रस्यन
नमप्युपपद्यते इतिपिशंगादिति।स्यपूर्वतरइतिपिशंगशब्दस्समभ्योस्तनादन्त्यतोङीषितिङीषिपाठेङीबुपसंख्यायते।स्वरेविशेषः।क्रमेकइतिश्चमितपि
नकारस्यवकारोनुनासिकादितिनकारेप्राप्तेनत्वविधानकारस्यानकमारेशानस्तनिपातोनङीपंचकंन्यकेप्याचार्यादन्यये।अनवच्छेसेनोदृत्यनयान्भाषाभ्यन्तोभ
छंदसैवेकेदर्शनम्प्यभाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात्।अन्यथाएकपृष्टंभाष्यकारोनकुर्यात्चहितुंदर्शयिपच्छिश्रीरिपुवनपदन्तादिमयेभेयुकश्चिहिमतिनिपातेन।
गात्तस्त्रीमसिक्रिकानामितिप्रयोगोनात्युपपन्नः।विप्रुवद्वाचीति।देपशीधनइत्युक्तेः।अमरेणतुविपुवद्रलसाधर्मोरदवदानः।सितोगौरइत्युक्तमितिभावः।
नवति।अनेनामएकस्मिन्नलपीदृशोऽन्यलव्यौःपरतःवरुणेनद्वचकस्यगुरुरूत्वानःस्यात्।अथिन्त्यश्चःमाचासंज्ञा।कृष्णोनारि।कृपेषेनिनप्रन्यपकपे
वाद्गौनोपोलादिकेरुत्वविचहमाचपिनावेनोराने।।*।।षिद्गौरादिनिर्गनकीतिनव्हामीःशिल्पिनिषुनपुनःषिनमवयवेअचौरलार्थेनात्रदंसप्रातिपदिकस्य

षिद्गौरादिभ्यश्च ॥४।१।४१॥ षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष्स्यात्।नर्तकी।गौरी।अनडुही।अनड्वाही।पिप्पल्यादयश्च॥ आकृतिगणोऽयं॥८॥

कंअचुपःषिल्पादिषिनिर्वोननर्तनार्थत्वाच्चपेनष्टनर्तकीषम्फजेःषिन्नमनायैभिरादौष्फजेनिपातादित्वाकुःअष्फजेःषिन्नादेवाइमिरादौष्फजेनिपातस्लनार्थइत्यने
णन्दस्सवर्णोवाचिनोपिप्रातिपदिकस्वरेणनोदात्तनादन्यतोङीषितिङीषपुनभामोनीति।बृहद्गणेपाठः।अनडुहीअनड्वाहीतिअनकारांनतान्त्वातिल्लसणाभ्
लक्षणास्यवाङीषोऽभावनयागोस्मिन्नयते।गवयसहितपाठक्षुङीषिपरेआम्निकस्यार्थःगौरस्वस्सम्भनुष्यमृगःगवयः।हयामुकयगौनम।अनडुहीअनडु
गानत्वनाअनन्।पिप्पल्यादयश्चपिप्पली।हरीतकी।कोशातकी।पृथिवीमातामहीत्यादि।पत्रमात्रापूर्वेभोङीविनिपत्तगौरादिनंतत्रगौरादिगणेअनशुन्दपा
नमप्युक्तमित्याङ्कः।अत्रकेचिन्निम्नश्चीनाभ्यानेरस्त्रीनिपत्यादिन्यायेङीषिपिप्पल्यादयोगौरादिषुपठ्यन्तेङीषंनपाठस्तुविनमप्रयोजनः।अन्यपिप्पलीमीपीन
पलीभार्याइत्यादौपुंवत्भावेबाधितार्थःअत्रणायथास्यादित्येनरथःस्यतिवाच्यं।नाथिनपुंस्कत्वाभावादेवपुंवत्भावनिषेधसिद्धेः।किंच।अपीतरगणाभु
पिपिप्पल्यादेर्थएवानचैवंजाना।धिक्करोचिद्वारेवनीरोहिणीभ्यःस्त्रियामुपसंख्यानमिमत्रपिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीषितिवस्सारणमयोविकल्पनर्

२१८

ष्या। अत्र मत्स्येनानुवर्त्तमानमपि न संबध्यते। विषयपरिगणने नैवातिप्रसंगनिवारणात्। मत्स्यस्य ङ्याम्। इति। नेह। मात्स्यसेदं मात्स्यं। छे च ङ्यां चेति। सौरीय। सौरी। आग
स्तीयः। आगस्ती। नेह। सौर्यं चरुः। आगस्त्यं। नक्षत्राणीति। निपातनं संबन्धी योऽणस्तु नेत्यपु क्वाचर। तिष्ये पुष्ये तुनक्ष्ये भो इति। नक्षत्रस्थितिं विष्य अर्थः। नक्षत्रानिष्य स
हनियम्यते। पुष्यस्य तु अप्राप्तो विधीयते। तिष्येण युक्तः कालस्तैषः। पुष्येण युक्तः पौषः। नक्षत्रेभ्यो बहुलमिति बहुलग्रहणात्‌ पुष्ये भवः पौषः। नेह। तिष्यस्यापत्यं तैष्यः। मत्सीति। यो प

र्य्येति स्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः। ६।४।१४९। सूर्यादीनां उपधाया यस्य लोपः स्यात् ईति परे। सूर्य्यादयस्त्रयः। मत्स्यस्य ङ्यां। सूर्य्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेति
तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यं॥ मत्सी। मानुषी। एषु विरिंषे विस्वाद्वसिद्धे गौरादिषु मातामहाच्छब्दपाठादनित्यः। पिता ङीषः। दृष्टा। जानपदकुण्ड
गोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु॥४।१।४२
एभ्यः एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात्। जानपदी वृत्तिश्चेत्। अन्या तु जानपदी। उत्सादित्वादञन्तत्वेन ङीपि सिद्धे ङीषर्थं वचनं॥
कुण्डी। अमत्रं चेत्। कुण्डान्या। कुण्डिकादेर्गुणोऽत्र कुण्डलत्वमप्रत्यय। यस्तु अमत्रे जारजः कुण्डः इति मनुष्यजातिवचनस्तस्माज्जातिलक्षणो ङीष् भ
वेव। अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाद्रमाणक्रो ङीष् विधीयते। न तु नियम्यते। गोणी आवपनं चेत्। गोणा अन्यास्य सौपक्वमिमाचेत्। स्थलान्या। भाजी श्राणा
चेत्। भाजान्या। नागी स्थूला चेत्। नागान्या। गजवाचीनागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणं। सर्प्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयु
क्तः प्रत्युदाहरणं। काली वर्णश्चेत्। कालान्या। नीली अनाच्छादनं चेत्। नीलान्या। नील्या रक्ताशाटीत्यर्थः। नीला आच्छादनं वस्त्रं। अनाच्छादने।
न सर्वत्र किन्तु नीला रोषधौ। नीली। प्राणिनि च॥ नीली गौः। संज्ञायां वा॥ नीली नीला। कुशी अयोविकारश्चेत्। कुशान्या। कामुकी मैथुनेच्छा
वती। कामुकान्या। कबरी केशानां सन्निवेशविशेषः। कबरान्या विचित्रार्थः॥ १ नान्यान्तेर स्त्री विषयादित्यप्राप्ते गौरादिपाठ ङीष्। मातरि पितरि
वा मातुलमातामहेति सूत्रस्थमिदं वचनं गच्छपितामहीति रूपसिद्ध्यर्थमवश्यं वक्तव्यमिति नवार्त्तिकस्य वैयर्थ्यं येतु पितामहशब्दस्य गौरादिषु पर्व
तेन्यतेवचनमिदं स्वरसंतोनसंगच्छते। यदि तु अनित्यत्वज्ञापनमेव वचनस्य फलमिति ब्रूयेन हि॥

रितिसूत्रेएवानित्यमितरइतिवक्तव्यंकिमनेनवक्तमार्गेरोतिदिक्दर्श्यते॥नैनेतिदंष्ट्रा।दार्वीशक्तिर्म्यादिनाफरणोक्तन्।जानपदीतिाज नपदेभवा।वृत्तिर्वे
वर्ततेऽनयेतिवृत्तिर्जीविका।कुंडीति।अमत्रोकमंडलुः।कुंडीत्यमरः।कुंडाऽन्येति।क्रियाशब्दोऽयं।अतएवाहाकुडिदाहइत्यादि।यत्तुपुर्वपर्यायःकुंडशब्दःसनम
दगोपदरस्यान्तुस्त्वकुंडमितिानस्तनपुंसककत्वात्।अन्यात्वपादिपर्यायोपिकुंडशब्दोनपुंसकालिंगेनियतः।कुंडमस्यांतस्येनानमेदेवनन्तायप्रेदृनि मेदि
यानत्।आवपनंचेरिति।आङ्पूर्वाद्वपेरधिकरणेल्युट्।अोप्यतेनिक्षिप्यतेपान्यमस्मिन्नगोणाऽन्येति।यस्यापादस्थिकंनाम।अकृत्रिमेति।यथासैवास्थली
विस्मतानामिति।स्थलान्येति।कृत्रिमापुरुषेणसंस्कृता।आणपक्का।अयोविकारइति॥फालइतिप्रसिद्धा।कुशान्येति।स्थूरोपाः॥नीनीपाःगणानार्थानेकुं
शंकुन्कुशारनिव्यवहरंति।अतःकुकमीतिसूत्रेप्रसिद्धस्थाप।कामुकान्येति।मैथुनादन्यत्रधनादिकंकामयितुंयस्याःशीलंसान्यर्थः।लपपनेसुकम्॥

णाम्प्राचां।४।१।४३॥शोणी।शोणा।वोतोगुणवचनात्।४।१।४४॥उदन्ताद्गुण।वाचिनोवाङीष्स्यात्।मृद्वी।मृदुः।उतःकिं।शुचिः।गु
णेतिकिं।आखुः।खरुसंयोगोपधान्न॥खरुःपतिंवराकन्या।पाण्डुः॥वह्वादिभ्यश्च।४।१।४५॥एभ्योवाङीष्स्यात्।बह्वी।बहुः॥कृदिकारादक्ति
नः॥रात्रिः।रात्री॥सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके॥शकटी।शकटिः।अक्तिन्नर्थादिति।अजननिः।क्तिचक्त्नलारप्राभेविधयेम्पद्दनिराम्दोगणो पक्काने॥

॥हिमकाभिहतिपुत्रे निपद्मावः॥ ॥

णात्।शोणःकोकनदच्छविरितिकोशाच्छोणशब्दस्यवर्णवाचित्वात्।वर्णानांनतोगुणसूत्रानतयाःन्यतोडीषिति
पिप्राप्तमेवपक्षेपवानेयाभिनिनियमार्थमिदं।वोतो।गुणवचनात्गुणोनामनेहाऽरेड्रूपः।उनदृतिविशेषणाद्वचनग्रहणाच्च।नापिविशेषणमात्र
मात्रदृव्यमिल्यादचतिप्रसंगादितिचेत।अत्राहुःसंज्ञाजातिक्रियाशब्दान्हित्वान्येगुणवाचिनःपातुपूर्वीशब्दानांप्रदृत्तिनिमित्तकरांगयनिष्कर्षोरेच
यद्भूति॥भाष्येतुसनेनिविशतेपैतिपृथग्जातिषुदृश्यते।आधेयश्चाक्रियाजश्चसोऽसत्वप्रकृतिर्गुणइतिस्थिते।सत्वेद्रव्ये।सत्वएवनिविशतइतिसावध
णुस्थेय।एतेनसत्त्राव्यावर्त्यते।साहिनकेवलद्रव्येवर्ततेकिंतुद्रव्यगुणकर्मसु।ननुद्रव्यमप्येवद्रव्यमेवनतेनदृति।नजातिव्यासिरत्आह।अपैतीति।अपग
मः।अपायोस्त्यनादेव।यथापीततापांजातायांफलादेर्गीतता।अपैति।नैवंद्रव्यत्वंद्रव्यादपैति।एवमपिगोत्वेगोषुवर्ततेअपायाद्वापैतिजातिव्याप्तिरतआ

जातिगुणस्य तदर्गि। गौतं हि द्रव्यत्वाचांतरत्वानानात्वानि गुणदर्शने। गुणगुणस्य सेना। यथा वर्ण्येदृष्णीतलगादृत्वादिश्वपिदृत्वाने। एतेन दुर्वार्दिनस्त्वान्
पिंच दर्दः। एवं तर्हि कर्मद्रव्यवत्तेनतनोऽपैति पृथग्जातिगुणस्य तेचैतिगत्वाति व्याप्तिरत आह। आपे यथा क्रियाजन्यैति ऽन्यायाऽतुल्या वाह्यत्वर्थः। उ।
यथा। घटादेः पाकजो रूपादिः। अक्रियानन्यतुल्याश्च। सुयथा आकाशादेर्महत्त्वादिः। क्रियान्तु सर्वाप्युत्पाद्यैव न नित्येति तत्रास्ति हि विव्याप्याभावात् गुणत्वा।
एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वे प्राप्नोति। अवयवि द्रव्यं हि अवयवद्रव्येषु निविशते। असमवायिकारणसंयोगानिवृत्तौ विनाशान्नतोपैति भिन्नजातीयस्य
पारादिगुणस्य नैर्दिर्घं पंचभवन्ति। नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्याऽल्पपरमाण्वादेर्नित्यत्वात् अवयविद्रव्यस्य तु पटादेरनित्यत्वादनव्याप्तिः॥ अस
नतिरिति। अद्रव्यस्य भावस्तुल्यार्थः। पतिंवरेति। एवं च पाणिग्रहणोऽकं याभिधायिमार्तृगावत्नो पिमितिभावः। वक्रादिग्रस्य। वहुशब्दस्य संगुण
त्वात् पूर्वेणासिद्धेऽप्युत्तरार्थं ग्रहणं नित्यं छंदसीत्युत्तरसूत्रे एवं बहुशब्दादपि छंदसि नित्यं यथा स्यादिति। वस्तुतस्तु बहुगुणेति नित्यं छंदसी तिसूत्र
ार्थमेव सर्वविकल्पानां छंदसि व्यवस्थितत्वात्। गणसूत्रमाह। कृदिकारादिति। सर्वतोक्तिन्नर्थादिन्यपि गणसूत्रमेवव्यवस्थितविभाषा
हन। सुगंधिः। विषपतिर्वैश्या। अजननिरिति। आक्रोशेनन्यनिरितिजननेरनिप्रत्ययः। इहव्यन्यान्यपि गणसूत्राणि संति। शक्तिः शकटे। शक्ति
शकटेकिं शक्तिः सामर्थ्यं। शक्तिशस्त्रीति पारे तु शब्दद्वयं। शक्तिः। शस्त्री। इतः प्राण्यंगात्। धमनिः। धमनी। चंद्रभागान्नद्यां। चंद्रभागी। चंद्र।
अहनशब्दोऽत्र पठ्यते। सामर्थ्यात्तदंतं बहुव्रीहिरुदाहार्यः। अनुपसर्जनाधिकार वाधस्य। दीर्घजिह्वी प्राक्पार। परेऽन्न पद्धती त्रिषैधाः। चहु। पद्धति
यष्टिः। विकट। विषाल। कल्याणपुराणचंड। कृपाणअहन्॥ इत्यादि॥ ॥

राख्यायां। इहपुंसितिलुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं। तच्चानुवर्त्तते। पुंयोगादिति हेतौ पंचमी। आख्यायामिति तु पंचम्यर्थे सप्तमी। आशयेनाह। यापुमाख्ये।
पुमाख्यापुंवाचकः शब्दः। पुंयोगात्स्त्रियां वर्त्तते इत्यनेन गोपीत्यादि निरुक्तं। पूर्वात्तु मुख्यार्थोत्र स्वेदमित्यगा। तदा गोपीत्येव भवति। योगः संबंधः। स चेहदं
पत्यर्थेतिनाप्रह। पिंगजन्मगनकाभावोपि पदार्थसंबंधेवा नाभावात्। तेन कौसल्यया माविसुखेन रामः प्राक्कपी। नो भरतस्तानो मुदितिमाद्द भ
गच्छते। कैकयस्यदुहिता कैकयी। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञिति यंप्रत्यये तु कैकयीति स्यात्। नन्विहयतन ध्वनि तद्वा नाका रस्सग्गु कृशे क्यः। नमा

ोगादाख्यायां। ४।१।४८॥ यापुमाख्यापुंयोगात्स्त्रियां वर्त्तते तेततो ङीष् स्यात्। गोपस्य स्त्री गोपी। पालकान्तान्न। गोपालिका। अश्वपालिकास
देवतायां आचाच्यः। सूर्य्यस्य स्त्री देवता। सूर्य्या देवतायां किं। सूरी। कुन्ती। मानुषीयं। इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुल
चार्य्याणामानुक्। ४।१।४९॥ एषामानुगागमस्स्यात् ङीष् च। इन्द्रादीनां यत्तामानुचाचार्य्ययोश्च पुंयोगएवेष्यते तत्र ङीषि सिद्धे आनु
गममात्रं विधीयते। इतरेषां त्वनुगीमुभयं। इन्द्राणी। हिमारण्ययोर्महत्त्वे। महद्धिमं हिमानी। अरण्यानी। यवाद्दोषे। दुष्टो यवो यवानी। यव
लिप्यां। यवनानां लिपिर्य्यवनानी। मातुलोपाध्याययोरानुग्वा॥ मातुलानी। मातुली। उपाध्यायानी। उपाध्यायी। या तु स्वयमेवाध्यापिका॥
तत्रवा ङीष्वाच्यः। उपाध्यायी उपाध्याया। आचार्य्यादणत्वं च। आचार्यस्य स्त्री आचार्य्यानी। पुंयोग इत्येव आचार्य्या। स्वयं व्याख्यात्री। अर्य्य
क्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे। अर्य्याणी। अर्य्या। स्वामिनी वैश्या चेत्यर्थः। क्षत्रियाणी। क्षत्रिया। पुंयोगे तु अर्य्यी। क्षत्रियी। कथं ब्रह्माणीति। ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्म्मण्यण्॥
दीतिप्रतिषेधात्। तथा च कालिदासः। कैकेयिकामाः फलितास्तवेति। एतेन देवकी व्याख्याता। पुंयोगात्किं। दिवुदत्ता। अ
ताशुद्रस्वभावात्स्त्रियमाह न तु पुंवाचकशब्दयोगात्। आख्यायां किं। प्रसूता। अत्र हि जातप्रसूतेत्यादौ सत्त्वप्रसवो गर्भधारणं वा पुंयोगनिमित्तकं भवितुं
ोङित्त्वात्पुंसोवाचकहृद्तिनिङीष्। सूर्य्या देवतायामिति। ङीषो यचापस्स्वरीति। सूर्यतिष्यतिसूत्रोप यानुमिति। ननु हल्स्तद्धितस्यत्यलोपवाद्दलतृस्य कृत्स्नं मेनो
रित्सोन। यत्राहुः अनुक्तिश्चेतीयतो गुणादति पररूपं स्यात्। न चाको रोच्चारणसामर्थ्यादीर्घाभविष्यति। अन्यथा हि तु कमेव कुर्य्यादिति वाच्यं। अत्राप्यनद्रस्य

ार्थत्वात्। परस्तु नेदृति वररिरेशकर्तव्ये आगमलिंगककार्ये चारणसामर्थ्यादेव अजो पीनभविष्यतीति वेच्चा सर्वशब्देककारस्यचावितार्थ्यात्। नहि तत्रलोपोस्ति न सं
दृति निषेधानात्। तस्मात् एकाराकारयोः सामर्थ्यविरहेण संरूपतया एवं दीर्घोच्चारणसामर्थ्यकमिति। ननु किंकृते नोपासशिक्षनार लोपेन इत्यस्य प्रत्यय सु
रुपसवर्णं किं कृतेनेभविष्यत्यकारोच्चारणसामर्थ्यात्। एवं सत्यानुगिति निर्देशोच्चारणसामर्थ्यात्। आनुगिति परं विभज्यतेतान् इंद्रादीनामनुकैवसिद्धे आकार
नसामर्थ्यात् किं विरत्यते। पिविधानमनुमीयते तेनच ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति सिध्यतीत्याहुः। अत्र नव्याः। अस्तु उक्तरीत्यादीर्घोच्चारणमन्यतोविधानार्थमेवपर
मिति पदं विभज्य नकारस्याकारादेशे कृते दीर्घग्रहणसामर्थ्यादेव जेत सामर्थ्यनुकि ब्रह्माणीति सिध्यतीति न्यास्येयं। उभयविधौवाक्यभेदापत्तेः। किंतु इंद्र
णः। इंद्रोपनन्त्यतीति नरायथेदृति स्यंनात्किं प्रत्ययस्येंद्रः स्त्रीरिंद्राणीति सिध्यतीत्येवन्यास्येयं। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादत्र प्रविकारोनुपसर्जनाधिकारस्य
दृति सुवचनात्। नचैवमपवादाभ्युपगमापेक्षयाः नत्वर्थविकारबाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति रूपसिद्धे आकारादेशेनानुकूचभवतीति
स्यायतामिति वाच्यं। वाक्यभेदापेक्षया उभयथा चनगौरवस्यसुसहत्वात्। एवंच ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यादि च स्यमाणग्रंथोपिसुस्तरतः। सं
त्वाहुः। हिमानीति॥ महत्त्वयोगेहिमारण्ययोः स्त्रीत्वे। दुष्टो यवो यवानीति। जात्यंतरमेवानेनाभिधीयते। अयमेव चास्वरो योयस्यादियवनजाते स्व
राकारात्तु कृतिः। यवनानीतिन सेदृमिन्लोवाधकोङीष्। वाङीषाच्चरदृति। इदंच स्वर्षेति पञ्चि धायक सूत्रस्थं वार्त्तिकं। वस्तुतिचतत्र अपवादानेरिष्टि
संख्यानूतदंताचवाङीषिति। उपाध्यायी उपाध्यायेति। उपेत्य अस्मादधीयत इति विग्रहः। स्वार्थ इति। यदितु पुंयोगएवार्थंविधिः स्यात् तर्ह्यपि
स्य भार्यासति या स्त्री स्यात्। ब्राह्मणभार्या च सत्स्त्रियास्त्रियाणीन स्यादिति भावः। विस्पष्टार्थ इति। अर्थः स्वामिवैश्ययोरित्यर्थ इत्येनिपातनादिति भाव
नरस्य संग्रहः। आर्यापीत्यत्र यमकारोस्यात सत्रियास्त्रियास्यपि। उपाध्यायास्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः। आचार्यापीतुपुंयोगे स्यादर्थी सत्रियीनयाउपा
पाध्यायीति। कथमिति। सूत्रे ब्रह्मनशब्दस्याग्रहणादानुगनुपपन्नएवरतिप्रश्नः। उत्तरंतु ब्रह्माणमानयतीत्यादि। एवंनारदनप्राणान् इत्यस्मान्नर्मस्यामिति रो
निरीतिलोपेपि हस्त्रणिति ङीपिपूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वेचब्रह्माणीति रूपसिद्धेरिति भावः॥

ात्। इह प्रकरणे ऽतरस्यानुवर्तते प्रातिपदिकादिति च तदाह। अदंतादिति। प्रातिपदिकादिति शेषः। वस्त्रक्रीतीति। वस्त्रेण क्रीता इति स्थिते आकृतिगणत्वात् नेः
णीति समासे अदंतत्वान्ङीष्। क्वचिन्नेति। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलग्रहणात् गतिकारकोपपदेति वक्ष्यमाणस्य क्वचिदप्रवृत्तौ सुबंतेन समासः। तत्र सु
बंतत्वे गत्वाद्यप्। ततो ऽदंतत्वाभावान्न ङीषिति भावः। करणपूर्वादिति किं। गत्वा क्रीता। अन्येन क्रीता इत्यादिविग्रहे मा भूत्। पूर्वशब्दो ऽवयववचनः समासप्र
दिकं चान्यपदार्थः। करणं पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः। क्रादत्वा स्यात्। अत्र व्याचख्युः। अन्यास्त्वायामिति समुदायोपाधिः। अ
ले सा च प्रागुक्तैव। श्रुत ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति समुदायस्यापि क्रांतत्वान्ङीष्। यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अप्राधान्ये ऽप्यस्य लंगम्यते तथापि

क्रीतात्करणपूर्वात्। ४। १। ५०॥ क्रीतांतान्नादंतात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्न। धनक्रीता। क्तादल्पाख्यायां। ४। १। ५१। करणा
दः क्तान्तादंतात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये। अभ्रलिप्ती द्यौः। बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्। ४। १। ५२। बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादंतात् स्त्रियां ङी
ष् स्यात्। जातिपूर्वादिति वक्तव्यं॥ तेनेह बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न। ऊरुभिन्नी। नेह बहुकृता। जातान्ता। अन्तोदात्तेनाना। पाणिगृहीती भार्या
र्या॥ पाणिगृहीताऽन्या॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। ४। १। ५३॥ पूर्वेणानित्ये प्राप्ते विकल्पो ऽयं। सुरापीती सुरापीता। अन्तोदात्तात्किं। वस्त्रच्छन्ना।
अनाद्यदात्तादित्युदात्तनिषेधः। अतएव पूर्वेणापि न ङीष्। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। ४। १। ५४। असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्
स्वाङ्गं तदंतादंतात्प्रातिपदिकात् ङीष् वा। केशानतिक्रान्ता। अतिकेशी। अतिकेशा। चन्द्रमुखी। चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्तु सुगुल्फा। उपसर्जनात्किं

पत्वे सति न ङीपि परस्याप्यल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायोपाधित्वमल्पत्वस्य संगच्छत इति। तेनयक्षीति। ।शोभना शिखा। सुशिखा॥
भावः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। नञ्सुभ्यां। जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः इति स्वरेणोदात्तविधायकानि। नन्व जातिपू
र्वेकं क्तादिपूर्वकस्यार्थो सुरासरङति। सुखादिपूर्वान्नेति। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्र ये पठिताः। सुखदुःखकृच्छ्रास्रयस्तेन गर्वे। सुखयानादुःखय
दुःखं वा यातं प्राप्तमनयेति विग्रहः। अस्वाङ्गपूर्वपदादिति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपदस्योदाहरणमाह। ऊरुभिन्नीति। भिन्नौ ऊरू यस्या इति

र्वनिपाते प्राप्ते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति परनिपातः। बहुकृतेति। बहूनि कृतानि यया सा जातानां नाशेति। वर्णो द्रन्तु रात्रादि निवृत्त
कृतात्रादिनैव सिद्धे पृथक् सूत्रं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं। वा जाते इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः। पाणिगृहीतीति यस्याः पाणिर्गृहीता सा
न स्त्रीवाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान्ङीष् वक्तव्य इत्यर्थः। अन्येति। कौतुकादिना पाणिर्गृहीतो यस्याः शस्त्रादेः सा पाणिगृहीता। पूर्वपाणिनिर्देशात्स्वरेण
कस्त्रीप्रत्ययं जातिपूर्वादेवेति। अनिति। कथं तर्हि पुत्रहतीत्यत्र अस्वाङ्गपूर्वपदादिति वा ङीषिति कैय्यटः। पुत्रशब्दस्याजातिवाचकत्वादन्यथा पुत्रादिनी
प्रजातावितिणिनिर्नेस्यात्। यदि त्वदनमादः सोऽस्यास्तीति पुत्रादिनी पुत्राणामादिनीति विग्रहस्तु कथं चित्साधिते पि जातिकालसुखादिभ्य इत्यनेनोदा
त्तः स्त्रीजातेः किं पुत्रजातनहतिवक्ष्यमाणसूत्रप्रयोगे विरुध्यत एवेति चेदुच्यते। प्रादुर्भावविनाशाभ्यां समन्तस्त्रस्वगपकृतौ भव्यवसन्नलिंगां वरदर्थे नाना
विद्रः १ इति भाष्येलक्षणां तरमुक्तं सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यामाविर्भावतिरोभावौ याभ्यामोति याचद्रव्यमविनीत्यर्थः। गुणैर्गुणपद्रव्येण सं
ल्पर्थो सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। तां जातिमिमामादिकैय्यटेनव्याख्यातं। एवं च पुत्रत्वस्य प्रावद्रव्यभाविन्वे नो क्तलक्षणाप्राप्तत्वात्। जातिवाचक
इत्यत्र स्वाङ्गेति वा ङीषिति प्रयत्नत्रन विरुध्यते। आकृतिग्रहणा जातिरित्यादिसूत्रस्य पक्षात्परयोस्तु पुत्रत्वस्य जातित्वात् न्याते किं पुत्रजातनद्र
सेगच्छतद्वनिदिक्। केचित्तु वीवानासुपुत्रहतीपुत्रजग्धी मयत्रमादतस्यास्यामित्यनेन ङीषमाहुः। सुरापीतीति। पीता सुरा यया सा। जातिकालेति सु
भ्यां निष्ठाया पर्यनोदात्तत्वपरनिपातौ। वस्त्रच्छन्नेति। बहुव्रीहि स्वरेणापूर्वपरप्रकृतिस्वरे शपनिपाते च कृतेप्यनुदात्तो तोयं स्वाङ्गाचेति। स्वर्व बहुव्रीहिरि
नैतेहतिव्यवनपत्तुरादरति। अति केशीति। शिखेति। शीडः स्त्रो द्रुस्वश्चेति ह्रस्वत्वं तासुप॥ अन्यथायापं चाधिना ङीषस्याहिति भावः। केचित्तु सुशिखेत्य
हृरंति। नचिंत्यं। दावं तेन समासेप्यनन्तत्वेन ङीषः प्राप्त्यभावात्। न च टापः प्रागेव कृदन्तेनैव समासादन्तत्वमस्तीति वाच्यं। तथा हि सति शी
ङासुशिखेत्यर्थस्याला भादिति न व्याः। यद्यत्र स्वमंगंगच्छ्य नतर्हि सुसुखाशालेत्यत्रापि स्यात्। सुरसस्य स्वाङ्गत्वान्। सुकेशीरथ्येत्यत्र न स्यात्। किं
शानां रथ्यां गत्वाभावात्। अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्ति परिहारार्थमाह॥ ॥

त्रिपेति। मूर्तिमदिति। स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः। प्राणीति। मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः। सुमुखा शालेति। एवं च फलमुखीकबरमुखीवानवखेत्यादिप्रयोग
अङ्गं त्रिधा। अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजं। सुस्वेदा। द्रवत्वात्। सुज्ञाना। अमूर्तत्वात्। सुमुखा शाला। अप्राणिस्थत्वात्। सुशोफा। विकारज
त्वात्। अतत्स्थं तत्र दृष्टं च। सुकेशी। सुकेशा वा रथ्या। अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात्। तेन चेत्तत्तथायुतं। सुस्तनी। सुस्तना वा प्रतिमा। प्राणिवत्प्रा
णिसदृशे स्थितत्वात्। नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च। ४।१।५५। एभ्यो वा ङीष् स्यात्। असंयोगोपधाद्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते पुरस्तादपवाद
न्यायात्। ओष्ठादीनां त्र्यणां तु स्वसंयोगोपधादिति पर्युदासेनैव तं मध्येऽपवादन्यायात्। सहनञ्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः। तुङ्गनासि
की। तुङ्गनासिका। इत्यादि। नेह। सहनासिका। अनासिका। अत्र वृत्तिः। अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यं। स्वङ्गी। स्वङ्गा इत्यादि। एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्रा
ह्यमिति केचित्। भाष्यादावनुक्तत्वात्प्रमाणाभावादिदमिति प्रामाणिकाः। अत एव वार्तिकानि। पुच्छाच्च। सुपुच्छी। सुपुच्छा। कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यं। कबरं चित्रं तु
पुच्छमस्याः कबरपुच्छी। मयूरी इत्यादि। उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च। नित्यमित्येव। उलूकपक्षी शाला। उलूकपुच्छी सेना। न क्रोडादिबह्वचः। ४।१।५६। क्रोडादेर्बह्व
चः स्वाङ्गाच्च ङीष्। कल्याणक्रोडा। आकृतिगणोऽयं। सुजघना। सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च। ४।१।५७। सहेत्यादित्रिकपूर्वाच्च ङीष्। सके
शा। अकेशा। विद्यमाननासिका। नखमुखात्संज्ञायां। ४।१।५८। ङीष् न स्यात्। शूर्पणखा। गौरमुखा। संज्ञायां किं। ताम्रमुखी कन्या। दिक्पूर्वपदान्ङीप्। ४।१।
६०। दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकान्ङीप् स्याद्ङीषो वादेशः स्यात्। प्राङ्मुखी। आद्युदात्तत्वं फलं। वाहः। ४।१।६१। वाहन्तात्प्रातिपदिकान्ङीष् स्या
त्। ङीषेवाः सुवचत्वं तेन ङीप्। दित्यवाही। सख्यशिश्वीति भाषायां। ४।१।६२। इतिशब्दः प्रकारे। भाषायामित्यस्याः नन्तरं दृष्टव्यः।।
न छन्दसि विकल्पितं। सखी। अशिश्वी। आपेन वा ऽयुन पञ्चामशिश्वी।। १ प्रामादिकमिति भावः। प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिन्यदृष्टत्वात्स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीति
प्रमादः। तेन चेदिति। येनाङ्गेन प्राणिरूपं च स्फुरयतास्तुनं। तेन तत्सदृशेनाङ्गेन तत्प्रमाणिरूपं च युक्तं तथा प्राणिवद्युक्तं चेत्तदप्रमाणिनि दृष्टं स्वाङ्गमिति मर्षः। मध्ये

तिस्वापादित्यर्थः। उरः क्रोडेति। स्त्रीलिंगोयमिति इदं न्यास्यः नत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते अदंतत्वान्ङीष्प्राप्तिः। अमरस्तु। ननाक्रोडं भुजांतरमित्याह
तिस्तु पुंल्लिंगतामाह। गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टाबंतमिति गणरत्नमहोदधिकारः। एवं चास्मिन्पक्षे विशेष्यलिंगत्वेपि उराहरणं...
तुग्रन्थादिगणे कुड निमज्जने इति धातो राहकोडः। पचनु। कोडाऽन्यस्यानाङ्गुरः। ... न विशेषविषयं क्रोडादिषु टाबंतमात्रस्य पाठात्। ...
च न स्यात् क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीष्विकल्पो भवत्येव। कल्याणक्रोडाकल्याणक्रोडी। मयूरीति केशैः सहवर्तनं इति सकेशा। अविद्यमाना
स्वाः साऽस्य केशा। अकेशेति। पूर्वपदान्तरायामिति पाठं। परान्तु स्वर्णमन्ये असानियस्यादनियोगमात्रविवक्षया न तु संख्यातनोः संख्याना च ङीष् नित्ये पोन वा पाना

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। ४।१।६३। जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात्। आकृतिग्रहणा जातिः। अनुगत
संस्थानव्यंग्येत्यर्थः। तटी। लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या। असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सु
ग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरं। वृषली। सत्यन्तं किं। शुक्ला। सकृदित्यादि किं। देवदत्ता। गोत्रं च चरणैः सह। अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची
शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः। औपगवी। कठी। बह्वृची। ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन्। तेन ङीष् बाध्यते। जातेः किं। मुण्डा। अस्त्रीविषया
त्किं। बलाका। अयोपधात्किं। क्षत्रिया। योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः। हयी। गवयी। मुकयी। हलस्तद्धितस्येति यलो
पः। मनुषी। मत्स्यस्य ङ्याम्। मत्सी॥ ८

स्यापि योगरूढत्वान्नु यन्न स्त्रीति भवतीत्याहुः। ङीपो ङीषो वादेश इति। अन्यतो ङीष्विधानतो ङीषित्यनुवर्तते। दिक्पूर्वप
दात् ङीपं चस्याङीति प्रयमापाः षष्ठीकल्प्यते इति भावः। यदि तु स्वतंत्रो ङीप्स्यात्तर्हि प्राग्यास्यामाकक्रोडेत्यत्रापि प्रसज्येत। पूर्वोक्तासंयोगोपधादित्यस्य नि
त्यानुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः। वाहः। शिवप्रत्ययातस्य वहेरनुकरणमिदं वहश्चैत्यनेन कर्मण्युपपदे ण्वि वदेः लिंगप्रत्ययविधानानेकवत्स्यसंभ
वीति सामर्थ्यात्तदंतविधिरित्यभिप्रेत्याह। वाहंतादिति। नङीपि विनियमस्वरितत्वादिति भावः। दित्यौही ति। ङीपि संज्ञायां वाह ऊठ् संप्रसारणं चेति पूर्वरूपं
च वृद्धिरिति वृद्धिः सख्यशिश्वीति सखिशब्दादपि शिशुशब्दाच्च ङीष् निपात्यते। न विद्यते शिशुर्यस्याः साऽशिश्वी भार्यापोकि। सखा समपदी भव॥ ८॥ जा

र्थैकार्यासंभवात्।स्वरूपं तु न गृह्यते। अस्मिन्नपि पक्षे नास्त्यादेर्वैयर्थ्यमापन्नमित्याशंक्येनाह। जातिवाचिन इति। आकृतिग्रहणेति। ग्रहणमिति करणे
णान्येन पुंस्कं। आकृतिर्गृह्णान्तस्या इति अदृष्टी इति सदेतत्फलितमाह। अनुगतसंस्थानेत्यादि। तथा च ब्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाभावादव्याप्ति
लक्षणान्तरमाह। लिंगानां चेत्यादि। चकारोऽपि च क्रमः निर्दिष्टेत्यस्यानन्तरं बोध्यः। लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी। न सर्वभाक् सर्वाणि लिंगानि न भजते
ः। सर्वशब्दस्य लिंगापेक्षत्वेपि गमकत्वात् ... समासः सुबन्तस्यैवेति नात्र सामर्थ्याभावः शंक्यः। तपलीति। एकस्यां व्यक्तौ तत्र यत्नेन कथितं
यतन्स द्वोदरादीकथनं विनापि तत्सत्त्वग्रहणादिति भावः। देवदत्तेति। नत्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदाभ्युपगमे स्यादेवातिप्रसंगः। एकस्यां व्यक्तौ दे
नेकथितेत्यन्तरं नरेकथनं विनापि तत्सत्त्वग्रहणात् नैवं परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा समानकालग्रा
रस्य विशेषणात्। तथा च पत्स्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालमन्या देवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः। तपलत्वादिस्तु भवत्येव त
त्रैव व्यक्त्यन्तरादिषु तत्सत्त्वग्रहणादिति दिक्। उक्तलक्षणद्वयः नाक्रान्तत्वात् तृतीयं लक्षणमाह। गोत्रं च चरणैः सहेति। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गो
ः शाखाध्येता। तदेतत्फलितमाह। अपत्यप्रत्ययान्तेत्यादि। अत्र व्याचख्युः। नाडायनं ब्रह्मकुलमिदमिति नपुंसकप्रयोगदर्शनात् सर्वलिंगी गो
त्मनः पृथक्लक्षणं कृतं। तेनात्र लिंगानां च न सर्वभागिति द्वितीयलक्षणेनगतार्थता न शंक्येति। औपगवीति। अयं तत्त्वत्संज्ञाऽपि परत्वादयं चापत्ये। एवं
धिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय परिहृतं जित्यादिना ङीविनिर्व्याख्यानं उपेक्ष्यादृतिभावः। केचित्तु अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रं गोत्रशब्देन गृह्य
त्र पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्तस्य जातिकार्यं लभते न तत्पत्यप्रत्ययान्तः। गोत्रं च चरणैः सहेति वचनस्यापत्याधिकारात् पूर्वभाविन्यात्। तथा चापत्यार्थे औप
ङीवं नदृति प्राचामुक्तिस्तच्यगेवेत्याहुः। कठीति। कठेन प्रोक्तमधीयाना वा कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्चेति वैशंपायनान्तेवासित्वात् णिनिस्तस्य कठचर
णिनिर्लुक्। अध्येतृणस्तु प्रोक्ताल्लुगित्यनेन लुक्। बह्वृचीति। बह्व्यः ऋचोऽध्येतव्या यस्येति बहुव्रीहिः। अनृचबह्वृचावध्येतर्येवेति वचनात् अच्प्रत्ययः शिं
सांतः। यद्यपि स्त्रीणामध्ययनं प्रतिषिद्धं तथापि पुराकल्पे स्त्रीणामासीत्। तदाह यमः। पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावि

मा।नामाधिगीष्टन इंष्यत्वा प्राच्यद्यं भविष्यतियथाऽनधीयानेपिमाणवके। श्राध्धणीत्यत्रेति। एवंचश्राद्धोङीपुदाहरणं श्राद्धादिकमितिभावः। मुंडेति
ावोणत्संज्ञा। बलाका। बिसकंटिका। स्त्रियेति। अत्राद्युदात्तपन्नैयिधानाद्दोत्रःसंज्ञा लिंगानामनुशासनेनादित्तवाणवा। जातिः। योपधप्रतिषेधइत्यादि
स्पृगवयान्यस्यानीतनेः प्रसिद्धा इत्यस्यादेवमालिकाद्वित्रायतनइतिकैयटादयः॥ पाककर्णे। जातेरित्यनुवर्तनेनेह। बहुपुष्पा। बहुफला शाखा। एवंहि
नसिद्धेकिमनेनसूत्रेणेत्याशंक्याह। स्त्रीविषयार्थमिति। इतो मनुष्य। इतः किं। विट्दरदविद्शब्दात् जनपदशब्दात् क्षत्रियान्नादस्स्यन्धातुत्व्यनूमगपेन्यण
नश्चेतिलुक्। पक्षे वैश्यपर्यायो विट्शब्दः सोपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः। दासीति। अतइत्यः। गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्र जातिः। अरंनन्माभावाद्ब्राह्मण्योङीपविधीयते। योप

कक्कर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च। ४।१।६४॥ पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात्। ओदनपाकी। शङ्कुक
शालपर्णी। शङ्खपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली। गोवाली। ओषधिविशेषरूढा एते। इतो मनुष्यजातेः। ४।१।६५। ङीष् स्यात्। दाक्षी। योपधादपि
उदमेयस्याऽपत्यं॥ औदमेयी। मनुष्येति किं। तित्तिरिः। ऊङुतः। ४।१।६६॥ उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्। कु
रुः। कुर्वादिभ्यो ण्यः। तस्य स्त्रियामवन्तीकुन्त्यादिना लुक्। अयोपधात् किं। अध्वर्युः। अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानं॥ रज्ज्वादिपर्युदासः।
अलाबूः। कर्कन्धूः। अनयोर्दीर्घोच्चारणेऽपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधाय ऊङः फलं। प्राणिजातेस्तु। कृ
कवाकुः। रज्ज्वादेस्तु। रज्जुः। हनुः। बाह्वन्तात् संज्ञायाम्। ४।१।६७। स्त्रियामूङ् स्यात्। भद्रबाहूः। संज्ञायां किं। वृत्तबाहुः॥ ए इपीति। जातेरित्यनुवर्तमाने

नयहणादिति भावः। उदमेयस्येति। उदकं मेयं यस्य स उदमेयः। उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः। इत्रउपसंख्यानं। अजात्यर्थं। सौतंगमी। निर्देशाद्व्य
णादिसूत्रेणास्तुतंगमादिभ्य इत्र। नचायमित्रो जातिः। ऊङुतः। ऊकारेणोङ्धात्वोरिति विशेषणार्थः। अन्यथाय वाग्वापवादेरत्राऽपि सन्निषेधः स
वर्णसवर्णं तु शब्दार्थमन्यत्र सवर्णाविशेषणापि सिद्धेः। कुरुरिति। लिंगविशिष्टपरिभाषया सादयः। अत्र व्याचक्षते। यथैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहण
ादिति व्याख्यायते नाहिकांडेकुरू। इत्यादावपि एकवचनेनमुत्सर्गेण चितिसुः प्रवर्तेन तदा रणायस्य मन्यायइति प्रसज्य प्रतिषेधाश्युपगमेतु प्रहतेदोषः। अथ

लिंगविशिष्टपरिभाषा या आश्रयणं कर्तव्या। अनन्तरस्वरमात्रस्य तत्र एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् स्वादय इति मनोरमादीनव्याख्यातमिति। अध्वर्युरिति
र्युः शाखाध्येत्री अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोऽङ्गेति वार्थः। चरणलक्षणोयं जातिः। अध्वरं याति इति विग्रहे मृगय्वादयश्चेति औणादिके न कुप्रत्ययः रस्य लोपः
कृप्रत्ययः पर्यायेसा इति। यदि सूत्रादुत्तरौ इति गृह्यते तर्हि अलाबाः कर्कन्ध्वः संभवोऽनेनेति भावः। कुलाबेत्यादि। प्रयमानं द्वितीयान्तं वा नोदाहृतं। वस्तुम
ओत्तनस्य तथा संभवात्। नोङ्धात्वोरिति। ऊङ्धात्वोर्यणः परिशेषात् अयं उदात्तो न सुबिति सूत्रार्थः॥ ॥ पङ्गोश्च। अशत्यर्थमिदं। पंगुशब्दो हि गुणवा
शुरस्येति पुंयोगलक्षणो ङीष् प्राप्ते ऊङ् तन्नास्ति योगे न च विधीयमानो लोपः सन्निहितत्वात् अनन्तरस्यैवाकारस्य न त्वाद्यैः एतच्च वचनं श्वशुरस्य चेति

ङ्गोश्च।४।१।६८॥ पङ्गूः। श्वशुरस्योकाराऽकारलोपश्च॥ वा॥ श्वश्रूः॥ पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्यादयः। अ
ः। ऊरूत्तरपदादौपम्ये।४।१।६९॥ उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्। करभोरूः॥ संहितशफलक्षण
वामादेश्च।४।१।७०॥ अनौपम्यार्थं सूत्रं। संहितोरूः। सेवशफोरूः। शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात्। लक्षणशब्दादर्शआद्यच्। लक्षणो
रूः वामोरूः सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यं॥ हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः। सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः। यद्वा वि
मानवचनस्य सहशब्दस्य उरवैति शब्दप्रतिपादनाय प्रयोगः। संज्ञायां।४।१।७१॥ कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात्। कद्रूः। कम
ण्डलूः। संज्ञायां किं। कद्रुः। कमण्डलुः। अच्छन्दोर्थं वचनं॥ ॥ निर्देशाभिसह्यार्थकथनपरं। अनेनापि प्रथमाकारस्य लोपो न शंक्यः। ऊरूत्तरपदा। उपमी

यते उपमानस्य भावः औपम्यं। उत्तरपदेन पूर्वपदमिहाक्षिप्यते तेनेदं तत् फलितमाह। उपमानवाचिपूर्वपदमिति। करभोरूरिति। मणिबन्धादाकनिष्ठं क
रभो वहिस्तद्वदूरू यस्याः सा। यानौ कराभ्यां करभोपमोरू इत्यत्र तु ऊङ् न। करभशब्दस्योपमानवाचित्वेपि पूर्वपदत्वाभावात्। औपम्ये किं। वृत्तोरूः
इति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं हस्तिहस्ताभ्युरूरित्यत्र मा भूदित्येवमर्थं। अत्र हि हस्तिनः करस्तत्सदृशौ ऊरू यस्याः इति विग्रहः। तथा चोर्वन्तत्वेपि ऊरूत्तरपदत्वमिह नास्ति
शब्दस्यैवोत्तरपदत्वात्। संहित। संहितादिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्। शफाविति। पर्यायमरेणा शफं क्लीबे खुरः पुमानिति नपुंसक
वा२

मालिकमेव। शुष्फाविवक्तभुंशशोतिश्रुतेः। शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपीति। हेमचंद्रकोशाच्च। वामोरूरिति। वामौ सुंदरौ ऊरू यस्याः इति वि
कथंतर्हि पीवरोरूपिवनीवचर्वोर्जुरिति कुमारः। ऊरुभावे हि पीवरोरोरिति स्यात्। ऊरुश्चेद्विधाय कं नास्ति। अत्राहुः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न
गुणाभाव इति स्थितस्य गतिरुक्तेयेति। हितेन सहेति। सुपो वा हितन नत योरिति सुप्तादितः सहितः शब्दस्तु नेह गृह्यते एकदेशविकृतेन पाठः निष्ठितस्य ग्रहणा
सहोरिति भावः। कमंडलुरिति। चतुष्पाज्जातिवाचकोयं। अतएव चतुष्पाद्भ्यो ढञि मत्त कामंडलेय परस्तु राहरिष्यति। पात्रपर्यायस्तु न भवत्याहरणा
लिंगाभावात्। अत्र रोपमिति। वेदे गुरुदुकमंडल्वो श्वश्रूरसीत्यनेन संज्ञायामसंज्ञायां च ऊङ् सिध्यतीति भावः। अनोः कार इति। अत्रानकारविशेषण
शूरसेनी। जनपदशब्दादित्यञः अन्तरेति तु किं जातित्वलक्षणो न दोष इति॥ शार्ङ्गरवीति। अडिङ् गरुशब्दादपत्येऽण्। आदिरिह द्विरोऽगुणः इति हुणं निमि

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्। ४।१।७३॥ शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात्। शार्ङ्गरवी। वैदी। जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयो
गे ङीषेव। नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रं। नारी। यङश्चाप्। ४।१।७४॥ यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात्। यङ् इत्यङोऽसामान्यग्रहणं। आम्बष्ठ्या।
कारीषगंध्या। षाद्यञश्चाप् वाच्यः॥ पौतिमाष्या॥ ९ पंचाधिकारपरत्वाज्जातेरिति ङीषपि प्राप्ते ङीन् विधीयते॥ शार्ङ्गरव कापटव। ब्राह्मण। गौगु
लवगौतमेत्यादि। शृंग रुकपदं ब्रह्मन् गुग्गुलुशब्देभ्यः प्राग्दीव्यतोऽण्। गौतमशब्दस्त्वृष्यणंतः। अयं गौरादिष्वपि पठित इति पक्षेऽत्र ङीषपि भवति
चेति। जातेरित्यननुवृत्तौ तु शार्ङ्गरवस्य स्त्री वैदस्य स्त्रीति पुंयोगविवक्षायामपि परत्वात् ङीनेव स्यादिति भावः। नृनरयोरिति। नृशब्दात् ऋन्नेभ्य इति ङीपि
प्राप्ते ज्ञातिलक्षणो ङीष् प्राप्ते वचनं वृद्धिविधानार्थं चानन्तु नरशब्दस्यालोपस्य वृद्धिः स्यात्। अत्राहुः। वार्णादांगं बलीय इत्यकारस्य यस्येति चेति लोपेनापह
तत्वेनान्यस्यापि अकारस्य वृद्धिर्भवतीति। यद्वा। नरस्यायं नरः। अनंतेन तत् पररूपं। नारा नरश्च तयोर्नृनरयोः परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीयः
तस्यासमर्थ्योदिति। इह नरस्येत्यर्थे वनो ग्रहणाद्यनरशब्देनापि न संग इति बोध्यं। यद्यप्यनन्तरोपादानेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्यनन्तरस्यानिष्ट
रूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानं। कथं तर्हि किं नरीणां नरीणामित्यादिप्रयोगः॥ ॥

ङुः। नरस्य स्त्री नरी पुंयोगलक्षणो ङीष्। केचित्तु। अनिर्दिष्टस्यानिकत्वादिक्पुरिभाषोपस्थितौ नृशब्दस्यैव ग्रहणे नारीति भवति। नरशब्दस्य ग्रहणं तु केचि
न तत्र निको ऽस्य न वा नरीत्येव भवितव्यमित्याहुः। तदपरे न क्षमन्ते। यदि ङीन धर्मेण नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गरवादिगणे नृनरयोः पठेन। इत्थंविधपा
शसूत्रे तत्र पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति। पुत्रशब्दोऽत्र गणे पठ्यते ततः स्त्रियां ङीन्। पुत्री। न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शङ्क्यं। आत्मजस्तनयः सूनुः सु
स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः। तेन पुत्री वहुर्यन्त्र द्वयेन तोऽनि। कुर्वन्तु वीर्यपति पुत्रि सर्वैमित्यादिप्रयोगा निर्बाधा एव। यत्तु तत्र हरदत्ते
क्तवत्त्पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्तीति। तदपेक्ष्यम्। उदाहृतकोशविरोधात्। सूत्रिकापुत्रिकैत्यत्र स्वग्रन्थविरोधाच्च। एवं च सप्तोपराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहि
तृतिकारे स्त्रीनागरस्यैति सूत्रस्थवार्त्तिकव्याख्यावसरे माधवेन स्वीकृतं। पञ्चम्यापः। पकारोऽत्र हलन्त्यविनिमानग्रहणार्थः। चकारस्त्वहिषाते न च

आवट्याच्च।४।१।७५॥ अस्माच्चाप् स्यात्। पक्षे ङीषोऽपवादः। अवटशब्दो गर्गादिः। आवट्या। तद्धिताः।४।१।७६। आपञ्च
मसमाप्तेरधिकारोऽयम्॥

पि परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते॥ १॥ आवट्येति॥ आवट्यस्यापत्यं स्त्री वृद्धेत्यो सत्वेति ष्यङ्। कारीषगन्ध्येति।
ष्यसैव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः। उपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः। तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण्। अणिञोरनार्षयोरिति ष्यङ्। उदेशः सच च यथपि स्त्रियामेव विहितस्त
ल्लकरणसामर्थ्यान्न तदन्तादप्ययं चाप्। याप्यन इति। एतच्च यावस्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यतेऽस्याहुः। पौतिमाष्येति। पूतिमाषशब्दो गर्गादिः। त
बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थं। महासंज्ञाकरणं तु तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थलाभाय। तेन यथाप्रयोगमेवस्युः। ननु यथप्र
मधिकारेऽस्तु किं विधौ तद्धितग्रहणं यस्येति चेत्यत्र द्विगोर्लुकि ग्रहणं च माऽस्त्विति चेन्नैवं। पञ्चीमद्दीत्यादावपि गुणप्रसंगात्। यस्येति च सति च ईग्रहणा
मतद्धितका यौभाववं तापयतीति सौ क्रियते न तर्हि यापः आकृतद्धिताधिकारेऽपि न काचिद्दोष इति केचित्तन्न चिन्त्यं। कुमारी गौर्यादिति गुणप्रसंगा

तिः। आदन्तेभ्य इति ङीपो पवादः। युवतिरिति। स्वादिष्विति पदत्वान्नलोपः। कथं तर्हि युवतीकरनिर्मथितं मथितमिति प्रयोगः। अत्र केचित्। सर्वतोऽक्तिन्
निवन्धादिगणसूत्रादेकदेशेपि कोऽङीष्। न च तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वान्ङीष् न भविष्यतीति शंक्यं। उक्तेऽपि भवत्येव इति भाष्यात्। न चैवमपि युवती
युवतीति वचनमिति निष्पत्तिः किंतु तस्य स एव दृष्टत्यस्मिन्नेव स्यादिति न्यूनं पुवत्तभावेन यौवनमित्येव स्यादिति वाच्यं। बाहुलकाद्यौतेरौणादिके कनि प्रत्यये
युवतिशब्दस्य मध्यप्रत्ययान्त ——— तन्निर्देशेति। इमे केऽपि परिहारा वाह। शत्रन्तादिति। यौतेर्मिश्रीकरोति पत्नीति विग्रहे लटः शतृशानचावित्यादिना शतरि उगितश्चेति ङी
युवतिः। ४।१।७७॥ युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धितः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः। युवतिः। अनुपसर्जनादि
त्येव। बहवो युवानो यस्यां सा। बहुयुवा। युवतीति तु यौतेः शत्रन्तान्ङीपि बोध्यं॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा
२।३।४६। नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः। मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामा
त्रे प्रथमा स्यात्। उच्चैः। नीचैः। कृष्णः। श्रीः। ज्ञानं। अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणं। अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्या
धिक्यस्य। तटः। तटी। तटं। परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः। द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः। प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संस
र्गेण विशेषणं। प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः। वचनं संख्या। एकः। द्वौ। बहवः। इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ
वचनं। संबोधने च। २।३।४७। इह प्रथमा स्यात्। हे राम। कारके। १।४।२३। इत्यधिकृत्य॥ एवं हि यौवनमिति प्रयोगोपि सुलभः। यं नारदमिति युवं च यौवन
॥ भिक्षादिपाठस्तामध्येऽपि युवन्शब्दस्य इति कारेऽपि ह्रस्वान्तेति भिक्षादिभ्योऽणित्यत्रैवोपपादयिष्यामः॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः॥ सौत्र सुपो ङित्यादिना नावत्त्वादयो
पदिकार्थादिना। तेषामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयितुमारभते। प्रातिपदिकार्थेत्यादिना। प्रथमादयः। सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञाः ताभिर्व्यवहारः। इति
ष्टादिति सूत्रे स्पष्टकृतोक्तं। कौमुदीतु इह प्रथमादयः शब्दाः सुपां त्रिके युवतीते समं स्यादस्तु तत्त्वादिति न्यायादिति कौतथा च न्यायसिद्धत्वादक्षिन्शास्त्रे
संज्ञानामकरणेऽपि न क्षतिरिति ज्ञेयं। पक्षे हि पंचकं प्रातिपदिकार्थ इति गृहीतनतो लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकार्थ इत्येवास्तु एतावता ग्रहणाच्च कर्मा

कपक्षेपि लिंगग्रहणमनर्थकमेवेत्याशंक्य विवक्षितं दर्शयति। नियतोपस्थितिक इति। यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः समा
कार्थ इत्यर्थः। शक्य इतियावत्। नन्वेवं सिद्धे माणवक इत्यादौ प्रथमा न स्यात्। अत्राहुः। शक्यार्थमात्रप्रथमाविभक्तौ कृत्यां सत्यां पश्चात् परेणान्तरसमभिव्याहा
र्थवोधेपि समभावादिति। मात्रशब्दस्येति। तस्य चात्रावधारणमर्थः। मात्रकात्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः। प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनान्येव प्रातिप
र्थलिंगपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेणास्य परविग्रहः। समासस्तु मयूरव्यंसकादित्वाद्बोध्यः। प्रत्येकमिति। द्वंद्वान्ते श्रूयमाणत्वादिति भावः। ननु
रूप इत्यादौ अभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात् प्रथमा न स्यात्। न च पूर्वापरत्वादिना वीरशब्दस्य समासविधाने प्रथमोत्पत्तौ लिंगमिति वाच्यं। द्वितीया
मपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ न हि द्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न। संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन वहिरंगत्वात् प्रथमं प्रकृतिसंस्कारवाधानुपपत्तेः पदसं
स्यैव हाभ्युपगमात्। मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेदपि लिंगपरिमाणग्रहणाल्लिंगाधिक्ये परिमाणाधिक्ये च भवेदेवेत्याह लिंगमात्राद्या
ह्निश्चपि लिंगमात्रे परिमाणमात्रे इत्येवास्तु शब्दार्थस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वे विनालिंगादिप्रतीतेरसंभवादिति न तदाधिक्यमित्युक्तं॥ उच्चैरिति। पदन
रूपविसर्गौ भवतः। किंच। अस्य प्रथमान्तत्वात् ग्राम उच्चैस्त्वं ग्राम उच्चैस्त्वमिति स पूर्वाया इति सूत्रेण ते मयादेशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलं। ह
। यद्यपि नीलद्रव्येऽयमनियतलिंगस्तथापि वासुदेवे भगवति नियतपुल्लिंग इति भावः। ज्ञानमिति। भावे ल्युट्। तटस्तटीतटमिति। द्विकपक्षे नियतलिंगं
र्थे द्विकपक्षे तु यद्यपि प्रकृत्यर्थस्तथापि तन्निलिंगस्य पाक्षिकोपस्थितिकत्वाच्च प्रातिपदिकार्थत्वेनेन गतार्थता। द्रोण इति। न चेदं प्रातिपदिकार्थमात्र
र्थमात्रमिति वाच्यं। तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधयाभानायोगात्। नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात्। व्रीहिरिति। जातावेकवच
विवक्षायां तु व्रीहयो व्रीहय इति भवत्येव। अभेदेनेति। न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः पचति पाचकः। औपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव द
ति वाच्यं। देवतार्थकतद्धितादावभेदान्वयस्य दृष्टत्वात्। ऐंद्रं हविरित्यत्र हि इंद्रदेवताकं हविरिति वोधः। सर्वैरेवाभ्युपगम्यत इति नाक्षिप्तशंकावसर इति भा
संस्थेति। वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारादिति भावः। अथ प्रातिवचनमिति। एकत्वेवचनग्रहणमित्यर्थः। वस्तुतस्तु सूत्रे मा

भिर्बोधितत्वेन च कर्मादौ प्रथमायाश्च प्रवृत्तेः कर्मणि द्वितीयेत्यादिषु कर्मणि द्वितीयैव कर्तृकरणयोस्तृतीयैवेत्यानाद्यविभक्तिविशेषनियमाभ्युपगमात्तु

पयेव द्वितीया कर्तृकरणयोरेव तृतीयानान्यत्रेति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसंभवान्नामग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यम्। प्रत्ययनियमपक्षे

प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा नान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः। वचनग्रहणमपि व्यर्थं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव प्रथमो

त्पत्तेः। न चैवं द्विशब्दात् बहुशब्दाच्चैकवचनं एकशब्दाद्द्विवचनमित्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यं। अनभिहितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षया अनुवादकविभक्ति

प्रयोगस्य न्याय्यत्वात्। गौर्वाहीक इतिवत् द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात् द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातं। नन्व

स्मिन्पक्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो व्रीहिरित्यभेदान्वयः। नामार्थयोरभेदान्वयात्। परिमाणं प्रत्ययार्थ इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहि

रित्ययार्थेन नामार्थयोरभेदान्वयस्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेत्। अत्राहुः। शाब्दबोधप्रयुक्तवैलक्षण्यविरहादत्र परिमाणग्रहणं प्रत्या

● यत एव औपगवादौ तस्येदमित्यनेनैवाण् प्रत्ययसिद्धे तस्यापत्यमिति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपो मत्वर्थीयेति नैव सिद्धे परिवृत्तो रथ इत्यधिकारे पांडु

निरितीनि प्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेप एवमनवस्थास्यमाणः संगच्छते। यदि तु सर्वत्रैव शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि द्योतनार्थं कृतं भवे

समाधानस्यानेकाधानार्थमिति प्रत्ययविधानमिति समाधानस्य चावैयर्थ्योपपत्तेरिति। ननु कश्चित् पंचकं प्रातिपदिकार्थः कश्चित् त्रिकं कश्चिद्द्विकं प्रातिप

दर्थ इत्यादि व्यवह्रियते एते पक्षाः केषामभिमताः कथं वाऽमीषामुपपत्तिरिति चेत्। अत्र व्याचख्युः। स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकात्मकः पंचकं प्रातिप

दर्थ इति मधिमध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकार्थे यत्नावनामर्थानां प्रतीतेः। वृक्षौ वृक्षाः॥ वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ पर्यायविभक्त्यन्वयेऽपि प्रतीयंते न तु द्यतनाप्र

हाणि निर्धीतकल्पे नैवोपयोगादिति भाष्यकारो मन्यते। आदितश्चतुष्कमिति कैयटः। तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्यत्र चतुष्कपक्षे पंचकपक्षे चाप्रातिपदि

ध्यभिधानात्। आदितस्त्रिकमिति हरिकाराः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकयोर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात्। यद्यपि दधिमधु इत्यादौ विनापि वि

संख्याकारकं च प्रतीयाते। नेयता दृशौ दृशादित्यादावपि विभक्त्यर्थत्वं हीयते। न हि गर्गा इत्यादौ विनापि यञ प्रत्ययं गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः। न चा

कर्त्रा प्रणीयत इति भेदेन त्याराश्चापि कर्ता प्रकृत्यर्थ एवेति शब्दान्तेनैवोक्तं। अतः स्थितिकमेव प्रातिपदिकार्थः संख्या कर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति लिंगं वाचादित्वान्मिति प
तो हि कर्मैवेत्यन्ये। तत्र स्वार्थो विशेषणं। द्रव्यं विशेष्यं। लिंगसंख्यादयः। संख्या एकत्वादिः। कारकं कर्मादि। संबोधने च॥ मात्रग्रहणात्त्वन्यत्वस्मान प्रत्ययप्रा
कार्थरूप प्रथमेति नियमाद्य संबोधनाधिकः प्रासावस्मारंभः। उत्तरं संबोधने प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रिया प्रति विशेषणं। तथा च व्रजानि देवदत्ते त्यादौ
वाक्यमिति वाक्यत्वे सिद्धे आमंत्रितस्य चेति निघातो भवति। क्रियां प्रत्यविशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वान्नैतत्सिध्येत्। समानवाक्ये निपातयुष्मदस्मदादे
यादतिवार्तिकात्। तथा चोक्तं। संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणं। व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति॥ इति। एवं च राममभापाहीति वाक्यस्य रामसंबं
विषयो भवत्। कर्मकारकं रामपर्यः। व्रजानि देवदत्तेत्यत्र तु देवदत्तसंबंधि संबोधनविषयं मत्कर्तृकं गमनमर्थः॥ इति प्रथमा॥ ॥कर्तुरीप्सिततमं कर्म॥
तिकस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठी। आप्नोतेः सन्। हित्वे। आपज्ञप्यृधामीत्। अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। म

कर्तुरीप्सिततमं कर्म। १।४।४९। कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्तुः किं। माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषा न
कर्तुः। तमब्ग्रहणं किं। पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्मेत्यनुवृत्तौ कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थं। अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्॥ ६॥

आनंतुं बुद्धिः पुनर्वृद्धिग्रहणात्। ततोऽतिशायने तमबिष्ठनाविति तमप्। एवं च कर्त्राप्तुमिष्यमाणतमं कर्मेत्यर्थः। कर्ता च धातूपात्तव्यापारा
श्रयः। तेनाप्तुमिच्छतीति करणस्याप्याप्तविशेषणीभूतेन व्यापारेणाप्यत्वाल्लभ्यते तेनेदमुदाहृतं। क्रिययेति। कथमन्यथेत्योपस्थितवर्तमानत्वं चेहानविवक्षितं तेन
वानकरिष्यतीत्यादि सिद्धं। कारकमिति। एतच्च कारकेत्यधिकाराल्लभ्यते तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी। प्रतिसूत्रं वाक्यभेदात्कारकसंज्ञाः तेनाविधे
यथा। अपायेध्रुवे कारकसंज्ञं स्यात्। ततोऽपादाने। उक्तं कारकमपादानं स्यात्। पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशा
नसंबंधे रमदत्यत्राधिकरणत्वात्सप्तमी। कारकत्वात्तु तिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति। अन्यथा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादि
पदप्रकृतिस्वरः स्यात्। न चात्रोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः यं कर्तुं कर्मणीयाविति निर्देशात्। प्रातिपदिकस्योपपदत्वेपि सप्तम्यंतस्याततयानात्। यथापि

युष्मद् प्रत्ययमाह चर्यैणाग्रवचएवमनन्नोपादानान्नाक्रियापथादिस्वरेणातन्नित्विति द्वित्वात्कुः। अनन्वयीचेयंसंज्ञाकरोतीतिकारकमिति। तेन ब्राह्मणस्य पु
नील त्रिक्रिया मनन्वयिनी न भवति। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति इत्यादौ किंतु प्रतिपयसः प्रकृतीभव कारकत्वेपि ब्रीहिन
नु संस्कारकत्वात्कारणत्वं मौकेवल पयसः पानेन संतुष्यति। किंतु नसंस्कृतेनौदनेन। अपरानुपपयसश्च नत्तमपुरुषस्य भवति निरवकर्मत्वं भवतीवपयः
कर्मत्वं तु हमाविति। अधिशीङ्स्थासांकर्मेति सूत्रात्॥ ७॥ अनभिहितेति। ननु बहुपटु इत्यादौ बहुच्प्रत्ययेनोक्तार्थत्वात् कल्पवादयो यथा न प्रवर्त
कर्मणि अनेककटं कृत्वा द्वयपि तिङ्ङादिभिः कार्यत्वाद्द्वितीया न भवति। किंच कटं करोति भीष्ममुदारं द्वितीयाकृतः कटः इत्यादौ निरवकाश्या प्रथमया बाध्य
मानः सः अपरस्त्वादिप्रथमाया अवकाशः। तत्रापि विप्रणीयमाना नाम क्षितिक्रियाप्रतिकर्तृत्वेन तृतीयाप्रसंगात्। अथोच्यते। नीलमिदं ननु रक्तमित्यादौ विशेषण

अनभिहिते। २।३।१। इत्यपि कृत्या। कर्मणि द्वितीया। २।३।२।। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। हरिं भजति। अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिका
र्थ इति प्रथमैव। अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः। तिङ्। हरिः सेव्यते। कृत्। लक्ष्म्या सेवितः। तद्धितः। शतेन क्रीतः शत्यः। शतिकः। स-
मासः प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः। : । क्वचिन्निपातेनाभिधानं। यथा विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतं। साम्प्रतमित्यस्य हि युज्य
ते इत्यर्थः। तथा युक्तं चानीप्सितं। १।४।५०।। इष्यते न समवक्रियायायुक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति। ओदनं
भुंजानो विषं भुङ्क्ते॥ ४॥

भुक्तिना त्वर्थके बक्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अवकाश इति। नहि उभयोः सावकाशत्वे परत्वात्प्रथमैव
तथा च अनभिहिताधिकारो व्यर्थ एवेति चेदत्राहुः। संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भ आवश्यकः। तथाहि सूत्रारम्भे कर्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्म
कत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमम् इत्यर्थः। सूत्रानारम्भे च कर्मणि प्रदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति द्विवाक्यार्थः। तथा च सति कृतः कटः इत्यादौ कर्मैकत्वं
ज्ञापयितुं द्वितीयैकवचनवत् तथा अमपूर्वो वाः स्यात्। न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यं कर्मैकत्वाः कटः इत्यादौ तत्रापि परत्वेन कर्मणि प्रथमाप्रसंगात्
विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु कारकस्य कृत्प्रत्ययादिभिर्वाच्यत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रायाः प्रथमायाः एकत्वादिबोधन सम्भवाद्वामादिविभक्तेरप्रवृत्तावनभि

न्याख्यातमाकरे इति। कारकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षेऽनभिहितइत्यस्याद्योत्य इत्यर्थः। तथा च क्तप्रत्ययादिभिरद्योत्यकर्मणि द्वितीयेत्यादिरन्वयार्थः। तस्य
न द्योतिते द्योतकांतरं न प्रवर्तत इत्यभ्युपगमेऽनभिहिताधिकारेणानतीनोपपद्यत इति दिक्। हरिं भजतीति। भजनक्रियया हरेः प्रीतेरुत्पद्यत इति विशि
क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः। हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टोर्थः। हरिः सेव्य
प्येवमेव क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धांतात्। धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या न तु तदर्थं प्रतीति विशेषणमिति हि तत्सार्थः। अत
क्षेत्र नतीति व लभ्यते न तत्र नतीति नैकं वाक्यं पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचकोऽत्र जतीत्यस्यार्थः। एककर्तृका पचिक्रिया एककर्तृका गमिक्रियेति पचति
ः प्रथमे वार्थः। एवं च प्रथमांतविशेष्यको बोध इति नैयायिको द्वितीयो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः। तत्त्वा तेहि पाककर्ता व्रजनानुकूलकृतिमानिति
ोत्र जतीत्यस्यार्थः। पचति व्रजत्योः सुपाकानुकूलाकृति प्रजत्यर्थे एकवाक्येन वाक्यार्थपर्यवसानात् तस्मात्प्रभाष्यादिग्रंथविरोधात्। किं च हरिर्भज
द तः हरिः सेव्यते देवदत्तेनेत्यत्रानेकरूपएव शाब्दबोध इत्युक्तं। नैयायिकानां मते तु भिद्यत एव हरिर्निष्ठप्रीत्यनुकूलकृत्याश्रयो देवदत्तः देवदत्तनिष्ठ
प्रीत्याश्रयो हरिरित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात्। तस्मात्प्रथमांतविशेष्यकबोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्य एव। यास्को प्याह भावप्रध
ख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति। पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायाः कर्म प्रधानं तु दृशिक्रियैव। उक्तं च। सुबंतं हि यथा
ङं तस्य विशेषणं तथा तिङं तमप्याहुस्तिङं तस्य विशेषणमिति। न च लौकिकप्रयोगेषु तिङं तस्य तिङं तं विशेषणं तु दुर्लभमिति मंतव्यं। पुरी
नुनीहि नंदनं इति माघश्लोकस्य पुर्यवस्कंदनं नंदनलवनादिरूपा या सा स्वक्रियेत्यर्थ इति समुच्चयेन्यतरस्यामिति सूत्रे मूले स्फुटीभविष्य
त्। एवं पचति भवतीत्यत्र पचिक्रिया भवतीत्यर्थो भाष्यमते बोध्य इति दिक्। अभिहिते त्विति। ननु वंपकमोदनं भुंक्त इत्यत्रापि द्वितीयानत्वादिर्भिवे
हरिप विभुरिति रूपेण कर्मत्व शक्तौ तत्र प्रधानीभूत भुजिक्रियानिरूपितां अनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः। अत एव स्थासनेष्वासत इत्यत्र स
गच्छत। स्थयाऽधिकरणा सो कृते पि तिङं नो पस्थाप्य क्रियानिरूपिता धिकरणत्वस्यानुक्तत्वात्। शायदृतिशनाच्च तदन्यतावशेने इति यत्। मामा सर्वेद्

र्कर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः यदुक्तं प्राप्येरोनितस्य फलमाह। कश्चिद्विषपानेनेति। विपद्यस्व इति संप्रदर्शन्यत्र छेनु मित्यत्रवापीदि पद्यस्व मितिग
तिध्येयं। कुत्सन इत्यर्थः इति यत्तेनननिपातानां द्योतकत्वमेवेतिनियमोनास्तीतिध्वनितं तथाप्युक्तं। नचैतदुक्तौ कथं युक्तमितिजिज्ञासायामाह। ईप्सि
दिति। सूत्रेचशब्दोऽपिशब्दार्थं वर्तत इतिध्वनयन्नाह। अनीप्सितमपीति। ईप्सितादन्यदनीप्सितमितिपर्युदासोऽयं तेन यद् पेक्षमाच्छेद्यं नेदं यम
ध्यतरत्वाश्रयेनायमुदाहरति। ग्रामंगच्छंस्तृणं स्पृशतीति। यथा स्पृश्यमानस्य गंगादेरीप्सितस्य क्रियायोगस्तज्जन्यसंयोगादिफलाश्रयत्वान्नतथै
प्सितस्य तृणादेरपीतिभावः। इह हि ग्रामंगच्छतस्तृणस्पर्शनं नांतरीयकं तृणस्यानीप्सितत्वात्। यदा तृणमपीप्सिततमं भवति तदा पूर्वेणैव सिद्धं।
अन्यं चनोपेक्षात्रुद्धिविषयः। नदीकूलं कथनीत्यचेतनेनेतरसंभवात्। किंतु यत्रैषा द्वेषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितं। विषमिति। अत्र विषं हे
ओदनवत् जिनासंबंधात्कर्म। ननु यएवं पुरुषोव्याघ्रादिनापीड्यमानोमरणमेवश्रेयोमन्यते तस्य विषमपीप्सितमेव। योपि भ्रांत्याभुंक्ते तस्यापि
दिवद् ध्याव्यवसीयमानं विषमीप्सितमेव। कथमन्यथाप्रवर्तेत तस्माद्दुष्टोदाहरणमयुक्तमेवेतिचेदत्राहुः यदा कश्चिन्मरणकातरोपि वैरिणा नि
माणो विषं भुंक्ते तदेदमुदाहरणमिति। अनीप्सितग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्यर्थं तथायुक्तमित्यस्या रंभादेवेष्टसिद्धेः। स्यादेतत्। धात्रूपस्याप्यफलाश्र
र्मत्वेवास्तु किमनेन कर्तुरीप्सितमित्यादिसूत्रद्वयकथनेनेति चेत्। अत्राहुः। अपि भोगादिवत्कंचारयतीत्यत्र वारणार्थानामीप्सित इति सूत्रेणामा
पादानत्वप्राप्तं तद्बाधायकर्तुरीप्सिततममितिवक्तव्यमेव। एवं च द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं तथायुक्तमित्यपि आवश्यकमेवेति॥ ६

थितं च। केनाकथितमित्याकांक्षायामाह। अपादानादिविशेषैरिति। अपादानं संप्रदानमधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः। अविवक्षि
अपादानादिविशेषविवक्षायां तु गोर्दोग्धि पयः बलेर्याचते वसुधां। व्रजे अवरुणद्धि गामित्येवं पंचम्यादयस्त्वं च भवंतीति भावः। एतेन पाणिनाकांस्यपात्र्यादौ
करणाधिकरणयोरतिप्रसंगः। तयोस्तु उक्तेन कारकेति स्वत्वादिरूपकारिकेष्टु दुह्यादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः। करणाधिकरणसंज्ञयोरि
तत्वात्। यदि तु सूत्रे कथितशब्दो अप्रधानपर्यायो न तत्तु कर्मपर्यायस्तदा उपगम्यते तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा। कारकमिति। ननु अत्र ग्रहणस्य

कथितत्वं। १।४।५१। अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषां कर्मयुक्स्या
कथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहां १ दुह्यादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्य
मित्यर्थः॥ गां दोग्धि पयः। बलिं याचते वसुधां। अविनीतं विनयं याचते। तण्डुलानोदनं पचति। गर्गान् शतं दण्डयति। व्रजमवरुणद्धि गां। मा
णवकं पन्थानं पृच्छति। वृक्षमवचिनोति फलानि। माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा। शतं जयति देवदत्तं। सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति देवदत्तं शतं मु
ष्णाति ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा। अर्थनिबंधनेयं संज्ञा बलिं भिक्षते वसुधां॥ माणवकं धर्मं भाषते। अभिधत्ते वक्तीत्या
कारकं किं। माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति। अकर्मकधातुभिर्योगे देशः का
लो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यं॥ कुरून्स्वपिति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। क्रोशमास्ते॥ ११ वं पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसंगः। दुह्याजिति।
निपातनेच्चुरादिः। दुहद्दंडदिग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः। प्रच्छीत्यागंतुकेन कारेण निर्देशो न त्विका। प्रच्छीति संप्रसारणप्रसंगात्। कर्मयुगिति। कर्म
णा येन कर्मयुक्। स त्वदुहितेत्यादिना क्विप्। कर्मणा युज्यत इति। मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञं
स्यादित्यर्थः। एतेन दुह्यादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितं। अन्ये त्वाहुः। कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति। तेन क्रियान्वयीत्यर्थः। परिगणनमिति। तेन नटस्य शृणोति
मित्यादौ नातिप्रसंग इति भावः। दुहद्गिगायाः कर्मकं न दसंबंधि अवर्णवाक्यार्थः। तेन क्रियान्वयित्वाभावस्य कारकत्वमस्त्येव। गां दोग्धीति। पयः कर्मकं गोसंबंधि

२४१

रीप्सिततमत्वात्। गौस्तु पयसो निमित्तमात्रे रोपादानत्वप्रसक्तावप्यविभावेनेनत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञा भवति। ननु कंसं हरदनेन पयपि
भावो विवक्षितः तथाप्यविवक्षितेन तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तेरिति गतेनानवधिविवक्षायां गोरिति पंचम्येवेति स्पष्टमेव दाहुर्गोरित्येतत्त्वपसमं वध्यतेन
प्रान्त्ये केवलमवगीतमपि बोध्यम्। यत्तु माणवकध्याप्यर्थे कपिप्रश्नविषयत्वानुमितिकर्मत्वं तु कानीलकर्मत्वमवहं दंडयदनुपपत्तिकर्मत्वमितिपविनं गम्यते पायेनानुपपत्ति-
नुद्दिष्टकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः तथाहि दुग्धादीत्यादीना देशस्थेन पठितानां वकर्मत्वप्राप्तावेनेन कर्मतास्वरूपार्थः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये
मुगौणे चेन्माशङ्कायां स्वयमेव पठितत्वाद्यो गंगतनिष्कर्मगत्यर्थमुख्यकर्मणि प्राप्तत्वर्थपातिदुग्धादिर्गौणेः न्यैतत्पयासपिदनिरवं चतुर्दशीयविभ्रमपि प्रमुख्येऽस्मा-
पत्तिः गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यविरोधात् शतं तत्र प्रधानं न तु गर्गाः अर्थिनयतानोहि रत्नैर्नभवन्तीति निवाक्ययेनान्तर्दडिरत्र ग्रहणार्थं ननु निग्रहार्थं दत्तुकम्
समुद्दायेवाक्ये परिसमाप्तिः गुणानुरोधेन प्रधानानुरोध संभवात् तथा मेयेरपि प्रधानेत्यादिषु नेतु गौणेतत्राचभारं नियेनाय नेहसुलित स्फुटनागमपादे
मूतमं तु निधिमं मथेवृतिऋत्वाम् तन्त्र मुख्यं उद्देश्यत्वात् अन्तु निधिस्तु गौणः वत्तीयाचतरति अत्र प्रार्थनार्थस्य पाचेर्वैश्यं धातु मुख्यं कर्म तेन नमुल्लंघन्वितमस्तु नी
नरथविवक्षायामनेन कर्म भवति अविनीतमिति अनुनयार्थस्य पाचेरविनीतो मुख्यं कर्म अविनीतं विनयापानुनयतीत्यर्थः विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायां मकथितं चे
तण्डुलानोदनं पचतीति निर्वर्तनार्थस्य पचेरोदनो मुख्यं कर्म ओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः तण्डुलानां करणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म अन्ये त्वाहुः स्वार्थः पचि विनितिभाष्यपर्पा
तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः उद्धादिषु पचेः परिगणनमप्रामाणिकं भाष्यकैयटयोरनुक्तत्वादिति गर्गानित्यादि हणार्थस्य दं
मुख्यं कर्म गर्गास्त्वपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म व्रजमिति अत्र गौर्मुख्यं कर्म व्रजं तत्वधिकरणत्वाविवक्षायामकथितं चेति कर्म भवति स्वमप्येव्रजस्य
नीति ननु स्वरूपात्मयावहमहमपीदमनो यमवोचेदनितद्भाष्यपृष्ठिपर्यायस्य तु देवपि द्विकर्मकदर्शनादितिभावः अतएव खाण्डुररोमर्षु सोम
विदुषी वचनं महार्थमिति भट्टिः प्रयुक्तः एवं चनाप्यतद्वाद्यो वहवो द्विकर्मकास्तेषामादेतनययथार्थनिबन्धनासंज्ञा नहिं नीद्यो रन्यतरेण पठनीयः उभयोरप्येका-
नेचेत्तत्सर्वं भारं वहति भारं नयतीत्यत्रपि द्विकित्स सौ धीनुभूयनेनतदाद्यमपठनीयमेव यदि तु नानुष्टुप्तेन तद्धिरन्तरेण पठनीयः उभयथापि लक्ष्यसिद्धिरित्यन्ये
जयाहयुनकंसाक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तमपास्तमेव संज्ञायाअर्थनिबन्धनत्वाद्वर्हरणार्थत्वाच्चेति बलिं भिक्षते वसुधामित्यभिक्षापामत्ये

र्मत्वस्य नवैय्यर्थ्यं अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मेति नियमार्थत्वात् उपगमेऽपि वैकुंठे वर्त्तते इत्यादिष्वतिप्रसंगः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति कुरू
णदोह मिति न चेह कालत्वाभिसिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति जन्ममात्रं कालोपाधि इति पर
कालत्वात् यत्तु भोवाऽकर्मकधातुभिर्योगे देशकालभावो गोविंदेयेति॰ केचित् तन्न कालेनदीमास्ते इत्युदाहृतं तत्र च संगतम् ग्रामसमूहः कुर्वीदिव
पुत्रेण तु न देशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न भवतीत्याकरात् अध्वेति च न्यूनं अध्वानं स्वपितीत्यपि प्रसंगात् अत एव आकरेऽध्वा गंतव्य इत्येन विशेषितः गं

तिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥१।४।५२॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्मसं
ज्ञः स्यात्। शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत्। आशयच्चामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिं ॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥ १॥
नीत्यादीनां किं। पाचयत्योदनं देवदत्तेन। अण्यन्तानां किं। गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपरः प्रयुंक्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः नी
ह्वोर्न नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन। नियन्तृकर्त्तृकस्य वहेरनिषेधः। वाहयति रथं वाहान् सूतः। आदिखाद्योर्न। आदयति खादयति वाऽन्नं वटुना भ
क्षेरहिंसार्थस्य न। भक्षयत्यन्नं वटुना। अहिंसार्थस्य किं। भक्षयति बलीवर्दान् सस्यं। जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं। जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देव
वदत्तः। दृशेश्च। दर्शयति हरिं भक्तान्। सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते। तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनां
न। स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन। शब्दायतेर्न। शब्दाययति देवदत्तेन। धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाऽकर्मकत्वात् प्राप्तिः। येषां देशकालादिभि
न्नं कर्म न संभवति तेऽत्राऽकर्मकाः। न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि। तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं न भवति। देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ॥ ५

प्रसिद्धो निपतनपरिमाणः कोशादिरिति च व्याख्यानं द्वितीयेऽस्मिन् संगतं कर्मसंज्ञाया अविहितत्वात् कर्मणि त्यक्तयोः नस्युरित्यास्ते मासमित्यादि प्रयोगाभावप्रसंगात् केचि
त्तु मतद्वैतेऽत्र सूचनायेति कथं विद्यास्थापपूर्वोक्तपरिहारेऽपि नदीमास्ते इत्युदाहरणस्यासंगतत्वेऽपि चारवस्थानेनेति ध्येयम्।॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानेभक्षणार्थः शब्द
मितिशब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्यर्थः कर्मशब्दोऽत्र कारकपरः न तु कर्त्तुरीप्सितमतिहारि इत्यनेन क्रियापरः कृञिमे कार्ये संप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च प्रस

त्यात्। अपरीप्सः कर्त्तेति। अनुनयत्वे णि विशुद्धधातुना वाच्यां क्रियां प्रति यः कर्त्ता स एव तं न धातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः। नियमार्थमेतत्सू
न्ते। णिजर्थेन प्रयुज्यमानस्य परिभवनिमित्तं हि गत्यर्थादीनां मेव कर्तुरिति। तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्यस्य कर्मत्वं नेत्यर्थे भवति कर्त्तेव स एव नियमार्थत्वेनास्
मासिध्यति। अन्यं च गुणक्रियायां स्वातंत्र्यात्प्रयोक्तुः कर्मतां गतः। नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयत इति। कर्तुः स्वधर्मेण तत्गीयते इत्यर्थः। ननु णि
तिकर्मत्वं चाभिप्राय प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धं। अंतरंगत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते हेतुमति णिजिविधानात्
जकस्य हेतुत्वात्। अतएव उपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा। एवं च परत्वादंतरंगत्वादुपजीव्यत्वाच्च प्रयोज्यस्य कर्तृत्वं गम्यादेर्विधिनो विनाप्यप
पदेशेऽपि नास्यं निर्बाधमेव तथापि नियमसूत्रमिदमिति प्राचां ग्रंथो विरुध्यत इति चेत्। अत्राहुः। णिजर्थस्य शुद्धधात्वर्थं प्रति प्रधानत्वात्तद्विरोधि
त्वाध्याहारत्वात् विप्रतिषेध एव नास्तीति परत्वात्कर्तृत्वसिद्धिरित्येतन्न संगच्छते। अंतरंगतोपजीव्यत्वेऽपि प्रधानं प्रति निःशेषत्वं प्रयोज्यप्रयत्नः ननु अस्य नियमार्थत्वे णि
निर्बाधैवेति। गत्यादिग्रहणं तान् कर्मणोदाहरति शत्रूनिति। शत्रवः स्वर्गमगच्छन् तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयदिति। गमेरण्यंतावस्थायां शत्रवः कर्तारः
तस्यापि कर्म अभवन्स्वर्गं कर्म कथं शत्रुनिष्ठं यद् गमनं तदनुकूलो यश्चेष्टाव्यापारः स श्रीहरिः मे गतिरिति वाक्यार्थः। एवमग्रेऽप्यूह्यं। वेदार्थमिति। स्वे
वेदार्थमविदुस्तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत्। तथा देवा अमृतं स्वात्मानं तानाशयत्। विधिः वेदमध्येत तं ब्रह्माणं वेदमध्यापयत्। अपाठयत्। सलिले
रे। तां यो हरिरशाययत् स्थापयति स्म स हरिर्मे गतिरित्यन्वयः। ननु शत्रूणामनेन कर्मत्वेऽकृते कर्मणा ईप्सिततमः स्वर्गो न तु कर्तुरिति कर्तुरीप्सिततमत्वाभावात् स
र्मत्वं न स्यात्। अत्र केचित्। गतिबुद्धीति कर्मत्वस्य च हरिं गमितेन ततः पूर्वमेव धात्वर्थव्यापारप्रयुक्तं कर्मत्वं स्वर्गस्य निर्बाधमित्यदोष इति। अन्ये तु कर्तुरीप्सिततम इ
र्त्रग्रहणे सतं तत्रैवोपलक्षणं स्यात् अंतं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेवातच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः। मतं च स्वतंत्रे संकेतितस्य
पतंत्रैवलक्षणान संगच्छते। एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे त्रिलक्षणाभ्युपगमस्य क्वाकारासंमतत्वादिति वाच्यं। संज्ञांतरानुपहितस्वतंत्रसंकेतितस्य संज्ञांतरेणापहि
तस्याधारणेऽस्वतंत्रेल्लक्षणाभ्युपगमे बाधकाभावात्। अतएव जिधातौ जयेः शक्तिः प्रकृष्टजये लक्षणा। एवमादेन्येन रूपेणापाद्यते भवति लक्षणेति। तेन प्रजयतीत्यत्र

र्थ इति नैष्यापि कोक्तिः संगच्छते। नापि कर्तृपरस्य स्वतंत्रलक्षणायां प्रमाणाभावः शंक्यः। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मकाणां प्रधाने दुहादीनामित

र्थं नेकर्तृस्थकर्मण इति वदतो भाष्यकारस्यैव प्रमाणत्वात्। नहि लक्षणां विना णिजंतानां द्विकर्मकत्वमुपपद्यते येन गत्यर्थेति कर्तुरित्यस्य चानंतरसायकत्वं स्यादित्याहुः।

रिति॥ यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशिष्टगतिरूपप्रापणमध्ये प्रविष्टेनावयवत्वेन प्राप्तिमत्त्वात्प्रतिषेधउक्तः। नियंत्रिति। नियंता

रकः। न तु सारथिरेवेति तेन वाहयति बलीवर्दान् यवानिति सिध्यति। अस्मादेव भाष्योदाहरणात् रूढिर्योगमपहरतीति न्यायोऽत्र न स्वीक्रियते। अनिषे

प्रयोक्तुः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः। येषु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते। येषां न गृह्यते उभयेषामपीदं वचनं नावश्यकं। नीवह्योर्नेति वचनं तु येः प्रा

तिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यं। सूत इति नियंता प्राजिता यंता सूतः क्षत्ता च सारथिरित्यमरः। प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमा

दत्यादेरिति। अदभक्षणे॥ खादभक्षणे। प्राचा तु आदीति पठने न तु गणपाठानुकरणमिति बोध्यं। आदयतीति। इह हि गरणं चलनार्थं भक्ष्येति परस्मै

यमो न प्रवर्ततेऽत्यंतं प्रतिषेधइति तस्य निषिद्धत्वात्। तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शेषात् कर्तरीति परस्मैपदं। कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदं भ

तिबोध्यं। भक्षेरिति। ननु गतिबुद्धीति सूत्रेण णौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं विधीयते न तु णौ कर्तुरिति भाष्येऽसावा भावाद्विधेऽप्यंयर्थइति चेत्। अत्राहुः। हेतुमण्णि

धिरिति निषेधोऽप्यणाविति पर्युदासेन हेतुमण्णिजन्तविषयएव ने न तु णाद्विणिजंतेऽपि भक्षयतेर्णौ प्राप्तिमत्त्वात्तन्निषेधउपसंख्यानमिति। भक्षयतीति। बली

सस्संभक्षयितिना न भक्षयतीत्यर्थः। हेत्वस्यानां यवानां भक्षणानां हिंसात्वेयात स्यामबुद्ध्यानां तेषां चेतनत्वात् जल्पतिप्रभृतीनामिति जल्पत्यर्थ

पुत्रो धर्मं जल्पति तं देवदत्तो जल्पयतीत्यर्थं तावस्थायां पुत्रः कर्त्ता। एवं तावस्थायां कर्मत्वमभवत्। तथा पुत्रो धर्मं भाषते तं भाषयति देवदत्तः। न च जल्प

योः शब्दक्रियत्वेन गतिबुद्धीति सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति भ्रमितव्यं। शब्दकर्मणामित्यस्य शब्दः पर्मकारकं येषामित्यर्थात् अन्य

ध्यापयद्विधिमित्यादेरुभिद्धिप्रसंगात् एवं पुत्रोऽपत् किंचिद्विलपति तं विलापयतीत्याद्यपूह्यं। स्मारयतीति। आध्यानार्थकस्यैव स्मरतेर्यदा रूपो मितर

नचिंतार्थकस्येति भावः। देवदत्तेनेति। स्मारयते वनं वनगुल्मः स्वमतत्तोरणावितिसूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यं। शब्दाययतीति। शब्दं करोतीत्यर्थे श

वेसंगृहीतेति। एतेन शब्दाय यन्तिस्सैनिकैरिपून् इति कर्मप्रयुंजानाः परास्ताः। नन्वविवक्षितकर्मणोपीति। यथालः कर्मणि चेति सूत्रे अविवक्षितकर्म
कर्मकारकतया गृह्यतेन यथैवेहापि यदि ग्रहोरेव न तदा ओदनादिकर्मणो विवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात् ननु देवदत्तेन पाचयतीति। एवं गम्
नेकेति सूत्रे अविवक्षितकर्मणः कर्मकारकतेति न पद्यते। दत्तवान् पक्ववान् इत्यर्थे दत्तः पक्वः इत्याद्यं प्रतु शाचा अयकेदर्शव्याय यद्धेतानेस्तु कंतव्य
य्यपते। विधेयस निर्देशत्वेन अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्यात्र प्रेष्टत्वात्। केदहे नो स्तु शब्दः क्रियते पि शब्दः कर्मकारकं नेति प्रासेरेवाभावाच्चेति स्थितं मन
णौ। यदपि ग्रहण इति कर्मत्वमुक्तं तत्र ग्रहणमात्रमाणिकमेव। शृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वान्सिद्धं। ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं यद्यपि अजिग्रहत्तं ज
धनुःश्चविदितिभ शिष्य प्रयोगस्य यथा विनारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेति कालिदासप्रयोगस्य चानुशासनं यथापि वहूनाम सम्मतमेवा
तं धनुरजिग्रहत् वोधितवान्। सुतां ग्राहयितुं सुग्रहत्वेन वोधयितुमित्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयां चक्रिरे। न च तु ग्र्यर्थत्वं विनापि यथा श्रुताः यं
ग्राहेर्द्विकर्मकत्वमस्त्विति वाच्यं। तथा हि सति जायाप्रतिग्राहितगंधमाल्यामित्यत्र क्तप्रत्ययेनाभिधाने प्रयोज्यकर्मीभूतधेनोः स्यात्। ननु गंधमा
र्मेणाः। एवं नेकर्तृत्वकर्मरत्युक्तैः। जायाप्रेरिता हि धेनुर्गंधमाल्ये प्रतिगृह्णातीति भवत्येव। धेनुः प्रयोज्यकर्मेति तन्न जायया गंधमाल्ये प्रतिग्रा
तिस्यात् प्रत्ययानभिहितत्वेन गंधमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रसक्तेः सिद्धं ते तु जायया प्रतिग्राहिते गंधमाल्ये यस्येति विग्रहः। द्विकर्मकत्वाभावेन
माल्यस्यैव क्तप्रत्ययेनाभिहितत्वात्। यस्येति नीयात्तु शिजर्थ प्रतिजायायाः कर्तृत्वेपि णिच्प्रकृत्यर्थप्रतिग्रहं प्रति धेनोः कर्तृत्वात्तदुपपद्यते। एवं
यानिष्टप्रेरणाविषयीभूतं गंधमाल्यकर्मकंयत् प्रतिग्रहणं तत्कर्त्री मितिरत्यर्थः। यद्यपि धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं यत् प्रतिग्र
त् कर्मीभूते गंधमाल्ये इति विग्रहार्थस्तथाप्यन्यपदार्थेन भावे रोव विशेषणविशेष्यभावे परीत्येन एकार्थीभावः कल्पत इति नास्तत्रानुपपत्तिरि

ह्रावकाचल्करोतेस्तयोरिति विग्रहः। हृश्च कृश्च हृक्रौ तयोरिति वा प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धं भवात्। गतिबुद्ध्यादौ हृ नानुवर्तते। तेन
विभाषेयं। अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वात् विकारार्थस्य करोतेस्त्वकर्मकत्वात्। गतिबुद्ध्यादिनाऽणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चानयोः सक
द्प्राप्तेस्यारंभात्। अप्राप्ताउदाहरणमाह। हारयतीति। हरति करोति वा कटं भृत्यः तमन्यः प्रयुङ्क्ते तावस्थायां भृत्यः कर्ता स प्रयोजकावस्थायां कर्म। अभ्यव प्राप्ते
रणान्तृणमभ्यवहारयति सैंधवान्। तृणमभ्यवहारयति सैंधवैः। विकारयति सैंधवं विकारयति सैंधवेनेति बोध्यं। ननु यदि गतिबुद्ध्यादिरिह नानुवर्तते
तदेव स्यात्। नत्रैवमानेनन्यस्यामिति चेन्नैवं। नवेति विभाषेति सूत्रे उभयत्र विभाषा सुभाष्ये कृता। सापि सूत्रस्य गणितानन्तैनो कार्यकापा अन्यतरस्यात्। अभि

हृक्रोरन्यतरस्यां। १।४।५३॥ हृक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात्। हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटं। अभिवादिदृशोरात्मनेपदे।
वेति वाच्यं। अभिवादयते। दर्शयते। देवं भक्तं भक्तेन वा। अधिशीङ्स्थासां कर्म। १।४।४६। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात्। अधिशेते। अधि
तिष्ठति। अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः॥ अभिनिविशश्च। १।४।४७॥ अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात्। अभिनिविशते स
न्मार्गं। परिक्रयणे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न। पापेऽभिनिवेशः। उ
पान्वध्याङ्वसः। १।४।४८॥ उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात्। उपवसति। अनुवसति। अधिवसति। आवसति वा वैकुण्ठं हरिः। अभुक्त्यर्थस्य न॥

वदसंदेशवचने चुरादिर्णिजधीयः। अभिपूर्वस्त्वात्त्वनमस्कारार्थता। अभिवादयतेरप्राप्तौ दृशेस्तु प्राप्तावयं विकल्पः। अभिवदति देवं भक्तः तं प्रेरयत्यन्यः। अभि
ति। णिचश्चेत्यात्मनेपदं परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव। तथा पश्यति देवो भक्तं दर्शयते देवं भक्त इत्यादि। अभिनिविन इत्यावृत्तरत्वेन पूर्वनिपा
तविपरीतोच्चारणमीहशसंघातविवक्षार्थमित्याह। संघातपूर्वस्येति। तेनेह न। निविशते यदि भूमौ शिरसापद इति। क्वचिन्न। एतच्चाभिनिविष्टानामिति।
सूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽवमानमिति भावः। उपान्वाद्योऽलुक्विकरणाद्लुक्विकरणो बलीय इति। वसनिवास इति भौवादिक एव गृह्यते न तु वस आच्छादन इत्यादादि
रभिमतः प्रामाणिर्देशमाह। उपादिपूर्वस्य वसतेरिति। वसेरयमर्थः सः प्रतिषेधः इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे। अभुक्त्यर्थस्य नेति। वार्तिके अर्थशब्दो निवृत्तिवचन

वसतीति। कथं तर्हि गोत्वर्थीकर्मकेति सूत्रे हरिदिनमुपोषितं स्तुदाहरणं संगच्छते नत्विति चेत्सत्यमाहुः। वसेरत्र स्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिरूपार्थिकीतिन दोषः इति। उ
भकृतिमाह। उभसर्वतसोर्द्वितीयाम्रेडितान्ता। उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तयोर्योगे द्वितीया स्यात्। यद्वा कार्येनत्व इति द्वितीयेन नत सोरिति द्विलनिर्देशः। अत्र उभयशब्दस्य रूपं च नतकृतः
रणाशब्दत्वे नच संख्यावाचित्वात्। तथा च उभशब्देन उभयशब्दोऽलभ्यते केवलात् परत्र तसिलोऽसंभवादित्येके। वस्तुतस्तु इति विषये च यच नरत्वावपितुमत
द्वितीयस्य सतलतं मत्स्ये वेति यथाश्रुतं साधु इति गुमनोरमायां स्थितं। धिगिति। धिक्शब्दयोगे द्वितीयाकार्येत्यर्थः। अत्र भाष्यः। धिगित्यविभक्तिको निर्देशः।
वादेनिवत् इत्याहुस्तच्चान तथा सत्यपदान्तत्वात् परत्वान्नेलोपः शाकल्यस्येव दार्थीति केनस्त्रस्याप्यप्रवृत्तिप्रसंगात्। न चायं गकारान्तः स्वादिति तिरांकसं। कस्यचनदु
धिगिति द्विरुदाहरणास्य संगतिप्रसंगात्। कस्यचदत्यन्तेन द्विकोनाव्ययस्यकचसन्निवेगेन दर्शयिव्यपीयते। तस्माद्धिगिति विभक्त्यन्तमेवपदं तु पठितिवदन्
उपचसतीति। उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु॥ द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते॥ उभयतः कृष्णं गोपाः। सर्वतः कृष्णं। धि
कृष्णाऽभक्तं। उपर्युपरि लोकं हरिः। अध्यधि लोकं। अधोऽधो लोकं। अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि। अभितः कृष्णं। परितः कृ
ष्णं। ग्रामं समया। निकषा। हा कृष्णाऽभक्तं। तस्य शोच्यत इत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित्। अन्तराऽन्तरेण युक्ते। २।३।४। आभ्यां योगे द्वि
तीया स्यात्। अन्तरा त्वां मां हरिः। अन्तरेण हरिं न सुखं॥ ९९ इति अभित्यनि देशेना व्ययत्वान्सुपो लुक्पदित्। धिगित्यविभक्तिको निर्देश इत्यन्ते तावानेव माचांप्र
सुप्यगे च। अव्ययत्वान्सुपो लुक्पित्यविभक्तिको निर्देश इति वक्तुं शक्यत्वात्। उभयतः कृष्णमिति। कृष्णस्य पार्श्वद्वये गोपा इत्यर्थः। आद्यादित्वात् तसिः पञ्चम्यर्थे द्वितीय
पपदविभक्तेः सर्वत्र बोध्या। अत्र भाष्ये। उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोर्योगे परस्य तसाहचर्यात्तसिलेव गृह्यते तेन नाद्यादिभ्यस्तसिः प्रयाचोभयतः इत्यादौ न
तन्तसिलादेशोऽवगंतव्यः तेन पञ्चम्या सप्तम्या न तसिलादेशाभावस्तत्र न द्वितीया किंतु षष्ठ्येवतसिलभावस्तु तसेश्चेत्यत्र वा किं सर्वनाम बहुभ्यः इत्यनुवर्तनादि
त्कृष्णाभक्तमिति। तस्य निंद्यत इत्यर्थः। पञ्चम्यर्थे द्वितीया। स निंद्यत इत्यर्थः। प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके। कथं धिक्मूर्खेति। संबोधनपरस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्तं
त्शब्दयोगाभावात् द्वितीया न प्रवर्तत इति संबोधने चेति प्रथमैव भवतीति। क्रियापदं च कश्चिच्छ्रुतं कश्चिदाक्षिप्तं। तथा च धिक्मूर्खेति धिक्चरणमित्यत्र हि

संबोध्यकनिषिद्धाचरणस्य निंदनं इति तु वाक्यार्थः। प्रथमार्थे धिग्योगे द्वितीयेतिवादिनां तु मूर्खं संबोध्यकं निषिद्धाचरणं निंद्यमिति वाक्यार्थः। यत्तु
विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति संबोधनेन प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकत्वाविनाभावादित्याहुः। तन्न चिंत्यं। संबोधनस्य कर्तृकारकत्वेऽपि सं
भावात्। नच देव प्रसीदेत्यादौ वसुगत्यादेव एवं कर्तृत्वस्येव उक्तिसंभवइति वाच्यं। वाक्यस्य कर्तृत्वेऽपि कारकविभक्तित्वस्य लाभात्। किंचादेवना
मज्जेति भक्ता इत्यादौ संबोध्यस्य देवस्य वाक्यत्वमपि कर्तृत्वं नास्तीति व्याख्यानं गावत्। उपर्युपरीति। कथं तर्हि उपर्युपरि बुद्धीनां चरंतीश्वरबुद्धयइति। यत्राहु
बुद्धीनामुपरि बुद्धीनामुपरि चरंतीत्यर्थः। तेनाऽऽम्रेडितत्वाभावाच्च द्वितीया। यद्यपि तिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्ये इति सूत्रे द्वित्वसद्भावात् किं प्रयोगा
योसादिर्द्विर्वचनत्वान्नास्ति द्वितीयाप्रसक्तिरिति। अभितः परितइति। एतच्चान्यत्रापि दृश्यतइति पूर्वोक्तस्यैव प्रपंचभूतमिति व्याचख्युः। अभितः क
ति। पर्यभिभ्यां चेति तसिल्। समयानिकषाशब्दौ सामीप्यवचनावव्ययौ। विलंघ्य लंकां निकषा हनिष्यतीति घः पः। हेति खेदे तद्योगद्धतस्य शो
ति। बुभुक्षितमिति। बुभुक्षितस्येत्यर्थः। एषप्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः। नतु कर्मप्रवचनीयः। तेनात्र कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन गता
शंक्या। अंतरांतरेण। प्रतिपदोक्तत्वान्निपातयोरेव ग्रहणं नतु यावंतनतीपांनयोः परस्परसाहचर्याच्च। तद्यथा गुरुभार्गवाविति कौयहयोरेव मर्म
तेत्याचार्यपरशुरामयोः। तेन किमनयोरंतरेणगतेनेति सिद्धं।

किमनयोर्विशेषेणाज्ञातेनेत्यर्थः। अंतरात्वांमामिति। तव मम च मध्ये
र्थः। हरिशब्दात्तु द्वितीया न भवति। अंतरं गतया प्रथमायाएवोत्पत्तेः। अंतरेण हरिमिति। हरिं विनेत्यर्थः। मध्ये इत्यर्थेऽंतरेणशब्दोवर्तते। मृणाल
मंतरेणास्थितस्य लवामरयोर्हृदयं सदृशि चिक्षत्वामरयोर्हृदयस्य मध्येइत्यर्थः। युक्तग्रहणान्नेह। अंतरात्वांमां कृष्णस्य मूर्तिः। इहकृष्णान्न द्वितीया।
तराशब्दप्रयोगेपि अंतरेत्यनेनानन्वयात्॥ ॥ ॥

नचनीयाः इत्यधिकृत्येति। ईश्वरात्मागितिवोध्यं। गुरुसंज्ञाकरणं अन्वर्थत्वाय। कर्मक्रियां प्रोक्तवंतः कर्मप्रवचनीयाः। भाष्ये कुलकात्। भूते कर्तर्यनीयर्
तिक्रियायोगद्योतकत्वेनेति लभ्यते। नत्वाचष्टे इति क्रियायाः योगे न केनाप्यंशेन संबंधस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपीकं संबंधस्य तु भेदकरणेति। नत्वाहि। जपमनुप्रावर्षन् इत्या
न क्रियाविशेषद्योत्यते। अनुरूप्यते सुरव्ये मित्यादौ यथा। नापि पक्षेव संबंधं उच्यते द्वितीयये चतत्सोक्तत्वात्। नापि मादेशं विपरिलिखति विभाव्य परिलिखतीत्य
मानक्रियैव क्रियां नरमासिष्यते। कारकविभक्तिप्रसंगात्। किंतु जपसंनिधिवर्षणमिति द्वितीयया वगतः संबंधो लक्ष्यलक्षणभाव एवेति अवगमात्। संबंध
विशेष एव स्याप्यते। क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकोऽपि इत्थं संज्ञा प्रवचनात् प्रवर्तते। सुः पूजायामतिरतिक्रमणे चेति यथा। उक्तसंज्ञ इति। कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः।
र्गसंज्ञापवादः इति। ननु जपमनुप्रावर्षदित्यत्र रुधिप्रत्यनोर्योगाभावेन क्रियायोगाभावादेनयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वं अस्याः संज्ञाया इति चेन्न

र्मप्रवचनीयाः।१।४।८३॥ इत्यधिकृत्य। अनुर्लक्षणे।१।४।८४॥ लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञापवादः। कर्मप्रवच
नीययुक्ते द्वितीया।२।३।८। एतेन योगे द्वितीया स्यात्। जपमनुप्रावर्षत्। हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः। परापि हेतौ तृतीयाऽनेन बाध्यते लक्ष
णमभूदित्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात्। तृतीयार्थे।१।४।८५॥ अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। नदीमन्ववसिता सेना। नद्या सह
संबद्धेत्यर्थः॥ षिञ् बन्धने क्तः॥ ९ अन्वाहुः। गम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेण मूलस्य निर्बोधत्वात् न चैवं कर्मत्वादेव द्विती
क्रमनया संबध्येतिवाच्यं जपस्य निशमनप्रयुक्तहेतुत्वस्य संबंधविवक्षायां कर्मत्वाभावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारंभात्। नचैवमपि जपमनु निशम्य देवः प्रावर्षद
योगात् लक्षणेऽपि पंचम्यपवादार्थे वेयं संज्ञास्तीति वाच्यं। ल्यब्लोपे हि कर्मणि अधिकरणे च पंचमीं जपस्य तु कर्मत्वादिना विवक्षाभावादिति। परापि हेतौ तृतीयेत्या
न्तः। लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः अवकाशः येन हेतुः इदमनुपियोगनेऽविप्रुदिति। हेतुतृतीयायाश्चावकाशो धनेन कुलमित्यादि जपमनु प्रावर्षदित्यत्र तु हे
त्वेऽपि परत्वात्तृतीयास्यात्तां बाधित्वाऽनुर्लक्षण इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्याद्द्वितीयैव भवतीति। नचतृतीयार्थे इति सूत्रे ग्रहणतायैतावताशंकानस्य पुरस्तादपवा
सहयुक्तेऽप्रधान इत्येनाचन्यानबाधकत्वात्। सामर्थ्यादिति। अन्यथा एवं हेतुत्वपर्यंतमपि शब्दबोधे विषय इति सौकिपतेः इति भावः। नदीमन्वेति द्वितीयायाः संबंधोऽर्थः। यथ

त् कथं रेखया द्वितीयानन्तप्रकरणे। उच्यते स्वभावादित्याशयेनोदाहरति। अनु हरिमिति। उपोऽधिके च। चकारेण हीने इत्यनुकृष्यते तदाह। अधिके हीने चेति। अधिके
धाने न द्वितीयार्थमित्याह। सप्तमीविषय इति। यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः। तस्मिन्नपि स्वक्षेत्रे कर्मप्रवचनीया इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्यकमेवेति
विश्विति। पूर्वं च दुच्चारणे न द्वितीया। उपसर्गोऽयं। इह संपन्नीति। इह संज्ञापि द्योतनमर्थः। संबन्धस्य लक्षणस्य वाभाव इति प्रस्तावात् पोषोद्योतयन्ति। भक्तो विष्णुं प्र
भाभक्त्यविषयविषयिभावः। प्रत्यादिर्द्योत्यः। भक्तः कंचित् प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः। लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः। इदं
नेरहवीप्सा। इदं चनेनैव द्योत्यते। प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते। कर्मण्येव द्वितीया कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् यत्नं न एतदर्थमेव च
।१।४।८६। हीने द्योत्ये ऽनुः प्राग्वत्। अनु हरिं सुराः। हरेर्हीना इत्यर्थः। उपोऽधिके च। १।४।८७। अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात्।
केसप्तमी वक्ष्यते। हीने उप हरिं सुराः। लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः। १।४।९०। एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादयः उक्तसंज्ञाः स्युः।
लक्षणस्य प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत्। इत्थंभूताख्याने। भक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा। भागे। लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा। हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सायां। इ
वृक्षं प्रति पर्यनु वा सिञ्चति। अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम्। एषु किं। परिषिञ्चति। अभिरभागे। १।४।९१। भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्त
संज्ञः स्यात्। हरिमभि वर्तते। भक्तो हरिमभि। देवं देवमभि सिञ्चति। अभागे किं। यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयतां। अधिपरी अनर्थकौ १।४।९३। उक्तसं
ज्ञौ स्तः। कुतोऽध्यागच्छति। कुतः पर्यागच्छति। गतिसंज्ञाबाधात् गतिर्गतौ इति निघातो न। सुः पूजायां १।४।९४ सु सिक्तं। सु स्तुतं। अनुपसर्गत्वान्न षः। पू
जायां किं। सुषिक्तं किं तवात्र। क्षेपोऽयं॥ ९१ लक्षणादयो विषयभूता येषां तानीति व्याख्यानमाकरे। पंच अपाद् परिभिर्विति तु न भवति। वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् परि
णा सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः। उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं। ममाभिष्यादिति। मम भागः स्यादित्यर्थः। सोनसुनामभिष्यादिति प्रसूनादहर इति न त्रमामाप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गत्वेन
मे कश्या अभिभिनत्ति द्वितीया वर्तमभागइत्यर्थः पर्यवसानादभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भावमिति षत्वं। कुतोऽध्यागच्छतीति। इह यत्न पतिपराभ
मनि विद्योतनत इत्यत्र यथा विशेषद्योतकत्वं दृष्टिपथे विशेषद्योतकत्वाभावादनर्थकं पातनर्थमात्रद्योतकत्वेनानर्थकत्वं नास्त्येवेति बोध्यं। गतिर्गताविन्त्यत्र पदा

तिक्रमणे चा चकारेण पूजायामित्यनुकृष्यत इत्याह। पूजायां चेति। अतिक्रमणमनुचितादपि कस्यानुष्ठानं। अर्थद्वयेप्येकमेवोदाहरति। अतिदेवान् कृष्ण
न्येतूदाहरति। अतिसिक्तमनति स्तुतमिति तु तत्संसमीचीनं ना सिक्तं स्तुतं चेत्यर्थः। चतुरतरार्थे अतिक्रमणासमीचीने पूजेति विवेकः। अपिः पदार्थे। सर्पिषोपिस्या
नाद्विंदुः स्यादित्यर्थः। अपेः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह। अनुपसर्गत्वान्न परतीति उपसर्गसंज्ञाभावादुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिरिति षत्वं न प्रवर्तत इति भावः। संभावन
ना। संभाव्यत इति संभावना। तथा सर्वथैव च। भवनक्रियासंभावनायां भवनस्य विषयत्वादाह। तस्या एवेति। संभावनाया एवेत्यर्थः। कर्तरी लोभ्यत्वादि
भावाद्भवनक्रियायां तेलोभ्यं तद्द्योत्यं द्योतयन्नपिशब्दो भवनक्रियावाचिना स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः। अवयवावयविभाव इति सर्पिरेव पदार्थो बिंदुरवय

तिरतिक्रमणे च। १।४।९५॥ अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। अतिदेवान् कृष्णः। अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गग
समुच्चयेषु। १।४।९६। एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात्। सर्पिषोऽपि स्यात्। अनुपसर्गत्वान्न षः। सम्भावनायां लिङ्। तस्या एव विषयभूते भव
कर्तरी लोभ्यप्रयुक्तो द्योत्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते। सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावय
भावसम्बन्धे। इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु नेह प्रवर्तते। सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात्। अपि स्तुयाद्विष्णुम्।
सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः। अपि स्तुहि। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलं। गर्हा। अपि सिञ्च अपि स्तुहि समु

चेति बिंदुरी लोभ्यप्रयुक्तो लोभ्यद्योतकता वेत्यर्थः। द्वितीयेति। कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन विहिता न त्वपिनेति। न च बिंदुना योगेन द्योतकापिशब्देनापि योगः
र्थद्वयाशाच्यनोयोगस्याभ्युपगमादिति वाच्यं। अपिशब्दस्य बिंदुद्योतकत्वाभावात्। कथं तर्हि बिंदुप्रतीतिरिति चेत् (शृणु)। अपिना द्योत्यभवनकर्तरी लोभ्यमेव कर्तरी
सिपतिकर्तानिह बिंदुरेवेति सप्रतीयते। अत एव अपिशब्दबलेन गम्यमानस्येत्युक्तं न त्वपिना गम्यमानस्येति। उक्तत्वादिति। उक्तप्रायत्वादित्यर्थः। अपि स्तुयाद्
त्यनेन संबध्यत इत्युक्ते स्यादित्यस्यापि नायोगो न तु सर्पिष इत्यस्येत्यर्थपर्यवसानात्। अपि स्तुयादिति अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तूयादिति अपिकोक्तिः स्या
स्यान्यदीयस्तवने सामर्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः। इह संभावनाद्योतकोऽपिशब्दः पूर्वत्र तु संभावनाविषयकर्तृलोभ्यद्योतक इति महान् भेदः। उपसर्ग

प्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात्। एवमुत्तरत्रापि बोध्यं। अपिसिंच अपिस्तुहीति। किंच स्तुहीत्यर्थः॥ ५॥ कालाध्वनोः। अत्यंतं विराममतिक्रांतो ऽत्यन्त
संयोगः अत्यंतसंयोगः निरंतरसंश्लेषः कार्त्स्न्येन इत्यर्थः। केनेत्याकांक्षायां गुणक्रियाद्रव्यैरिति नो चिन्तनीयं बोध्यं। द्वितीयास्यादिति। शुभ्रातन्कानात्यन्तत्रिष्वामेव स्वरूप प्र
यत्नभवति। कालाः अत्यंतसंयोगे चेति समासविधायके कालाः इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिर्नेति ज्ञापनात्। अतएव मासप्रमितः मुहूर्तं सु
नेद्वितीयासमासविधावुदाहरिष्यति। मासंकल्याणीत्यादि। अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानात्। नेह कर्मत्वं। द्वितीयेति द्वितीयायामो
भावः। मासस्य द्विरिति। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इत्यनेन षष्ठीति भावः। तत्रशेषग्रहणानुवृत्त्यादिरस्ति भोजनमितिकृदन्तेन सह समासः शेषेणैव फलत्व

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे। २।३।५। इह द्वितीया स्यात्। मासं कल्याणी। मासमधीते। मासं गुडधानाः। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशमधीते। क्रोशं
गिरिः। अत्यन्तसंयोगे किं। मासस्य द्विरधीते। क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः॥ स्वतन्त्रः कर्ता। १।४।५४॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्।
साधकतमं करणं। १।४।४२। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात्। तमप्ग्रहणं किं। गङ्गायां घोषः। कर्तृकरणयोस्तृतीया। २।३।१८।
अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणेन हतो वाली। प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं॥ प्रकृत्या चारुः। प्रायेण याज्ञिकः। गोत्रेण गार्ग्यः।
समेनैति। विषमेणैति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। सुखेन दुःखेन यातीत्यादि। दिवः कर्म च। १।४।४३। दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणं।
संज्ञं। अक्षैरक्षान्वा दीव्यति॥ अपवर्गे तृतीया। २।३।६। अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्। अह्ना क्रोशेन।
एवाऽनुवाकोऽधीतः। फलप्राप्तिः किं। मासमधीतो नाया

मादिरूपद्वितीयाशेषत्वमिति सूत्रेणैव षष्ठी भवत्वं न तरंगत्यादिरित्याहुः। अन्यार्थमारब्धस्यापि कृत्वोऽर्थप्रयोगर्
सूत्रस्य द्विरन्हो भुंक्त इत्यत्र विशेषविहितत्वात्तृतीयाबाधकतास्तीति केचित् इति द्वितीया॥ स्वतंत्रः कर्ता। प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातंत्र्यं। आहुश्च
क्रियेति यत्कारकं कर्तृत्वेन व्यवतिष्ठते। स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातंत्र्याभावेऽपि स्थाली पचति काष्ठानि पचंतीत्यादिप्रयोगोपपत्तये विवक्षेति ध्वनयति। विवक्षितोऽर्थ इति
करणसंज्ञं। प्रकृष्टेति। व्यापारानंतरफलनिष्पत्तिस्तत्प्रकर्षः। उक्तं च। क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरं विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृत

करणत्वमस्तीति सूचितं। आह च। वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितं। स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति। अयं भावः। कारकत्वेन व्याप्यक
द्दिष्टं कं च वस्तु विशेष्यविशेषणादिरूपेणावश्यं नियतं। किंतु वैवक्षिकं न हि गौः स्वयं प्रति गौरेव न तु कंचित् प्रत्यगौरिति यद्विशेषणं स्वयं प्रति विशेषणा
च कुंडकं। न चायं कल्पनायाः तुल्यन्यायादुपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने कस्य तथात्वं तु पाने व्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता व्यापारस्याधिकरणं फलाश्र
ये। कर्तृकर्मद्वारकसंबंधेन व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोऽधिकरणमिति स्थितं। पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा। एवं च पचेरर्थविक्लेदनतंडुलावयवेनाधोपक्र
मानुमर्थकत्वेन तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता। ज्वलनानामर्थकत्वेनैधाः कर्तारः। तंडुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री। अवयवावयविभावादिपरत्वे तंडुलाः कर्ता
स्थाल्या पचतीत्यत्र तन्मीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री देवदत्तादिव्यापारस्य विवक्षितत्वात्। तथा च स्वादिस्वादिश्यामुपात्तेथे
ः कर्ता तस्मिन् एवार्थे भस्यते नोपात्ते प्रयोज्यः कर्मसंज्ञापि पूर्वैः श्रीजगदीश्वरैः पात्तेऽर्थे धात्वाधारः कर्मके वलैरूपात्तेऽधिकरणमित्यादि दृष्टेषं। एतेन ग्रा
मप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इति केषांचिदुक्तिः परास्ता। यद्यप्युपात्तक्रियायां यदा यस्य स्वातंत्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्ता यथा पाकस्य कर्तुः
स्थायदा स्थापुमिश्रतमत्वेनप हि वस्थितेन तदा तत्कारकं तत् क्रियायां कर्मैत्येवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रमाणभेदेऽपि संभवाभावात् यत्तु केचि
चेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेत् इष्टापत्त्यगोपततीत्यादिस्तु समवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालित्वं कर्तर्यतिव्याप्तमभावे व्यापारानेः तिव्याप्तिः
व न तत्तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति वाभ्युपगंतव्यं। एवं च सति ग्रामं गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगाद्याश्रयत्वेन धा
वच्छेदकत्वेऽभ्युपगतेऽपि वृक्षात्पर्णं पततीत्यादिकर्मकेषु पतनादिजन्यविभागादेरनवच्छेदकत्वात् कल्पनायाः पारंपर्येन तिव्याप्तिर्न वा ग्रामं गच्छतीत्यादौ
तिव्याप्तिः संयोगादिफलजनकीभूतधात्वर्थस्वपरसमवेतत्वविशेषणात् कर्मत्वे नाभिमतं पतनादिजन्यस्य परस्य देनात्र विवक्षितत्वात् दिग्मात्रमुक्तदृष्ट्यै तेन मधु
ग्रामयति देवदत्तमित्यादौ गं नर्यं व्याप्तेः णिजर्थप्रेरणाजन्यप्रयोज्यव्यापारे गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् तन्माभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ
कर्तर्यतिव्याप्तेः। गतिबुद्ध्यादिसूत्राभ्युपगमं विना कश्चित् प्रयोज्यकर्तरि कर्मत्वं कश्चित्तु कर्तृत्वमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात्। हृक्रोरन्यतरस्यामिति

ादशेषु वैय्याकरणोक्तैव निर्वाह इति चेत् नहि आकडारादेका संज्ञा या परानवकाशा चेत्युक्त्वा निरवकाशया अपादानसंज्ञया सावकाशयाः क
ापावाधाधेयो नातिव्याप्तिरिति किमनेन धात्वर्थतावच्छेदकेत्यादिपरिष्क्रमेण। स्यादेतत्। अन्यान्नमान्यानां वेत्ति सूत्रस्यान्याननमान्यनेत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते
ावच्छिन्ना युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वादेरसंभवात् परया कर्तृसंज्ञया कर्मकरणादिसंज्ञाया बाधात् नैष दोषः। अहंकारणपापि भेदे
नापि भेदमाश्रित्यान्यान्नमान्याहंतीत्यादिप्रयोगस्याकरे समर्थितत्वात्। ननु साधकं करणमित्येवास्तु कारकाधिकारादिह कारकमिति वर्जनेन साधकं कार
पिस्तथा चोभयोपादानेन प्रकर्षो लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति। तमप्ग्रहणं किमिति। इतरस्कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायस्यात्र न प्रवर्तनस
ायतमप्ग्रहणमित्याशयेन तत्प्रयोजनफलमुपसंहरति। गंगायां घोष इति। उक्तज्ञापनान्नवीनकारकैरिहाधिकरणसंज्ञा न स्यात्। तन्निलेपुनैतदधिनिस
ीमुख्याधारेण साक्षादनिरालत्वादिति भावः। अत्र व्याचख्युः। पदाचनीरधर्म आधारत्वे सामीप्यात् प्रवाहेऽप्युपचर्यतेन तरेदं प्रयोजनं न संपत्स्यते गंगाशब्दस
तैनैतदनुनप्रयोजनं नीरस्य मुख्याधारत्वात् तथाचप्पयो विभक्तिलोपहानिः किंतु द्वितीयेतु प्रकृतिलोपहानिः कीत्यादि रामेणेति। न चापि विभक्त्युपस्थित
ाक्रियापतिः। विशेषणतैव तथापि क्तुपस्थितानां विशेष्यतैव। सत्प्रधानानि नामानीत्युक्तेः धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्हन्यतेहत्यादिव
ानसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यवस्था साभावेऽपि हतहत्यादिकर्मकृत्समभिव्याहारे व्यवस्थासोप्यैव। तथाच रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराक
दितद्विषयीभूतो यो वाणव्यापारः शरीरभेदनादिस्तज्जन्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः। वालिनं हंति वाली हन्यते हत्यादेश्च वालिनिष्ठः
वियोगानुकूलापः शरीरभेदनादिर्वाणव्यापारः तद्विषयको रामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थो बोधः। अत्रेदमवधेयं। फलव्यापारयोर्धातुग
ाङः स्यात्। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणं। इह धातुः स्यादित्यन्वयः। वाचकत्वेनेति शेषः। आख्यातेनु तिङ इति विभक्तिविपरिणामेन स्यादितिसं
ाचकत्वेनेति पूर्ववत्। तिङ इत्युपलक्षणं द्वितीयादीनां यासामपि आश्रयमात्रार्थकत्वात्। नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयादीनां यासप्तमीनां सांकर्यं स्यात्
पकभेदेनाधारभेदात् फलनिरूपिताधारभेदो द्वितीयार्थः। व्यापारनिरूपितस्तु तृतीयार्थः। स्वाश्रयव्यापारनिरूपितः फलनिरूपितस्य सप्तम्यर्थ

त्वमभिव्याहारेणुम्यत्वा सोः ह्येवेति कृत्वात्। हरिं भजतीत्यत्र तु भजनव्यापारस्य प्राधान्यमस्त्येव। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हर्याधारयोर्देवदत्ति
भारयोश्चाभेदसंसर्गः। तथा च हर्याधारिकायाः प्रीतिः सेवनानुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो योऽव्यापार इति वाक्यार्थः। न चाधारेतेव वाच्योऽतिमंतव्य। न
र्मत्वस्याधारत्वस्य वाच्यतानवच्छेदकत्वापत्त्याः तिगौरवात्। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्य रसभंगापत्तेश्च। अत एव भाष्यकारो व्याह। सुपां कर्माद
र्मोः संख्याचैवं तथा तिङामिति। अनभिहिते किं। हरिः करोति। पाचकः। कर्तरि ण्वुल्। शाब्दिकः। यावद्दर्दुरं करोतीति निरुक्त। कृतं विश्वं येन कृतविश्वः विश्व
गाप्रय इत्यर्थः। जीवत्यनेनेति जीवनः करणे ल्युट्। प्रकृत्यादिभ्य इति। व्याकृतिगणोऽयं। तेनुनात्वात्तृतीयास्या इतितेन दीनत्वादिसिद्धं। चारु रिति। अभिरू
पः। क्रियाया अश्रवणात्। कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठी ह्यमाहा। एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणं नास्तीदं करणं न स्वसुरासायहि प्रकृतेरेव क
विवक्षितं। स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलंकारादिनेत्यर्थात्॥ प्रायेणयाज्ञिक इति। एतदपि गम्यमानज्ञानक्रियां प्रतिकरणत्वात् सिद्धं। व्यापारा
त्वेन याज्ञिकोऽयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात्। गोत्रेण गार्ग्य इति। गार्ग्यः सगोत्र इत्यर्थः। प्रथमात्र प्राप्ता गोत्रेणाहं ज्ञायेर इत्यर्थात्। इहापि तृतीया सि
समेनेत्यादि। समम्मेनेत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया प्राप्ता। इहापि तृतीया सिद्धा। पूर्ववत् पि गमने करणत्वाभ्युपगमात्। द्विद्रोणेनेति। द्व
योः समाहारो द्विद्रोणं। पात्रादित्वात्। स्त्रीत्वाभावः। द्रोणद्वयसंबंधि धान्यमित्यर्थः। इह षष्ठी प्राप्ता। द्विद्रोणपरिमितधान्यार्थमूल्ये द्विद्रोणग्र
पूच कार्यं प्रतिकरणत्वमिति तृतीयापि तृतीया सिद्धेति दिक्। चादिति। करणशब्दानुवृत्त्या परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यामित्यत्र स्त्रस्यान्यतरस्यां
पकर्षणेन चासंज्ञयोः पर्यायविलक्षणे चग्रहणं समुच्चयार्थं तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देवदत्तस्यात्र कर्मण्यपि करणेतृतीया चोभयं युगपत् कि
न स्तःसंज्ञायामिलुक्। किंच। अर्थैर्दीव्यते देवदत्तो यद्यदतेनेत्यत्र सकर्मकत्वात् अणिकर्तुर्णौ गतिबुद्धीत्यनेन कर्मत्वं न। अणावकर्मकादि
त्ते पदमपि न भवति। ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशास्य मनसा देवदत्तस्यात्र कृतार्थत्वात् दद्यान्दीव्यतीत्यत्र परत्वात्तृतीयैवस्याच्च तु द्वितीयेति चेदत्राहुः
केवल पक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानेनस्थानवकाशत्वात् द्वितीयेति। स्यादेतत्। दीव्यतेरचाहृत्यत्राभिहितेऽपि कर्मणि करणत्वस्यानभिधान

रवनाश्वशार इत्यत्र। ल्युटा करणत्वस्याभिधानेपि कर्मणोनभिधानात् द्वितीयास्यात् मेवं॥ एकैवद्युत्रशक्तिः संज्ञाद्वयप्रयोगिणीतथाचैकसंज्ञकाव
भिन्नस्याऽप्यभिधानाद्भयत्राप्यभिधानमेव ननत्वनभिहितत्वं॥ ॥ सहयुक्तेति। सहेनाप्रधानइत्येवयाव्येपुत्रमहणादर्थग्रहणमित्याह। एतार्थेने
कशब्देनसहसाकंसार्धमित्यादिनेत्यर्थः। पुत्रेणेति। पितुरेवागमनक्रियासंबंधः शाब्दः पुत्रस्यत्वार्थइत्येतावतैवतस्याप्राधान्यमुच्यते। अप्रधान
त्कुंशब्दं। नचैवंपितुरपितृतीयापत्तिः तत्रप्रातिपदिकार्थमात्रेऽन्तरंगत्वात्प्रथमोपपत्तेः। नचयत्रप्रथमानस्याप्नोति पुत्रेणसहपितुरागमनमि

सहयुक्तेऽप्रधाने। २।३।१९। सहार्थेनयुक्तेऽप्रधानेतृतीयास्यात्। पुत्रेणसहागतःपिता। एवंसाकंसार्धंसमंयोगेऽपि। विनाऽपितद्योगंतृतीयादृष्टे
त्यादिनिर्देशात् येनाङ्गविकारः २।३।२० येनाङ्गेनविकृतेनाङ्गिनोविकारोलक्ष्यतेततस्तृतीयास्यात्। अक्ष्णाकाणः। अक्षिसम्बन्धिकाणत्ववि
शिष्टइत्यर्थः। अङ्गविकारः किं। अक्षिकाणमस्य। इत्थंभूतलक्षणे। २।३।२१ कञ्चित्प्रकारंप्राप्तस्यलक्षणेतृतीयास्यात्। जटाभिस्तापसः। जटा
ज्ञाप्यतापसत्वविशिष्टइत्यर्थः। संज्ञोऽन्यतरस्यांकर्मणि। २।३।२२ सम्पूर्वस्यजानातेःकर्मणितृतीयावास्यात्। पित्रापितरंवासंजानीते॥ हे
। २।३।२३ हेत्वर्थेतृतीयास्यात् द्रव्यादिसाधारणंनिर्व्यापारसाधारणंचहेतुत्वं। करणत्वन्तुक्रियामात्रविषयंव्यापारनियतञ्च। दण्डेनघटः
पुण्येनदृष्टोहरिः। फलमपीहहेतुः। अध्ययनेनवसति। गम्यमानाऽपिक्रियाविभक्तौप्रयोजिका। अलंश्रमेण। श्रमेणसाध्यंनास्तीत्यर्थः। इ
साधनक्रियांप्रतिश्रमःकरणम् शतेनशतेनवत्सान्पाययतिपयः। शतेनपरिच्छिद्येत्यर्थः। अशिष्टव्यवहारेदाणःप्रयोगेचतुर्थ्यर्थेतृतीयावा
संयच्छतेकामुकः। धर्म्येतुभार्यायैसंयच्छति॥

११ शेनत्वप्रधानात् पितुरपितृतीयास्यात् अतउदाहरणान्तरमप्रधानग्रहणाभावस्यफलमितिवाच्यं
कविभक्तेर्बलीयस्त्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीतिषष्ठ्याएवतत्रप्रवृत्तेरितिदिक्। येनाङ्ग। येनेति सर्वनाम्नाप्रकृत्यर्थभूतोवयवएवगृह्यतेसन्निधानात
र्थोहिकृतएव। नत्वविकृतेनावयवेनशरीरस्यविकारःसंभवतीतिदेतदाह॥ येनाङ्गेनविकृतेनेति। अङ्गिनइति। कुलेगणचोऽर्थीअप्रयुज्येत इतिभाष
मित्थंभूतलक्षणत्वमुपपादयति। जटाज्ञाप्येति। जटाभिर्ज्ञाप्यंयत्तापसत्वंतद्विशिष्टइत्यर्थः। संज्ञो। ज्ञाधातोरनवबोधार्थत्वमेवगम्यतेनतुजनौ॥ १६

िवरतिनस्याकर्मकत्वात्।३।ऽन्यः शाण्माणवकस्तत्र्वं रत्नस्याद्योपेनरुत्वद्योपेननिष्पत्र्वगन्यानासंनिकल्याचित्याशयेनाह।जानातेरिति।संजानीतइति।संम
मनाध्यानइतितनः। रुचेयोगेपरत्वात्कर्तृकर्मणोरितिषष्ठ्येवपितुः संजाना। ध्याध्यानेतुपित्रापितरंवासंजानाति। इदमत्स्याह। ध्याध्यानेपरत्वा
त्तिषष्ठी मातुः संजानातीतितन्नतत्रशेषाधिकारादितिमनोरमायांस्थितं।हेतौ।हेतुरिहलौकिकः फलसाधनीभूतोगृह्यते।ननुतत्प्रयोजकोहेतुश्चेतिहे
तस्यचकारेणकर्तृसंज्ञाविधानात्कथंतृतीयाप्रसिद्धिरित्यतआह।हेत्वर्थइत्यादि। ननुलौकिकहेतोरपिकरणत्वादेवतृतीयासिद्धेःकिमनेनेत्याशंक्य
रणत्वयोर्भेदमाह।द्रव्यादीतिव्याप्तिशब्देनगुणक्रियेप्राप्ते।द्रव्यगुणक्रियानिरूपितंनिर्व्यापारस्यापारश्चेतिचयत्रहेतुत्वमित्यर्थः।करणत्वंतिति।क्रि
यानिरूपितंव्यापारवत्त्वमितिचयत्रकरणत्वमित्यर्थः एवंचहेतुकरणयोर्भेदात्स्यात्तरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्नशंक्येतिभावः।उक्तंच।द्रव्यादिविषयोहेतुःका
रकंनियतक्रियं।अनाश्रितेतुव्यापारेनिमित्तंहेतुरिष्यतइति।द्रव्यविषयेहेतुत्वमुदाहरति।दंडेनघटइति।दंडहेतुकोघटइत्यर्थः।अत्रक्रियाव्यापारोस्तुतावत्सुमुत्पा
त्तिनिर्व्यापारत्वाभावात्करणत्वंनास्तीतिभावः।क्रियाविषयेउदाहरणमाह।पुण्येनदृष्टइति।पुण्यशब्देनेहपरमापूर्वमुच्यते।तस्यचहरिदर्शनरूपक्रियांप्रतिनसंभ
वात्व्यापारवत्त्वाभावान्नकरणत्वमितिभावः।यद्यागादिकमेवपुण्यशब्देनविवक्ष्यतेतदातस्यव्यापारवत्त्वमस्त्येवेतिकर्तृकरणयोरित्यनेनैवतृतीयासिद्धा।गुणवि
षयमुदाहरणंगौरवर्णइत्याद्युदाहार्यं।जटाभिस्तापसइत्यादौतुलक्षणलक्षणभावविवक्षायांहेतुत्वाविवक्षणादनेनाप्राप्तातृतीयेतीत्थंभूतलक्षणइत्यारभ्यमित्या
त्रकेचित्तुनसहन्ते।द्रव्यादिसाधारणत्वाद्धेतुत्वस्यहेतावित्यनेनैवबाणेनहतइत्यादिप्रयोगसिद्धेः कर्तृकरणयोरितिसूत्रेकरणग्रहणंव्यर्थं।कर
णत्वस्याप्यस्यकीकरणाधिकरणयोश्चेत्यादावर्थमिति।अन्येतु।क्रियासाधकतमंयत्रव्यापारवत्त्वेनविवक्षितंतेनकरणं।नोचेद्धेतुः।द्रव्यसाधकतमस्यदंड
व्यापारवत्त्वेपिहेतुत्वमेव।एवंचबाणेनहतइत्यादौहननेबाणादिर्निमित्तमित्येतावदेवयदाविवक्ष्यतेतदाहेतावित्यनेनैवतृतीया।बाणव्यापारस्याप्य
योगात्अपरत्वेचव्यापारविवक्षायांतुहेतुत्वविवक्षाणान्कर्तृकरणयोरितिकरणेतृतीयात्वारभ्यंत्याहुः।फलमपीति।एतन्नसमन्वयपरतिसूत्रेकेप्यदे।
ध्यापनेनेति।तादर्थ्यविवक्षायांतुचतुर्थ्यपिभवतीतिचतुर्थ्यासहैवतृतीयाविकल्प्यते।अध्यापनायवसति।अत्रकेचित्परिष्कुर्वन्ति।अध्यापनेनवसतीत्यत्र

र्थसीकारिष्यं विशेषः। अध्ययनस्य फलेन सह अभेदः संसर्गः उपकारकत्वेन सह निरूपकता। ततश्च फलाभिन्नाध्ययननिरूपितोपकारकताश्रयनिवस
लो व्यापार इत्यर्थः। दंडेन घट इत्यत्र तु दंडनिष्ठोपकारकत्वनिरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घट इत्यर्थः। उपकार्यं हि साध्यं फलमपि तदेवेति। गम्यमानापीति।
ब्देन श्रूयमाणा। क्रिया समुच्चीयते न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका किंतु गम्यमानापीति भावः। साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धा
प्रतीति भावः। अशिष्टेति। एतच्च दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमायां स्थितं। केचिदिह परिष्कुर्वंति। अशिष्टव्यवहार इत्यंशो वा
व। अश्वाभ्यां शूद्रया पक्वं सिद्धमिति। दास्या संप्रयच्छते इति। दाणश्च सा चेदिति तङ्। पाघ्राध्मेति पच्छादेशः कामुक इति। लषपतपदेत्यादिना कमेरुकञ् इति
॥ कर्मणा। महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थं। सम्यक् प्रदीयतेस्मैतत्संप्रदानमिति। अत एवाह। दानस्येति। दानक्रियाकर्मणा कर्तायमभिप्रै

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं। १।४।३२। दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात्॥ चतुर्थी संप्रदाने। २।३।१३॥ विप्राय गां द
दाति। अनभिहित इत्येव। दानीयो विप्रः। क्रियया यमभिप्रैति सोपि संप्रदानं॥ पत्ये शेते। कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा पशु
ना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। १।४।३३। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोर्थः संप्रदानं स्यात्। हरये रो
चते भक्तिः। अन्यकर्तृकोभिलाषो रुचिः। हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री। प्रीयमाणः किं। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि॥ संबंधमात्रविवक्षा तु तत्

प्रदानसंज्ञकमित्यर्थः। तेन अजां नयति ग्रामं हरति निदधाति इत्यादौ नातिप्रसंगः। दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं। अत
कस्य च वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति। तत्र हि रजतीति भक्तः। एतच्च वृत्तिमते। भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः। खंडिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीत्यादि
रजकस्य ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति। नन्वेवमजां नयति ग्राममित्यादावतिप्रसंगः शंका। अजां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाभावात्। यमभि
क्रियाहि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते। ग्रामस्तु विभक्तस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा अत एव अभिप्रैतीत्यत्र तत्र दृश्यं न
। उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्य इति वार्तिकस्य संबंधे विषयत्वादिति हृदयं। भाष्याविषयत्वेपि तु प्रकुर्वते इत्यादौ समासत्वान्न्यासो रूपत्तिः

मस्युपेत्यस्य योर्न पुंसकादिति तु किंकृतेपि ह्रस्वो न पुंसकइति ह्रस्वः स्यात् । यत्तु प्रकृष्टं वीरश्रित्यत्र तु नलोपः स्यान्न स्याद् उक्तं वार्तिकस्य दृष्टं रोविषयत्वं तु कृते
यइति । बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर् । क्रियये ति । क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावात् तत्पायमभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञा न प्राप्नोतीति वचने । अन्तर्वृ क्रियायां
न कर्मणि स्यानि न इत्यनेन सिद्धं । पत्ये शेते इत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेत इत्याद्यर्थाभ्युपगमे बाधकाभावात् । भाष्यकारमते तु का मुख्ययपमिमेतीति । सूत्रे
द्दं । संदर्शनमार्थेषु एवसायै रोप्यमानत्वान्ते क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति नेत्युक्तत्वात् । नचैवमर्थं दृष्टातीति कर्मत्वात् क्रियया प्राप्यमभिप्रेतीत्येन नइदं वचनं कर्तन्य
वाच्यं । भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वाश्रीकारात् । ननु चैवं कटं करोतीति भीष्मं नं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसंगः स्यात् चवचनेदृश्य स्यात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायं
पक्रशे नीत्याद्यनिष्ठं यो गोपि स्यादिति चेदत्राहुः । पत्ये शेत इत्यत्र कर्मकस्य तेसाधकतमायाः संप्रदानसंज्ञायाः निरवकाशत्वात् कर्मसंज्ञा बाधितत्वात्तु
सक्तिः । नचैवं गत्यर्थकर्मणि द्वितीया चतुर्थ्यौ विधि सूत्रकाव्यस्य कर्मैवेति तत्प्रत्याख्यानेभाष्यस्थेन संगच्छत इति वाच्यं । भाष्ये तु तत्प्रत्याख्यानस्य
मामत्वादिति स्यादेतत् दानस्य तदर्थत्वात् तदर्थं च चतुर्थी सिद्धैव किमनया संप्रदानसंज्ञया मैवं दानक्रियार्थं हि संप्रदानं नतु दानक्रियान्तरार्थी कारकाणां क्रियार्थ

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः । १ । ४ । ३४ । एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते । ह्नुते तिष्ठति । शपते ।
वा । ज्ञीप्स्यमानः किं । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥ त्वात् । कर्मणः करणसंज्ञेत्यादिवत् तदपवादः समेन तत् । अनन्यत्वसुबन्धत्वयेन सिद्धत्वादिति प्रत्याख्याय्यपते । रु
नां रुचिरर्थो यां ते रुच्यर्थास्तेषां । प्रीयमाण इति । प्रीतत्वमर्थस्य आस्वात् कर्मणि मा इ । हरये रोचत इति । हरिनिष्ठाय रीत्यर्थः । कर्मसंज्ञाप्राप्तायां वच
पि रुचिर्रीमावपि पर्यनेन प्राप्नोति द्वी प्राप्ति ने विवक्षितत्वात् । अन्यकर्तृको । भिलाष इति । आत्मन्यप्यदित्यपोऽचनेदृश्यत्रव्रीह्यर्थे संज्ञानभवगिह रिनिष्ठ
शनेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीयमाणस्यान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति । मोदकः पथीति । देवदत्तस्य प्रीयमाणत्वेन तत्पथइति न तस्य संप्रदानत्वं प्रीयमाण
तुपथो विस्मादिति भावः ॥ ॥ श्लाघह्नुङ् । श्लाघ कत्थने । ह्नुङ् अपनयने । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । शप उपालंभे । कृष्णाय श्लाघत इति । कृष्णस्तौतीत्यर्थः कर्मे
वनमिदं । अन्ये त्वाहुः । कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति । अस्मिन्पक्षे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं । ह्नुत इति । सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्नुवाना
कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । पत्रस्य कस्यचिन्हुतिं बोधयतीति वा । तिष्ठत इति स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति तङ् । शपत इति

त्तमर्णः। एङ्ः अत्र स्याने। हेतुमण्णयंतः। उत्तमर्णो धनस्वामी। अर्थैः कृः। ऋणमाधमर्ण्यं इत्यत्र व्यवहारविशेषोपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणमिति व्याख्या
त्र मर्णोऽपि निष्पन्नं भवति। अस्मादेव निपातनादत्र च हृद्ग्रहो। नित्यं शान्तस्य परनिपातो बोध्यः। भक्ताय धारयत्यादि। रघुभक्त उत्तमर्णो हरिरधमर्णः। एवं च
चारणे कर्तुर्मोक्षस्य गोकर्मत्वं शतं धारयति ग्रामे इति। परत्वादिहाधिकरणसंज्ञाभविष्यतीति चेदुत्तमर्णोऽपि नहि हेतुसंज्ञा स्यादिति हरदत्तः
त्तमर्णे ग्रहणाभावे हेतुसंज्ञापावृत्याधिकरणसंज्ञाया अप्यपवादः स्यात्तद्वारणाय उत्तमर्णग्रहणमिति भावः। एवं च कृते पुत्तमर्णग्रहणे न तत्त
क्ते हेतुत्वेन हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां तद्बाधनार्थमिदं संप्रदानसंज्ञावचनमिति निष्कर्षमाहुः। मनोरमायां तु पक्षोऽप्राप्तापीदं वचनमिति स्थितं स

धारेरुत्तमर्णः ।१।४।३५। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात्। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। उत्तमर्णः किं। देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे।
स्पृहेरीप्सितः १।४।३६। स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। ईप्सितः किं। पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति। ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा। प्रक
विवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा। पुष्पाणि स्पृहयति। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः १। ४। ३७ ॥ क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे य
प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात्। हरये क्रुध्यति। द्रुह्यति। ईर्ष्यति। असूयति। यं प्रति कोपः किं। भार्यामीर्ष्यति। मैनामन्यो द्राक्षीदिति
क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्याऽक्षमा। असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्। द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते। अतो विशेषणं सामा
न्येन यं प्रति कोप इति॥

ताः। स्पृहेरीप्सायां तु तादर्थ्यं तत्तेन स्पृहयतेरीप्सितत्वं लघुपदगुणेन परत्वादिति। तेन परस्परेण स्पृहणीयशोभं। स्पृह
गुणैर्महात्मभिरित्यादौ कर्मसंज्ञेयं नीयतृसिध्यति। शेषत्वविवक्षायां तु कुमार्यै स्पृहयति चेत्यत्र प्राप्तं सिध्यतीति हरदत्तादयः। वा
हेतावृ जीयं प्रथयो स्पृहयति योगे कर्मसंज्ञायाः शेषत्वाच्चापि केयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितं। पृष्टं चैतत्। क्रियमाणमभिप्रेतीत्यनेनैव सिद्धेः
योगे इत्येतत् तत्र स्पृहरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसंगात्। तस्मात् प्रन्थानुरोधेन परस्परेण स्पृहणीयशोभमित्यादौ दानी विपर्ययति च न
का संप्रदाने अनीयरतु इति व्याख्येयं। कुमार्यै स्पृहयतोत्सेत्यत्र तु तत्र संबन्धेन दृष्टं तथा कृतार्थं स्यन्तोन्मेसे तेन पक्षं न स विभक्तिविपरिणामेन कोनापस्य

हेतुक्रुध क्रोधे। द्रुह जिघांसायां। ईर्ष्य ईर्ष्यायां। असूयतिः कंड्वादियगंतः। एषामर्थ इवार्थो येषां तेषां धातूनामित्यर्थः। द्रोहोऽपकार इति। दुह्यद्धेहे शनिपा
येलोकंजिघांसाद्रोह एवेत्यर्थे तोऽसुभावृगणा। असूयेति। परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः। कुपद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी माभूदित्यन्योऽसुसकर्मकत्वात् द्विती
या। ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं कोपादीनां विशिष्योपादानेनेति चेत्। अत्राहुः। ईर्ष्यादावतिप्रसंगवारणाय विशिष्योपादाने। तेन योः स्यान्दैश्च
द्विष्यस्तत्र चतुर्थी न भवति। तत्र यत्नमभिनंदनं द्विषेरर्थः। अत एवाचेतनेष्वपि द्विषधातुः प्रयुज्यते। औषधं द्वेष्टीति। कोपप्रभवाश्चेति। कथं तर्हि कु
धद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म १।४।३८॥ सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति। राधीक्ष्यो-
र्यस्य विप्रश्नः १।४।३९॥ एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात्। यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा। पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालो
चयतीत्यर्थः। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता १।४।४०॥ आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात्। वि
प्राय गां प्रतिशृणोति। आशृणोति वा। विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितस्तत्प्रतिजानीत इत्यर्थः। अनुप्रतिगृणश्च १।४।४१। आभ्यां गृणातेः का
रकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति। होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः। परिक्रयणे स
म्प्रदानमन्यतरस्याम् १।४।४४। नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन्साधकतमं कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात्। शतेन शताय वा
परिक्रीतः। तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या। मुक्तये हरिं भजति। क्लृपि सम्पद्यमाने च। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते सम्पद्यते जायते इत्यादि। उत्पातेन ज्ञापिते च। वाताय
कपिला विद्युत्। हितयोगे च। ब्राह्मणाय हितं॥

वित् इति। नहि कोपः कोपप्रभवः। अत्र व्याचख्युः। कुपिरत्र द्रोहार्थ इति पत्ये शेते इतिवत्क्रियया
ऽपि सिद्धे क्रुधद्रुहोर्ग्रहणं चित्तप्रयोजनमित्याहुः। राधीक्ष्योः। राध संसिद्धौ। ईक्ष दर्शने। अत्र योऽस्मिन् हि शुभाशुभपर्यालोचनमर्थस्तत्पूर्वकमित्याशयेनाहि
ते। पृष्टो गर्ग इति शुभाशुभरूपयोः कर्मणोः धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ। अत एव राध्यतीति श्यन्। राधो कर्मकाद्वृद्धावेवेति दिवादिषु च स्साधोनगण
णाकर्मकादेव तद्विधानात्। तयोः संबंधि शुभाशुभमित्यर्थोऽनुपगमात् षष्ठ्यां माभूदित्याशयं वचनमिदं। अनुप्रतिगृणा इति। आनन्तर्यात् करणाद्वाचनात् षष्ठी। पल्या

ति पूर्वसूत्रे द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमेव धातुसंबंध इति निर्दिष्टं रितेतनत्वाह चर्वैर्विहापि प्रत्येकमेव धातुसंबंध इति सूचयन्नाह । याभ्यां गृह्यते निं
यइति । कर्मत्वे प्राप्ते वचनं । परिक्रयणे । द्रव्यदानेनात्यंतस्वीकारः क्रयः । तस्य समीपं परिशब्दस्यार्थ इति निपातत्वात् क्रयणात् परिक्रयणसंप्रदान
न्यादिव्याशयेनाह । नियतेति । भृत्यावेतनादिना । तादर्थ्य इति । तस्मै कार्यायेदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यं । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । कृत्तद्धितस
म्बः संबंधाभिधाने भावप्रत्ययेनेति सिद्धं । नात्यासंबंधः भिधीयते स च संबंधोऽनेकविधोपि न तु कार्यकारणभाव एव तेन ब्राह्मणाय दधीत्यादौ
। ब्राह्मणस्य दध्यनत्यत्वेपि न तत्संस्कार्यत्वात् । नचैवं दधिशब्दादपि चतुर्थी स्यादिति शंक्यं संबंधस्य द्विनिष्ठत्वेपि षष्ठीवद्विशेषणादेव भवतीत्याक
पगमात् । एवं यूपाय दारु इत्यत्र दारुशब्दादपि न भवति हेतावितृतीयापि षष्ठीविषय एव भवतीति सापीह न भवति । किंतु । प्रातिपदिकार्थप्र
। नचैवं स्थानिकस्यावश्यकत्वे चतुर्थी संप्रदाने इति सूत्रं व्यर्थमिति भ्रमितव्यं । हरये रोचते इत्याद्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् । विप्राय गामित्यत्रापि त
चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक् । क्लृपीति । संपदादित्वाच्च क्विपि तदंतात्सप्तमी संपत्तिरिहाभूतप्रादुर्भावः क्लृप्यर्थकधातुप्रयोगे
यन्नेत्यत्र चतुर्थी विकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थः । सद्धि संपद्यते प्रादुर्भवतीत्युदाहरति । भक्तिर्ज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्यो
र्वाच्यायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी । अभेद इति वचनाद्यापि तु परत्वात् प्रथमैव भक्तिर्ज्ञानं कल्पत इति । यद्वा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वे विवक्षितेन द
ानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते । क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह । संपद्यत इत्यादि ॥ यद्यपि तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव भक्तिर्ज्ञानाये
योगाः सिध्यंति तथापि परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः मायिनो शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञापिते इति वर्तमानाच
च्चेत्यर्थः । वातायेति । वातस्य ज्ञापिके इत्यर्थः हितेति । चतुर्थी समासविधानात् ज्ञापकादेतत्सिद्धमिति भावः । एवं सत्योगेपि चतुर्थी बोध्या ॥ ❁

263

र्थोपपदं। क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य। यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति तथापीह तद्वाचकशब्दस्य ग्रहणं
त्वाप उपपदत्वं क्रियावाचक इत्यर्थः। क्रियावाचकस्यापि धातोः रूपेण उच्चारितपदरूपोपपदत्वं यद्यपि न संभवति सुप्तिङन्तस्यैव पदत्वात् तथापीह क्रियावाचक
मित्यर्थो विवक्षितः। नाह गम्यमुपपदं यस्य तस्य तुमुन्तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कृष्टोऽर्थः। तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति तत्र महिम्ना क्रियार्था

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। २।३।१४॥ क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात्। फ
लेभ्यो याति। फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय। नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः। एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादावपि। तुमर्थाच्च भाववच-
नात्। २।३।१५। भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात्। यागाय याति। यष्टुं यातीत्यर्थः। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलं
वषड्योगाच्च। २।३।१६। एभिर्योगे चतुर्थी स्यात्। हरये नमः। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी। नमस्करोति देवान्। प्रजाभ्यः स्व
स्ति। अग्नये स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्। तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि। प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः। तस्मै प्र
भवति। स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात्। तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम्। वषडिन्द्राय। चकारः पुनर्विधानार्थः। तेनाशीर्विवक्षायां परामपि
तुर्थी चाशिषीति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। स्वस्ति गोभ्यो भूयात्। मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु। २।३।१७॥ प्राणिवर्जे मन्यतेः
कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे। न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा। श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न। न त्वां तृणं मन्वे। अप्राणिष्वित्यपनीय नौका-
ऽन्नशुकशृगालवर्ज्येष्विति वाच्यम्। तेन न त्वां नावमन्नं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न। न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव॥

पदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह। क्रियार्थोक्रियेति। स्थानिन इत्यस्यैवार्थकथनमप्रयुज्यमानस्येति तुमुन इति। एवं चोऽप्युपलक्षणम्। फलेभ्यो या
स्य फलान्याहारक इति विवरणे बाधकाभावात्। कर्मणीति। तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः। यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातं। अप्रयुज्यमानस्यैव कर्म
णि स्यात्। प्रयुज्यमानस्य कर्मणि मा भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति। तदसत्। अप्राप्तस्य नियमायोगात्। न चेह नाप्राप्तिरिति प्राप्तिः शंक्या। यानक्रियायाः फल

रणार्थं ह्रियान् क्रियायाम् आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत्। क्रियार्थोपपदस्य किं। प्रविश पिंडीं। गृहप्रवेशनेयपयपिभक्षणार्थं तथा विभक्तिप्रतिहृत्य मोप
ाम्। न च तु मुनः कर्मणोस्य क्रत्वा न भवति कर्मणि चतुर्थी। प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छते इति नाशंक्यं। सति तु क्रियार्थोपपदस्येति परे तु मुन
ृत्यायामित्येतद्विषयकमेवेदं सूत्रमिति तुमुन् इति चाप्यनेनान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात्। तुमर्थात्। अव्ययकृतो भावे इति तुमुनो भा
वभानात् तदर्थस्य भाववचनेनेत्यस्य पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह। भाववचनाश्चेतीति। न च नादर्थ्ये इत्येव गतार्थं तादर्थ्य
र्थोपपदकेन भाववचनाश्चेति घञादुत्पत्तौ चतुर्थ्यस्य द्योतितत्वात्। तिपदिकार्थमात्रे प्रथमा प्राप्ता चेत सूत्रारंभात्। यत्तु प्रसारकृतो क्रभावच
प्ययास्यात्। पाचको व्रजतीति ण्वुलंतान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति तन्न। ण्वुलः कर्तृवाचकतया तुमर्थकत्वाभावेन नियमार्थत्वायोगात् ण्वुलं
माधान्यात् कर्मणि मतिं च तादर्थ्याभावात् गुणीभूततया पाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेपि पाकवाचकधातोस्तुमर्थ्ययोगाच्च तुमर्थात् किं। पचनं वनेति। भावव
कं। पाकः। त्यागः। अत्र च इति। क्रियार्थोपपदस्येत्यनुवर्त्यं पंचम्या विपरिणामय्य व्याख्यानेनापकाभावात् भाववचनादिति तन्न कुशकं। न चैवं तु मर्यादि
कव्यमिति वाच्यं। वर्णलाघवसंभवे गौरवाश्रयणायोगादिति। बलीयसीति। हरये नमस्करनत्रनुद्देशन क्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबंधः हर्ये इत्यकोन
इति। एवं चोद्देशन क्रिया वगतौ विलंब इति कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वमित्यर्थः। अन्ये तूपपदविभक्त्या संबंधसामान्यमवगम्यते न दृशेषावगमस्त्वर्थप्र
दृपर्यालोचनाधीनः। कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबंधविशेषो द्राक् इत्येवावगम्यते इति तस्या बलीयस्त्वमित्याहुः। षष्ठ्यपीति। ननु प्रभ्वादियोगे षष्ठ्येव
ते शब्दस्तु षष्ठीनरार्थक एव गृह्यतामित्याशंक्याह। न स्यै प्रभवतीति। नन्वां तृणामित्यादि। न च तृणादिवत् शुपश्च्छब्दादपि पक्षे चतुर्थी भाव्यं। मैवं। अन्ना
स्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरद्योतकं यत् कर्मत्वं तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात्। तृणं शुनानादरद्योतकं तत्तु पुश्चरथेः। स्यादेतत्। त्वां तृणं मन्ये तृणायवे तु
णं किमनेन नञः प्रयोगेण। अत्राहुः। प्रकृत्यकुत्सितनप्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमस्ति तेन पश्चाचिनय तृतीयाविधीयते न तौ निकृष्टत्वेन पदकुत्सामाति
राचतुर्थी भवति नतु साम्यविवक्षायां। नादृशं च कुत्साप्रतीतिर्नञः प्रयोगे। दृष्टत्येव भवतीति नत्वामित्युक्तमिति। स्वानानिर्देशादिति। न च मन्य इति

हि तद्रूप्यभिधानात्। नहि यक्षयोगे ऽनभिहितं कर्म संभवति। यानपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं न गृह्यते विवक्षितः। तेन तृणाय मन्ये ... नेन्नोपि चा
नुः पृथनादिवास्यिति भवि प्रयोगः संगच्छते। नौकाकान्नेति। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानत्येति भावः॥ ४॥ गत्यर्थकर्मणि। मन्यर्थेति किं। ओदनं पचति। कर्मे
कं व्यन्येन व्रजति। अनध्वनीत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणं तथाहि सत्यनध्वनरत्नेवाचक्षत। किन्तर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात् कर्मणीत्यनेन सामानाधि
करण्यात्। अर्थस्य च हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य तेनाध्ववाचिनां सर्वेषामेव निषेधः स्याद्वार्त्तिकमध्वन्यर्थग्रहणमिति। गन्त्राधिष्ठित एवेति। आस्थि
तेयो चक्रम्यश्वद्विनावार्तिकादिति भावः। आस्थितः संप्राप्तः अध्वानं गच्छतीत्यत्र हि पंथाः प्राप्तश्चेति न परश्चतुर्थीपरानमासमतेन विवक्षानसप्रयोभवत्येवमा

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि। २।३।१२। अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायां। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति। चेष्टा
यां किं। मनसा हरिं व्रजति। अनध्वनीति किं। पन्थानं गच्छति। गन्त्राधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः। यदा तूत्पथात्पन्थानमेवाक्रमितुमिच्छ
ति तदा चतुर्थी भवत्येव। उत्पथेन पथे गच्छति॥ ध्रुवमपायेऽपादानं। १।४।२४। अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद्ध्रुवमवधिभूतं कारकं
तदपादानं स्यात्। अपादाने पञ्चमी। २।३।२८। ग्रामादायाति। धावतोऽश्वात्पतति। कारकं किं। वृक्षस्य पर्णं पतति। जुगुप्साविरामप्रमादार्था
नामुपसंख्यानं। पापाज्जुगुप्सते विरमति। धर्मात्प्रमाद्यति। भीत्रार्थानां भयहेतुः। १।४।२५। भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुर
पादानं स्यात्। चौराद्बिभेति। चौरात्त्रायते। भयहेतुः किं। अरण्ये बिभेति त्रायते वा॥

॥ ९॥ दृष्टत्वनध्वनीत्यपनीयासंप्राप्तदतिपूर्वतिते न द्विपं गच्छतीत्यत्र
भावितिनचतुर्थी अनभ्यासते। अजां नयति ग्राममित्यत्र तु भवत्येव चतुर्थी। अगत्यर्थत्वात्। आरोपादिनात्र प्रतीयते गतिर्नेन सौनयतेरर्थः। प्राप्तण
दिति। गत्यर्थकर्मणि चतुर्थीविति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीया यथा स्यादित्येवमर्थं। तेन ग्रामं गन्तेत्यत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवतीति ह
ीक्रं। इति चतुर्थी। ध्रुवमपाये। ध्रुव गतिस्थैर्ययोः। अस्मात्पचाद्यच् कुटादित्वान्ङित्वे उवङ्। ध्रुवस्थैर्ये इति केचित् पठन्ति। तन्मते गुपधलक्षणः कः। ध्रुवं स्थिरं अपायु
विवक्षितमाह। विश्लेषस्तमिति एवं च परस्परापायेऽपादानम् विभागाश्रयत्वेऽपि ध्रुवत्वमिति फलितं। नन्वावार्यावरवपिरेवेत्याह अवधिभूतमिति। धावत

स्यापायस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधिभावं न विरुध्यते परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु स धातुनाऽनिरूप्यस्यापायस्यापादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति इत्यत
पादानत्वं न विरुध्यते। उक्तं च हरिणा। अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलं। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते १ पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पत
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते २ मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् इति ३। पततीना
अश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतादपि कपतनादयोः अश्वस्यावधिकं देवदत्तादिनिष्ठपतनमर्थः। पंचम्यर्थश्चावधीयभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः पतनादिर्विशेषणं
यत्तु पतनक्रियायां। स चावधिरूपो धर्मो न तु धर्ममात्रं। उद्भूतोऽन्तरस्थानीयस्तेन कर्मकोद्रेणावधिभूतास्यासीति सामानाधिकरण्यदर्शनादेतत्
मायां स्थितं। नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थं न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटे निव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यं। परत्वात्तत्र करणसंज्ञाप्रवृत्तेः। न च सं
रेणार्थं ध्रुवग्रहणं कारकाधिकारात्कारकमिति चाभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति चेत्। अत्र वदन्ति कारकत्वरूपव्यापकधर्ममात्रविव
यकृतमत्वेन विवक्षाभावदशायां करणसंज्ञाऽप्रसंगेन शकटस्यापादानत्वं स्यात्तन्माभूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति। जुगुप्सेति। जुगुप्सा निंदा
विरतिः। प्रमादोऽनवधानता एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः। संयोगपूर्वको विश्लेषो विभागः सचेह नास्ति तु हि तत्र गौणम
यते इति स्वेन राजा सौत्रातिकारंभः। भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायेनाप्राप्त इति समप्रग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। जुगुप्सादीनां तत् पूर्वक
त्वाद्वाऽविनिमाश्रित्येदं वार्तिकं भीत्रार्थानामित्यादि च सू त्राणि प्रत्याचख्यौ। पूर्वं हि बुद्ध्यापायं संप्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्तते। तुल्यमेतच्चान्यत्र बुद्धि
पूर्वकः। भीत्रा॥ कस्मिन्निमिर्त्त इति देवाद्यज्ञातोपयस्य संयोग इति। रामायणे तु कस्यैतस्य संयोगेनान्याय्याज्जातिभयहेतुत्वमिति षष्ठीप्रयोगः संगच्छते
संयुगस्यापादानत्वापत्तिरिति वाच्यं। परत्वादधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञाया बाधात्। अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः भीत्रार्थेति किं। व्या
ति। न च कर्मत्वेन बाधः शंक्यः कर्मत्वाविवक्षायां षष्ठीबाधिका पंचमीप्रसंगादित्याहुः। भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं यदरण्ये बिभेतीत्यत्र परत्वादधि
संज्ञाप्रवृत्तेरिति चेन्न। अत्र वदन्ति भयहेतुग्रहणाभावे कारकशेषविवक्षायामतिप्रसंगः स्यात् तथा च अरण्यस्य चौरात्बिभेतीति प्रयोगो न स्यादिति पर

नानिरित्यर्थः। कारकशेषत्वेन न यष्ट्यां प्राप्तायामिदं। पराजयत इति। विपराभ्यां जेरिति तङ्। असोढ इति। क्रायार्थोऽभूतकालो न विवक्षित इत्यतो नाध्ययनात्पर
इत्यादि सिद्धं। न च सोढग्रहणं व्यर्थं। शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः। अत्रोपि वदंति। कर्मत्वाविवक्षायां शेषत्वविवक्षायां वापि नामं च मीत्वान
इति कर्तव्यमेवासोढग्रहणं। वारणार्थानां। यवेभ्य इति। यवसंयोगात् माषेभ्यो गा निवारयतीति ध्रुवमपाय इत्यनेनासिद्धावयमारंभः। क्षेत्रे पक्षिकल्पितापा
कुर्वतो भाष्यकारस्य मतेन तु वैयर्थ्यमेतस्य स्फुटमेव। गा वारयतीति। वृञ् वरणे चुरादिः। गामित्यत्र ईप्सितत्वमस्त्यपायाभावान्न संज्ञा न भवति। ईप्सिततमत्
यां परत्वात् कर्मसंज्ञा प्रवर्तते। नन्वेवमीप्सितग्रहणमेव व्यर्थं। क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञा प्रवर्तेत। सत्यं। अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षाया

जेरसोढः।१।४।२६। पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात्। अध्ययनात्पराजयते। ग्लायतीत्यर्थः। असोढः किं। शत्रून्पराजयते। अभि
भवतीत्यर्थः। वारणार्थानामीप्सितः।१।४।२७। प्रवृत्तिविघातो वारणम्। वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात्। यवेभ्यो गां वारयति। ईप्सि
तः किं। यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे। अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति।१।४।२८। व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपा
दानं स्यात्। मातुर्निलीयते कृष्णः। अन्तर्धौ किं। चौरान्न दिदृक्षते। इच्छतिग्रहणं किं। अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्। आख्यातोप
योगे।१।४।२९। नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात्। उपाध्यायादधीते। उपयोगे किं। नटस्य गाथां शृणोति॥ ॥ मिदं प्रत्युदाहरणमिति
व्याप्य प्रयोजनस्येहापि कल्पयितुं शक्यत्वात्। अन्तर्धाविति। येनेति कर्तरि तृतीया। न च कृद्योगात् षष्ठीप्रसंगः उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात्। अत्र व्याख्यानं इति। गा
न्नादस्तूभयोः प्राप्तिः। निलीयत इति लीङ् श्लेषणे दैवादिकः। अन्तर्धाविति। अयं न दिदृक्षते चौरानित्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः। अत्राहुः चौराः अस्मान्न मा द्रा
क्ष्यो चौरान्न दिदृक्षत इत्यत्र मर्यादाविवक्षितत्वात् कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं प्रत्युदाहरणमिति शब्दकौस्तुभे त्वन्तर्धाविति त्यक्तं प्रयोजनमिति।
आख्यातोप। नियमपूर्वकेति। तत्रैवोपयोगशब्दो रूढ इति भावः। आख्यातेत्येतत् वक्तेत्यर्थाद् वक्तेति। उपाध्यायादिति उपेत्य अस्मादधीयत इति उपाध्यायः
श्चेति पञ्च। अध्ययने तु गुरुव्याहरणाच्चारणे नियमपूर्वकं नटस्येति। गाथाकर्मकं नटसंबंधि श्रवणमित्यर्थः नटस्य गाथायां तु कारकत्वाभावादेव

नि कर्तुः। जननं जनिरुत्पत्तिः। इण्जादिभ्य इति जनेर्भावे इण्। जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः। तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासो न तु कारकषष्ठ्या। त
पामिति निषेधात्। एवं चोत्पत्त्याश्रयस्य यो हेतुरुपादानमित्यर्थोऽवतिष्ठते। तद्योगेऽप्यपादानत्वं भवत्येव। अंगादंगात्संभवसीति दर्शनादेतदाह। जायमानस्येति।
कर्तुरित्यस्य धातुनिर्देशेन तन्निर्देशोऽयं जनिरित्याश्रित्य गमकत्वेन सुपपादोपमयोः संगतिः। समासानुपपत्तिं चोद्भाव्य व्याकरणाधिकरणे राजेर्यं तेनो मीमांसकाः
ना दृत्ति भावः। इह प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मते। पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात् उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतं तदुभयसा
माह ब्रह्मण इति। ब्रह्मा हिरण्यगर्भः। स च हेतुरेव न तूपादानं। किंच। मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म तदेव सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः॥ भुवः॥ भ
रिति। संपदादित्वाद्भावे क्विप्। पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः अकर्तरि च कार

जनिकर्तुः प्रकृतिः। १।४।३०। जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। भुवः प्रभवः। १।४।३१। भवनं भूः। भूकर्तुः प्रभवस्त
था। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। तत्र प्रकाशत इत्यर्थः। ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च। प्रासादात्प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षते। प्रासादमारुह्य आसने उप
विश्य प्रेक्षत इत्यर्थः। श्वशुराज्जिह्रेति। श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः। गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तमित्युक्तम्। कस्मात्त्वम्। नद्याः। यतश्चा
ध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी। तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या। वनाद्ग्रामो योजनं योजने वा। कार्त्तिक्या आग्रह
हायणी मासे॥

धिकारादपादानार्थं सूत्रारंभः। जनिकर्तुरित्येव सिद्धे निरर्थकमिदमित्याशंकां परिहरन्नाह। तत्र प्रकाशत इति। प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः।
चार्थो धातूनामनेकार्थत्वाज्ज्ञेयः। तथा चाभूतप्रादुर्भावो जनिः। अन्यत्र सिद्धस्य प्रथममुपलंभः प्रभव इत्यर्थभेदोऽस्तीति भावः। भीत्रार्थानामित्यारंभे यं संस
ष्यप्रमत्तस्यानम्। न त्वेत्थमुपपत्तिसंभवः। चौरेभ्यो बिभेतीति भयान्निवर्तत इत्यर्थः। त्रायते रक्षणेन चौरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः। पराजयते ग्लान्या निवर्तत इत्यर्थ
यति। प्रवृत्तिप्रतिबन्धात् निवर्तयतीत्यर्थः। निलीयते निलयनेन निवर्तत इत्यर्थः। अधीते। उपाध्यायान्निःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः। ब्रह्मणः प्रपंचो जायत इत्य
तोपक्रामति निर्गच्छतीत्यर्थः। प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थः। तथा च ध्रुवमपाय इत्यनेनैवेष्टरूपसिद्धिरिति। वस्तुतस्तु निवृत्तिनिःसरणादिधा

वाक्यं चित्तुक्तः प्रयोगाणां समर्थने पि तु स्वार्थं पुरस्कारेणास्य स्त्री प्रयोगो दुर्वारः। नटस्य शृणोमीति वत्। नन्द्युपाध्यायन दृष्टेः क्रियानुकूलव्यापारं शेवि
कुशाकः। यत्नभिधानत्वद्वाश्य माश्रित्य प्रत्यास्याने तु नातीव मनोरमं। एवं जुगुप्साविरामेत्यादि वार्तिकमवश्यारंभणीयं। तथा च सूत्रवातिक्रमनमेवेह प्र
याध्रुवंमपरैतुरसोढ दूरादिसंज्ञिनि देशोपि सार्थकः। परत्वात्तत्रैवेष्यसाव पिशेषलक्षिवृत्सायान मृगयाणामस्मीपादित्यादाविव पक्षाद्दश्नत्यान
हायावारणीयनात्। एतच्च शब्देकौ मुभेस्य शंसत्वचलोप इति। ल्यबंतस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः। ल्यबलोपग्रहणमिहत्यब्वर्थ परं तेन कौपि
ति आसने स्थित्वा प्रेक्षते। आसनात् प्रेक्षत इति। यत इति। यस्त्वपि तेनाश्रित्या ध्वनः कालस्य चानिर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तेनः पंचमी इत्यर्थः।
न्यारादितरर्तेदिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्ते।२।३।२९।। एतैर्योगे पंचमी स्यात्। अन्य इत्यर्थग्रहणं। इतरग्रहणं प्रपंचार्थं। अ
भिन्न इतरो वा कृष्णात्। आराद्वनात्। ऋते कृष्णात्। पूर्वो ग्रामात्। दिशि दृष्टः शब्दो दिग्शब्दः। तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति।
चात्पूर्वः फाल्गुनः। अवयववाचियोगे तु न। तस्य परमाम्रेडितमिति निर्देशात्। पूर्वं कायस्य। अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेपि षष्ठ्यतसर्थं
पष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणं। प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात्। आच् दक्षिणा ग्रामात्। आहि दक्षिणाहि ग्रामात्। अपादाने पंचमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृ
तिभाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पंचमी।। भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः।। अपपरिबहिरिति समासविधानात् ज्ञापकाद्बहियोगे पंच
मीतार्थेनार्थद्वाराभुक्ता निर्मीयमाणाध्यवाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः कालादिति। इहापि तद्युक्तादित्यपेक्षते। आग्रहायणीति। अग्रेहायनमस्याः साम्प्रतार्थे
णत्वात् स्वार्थिकोणः। पूर्वपरान्यं चापाभिति। तिणालं। अन्यारा। अर्थग्रहणमिति। व्याख्यानादिति भावः। प्रपंचार्थमिति। न तु इतरस्यान्यनीचपीत्यमरोक्तं
सिद्धंग्रहणमस्तीति वाच्यं। असत्यार्थे मंद्रोवेति नियत्यंचमी विभक्त इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। अन्योभिन्न इतरो वेति। न चैवं घटः पटो नेत्यत्रापि प्रसंगः। नञोपि भेद
ति वाच्यं। निपातानां द्योतकत्वेन न तु वाचकत्वमिति स्वीकारान्। आराद्वनादिति इह दूरान्तिकार्थैः पञ्चम्यन्तरस्यामिति प्राप्तं। ऋते कृष्णादिति। कथं त
नुरुचाराधनमृतेरतिप्रयोगइति चेत्। प्रमादोयमिति हरदत्तः। अन्ये तु ततोन्यत्रापि दृश्यत इति दर्शितग्रहणाचेत्तं पाचथीन मित्यादाविव ऋते योगे द्वितीयापि

वांदङ्मूत्रमनुकृत्वा दिग्विदिक्ष्वृत्तिः। स्त्रक्षेति शेषः। तेनैन्द्राद्रयो नात्र गृह्यन्ते। नन्वेवं ककुभादिग्रहणप्रसंग इति चेत्। अत्राहुः। अन्यतरसाहचर्यात्स्या
न्यत्र्यर्थे योनुदिष्टः सोत्र गृह्यत इति। दिक्शब्देभ्य इति। यद्यपि दिक्शब्दोऽप्युत्तरपरमपि स घ्यङि त्यादिस्तथापि दिक्शब्दसाहचर्यादुत्तरपदेनपाणिन्या दि
ङ्गत्वं गृह्यते तेन सध्र्यङ् देवदत्त इत्यत्र नातिप्रसंग इति भावः। दक्षिणा प्रोणादि ति। दिक्शब्दत्वेनैव सिद्धे आचानाद्दिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः। मध्वादिभ्यो
न्यथैवोगहत्यर्थः। तथा च वार्त्तिकाः प्रभृती निभाष्य विदृष्य वताके पठेन ततआरभ्येत्यर्थ इति प्रयुक्तं। ग्रामाद्बहिरिति। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र तेन कस्य
हिरिति सिद्धं॥७॥ अपपरी इति। वर्जने किं। परिषिञ्चति सर्वतइत्यर्थः। अत्रोपसर्गत्वात्षत्वं। वचनग्रहणादिति। विनोनेनेति मर्यादासहनेनेत्यभिविधिरि।

परीवर्ज्जने। १।४।८८। एतौ वर्ज्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः॥ आङ् मर्य्यादावचने। १।४।८९। आङ् मर्य्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात्। वचनग्रहणादभि
विधावपि। पञ्चम्यपाङ्परिभिः २।३।१०। एतैः कर्म्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अपहरेः। परिहरेः। संसारः। परिरत्र वर्ज्जने। लक्षणादौ तु हरिंस्प
आमुक्तेः संसारः। आ सकलाद्ब्रह्म। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। १।४।९२। एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात्। प्रतिनिधिप्रतिदाने च य
तः २।३।११। अत्र कर्म्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। अकर्त्तर्यृणे पञ्चमी। २।३।२४। क
र्त्तृवर्ज्जितं यद्दृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात्। शताद्बद्धः। अकर्त्तरि किं। शतेन बन्धितः। विभाषा गुणेऽस्त्रियां। २।३।२५। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे। पञ्च
मी वा स्यात्। जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः। गुणे किं। धनेन कुलं। अस्त्रियां किं। बुद्ध्या मुक्तः। विभाषेति योगविभागाद्गुणे स्त्रियां च क्वचित्। धूमा
पानो विशेषो विशेषणं गारूप्यः सोत्र न गृह्यते वचनग्रहणसामर्थ्यात् किन्तु अवधिमात्रं विवक्ष्यत इत्यर्थः इत्यसंग्रहः। प दग्निमान्। नास्ति घटोऽनु
गाङ्यो यस्मिन्नुच्यते तेन तु मर्यादावचने लादिः आङ् मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रेन तन्त्रय आङ् इष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः। परिहरेरिति। हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः। पंचे
चन मिति वार्त्तिकात् पक्षे द्विर्वचनाभावः। परिरत्रेति। अत्र पंचमीविधौ वर्जनार्थेनापेन साहचर्यादिति भावः। आमुक्तेरिति। मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः। आ-
इति। सकलतम भिव्याप्येत्यर्थः। प्रतिनिधिप्रतिदाने। अस्मादेव निर्देशाज्ज्ञिगाराभ्यां योगे पंचमी। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति कृष्णात्स प्रतिनिधिरित्यसिद्ध

स्याभावेसतितन्नारद्यः उपादीयतेनेसप्रतिनिधिः। इन्तुस्यप्रतिनिर्यातनंप्रतिदानं। अकर्तरि। हेतुभूतमिति। ऐनापिन्नुवर्तनेरतिभावः। पंचमीस्यादिति। तृती
र्थं। अनेनेति। शतेनमिह उत्तमर्णेप धार्यमाणानादर्शनात्पञ्चमी न कोहेतुश्चेतिचकारात्कर्तरि संज्ञा। पंचिता इति। एवंजेनचीजनककर्तुः युक्तस्यहेतुसंज्ञापत्ते
भ्युत्तस्यादेवांगोत्राकर्तरीत्युक्तमितिभावः। योगविभागादिति। एतत्सूत्रेहेतुमनुष्येभ्य इतिसूत्रेपरमंजर्थोस्यदर्शितंपंचेति। वाहुलकंप्रकृतेस्तदनुदर्शे तिताऽ
दूरोपीह्यापकः॥ ॥ पृथग्विना। नतुतृतीयाभावपक्षेएनपाद्वितीयेतिप्रकृताद्वितीयैवस्यात्। यदितुद्वितीयाविकल्पेनभवेत्। तदापंचम्यपिस्यात्। नानु
तस्यादिभक्तित्रयसमावेशोदुरुपपादइत्यतआह। अन्यतरस्यांग्रहणंसमुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादितिभावः। पंचमीति। नचमंडूकप्लुत्या
द्वितीयानुवृत्तिर्द्वितीयेन। इहपृथगर्थैरितिसूत्रयितव्येपर्याययोपादानंपर्यायांतरनिवृत्त्यर्थंतेनहिरुगादेरुत्तरसैन्यनेत्याहुः॥ पृथग्‍नानात्राभिस्तृतीया
यथ्विनानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्यां।२।३।३२। एभिर्योगेतृतीयास्यात्पञ्चमीद्वितीयेच। अन्यतरस्यांग्रहणंसमुच्चयार्थंपञ्चमीद्वितीयेच।
वार्जेति। पृथग्रामेण। रामात्। रामस्या। एवंविनानाना। करणेचस्तोकाऽल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य।२।३।३३। एभ्योद्रव्य
नेभ्यः करणेतृतीयापञ्चम्यौस्तः। स्तोकेनस्तोकाद्वामुक्तः। द्रव्येतुस्तोकेनविषेणहतः। दूरान्तिकार्थेभ्योद्वितीयाच।२।३।३५। एभ्योद्वितीया
द्वाभ्यांपञ्चमीतृतीयेस्तः। प्रातिपदिकार्थमात्रेविधिरयं। ग्रामस्यदूरंदूरात्दूरेणवा। अन्तिकं। अन्तिकात्। अन्तिकेनवा। असत्ववचनस्ये
स्यानितिसुवचं। नानाभिनितिमत्स्यप्रग्रहणेनरंतयोर्विनानानाशब्दयोर्लाभात्। नानेति। हिरुक्प्रानाचवर्जनेइत्यमरः। ((इत्यनुवृत्तेनैहदूरःपन्थाः॥
नारीनिष्कलालोकपावेतिप्रयोगः करणेच। अन्यतरस्यामितिवर्तनेपंचमीतिचतेनकरणेतृतीयापामाप्नापीपक्षेपंचमीतिधीयतेतयासुक्तेकरणान्
नीयानिहेत्याशयेनाह। तृतीयापंचम्यौस्तइति। स्तोकेनेति। अनायासेनमुक्तइत्यर्थः। दूरंदूराद्दूरेणवेति। इहसप्तम्यपिदृश्यते। किंचदूरांतिकार्थेभ्यइति
तसम्यधिकरणेचेत्युत्तरसूत्रेप्यनुवर्तनादधिकरणेप्येभ्योविभक्तिचतुष्टयंबोध्यं। तथाचप्रयुज्यते। दूरादावसथान्मूत्रंदूरात्पादावसेचनमिति। आवस
दूरेइत्यर्थः असत्ववचनस्येति। सत्ववचनत्वमिहसत्वविशेषकत्वं। सर्वथासामानाधिकरण्येनप्रातिपदिकार्थविशेषकत्वमुदस्यतेतदाहा दूरःपंथाइति।

वक्ष्ये केति सूत्रे करणे किं। क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत्। स्तोकं पचतीति। क्रियायां द्रव्यमिति प्राचां ग्रन्थेऽपि व्याख्यानात्। नच क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावस्थाभाव
प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यं। धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वस्वाकारे प्रसिद्धत्वात्। नच विशेष्यत्वेन तदनुपपत्तिः। कर्तृकर्मेतरकारकलिंगानन्वयित
या सत्त्वरूपत्वोपपत्तेः। उक्तं च। क्रियान गुन्यते लिंगं क्रियानाधारकारकैः। असत्त्वरूपतानुस्वारूप्यमेवावधार्यतामिति। फलं व्यापारस्य क्रिया। फलाधारक
र्म। व्यापाराधारकारकं कर्तेति विवेकः॥ इति पंचमी॥ ॥ षष्ठी शेषे। उपयुक्तादन्यः शेषः। कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्तास्तत्र द्वितीयादीनां विधान
च्छेषः कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति। राज्ञः पुरुष इति। प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यात् प्रधानादेव षष्ठी। प्रत्ययार्थस्त्विह पुरुषविशेषणं।

षष्ठी शेषे। २।३।५०। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात्। राज्ञः पुरुषः। कर्मादीनामपि संबं
धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव। सतां गतं। सर्पिषो जानीते। मातुः स्मरति। एधोदकस्योपस्कुरुते। भजे शंभोश्चरणयोः। फलितानां तृप्तः। षष्ठी हेतुप्रयो
गे। २।३।२६। हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्। अन्नस्य हेतोर्वसति। सर्वनाम्नस्तृतीया च। २।३।२७। सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये
तृतीया स्यात् षष्ठी च। केन हेतुना वसति। कस्य हेतोः। निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनं। किं निमित्तं वसति। केन निमित्तेन। कस्मै नि
मित्ताय इत्यादि। एवं कारणं। को हेतुः। किं प्रयोजनमित्यादि। प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः॥ ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः। ज्ञानाय
(निमित्तायेत्यादि॥

रूपितसेवकत्वसंबंधवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षायां प्रधानात् पुरुषशब्दात्तु षष्ठी। उक्तत्वात् विरोधात्। शेषत्वाभावाच्च। राज्ञः
निरूपितस्वत्वादिपुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः। राज्ञः पुरुषेणाकृतमित्यादौ कारकार्थकः। यदा तु पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसंबंधवान् राजेति
विवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजेति। यत्तु अप्रधानं शेष इति केचिदुक्तं तन्न। प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमापरः स्यात्तदा
गौणषष्ठीप्रसंगात्। नच प्रथमपाठापत्तः अस्याः प्रधानेन विनार्थत्वात्। कर्मादीनामपीति। यथा विशेष्याविवक्षायां रूपता निमित्तप्रयुज्यते विशेषविवक्षा
पीत इत्यादि तथा इदमपि न्यायसिद्धमिति भावः। सतां गतमिति। सतां पुरुषसंबंधिगमनमित्यर्थः। संबोधनार्थं नीत्यत्र न्याख्यानेन कर्तृत्वसंबंधस्यो

मात्रविवक्षायां कर्तुं न शक्यतइति षष्ठी न भवति। किं तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः। सर्पिषो जानीतेइति। वस्तुतः करणत्वसंबंधमात्रविवक्षा
सर्पिः संबंधिप्रवर्तनमित्यर्थः। अकर्मकाच्चेत्यनुपसर्गादित्यनेन चाजानातेस्तङ्। अन्ये तु व्याचक्षते कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। सर्पिःसंबंधिज्ञानमि
ति। एधोदकस्येति। एधाश्च उदकं च तेषां समाहारः एधोदकं। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः षष्ठ्या। एधांसि च दकं चेति विग्रहे पूर्ववदेकवद्भावः। उ
र्वी धोदकशब्दोऽप्यस्ति। तथा च। हलायुधः। भुवनममृतं जीवनीयं दकं चेति। उपस्कुरुतेइति। गंधनादिसूत्रेणात्मनेपदं उपात्प्रतियत्नेति सुट्। ना
विदर्थस्य करणे। अधीगर्थदयेशां कर्मणि। कृञः प्रतियत्ने। रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः। आशिषि नाथः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां
मि। व्यवहृपणोः समर्थयोः। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेधिकरणेइति शेषषष्ठीविधानार्थेयमष्टसूत्री निष्फला स्यादिति वाच्यं। सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ तत्स
निवृत्तिफलकत्वात्। तथा हि। ज्ञोविदर्थस्येत्यादौ शेषइत्यननुवर्तने। शेषत्वे विवक्षिते तु करणादौ षष्ठी सिद्धैव तस्य समर्थः। इहपक्षे वचनमनुवादकं। तथा
प्रयोजकीभूतस्य समास एव न भवतीति। न चाष्टसूत्र्याः शुद्धमात्रनिवृत्तिफलकत्वमेवास्तु समासस्तु स्त्रीकिपतामिति वाच्यं। इष्टापत्तौ रोपेन समासएव न
तेष्वास्थानस्यौचित्यात्। तथा च वार्तिकं प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यतइति। हविषो ह्यकारकेन्यपरिवृतं च स्तूयमानाक्रियैपुनः। ओक्ता प्रतिपदं ष
स्य निवृत्तयेइति। एवं च शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुःस्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि। हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कर्मणि
समासे बोध्यानि तत्र च कारकपूर्वकत्वात् गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं भवति। शेषषष्ठ्यासमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्
तथा च स्वरार्थेयमष्टसूत्रीति निष्कर्षः। किंच मातुःस्मृतमित्यादौ समासाभावोऽपि फलं न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते नलोकेति निषेधात्। आह च। नि
कर्मविषयाषष्ठी च प्रतिषिध्यते। शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यतइति। एतच्च मनोरमायां स्थितं। षष्ठी हेतुप्रयोगे। अत्र हेतावित्यनुवर्तनेनाह हेतौ द्यो
अन्नस्येति। हेताविति तृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी। हेतुप्रयोगे किं। अन्नेन वसति। हेतौ द्योत्ये किं। अन्नशब्दान्न षष्ठी यथा स्यादित्येके। अन्नस्य हेतोर्भुं
प्रत्युपद्शब्दान्माभूदित्यन्ये। सर्वनाम्नस्तृतीया च। इह सर्वनाम्नइति प्रयोगापेक्षया षष्ठी। पंचम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठ्येवेति यीयेन स्यातामित्याशयेनाह।

भवतीत्यपेक्षायां अर्थात् सर्वनाम्नो हेतुभ्यामिति संबध्यते। अत्र व्याचख्युः। यद्यपि सर्वनाम इति पदस्य पंचम्यंतत्वेपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधि
करण्यमुपपद्यत इति तथापि विशेष्यत्वेनान्वयं विधिर्न स्यादिति बोध्यमिति। निमित्तपर्यायेति। पर्यायग्रहणस्य फलमाह। एवमित्यादिना। एतत्सर्वं के
हेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सिद्धं तदर्थं गणनार्थमिति बोध्यं॥ ०॥ षष्ठ्यतसर्थ सार्दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति चास्य योगे दिक्शब्देभ्यः सप्तमी
ः तसर्थप्रत्ययः अस्तातिप्रभृतिरयं चतद्योगेन योगे इत्यर्थः। अतसुचोऽस्तात्प्रत्ययेनांतरत्वेपि पृथगुपादानं स्पष्टार्थमिति नोक्तमित्याहुः। पंचम्या अपवादः
ः पश्चात् स्रंसते ध्वंसते चेति भाष्यप्रयोगात् पश्चात् शब्दयोगेतु पंचम्यपि साधु। अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावो न भवतीति न्यस

तसर्थप्रत्ययेन।२।३।३०।एतद्योगे षष्ठी स्यात्। दिक्शब्देति पंचम्याः अपवादः। ग्रामस्य दक्षिणतः। पुरः पुरस्तात् उपरि उपरिष्टात्। एन
द्वितीया।२।३।३१। एनबंतेन योगे द्वितीया स्यात्। एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपि। दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा। एवमुत्तरेण। दूरान्तिकार्थैः ष
ष्ठ्यन्यतरस्यां।२।३।३४। एतैर्योगे षष्ठी स्यात् पंचमी च। दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा। ज्ञोऽविदर्थस्य करणे।२।३।५१। जानातेरज्ञानार्थस्य
करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्। सर्पिषो ज्ञानं॥ अधीगर्थदयेशां कर्मणि।२।३।५२। एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। मातुः स्मरणं।
सर्पिषो दयनं ईशनं वा॥ कृञः प्रतियत्ने।२।३।५३॥ कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी गुणाधाने। एधोदकस्योपस्करणं॥ ००तो। प्रत्ययग्रहणं किं। स्वस्त्या

मात् प्रत्यस्य प्रामाणात्। कृतेपि प्रत्ययग्रहणे कृतो नेति चेत् अत्राहुः। केचिद्व्याख्यायः प्रत्ययग्रहणं अपि कं क्रियमाणं प्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञायत
पुरस्तादिति पद्यमानावः। अन्यारादितरर्त्ते इत्युत्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तं। तत्रान्यतरस्य कमवकुमेकं प्रयोजनं नास्तीति। प्रत्ययग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमिति।
रमायां स्थितं। पुर इति। पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषां इति प्रत्यये पुरादेशः। पुरस्तादिति। दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः। अस्तातीति चेति पूर्वस्य पुरादेशः
। कथं तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमिति। उत्तरेणेत्येनन्। दूरादस्य सुरचेति धनुश्चारुत्वान्तोरणेनेति तोरणासमानाधिकरणत्वेनीपा
त्वंतमित्याहुः। धनपतिगृहादुत्तरेणेति किंचित्पद्यते तेन दानं सम्यगेव। दक्षिणेनेति। दक्षिणादाजित्यर्थे एनबन्यतरस्यामित्यादिना एनप्। दूरान्ति

ायांपरेऽपिपंचम्यर्थेवचनं इहान्यतरस्यांग्रहणंसत्सु व्यवहार्थं। तेनविप्रकृष्टस्यापि पंचमीसमुच्चीयते व्याख्यानात्। ननुसन्निहितेऽपिद्वितीयान्तमीये नन्वे
न्मीनेति। सर्पिषोज्ञानमिति। वस्तुतः करणीभूतस्य स्मार्थः तत्संबंधिनी प्र। वृत्तिरित्यर्थः। ज्ञानपूर्विकायांप्रवृत्तौजानातेर्लभ्यते। अधीगर्थ॥ अपिशब्दो
ऽडिःकायवृपसर्गेनव्यभिचरतरति ज्ञापनार्थं अन्यथास्व्यर्थदयेशामिति तेन च वृणात्स्मरार्थेतियावद्दः शेनेदंज्ञापकमिति येनहिंगेरद्रेशेगोरध्याय।
पत्राभिशब्दोचारणंज्ञापकमस्तु। अत्र व्याचक्षते। कर्मणि किं। करणे शेषत्वविवक्षायां माभूत्। मातुर्गुणैःस्मरणे। अत्र माताकर्म गुणास्तु करणं। उभ

र्थानाम्भाववचनानामज्वरेः। २।३।५४। भावकर्तृकाणांज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। चौरस्य रोगस्य रुजा। अ
न्तापोऽपीति वाच्यं। रोगस्य चौरसंतापः। चौरस्य संतापो वा। रोगकर्तृकं चौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः। आशिषि नाथः। २।३।५५। आशिरर्थ
स्यनेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथनं। आशिषीति किं। माणवकनाथनं। तत्सम्बन्धिनी याच्ञेत्यर्थः। जासिनिप्रहणनाटक्रा
थपिषां हिंसायां। २।३।५६। हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्योज्जासनं। निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा। चौरस्य निप्रहणनं। प्र
णिहननं। निहननं। प्रहणनं वा। नट अवस्कन्दने चुरादिः। चौरस्योन्नाटनं। चौरस्य क्राथनं। वृषलस्य पेषणं। हिंसायां किं। धानापेषणं। व्य
वहृपणोः समर्थयोः। २।३।५७। शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता। शतस्य व्यवहरणं। पणनं वा। स
मर्थयोः किं। शलाकाव्यवहारः। गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः॥ ११ यत्र शेषत्वविवक्षायामपि मातृशब्दादेवानेन नसत्त्रेणापष्ठी गुणशब्दात्तु प
कृतेन। तेन गुणस्मरणमिति समासो भवतीति॥ ✻ ॥ रुजार्थानां। रुजो भंगे। भिदादिषु पाठादङन्त एव निपातनाद्वा अङ्टाप्। रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां
तो धातूनां भाववाचकत्वाव्यभिचारात् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते। वक्तीति वचनः बाहुलकात्कर्तरि ल्युट्। प्रकृत्यर्थस्तु न।
नः। नहि भावो वक्ता संभवति तस्मात्प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहार्थं वचिरिति बोध्यत्वाद्वाचकमर्थः। भावो वचनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति न
वेषे॥ भावकर्तृकाणामिति। रुजार्थानां भावकर्तृकाणामित्येव सूत्रयितुमुक्तं। चौरस्येति। चुराशीलमस्य चौरः। अत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामनेन ष

ारोगो भावोऽभिधीयते सच रुजार्थानां कर्ता। कर्तृकर्मणोरिति शेषत्वान्न षष्ठी। भावकर्तृकाणां किं। श्लेष्मणा चौरं रुजा। मातुःपितं कञ्चन्यै चेत्यमरः। चौरं ज्वरयति
ज्वरयत्यन्तरुजार्थानामिति षष्ठ्यां प्रवृत्तौ षष्ठीशेषे सन्नेनेन षष्ठी षष्ठीति समासो न भवत्येवेति भावः। सर्पिषो नाथनमिति। सर्पिर्मे भूयादित्याशासनमित्यर्थ
व कनाथनमिति। यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यासिद्धा तथापि शेषे विधिस्समासोऽत्र नतथापि तन्नगतिकारकोपपदानां कृदिति कृदुत्तरपदप्र
कृतिस्वरः समासान्तोदात्तत्वं तु यातश्रूयतेऽतस्तन्न शिष्यीति निष्कर्षः इति कौमुद्यां स्थितं। जासि। जसु ताडने नसुहिंसायामिति चुरादिस्सस्य ग्रहणं न तु दैवादिक
मुमोक्षणाङ्गुल्यसमासोऽत्रिनिर्देशाद्धिंसायामिति पञ्चनाञ्चानिप्रहणनमिति हन्तेरनु पूर्वस्येति गान्तं। प्रणीति। नेर्गदेति ... णत्वं। चुरादिरिति नटनाञ्चाविनि
तैरीर्यनिर्देशादिति भावः। क्राथनमिति। क्रथ हिंसायामिति घटादिरयमतस्तस्य मित्वे मितां ह्रस्वनिपातनाद्वृद्धिः। मित्वफलन्तु निपातनान्नास्त्यत्राचिण्णमुलोरिति

वृत्तदर्थस्य। २।३।५८। द्यूतार्थं क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किं। ब्राह्मणान्दीव्यति
स्तौतीत्यर्थः। विभाषोपसर्गे। २।३।५९। पूर्वयोगापवादः। शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति। प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने। २।३।६१। देवतासम्प्र
दानकेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात्। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि
ितार्थमिति घयादेव स्थिति। यत्तु हरदत्तेनोक्तं। घवादिपाठोपयादयः पितृत्यातिदेशिकत्वेऽप्यङ्गपवाद्या दिसेतदर्थं इति। तन्न। घटादयः पित इति हि
तेन पूर्वेषां नन्तरत्वेनानामेषवित्वं तेतु त्वरादीनां परत्वमिति। अतएवा न रत्वं तास्वपोदशानुदात्तेतः पित इत्येति घयादेरेवस्थिति। पराणमिति। सुनातेवेतिवि
ादिषस्याभावः। ब्राह्मणाणमिति। आयादय आर्द्धधातुके वेत्यायस्य विकल्पः॥३॥ दिवस्तदर्थस्य। तच्छब्देनानन्तरप्रयोगे परामृश्यते नेतो च द्यूतेत्यर्थ
व्यवहारे च तु त्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतौ विवक्षाशयेनाह। द्यूतेति। पूर्वसूत्रएवविदिः पाठे तदर्थस्येति न कर्तव्यमिति यद्यपि लाघवं तथापि योगविभाग उत्तरार्थः
ीति। एकत्र पद इति न सम्बध्यते उत्तरसूत्रे विकल्पारम्भसामर्थ्यात्। अन्यथा पक्षे विकल्पितापोलयानुक्रोशेऽथ विभक्त्यन्तरसम्प्राप्त्यादृथैव विकल्प पा
दिति भावः। अन्ये त्वाहुः। लाघवात् पूर्वसूत्रेणैव दिवो ग्रहणे कर्तव्ये पृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्र शेष इति न सम्बध्यते॥ नचोत्तरार्थं तत्ताद्दृथग्योगस्तेनोत्तरार्थ

ानाभावेन फलस्य ह्रस्वस्यापि सुवचत्वादिति शेषः स्वस्यासंबंधादिह निरूस्यांतिङंतमुदाहरति। शतस्य दीव्यतीति। प्रेष्यब्रुवोः ह्रस्यतेर्देवादिकस्य लोये म
ह्वैकवचनं प्रेष्येति। तस्मा हवचयोः हविरपि तथाभूतएव गृह्यते। अतएव हरिशेषप्रहणं न संबध्यते तिङ्गेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात्। प्रेष्यब्रुवोः किं। अग्न
ास्य हविर्वपामेदोनुब्रूहि। हविषः किं। अग्नये गोमयानि प्रेष्य देवतासंप्रदाने किं। माणवकाय पुरोडाशान् प्रेष्य। हविषः प्रस्थितस्येन निरोधः एवं प्रतिषेधो
रंद्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपामेदः प्रस्थितं प्रेष्य॥ ॥ कृत्वोर्थ। कृत्वसुचोर्थः इवार्थः येषां प्रत्ययानां ते कृत्वोर्थाः शेषे इति। इह हि विवक्षार्थं सुत्वादिकृत्य
कृत्वमपि शेषग्रहणमनुवर्तते व्याख्यानात्। पंचकृत्वश्चरति। संख्यायाः क्रियेत्यादिना कृत्वसुच्। द्विरिति। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। कर्तृकर्मणोः कृति। शेषद
ार्थं प्रयोगे कालेऽधिकरणे। २।३।६४। कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात्। पञ्चकृत्वोह्नो भोजनं। द्विरह्नो भोज
पि किं। द्विरहन्यध्ययनं। कर्तृकर्मणोः कृति। २।३।६५। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। कृतस्य कृतिः। जगतः कर्ता कृष्णः। गुणकर्म
ण्यते। नेताऽश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा। कृतीति किं। तद्धिते माभूत्। कृतपूर्वी कटं। उभयप्राप्तौ कर्मणि। २।३।६६। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्म
ण्येव षष्ठी स्यात्। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन। स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः। भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः। शेषे विभाषा। स्त्रीप्रत्य
य इत्येके॥ विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा। केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा॥ क्तस्य च व
र्तमाने। २।३।६७। वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। न लोकेति निषेधस्यापवादः। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा॥ ॥ तिनिष्ठनं कर्तरि च कृतीति
ते चकारेणाधीगर्थेति सूत्राच्च तुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति पर्यंतमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुकर्षणसंभवेपि पुनरत्र कर्मग्रहणादित्याहुः
सन्निहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसंगेन न तन्निहितेषु कर्मग्रहणासंभवात् तस्मात् व्याख्यानमेवात्र शरणमित्यपरे। कर्तृकर्मणोः किं। शस्त्रेण भे
त्तिरिति करणे कृतिः। स्वेषां किंतु कृष्णोऽत्र कर्ता कर्मण्युदाहरति जगत इति। कृष्णस्य तु वाभिहितत्वात् ततः षष्ठी न भवति। कृतीति किं। ननु इह कर्तृ
क्रियाया आश्रित्यत्वे न तद्वाचीनु धातुरेव। धातोश्च द्वये प्रत्ययाः। कृतस्तिङश्च तत्र तिङ् प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ न लोकेति प्रतिषेधेन भाव्यं तत्तत्परिशेषा

तेन स्यात्किं कृद्ग्रहणेनेति प्रश्नः। कृतपूर्वी कटमिति। अत्र करोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं कटस्येति वेति षष्ठी स्यात्तद्धिताभिधेये तु सामान्ये
न्ग्रहणमिति भावः। ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे कटस्य कर्मणि विधानात्तेनैवाभिहितं कर्मेति नैव द्वितीया प्राप्नोति नापि तदपवादस्तन्नाप्य
प्यनभिहिताधिकारात्। किं च। कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वात्समासो दुर्लभ एव तद्धितोऽपीति चेदत्राहुः। पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहेऽविवक्षितकर्मकत्वा
त्प्रत्यये कृते कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वाभावात्। समासस्तद्धितो भवतस्तथा च कृतपूर्वीत्ययं पूर्वं कृतवानित्यनेन समासार्थः संपद्यते गुणभूतयापि
कारकाणां संबन्धस्य कृदन्तवाच्यत्वादर्शनादत्रापि करोतिक्रियापेक्षं कर्मत्वं कटस्याभ्युपगम्यते। न च कर्मत्वं केनाप्यभिहितं भावे क्तस्य कर्तरि
प्रत्ययस्य च विधानात्। अतोऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति। एवं च ओदनस्य पाचकतम इत्यत्र षष्ठ्याः साधुत्वे दुष्टापत्तिरेव शरणम्। कृतपूर्वीत्य
त्र तद्धितो भवत एवेत्युक्तं। तत्र समासः सुप्सुपेति बोध्यः। तद्धितस्तु पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्तरि इनिः। तद्धितो श्राद्धमनेनेति सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः। स्या
देतत्। पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुजिति ण्वुचि भेदिका यज्ञदत्तस्य देवदत्तस्य काष्ठानामित्युभाभ्यामप्यनेन कृद्योगषष्ठी जायते। तत्र मुख्यामुख्यसन्निधौ
च कार्यसंप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचकादेव स्यादन्यथा पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभा
कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यात्। मैवं। प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्यामुख्यन्यायप्रवृत्तिः। तत्र तु लकारस्यैकत्वा
त्तद्वाच्यत्वकल्पनायां मुख्यन्यायः प्रवर्तत इति वैषम्यात्। एवं च ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादावुभाभ्यामपि तृतीया स्यादेवेति बोध्यम्। अत्र
ना तदर्हमिति निर्देशात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्येतदनित्यं तथा च पयैराशीदमुतमिति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति। उभयप्राप्तौ कृतीत्यनुवर्तते। ते।
दार्थत्वाभावाद्बहुव्रीहिरित्याह। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति। उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामृश्येते। नैकस्मिन्कृति कर्तृकर्मणोः प्राप्तिरिति लाभायास्य
रनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते तेन ननु पुरुष्येत्तु स्यादेवा चातिप्रसंग इति भावः। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमिति ध्व
कर्मण्येवेति। एवं च कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधोऽयमस्य सूत्रस्य फलं न तु कर्मणि षष्ठीविधानमिति स्थितं। स्त्रीप्रत्यययोरिति। स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारे विहितयोः

णीकर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तस्स न प्रवर्तते किंतु कर्तर्येव षष्ठी प्रवर्तत इति फलितोऽर्थः। कथं तर्हि सुदर्शनियो विनिवृत्ते सुरासीप्सितेवापे
नेः। अत्राहुः। कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीयायां वा ध्यति। भेदिकेति। भेदनं भेदिका। पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्य इत्यनेन ण्वुल्। निर्
रना कौ स्त्रियां दापि प्रत्ययस्थादिति इत्वं। बिभित्सेति। भेत्तुमिच्छा। भिदेस्सन्निहलन्ताच्चेति कित्वाद्गुणाभावः। अप्रत्ययादिति अकारप्रत्ययेऽप्रा। शेषे
ष्वकाः। काराभ्यामन्यस्मिन् कित्वादावित्यर्थः। कर्तरि षष्ठीनिषेधफलकस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य तत्रैव कर्मणि षष्ठीसंपादनफलकस्य स्त्रीप्रत्यय
कारयोरिति वचनस्य च प्राक् स्थितत्वात् कर्तर्येव विभाषा। अनेन शेषवचनेन क्रियते न तु कर्मणीत्याशयेनोदाहरति। जगतः कर्ता इह रहरिणा वे
अकरणवाचिनश्च। २।३।६८। क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। इदमेषामासितं। न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां। २।३।६९। एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात्
देशाः। कुर्वन् कुर्वाणः सृष्टिं हरिः। उ। हरिर्दिदृक्षुः अलङ्करिष्णुर्वा। उक। दैत्यान् घातुको हरिः। कमेरनिषेधः। लक्ष्म्याः कामुको हरिः। अ
। जगत्। सृष्ट्वा। सुखं कर्तुम्। निष्ठा। विष्णुना हता दैत्याः। दैत्यान् हतवान् विष्णुः। खलर्थः। ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा। तृन्। निन्दितारः शत्रून्
न्नाविति तृन्शब्दाद्दारारभ्य तृनो नकारात्। शानन्। सोमं पवमानः। चानश्। आत्मानं मण्डयमानः। शतृ। वेदमधीयन्। तृन्। कर्ता लोका
द्विषः शतुर्वा। मुरस्य मुरं वा द्विषन्। सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः। शेषे षष्ठी तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य जिष्णुः॥ ९॥
विशेषेणेति। अककारभिन्नेत्कृत्स्वित्यर्थः। अनुशासनमिति। अनुशिष्यन्ते असाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यन्ते येनेति करणे ल्युट्। सतां ज्ञानमत।
। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। पूजितो यः सुरासुरैरित्यादौ तु भूते क्तो न तु वर्तमाने तेन तृतीया न चोपपद्यते। न च मतिबुद्धीति सूत्रेण बाधः शङ्क्य
अधिकारे उपपदानि इति लिङ्गेनाबाधकत्वापनात्॥ ॐ॥ अधिकरण। अयमपि निषेधापवादः। आसितमिति। आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितं क्तोऽधिकरणे च।
करणे क्तः। इदमेषामिति। कर्तरि षष्ठीयं। सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्तेऽनेककर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी अनभिहितत्वाविशेषात्। इदमेषां भुक्तमोदन।
य षष्ठी कर्मण्येवेत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्तते कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनन्तरस्यास्य एव षष्ठ्यास्तन्नियमाभ्युपगमात्। एतच्च कौस्तुभे स्पष्टं। न लोका। ॥ ९॥

श्रित स्य विनाशप्रसंगात् तृनामित्यत्र णत्वं न कृतं। उष्ट्र उक्थर्ईकौ नस्थ ऊर्कौ चेति विग्रहः तृ इति लडादीनां सामान्यग्रहणं तेषां च साक्षात्प्रयोगेन संभव
देशाग्रहणं तदित्याह। लादेशा इति। उदाहृियंत इति शेषः। कटं कारयांचकार इत्यत्र लस्य अकलिङ्गता यं तेनानुप्रयोगेपि कटस्य कर्मणोः कृतीति षष्ठी न भवति
जुको पि तारेश न्यादित्याह। ननु एवमपि चक्रि वर्धनपपि सोमं ददिर्गौ इत्यत्र नतो वैतिनिषेधप्रसक्तौ यक्षी दुर्वारैव। नहि किकिनौ लकारेणापि नराशैव
न। ककिनौ लिट् चेत्यनेन लिट्कार्यातिदेशः क्रियते न तु लिट् संज्ञा न याच विशेषातिदेशेन सामान्यमप्यतिदिश्यत इति नानुपपत्तिः। इति दर्शयितुं सना
कृ। उकारेण कृतौ विशेषणान्तरं नमपि लभ्यत इत्याशयेनाह। अलंकरिष्णुरिति। अलंकृञ्निराकृञ् इत्यादिना इष्णुच्। चानुकर्षति। न पतेत्यादि
त्रार्थ इत्करइति। ईषदुत्सुचिन्त्यादिना खल्। अर्थग्रहणादीषत्पानः सोमो भवतेत्यत्र पूराहार्यं। अथापि परिहर्तुमाह। अन्याहार इति। पचमान इति पूर्व
कृकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः। २। ३। ७०। भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनयोगे षष्ठी न स्यात्। सतः पालकोऽवतरति। व्रजं ग्रामी शत
प्री। कृत्यानां कर्तरि वा। २। ३। ७१। षष्ठी वा स्यात्। मया मम वा सेव्यो हरिः। कर्तरीति किं। गेयो माणवकः साम्नां। भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभि
हितत्रकर्म। अर्थयोगो विभज्यते। कृत्यानां उभयप्राप्तौ विति नेति निषेधानुवर्तते। नेननेन भव्या ग्रजक्षावः कृतेन। ततः कर्तरि वा उक्तोर्थः॥
प्रानन्तं मंडमान इति। अधि भूषायामिति दिन्यात्युम्। तान्छील्यवयोवचनेति चानश्। अधीयन्निति। इडधावौ रिति शतृ तान्तं नात्र्दिपुलटरत्यनतुर्त्वात्।
पञ्चिष्ठः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः। तृन्निति। तन्छीलादिषु तृन्निति विहित तृनुत्पन्यः। तृचि इति प्रत्याहारग्रहणाच्छितृं मि पै पेमासे विकल्पमाह
इति दिश्य प्रीताविन्यस्मात् द्विषोः मित्र इति विद्विषोपः शतृप्रत्ययः न नप्रयोगे वा षष्ठी निषेध प्रत्यर्थः स्व वीयमिति। अनेनतरस्येति न्यापादि निशेषः। शेषु
शब्दो धेवैत्तरण्यमस्तीति भावः। एवं चास्य योग वाद्रोहोः गोपेनेत्यत्र शेष नुविवक्षायां कर्मणि षष्ठी भवत्येवेति बोध्यं॥ ॥ अकेनोः। अधमर्ण्य
स्यासंभवाद्राह। भविष्यत्यकस्येति। इन स्तु उभयोः संभवादाह। भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनयोगे इति षष्ठ्यां संख्यानुनभवति। भाव्ये अकस्य भविष्यतीति इन
चेतियो गं विभज्य व्याख्यानात्। इह भविष्यदिति स्वरूपेनेन भविष्यति गम्यादयः इत्यधिकारे विहितस्तुमुन्ण्वुलादि निरस्तुलेवगृह्यत इत्याशयेनोदाह इति

तोऽत्र तं यत्स्तु कालसामान्येण लुलत्वा विनिष्ठलुनः स्वतन्ननिषेधः। ओदनस्य पाचकः पुत्रपौत्राणां दर्शकः इति भावः। व्रजं गामीति। आवश्यकाधम
र्णीनि इत्यावश्यके णिनिः। भविष्यत्काल सामान्येवि हितत्वाद्वाधिभविष्यति गम्यादय इत्यनेन भविष्यदर्थकः। गम्यादयः केचित् उणादयः केचित् स्था
ऽइति हृद्दनः। ननु गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी चेत्येव सिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीया प्रवृत्त्यर्थमिति व्रजं गामीति सिध्यत्येवेति चेदत्राहुः
सूत्रे ग्रामं गामीति भाष्योदाहरणानन्तसूत्रं नागोजि क्रियते तेन ग्रामस्य गन्तेति षष्ठ्येव साध्वी। ननु ग्रामं गन्तेति द्वितीयेति। शतं दायीति आवश्यके ण्यु
निः। भविष्यदाधमर्ण्यार्थेन स्य योगात् इत्युक्तत्वाच्चेद्दति निषेधः। अवश्यं करी अवश्यंकारी कटस्य। गम्यादिना भावात् वर्तमाने ण्यु। कृत्यानां कर्तरि वा। कर्तृकर्मणो
न्तेत्याप्ते विभाष्येयं। सेव्य रभिषेत्रसेवायो। भवद्गलौ रिति। कर्मणि णिष्पन्नत्वाभो गौ विभज्यन्त इति भाष्यकारैरिति शेषः। उभयप्राप्तौ विभज्यते नेन कर्तरि निषे

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्यां। २।३।७२। तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात् शेषे षष्ठी। तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा। अ
तुलोपमाभ्यां किं। तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति। चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः। २।३।७३। एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्
शेषे षष्ठी आशिषि। आयुष्यं चिरं जीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात्। एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं
भूयात्। आशिषि किं। देवदत्तस्यायुष्यमस्ति। व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणं मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरेण पठनीयं।। (क्रि)देकर्मणि निषेधायोगी
कर्मणि चेत्यत्र इति नभयप्राप्तिरहितस्थले नेनाष्यस्थेत्यादौ च विनायामिति दिक्।। ॐ।। तुल्यार्थैः। शेषपक्षं प्रायशो नित्यकृत्सेन चतुर्थ्या अनेन विधी
युक्तेषु पक्षे च भवेदिति तत्त्वं।। पक्षे षष्ठीति — बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे तुल्यार्थैरित्यर्थग्रहणं पर्यायान्तरैरपि स्याच्छाये तुल्यार्थौ स्तो वा ग्रहण
गौरिव गवय इत्यादौ नेष्यते। कथं तर्हि तुलां यदारोहति दन्तवाससेति कालिदासः। स्तुवे पञ्चमे स्तुतिभिर्नरास्तुनेति भाष्यम्। उच्यते। सहशब्दे प्रधानत्वे
चाच सहशब्दयोगे न तृतीया विना पितृयोगं तृतीयेत्यभ्युपगमात्। वर्तमाने चान्यतरस्यां ग्रहणात् तु नरस्त्रे चकारेणास्त्रस्यातु कर्मण्यार्थे। अन्यथा हि। न
तु कथ्येत सविहितत्वात्। तुल्य इति। तुला यासंमितं स्तुतः। गौ वयौ धर्मेणादिनायत्तात्। तुलोपमा वेति। तोलनं तुला। अस्मिन्नेव सूत्रे निपातन

ातश्चोपसर्गद्वयम्। हितमिति। हितयोगे चेत्यनाशिषि। विच्छिन्नतार्थमित्याशिष्यत्वं विकल्प इति भावः। व्याख्यानादिति। सूत्रे अर्थशब्दोऽपृथक् निमित्तं तथा
ायं नन्वर्थशब्देन चतुर्थी ह्रियते इति भावः। इति षष्ठी॥ ॥आधारः। कार्यप्रयत्ने सिध्यतीत्याधारः। अध्यायपूर्णायेति सूत्रेणैव सूत्राधारे तूपसंख्यानाद्धिकरणेषु
ारः कस्मिन्नाकरणे का पाकारकाधिकारात् क्रियायामिति लभ्यते। एवं च संज्ञासामर्थ्यात् क्रियाधारत्वेनैव समन्वयेति परम्पराकर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां न्यायविनमत्ता यत्तो
कर्तृकर्मद्वारेति। एवं च स्थालेपचत्यादौ व्यक्तीति क्रियाया व्याहारो बोध्यः। त्रिधेति। एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। नयामाश्वे इत्यादावप्ये सामीपि
करणं चतुर्थमपि केचिदिच्छन्ति। कटे आस्त इति। कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदं। कर्मद्वारा क्रियाधारस्तु स्थाल्यां पचतीति। वैषयिकाधारस्त्वाह इति
ारोऽधिकरणम्। १।४।४५। कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात्। सप्तम्यधिकरणे च। २।३।३६। अधिकरणे
ी स्यात्। चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः। औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा। कटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। मोक्षे इच्छास्ति। सर्वस्मि
न्नात्मास्ति। वनस्य दूरे अन्तिके वा। दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः। क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्यु
पसंख्यानं। अधीती व्याकरणे। अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः। साध्वसाधुप्रयोगे च। साधुः कृष्णो मातरि। असाधुर्मातुले। निमि
त्तात्कर्मयोगे। निमित्तमिह फलं। योगः संयोगसमवायात्मकः। चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरं। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको ह
तः॥ हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थं। सीमाऽण्डकोशः। पुष्कलको गन्धमृगः। योगविशेषे किं। वेतनेन धान्यं लुनाति॥ मोक्षे इच्छास्तीत्यभि
व्यापकस्तु सर्वस्मिन्निति। तिलेषु तैलमित्याद्यप्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः। वनस्य इति। प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यर्थः। दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्योदाहृत्तु चतुर्
करणेष्वेते बोध्याः। क्तस्येन्विषयस्येति। इन् इन्नन्तः शब्दो विषयो वर्तते यस्य तस्य क्तान्तस्येत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। इनो विषय इति षष्ठीसमासः। विषयशब्दे
ति रूप्यते क्तान्तस्येनः प्रकृतत्वादिति। अधीती व्याकरणे इति। भावे क्तप्रत्यये तत इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनो ज्ञाने पश्चाद्गुणभूतक्रियया सम्बध्यमानं व्याकरणं
तं कर्मेति कृतपूर्वी कटमितिवद्द्वितीया प्राप्ता समासमधीती व्याकरणे इत्यादौ तु कर्मकर्तृयोगनिमित्तकस्य कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणमिति सह

तुरीयेणेन द्वितीयाविधानेऽप्यभिप्रायसाम्यप्रयुक्तान्। साध्वसाधुप्रयोगे च। अत्रार्चनविवक्षितायां किंतु न तु कथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽस्मिन् साधुग्रहणं। सा
नाचीनादिव्यवायात् पुनिपुणाभ्यामिति सूत्रे साधुग्रहणं न तु यां विवक्षितायां प्रतियोगे सप्तमी निरूपणार्थमिति विवेकः। निमित्तमिह फलमिति। यदि तु कारणमित्यु
ङ्गेनाहोनेन वद्दत्वारावनिप्रसंगः स्यादिति भावः। चर्मणीति। चर्मणि द्वीपादीनां समवायः संबंधः। हेतुतृतीयेति। तादर्थ्ये चतुर्थ्यपि बोध्यं। सीमाऽडकोशे इति नपुं
रिनीकारः। सीमाघाटस्थितिस्त्रियामित्यमरः। अथ पुष्कलकौ गंधमृगे स्यात्कीलये इति च हरदत्तस्तु पुष्कलकः शंकुः। सीमा स्त्री मर्या
हतोऽनिहतः निर्बानरत्वात्। अस्मिंस्तु पक्षे सीमपुष्कलकयोः संयोगसंबंधः॥ ॥ यस्य च। निर्ज्ञातकालाद्धि क्रियान्तरं निर्ज्ञातकालाया क्रियायाः
रिच्छेदकत्वात् लक्षणं तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकात्। ब्राह्मणादिशब्दात् लक्ष्यलक्षणभावसंबंधे षष्ठ्यां प्राप्तायामियं सप्तमी। ननु कर्त

स्य च भावेन भावलक्षणं। २।३।३७। यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात्। गोषु दुह्यमानासु गतः। अर्हाणां कर्तृत्वेऽन
र्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च। सत्सु तरत्सु असत्स्वासते। असत्सु तिष्ठत्सु सत्सु तरन्ति। सत्सु तिष्ठत्सु असत्सु तरन्ति। असत्सु तरत्सु सत्सु ति
ष्ठन्ति। षष्ठी चानादरे। २।३।३८। अनादराधिके भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्। रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवा
नित्यर्थः॥

पाः साक्षादाश्रयस्तु ब्राह्मणादेः क्रियाद्वारेणेति बोध्यं। ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तृत्वोदाहरणं। कर्मण्याह। गोष्विति। अर्हाणां
त्यादि। यस्यां क्रियायां येऽर्हाः तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या। तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृत्वमनुचितं तेषामकर्तृत्वे विवक्षि
ते सप्तमी वाच्या। तथा तद्वैपरीत्ये येषां कर्तृत्वमनुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोचितं तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः। आद्यमुदाहरति। सत्सु तरत्सु इति। संतो हि
क्रियार्हाः कर्तारश्च द्वितीयमुदाहरति। असत्सु तिष्ठत्सु इति। अत्र तरणक्रियायां असतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठत्स्विति अनेन प्रतीयते तद्वैपरीत्ये प्रथ
हरति। सत्सु तिष्ठत्स्विति। सतां हि तरणमनुचितं तेषां चाकर्तृत्वं तिष्ठत्स्विति अनेन बोध्यते द्वितीयमुदाहरति असत्सु तरत्स्विति असतां हि तरणमनुचि
कर्तृत्वं तरत्स्विति अनेन गम्यते॥ यद्यपीदं यस्य च भावेनेत्येव सिद्धं तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैयटादयः। तन्न तत्त्वार्थ

ापष्ठी चानादरे। अनादर इति। यस्य च भावेनेत्यनेन सप्तमी। अनादरे सति योऽभावः स वध्यपतीति। न रेतत्फलितमाह। अनादराधिक्य इति। केवलभावलक्षणे सप्तमे
दराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः॥ ३८॥ स्वामीश्वर। स्वाम्यं चैतिच्च तत्स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्। विरूपाणामपि समानार्थानामिति किं शेषो
ति स्वरूपपरत्वेन समानार्थत्वाभावात्। दायमादत्त इति दायादः। सोपसर्गाद्दानात् अत एव निपातनात् कः। गवां गोषु वा स्यादित्यत्र पृथगपि गवामि
मुदायस्य विशेषणत्वं नाविदीयते। सो दायद इति सुत्यन्तानामन्वयार्थभूतमंशं स्पृशत्येव तथा चात्र गवात्मकस्वांशस्य आदानेति फलितोऽर्थः पंचमीविभक्ते। भेद

मीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च। २।३।३९। एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनं। ग
षु वा स्वामी। गवां गोषु वा प्रसूतः। गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः॥ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां। २।३।४०। आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्त
स्तात्पर्ये। आयुक्तो व्यापारितः। आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा। आसेवायां किं। आयुक्तो गौः शकटे। ईषद्युक्त इत्यर्थः। यतश्च
निर्धारणं। २।३।४१। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः। गवां
गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा। गच्छतां गच्छत्सु वा धावन्तः शीघ्रः। छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः। पञ्चमी विभक्ते। २।३।४२। विभागो विभक्तं निर्धा
रणाश्रयस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात्। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः। २।३।४३। आभ्यां
योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे। मातरि साधुर्निपुणो वा। अर्चायां किं। निपुणो राज्ञो भृत्यः। इह तत्त्वकथने तात्पर्यं। अप्रत्या
दिभिरिति वक्तव्यं। साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा॥

४१ यतश्चेति। नृणां ब्राह्मणः श्रेष्ठ इति। नृत्वं तदन्तरोपात्तसामान्यात्कं तन्नेति भावः। तत्र पंचमी स्यादिति। ननु नैवं मा
त्वापि पंचमी स्यात्। नैवं। पूर्वसूत्रमिहानुवर्तनीयेन यतो निर्धार्यते न एव तन्न यतो निर्धारणावधेरेव पंचमीप्रवृत्तेः। अतमभिहितापि स्यादन्यथा माथुरा इत्यत्र तत्ता
दत्यन्ते। माथुरा इति। नन्वत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावो नास्ति। किंतु एकदेशोपात्तयोर्भेदयोर्विरोध एव। एवं च
दृष्टपरिकल्पितनाशायमाश्रित्यापादानमुक्तं दोषाभावः प्रतीतावस्थानात्। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां प्रशंसकर्मणि शुभेश्च स्यादिपूर्वादिरुपपदलक्षणः कः॥ ॥

यामस्याद्रौ वा दिकान् गुरौ स्वहत्वरूपप्रत्ययेनाप्। चौरादिका गुणया सप्तम्यं यद्वनिपुणं वर्तनेनिस्यात्। निपुणो राज्ञइति। साधुशब्दप्रयोगेनर्चा विनासप्तमीभ
ज्ञका धुप्रयोगे चेति वार्तिकात्। अप्रत्यादिभिरिति। जनरोगोन्यभिनिसङ्गोपाना: प्रत्यादयः॥ ४४॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तन्यरे प्रसितासक्तावित्यमरः। उत्सुक
न् मसितोपितत् परस्त्वेवेहत्यस्यतेरुक्ता चनेनमकर्तृणसितः सुक्तरत्यर्थेनभवति। नक्षत्रेचलुपि॥ लुप्शब्दो वार्थविशेषेवा तशिकरत्वाशयेनाह॥
त्र येत्यादि। अधिकरणइति। एतच्च सप्तम्यधिकरणे चेत्यतो मंडूकप्लुत्यानुवर्तनमिति भावः। अधिकरणे किं। मूलप्रतीशानेमूलापस्यह्यति। मूलेनेति। न

सितोत्सुकाभ्यां तृतीया च। २।३।४४। आभ्यां योगे तृतीयास्यात्सप्तमी। प्रसितउत्सुकोवा हरिणा हरौ वा। नक्षत्रे च लुपि। २।३।४५। नक्षत्रेप्र
यर्थे योलुप्संज्ञया लुप्यमानप्रत्ययस्यार्थेस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे। मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्॥ मू
वणेइति वा। लुपि किं। पुष्ये शनिः। सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये। २।३।७। शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः। अद्य भुक्त्वायं
द्व्यहाद्द्व्यहे वा भोक्ता। कर्तृशक्त्योर्मध्ये यं कालः। इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशात्क्रोशे वा लक्ष्यं विध्येत्। कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः। अधिकशब्देन योगे स
प्तमीपञ्चम्याविष्येते। तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात्। लोके लोकाद्वाधिको हरिः। अधिरीश्वरे। १।४।९७। स्व
स्वामिभावसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी। २।३।९। अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी।
त्। उपपरार्द्धे हरेर्गुणाः। परार्द्धादधिका इत्यर्थः। ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी। अधिभुवि रामः। अधिरामे भूः। सप्तमी शौण्डैरिति समा

कः कालस्य योऽवयवविशेषे इतिलुप्। नक्षत्र इति किं। पंचालेषु वसति इहजनपदे लुविति लुप्। सप्तमीपंचम्यौ। कालाध्वनोरु ((सप्तसोत्तु·॥९
योग इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते तच्च पंचम्या विपरिणम्यते तदाह। यौ कालाध्वानौ ताभ्यामिति। इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्विधानं स्वं न भवत्यस्वति
त्यद्य भुक्त्वायमिति। ननु त्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः। सत्यं। नात्र शक्ता अयं इत्यं कारकमिति न्यवह्रियते किंतु शक्तिरेव। सा च का
भेदनरएव। एकाहि अद्य भुजेः साधनेऽपराह्ने द्वितीये भुजेस्त्वेतत्याचष्टे कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं काल इति। यस्मादधिकं। उपपरार्द्धे इति उपोऽधिके चेत्यनेन उपेत्य

श्वरवचनमित्यस्यतंत्रादिना अर्थद्वयंविवक्षितं। तथाहि। यस्येत्यनेनस्वंनिर्दिश्यतेयस्यस्वस्यसंबंधीईश्वरउच्यतेततः सप्तमीतिव्याख्यानेस्ववाच
प्तमीत्येकोऽर्थः। ईश्वरशब्दोभावप्रधानः। यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यतेततः सप्तमीतिव्याख्यानेस्वामिवाचकात् सप्तमीत्यपरः। एवंस्थितेफलितमाह॥
मिभ्यांपर्यायेणेति। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्यैव सप्तम्याद्वयोरपि संबंधस्याप्युक्तत्वा युगपदुभाभ्यां न सप्तमी स्यादिति भावः। विभक्त्यर्थः। व्ययीभावेना

माधीनः। अपडक्षेत्यादिना खः॥ विभाषाकृञि। १।४।९८। अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरार्थे यदत्र मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्य
इत्यर्थः। इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते। अगतित्वात्तिङि चोदात्तवतीति निघातो न॥ ॥ इति विभक्त्यर्थाः॥ ॥

।यदत्रेति। यो मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते तस्मिन् विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यत इत्यर्थः॥ तिङि चोदात्तवतीति। उदात्तवति तिङि परे गतिर्निह
न्यतेति सूत्रार्थः। अत्र करिष्यतीति तिङ् नउदात्तवान्। तिङ्ङतिङ इति निघातस्तु निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधात्। निघातो नेति। मामिति द्वितीया तु
कर्मणि द्वितीयेत्यनेनैव सिध्यतीति भावः॥ ॥ इति सप्तमी ॥ ॥

दविधिः ॥ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति। तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकांक्षादिवशाद्यः परस्परसंबंधः सा व्यपेक्षा सि
रूपवत्त्वं। सेन तत्र व्यपेक्षायां सत्यां योयं संनिहितो योग्यश्च तेन तेनार्थं बोधयति येषां शब्दानां पुरुषो यथा राज्ञो विशेषणत्वेन पुरुष इत्येकार्थीभावसूत्रेण पुरु
त्रासेव। तत्र प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथममुपस्थितानां विशिष्टैकार्थत्वरूपम्॥ अतएव राजपुरुष इत्यत्र ऋद्धस्य राज्ञ इति विशेषणं नान्वेति पदार्थैकदेशत्वा
द्देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः। तत्रापि देवदत्तोत्तरषष्ठ्यर्थस्य गुरुणान्वयादिति वाच्यं। देवदत्तस्य प्रधानभूतकुलेनैवान्वयात्। संबंधसामान्यस्य
कस्यचवस्तुनश्चयोनत्तु न दित रः उक्तं च। समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते न हुता सह इति। यद्वा। स संबंधिकपदार्थस्यैकदेश
त्वविशेषणानान्वयः उक्तं च। संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयत इति। नन्वेवं राज्ञोपि नित्यमापेक्षत्वादेकदेशान्वे

ः पदविधिः।२।१।१। पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः। प्राक्कडारात्समासः।२।१।३। कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्य
धिक्रियते। सह सुपा।२।१।४। सहेति योगो विभज्यते। सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्क्वचित्तिङन्तेनोत्तरपदे
समासश्च हस्तेव। पर्यभूषयत्। अनुव्यचलत्। सुपा।२।१।४। सुप्सुपा सह समस्यते। समासत्वात्प्रातिपदिकत्वं। सुपो धातुप्रातिपदिकयोः।
२।४।७१। एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात्। भूतपूर्वे चरडिति निर्देशात्पूर्वनिपातः। पूर्वं भूतः। भूतपूर्वः। इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः।
भूतस्येव। अव्ययीभावः।२।१।५। अधिकारोऽयं॥ पिकृद इत्येतिविशेषणेनान्वयो न स्यात्। मैवं। गाचर्दशिनुवेशिन व्यंमतिसापेक्षत्वेपि कृद्धं प्रयत्ना
नतु वाक्ये कृष्णश्चैव वाक्यवत्स्यात्ऽपपत्तेः विशिष्टार्थविषयकत्वात्तत्रैव मा भूत्। सत्यं। बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने॥ स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थी
स्थितः। चकारादिनिषेधोथ बहुव्युत्पत्तिभंजनं। कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितं। तथाहि। घनश्यामदिश्यविति इत्येवं चक्रोडीकृतार्थत्वाच्च। कारो न प्रयुज्यतेतनया
नीयपदं। तथा नुवचनं कर्तव्यं निरूढलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते किंच घासमुद्रकं यमिति व्यस्ते समीचीनस्य समुद्रकमिति विशेषणत्वसमर्थोपि उदक वि
योगः प्राप्तः स च कृतस्य विशेषणयोगो नेति वचनेनैव वारणीयः। नामार्थयोरभेदान्वयः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति व्युत्पत्तिस्त्याज्या। घासोदकदस्यादौ उदकमात्रस्य

र्थः भावे तु त्वाप्रवमिति दिक्। परग्रहणं किं। वर्णविधौ समर्थपरिभाषा माभूत्। तिष्ठतु दध्यानय तक्रं दृहस्वा दैव्यमग। विधिग्रहणं तु पदस्य विधिः पदविधि
तोविधिरित्यनेक विभक्त्यंतसमाससंज्ञाभावार्थं। पदस्येत्युक्तौ तु उपपदमतिङ् इत्यादौ चैवास्योपस्थितिः स्यादित्याहुः। सूत्रे समर्थशब्दो न्यायसिद्धानुकरणनिष्पन्नत्वाद्धस
वत्पत्तिसमर्थैति किं। पश्य कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कष्टश्रितादित्यादि समासो माभूत्। तथाच सुभुपगोरणं चैत्रस्येत्यत्र तस्यापत्यमिति प्रत्ययोऽन्यत्र स
ति। क्वचित्तु सापेक्षत्वेपि भाष्यप्रमाणाद्वृत्तिरंगीक्रियते। तद्यथा किशोरं नं शालीनां। केषां शालीनामोदनमित्यर्थः। सत्काढकमापणीयानां। आपणीयानां
माढकमित्यर्थः। कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः। देपाटलिपुत्रो। तत्र कस्मात्पाटलिपुत्रादागत इत्यर्थः। शेषपदेनोः प्राचामिति नु न। प्राक्कडारात्समासः। मा
भावर्त्तनेनेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते। तेनाव्ययीभावादिभिस्समावेशः सिध्यत्यन्यथा पर्यायः स्यात्। समसनं समासः। भावे घञ्। अयं नेक
स्य एकपदीभवनमित्यर्थ इत्येके। वस्तुतस्तु प्रकृतेरिदं कारकेतिकर्मणि घञ्। अन्यथा सुबंतं समस्यत इत्यत्र रयं योन संगच्छेत। नन्वन्वर्थतया समाससंज्ञापा
प्रसंगात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्याह। योगो विभज्यत इति। सुबामंत्रितद्रत्यतः सुबित्यनुवर्त्तते तदाह। सुबंतमिति। समस्यत इति। संपूर्वादसतेः कर्मणि लट्।
योतिशेषः। समर्थेनेति तु सहयोगे तृतीया। समसनक्रियां प्रति सुबंतं कर्मनन्वकर्त्तृपदमपि सुबंतस्य कर्त्तृत्वाभ्युपगमे उपसर्गेरस्य नृद्धोरिति वार्त्तिकेन समस्यत
नेति पदं लभ्यतेनेत्यापि सत्तासद्वृत्तिव्यास्यैव संप्रयोगकर्त्तृत्वे दुर्लभः बाहुलकं तु अगतिकगतिरिति कर्मत्वाभ्युपगम एव व्याख्यानं। सचेति। एतदपि योगविभ
गसिद्धार्थत्वादेव लभ्यते छंदस्येवेति। एवं दिदृग्नोकेपि स्यादित्यहिपत्यकृतेनेत्यादौ सामर्थ्यतिः स्यात्। लिंगसर्वनामनपुंसकमित्यस्यानो नपुंसकादिनि तु किंचने
नपुंसकदृतिंक्रसः स्यादित्यादि रूपाणां कर्मणाय ममि प्रतीति सूत्रे स्यामिरूपावितिं। प्रभृत्यनन्तरदिति सुवित्येकत्वस्य विवक्षितत्वादन्यथीयेण समासो बोध्यः। स
त्यत्रे शेषनिघानदृति कुगतीति सूत्रेषु यद्वः। सुपो धातु। सुपदमितिसन्याहारस्य ग्रहणं पंचम्याः लोके दिश्यदृत्यादृन्त्समासविधानात्तावत्कात्। निर्देशा दि
हिप्रथमानिर्दिष्टत्वाद्विशेषे पि उपसर्जनसंज्ञापाचनार्थं वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। इवेनेति। अयमपि समासः पूर्ववत्। कातिकापवृत्तेनजो
त्यादौ नैतिरीयाणं पृथक्पदत्वेन पाठः उच्चाहुरिवामन इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितं विभक्त्यलोपश्चेति। समासावयवसंगुणे लोप

वानुपसर्जनेनेतरं न स्यादव्ययत्वादिति बोध्यं। अव्ययं विभक्ति। विभक्तिरिह कारकशक्तिः। विभज्यते अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः। यान स्य एवं स्यादिति
दि उपनिपातनमव्ययमिति। प्रथमानिर्दिष्टं। अत्र समासपदं न दिक्षपके ला षष्ठिकं अन्ययानि कीर्तितेरपास्यं तमिति व्याख्यानमप्रसमास संधि
दि स्थितिना दिश्यति प्रसंगर्त्यासयेनाह। समासशास्त्र इति विग्रह इति। अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन विग्रहो वाक्यमित्यर्थः इति भावः। नञुत्रस्येति। अनन्तरस्या
पूर्वसूत्रेणा विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते। तेन कुमार्या इत्यादौ न दोषः। गोस्त्रियोः। उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणं एकवचनं तु प्रत्येकाभिप्राये

व्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु
२।१।६। अव्ययमिति योगो विभज्यते। अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं। १।२।४३। समासशा
स्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात्। उपसर्जनं पूर्वं। २।२।३०। समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यं। एकविभक्ति चापूर्वनिपाते। १।२।४४। विग्रहे
नियतविभक्तिकमुपसर्जनसंज्ञं स्यात्। न तु तस्य पूर्वनिपातः। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। १।२।४८। उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं
तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्॥ अव्ययीभावश्च। अव्ययत्वं। नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः। २।४।८३। अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न
लुक् तस्य तु पञ्चमीं विनाऽमादेशः। दिशोर्मध्यमपदिशं। क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियामित्यमरः। तृतीयासप्तम्योर्बहुलं
२।४।८४। अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलममभावः स्यात्॥ गोस्त्रियोः। प्रातिपदिकं विशेष्यते। विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशये

उपसर्जनं प्रकृतिरुपसर्जनमिह गृह्यते यं गृह्येते न प्रधानत्वस्य। तेन कुमारी वाचरत्यादौ स्वराजकुमारीत्यत्र न दोषः इत्युक्तं। स्त्रीप्रत्ययान्तमिति। अधिकारोऽयं
मित्यर्थस्तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसंगः। नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्रसंग इति चेदत्राहुः। उपसर्जनस्य समस्तं चाधिकत्वात् समासप्रातिपदिकस्य
ह्रस्वो विधीयते न तु अर्थप्रतिपत्तेः तत्र पदस्य उत्तरपदभूतयो गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदेव ह्रस्वत्वमिति भाष्यादावुक्तत्वाच्च दोषः। भाष्यादावपि तु उत्तरपदभूतयोरित्यर्थो
गुरुज्ञाद्भिन्नेत्यतः समासपदानुवर्तनात् अध्यामिति। नाव्ययी। अत्रापंचम्या इति प्रतिषेधे॥ १ ७ ९॥ १ ७ ६॥ १ ७ ९॥ १ ७ ९॥

नंतरत्वादमस्यचनतुल्यत्वहितस्यानुकोपि॥ अस्तु मेवार्थंद्योतयितुं स्वतेतु शब्दः। तस्य पंचमीं विनेति। एवं चादंतादव्ययीभावान्नरस्य पंचमीभिन्नसुपोलुक्॥ नपं
सत्सुगमादेशानुभावपिनभवतरति स्थितं। अतः किं अपदिशं॥ दिशयोर्दिशि। दिशोर्दिगिति हल्त्वेन विग्रहेपि यतंतेतु रूपं। दिशशब्दस्य गरवादिसुपायादनु
अपदिशमिति पंचमी व्यतिरिक्तविभक्तौ नासुदाहरणमिदं। पंचम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यं विभक्तौ नावदितिनाव्ययस्य स्वरूपस्य द्रष्टुमार्थः। लौकिकविग्रहे
दर्शयति दिशोर्विनिमाया तुहरी अपिद्यत्येपि विग्रहेतेनेदसत्। अधिहरी त्यत्र अपि क्षत्येत्यर्थस्याप्रतीतेः। हरिङि इति। अलौकिके दि॰ शब्दस्यैव मवेशउचितः
मानपीतिन्यायात् अन्यथाङेशेने क्षते अपिहरीतिसमासेहरिशब्देकारोदुर्लभः स्यादिति भावः। दृहहरावपीति स्थिते इति प्रायो मातुपेक्षितो। नित्यसमासेपु
पदिशं। अपदिशेन। अपदिशे। बहुलग्रहणात्तु मद्रसुन्वात्तगङ्ग मित्यादौ समस्यानित्यमव्ययभावः। विभक्तीत्यादेरयमर्थः। विभक्त्यर्थादिषु
मानमव्ययं सुबंतेन सह समस्यते सो ऽव्ययीभावः। विभक्तौ तावत्। हरौ इत्यधिहरि। सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः। हरिङि अधि इत्यलौकि
विग्रहवाक्यं अत्र निपातेनाभिहितेप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी। अव्ययीभावश्च। अयं नपुंसकं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य।
प्राप्य नीतिगाः प्रातीतिवा गोपाः। तस्मिन्नित्यधिगोपं। समीपे। कृष्णस्य समीपमुपकृष्णं। समया ग्रामं। निकषा लङ्कां। आराद्वनादित्यत्र तु नाव्य
भावः। अभितः परितः अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यान्न मद्राणां समृद्धिः॥ सपदविग्रहस्यैवोचितत्वात्। अभिहितेपीत्यर्थः
र्थ्यादिति। सुपेत्यनुवर्त्य सुबंतेन समासविधानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेति भावः। नन्वभिहितेधिकरणे प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव स्यात्तु सम
वेदनाहुः। अपीत्यस्य सुबंतेन समासस्यावश्यकत्वे अधिशब्दोन्याधिकरणार्थवाचक विभक्तेरेवेह स्वीकर्तुमुचितत्वादिति। यत्तु प्रसादकृताभ्यामुक्तं तन्न। इ
समासोरिति पविग्रहानादधिनाभिहितेपि सप्तमी स्यादेवेति। तत्रापविग्रहानस्याकरे प्रत्याख्यानत्वात्। कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेस्य यमपितथैवोक्तत्वात्। अ
दरहस्यत्वाधिसहृतिप्रयोगविरोधाच्च। अत्र व्याख्यानेवचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। साकल्यान्तेष्वेव वक्ष्यमाणवचनग्रहणात्। एवं च तन्न
दिभक्त्यर्थमात्रग्रहणेरव्ययस्येह ग्रहणं तेन राज्ञःसमीपे इत्यत्र समासो न भवति। उपपदादर्थादिष्वेव क्वचित् सप्तम्यर्थमात्रे अतस्य कर्म

मसइत्यादिनातिप्रसंगः इतिशब्दस्य सर्वनामवत्प्रकृतपरामर्शकत्वेनकर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात्। एवंचविभक्तिशब्दः सप्तम्यांपर्यवस्यति। अतएवपतिरि
करणेइत्येवसचितंणागिति सुपामानात्पञ्चमीपेत्यविभक्तिशब्दस्याप्युक्तेति। अन्येतुनापवात्। सि समीपसमृद्धीतिवक्ष्यतिभक्तिप्रदर्शनार्थविभक्तिशब्देन
पर्यवस्यतिनतत्त्वकर्मत्वमात्रद्योतकतार्थमितिनारदमितिसमासोभवत्येवेत्याहुः। नपुंसकंस्यादितिएतच्चसनपुंसकमित्यतोऽलभ्यते। समीपइति। अ
वइत्यनन्तर्यसंज्ञाश्रयणात्समीपरूपात्प्रत्यार्थप्राधान्यएवापंसमासः समीपवर्तिप्राधान्येतुसंख्यायासन्नेतिबहुव्रीहिंवक्ष्यत्युपदशादइति॥ ॥विधानसा
इति। ननुसमयाग्राममित्यादौद्वितीयाविधानसामर्थ्यान्नास्त्वव्ययीभावः। आराद्वनादित्यत्रतुभवेदेव। अन्यारादितिपंचमीविधानसद्दूरार्थकारा इत्यन्ययोगे

द्धं। यवनानांव्यृद्धिः। दुर्यवनं। विगतानामृद्धिः। व्यृद्धिः। मक्षिकाणामभावोनिर्मक्षिकं। हिमस्यात्ययोऽतिहिमं। अत्ययोध्वंसः। निद्रासंप्रति
युज्यतेइत्यतिनिद्रं। हरिशब्दस्यप्रकाशइतिहरि। विष्णोःपश्चादनुविष्णु। पश्चाच्छब्दस्यतुनायंसमासः ततःपश्चात्स्रंस्यतइतिभाष्यप्रयोगात्
योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानियथार्थाः। अनुरूपं रूपस्ययोग्यमित्यर्थः। अर्थमर्थंप्रतिप्रत्यर्थं। प्रतिशब्दस्यवीप्सायांकर्मप्र
वचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगेद्वितीयागर्भवाक्यमपि। शक्तिमनतिक्रम्ययथाशक्ति। हरेःसादृश्यंसहरि। वक्ष्यमाणेनसहस्यसः।
ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं। चक्रेणयुगपदितिविग्रहे। अव्ययीभावेचाकाले।६।३।८१॥ सहस्यसःस्यादव्ययीभावेनतुकाले। सचक्रं। कालेतु॥

शान्तादितिचेदत्रकेचिदुत्पादयंति। दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामितिषष्ठीपंचम्यौ। आपुर्योऽस्तु अपवादत्वात्पंचम्येवनेनविधीयते। तथाचांतिकार्थका
योगेषष्ठ्यपवादतयापंचमीविधानेनिरवकाशमेवेतितत्सामर्थ्यादव्ययीभावोनेत्युक्तिःसम्यगेवेतितदपरेनक्षमंते। अंतिकार्थयोगेचदूरार्थयोगेविशिष्यपंचमीविधा
नारादितिसूत्रस्यत्वन्यत्रकृतार्थत्वाच्चसामीप्येआराद्वनमित्यव्ययीभावोदुर्वारएवेति। एवंहिग्रामात्कुर्वतांपरस्येत्यपकर्षीभावेदूरार्थसावकाशेतपदद्वयेनःपुनेप
र्यचनेनवाध्येतेतिनित्यवीप्सयोरितिसूत्रेस्यमनोरमाग्रंथोनुकूलइतिदिक्॥ ॥ सुमद्रमिति। उत्तरपदार्थप्राधान्येतुकुगतिप्रादिनितत्पुरुषः। समृद्धामद्राः सुमद्राः
इति। नचार्थाभावेनेहसिद्धिः। येनसमस्यतेतदीयपदार्थाभावेऽत्रसमाससंकीर्णत्वान्नचेहयवनानामभावोयेनार्थाभावेसमासःस्यात्। किंतुतदीयापात्रेदेरभाव

ुमर्थेन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविषयत्वविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात्। अन्योन्याभावस्तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात् स्वतन्त्रप्रकारत्वेऽपि विशेष्यतानवच्छे
घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यार्थः स्याकृत्यधिकरणन्यायेनानेः पदार्थ नास्तीति नेत्यापि मनेऽर्थग्रहणसामर्थ्यादिना शिष्टप्रयुक्तभावेऽप्ययं समासो ननु प
दिति न दोषः। अन्यय इति। स्पष्टार्थमेतत्। अर्थाभावेन गतार्थत्वात्। अर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षितो नत्वन्योन्याभावः। घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गादिति निष्प्र
तीति नेति। संप्रतीत्यस्य यमिदानीमित्यर्थः। एतद्धि संप्रतीदानीमिति मयो कैः तत्राधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदेनैवान्वयार्हं। निषेधोऽपि क्रियायाः स्वोचितः तदे
न्यत इति। अत्र संप्रतीति सौत्रप्रयोगे तु श्रुतिक्रियान्तर्भावेणान्यभासद्दति बोध्यं यत्तु प्रसादहातो कं नासंप्रतिसंप्रत्यभावद्दत्यर्थः। अनेनतपभोग्यवस्तुनोऽयोग्यत्वमान
विध्यत इति। तत्र अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रियायैवान्वयार्हस्य निषेधप्रतियोगित्वेनान्वयस्यायुक्तत्वात्॥ नहि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चि

त्पूर्वाह्णं सदृशस्य ख्यापसंसखि। यथार्थेति नैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थं। सूत्राणां संख्यातिः। सदातं।
दधिकं। समृद्धिः। अनुरूपत्वमात्मभावस्य स्यात्तिरिति भेदः। तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्तीति साकल्येनेत्यर्थः। अन्ते अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते
पि। यथाऽसादृश्ये। २।१।७। असादृश्ये एव यथाशब्दस्तु समस्यते। ते नेह न। यथा हरिस्तथा हरः। हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति। तेन सादृश्ये
य यथार्थे इति वा प्राप्तं निषिध्यते। यावदवधारणे। २।१।८। यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकं॥ दसुपैति। येनात्र वर्तमानकालमि
त्यर्हः। स्यात् इति हरीति। स्वरूपपरेण यच्छब्देन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येति शब्दस्य समासः। ततः पूर्ववदिति। सुतिचात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वं
स्यादिति भावः भाष्यप्रयोगादिति। अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यमत्यर्थमिति। द्वितीयं संस्पनर्भावाच्चहिर्वचनं। प्रति शब्दसंबि
प्रपस्याद्दृ संह संप्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति। तत्रानित्यसमासे गुरुविशेषणानां तत्रिर्नैत्य स्यामहृते। आनुपूर्व्येणेति।
सा। भावः आनुपूर्व्यं बाह्मणादिन्वात्रयं चक्रेणायुगपदिति। अत्र केचित् युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं। युगपच्छब्दस्याप्यव्ययत्वात्। किन्तु चक्रेणो
इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः॥ ७॥ सहपूर्वाह्णमिति। साकल्यमव्ययीभावः। गुणीभूतेऽपीति। यदि सादृश्यस्य वृत्तिनो क्येतन तर्हि यत्र सादृश्यप्रधानमवगम्यते ॥ ८

द्व्यर्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे स्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः। अन्तरङ्गत्वादिति। इदानीमेतावान् प्रदेशः। अनेनात्र इति पाठवतो ग्रन्थप्रदेशस्य परिग्रहः। कृतस्तत्पदे पूर्वसमासाश्रित्वेन श
येनासावास्त्कत्वेष्यप्यनेभवतीति सावकाशत्वान्त्यथा युज्यते। मात्रीति। यद्यपि एतत्सूत्रमनिपातकं ग्रन्थे वर्तते सत्वलौकीयान्तो नित्यं समस्यते। न चैवमपि नासहेति प्रयोगो दुर्लभः
साहित्यमाचविवक्षायां तत्प्रयोगस्योपपन्नेः। अन्तनत्वविवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वात् प्रयोगं पश्यन्तेनमिन्यसुपरविग्रहो दर्शितः। यत्तु केचिदपि प्रत्येति प्रत्ययमात्रेण अप्रयोग
सर्वनेन चावि प्रहस्य पासोऽपि प्रत्ययान्तेन पक्षं तेन चेत्याहुः तत्र सद्गृहराद्द्रसांनवाच कृत्वा भावादंतत्वेस्यत्तु मुनयो मत्वा भावात् सहयुक्ते तृतीयापान्याप्यत्वाच्च। सुतरा मनीन्य
स्येवसार्थौ त्वत्रानत्वापिसाहित्ययोत्वान यान तत्तृतीयानेन समासं स्वीकृत्य रहतत्वरित्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च। अचेरंवो अन्तरपीतरस्य पोत्प्रत्ययस्यैव कल्पितत्वात्
सूनोक्तः। कृतेष्य घ्येत्रणि सर्वेरेस्त्रारे फलम्यत्यदृति वस्तु माणत्वात्तापी नेवरूपमितिविवक्षा सति सद्देहापनारस्येपयेत्यैवचकृत्ये विपरीतो व्याकरणं न म। अस्य सत्त्वाभा
चरेवसारस्य स्वनिपावंनश्रुति। यत्परिमाणमेषांते। यत्रेदेनेऽप्यरतिवत्तु पायावत्सो कर्षीति। यावदित्यव्ययं समस्यते। विग्रहस्तु नरित्यनेनेत्यस्य परविग्रहत्व मतन्ये

प्रतिना मात्रार्थे २।१।९ शाकस्य लेशः शाकप्रति। मात्रार्थे किं। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। अक्षशलाकासंख्याः परिणा। २।१।१०। द्यूतव्यवहारे
जयेऽयं समासः। अक्षेण विपरीतं वृत्तं। अक्षपरि। शलाकापरि। एकपरि॥ ९९ अववधारणेति किं। यावद्दत्तं तावद्भुक्तं। कियद्भुक्तं तावानावधारयतीत्यर्थः॥
सुतिना। सुपि तिङन्तवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति प्रत्ययवन्तुरा हरति। शाकप्रतीतित्यत्रारंभसामर्थ्यादव्ययमित्यमेव सुप्समस्तदितिचेदत्राहुः पुनः सु
नावेदेशामनन्यमहर्दिवामन्याशचिरिति ह्रति विशेषत्वप्रधानतार्थीना त्राद्रष्टव्ययानेव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन्। तथा चादिव ससलेशस्तृत्वाप्रतिरोधापनीन्य
मेदाद्ग्रहणं तं सभाव्येतेनिरस्तं प्रतीति। ननु लक्षणादीप्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यान् द्वितीयागर्भवाक्यमेव स्यान्न तु समासस्तस्य सावकाश
त्वेनैव वाक्यं प्रतिसिंचनी त्यादौ पत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान् मात्रार्थग्रहणाभावे लक्षणादावप्यनेन समासप्रसंगात्। वीप्सायामव्ययी
भावः पूर्वनिपातत्वेऽप्यन्यथासिंचनीत्यादौ पत्वाप्रसक्त्या कर्मप्रवचनीयविधानस्याचरितार्थत्वेन तत्सामर्थ्याद्द्वितीयागर्भवाक्यमपीत्युक्तं मूलकृता नाव्ययं विभक्तीति सूत्रे॥
अः। प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावे वीप्सायां घोतकत्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते। वीप्साद्योतकस्य प्रतिकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः सौकिकप्रयोगेनदापि प्रतिसचनं प्रतिस्यानमि

वीत्तानां विषयभूतानां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञानन्तु वीसाधीनत्वस्यैव। अन्यथा तु संज्ञासंप्रतिसिद्धिं चतीयचहिर्विचनेनैव वीसाधीनत्वे प्रतिशब्दस्य कृत्रिमपरासंबंधेनेत्कर्मो
।कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधान्न वलं नेत्यादि रिमनोरमाग्रंथस्य लक्षणेत्थंभूतेति सूत्रस्य लक्ष्य जलांजलिः स्यात्। ननु संज्ञाविधानसामर्थ्यसोपसर्गाणान्
र्थे प्रतीत्यादि भाष्यप्रयोगात्तेचेति रूपकार्यस्य मपि भवतीत्येवं तथा सत्येव यित्यादुः। परान् पर्यतोनविन्नुमाह। विपरीतं त्र तिमिति। पूर्वं जेयपचा हृतेन वान तृशपितस्य र्थे-
ोति। एकेन विपरीतं तत्र न मित्यर्थः। एवं द्विपरीत्यादि। विभाषा अपपरिबहिः इति योगविभज्य व्याचष्टे ॥ विभाषेति॥ इतः प्राचीनानां समासानां द्विगुभादिसंज्ञानामि
रणाभावाच्चित्यतं त्यापन एवं वसिद्धं न चास्ति गेनापि दृढयति एतदिति। नन्वेवं सुप्सुपेत्यपि नित्यं स्यादित्याशंक्य नौ तु पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः इति प्रयोगविरूप्येत। न
कित्व सूत्रेषु नित्यसमासयोः शाकपार्थिवादिषु तत्र नित्यग्रहणेन नार्थः। एतमपि सिद्धं भवति वाप्याम श्वो वाप्यश्व इति भाष्यकैयटोदाहरणम्। वाप्यश्व इति सुप्सुपेति स

भाषा २।१।११ अधिकारोऽयं। एतत्सामर्थ्याद्दैवप्राचीनानां नित्यसमासत्वं। सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः। अव्ययमित्यादिसमासविधानान्तज्ञापकात्
अपपरिबहिरंचवः पंचम्या २।१।१२ अपविष्णु संसारः। अपविष्णोः। परिविष्णु। परिविष्णोः। वहिर्वनं। वहिर्वनात्। प्राग्वनं। प्राग्वनात्। आङ्मर्यादाभिविध्योः
२।१।१३ एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः। आमुक्ति संसारः। आमुक्तेः। आबालं हरिभक्तिः। आबालेभ्यः॥ इतः संज्ञायामिति समभीसमास
बाल्किदुः प्रतिषेध इति। कोपि ग्रंथो विरुध्येतेत्याशंकायामाह। सुप्सुपेति त्विति। नन्वत्र किं प्रमाणमित्यत आह। अव्ययमित्यादीति। सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे अव्य
यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः। एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वाद्वाहुरिव वामन इत्यादि सिद्धं। इवेनेति वार्त्तिकं तु पराणि
त्रपरूपेनेन यापि सुप्सुपेत्यत्र नमेव नित्यापिकारे स्यादिति नमिति कैयटः। एवं स्थिते इव वामन इत्यादि लोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य च शेषविषयत्वं कल्पयंत
ः। इवेदं त्वपि तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात्। जीमूतस्येव नित्यत्र हि व्यहूवैः समासाभ्युपगमेपि नैतिरिरेध्यंसम्सैवपाधानत्। एतन च मनोरमायां स्थितं। अपपरिबहिः। अप
पंचम्या हूः परिभिरिति। पंचमीविहिता च न तु तरपरयोगे पश्य त्यागुरित्यादिना विहितैव तेनात्र पंचम्येति ग्रहणं वहिर्योगे पंचमी भवतीति ज्ञापनार्थं। ज्ञापकसिद्धं
चेति करस्येकरयो वहिरित्यपि सिद्धमाबालमिति। आ परमाणोरा च भूगोलकमिति किरणावलीप्रयोगस्तु माङादिकः। समासमध्ये च शब्दप्रयोगास्सं

नाचिन्हं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरस्तत्राह। चिन्हत्वाचिन्हेनेति। रुद्धाभिमती लक्ष्यलक्षणभावं आभिमुख्यं चेत्युभयं द्योतयत इति फलितं। अग्निमभि। अग्निप्र
भिरभागे। लक्षणेत्थंभूतेत्यनेन च अभिप्रती कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया। लक्षणेनेति किं। स्रुघ्नं प्रतिगतः। स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः। अत्र हि स्रुघ्न
तु लक्षणं। आभिमुख्ये किं। येनाग्निस्तेन गतः। येन यथा अग्निर्गतस्तेन गत इति प्रतीतेर्भवति गमनस्याग्निर्लक्षणं आभिमुख्यमप्यस्तीति येन तेन शब्दयोरग्र
भासः स्यात्। आभिमुख्ये किं। अभ्यंका गावः। प्रत्यंकाः। अभिनवः प्रतिनवश्चांकः आसामिति बहुव्रीहिः। अंकोऽत्र भवति गावां लक्षणमाभिमुख्यं तु ना
नूतनस्य गतेऽत्र अव्ययार्थप्रधान्येऽव्ययीभावस्यौचित्यादनयोरिह प्रसंगः। अत्राहुः। इह मकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदं। तेन
वं स्येन हिमुनिर्व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति। अनुर्यत्स। यदिति समयायोगे द्वितीयेति भ्वनयति। यंपदार्थमिति। यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः। लक्षणेन

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये। २।१।१४। आभिमुख्यद्योतकौ अभिप्रती चिन्हवाचिना सह प्राग्वत्। अभ्यग्निशलभाः पतन्ति। अग्निमभि
लक्ष्याग्निं अग्निमभि। अनुर्यत्समया २।१।१५ यस्य पदार्थसमयाद्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः। अनुवनमशनिर्गतः। वन
स्य समीपं गत इत्यर्थः॥

तदुत्याह। लक्षणभूतेनेति। चिन्हवाचिनेत्यर्थः। अव्ययं विभक्तीत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रं   तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यं
नोरसामर्थ्यं स्थितं। अत्र वदंति। वनस्येति षष्ठी इह दुर्लभा कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयापादुर्वीरत्वात्। तत्सामर्थ्यान्नसमयाशंकामीति तत्समासबाधेन प्रसक्तेऽप्यस्ति विभ
त्वाप मनुः सामीप्यमात्रद्योतको न लक्ष्यलक्षणभावस्येति वाच्यं। लक्षणेनेत्यनुवृत्तिवैयर्थ्याच्चैवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यं। लक्षणेन्य
त्र पदाभावादग्निमभि अग्निप्रतीति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधाच्चातोऽत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यं। वनस्य समीपं गत इति मूलस्य विवरण
तु लक्षणभूतस्य वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति। अन्वितिकिं ग्रामं समया। यत्समयेति किं। वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्। लक्षणेनेति किं। अनुवने।
पक्ष अभिनिवदत्र नित्यमव्ययीभावः॥   ॥   ॥

।इहानुरित्यनुवर्त्यं स्याद्यन्यैकं तृतीयान्तं तेन विपरिणामप्रयासः स्यादिति । अनुनेति । लक्षणभूतेनेति लक्षणेनेत्यनुवर्तनादिति भावः । अनुगंगमिति । इह पामोर्लक्षणत्वं चानुग
त्वन्ततसमासार्थः । अतएव वाराणस्या सामानाधिकरण्यं । एवं स्थितेफलितमाह । गंगादैर्घ्येति । वाराणसीति विवरं चान्तर न श्वयतनः । श्रेष्ठोरुकं । अनः । कीर्त्यंगेज्ये शेके मानुस्य
दृशोतितिरूढ्रभसी । तस्मान्तूरेभवा । पञ्चरभवश्चेत्याय । आदिसूत्रि । पूर्वपदान्तस्ता यामिति पतन । गंगा पाञ्चन्नितित । समासाभावपक्षे प्राशुक्तरीत्यागामभिलिप्सु चार्हो यैम
तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । चकारएवकारार्थी । तेनैषां इत्यन्तरं न भवतीति । परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः । तिष्ठद्गु इति । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । प्रथमासमानाधिकरणे ग चाद
भवन्राहं । इहशत्रादेशइति । इत्यादीति । आदिशब्देन सल्लेप व स्तलेपुंस । स प्रम्यान्न पुल्लुक् । स्तूनपद्वं । त्वूयमाने पूर्वमित्यादि दिप्राह । पारे मध्ये । निपातनेन इति यत्र सप्तम्य
भवति तत्र यथैकोऽपात्तेन निपातनेन । सप्तम्यर्थे संभवेत्तु तत्पुरुषे इति च हलसमिति । चहुत्न्यदृष्टासत्तु कापि सिद्धेरतो न सप्तम्यर्थीभाव सूत्रेना पपं चम्यन्तं गृहाहरति । पारे

स्य चायामः । २ । १ । १६ । यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिते
त्यर्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ । एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवं । इह शत्रादेशः पुंवद्भा
वविरहः समासान्तश्च निपात्यते । पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ । पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे ष
ष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गामध्यात् ॥ महाविकल्पेन वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् ॥ गङ्गायामध्यात् ॥ ६ ॥

नि । महाविभाषयेति । ननु पवादे ऽव्ययीभावे महाविभाषया विकल्पितेपशेत तद्रु त्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्ततेत स्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेनैव कल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यम
तीति सिद्धत्वेनाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत् । अत्राहुः । महाविभाषया एकार्थीभाव संपाक्षिकत्वे विवक्षिते यदा एकार्थीभावस्तदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते प
समासस्समावेशार्थमिहवाग्रहणं । वेदे सामर्थ्यमिके इति पक्षे तु देतानपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यत्वाधे प्रसक्तेन पाठादिर्विकल्प्यते । तथा चा
वेविकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्सस्यापि वैकल्पिकत्वा द्वाक्यमपि सिध्यत्येवं तथापि पञ्चोन्नगोपवादेन महाविभाषया विकल्प्ये तेन चापवादेन मुक्तेपुनस्स
र्गेनेरति तापनापेदेतेन पूर्वोक्तापक्षस्यैकदेशि समासेन मुक्तेपष्ठीसमासोन भवति रहस्यापत्तंदा विरिहम न्यतरस्यामुक्तेश्च पतन भवति । किंतु भपत्र वाक्यमेवेति ॥ ९ ॥

वंश्येन। वंश्यः संतानस्तत्र भवो वंश्यः। द्विगा विद्यया तद्द्विमुनीति। पाणिनिकात्यायनौ। त्रिमुनीति। तौ द्वौ पतंजलिश्चेति त्रयो वंश्याः। व्याकरणस्येति संबंधे षष्ठी। स्वपदार्थे
पूर्वनायं समासः। पूर्वान्तन्यायस्यार्थं प्रधानत्वे। श्रोत्रेयो मुनयो न वंश्याः सन्ति तत्राह बहुव्रीहिरिति त्याहुः। त्रिमुनि व्याकरणमिति पदद्वयेन बहुव्रीहिणा मुनयः प्रवक्तारो
नेरेक्तः पृथिविशेषो त्ययेनेति भावः। वस्तुतस्तु नामकैर्नाभिप्रतीतिस्तत्रैवाभिमुख्यमुपहृणाद्बहुव्रीहिविवक्षे प्रत्ययौ भावे भवतीति द्विमुनिव्याकरणमित्यादि सिद्धमिति
। जन्मनेत्युदाहरति। एकविंशतिभारद्वाजमिति। एकविंशतिभारद्वाजवंश्या इति विग्रहः। ननु भरद्वाजाद्गोत्रापत्ये यञ्जेति लुक् स्मात्प्रोति। न च वर्णंपदानां स्यात्
कत्वविशिष्टा यौनरोपसंक्रमाल्लुगभावइति वैपरीत्यमाददन्तेयं। इति प्रवेशाल्लुगेव प्राप्नुवन्नेतत्रस्य लुकोऽनुप्रवृत्तेरिति न्यायात्॥ चायमर्थस्तात्कुत्सगार्गीकुमारभेत्यपिन
प्रत्याहुः॥ भाष्यकारप्रयोगात्तेन लुगभावो न चैवाध्ययनेति॥ एतच्च तत्त्वेऽपि सप्तम्याविति सूत्रे शब्दकौस्तुभे स्पष्टं। नदीभिश्चा तत्त्वसमासं ज्ञानशास्त्रेन द्वग्रणे बहुवचननिर्दे

संख्या वंश्येन।२।१।१९। वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च तत्र भवो वंश्यः। तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते। द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि। व्याकरणस्य त्रि
मुनि। विद्यातद्वतामभेदविवक्षया त्रिमुनिव्याकरणं। एकविंशतिभारद्वाजं। नदीभिश्च।२।१।२०। नदीभिः संख्या प्राग्वत्। समाहारे चायमिष्यते।
सप्तगङ्गं। द्वियमुनं। अन्यपदार्थे च संज्ञायां।२।१।२१। अन्यपदार्थे विद्यमाने सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायां। विभाषाऽधिकारेऽपि वाक्ये
न संज्ञाऽनवगमादिह नित्यसमासः। उन्मत्तगङ्गं नाम देशः। लोहितगङ्गं। समासान्ताः।५।४।६८। इत्यधिकृत्य॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्वर्थस्य। न च तत्त्वसमासः संभवति अन्तरङ्गत्वाद्विनापि समासेन केवलविशेषणत्वात्सदर्थं किंतु सामान्यशब्दोऽपि तेन पंचनदं सप्तगोदावरमिति सिद्धं॥ गोदावर्यौ
ति वक्ष्यमाणेन समासान्तो न। चकारेणायमर्थोऽनुकृष्यत इत्याह समस्यते। स्यादेतत्। पूर्वसूत्रे एवास्यायं न पूर्वकाले कस्मिंश्चिदेवापकृष्यतां तेन वृक्षनदीत्यत्राव्ययीभा
वपनत्स्य नदीपौर्णमासस्येति टचः प्रसंगः। समाहारे तु परत्वाद्द्विगोरेव स्यादित्यत आह। समाहारे चायमिष्यते। एवकारार्थश्चकारः एवं च द्विगोरपवादोऽयमव्ययी
भावः स्थितः। अन्यपदार्थे च। संज्ञायामिति निवृत्तं नदीग्रहणमनुवर्तते तदाह। सुबंतं नदीभिः सहेति। अन्यपदार्थे इति किं कृष्णवेण्यां शेषानवगमादिति। सप्तम्यर्थे तत्पुरुषः
व्यानत्यापसर्गे इति कर्मण्यण्। संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः। अन्यपदार्थे न वगमादिति तुनोक्तं॥ पञ्चम्यादिपदांतरसमभिव्याहारे तान्यपदार्थप्रतीतिः

व बहुव्रीहिर्नित्यसमास इति भावः। सुराज्यां किं। अतोऽग्रं गोदेशः। अव्ययीभावे ऽसाधारणान्तसमासोनानाह ॥ ९६ ॥ अव्ययीभावसंज्ञे शरत्प्रभृतिभ्यः पर्यायेषु
ना द्विपतङ्गप्रभृतिग्रहणं कृतं ॥ इत्यसादिति ॥ राजाह: सखिभ्यश्च इत्यत एव जनुपनैते इति भावः॥ समासान्तः इति। समासस्य समासार्थे न चरमा
दन्यपदः ॥ तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम सिद्धोऽत्यव्ययीभावस्यावेतननत्वात् त्रिपुरीत्यादौ तु अन्यत्र पूर्वपूर्वत्रोपनामग्रउन
इगुः सिद्ध्यामिति सूत्रेऽपि गोभिरिति निर्दिष्टत्वात्तिवोऽप्य। प्रतिनिपातामिति। लक्षणेनाभिप्रतीतिसकसमासः। नैपातुनुविपाट् सिद्ध्या मित्यत्र
अन्यत्रपरूपं नासेऽधामपर इति विकल्पो प्राप्तेनित्यार्थं पाठः ॥ इह जरायामानरस प्रतिपरेतिच इत्यंगणसूत्रे। उपजरसमिति॥ जरायाः समीपमित्यर्थः॥ परस्येति च
अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः।५।४।१०७। शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तो ऽव्ययीभावे। शरदः समीपमुपशरदं। प्रतिविपाशं। शरद्। विपाश्।
अनस्। मनस्। उपानह्। दिव्। हिमवत्। अनडुह्। दिश्। दृश्। विश्। चेतस्। चतुर्। त्यद्। तद्। यद्। कियत्। जराया जरस् च। उपजरसं॥ प्रतिपर् स
मनुभ्योऽक्ष्णः। पथस्येति च। प्रत्यक्षं। अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः। परोक्षे लिटीति निपातनात् अस्योकारादेशः
परोक्षमित्यादि तु अर्शआद्यचि। समक्षं। अन्वक्षं। अनश्च।५।४।१०८। अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात्। नस्तद्धिते।६।४।१४४। नान्त
स्य भस्य टेर्लोपस्तद्धिते। उपराजं। अध्यात्मं॥ ९८ ॥ इद्यतद्धितनात्र स्थितेरकारलोप इति भावः। प्रत्यक्षमिति॥ वीप्सायां पर्यायार्थेन समासः॥
अभिमुख्यमित्यर्थे चत्सपेनाभिप्रतीतिवा समासः॥ अक्ष्णः परमिति॥ अविषय इत्यर्थः॥ इन्द्रियविषये ऽक्षिशब्द इति पञ्चपरः॥ अन्यथा घटितसमुदायस्य
व्ययीभावो विधायक सूत्राभावादित्याशंक्याह विधानसामर्थ्यादिति। समक्षमिति। अक्ष्णोः योग्य। अन्वक्षमिति। अक्ष्णः पश्चादित्यर्थे अव्ययीभावः। नस्तद्धिते नरस्यन
मपि कृते विशेष्यते। विशेषणेनतु रनविधिरित्याह। नोतस्य भस्येति॥ ननु परत्वाज्जन्मिन्यत्रन स्तद्धितेति इत्यर्थः। अव्ययानां भमात्रे टिलोपे नैव सिद्धे नचास्य
नित्यं पर्याप्तमितिवाच्य॥ अव्ययीभावसंज्ञा पाउपजीव्यत्वेन पूर्वभागस्याव्ययत्वानपायात्। अत्राहुः॥ भाष्ये तु उपसर्गस्य रोपचारे मुख्यस्यैव कार्यं
व्ययीभावस्यान्यसंज्ञा विधानान्न दोष इति॥ पुनः चैवतत्। अन्यथा उपशरदमित्यादो टिलोपः प्रसज्येत। अध्यात्ममिति। आत्मनि अध्यात्मं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः

सकादेपेनपुंसकग्रहणमव्ययं तस्य विशेषणं नाव्ययीभावस्य व्यभिचारादित्याह। अव्ययं ते पाक्षीणमिति। अव्ययेनेन चाव्ययीभावविशेषणात्प्रदेशेन विधिरित्याहतत्रं नौ
उपचर्ममिति। रथचित्रापोः इन्नान्तस्य भावत्वा। नदीपौर्ण। इह ह्रस्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः॥ पौर्णमास्याग्रहायण्योः इत्यनयोर्ग्रहणात्। उपनदीति। टेजभा
सकृद्रह्मः॥ अन्यत्र्यान्तकते॥ इति प्रथमतुरुष्यैः इदं विकल्पकथ्यते। परमार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते गृह्णाति गणोऽतिम्ह स्वभावात्प्रतिरोधात्॥ तत्र हि नदी
नदी विशेषणां गंगायमुनादीनां ग्रहणमात्रकथनात्त्मभृति पुनिपाद्रः शब्दपाठान्तिसमाहिते॥ न चेदं भाष्ये नदीपौर्णमासी ग्रहणस्य टचः पाक्षिके नसंगच्छ
ऐतत्पानत्वाद्रसोपपत्तेः॥ अत एव सेनकग्रहणमुत्तरत्रार्थवत्॥ कैयटस्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य शत्रिपर्थ्यकथ्यं चिन्त्यमिति अनेन वानिति॥ पूजार्थमिति
नपुंसकादन्यतरस्याम्।५।४।१०९। अन्नन्तेयत्तत्पौरुषमनादव्ययीभावाट्टज्वास्यात्।उपचर्मम्।उपचर्म॥ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः
॥५।४।११०॥ वाटच्स्यात्।उपनदं।उपनदि।उपपौर्णमासं।उपपौर्णमासि।उपाग्रहायणं॥उपाग्रहायणि॥ झयः।५।४।१११। झयन्ता
दव्ययीभावाट्टज्वास्यात्।उपसमिधं।उपसमित्।गिरेश्चसेनकस्य।५।४।११२। गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टज्वास्यात्।सेनकग्रहणम्पूजार्थं॥
उपगिरं।उपगिरि। इत्यव्ययीभावः।तत्पुरुषः।२।१।२२। अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः।द्विगुश्च।२।१।२३। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात्। इदं सूत्रम
कुंशकं॥ संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठितव्ये चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशोऽस्य सुवचत्वात्॥ समासान्तः प्रयोजनं। पञ्चराजे॥ ॥ ॥ ॥
न्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पः सिद्धेरिति भावः॥ इत्याव्ययीभावप्रकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति॥ न चैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायतास्यादिति वैश्यामोक्ति
पापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधायकत्वाद्द्विगुसंज्ञाविधानेन चकारपठनमंतरेणापि पर्यायत्वसिद्धेः।नापि हैम्यत्याग्यसद्भाव्यत्वंत्रातिप्रसंगः शंक्यः॥ न
तरपरे इति सूत्रमनुवर्त्य तेन द्विगोरर्थस्य यन्तोक्तिविधः संख्यापूर्व इति न्यायस्यानान्॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह॥ समासान्त इति॥ टेजाद्यविधयर्थः॥ न्यायविद्
तत्पुरुषसागुणैरिति चिह्नं गौरुत्तममिति वेष्य॥ पंचराजमिति॥ समाहारद्विगौराजाहःसखिभ्यष्टजिति टच्समासस्यैवायमंतावयवेव इति उत्तरपदस्थानकारांत न
ते स्त्रीत्वाभावः॥ समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु कारांतोत्तरपदत्वेऽपि पात्रादित्वात्॥

...ध्यं। काशिकायांतु पंचरात्रीत्युदाहृतं। स काश्चित्कोपपादयितिह्रस्वत्ः। अत्र केचित्। पात्रादिषु कल्पने मानाभावात् पंचरात्रीतिकाशिकोक्तोदाहरणमपि सम...
...हुः॥ ९॥ द्वितीया श्रितातीत। श्रयादीनां गतिविशेषवाचित्वात् पर्यायकर्मकेतिकर्तरिक्तः॥ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमित्याशयेनाह। द्वितीयांतमिति। श्रितादि...
[illegible]
...पादानपूर्ह्य। नहि ख इत्यस्य द्वितीयांतत्वं गम्यादीनां यद्यंतत्वं वा संभवति। स्मादेननन। द्वितीयांतस्य श्रितमहतिकसुबंतेन समासे कार्यश्रितेयो नसिध्येत्। श्रितश...
...तः सुपिकाद्वश्रिताकाद्वश्रितेतिसमासे श्रिताशब्दस्यैवदर्शनतस्मात् ततः स्त्रीभोदृशितितद्धितकाद्वश्रित्येयदृतिस्यात्। गतिकारकोपपदानामितिसुबुत्पत्तेः प्राकृदंते...
...तुश्रितानंतस्यपवंतत्वादिष्टं सिध्यतीति चेन्मैवं। प्रधानस्यो प्रत्ययेनतदादिनियमाभावेनकाद्वश्रितेप्रसक्तिवारणात्। नच कदाचित् श्रिताशब्दादपिटकुत्स्यादिति...
द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः। २।१।२४। द्वितीयांतं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते वा। तत्पुरुषः। कृष्णं श्रितः। कृष्णश्रितः॥
...ः खमतीतः। दुःखातीतः। गम्यादीनामुपसंख्यानं। ग्रामंगमी। ग्रामगमी। अन्नंबुभुक्षुः। अन्नबुभुक्षुः। स्वयं क्तेन। २।१।२५। द्वितीयेतिनसम्बध्यते:
...ण्यत्वात्। स्वयंकृतस्यापत्यं। स्वायंकृतिः। खट्वा क्षेपे। २।१।२६। खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायां। खट्वारू...
...ढो जाल्मः। नित्यसमासोऽयं। नहि वाक्येन निन्दा गम्यते। सामि। २।१।२७। सामिकृतं॥ ९ अयं जहत्स्वार्थायां तु नो श्रिताशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्ययोग।
...न। अजहत्स्वार्थायामपि नदोषः। समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथा सुंदरदुहितुरपत्यं सुंदरदौहित्र इत्यापत्ते वितिदिक्। हल्म...
...ति। नलोके नियमेनिपेपः। कृष्णंश्रित इति। प्रथमानिर्दिष्टमिति द्वितीयांतस्य पूर्वनिपातः। यद्यपि द्वितीयाश्रितेत्यादौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पिसमासविधायके प्रथमा...
...मुपसर्जनमित्युक्तमिति नास्यतिप्रसंगः। नन्वेवमव्ययादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थमव्ययंविभक्तीत्यादिना समासविधानस्यावश्यकत्वात् सुप्सुपेति समासस्यानि...
...मागुरुत्वापकं नसंभवत्येव तथाचाव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे सुप्सुपेति समासप्रवृत्त्या अपथिक्लोः परिविक्लोः हल्मंश्रितः तत्पुरुषस्य...
...महत्वाख्यानिनकिंचिद्वेरं चिंतनीयमित्याहुः। पुनः समासविधानं न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं न स्यात्प्रकारांतरेणापि सिद्धेः तथा हि॥ प्राकृडारात् समासः तत्पुनं तरं।

निर्दिष्टमुपसर्जनमेकविभक्ति चापूर्वनिपातमिति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनं संज्ञा सिध्यत्येव विभक्त्यर्थादिषु
मव्ययं [illegible] संज्ञापि सिध्यतीति पुनः समा
सार्थं सूत्रं ज्ञापयति। नन्वव्ययं विभक्तीत्यादीनां समासे विधायकत्वे सिद्धे भयदुःखानेन तस्मात्। न चैवमानं न पश्याम इति चेन्न केचित्तु उक्तरीत्यैवोपसर्ज
संज्ञासिद्धौ प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभार्थं तेनाव्ययीभावसमासविधायकत्वं सिध्यतीति। अथवा
समाससंज्ञानित्यत्वे व्याकरणे प्रथम एव प्रमाणं। अन्यथा सिद्धिः नित्यसमासयोरिति वार्त्तिके नित्यग्रहणेन नार्थः। इदमपि सिद्धं भवति व्याख्यामस्त्वेवाव्यय
भागुक्तभाष्यके घट ग्रंथस्य सामंजस्यापनेरिति दिक्। ननु कुलस्थितिरत्नसहकृत्यकर्मकथ्यप्रणाकर्त्रे निवार्थः। स च कुतः स्थितो येनेति कर्मणि क्तांते नव
णापि सुलभ इति किमनेन समासारंभेणेत्येवं। बहुव्रीहौ। स्थितकृतमिति निष्ठांतस्य पूर्वनिपातप्रसंगात् शेषाद्विभाषेति समासांतः कप् प्रसज्येत
त। दुःखार्तो न इति। अतिपूर्वकाद्गिरः कर्त्तरि क्तः। अवशिष्टान्यप्युदाहरणान्युक्तानि। कूपपतितः यद्यपि तन्निपतितरिद्रीणिभ्य इति विकल्पितेन तूना
विभाषेति इत्येवेवनभाव्यं। तथाप्यत एव निपातनादिडित्वात्क्तः। वसुन्त्सुत्रुगत्यर्थेषु पठितस्य पतगतौ चेत्यस्याप्यणेन पतितः सिध्यति
भाषेत्यत्रैका च इत्यत्र वृत्तौ सर्वसंमतत्वात्। ग्रामगतः। गुहितानात्ययः। अत्यासीत्यति क्रामन्सोपि गतिविशेषएवेति कर्त्तरि क्तः। आदिकर्मणि क्तो वा
यः। सुखप्राप्तः। दुःखापन्नः। गम्यादीनामिति। गम्यादयश्च प्रयोगतो ज्ञेयाः। ग्रामगमीति। गमेरिनिरिति औणादिकइनिः सच भविष्यति गम्यादय इति भ
लो व्यकेनो रिति निषद्यते निषेधात्कर्मणि द्वितीया। अयोग्यत्वादिति स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थ कस्य कर्तृत्वेन पादद्वितीयांतत्वानुपपत्तिरिति भावः। खार्थे ह
। असति समासे कार्त्तिरिति स्यादिति भावः। खट्वारूढ इति। जाल्मः समीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः। वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वा सेव्या। ब्रह्म
भूमिशयनार्हापि यः खट्वामारोहति स जाल्मः। रूढश्चायं तेन खट्वामारोढुमावानिषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोपि खट्वारूढ इत्युच्यते। अत एवाह। नित्ये
ति। सामि। सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः॥ ॥ ॥

हुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः। कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः। ननु कालाश्चात्यन्तसंयोगे इत्येव सुकेनेति निष्ठन्तं नार्थो
गेनेत्यत आह अत्यन्तसंयोगेनेति। मासप्रमित इति। माङ् माने। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि। शुक्लप्रतिपच्चन्द्रेण नात्यन्तसंयोगः। मुहूर्तमिति। मुहूर्तव्यापीत्यर्थः। कालाध्व
संयोगादिति। द्वितीया तृतीयानन्तरं श्रुतेति। सोऽन्यादिति [illegible]
णो। तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेनेति। तत्कृतेनेत्यत्र चकारात्तृतीयान्तार्थेत्यादिना अर्थशब्देन चेति। सोऽपि स्वतन्त्रं निमित्तमिति भावः। नन्वर्थेन समासे
वीशब्दो ग्रहीष्यते किमत्र वचनग्रहणेन। अत आह। गुणमुक्तवान् गुणवचनः। कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्तरि ल्युट्। गुणमुक्तवान् यो द्रव्यमुक्तवान्स गुण

नाः। २।१।२८। क्तेनेत्येव। अनत्यन्तसंयोगार्थमिदं वचनं। मासप्रमितः। प्रतिपच्चन्द्रः। मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः। अत्यन्तसंयोगे च। २।१।२९।
लाइत्येव। अक्तान्तार्थं वचनं। मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखं। तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन। २।१।३०। तत्कृतेनेति तु प्रतृतीयाक्तं तृतीयान्तकृती
र्थकृतेन गुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत्। शंकुलया खण्डः। शंकुलाखण्डः। धान्येनार्थो धान्यार्थः। तत्कृतेनेति किं। अक्ष्णा काणः।
र्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः। २।१।३१। तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत्। मासपूर्वः। मातृसदृशः। पितृसमः। ऊनार्थे माषोनं
र्षणं। माषविकलं। वाक्कलहः। आचारनिपुणः। गुडमिश्रः। आचारश्लक्ष्णः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं। मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ
इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात्। गुडसंमिश्रा धानाः। अवरस्योपसंख्यानं॥ मासेनावरो मासावरः॥ वचनकेन एतेन पादयमिति गुणमात्रनिर्देशेन समासेन

गुणश्चात्र सत्त्वे निविशते पैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादि तस्य तत्कृतत्वासंभवादिति। शंकुलया खंड इति। करणे च तृतीया। खडि भेद
ने इत्यस्माद्धातोः घञि निष्पन्नोऽपि खंडशब्दः क्रियारूपापन्ने गुणे वर्तते तथाभूतमनर्थलक्षणापातादिति द्रव्ये वर्तत इति गुणवचनो भवति। धान्येनेति। करणे च तृतीया अर्थ्यते
प्रयोजनं। कर्मणि घञ्। अर्थ्यत इत्यर्थः। अभिलाषो वा भावे घञ्। अर्थशब्दस्य रूढत्वात्तु धान्येनेति हेतौ तृतीया कर्तृकरणे कृतेत्यनेन न गतार्थत्वं शंकैवात्र नेति रूढ
नागमपरस्य एव श्रेयान्। तत्कृतेनेति किमिति। कर्तृकरणे कृतेति सिद्धमिति प्रश्नः। एतयोर्गुणवचनेन चैतत्कृतेनेत्येव नियमार्थमिदमित्याशयेन तत्सूत्रदाहरति। अक्ष्णो

ाकारणत्वं कृतं किंतु कर्मादिनैवेति भावः। तृतीयाविहितयेनांगविकार इत्यनेन। क्षणइति कृता निमीलनमुच्यते। गुणवचनत्वं तु कृदन्तो। खंडशब्दस्यैवास
।गुणवचनेनेति किं। गोभिर्वपावान। गोसंबंधिदध्यादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यर्थ। क्रियमाणकृतत्वं नास्ति गुणवचनेन। एवं मुहूर्त। इह समासप्रसंगाभावो यो ग
स्यादिति तृतीया। अन्यपेगोनानग एव वचना हेतावितिविधानात् तृतीया। इह सुखशब्दश्रवणमन्यर्थं एवदीर्घसमासेन गतार्थत्वात्। न च तेन तु रूपेन तु रूपार्थं तृतीयेति पूर्वप
ति स्वार्थमिदमिति वाच्यं। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये इति सूत्रेण तत्सिद्धेरिति मनोरमायां स्थितं। विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुनप्रकारकं वो
तीयासमासोऽप्याचप्यकरोति तन्न्यैः पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात् तृतीयासमासोपि सिध्यतीत्यपरे। कृतार्थेति। पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समाससोऽप्यकृतत्वादिति अर्थप्र
भिधेयपरं। तत्तोन शब्देनैव संबध्यते नन्तु पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथग्ग्रहणादिति भावः। मिश्रं चेति पदार्थं धैनैकार्थ्ये संपि स्त्रामप्रयुज्यमानो। मिश्र

तृकरणे कृता बहुलं। २।१।३२। कर्तरि करणे च तृतीयान्तं कृदन्तेन बहुलमुक्यान्त। हरिणात्रातो हरित्रातः। नखैर्भिन्नो नखभिन्नः। कृत्त्वग्रह
तिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणान्नखनिर्भिन्नः। कर्तृकरणेति किं। भिक्षाभिरुषितः। हेतावेवा तृतीया। बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं तेन
त्रेण लूनवानित्यादौ न। कृतेति किं। काष्ठैः पचतितरां॥ ९ कर्तृउपसर्गरहितौ नो दातरतीति सूत्रार्थः। अवरस्येति। अनुव्याचक्षते कृतार्थेनेन सिद्धत्वादि
वा। न चावरशब्दस्यैकार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं। सप्रस्थावरः सत्रमाशौ रात्रिनिशुतीयस्य च्यानुकरणानुजवरापोदितिसूत्रेचनतत्सिद्धेरिति कर्तृकरणे। समाह
अनमीत्याशयेनाह कर्तरि करणे चेति व्याचक्षते केचित्॥ ॥ कर्तृकरणे इति॥ प्रथमाद्विवचनं तृतीयया विशेष्यते। विशेषणेन तदन्तविधिः तेन तृतीयान्ते कर्तृ
करदंते न समस्येतेइति व्याख्यान्तरमित्याहुः। सर्वोपाधीनि। कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तमपि बहुलग्रहणात् क्वचिन्न समस्यते क्वचित्तु विभक्त्यन्तरमपि संमस
ग्रहणादेवेत्यर्थः। समासाभावं प्रदर्शयति। दात्रेण लूनवानित्यादाविति। आदिशब्देन दात्रेण छिन्नवान् हस्तेन कुर्वन्नित्यादि ग्राह्यं विभक्त्यन्तरमपि समस्यत
दाहरणं तु पादहारकः। गलेचोपकः। ह्रियत इति हारकः। बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल्। पादाभ्यामित्यपादानपंचम्यन्तस्य समासः। चुपमंदायां गतौ हेतुमण्णिजन्ता
ण्वुल्। अस्मिन्नर्थे मस्तकादित्यनुक्त। कर्तृकरणयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः॥ सुपेत्यधिकारान्निर्दिष्टेन तु नाम्निः॥ ९

त्याश्रयेण प्रवृत्तिः। ननु किमिति दूतरस्तु निङ्के न प्रकृतिकृताहितां न प्रकृतिकृसुवंतेनासमासः स्यादित्याशयेन प्रत्युदाहरति काकैरिति॥ ३४॥ कृत्यैरधिकार्थ
मेव प्रपंचोयं न तु नियमार्थमित्याहुः। काकपेयेति। शक्तिलिङ्गनिशाकार्यैः कृत्यः पूर्णोदकत्वात् स्तुतेः काकैरपि पातुं शक्यैति स्तुतिः॥ अल्पतोयत्वेन निन्दा
[illegible]
मरः। व्याख्यानावेद्रूपग्रहणं न तादृशसंस्कारके त्यादि। भक्ष्येण। खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं। खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं तद्भक्ष्यमित्यर्थः। यथान्न
गुणरंजेन सचभक्ष्येन रूपेणैव प्रयोगात्। अन्नसस्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः। गुडधाना इति। ननु धानानां प्राप्ते कं विभक्ता यवपत्नाभावात् कथमेनदुदाहरणं संगा
रपिकार्यवचने। २।१।३४। स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तृकरणे चतृतीया प्राक्तेस्सहप्राग्वनुत्वान्धेव्वन्तरणं॥
कपेयानदी। श्वलेह्यः कूपः। अन्नेन व्यंजनं। २।१।३४। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत्। दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदनः। इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा
सामर्थ्यं भक्ष्येण मिश्रीकरणं। २।१।३५। गुडेन धानाः। गुडधानाः। मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यं। चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः। २।१।३६॥
चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाः अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत्। तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात्। यूपाय दारु। यूपदारु।
हरणाय स्थाली। अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः। अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यं। द्विजायायं द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः। द्विजा
र्थं पयः। भूतबलिः। गोहितं। गोसुखं। गोरक्षितं॥ चतुर्थीति। तदर्थेत्येतत् तदित्यनेन सर्वनाम्ना प्रकृतत्वात् सुबन्तस्य प्राधान्याप्तौ परामृश्यते इति तेषु वक्तव्यं तदुपपत्तेः।
र्थीति तदर्थं। तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते अन्यथा ग्रहणान्तरं न प्रहणं चतुर्थ्यन्ते न सामर्थ्यात् तदर्थी लक्ष्यते इत्याशयेनाह। चतुर्थ्यन्तार्थीयं यदिति। चतु
र्थ्यापमूपादेयस्तद्वाचिन दारु इत्यनाचतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः। बलिरक्षितग्रहणादिति हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थीचाशिषीति निस्यतार्थ्या।
र्थीसंभवादिति भावः। ननु चतुर्थीचाशिषीति विहितायाश्चतुर्थ्यन्तस्य समासेन भवति। समासादाशिषोः न पगमादिति केचिदाहुः इति कैयटेनोक्तं न्यायेन तु
सुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवत् ज्ञापकमेवेति चेद्वक्तव्यं। वाक्यार्थाय हितं ब्राह्मणाय हितं गोहितं। गोसुखमित्यत्र तादर्थ्यचतुर्थ्यंतेनापि समासः सौकर्य

3०५

रार्थ्यं चतुर्थी हितयोगे चेति वार्त्तिकाच्चतुर्थी तदर्थेत्यादिना हितसुखाभ्यां समासविधानात् ज्ञापनाद्यसंभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति तु स
ह: यूपायेति तादर्थ्ये चतुर्थी। एवमग्रेऽपि यथासंभवमूह्यं। अन्यथा साधस्यदति। एतत्सर्वं भाष्यकृतोक्तं। नन्वेवं रंधनाय स्थाली त्यत्रापि चतुर्थीसमासः स्यादेवेति प्र
तिभावस्य वानियमो निष्फलस्य ननु च स्वरविशेषः। चतुर्थी तदर्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिभावस्य एतेष्यमाणत्वात्। अत आहुः। संबंधनमात्रार्थं न ह
नोक्तनियमसाफल्यात्मदोषः। अत एव मानमेव तदेव भाष्येन माषाणामश्वीयान्राशरथाय मेथिमित्यादिप्रयोगा अपि इदमेव विसम्भवेनेन निर्वाह्याः। एवं च पूर्व
सूत्रे सहयग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकी त्यवधेयं। यावद्बोपक्रन्तवेलस्रुणस्यतत्रापि सुनादिति। अयैव नित्यत्वेति। अन्यथा नितिभा
कारान्तस्येत्रिजायार्थ इति प्रयोगः स्यादिति भावः। विशेष्यलिंगता चेति वचनाभावे लर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात्परवल्लिंगमिति सर्वत्र पुल्लिंगप्रयोग एव स्यादि

चमी भयेन। २।१।३७। चौराद्भयं चौरभयं भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यं। वृकभीतः॥ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः। २।१।३८। एते स
स्यस्य च पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः। सुखापेतः। कल्पनापोढः। चक्रमुक्तः। स्वर्गपतितः। तरङ्गापत्रस्तः। अल्पशः किं। प्रासादात्पतितः। स्तोका
कदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन। २।१।३९। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः। कृच्छ्रादागतः॥ पञ्च
स्तोकादिभ्यः इत्यलुक्। षष्ठी। २।२।८। राज्ञः पुरुषः। राजपुरुषः॥ ९ तिभावः॥ ॥ पंचमीभयेन। भयेनेति स्वरूपग्रहणं नार्थस्य प्रमाणा

यभीतेति वार्त्तिकं रंभाच्च। तेन वृकाद्भयासदित्यादौ समासो न कथं तर्हि भोगोपरतो ग्रामनिर्गत इत्यादिप्रयोगाः। अत आहुः। बहुलग्रहणात् क्वचिद्विभ
पि कृता समस्यत इति प्रागेवोक्तत्वात् सुखापेत्यने न चानुपपत्तिरिति। अपेतापोढ। पंचमीति वर्त्तते प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणं। अल्पश इत्यत्र
च्छ्रस्तोकादिति शस्त्य यद्यपि बह्वल्पार्थान्मंगलामंगलवचनमिति वक्ष्यति तथाप्यनस्य च निपातनाच्छसिति बोध्यं। कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रतिपं
स्तोकमन्तान्तरभिधायिना चाल्पशब्देन तदेतदाह। अल्पं पंचम्यंतमिति। स्तोकान्मुक्त इत्यादि। करणे च स्तोकाल्पेति पंचमी। दूरादागत इत्यादौ तु दू
र्थेभ्यः इत्यनेन। राजपुरुष इति राजन् अस् पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहे समासे कृते सुपो लुक्यंतवर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः॥ ९ ९ २॥

ादिभिश्च।याजक।पूजक।परिचारक।परिवेषक।स्नातक।अध्यापक।उत्पादक।होतृ।पोतृ।भर्तृ।रथगणक।पतिगणक।इत्यत्र।गुणात्तरेणेति।एतच्च
गुणकात्रयैरित्यत्र पठितं।कृद्योगा च षष्ठीति।कर्तृकर्मणोः कृतीति कृदन्तं नियोगेन कृते न त्वर्थः।पद्यत्तु प्रतिपदविधाने त्यादिनिषेधवचनमारभ्य तेन तदेतत्स्थापनाय
नस्येवाना।एतेन नत्वनुपदं वक्ष्यामः।इध्मप्रव्रश्चनश्चानि।इध्मोनाद्विधाने नेति प्रश्चनः कुठारादिः करणोस्तु।दर्भानामिति कार्णेषु षष्ठी न स्वाने नत्वनावकः
ति।एतच्च निर्धारणमिति षष्ठी द्विजएवेनात्र समासप्रसंगस्तदपेक्षाहि षष्ठी।श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः।तेषां सामान्यशब्देनोपस्थितनयाना न्विहापानुपस्थि
तायाअन्यापन्नात्।अथ कथं पुरुषोत्तम इति षष्ठ्या निर्धारणे तत्पुरुषेको निर्धारणे षष्ठीनिर्धारणहेतुः एतत्स्थितन पश्चनिधानेसत्येवायं निषेध इति द्विवचनवि
कृते केभ्यः।अन्ये तु पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्याः सप्तम्यामिति समासः नचैवं निर्धारणे इति व्यर्थं।स्वरभेदात् सप्तमीसमासे हि तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादि

जकादिभिश्च।२।२।१५।एभिः षष्ठ्यन्तं न समस्यते।तृजकाभ्यां कर्तरि।न्यस्य प्रतिप्रसवोऽयं।ब्राह्मणयाजकः।देवपूजकः।गुणात्तरेणतरलोपो
श्चेति वक्तव्यं।तरबन्तं यत् गुणवाचि तेन समासः तरलोपश्च निर्धारणे इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोयं।सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वे
। सर्वेषां महत्तरः। सर्वमहान्। कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यं। इध्मप्रव्रश्चनः। इध्मव्रश्चनः। न निर्धारणे।२।२।१०। निर्धारणे या षष्ठी
न समस्यते नृणां द्विजः श्रेष्ठः। प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वाच्यं। सर्पिषो ज्ञानं॥ ९ नापूर्वपद प्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे तु समासस्वरेत्वं नोद
त्वानीति शमित्याद्युत्तरपदं संज्ञायामिति समासस्स नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसंगान्नस्या त्केपरोक्तसमाधानमेव समीचीनमितिनिष्कर्षः।प्रतिपदविधानेतिप
नेविहिताप्रतिपदविधाना षष्ठी शेषइति विहिताया अन्येन ज्ञोविदर्थस्येत्यादिना विहिता सर्वैव षष्ठीत्यर्थः।धातुकारकविशेषं गृहीत्वा यत्रविहितेत्यर्थः स्येत्यादिना षष्ठीविधी
भवति न सा प्रतिपदविधानत्वं।नन्वनेनैव गतार्थत्वात् निर्धारणे इति व्यर्थमिति चेन्न त्राहु।यतश्च निर्धारणमिति सूत्रेण षष्ठीविधानेपि किं तु सप्तमी मेव षष्ठी
ताधीति प्रकृतत्वात् दयनेनत्।एवं स्वामीश्वराधिपतीत्यादिष्वपि।तेन गृहस्वामी सर्वेश्वरः।निषादाधिपतिमित्यादि सिद्धमिति।वस्तुतस्तु ज्ञोविदर्थस्येत्यादि
सूत्रीमध्ये दिवस्तदर्थस्येत्यादि यह सूत्रीं विहाय च शिष्टायाम षट्सूत्र्यां शेष इति वर्तते।तथा च न माषाणामश्नीयादित्यादौ विषयषष्ठी शेषत्वे च सिद्धे नियम

स्तु कः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति फलितोऽर्थः स्तनस्य प्रतिपदविधानेतिवचनं न कर्तव्यं। एवं स्थिते कृद्योगाषष्ठीति वचनमपि मास्तु। कर्तृकर्मणोः कृ
विशेषइति निह्नतेन षष्ठ्या प्रथमी विधानार्थमेव तदिति समासनिषेधप्रसंगाभावात् षष्ठीत्यनेनैव समाससिद्धेः। सर्पिषो ज्ञानमिति। वस्तुतः करणस्य सं
बिवक्षया शेषे षष्ठ्यां लेपषष्ठी। सापि समासविधिप्रयुक्तेनाऽयमित्यर्थः॥ ९॥ पूरणगुण॥ अर्थशब्दस्य त्रिषु संबध्यतइति पूरणगुणसुहितार्थेति। अत्र प्राचां फलनं तर्थ
तसमस्यतइति। न न्यूनं। तथाहि सति सुहितानामेव ग्रहणं स्यात् नावता नैवार्थशब्देन समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह। सदादिभिश्चेति। पद्यइति। स्वगणां पूरणा
पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन। २।२।११। पूरणार्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते। पूरणो वनानां पष्ठः। गुणेनाकाकस्य कार्ष्ण्यं
गुणस्य शुक्लाः। यदा प्रकरणादिना दन्तादिविशेष्यज्ञानं तदेदमुदाहरणं। अनित्योयं गुणेन निषेधः। तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादि
निर्देशात्। तेनार्थगौरवं बुद्धिमांद्यमित्यादि सिद्धं। सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः। फलानां सुहितः। तृतीयासमासस्तु स्यादेव स्वरे विशेषः। सतद्विजस्य।
र्वन्। कुर्वाणो वा किंकर इत्यर्थः। अव्यये। ब्राह्मणस्य कृत्वा। पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते। तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः। त
व्य। ब्राह्मणस्य कर्तव्यं। तव्यता तु भवत्येव। स्वकर्तव्यं स्वरे भेदः। समानाधिकरणे। तक्षकस्य सर्पस्य विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणाच्च गोधेनो
रित्यादिषु षोढा पुषपतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानामपरत्वाद् बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तस्सोप्यनेन वार्यते। क्तेन च पूजायां। २।२।१२। मतिबुद्धीति
सूत्रेणविहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा। राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः। अधिकरण
वाचिना च। २।२।१३। क्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा॥ ९९ पूरणः। तस्य पूरणो डट्। षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्। कथं तर्हि नाम्नां षष्ठः कि
नानीति। प्रमाद एवायमित्येके। उंछे तु षष्ठः उंछात्मकः षष्ठ इति वा व्याख्येयमिति मनोरमायां स्थितं। गुणेति। सत्वे निविशते पैतीत्यादि लक्षणलक्षितो गुणे
ते। ननु हेतुस्स गुणः। अर्थग्रहणात्। नापि संख्या। कोशशतयोन नशतयोरिति वार्तिके निर्देशात्। काकस्य कार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति। व्यापिन्यायान्कुव
चायीगुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गुणशब्देन गृह्यत इति भावः। ननु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसंग एव नास्ति ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्य दन्त

न्द्रस्येह विशेष्यसमर्पक इति भावः। चंदनगंधः घटरूपमित्यादावनेन निषिध्यप्राप्ते तन्न स्वेष्यगुणैः समासो यत्कृत्य इति वार्तिकेन समासः प्रतिप्रसूयते। गंध
[illegible]
न इति चेच्चाप्रि न शीति प्रयोगे हि गंधानितिन गुणशब्दः मानतीकुसुमादिषु गंधशब्दप्रयोगादर्शनात्। किंतु चंदनत्वादिव्याप्तिनिमित्तको ऽन्यस्य सः न त्वा
प्रद्रव्यादौ तन्न स्वनंत्रसुखमेव। एवं घटरूपमित्यादावपि। नन्वेवमपि बलाकायाः शौक्ल्यं केशस्य नैल्यमित्यादावतिप्रसंग इति चेदत्राहुः। गुणिवचनादुत्पन्न स्य
द्गुणस्यैवाभिधानात् तद्वाचकपदानां गुणि सामानाधिकरण्यसत्त्वाच्च दोषः। न चाच प्राधान्येनाप्राधान्येन चाद्वयप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं तत्स्य
ाचित्वमित्यर्थ इति। फलानामिति। करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। स्वरे विशेष इति। ननु कृधेनुत्वार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वायाथादिस्वरेणांतो
मात्रेन दुपवादेनन्तीथाक मेवेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्यागुरात्तत्वः षष्ठीसमासे तु अंतोदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः। न पिष्टस्य कर्मकोऽप्यस्ति। पिष्ट
र्थात्स मम संबंधू नीति भाद्दिप्रयोगात्रनास्यात कर्मणि कोनाहीर्त्ति न शंकनीयं। द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण इति। नेयं षष्ठ्युपेक्षया षष्ठी द्विजस्य घटं कुर्वन्नि
त्यादि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्रसक्तौ निषेधो व्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे किंकर इत्यर्थ इति। ब्राह्मणस्य कृत्वेति नात्रार्थरूपसंबंधस्य सामान्यरूपेण विव
क्षा षष्ठी। ब्राह्मणसंबंधिनी या क्रिया तदनंतरमित्यर्थः। कृत्व्ययमेवेति। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वग्रहणादिति भाष्यप्रयोगादिति भावः। दृश्यादीति। नन्यपु
ंसकपुंसकयं त्वत्र ने रीतिर ग्रहणीमः। अत्रैवाह किं कृते भोगाः कुंभकर्णस्यापि निनेति दृश्चिन इति कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे दृश्यतस्योपरीत्युदाहरंतौ अकृद्व्यय
निषेधं मन्यते न तौ च प्राग्युक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः। तव्यता तु भवितव्यं चेति। सूत्रे निरनुबंधग्रहणादिति भावः॥ स्वकर्तव्यमिति। कर्तृषष्ठ्याः समास
इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतिनस्वरस्यावस्थानादंतस्वरितत्वं तव्येन तु समासे मध्योदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः। सोऽप्यनेनेति। षष्ठीसमासेन यो
ीतिसमासो वारितः। सोऽपि षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यनेन वार्यत इत्यर्थः। कैनच पूजार्थे। सूत्रे उपलक्षणं पूजाग्रहणं व्याख्यानादित्याह मतिबुद्धीति। राज्ञ
ःस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठी। भूत इति। न च मतबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेत्यनेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालस्य नाबाधन इति वाच्यं। तेनैकदिगित्यतः तेनेत्य

न इति निर्देशेन भूतकालस्याव्यवस्थापनात्। उपस्थानमित्यत्र हि भूते क्तो न तु वर्तमाने। अन्यथा कस्य च वर्तमाने इति षष्ठीविधानादुपस्थानशब्दस्य तेनेति तृतीया।
ञात। नन्वेवमपि ज्ञानार्थेभ्यो वक्तापकलमस्मिन्निताच्यः। पूजितो यस्सुरासुरैरिति प्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकलापकल्पनीयैन्यायानाते॥ न्यायेनुसारतः
समासनिषेधोऽयं शेषषष्ठ्यास्तु समासः स्यादेवेत्याहुः। एतेन कस्तद्द्विशरण्यमहितः कृतवानिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः। एवमहितः सम्प्रदाये कृतवानित्यन्वयः।
नशाबाविनाय। वान्ति ग्रहणं विन्यस्प्रयोजनमिति हरदत्तादयः। इदमेवाभिनि। त्रोऽपि करणे चेति क्तः। अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी। अधिकरणे चेवा
त्र इत्येपि वाचि ग्रहणं सवार्थमित्याहुः। ननु किं इदं नयद्भुतमित्यत्र न कर्मणि क्तः इत्येकर्मकत्वात् तथा चाधिकरणक्तेन कथमिह समास इति चेन्नैवं। नायम
धिकः किन्तु गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः। किमाहतं निष्पन्नमित्यर्थः॥ ६॥ कर्मणि च केनेति नानुवर्तते केन च पूजायामिति निषेधवैयर्थ्यप्रसंगात्। षष्ठीत्यनुवर्तते
पि पाकाचिन्न कर्मणि षष्ठी न गृह्यते। अपांस्त्रष्टेत्यादावनेनैव सिद्धे तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः। किं च इध्मप्रव्रश्चन इत्यादौ समासासिद्धेर्वचन॥

कर्मणि च। २।२।१४। उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन॥ ६ ॥

स्यात्। न च कृद्योगलक्षणषष्ठी समस्यत इति वार्तिकमस्येवेति वाच्यं। तस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात्। ननु च निपातानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थे चशब्दोऽयं। न राह
तिपाषष्ठीति। सप्तम्येकवचनान्तं परमुच्चार्यपाषष्ठीविहितापरिशिष्यतावेत्यर्थः। नियमसूत्राणां विधिरूपेणानिषेधरूपेणा च निर्दिष्टे प्रवृत्तेः स्त्रीकृतन्तान्
इति। अगोपेनेत्युपन्यासस्त्विह उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः॥ अथ कथं शब्दानुशासनमिति। अत्र व्याचख्युः शब्दानामिति नीयं षष्ठी कर्तृकर्मणोरिति विहि
भयप्राप्ताविति नेनन आचार्यस्य कर्तुः वस्तुतस्तत्रेपि दर्शनुपादानात्। कृत्योगे प्रयोगस्त्वतः प्रयोगस्त्वतु वर्तते नान्तर्कर्मणोरुभयोरुपादानस्याच नियम
कारणात्। आश्चर्यो गवां दोह इत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यते च पुर्यशिष्टितोऽगोपाद्दोहः गावश्च दोग्ध्र्यभ्यासादेव निर्वहतीति न त्वन्यथा। अतः कर्तृकर्मणोर्वि
मादानादेव भयप्राप्तिः। इह तु शब्दानामिदमनुशासनं न तथानामित्यर्थे निवृत्तिपरं वाक्यं न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः। अवस्तु वाय
चिदुभयप्राप्तिस्तथापि न स्तुतिः॥ उभयप्राप्ताविति कृत्येभ्यविशेषेणाविभाषेति पक्षस्यापि विद्यमानतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्येत्यत॥ ॥

णा सनमिति प्रयोगसंभवात्। यदि वा शेषलक्षणाय षष्ठीति व्याख्यापनेनदा तु समासनिषेधशंकैवात्र नास्तीति ॥ ॥ तृजकाभ्यां। इह कर्तृग्रहणात् तृजकाभ्
वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह कर्त्रर्थे तृजकाभ्यामिति। कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति पूर्वं तयोः श्रुतत्वात् न तु षष्ठ्या इति भावः। य
क तेरीति च वान विशेषणमप्यभिधानात् याप्यकस्य विशेषणमिति नतदावश्यकमित्याह। इक्षुभक्षिकेति। पर्यायार्हणेति भावे ण्वुच् कर्मणि षष्ठ्याः
। ननु वज्रस्य भर्तेत्युदाहरणमयुक्तं। भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासप्रसंभवादित्याशंक्याह। पत्यर्थे भर्तृशब्दस्येति। यद्यपि याजकादिष्वर्थविशे
षाग्रहणं तथा भर्तृशब्दो न पठितस्तथापि रूढेर्बलीयस्त्वात् पतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणं न तु यौगिकस्येति भावः। शेषषष्ठ्येति॥ न्यासकारस्तु तत्रेनमेनन

तृजकाभ्यां कर्तरि। २।२।१५। कर्त्रर्थे तृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः। अपां स्रष्टा वज्रस्य भर्ता। ओदनस्य पाचकः। कर्तरि किं। इक्षूणां भक्षणा
इक्षुभक्षिका। पत्यर्थे भर्तृशब्दस्य याजकादित्वात् समासः। भूभर्ता। कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति। शेषषष्ठ्या समासः
कैयटः। कर्तरि च। २।२।१६। कर्तृषष्ठ्या अकेन न समासः। भवतः शायिका। नेह तृजनुवर्तते। तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभा
वात्। नित्यं क्रीडाजीविकयोः। २।२।१७। एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। क्रीडाविशेषस्य संज्ञा। संज्ञायामिति
वे ण्वुल्। जीविकायां दन्तलेखकः। तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनं॥ १६ नन्वोकेति निषेधस्य नित्यः। न च

नित्यकव्येतद्वचः सानुबंधग्रहणात्। शायकादित्याह। केचित्तु जनिकर्तुः सत्यपि योगे को हेतुर्थेति निर्देशाद् अनित्योयं समासनिषेध इत्याहुस्तन्मंदं। शेषष
मासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः। नेह तृजिति। न चोत्तरार्थं तच्छंक्यं। इह क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादित्येनोक्तत्वादिति भावः। वामनस्तु अके जीविकार्थे
क इति किं रमणीयकर्तेति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति। भावे ण्वुलिति। भंजनं भंजिका। पुष्पाणामिति कर्मणि षष्ठी। भावव्युत्पत्तिपक्षे
करणे ण्वुलस्त्वपि वा धनाभावादिनिमित्ता संज्ञायामिति सूत्रे हरदत्तेन मनोरमायामुक्तं उद्दालकः श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा
उद्दालकपुष्पभंजिकेति॥ १६१ ॥ २ ॥ १ ॥

।एकदेशशब्दोवयववचनः अनन्यवचनत्वकर्मधारयत्वेपिनतेनमनर्थापि। हलसर्पवानित्यत्रेवनकर्मधारयान्नानर्थायइति निषेधस्यरूढेष्वप्रवृत्तेः।पदार्थ
पूर्वादिभिरिदंसमानाधिकरणत्वेनैवसादिनिसर्वेनरादि अवयविनेति। ननु दंतूर्व्यं पूर्वकायइत्यादिप्रयोगेणकर्मधारयेसिद्धे। ऊर्ध्वकायइत्यादि
हितत्वाः शब्दाअवयववेष्वपिप्रवर्तन्तइत्याशयादेतदाह। षष्ठीसमासापवादइति। नचाचकायपूर्वइत्यादौनिष्ठप्रयोगनिवृत्त्यर्थेसूत्रमितिभावः।पूर्वंकायस्येति।
र्धः परापरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे।२।२।१। अवयविनासहपूर्वादयःसमस्यन्तेएकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी।षष्ठीसमासापवादः।पूर्व
मस्यपूर्वकायः।अपरकायः।एकदेशिनाकिं।पूर्वंनाभेःकायस्य।एकाधिकरणेकिं।पूर्वश्छात्राणां।सर्वोप्येकदेशोह्नासमस्यतेसंख्याविसायेतिज्ञापका
।मध्याह्नः।सायाह्नः। केचित्तुसर्वएकदेशःकालेनसमस्यतेनत्वहर्वज्ञापकस्यसामान्यापेक्षत्वात्।तेनमध्यरात्रःउपररात्रःपश्चिमरात्रोवरात्रस्यादि
दमित्याहुः। अर्धंनपुंसकं।२।२।२। समांशवाच्यर्धशब्दोनित्यंक्लीबेप्राग्वत्।एकविभक्तावपूर्वनिपातनवचनमेकदेशिसमासविषयकोयमुपसर्जनस
निषेधः।तेनपञ्चखट्वीत्यादिसिध्यति।अर्धंपिप्पल्याः।अर्धपिप्पली।क्लीबेकिं।ग्रामार्धः।द्रव्यैकत्वएव।अर्धंपिप्पलीनां।द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्य
न्यतरस्यां।२।२।३।एतान्येकदेशिनासहप्राग्वद्वा।द्वितीयंभिक्षायाद्वितीयभिक्षा।एकदेशिनाकिं।द्वितीयंभिक्षायाभिक्षुकस्य।अन्यतरस्यांग्रह
सामर्थ्यात्पूरणगुणेतिनिषेधंबाधित्वापक्षेषष्ठीसमासः।भिक्षाद्वितीयं।प्राप्तापन्नेचद्वितीयया।२।२।४।पक्षेद्वितीयाश्रितेतिसमासः।प्राप्तोजी
विकां।प्राप्तजीविकः।जीविकाम्प्राप्तः।जीविकाप्राप्तः।आपन्नजीविकः।जीविकापन्नः। इहसूत्रेद्वितीययाअइतिच्छित्वाअकारोऽपिविधीयते।
तेनजीविकाम्प्राप्ता स्त्रीप्राप्तजीविका। आपन्नजीविका॥ ११ चयन्नाराविति सूत्रेदिशिदृष्टःशब्दोदिक्‌शब्दइतिव्याख्यानेनसंप्रत्यदिग्वृत्तिनामपि
ग्रीलो कृतेनियमस्तीहदुर्लभानयापिनस्यपरमात्रेडिनमितिलिंगात्दूरपवयवाचिदिक्‌शब्दयोगेपंचमीनेत्युक्तत्वात् षष्ठ्येवभवतीतिभावः।पूर्वंनाभेरितिनाभेर्यः
ःसकायस्यावयवइत्यर्थः।नाभेरितिदिग्योगलक्षणपंचमीनेनात्रपूर्वस्यभागस्यनाभिरवधिर्नत्वेकदेशिनेतिनाभ्यासमासोनेत्यर्थः।कायेनतुस्यादेवपूर्वकायं
नाभेरिति।पूर्वशब्दस्यनित्यसापेक्षत्वात्प्रधानत्वाच्चापूर्वश्छात्रा॥ ११ ॥

ति। नासौ निर्द्धारणे षष्ठी किंतु समुदायसमुदायिसंबंधे। बहुवचनं तूत्तावयवभेदसमुदायविवक्षया। ततश्छात्राणामेकदेशित्वेऽसत्यपि कालवैशिष्ट्यान्मा।
मासः। सर्वोऽपीति। पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः। ज्ञापकादिति। मध्याह्नस्य सायम्पूर्वाह्णत्वस्यादिति भावः। मध्याह्नादिरपि तन्मात्रस्य विशेष्यत्वादिति हृदि। अन्ये
त्वाहुः। अयं चादेशः मध्याह्नशब्दयोरूर्ध्वकायवत्कर्मधारयेण निर्वहति। तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वादतो ज्ञापकमप्ययं युक्तमेवेति वाच्यं। न
तीनत्वेवं दिनमध्यो रात्रिमध्यमित्यादि न सिद्ध्येदिति वाच्यं। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्। अर्द्धं नपुंसकं। खंडवाच्यर्द्धशब्दोऽत्र नित्यनपुंसकः। ग्रामार्द्धं न
ति यथा समांशवाची तु नित्यनपुंसकः स एवेह गृह्यते। पूर्वापरेति। पूर्वसूत्रगणपाद्यर्द्धशब्दे पठनीये अर्द्धमिति योगविभागेन निर्देशाच्च पुंसकमेव लभ्यो।
सकग्रहणादित्याशयेनाह च शेनित्यं क्लीबे स इति। यो नित्यनपुंसकलिङ्गस्स इत्यर्थः। प्राग्वदिति। एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः। अ
र्द्धस्थुरम्पमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षित इति ज्ञापयितुं तेन नतस्येदमित्यादि लिङ्गत्रयेऽपि भवतीति॥
नीत्यत्रैकविभक्तिचापूर्वनिपात इत्युपसर्जनसंज्ञायां गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः स्यादित्याशंकां समाधत्ते। अर्द्धं नपुंसकमिति। तेन पिप्पलीशब्दस्यानुपस
र्जनत्वमिति भावः। नन्वेवं पंचानां खट्वानां समाहारः पंचखट्वीति न सिध्येदुपसर्जनसंज्ञानिषेधेन स्त्रीत्वाकारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदंतत्वाभावेन द्विगोरिति ङीपोऽप्र
ाहा। एकदेशिसमासविषयकोऽयमिति पंचखट्वीति भाष्योदाहरणमेवत्र अपर्ध्वं तेन समांशको चेल्लिङ्गमिति भावः। । अर्द्धपिप्पलीति। परवल्लिं-
गं। अर्द्धपिप्पलीनामिति। समासे अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यात्। विशेष्यत्वात् परवल्लिङ्गमिति लिङ्गातिदेशेऽपि वचनातिदेशाभावादेति भावः। अर्द्धपिप्पल्य इति प्रयोग-
ति पिप्पलीनामिति विग्रहे असाधुरेव। पि खंडसमुदाये साधुरेव अर्द्धपिप्पल्यः। अर्द्धपिप्पली। अर्द्धपिप्पलीच अर्द्धपिप्पलीचेत्यादि विग्रहान्तरकांडेशिनाकिं॥
देवदत्तस्य। अत्र देवदत्तः स्वामी न त्ववयवीति न तेन समासः। द्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदवल्लिंगमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यानेन यथा। अर्द्धपिप्पलीति द्विकर्मधारयेण सिद्धं। स
र्वाः शब्दाः अवयवे वर्तन्त इति न्यायात्। समप्रविभागादन्यत्र न तथ्ये एव गतिः। अर्द्धोहारः अर्द्धोक्तमर्द्धं विलोकितमित्यादिप्रयोगदर्शनात्। न च सम
प्रविभागसंख्यापि तु निर्देशसूत्रमिति वाच्यं चर्चासमासस्यापीष्टत्वात् नएवकानिरासः भाष्युक्त्या प्रेम्णा शरीरार्द्धहरो हरस्येति। द्वितीयतृतीयचतुर्थी समासापवादो

समयुक्तमिति ध्वनयन्नाह निषेधं बाधित्वेति। प्राप्तमिति करइति। गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वः द्विगुप्राप्तापन्नेति परवल्लिंगनिषेधः। ननु द्वंद्वबहुव्रीहि
वीकरणं। ह्रस्वत्वविधानात्। प्राप्तसु सन्न्याये नित्यत्वं तस्य जातिकालसुखादिभ्य इति परनिपातापन्ने प्राप्तापन्ने चेति चकारेण निषेधः सप्तमपादे
नानत्प्राप्तापन्ने समस्ते तेष्वेव चकारवचनयोः स्यादिति भाष्ये स्थितं। तत्र च कारणानुक्तमेवाकारं द्वित्वात्सौत्रनान्तरीकृतभावेनेति विवेचनः इत्यनेकेशः परिहरन्नाह इति
इति। मासमयीति। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् लिंगविशिष्टपरिभाषया वा तयोरपि प्राप्तापन्नयोः समासः॥ ४॥ कालाः परिमाणिना। परिच्छेद्यते
येनेन तन्मपरिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणीति तदाह। परिच्छेद्यवाचिनेति। कालवाचकइति। कालविशेषवाचका इत्यर्थः। सत्त्वेव बहुवचननिर्देशात्कालसामान्य
रकत्वात्। मासोजातस्येति। षष्ठीसमासप्राप्ते वचनं। ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हर्त्तुवितत्त्वादिकं परिच्छेदकं चतुर्वर्णजन्मसम्बन्धिमासमात्रपरिच्छेदकत्वादिति

कालाः परिमाणिना। २।२।५। परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालवाचकाः समस्यन्ते। मासोजातस्य यस्य स मासजातः। द्व्यहजातः। द्वयोरह्नोः
समाहारो द्व्यहः। द्व्यहो जातस्य यस्येति विग्रहे। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्यापि संख्यानम्। द्वे अहनी जातस्य यस्य स
द्व्यहजातः। अह्नोऽह्न इति वक्ष्यमाणो ह्नादेशः। पूर्ववत्तु न संख्यादेः समाहार इति तन्निषेधः॥ ५ इत्याहुः सामान्यविशेषपरिच्छेदत्वविकालेन त्वहारादेवदत्तं
न नियुक्तद्विजननादूर्ध्वं मासोगतः समासजातइति व्यवह्रियते। तत्र त्वयं हारेस्य जनननाशयोरंतरालभावी मासो जननद्वारा जातसंपिण्डितमिति। द्व्यहु
स्य षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं प्रतीयते तु परस्परसंस्तुके। अन्यो किंतु प्रक्रियायां कोनास्य प्रवेशः। एवं बहुव्रीहावपीति बोध्यं। ननु जातस्य मास इति विग्रहेऽस्तु
शब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सूत्रारंभस्यावश्यकत्वेऽपि मासविशेष्यकबोधस्य वा चोद्यमिति किमनेन जातस्य मास इति कथनेनेति चेदत्राहुः मासजातो मृ
त् प्रयोगानुरोधेन विग्रहस्य स्थितिरिति। मासजातइति। यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वा
वचनात्। नच स्वरे विशेषः जातेरन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धत्वात् अपि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारंभणीयमेव। किंच मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्यत्र
समस्यारंभणीयमिति दिक्। उत्तरपदेनेति। परिमाण्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषोपि वक्तव्य इत्यर्थः। सुसुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्वचनं

न्वितमिति ज्ञायते। अन्तादेश इति। त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतस्तद्धितार्थे न्यभ्यांतर द्विगोः सतीति भावः। पूर्वत्रेति। ग्रहणात इत्यत्रेत्यर्थः॥ ॥ सप्त-
मी॰ः। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्च आकृतिगणोऽयमित्यभिप्रेत्याह शौण्डादिभिरिति। अक्षशौण्ड इति। शौण्डः प्रवीणः इहाक्षशब्देन रूपक्रिया हस्ताव-
निनहार कं च सामर्थ्यं पयादर्थ्योः दना उदपानादौ उपसेचनमिश्रीकरणादि द्रव्यसामर्थ्यं। तेन कारकपर्यायं किं पदेन संबंध इति नियम स्तन ...
इति। आधेयप्रधान इति शेषः। अधिकरणप्रधानस्त्वव्ययीभावः स्यात्। अधिहरीति यथा। स इति नित्यमिति शेषः। विभाषा चेति विभाषाग्रहणसाम-

मी शौण्डैः। २।१।४०। सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत्। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः। अधिशब्दोऽत्र पठ्यते। अध्युत्तरपदादिति खः। ईश्वरा-
धीनः। सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च। २।१।४१। एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत्। सांकाश्यसिद्धः। आतपशुष्कः। स्थालीपक्वः। चक्रबन्धः। ध्वाङ्क्षेण क्षेपे। २।१।
४२। ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायां। तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः॥ तीर्थकाकः। कृत्यैर्ऋणे। २।१।४३। सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः
प्राग्वत् आवश्यके। मासे देयमृणं। ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् पूर्वाह्णे गेयं साम। संज्ञायां। २।१।४४। सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायां।
क्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयं। अरण्येतिलकाः। वनेकसेरुकाः। हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक्। क्तेनाहोरात्रावयवाः। २।१।४५। अह्नो-
रात्रावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत्। पूर्वाह्णकृतं। अपररात्रकृतं। अवयवग्रहणं किं। अह्नि दृष्टं। तत्र। २।१।४६। तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्ता-
न्तेन सह प्राग्वत्। तत्रभुक्तं। क्षेपे। २।१।४७। सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वत् निन्दायां। अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्॥ अधीति वक्ष्यमाणत्वात्। अंतरव्ययं प-

चाधिकरणप्रधानः। मध्ये गङ्गाया इत्यर्थात्। तद्योगे अव्ययविनः आधारस्य विवक्षायां समीपयादृशेण देवेति। वनेत्यंतर्वणो नार्थे सति। पक्षेऽधिकरणमात्रवृत्तेरंत-
स्तु विभक्त्यर्थे इति नित्यमव्ययीभावः। अन्तरिन्तः शारीरितृणान्तं वने रति अन्तर्वणं। यत्तु तत्पुरुषस्यैव वैकल्पिकत्वात् सोऽव्ययीभाव इति ... नित्यं
विकल्पितेऽपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाह्न्ने अन्तरिति तु ... पदविग्रहस्यायोगात्। किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः च चेन ग्रहणसामर्थ्यादन्य-
स्योपरीत्याद्यावति प्रसंगात् तत्र मध्यवाचिनः प्रसंगस्य वनालीनिति दिक्। शौण्ड। धूर्त। कितव। व्याड। प्रवीण। संवीत। अन्तर। अधि। पटु। पण्डित। कुशल। चपल।

यां तेनैव समास इष्यते। अन्यस्य शब्दस्य त्वित्यनुवृत्तेः। बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायं। तथैवोदाहरति। मासेदेयमिति। ननु कथं कृत्येकतीन्यस्तु कृत्ये ह मासे देयानव्यं नियो
गणार्थमिति। नियोगेन निर्देशात्। अनुपकारिणार्थमिति न्यर्थः। नित्यसमासोऽयमिति। अत्र गम्यपूरणेऽपि कृतमयूरव्यंसकादिपक्षे संगतमन्यत्र वा नाम
तिनकुतस्त्येन स्थितेन कुतस्थितेन। कार्यकरणेऽनेनेति समासः। कुतस्त्यपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोऽपि क्तान्त इति तेन सह समस्य तस्य समासः कुतस्त्ये
समस्याऽस्तु क्त। अव्ययस्थितं तत्प्रतिपन्त्यात्र निराबाध्यते॥ * ॥ पात्रेसमितादयश्च। संपूर्वादिगाः क्तः। गेहेनर्दीति। नर्दशब्दं स्मरन्नास्तु पजानातीति।
घटकतया प्रवेशो नेति। परमाः पात्रेसमिता इति वाक्यमेव भवति। ननु सन्महदित्यादिना समासान्तरमिति भावः। एतच्च शब्दकौस्तुभे स्थितं। अ

पात्रेसमितादयश्च। २।१।४८। एते निपात्यन्ते क्षेपे। पात्रेसमिताः। भोजनसमय एव संगताः न तु कार्ये। गेहेशूरः। गेहेनर्दी। आकृतिगणोऽयं। चकारोऽवधारणार्थः। तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न। परमाः पात्रेसमिताः॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन। २।१।४९। विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च। पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः। एकनाथः। सर्वयाज्ञिकाः। जरन्नैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवपाठकाः। केवलवैयाकरणाः॥ ९ ॥

लाः पात्रेसमिता इति वाक्यमेव। ननु पूर्वकालैकेत्यादिना समासान्तरमित्याहुः। पूर्वकालेक। पूर्वकालत्वमर्थनिर्देशः। इतरेषां तु पञ्चानां स्वरूपग्रहणं।
समसंबंधिकत्वात्पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते। तथैवोदाहरति। स्नातानुलिप्त इति। अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकवत्पर्यायः प्राप्तः। याज्ञिकाः
यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः क्रतूक्थादिसूत्रान्तात् ठक्। एवं नैयायिकाः। जीर्यतेरतृन्निति भूतेऽर्थे अतृन्। जरंश्चासौ नैयायिकश्च। जीर्णो नैयायिक इत्यर्थः। मी
मांसकाः नवकर्मादिभ्यो वुन्। नवपाठका इति। पठन्तीति पाठकाः। ण्वुल्तृचाविति ण्वुल्। संख्यावाची नवशब्दो न गृह्यते। दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमात्। समा
नाधिकरणेनेति किं। एकस्याः शौक्ल्यं षष्ठीसमासोऽपि इह न भवति। पूरणगुणेति निषेधात्॥ ॥

ह्यायां। नियमार्थमिति। तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते इति नियमशरीरं तेन पंचगुणितादिशि न सिध्यति। कथं तर्हि त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचर इति कालिदा
सवाक्यस्य संगतिः। न च समाहारे द्विगुर्हि सो विलिति पक्षं संगतं न च पात्रादित्वं स्यात् यदि त्रिलोकी गणनापरस्यादित्वात् रूपं गणा मसंगत्यापतेः नत्वत्तरपदे इति समास
पुरुषस्य दुर्लभत्वात्। अत्राहुः। लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः। अवयवे लोकत्रिलोकः। शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपः इति पंचपात्र्यादयः इतिवत् त्रिलोकनाथ इति पि
विशेषेणान्वितया पिविभक्त्यंतरे पंचभिर्नाभिः प्रसिद्धा रीतिविशेषो बोध्यः। तद्धितार्थे। अस्य संज्ञार्थं वचनं। एकापि समुद्रमी विषयभेदाद्वित्रत्वाद्येना हन तद्धितार्थविषये द्वन्द्वा
तद्धितार्थे वाच्ये इति व्याख्याये तर्हि पौर्वशालस्यासेन द्वितीयेन स्यात्। तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात्। द्विगोर्लुगनपत्ये इति ज्ञापकाद् द्वितीयेनि तद्धितार्थे तद्धितोऽभवतीति कल्पना।

ख्ये संज्ञायां २।१।५० समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः। संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रं। पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः। नेह उत्तरा वृक्षाः। पञ्च ब्रा
तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च २।१।५१ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भवः। पौर्वशालः। समासे कृ
ते पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। आपरशालः। पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयो
रूपः। तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः। पूर्वशालाप्रियः। दिक्समाहारो नास्त्यनभिधानात्। संख्यायास्तद्धितार्थे। पण्णां मातृणामपत्यं। षाण्मातुरः।
बोधनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ। द्वावचानन्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनं। ॥ पंचगवधन इति। पञ्चनिपत्ति गोरचमिति भावः। तद्धिते प
रे स्त्रीप्रत्ययमेवात तद्धिते परतः। समासः समासे कृते दिक्पूर्वपरादित्वात् तद्धिते तद्धितन्नेत्यन्त संगात् समाहारे साचोरिति तेन पंचगवमित्यादौ समासेनैव समा
हारस्य मुख्यार्थे प्रत्ययो नोत्पद्यते। अन्यथा त्वत्र गोरतद्धितलुकीति स्त्रीत्वसामर्थ्ये हि कप्रत्ययस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्प्रसङ्गेनेति भावः। सर्वनाम्न इति। एतच्च पु
रस्तान्त्यिधि पिस्त्रियाः पुंवदित्यनेनापि सिद्धत्वात् रूपसिद्धिस्तथापि तु उत्तरपूर्वेत्यादावर्थे सर्वनाम्न इति वचनमात्रस्य प्रतिपदे कन्यादिदृष्टिपितु पत्या सौत्याय इतिभा
त्रेरिति। तद्धितार्थे समासे च नोचेति केऽपरः। आकारस्य उदात्त इति। असमासेन वा तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेवस्यादिति भावः। षाण्मातु
र इति संख्यासंभद्रपूर्वायाः इत्युदात्तत्वाद्देशः। अनपत्ये इत्युक्ते द्विगोर्लुगिति लुक् नाविकल्पे प्राप्ते तु इति। महाविभाषयेति शेषः। तत्र अनत्तत्पुरुषे प्राप्त उकार्त्वं भावे पंच

नभावः। मनोरमायांतुविकल्पेप्राप्तेनित्यसमासार्थं द्वंद्वतत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमितिप्राचांग्रंथमनुसृत्योक्तं वस्तुतस्तुतयोरप्राप्तौ समासेकृतेऽन्यपदार्थोप-
रस्थापरसंचयाद्याभानात् द्वंद्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौसत्यांवचनमिदमित्याद्रिश्चितं। द्वंद्वस्योदाहरणंतुवाक्कूपवल्लप्रिये चक्रस्याग्रपदप्रियश्चक्रोपानहप्रि
त्रिपदेबहुव्रीहौकृतेपूर्वयोर्नित्यंद्वंद्वस्तेनद्वंद्वाच्चुदषहान्तादितिसमासान्तष्टजपिनित्यएव॥ ७॥ गोरतद्धितलुकि तत्पुरुषस्येत्यनुवर्ततेनेहच तदाहगोन्ता
न्तस्यहणाद्वेना प्रातिपदिकं ननदंतविधेरभावान्नतत्पुरुषस्यावयवीभूतो गोशब्दस्तस्माट्टजित्यर्थः स्यान्नथाचगोसूत्रमित्यादावतिप्रसंगः स्यादत आह।
इति। अयंभावः। समासान्ताद्वत्यपिकाराद्वासमासेनेनभवितव्यंगोरितिपंचमीश्रवणात्ततः परस्यापिनंचतत्रद्वंद्वविधिमतरेणोपपद्यतइतिस
हितेविधिलाभस्ततश्चतत्पुरुषस्येतिषष्ठ्यंतंपंचम्यंतेनविपरिणम्यतइति। नतुतद्धितलुकीति। तुमिथपद्यइत्यर्थोनतुतद्धितलुकिसतीतिसमासा
रेगतत्वात्। अतद्धितलुकीतिकिं। पंचभिर्गोभिः क्रीतः। पंचगुः। अत्रतद्धितस्यठकोऽध्यर्धपूर्वेतिलुक्। संख्यापूर्वोद्विगुः। अत्रोक्तइति। अयंभावः। पूर्वसू

तद्धितलुकि। ५।४।९२। गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात् समासान्तो नतुतद्धितलुकि। पञ्चगवधनः। पञ्चानांगवांसमाहारः। संख्यापूर्वोद्विगुः
२।१।५२। तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वोद्विगुस्स्यात्। द्विगुरेकवचनं २।४।१ द्विग्वर्थस्समाहारएकवत्स्यात्। सनपुंसकमितिनपुंसकत्वम्। पञ्चगवम्॥ ८॥

एवेयंसंज्ञा। अनेनतस्यैवेतिन्यायात्। एतदर्थमेवद्विसूत्र्येत्यर्थं कृतमन्यथाद्विसंख्येसंज्ञानद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेष्वित्येवब्रूयात्तेन
त्र्यैगतककृत्कपालेत्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरोनभवतिकिंतुसमासांतोदात्तएवातथाचत्तस्यैषसद्धत्राणपप्लपसैयनिर्दिष्टः। ससद्ध कपीणां सुकृतां प्रत्रवो।
द्वित्रिविधः संख्यापूर्वइति। तद्धितार्थेविषयेउत्तरपदेच परतःसमाहारेचवाच्येसंख्यापूर्वोऽप्यसमासः सइत्यर्थः। तद्धितार्थेयथा। पंचकपालः संस्कृतं भक्षा इत्य
र्णेऽगनपर्ययइतिलुक्। उत्तरपदेयथा। पंचनावप्रियः। नावोद्विगोरितिसमासांतष्टच्। समाहारेपंचपूली। द्विगोरितिङीप्। द्विगुरेकवचनं। बाहुलकात्केनचित्
नपुंसकं। द्विगुस्समासस्यकार्यप्रतिपादकोभवतीत्यर्थः। नचवस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यंकथमित्रदुपपद्यतइतिसामर्थ्यादतिदेशः संपद्यतइत्याहएकवत्।
समाहारइतितूपसंख्यानात्लभ्यते। समाहारेयोद्विगुस्तदर्थएकवदित्यन्वयः। समाहारेकिं। तद्धितार्थेमाभूत्। पंचसुकपालेषु संस्कृताः पंचकपालाः पंचभिर्गो

तु प्रथमं द्विगवर्थस्यैकवद्भावे कृते योऽयमेकार्थे पञ्चकृते द्विगवर्थसमुदायस्तस्माद् द्विगवर्थत्वाद् द्विगुत्वं गतत्वाच्चैकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे । यदा तु द्वितार्थे
तु समाहार इति कर्मसाधनस्तदा समाहृतप्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अनेनैकवद्भावः क्रियते । यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद् द्वि
गुसंज्ञैकत्वात् सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनं । न च स नपुंसकमिति नपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमिति वाच्यं । स नपुंसकमित्यत्र पुंस्त्वाभावे नपुंसकमिति प्रतिषे
धाभावादित्याहुः । वस्तुतस्तु तद्धितार्थेति सूत्रे समाहार इति भावे घञ् न तु कर्मणि पञ्चगवमित्यत्र पञ्चगावः समाहृता इत्यभ्युपगमे समाह्रियमाणानां बहुत्वे
वचनानुपपत्तेः न च द्विगुरेकवचनमिति सूत्रारम्भ इति वाच्यं । पञ्चखट्वीत्यसिद्धेः । तत्र हि पञ्च खट्वाः समाहृताः पञ्चसु खट्वासु समाहृतासु त्वित्येवं विग्रह

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ । कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः । मीमांसकदुर्दुरूढः । पापाणके कुत्सितैः । २ । १ । ५४ । पू ।
र्वस्याऽपवादः । पापनापितः । अणककुलालः । उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ । घन इव श्यामो घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे
लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ । ५६ । उप
मेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत् साधारणधर्मस्याऽप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रं । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः ॥ ८
सामान्याऽप्रयोगे किं । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥ ९ संभवेन नियतविभक्तित्वाभावादेकविभक्ति चापूर्वनिपात इत्यप्रवृत्ते रनुपसर्जनत्वाज्ञो स्त्रियोरिति ह्र
स्वः । तत्स्थाने नोवेति स्त्रीत्वपक्षे द्विगौ विलयं तत्त्वगुणो ऽङीप्रत्ययस्य त । भावसाधनत्वे त्वेकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वमभ्याहृतमेव समाहारापेक्षया नियमेन वर्ति
ष्यमाणत्वात्तथा च पञ्चखट्वीत्यादिरूपे निर्बाधमेवेति दिक् । स नपुंसकमिति । एतत्सूत्रार्थो मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ ॥ कुत्सितानि । कुत्स्यमानशेषपदा
नि । सचमतिबुद्धीति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने विहितः क्तः बाहुलकाद्वा कुत्स्यमानानीति । तत्र निपातकानीत्यर्थः । उभयत्र बहुवच
नं स्वरूपविधिनिरासार्थं । वैयाकरणखसूचिरिति । सूचयतेस्तरन्नादिः । यः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयति खं सूचयन्नन्यत्र सर्वेष्वथैतत्समुच्चयेन तु वैयाक
रणोऽनध्ययनेनाकुत्सितः । वैराग्येन तस्य प्रशस्तत्वात्तथापि । प्रतिभाभावेन निष्प्रत्तत्वात् कुत्स्यते । दुर्दुरूढ इति । दुर्लगुन्त्योपदुर्पर्वः । श्रीणादिकः । कु

हुलमन्यत्रापीतिरोर्लुक्। रलयोरेकत्वस्मरणात्स्वसरः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं यद्यप्यत्र द्वितीनिमित्तकुत्सायामेवायं संनिधानान्नेनेद्न
दिदु पचारः नामाके। एतेन कुत्सनानि पापिनी कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाख्यानरः। तेन ख्यातयोः पूर्वसूत्रेणैव समासे परनिपातः स्यान्न सा
तनियमार्थं। विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रापवादश्च। उपमानानि। उपमीयतेऽनेनेत्युपमानं। उपपूर्वान्माङः करणे ल्युट्। मादिसमासः। उपपूर्वको
हृश्यहेतुकेपरिच्छेदे रूढः। येनवस्त्वंतरं सादृश्येनपरिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः॥ यथा गौरिवगवयः। इह हि गौः। करणं सादृश्यं हेतुः पुरुषः परिच्छेत्ता। स
दृश्येनगवयं परिच्छिनत्ति सामान्यवचनैरिति। समानो धर्मः सामान्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्वृत्तिभिर्वचनैरि
न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति। एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते। सामान्यमुक्तवंतः सामान्यवचनाः। बाहुलकात्कर्तरि ल्युट्। ये पूर्वं सामान्य
प्रवृत्तिद्वयेपर्यवसंनिते तथोक्ताः। तच्च सामान्यविशिष्टं उपमानशब्दस्य संबंधिशब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेवविज्ञायते। लाक्षणिकमिति अतएव सा
करणात्मृगीवचपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः। उत्तरपदलोपस्तिवत्र श्यामत्वचपलत्वादिद्वारकमेव हि सादृश्यं गम्यते संनिधानात्। कथं तर्हि उपमानप
त्। भूतपूर्वगत्याव्याकार्थमादायतत्परत्वेन यद्वा पूर्वनिपातनेति। अन्यथा नियमः स्यात् खंजकुब्जवदिति भावः। किंच तत्पुरुषे तुल्यार्थं तेनोपासस्य मुपमा
तेसूत्रे प्रतिपरोक्स्यासेवोपमानग्रहणेन प्रहणार्थमपीदं सूत्रं अतएवमयूरव्यंसकादित्वात्समासेउपमानस्वरेणप्रवर्तितत इति सिद्धांतः। उपमितं। उपमेय
। भूतकालोत्रनविवक्षितः तत्र संबंधिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति। तथाचोपमानभूतैर्व्याघ्रादिभिरित्यर्थः। पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर इति। तत्र हि शूरसापेक्ष
रुषस्यप्रधानत्वाद्राजपुरुषः सुंदर इतिवदत्रापिसमासः स्यात्समाभूदिति सामान्याप्रयोग इत्युक्तमिति भावः। कथं तर्हि भाष्याब्धिः कात्तिगंभीर इति कैः।
मान्यप्रयोगस्त्वनेनासामाप्तेः अत्रकेचित् प्रमादस्त्ववायमित्याहुः। इह गाम्भीर्येणसादृश्यं नविवक्षितं किंतु विततदुरवगाहत्वादिना। तस्य हि विततत्वादेर
प्रयोगोऽस्त्येवेति निर्वाधः समास इति मनोरमायां स्थितं॥ ॥

णां॥ विशिष्यते येन तद्विशेषणं कर्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट्। तदाह भेदकमिति। व्यावर्तकमित्यर्थः। विशेषणविशेष्ययोरस्य संबन्धिकतया अन्यतरोपादा
नेतरापेक्षसंभवे उभयोपादानं स्वरूपार्थमिति कैयटः। अत एव कुत्सितानि कुत्सनैरित्यत्रापि तुल्यं। तदुक्तं हरदत्तेन तस्मात् समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोर्विशेषणविशेष्यभा
परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासोऽयं स्यात्। नान्यत्रेत्येतदर्थमुभयोपादानं। तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति न तु तक्षकः सर्प इत्यादौ। न हि तक्षकत्वं सर्पत्वं व्यभि
चरति नत्यं रक्तैकाद्यादिमैरदादिभावपदार्थस्तर्कविधायाकरणशास्त्रभोजदादेरत्यादिषु योगाणामसंगत्यापत्तेः। ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारान्नाचकपा
चकनीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादिति चेदत्राहुः। जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकत्वेन। नेन नीलोत्पलं पाचकब्र
शेषणं विशेष्येण बहुलं। २।१।५७। भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलं। नीलोत्पलं। बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यं। कृष्ण
सर्पः। क्वचिन्न। रामो जामदग्न्यः। पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च। २।१।५८। पूर्वनिपातनियमार्थमिदं। पूर्ववैयाकर
णः। अपराऽध्यापकः। अपरस्याऽर्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः। अपरस्य सावर्द्धस्य। पश्चार्द्धः। कथमेकवीर इति। पूर्वकालैकेति वा पित्वापरत्वादनेन स
मासे वीरैक इति हि स्यात्। बहुलग्रहणाद्भविष्यति। श्रेण्यादयः कृतादिभिः। २।१।५९। श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यं। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः।
श्रेणिकृताः। क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्। २।१।६०। नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते। कृतं च तदकृतं च कृताकृतं। शाकपार्थिवा
दीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानं। शाकप्रियः पार्थिवः। शाकपार्थिवः। देवब्राह्मणः॥ ९९ एवमिति व्यवस्थित एव प्रयोगः। गुणशब्दयोः क्रियाश
गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव खंजकुब्जः कुब्जखंजः पाचकपाठकः। पाठकपाचकः खंजपाचकः पाचकखंज इति। अत्र मल्लमुपसर्जनमिति महासं
प्रधानं चोपसर्जनं। गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यप्रधान्यस्य पृष्ठमेवेति। अपरस्यार्द्ध इति। एतच्च पश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्थितं वाद्रुचकादिति। एकेषुमुख्येषु वीरप
मतेरित्वाबोध्यं॥ श्रेण्या। व्याचष्टे आदिशब्देन व्यवस्थावाची द्वितीयस्तु प्रकारवाची। श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति भाष्यात्। एक। पूग। कुंद। राशि।
निचय। निधनादिः। श्रेण्यादिः। कृत मित भूतादिः। कृतादिः। यद्यपि सिद्धपचरिणायः सम्यक्कृता वासमासो नेष्यत इत्याशयेनाह अश्रेणयः श्रेणय इति॥

ऽन्तानां तु कुगतीति नित्यसमासः परत्वात् षष्ठीकृतं रहतु चौ चनिरीर्थः केनचिद्विशिष्टशब्देनावधारणार्थः न तन्मात्रापि केनचनत्वरहितं समस्तमिति । स्वत्रा॰
ना । सिद्धं चाभुक्तं च । तुडिडधिष्ठिनापीति वाच्यं । अशितेन चानशितं च अशितानशितं । किं शाकिंचिता । किं शब्दो निषयोरिति वेद । कृताकृतमिति स्वकरे॰
॰ाकृतम् । एकदेशान्तरस्याकरणात् तदेवाकृतम् । शाकपार्थिव इति । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः स च सः ईश्वरश्च न्यायशास्त्रक प्रिय इति बहुव्रीहिः सः पार्थिवश्चेति स॰

हत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।२।१।६१। सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन महतस्त्वाकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किं । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृ॰
॰र्थः । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।२।१।६२। गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थमिदं वचनं । कतरकतमौ॰
जातिपरिप्रश्ने ।२।१।६३। कतरकठः । कतमकालापः । गोत्रञ्च चरणैः सहेति जातित्वं । किं क्षेपे ।२।१।६४। कुत्सितो राजा किंराजा । यो न रक्षति । पोटायुवतिस्तो॰
॰तिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ।२।१।६५। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।१।२।४२। पुं॰
॰र्मधारयजातीयदेशीयेषु ।६।३।४२। कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्परं ऊङभावो यस्मिन्नस्य पूर्वं पुंवत् । पूर्वस्मि॰
॰न्निषु प्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । नयाकोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारये प्रतिप्रसूयते ।
॰कस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । सौघ्नभार्या । सुकेशभार्या ॥ ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा ।
॰स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयं । गृष्टिः । सकृत्प्रसूता । गोगृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूतिका । गोधेनुः । वशा वं॰
गोवशा । वेहद्गर्भघातिनी । गोवेहत् । बष्कयणी तरुणवत्सा ॥ गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः ॥

पूर्वसमासे उत्तरपदं प्रिय इति तस्य लोपः । तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् षष्ठीसमासे उत्तरपदं पूजक इति तस्य
॰ः ॥ ॥ सन्महत् । गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं । कतरकतमौ । जातिपरिप्रश्ने किं । कतरो देवदत्तः । बहूनां जाति॰
॰प्रश्ने डतमजिति सूत्रोदितं कतमशब्दसाहचर्यात् डतरशब्दस्य कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रहणं ज्ञापयति कतमशब्दोऽर्थान्तरेऽपि साधुरिति । तथ॰

कतरो भवतोर्देवदत्तः। कतमो भवतां देवदत्त इति किं शेषे। किं राजेति। किमः शेषपदमिति समासांतनिषेधः। शेषे किं। को राजा पाटलिपुत्रे एवं किंसखा योद्धृ
किं गौः योन वहति। न्यपुरादहरणं बोध्यं। ननु रूपः समानाधिकरणशब्दस्य शेष्यायत्तेनेतः। समानाधिकरणपदक इत्यर्थः। भाषितपुंस्कादित्यादिरत्र च स्त्रियाः
ति सूत्रे सुधीकरिष्यते। ननु तेनैव कर्मधारयेपि सिद्धं जातीयदेशीययोस्तु नः सिद्धादिप्विति सिद्धं तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह। पूरणीप्रियादिषु
निच। महानवमीति। नद्यानां पूरणीतस्य पूरणी षड्। नांतादसंख्यादेर्मट्। टित्वान्ङीप्। महती चासौ नवमी चेति विग्रहः। पुंवद्भावे कृते तस्य मा
त आकारः। कोपधादिति। न कोपधायाः। संज्ञापूरण्योश्च। वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे संज्ञायां गाम्येनः। जातेश्चेति पंचसूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः।
शीय इति पाचकस्त्रीति। जातीयदेशीययोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति एवमिति। पाचिका प्रकारवती पाचकजातीया प्रकारवचने जातीयर्। पाचकदेशीये ति

प्रशंसावचनैश्च। २।१। ६६॥ एतैस्सह जातिः प्राग्वत्। गोमतल्लिका। गोमचर्चिका। गोप्रका
ण्डं गवोद्घः। गोतल्लजः। प्रशस्ता गौरित्यर्थः मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः न तु विशेष्यनि
घ्नाः। जातिः किं। कुमारी मतल्लिका॥ ९॥

भाषावितिदेशीयर्। उभयत्र तसिलादिष्विति पुंवद्भावस्य न कोपधाया इति निषेधः प्राप्तः पटुजातीया पटुदेशीयेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात्। इत्यादीति। आदि
जातीया पंचमजातीया षष्ठीपुजातीया। शुकेयजातीया। ब्राह्मणजातीया। एवं देशीयेत्याद्युदाहार्यं। स्त्रीपुंसलक्षणयोरिति। स्तनकेशवत्त्वादिषु ताः स्त्रीत्यर्थः। उद
तकंसुरश्चि न्यथितं पादांबुधौ तु निर्जलमित्यमरः। कठपूर्तेरिति। नात्र कठत्वं कुत्स्यते। स्यतः कुत्सितानि कुत्सनैरिति गतार्थत्वात्तत्र शंक्याप्रवृत्तिनिमित्त कुत्सा
प्रभृतयः। जननप्रतिकुसुरदर्शानि पूर्णेव कोवा स्त्रमनस्त्वानामित्यत्र पूर्वैव कदमसापुरैव॥ ॥ प्रशंसावचनैश्च। वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थं। तेन यौगि
कीभवन्तरमणीपादस्यः येच विशेषवचनाः शुचिमृदुस्यः पितृगौ ल्पादौस्त्वा प्रशंसां गमयंति। सिंहो माणवक इत्यादय स्तैः सह समस्यते। गवोद्भृदाति। अव
पतसैन्य चड्डि व्याद्गुणः। मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः। प्रशंसावचनपोटायुवतीत्येकयोगसंभवे पृथग्योगक

तीति। कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। पुंवत्कर्मधारयेति पुंवत्। युवतिशब्दस्य पुंवद्भावः। जरतीति। जीर्यतेरतृन्। उगितश्चेति ङीप्। एवं युवपलितः युववलिनः युव
लिनरत्नः पमादिशान्तनुतो व्याप्तानुल्यमहान्तःस्थमहानित्यारोपात्परत्वादनेन समाहृतिर्विबाधते। नत्वसत्कृत्यशानिन इति प्रयोगे तु समानाधिकरण्यमात्र
पुंस्त्री समासो बोध्यः। एवं परमपूजन्त्यादिष्वपि। वर्णो। समानाधिकरणेन वर्णो वा चिना वर्णो वा विसमस्तन इत्यर्थः। विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव सिद्धे एव।
तत्लौन वर्णेष्वनेन इति पूर्वपरप्रकृतिस्वरे विधीयमाने प्रतिपदोक्तत्वादनेन समासः पूर्वपदस्यैव भवतु नान्यस्य न इत्यर्थः। कृष्णसारंगः इति। सारंगश्चित्रपर्यायस्तस्य

युवलतिपलितवलिनजरतीभिः। २।१।६७। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते। युवा खलतिः
खलतिः युवतिः खलती। युवखलती। युवजरती। युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात् सामानाधिकरण्यम्। कृत्यतुल्याख्या अजात्या। २।१।६८
भोज्यं। तुल्यश्वेतः। सदृशश्वेतः। अजात्या किम्। भोज्य ओदनः। प्रतिषेधसामर्थ्याद् विशेषणसमासोऽपि न। वर्णो वर्णेन। २।१।६९। समानाधिक
रणेन सह समस्यते। कृष्णसारङ्गः। कडाराः कर्मधारये २।२।३८। कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः। कडारजैमिनिः। जैमिनिक
कुमारः श्रमणादिभिः। २।१।७०। कुमारी श्रमणा। कुमारश्रमणा। इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते। लिङ्गविशि
ष्टपरिभाषा पाठसामर्थ्यादेवबाधकत्वं बोध्यं। चतुष्पादो गर्भिण्या। २।१।७१। चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह समस्यन्ते। गोगर्भिणी॥ कौ॥ चतुष्पा
ज्जातिरिति वक्तव्यम्। नेह। स्वस्तिमती गर्भिणी॥ ॥ ११ लोपसर्जनद्रव्यपरः कृष्णशब्दोऽपि कृष्णावयवके मानः। एवं च गौरोऽसमानाधिकरण्ये विशेष
णेऽप्यन्यप्रसक्तौ समासार्थमपीदमारब्धव्यमित्याहुः। ननु तृतीयानकृतेत्यनेनैवायं समासः सिध्यति। सारंगस्य कृष्णादिरूपत्वात्। नापि स्वरभेदः। तत्पुरु
षे तुल्यार्थतृतीयेत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति चेदत्राहुः। कृष्णश्चासौ शुक्लो हरितः शुक्लः इत्याद्यर्थं समासोऽनेनावश्यं विधेयः। नहि इह तत्करणमस्ति। यद्यपीह
विशेषणं विशेष्येणेत्यनेन समासः सिध्यति तथापि स्वरो न सिध्यति न च प्रतिपदोक्तसमासोऽस्ति किंचित्करः व्यावर्त्याभावादिति वाच्यं कृष्णशुक्लादिष्वेव
द्दिति। कडारादय इति। बहुवचननिर्देशादिति भावः। आदिशब्देन गडुलखण्डिलः शाण्डिल्यगडुलः इत्यादि। एतच्च भाष्ये स्पष्टं॥

ति।एवकारः स्फुटस्तिइत्ययोननार्थेनान्वयधारणार्थः।सुनासत्ततीति सूत्रेनरतीयहणस्यापिज्ञापकत्वसंभवात्।नहिष्टुवन्शब्दस्यपुंस्त्वेजरतीसामानाधिक
रण्यते।चतुष्पादौ।भंडकमुत्पाद्यत्वनातिरिक्त्यनुवर्तनरत्नाहत्वातिवानीति।नातिर्विष्ठि।कान्नाशीनर्भिणी।चतुष्पान्निर्दिष्टाब्राह्मणीगार्भिणी।प्रत्युदाहरणेनिरोप
समासः स्यादेवगर्भिकोनाशीनापृतिपूर्वनिपातेनिशेषः॥७॥ मयूर चकारोत्रावधारणार्थस्तेनपरमम्यूरव्यंसकोमयूरव्यंसकइत्यादिसमासेनरत्नम
र्दितिएवंचगुणवचनत्वात्पूर्वनिपातेप्राप्तेइदंवचनमारब्धमितिभावः अन्येतु मयूरइवव्यंसकोमयूरव्यंसकइत्याद्युपमानानिसामान्यवचनै।

रव्यंसकादयश्च।२।१।७२।एतेनिपात्यन्ते।मयूरोव्यंसकः।मयूरव्यंसकः।व्यंसकोधूर्तः।उच्चकाश्चावचकाश्च।उच्चावचं।निश्चितंचप्रचितंच।
निश्चप्रचं।नास्तिकिंचनयस्यसः।अकिंचनः।नास्तिकुतोभययस्यसः।अकुतोभयः।अन्योराजाराजान्तरं।चिदेवचिन्मात्रं।आख्यातमाख्यातेनक्रियासा
तत्ये।अश्नीतपिबतेत्येवंसततंयत्राभिधीयतेसा।अश्नीतपिबता।पचतभृज्जता।खादतमोदता।एहीडादयोऽन्यपदार्थे।एहीडइतियस्मि
न्कर्मणिसनदेहीडं।एहियवं।उद्धरकोष्ठादुत्सृजदेहीतियस्यांक्रियायांसाउद्धरोत्सृजा।उद्धमविधमा।अपसोतम्पायमिहपावः।जहिकर्म
णाबहुलमाभीक्ष्ण्येकर्तारञ्चाभिदधाति।जहीत्येतत्कर्मणाबहुलंसमस्यतेआभीक्ष्ण्येगम्येसमासेनचेत्कर्ताऽभिधीयतइत्यर्थः।जहिजो
ज्जहिस्तम्बः।ईषदकृता।२।२।७।ईषदकृन्नेतिः।ईषद्गुणवचनेनेतिवाच्यं।ईषद्रक्तं॥ नैरितिसमासस्यापवादोऽयं।तेनसमासस्यैवान्तोदात्तत्वमिहसिध्य

त्येतुल्यार्थइत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्योपमानसंशब्देनविहितेप्रतिपदोक्तसमासेचरितार्थत्वादित्याहुः।अश्नीतपिबतेनेति।इहक्रियारू
पदार्थस्यप्राधान्यात्।स्त्रीत्वाद्यापत्।एवममेपिराजान्तरमिति।अन्तरशब्दोत्रभिन्नवाची।चिन्मात्रमिति।मात्रंकार्त्स्न्येवधारणइत्यमरः।अन्तरमात्रशब्दाभ्यांस
मासस्तुभयत्रअस्वपदविग्रहोरश्चिनः।नित्यसमासत्वात्।अत्रचधारणार्थकत्वकारेणात्तथमित्याहुः।उद्धरकोष्ठादित्यादि।उद्धरउत्सृजेत्येताभ्यांनेचविग्रहः।
अस्यविवरणंदेहीतिकोष्ठादितिचद्वयोरप्यस्यकोसापूरणार्थमुक्तं।समासेनचेत्कर्तेति।जहिजोडमिति।आभीक्ष्ण्येनयआहसः जहिजोडः।एवंजहिस्तम्बमि

ञ्। इह नलोपो नञ इत्यत्र विशेषणार्थो ञकारस्तत्फलं च नैकधेत्यत्रालोपः। अव्ययेन नञ्कुनिपातानामित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं ञकारोच्चारणमिति
मस्यत इति। उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः। तथा हि। आरोपितत्वं नञा द्योत्यते। तथा च अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणभिन्न
वसति। अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्। असर्वस्मा इत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति। ननु रूपस्यैत्वर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधम्। एतन्नञोऽवि
ञ्समासग्रहणं नेह लिङ्गमित्यादि मनोरमायामनुसंधेयम्। नलोपो नञः। नञो विशिष्टि चरणस्येन लोपवचनं त्वाकचकार्थं तेन न त्वोऽकचि अकथा अब्राह्मणः अ
त्यादि सिद्धमित्याहुः। उत्तरपदे इति। अलुगुत्तरपद इत्यधिकारादिति भावः। उत्तरपदे किम्। पटी नास्ति पटी नास्ति। नन्वेवमपि स्त्रैणार्थ इत्यत्र नलोपः स्या
दित्याहुः। उत्तरपदाधिकारपूर्वपदेनानञ्विशेष्यपूर्वपदभूतस्य नञ इति तस्या स्यानात्र भवति स्त्रीपुंसाभ्यामिति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्यापूर्वपदत्वात्। अ

नञ्। २।२।६। नञ् सुपा समस्यते। नलोपो नञः। ६।३।७३। नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे। न ब्राह्मणः अब्राह्मणः। तस्मान्नुडचि। ६।३।७४।
लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात्। अनश्वः। अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह विकल्प्यते। रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्
ति। अहुनाथामसंहितमिति च भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात्। तेनानुपलब्धिरविचारोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम्। नञो नलोपस्तिङि क्षेपे। अपचसि त्वं जाल्म

नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः

त्रप्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते नच प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणान्न नञ्प्रत्य
यान्तस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यतदुपतिष्ठत एवेति वाच्यम्। हृदयस्य हृल्लेखेति सूत्रे यण्ग्रहणान्न्यथकूलेयग्रहणेनोत्तरपदाधिका
ग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनात्। यद्वा। अमुद्दृंमतलकात विभक्तावप्रथमायाद्यत्यादि ज्ञापकान्नलोपो नञ इत्यत्राप्ययमेव नञ् गृह्यते ननु प्रत्यय इति
नुडचि। इक्ष्भिडित्यत्रैवाचीति सप्तम्याः षष्ठीप्रकल्प्य तदन्त इत्याजादेरिति। अचात्तरपदविशेषणान्तं यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिर्यत्तस्मादुत्तरादिति भाव
इति। नुटः परादित्वेन अपद्यत्वान्नुटाद्याङ्ङमादित्वादिङ मुण्न भवति। ननु विघ्नानामभावः अविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यादव्ययीभावस्तु निर्मक्षिक
कारान्तादन्यथा अनुपलब्धिरविचार इति न सिध्येदित्याशङ्क्याह अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि। अविघ्नमिति। यद्यप्यविद्यमानाविघ्नाय स्मिन्निति बहु

न्तरे कर्मण्य विप्रमस्त्वित्यादि प्रयोगाद्ग्रव्ययीभावं विनास्वरसतो न सिध्यतीति भावः। नञोनत्नोपइति। निर्दिष्टेनेन समासाभावादप्राप्तेर्वचनं। अपचसीति। कुत्सि
तार्थे। नशब्देनेति। न नासमासेन नेकधेत्यपि च स्यादिति भावः॥ ०॥ नभ्राट्। सत्सु साधवः सत्याः। तत्र साधुरिति यत्। न सत्याः। असत्याः। न असत्याः नासत्याः इह तु
वेदसिद्धत्वेन नासत्यावश्विनोरित्यादि सिद्धं। न मुचिरिति। सर्वधातुभ्य इन्। इगुपधात्कि दिति कित्वाद्गुणः। स्मरते। श्रीपदेर्वेति। सवर्णसंघातं नेभ्यो दीर्घ इ
गाम्यो तुदादिः। कुगति। कुशब्दोत्राव्ययं गृह्यते न तु पृथिवीवाचकः। गम्यादिसाहचर्यान्न। ऊर्यादि विद्धाचश्च। उपसर्गाः क्रियायोगे इत्यतो नुवर्तनादाह क्रियायो
ते। च्विडाचौ तृभ्वस्तियोगे विहितौ तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तत्रैव गतिसंज्ञा तेनेह न ऊरीपत्नकामाभवादिप्रयेषु यानि। यादुः शब्दो मुक्ता अन्यथा करोतिनियोगे ग

भागनपाच्चवेदनासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या। ६।३।७५। पादि निशब्दः नञः। वेदादिषु नञ्। नसत्याः असत्याः न
सत्याः। नासत्याः। न मुञ्चतीति नमुचिः। न कुलमस्य। न खमस्य। न स्त्री पुमान्। स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात्। न क्षरतीति नक्षत्रं। म्रक्षीप
धारतेर्वा क्षरतेर्वा त्रमिति निपात्यते। न क्रामतीति नक्रः। क्रमेर्डः। न अकम् अस्मिन्निति नाकः। नगोप्राणिष्वन्यतरस्यां ६।३।७७ नगइत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा। नगाः।
अगाः। पर्वताः। अप्राणिष्विति किं। अगो वृषलः शीतेन। नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति। नित्यमित्यनुवर्तमाने। कुगतिप्रादयः २।२।१८। एते समर्थेन नित्यं समस्य
न्ते कुत्सितः पुरुषः। कुपुरुषः। गतिश्चेत्यनुवर्तमाने। ऊर्यादिच्विडाचश्च १।४।६१। एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः। ऊरीकृत्य। शुक्लीकृत्य। पटपटाकृत्य॥

तिस्वितं। तथैवोदाहरति। ऊरीकृत्येति। एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तं। वस्तुतस्तु ऊरी भूयेति भाष्योदाहरणादिच्चात्र मुदाहरति। ऊरीकृत्येत्यत्र वचनं शुक्लं संज्ञा प
सुसत्फलं च लब्धमिति बोध्यं। ऊरी उररी एतावङ्गीकारे। ध्वनिः शब्दस्तु साह्यप्रभृतिषु पठ्यन्ते। कृञ्योगे गतिसंज्ञाविकल्पः कृञ्यस्मिन्योगे त्वनेन नित्यमिति बोध्यं कृ
ऊर्याद्यविशेषेण मध्ये विध्यसुपेभवेदसाचिव गगइति भाष्ये इति च्चिदन्त्यात् कृ। तेन प्राप्नोतीति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वं प्रकृतेरनुपपत्ते चावपिसंज्ञानियमार्थत्वप
शोपिनासीति। शुक्लीति। कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः। अस्य सत्त्वादिति। कृ। पटपटाकृत्येति। डाचि बहुलं द्वे भवत इति पटच्छब्दस्य द्वित्वे। अव्यक्तानुकरणात्
तिडाचि टिलोपः। नित्यमाम्रेडिते डाचीति तकारपकारयोः पकार एकादेशः। निपातसंज्ञायाः समावेशार्थमूरीत्येव चकारः। तेन ऊरीकृत्य नमिमित्यत्र गतिरन्ते। तररीति

किति। भावेपर्णीयार्हरीतिपञ्चर नदाहृत्किपेति। क्रियायोगइत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् श्लोकवार्तिकारिकासु देत्र न गत्यादि इतिभावः। क्रियाशब्द
दास्त्विति रर्थः। यनु हत्य नेो। अनुकरणं चानेमान्यानेरिन्यस्य संज्ञा निपनपद्ये निगीतिर्थ्यर्थमितिमना इत्युक्तं नितिपरं किमिति। इत्यत्र खुप्रयोगनिय
ञ्खाद्विन्यनुकरणस्येतिशब्दे परे गतिसंज्ञायानिवारणायानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रपुदाहरति खाड्डिति कृत्वेति। सत्यां संज्ञायामप्रयोगो नैवस
द्वितिखाड्कृत्यैव स्यादिति भावः। नचेति खाड्कृत्येति न भवती। तेः परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम्। अनितिपरमित्यत्र इतिः परो यस्मात्तदिति
रिकाशब्दस्योपसंख्यानम्। कारिका क्रिया। कारिकाकृत्य। अनुकरणं चानितिपरं। १।४।६२। खाट्कृत्य। अनितिपरं किं। खाडिति कृत्वा निरष्ठी
त्। आदरानादरयोः सदसती। १।४।६३। सत्कृत्य। असत्कृत्य। भूषणेऽलं। १।४।६४। अलंकृत्य। भूषणे किं। अलं कृत्वौदनं गतः। पर्याप्तमित्यर्थः
नुकरणमित्यादि त्रिसूत्रीस्वभावात् कृञ्विषया। अन्तरपरिग्रहे। १।४।६५। अन्तर्हत्य। मध्ये हत्वेत्यर्थः। अपरिग्रहे किं। अन्तर्हत्वा गतः। हतम्
परिगृह्य गत इत्यर्थः। कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते। १।४।६६। कणेहत्य। पयः पिबति। मनोहत्य। कणेशब्दस्सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषा
शये वर्तते। मनस्शब्दोप्यत्रैव। पुरोऽव्ययं। १।४।६७। पुरस्कृत्य। अस्तं च। १।४।६८। अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात्। अस्तङ्गत्य। अच्छग
त्यर्थवदेषु। १।४।६९। अव्ययमित्येव। अच्छगत्य। अच्छोद्य। अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः। अव्ययं किं। जलमच्छं गच्छति। अदोऽनुपदेशे। १।४।७०। अ
कृत्यादः कृतं। परम्प्रत्युपदेशे तु प्रत्युदाहरणं। अदः कृत्वा। तिरोऽन्तर्द्धौ। १।४।७१। तिरोभूय॥ ॥ परं नइति परमनितिपरमितिबहुव्रीहिघटितनञ्तत्पुरु
ात्। स्यादेतत्। अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावादितिसंज्ञानाशीतिखाडिति कृत्वेति रूपं निर्बाधं किमनेनानितिपरग्रहणेनेति चेदत्राहुः। इति कृ
मुदाय एवं कुर्वेत्यर्थे वर्तते। तथा चेतिशब्दः क्रियाविशेषणकरणेन इति समुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्येव क्रियायोग इति। हत्वं परिगृह्येति। हत्वा गमनं हिप
त्वा परिगृह्येति। आद्यमुदाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणं। अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः। कणेहत्येति अत्यन्तमभि
लाषनिवर्त्तनं पिबतीत्यर्थः। तथा च श्रद्धायाः अपगमात्तत्प्रतिघातो गम्यते। प्रत्युदाहरणं तु कणेह॥ ६॥ ६॥ ॥ ६॥ ६॥

ऽसमसंज्ञकत्वाच्च यथा॥ करणमस्मिन्‌ हन्तेत्यर्थः। पुरस्कृत्येति। पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्यये तोयमव्ययं। नमस्पुरसोर्गत्योरिति विसर्गस्य सः। अग्रं पुरःप्रत्ययेनापत्र।
त्यध्याहारे पारशि भत्यगतित्वात्समासाभावः। अव्ययं किं। पुरं पुरी पुरः कृत्वा गतः। अस्तं च। अव्ययमिति किं। अस्तं कृत्वा कांडं गतः क्षिप्तमित्यर्थः। अच्छेति।
गतिसंज्ञायां निपातसंज्ञा च त्वनाव्ययत्वात्सुब्लुक्‌ स्यादिति भावः। अदः कृत्येति। पदास्य पमेव पर्यालोच्य पतितं देदसुदाहरणात्‌ अदः कृतमिति गतिरनेनवदृति
कृति स्वरेणसुदात्तत्वं। प्रत्युदाहरणमिति। अदः कृत्वा अदः कुर्वित्यादेरित्यर्थः। तिरोंतर्द्धौ। अंतर्द्धौ किं। तिरो भूत्वा स्थितः पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः॥ ७॥ विभाषा कृञि।
ति। गतित्वाभावपक्षे तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्वमपि न भवति। नहि भौ गतिग्रहणानुवृत्तेः। माधवस्तु पराभवे तिरस्कार इति प्रयोगदर्शनात्सत्वं वि।

मा कृञि। १।४। ७२। तिरः कृत्य। तिरस्कृत्य। तिरः कृत्वा। उपाजेऽन्वाजे। १।४। ७३। एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः। उपाजे कृत्य। उपाजे कृत्वा। अन्वाजे
अन्वाजे कृत्वा। दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः। साक्षात्प्रभृतीनि च। १।४। ७४। कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः। च्व्यर्थ इति वाच्यं। साक्षात्‌ कृत्य। सा
कृत्वा। लवणं कृत्य। लवणं कृत्वा। मान्तत्वं निपातनात्‌। अनत्याधान उरसिमनसी। १।४। ७५। उरसि कृत्य। उरसि कृत्वा। अभ्युपग
र्थः॥ मनसि कृत्य। मनसि कृत्वा। निश्चित्येत्यर्थः। अत्याधानमुपश्लेषणमत्र तु। उरसि कृत्वा पाणिं शेते। मध्ये पदे निवचने च। १।४। ७६।
नि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने। मध्ये कृत्य। मध्ये कृत्वा। पदे कृत्य। पदे कृत्वा। निवचने कृत्य। निवचने कृत्वा। वाचं नियम्येत्यर्थः॥ ॥

हणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छंतीत्याह। उपाजेन्वाजे। एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्त्तेते। तदाह दुर्बलस्येति। साक्षात्प्रभृ। साक्षात्‌ मिथ्या।
लवणम्‌। उष्णम्‌। शीतम्‌। उदकम्‌। आर्द्रम्‌। गतिसंज्ञासन्नियोगेन च लवणादीनां पंचानां मकारांतत्वं निपात्यते। प्रादुस्‌। नमस्‌। आविस्‌ इत्यादि। आकृतिग।
नत्येति। असाक्षाद्भूतं यथा। साक्षाद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः च्व्यंते तु तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिच्विडाचश्चेति नित्यैव संज्ञा। तेन लवणीकृत्येत्यत्र मांतत्वं न भ।
विक गतिसंज्ञासंनियोगेन रहणो निपातनात्‌। भाष्यकृतां तु लवणशब्दस्य तु लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञा विक।
उभयथापि चैरूप्यं निर्बाधं अनत्या। उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ। मध्ये पदे। विभाषा कृञीति वर्त्तते च कारादनत्याधान इति च। एषामनत्याधानरू

न तु गतिसंज्ञासंनियोगेन। अनत्याधाने किं। पदे कृत्वा शिरो नयति। वाचं नियम्येति। निवचनं हि वचनाभावः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः॥ ७४॥ नित्यं हस्ते। उपयमन
वेतयोरेवं तन्न गौरवं तन्नं च निपात्यते हस्ते कृत्य परिणीयेत्यर्थः। उपयमने किं। हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः। स्वीकारमात्रमिति पर्येतु नात्तमिति तु व्याप्तराह
गतेन इति यो न्यायस्तेन तावद्गति समासात्तु दाहृत्य व्याख्यासमासान्तकुमारसंज्ञेनमारिग्रहणमिति। सुपुरुष इति क्रियायोगाभावाद्गतित्वाभावः। अव्ययस्य पासम
व्ययस्यार्थे वचनानि यस्मिंस्तानीत्यादि इति। आदिशब्दादुभयत्र मकारे। तेन दुराचारः पुरुषो दुष्पुरुष इत्यादि सिद्धं। प्रगतस्त्वाचार्य इति। अनेन गतार्थे च
दविग्रहेणानित्यसमासतां च दर्शयति। एवं प्रगतः पितामहः प्रपितामहः। प्रमातामह इत्यादि। अत्यादय इति। आदिपदादभिगतो मुखमभिमुखः। उ

प्रहस्ते पाणावुपयमने। १।४।७७। कृत्रि। उपयमनमिति विवाहः। स्वीकारमात्रमित्यन्ये हस्ते कृत्य। पाणौ कृत्य। प्राध्वं बन्धने। १।४।७८। प्राध्वं
बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः। प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे। प्राध्वं कृत्वा। जीविकोपनिषदावौपम्ये। १।४।७९॥ जीविकामिव कृत्वा। जी
विकाकृत्य। उपनिषदमिव कृत्वा। उपनिषत्कृत्य। औपम्ये किं। जीविकां कृत्वा॥ प्रादिग्रहणमगत्यर्थं। सुपुरुषः। अत्र वार्त्तिकानि। प्रादयो गता
द्यर्थे प्रथमया। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया। अतिक्रान्तो मालामतिमालः। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया। अव
क्रुष्टः कोकिलया। अवकोकिलः। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या। निष्क्रा
न्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः। कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः। वृक्षं प्रति॥ ९ उद्गतो वेलामुद्वेलः। प्रतिगतो संप्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धं। अतिमाल इति। गोस्त्रि
सः। अवादय इति। आदिपदात् विरोधे वीरुधा पुरिवी कृत। सचन्द्रो वर्मणा सन्नद्धैति। पर्यादय इति। आदिपदादुद्युक्तः संग्रामाय उद्युक्तः संग्रामः। अध्ययनायेति।
तुर्थ्या। गुरुकुलवासादिना परिग्लानोऽध्ययनायेत्यर्थः। निरादय इति। आदिपदादुत्क्रान्तः कुलादुत्कुलः। निर्गतमंगुलिभ्यो निरंगुलं। प्रतिषेध इति। कुगति
तिप्रसक्तसमासस्य च कृत्यः प्रतिषेधस्तत्सूत्राणां अतिसंस्थेति भाष्यादिप्रयोगात्तु तिप्रभृतीनामेव कर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः। वृक्षं प्रतीति। लक्षणेत्थंभूते।
वचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह समासो नेति चेन्न हि अपिस्तुत मिसु राहार्थे अपिस्तुयाद्विष्णुमित्यादावपिः पदार्थसंभावनेत्यस्यावकाशत्वात्त्वरे विशेषस

पदं। सप्तमीस्थमित्येतद्व्याचष्टे सप्तम्यंतरत्यादिना। तद्वाचकं पदमिति। तत्रोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञा चैतल्लभ्यते। अत एवं संज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणं।
तं गृह्यते। धातोरिति पृथगधिकारत्वात्तत्सन्निहितो धात्वधिकार इति लभ्यते। तेन त्रिसुडीत्यस्य सुटि ते अभूदित्यादावुपपदे धातोः क्विबित्यर्थो न भवति।।
णां व्याचष्टे तस्मिन्सत्येवेति। उपपदे सत्येवेत्यर्थः। तत्रग्रहणाभावे तु धः कर्मणि ष्ट्रन्नित्यादावपि कर्मण्यभिधेये अणित्याद्यर्थः स्या
त्कर्त्रर्थेण् प्रत्ययो न स्यात्। किंच सप्तम्यंतनिर्देशस्योपपदसंज्ञार्थत्वेनयाचरितार्थत्वात्केवलादपि धातोः कर्त्रर्थेण्प्रत्ययः संभाव्येत तद्वृत्तेतु तत्रग्रहणे।
तत्रोपपदं सप्तमीस्थं। ३।१।९२। सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्। तस्मिन्सत्येव वक्ष्यमाणः
प्रत्ययः स्यात्। उपपदमतिङ्। २।२।१९। उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते। अतिङन्तश्चायं समासः। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। इह
कुम्भस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यं। अतिङ् किं। मा भवान्भूत्। माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदं। अतिङ्ग्रहणाज्ज्ञापय
त्येनन्वेहाऽनुवर्तेत इति पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्वाऽतिङ्ग्रहणं नात्रापकृष्यते सुपेति च निवृत्तं। तथा च गतिकारकोपपदानां कृ
द्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति सिद्धं। व्याघ्री। अश्वक्रीती। कच्छपी। अमैवाऽव्ययेन। २।२।२०। अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्य
येन सह समस्यते। स्वादुङ्कारं। नेह कालसमयवेलासु तुमुन्। कालः समयो वेला वा भोक्तुम्। अमैवेति किं। अग्रे भोजं। अग्रे भुक्त्वा। विभाषाग्रेप्रथम
र्वे क्त्वाणमुलौ। अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत्।। ९९ कुम्भाद्युपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वप्रतीत्या केवलात्कारणप्रत्ययशंकैव नास्ति। एवं स्थिते पः
रौ कश्चिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः। अन्ये तु तत्रोपपदमित्यस्य कर्मण्यणित्यादेश्चैकवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेस्तत्रग्रह
णं सिद्धमित्येवेत्याहुः। समर्थेनेति। तेन महान्तं कुम्भं करोतीत्यादौ नातिप्रसंगः। अतिङन्तश्चेति। सुबिति तु अनुवर्तत एवेति। अतिङन्तमिति नोक्तमिति भा
ष्य इति। अमिति तु नोक्तं कृद्योगषष्ठीविधानात्। अतिङ् किमिति। सुपेत्यधिकारे किमनेनेति प्रश्नः। इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापकमनभिसंधाय प्रत्युदाहरति
तिं समासाभावसूचनाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तं। पूर्वसूत्र इति। कुमादयः। गतिः इति योगं विभज्य कुमादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते गतिश्च सुबन्तोऽतिङन्तेन।

इति व्याख्येयमित्यर्थः। तथा चेति। यद्यप्युगतीत्यागतुपपदयोरेवलाभस्तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा तद्धापि ज्ञाप्यत इ
न्तरकां राशु कर्तृकरणे कृ. तेनिकृत्स्येन ङसन् ग्रहणसुत्रार्थसाधकमित्यपि मनोरमायां स्थितं। प्रामिति कृदन्तान्तरमपरासुबुन्मतेः पूर्वं समासइत्य
मानसुब्ग्रहणं निहानुवर्ततएव। तेन राजदर्शीत्यादौ पूर्वपदेनचोपादिकार्यं सिध्यति। परिभाषाफलं रथ्येपनगतिमुदाहरति व्याघ्रीति। व्याजिघ्रती
त्यातश्चोपसर्ग इति कः। पाघ्राध्माधेङ्दृशःश इति शः संज्ञायां न भवतीत्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते। व्याङो घ्रशब्देन गतिसमासः। स यदि घ्रशब्द
नतामपेक्षते न तर्हि सुबुत्पत्तेरेसंस्यापेक्षातः प्रागेव लिंगयोग इति लिंगनिमित्तप्रत्ययेन टापाभाव्यं नतु ङीषो घ्रशब्दमात्रस्य जातित्वाचिन्ताभावा
घ्रशब्देन समासइत्यर्दं तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् पुनस्सादिति भावः। यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं तथापि गतिग्रहणमाङो घ्रशब्देन समासे पश्चा
दनविशब्दस्य समासार्थमावश्यकमेव। श्वाद्ः पूर्वाद्हातीः कप्रत्ययविधानाद्शुपपदसंज्ञासुपगमेपि विशब्देन दत्तसुपगमादितिबोध्यं कारकमुदा
श्वक्रीतीति। अश्वेन क्रीता कर्तृकरणे कृतेति समासः। क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष्। सुबन्तेन समासे तु टापाभाव्यमित्यदंतनाभावाक्रीतात्करणेत्य
दादिति ङीषं। उपपदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेन पिबतीति कच्छपी। सुपीति योगविभागात्कः। इहापि समासस्य सुबन्तनापेक्षायां टचेवस्यात्न ङीषित्या
त्यत्रैव बोध्यं। प्राचा तूपपदमतिङ् इतं समस्यत इत्युक्तं। तदसत्। तथा सति प्रथमं न सुब्ग्रहणं निहत्या पन्या राजदर्शीं च मैकार इत्यादौ नलोपो न स
स्यात्। घाटिति आद्गुण इति पररूपं च स्यात्। स्यादेतत्। कच्छेन साधनेन पिबतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धावेद उपपदस्या
दाहरणमिति चेदेवं तर्हि मूलावापिणीत्युदाहर्तव्यं। सुप्यजातावितिणिनौ कृते मूलोपपदस्य कृदन्तेन समासे प्रातिपदिकान्तेत्यादिना पूर्वपदस्यात्त्रिभि
समासमातिपदिकान्तनुकारस्य णत्वं सिध्यति सुबन्तेन समासे त्वंतरंगत्वाचांतलक्षणो ङीपि पश्चात्प्रियपिनीशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव णत्वं न स्यादिति
क. चेन हेतुनापिबतीत्यर्थविवक्षायां कच्छसाकारकत्वात्कच्छपी उपपदसोदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः। अमैवाव्ययेन। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदं। तुल्यविधानमि
त्यध्याहारेणाख्यातव्यं। नदेवेति। यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अममेव विहितस्तेनैवोपपदममव्ययेन समस्यते नान्येनेत्यर्थः। नियमवर्जनमोपमेव कारेण तत्सूत्रस्थः।

॥ असति तु अव्ययग्रहणे अमैव यत्तुल्यविधानं तदेव केनचित्समर्थेन समस्येत। तथा सति स्वादुंकारमित्यत्रैव समासः स्यात् न तु कुंभकारं इत्यत्र अयं पूर्वसूत्रे वै।
ता अव्ययविषयक नियम इति चेत्तर्हि अमंतविषयक एव किं न स्यादमंतेनयः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति। तथा चायं भोजमित्यत्र समासो माभूत् अ
कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः। तदेवेति किं कालो भोक्तुं। समर्थो भोक्तुं। अमैवेत्येवकारेणाम्नान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासनिवारणेऽपि तु
विधानस्यास्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तं ॥२६॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां। उभयत्र विभाषेयं। अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्ते अमा चान्येन च तुल्यविधा

याप्रभृतीन्यन्यतरस्यां। २।२।२१। उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते। मूलकेनोपदंशं भुंक्ते। मूल
कोपदंशं॥ क्त्वा च। २।२।२२। तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते। उच्चैःकृत्य। उच्चैः कृत्वा। अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ। तृतीयाप्रभृती
ति किं। अलंकृत्वा। खलु कृत्वा। तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः। ५।४।८६। संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात्। द्वे अङ्गुली
प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु। निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम्। अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः। ५।४।८७। एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः
अहर्ग्रहणं द्वंद्वार्थं। अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः। सर्वा रात्रिः। सर्वरात्रः। पूर्वं रात्रेः। पूर्वरात्रः। संख्यातरात्रः। पुण्यरात्रः। द्वयो रात्र्योः समाहारः द्वि
रात्रं। अतिक्रान्तो रात्रिं। अतिरात्रः। राजाहस्सखिभ्यष्टच्। ५।४।९१। एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। परमराजः। अतिराजी। कृष्णसखः। अन्हष्ट
खोरेव। ६।४।१४५। टिलोपः स्यान्नान्यत्र। उत्तमाहः। द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः। तद्धितार्थे द्विगुः। तमधीष्टो भृत इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ। राज्याहःसम
भ्य इति स्त्रीलिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाच्चेह। मद्राणां राज्ञी। मद्रराज्ञी॥ ९ नसंप्राप्तेश्चारंभात्। प्रासेव्यया। उपदंशस्तृतीयायां मूलकेनोपदं
शो उपदंशं प्रासेव्यया। अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ। उच्चैःकारं इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। अचा दीर्घ सुत्यन्तेनान्तरस्या मित्या
दि। असमासे तु उच्चैरित्यंतोदात्तत्वं। उच्चैर् इति स्वरितिन्युन्निपातो स्वरस्यानुनिपदे तु कि परस्य सच प्रवृत्ते रित्याहुः। मनोरमायां तु उच्चैरित्यंतो
दात्त इति यथायोग्यमिति स्थितं अमेत्यनुवर्तमानत्वाह। अमंतेनेति किं नेह न। पर्याप्तो भोक्तुं। पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु। कालसमयवेलासु तुमुन्। उचितः पात। अन्यतरस्यामि

कि स्कं श्रियं रोरिति निवर्त्तितिरूप्यतः तत्र सुवर्णशीर्षपणापिनद्धनीयानन्तोपपत्तेः। अलं कन्नेति। अलंस्त्वन्तोः प्रतिषेधयोरिति स्वस्त्रोपदेशस्तृतीयाया
तत्पुरुषन्ताच्चेहसमासः तत्पुरुषे। असाधारणात् समासान्तानाह। तत्पुरुषस्येति। अन्तोन्त्याविधिं बाधित्वा प्रत्ययः परश्चेति परत्वात् तत्पुरुषात्परत्वान्त्व
न्ययायागापीटकः किन्तेपिगापाभ्यां परश्च वटश्च भवतिनतत्वन्नावयवः अमस्तु अभ्युवेयकरणसामर्थ्यात्परविधिर्बाध्यते। एवं चलापश्चात्तत्पुरुषात्परं गुणे
श्चेतत्पुरुषस्यांगुलेर्विनिजसमासान्तापेस्यापश्चवयवपष्ठीत्याङ्गः अंगुलमिति। तद्धितार्थेति समासः। द्विगोर्नित्यमिति मात्रचोलोपइति च निरूढत्वमनो
हृयसचोस्तुमितिस्थितं। द्वंद्वार्थमिति। अन्होरात्रेभ्य इति पष्ठीतत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः। ननु अहः शब्दस्याहः सुन्नातापेरात्रिशब्दस्य रात्रि
गौणत्व संभवादहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोस्त्विति चेन्मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात्। द्वेयंत शिशिरावहोरात्रे चेत्यत्र द्वंद्वे समासान्तदर्शे।
रात्रइति। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। सनपुंसकमित्येतद्बाधित्वा परत्वाद्रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वं। एतेनैकवद्भावात्।। क्लीबत्वेति प्राचो ग्रंथः परा
नसार द्वौरात्रइत्यादिग्रंथविरोधाच्च। सर्वरात्र इति। पूर्वकालैकेति समासः पूर्वरात्रइति पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः। यदा तु रात्रिश-
शोन्तस्य पूर्वीकृत्य कर्मधारयोऽभ्युपगम्यते तदा पूर्वरात्रि रित्येव भवति। द्विरात्रमिति। संख्यापूर्वंरात्रं क्लीबमिति। वक्ष्यते अत्र च सूत्रे रेव न स्त-
व सिद्धे नियमार्थमिदं एवकारस्त्वन्य एव टच्स्योरिति विपरीतनियमशंकानिरासार्थः आन्महान्तो सइति प्रकृतिभावविधानेन तन्निरासे प्र-
रत्वं स्यादिति भावः टच्सौरवेति किं। अन्हा निर्वृत्तमाह्निकं। कालादित्यधिकारेनेन निर्वृत्तमिति ठञ्। टिलोपाभावार्थ्यो पीन इत्यकारलोपः। उत्तमाद्
कारेय संख्यातेन्यूनत उत्तमशब्दस्योपादानादाद्वेरोन। ध्यद्वीनइति। समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च टच्। सति तु तस्मिन्नन्नादेशः प्रसज्येत। नच नान्तस्य-
लोपविधिसामर्थ्यान्न टजिति वाच्यं। अद्वीनइत्यत्र तत्ससावकाशत्वात्। अनित्यत्वादिति। अवच लिंगं शास्त्रिं गत्वांकुशेनानपयिग्रहणं। मद्रराज्ञीति। प-
घटचसाधनाभस्यादहइतिपुंवद्भावेटिलोपेचमद्रराजीत्यनिष्टरूपंस्यादितिभावः॥ ॥

ह्नएतेभ्यः। एतच्चाह्नेनाह्नः सर्वैकदेशेति सूत्रस्थाः परामृश्यंते। यद्येतु नस्मिन्नह्नादयो निर्दिश्यापकारेण च संख्याव्ययेभ्यनुकृष्टेनत्र सर्वेषां विशेषणानि शेषे
न्द्रदहन गृह्यते। संभवाद्दिनार्थेनाह्न सर्वादिभ्य इति। समासांते पर इति। एतच्च प्रकरणाच्छभ्यते। भाष्ये तु अह्नादेशः प्रत्ययस्थानः। अह्न एभ्यः अनन्तराह्नेऽपवाद
पापादह्न एवो रेवेति निपातादित्येषां भावेत्तल्लोपेनदन्तकारलोपानवीह्न इत्यादिरूपसिद्धिः। रेफादिति यदिलुनयेत्यह्नस्तु भव इत्यादिष्वन्तनालसाह्नः रत्ना
द्विनह्नि चादित्यपि वो ध्वंरपाभ्यामिष्यपिकारात्। ङमोह्रस्वादिति। सुपो ह्रस्वादिति ञ्चित्रिकारात्युक्तमयुक्तमिति भावः। प्रसंगाद्वहुव्रियाभिति। ननिह्रस्वोनिदु
ह्नाह्नः पुंसीति वचनादिति चेन्मैवं। सर्वमह्नस्सर्वाह्न इत्यादावुपसर्जनस्वत इत्यनस्त्वनुमतद्विनायामप्रवर्तते। तुपि पुंकवदिति लिंगानिर्देशोत्र प्रमाणं।
ह्नोऽह्न एतेभ्यः। ५।४।८८। सर्वादिभ्यः परस्याह्न शब्दस्याह्नादेशस्स्यात्समासांतेपरे। अह्नोऽदन्तात्। ८।४।७। अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्पर
ह्नादेशस्य नस्य णः स्यात्। सर्वाह्नः। पूर्वाह्नः। संख्याताह्नः ह्न्योरन्होर्भवः। कालाह्नः। द्विगोस्तु गनपन्यरतिङमोह्रस्वा। द्व्यह्नः। त्र्यह्नः। क्षिपामदन्तनाह्नम्।
ह्नः प्रियः। अत्यह्नः। क्षुभ्नादिषु च। ८।४।३९। एषु णत्वं न स्यात्। दीर्घाह्नी प्रावृट्। एतच्चैतदर्थमह्नस्यरस्यानुकरणं क्षेत्रनकर्तव्यः। मति
कानेति णत्वं वारणाय क्षुभ्नादिपाठस्यावश्यकत्वात्। अदन्तादिति परकरणाचेह। परागतमहः पराह्नः। न संख्यादेस्समाहारे। ५।४।८९। समा
हारेह्नादेशो न स्यात्। संख्यादेरिति स स्वार्थे। द्वयोरह्नोः समाहारः। द्व्यहः। त्र्यहः। उत्तमैकाभ्यां च। ५।४।९०। आभ्यामह्नादेशो न।
पुण्यं स्मार्थः पुण्यशब्दमाह। पुण्यैकाभ्यामित्येव वक्तव्यमिति तु युक्तिं। पुण्याहं। सुदिनाहं। सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची। एकाहः। उत्तममहणमुपात्त
संगात्तु शासनानां तु तमन्त्येषु प्रवृत्तौ नहि पश्यो यतेः अतएव लवणः सूपः लवणयवागूरित्यादौ न ‹ल्या अपि संमहार्थमित्येके। संख्याना ह्नः।।
किंवादिगुमासाप चेत्यादिनापरवल्लिंगनिप्रतिषिद्धेतदपवादस्सरात्रान्हेन्यसाप्राप्तिरेवेति पुन्हशब्दो यं विधेयमिति पूर्व एव न तु नियतपुंल्लिंगः एवं चात्र भवार्थं
सुशेषिपः विध्यते सत्तुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन अप्राप्तार्थवत्तत्त्विशस्त्रीनाभिधानमपि न्याय्यमेवेति रिकायविति। नन्वेहह्नमिति नत्वोऽस्प्यादिति शंक्य अनो लुप्तन
न्यपत्तसणं। वर्णाश्रयत्वात्। ङमोयोऽकारस्तदंताद्वीविति नत्वन्याय्यातमात्। अतएव रतिकारायुक्तार्णो लुकप्सेपिनङी वर्ण्योकारह्नितिनत्वन्याय्यातमात्। नचेत्

िनाथो कृमधीपाना वाह्नपी व्यापिशलेत्युदाहृतं भाष्ये। द्विगोरिति ङीपुनः शंका एव। अपरिमाणे निषेधात्। अतएवेवात्र उक्तमर्थे चोदाहरति पुरुहेति। अन्ये तु
स्य द्वारे शंप्रमाणस्याया च पुनरन्वेषणतो नामाजुरर्तटनपवादोः। निति निःस्वार्थपरस्य भाष्यकारस्य सुनेतुर्निर्विवादरणानयात्। कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिका
तिप्रयोगः इति चेत् चाद्युः। दे॰ इनी यस्यां तिपुराविति चतुर्श्रीहौ नां तलस्य पोङी पवो ध्यः। इयोरन्ह्यो भवेत् इति व्याख्यानं ग्रंथस्तु फलितार्थकथनपर
यद्ध्वति। संख्याद्विभिन्नस्यन तुरूपस्य समाहारे इत्यसंभवादाद्ध्यस्यैवार्थे मिति। पुष्पाहमिति। पुण्यं च दिनाभ्यामिति क्लीबत्वं च स्यात्। उपान्त्यस्यापीति

अग्राख्यायामुरसः। ५।४।९३। टच् स्यात्। अश्वानामुर इव। अश्वोरसं। मुख्योऽश्व इत्यर्थः। अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः। ५।४।९४ टच्
न्यानो संज्ञायां जात्यां। उपानसं। अमृताश्मः। कालायसं। मंडूकसरसमिति जातिः। महानसं। पिण्डाश्मः। लोहितायसं। जलसरसमिति संज्ञा। ग्रामकौटाभ्यां
च तक्ष्णः। ५।४।९५। ग्रामस्य तक्षा। ग्रामतक्षः साधारण इत्यर्थः। कुट्यां भवः कौटः। स्वतन्त्रः स चासौ तक्षा च कौटतक्षः। अतेः शुनः। ५।४।९६।
अतिश्वो वराहः। अतिश्वी सेवा। उपमानादप्राणिषु। ५।४।९७। अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात्। आकर्षः श्वेव। आकर्षश्वः। अप्राणिषु किं।
वानरः श्वेव वानरश्वा। उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः। ५।४।९८। चादुपमानात्। उत्तरसक्थं। मृगसक्थं। पूर्वसक्थं। फलकमिव सक्थि। फलकसक्थं। नावो द्विगोः
।४।९९। नौशब्दान्ताद्द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि। द्वाभ्यां नौभ्यामागतः। द्विनावरूप्यः। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्याऽपकर्षणाद्गलोपे नेत्तु।
। पञ्चनावप्रियः। द्विनावं। त्रिनावं। अतद्धितलुकीति किं। पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः। पंचनौः। अर्धाच्च। ५।४।१००। अर्धान्नावष्टच् स्यात्। नावोऽर्धं। अर्ध
नावं। क्लीबत्वं लोकात्। खार्याः प्राचाम्। ५।४।१०१। द्विगोरर्धाच्च खार्याष्टज्वा स्यात्। द्विखारं। द्विखारि। अर्धखारं॥ ९९ ममाप्रत्ययमत्रो रिति प्रथमा
र्थे ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्तयोरपि उत्तमग्रहणसामर्थ्यादंतयोर्द्वयोर्ग्रहणं। उत्तमौ चैकश्चेति विग्रहे शेषे द्विवचनमिति तेषामाशयः॥ ७॥ अग्राख्यायां। पंचम्यर्थे तु प्र
धाने। अग्रवाची पुर उरः शब्दस्तदंतात्तत्पुरुषादुरच् स्यात्। अग्राख्यायां किं। देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः। ग्रामकौटा। जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्तते। ग्रामेति किं। राजतक्षा
सा। अतिश्व इति। श्वानमतिक्रांतो जवेनेत्यर्थः। अतिश्वीति। नीचेत्यर्थः॥

रसामान्यवचनेनोपमानस्य समास इति माभूत्। हितायरूप्य इति। हेतुमनुष्येभ्य इति रूप्यः पंचनौ विति। आर्हीयप्रकृत्। अध्यर्धपूर्वेति लुक्। आर्षाः। द्विगो
वा रोगश्चातापे द्विगोरित्यर्थः॥ ॥ अर्हत्स्वारीति॥ परवल्लिंगमिति सूत्रस्थं। अर्धं स्त्रारमिति। अर्धनावमित्यत्र क्लीवत्वं नौकात। टजाभ्यां द्विगापि त्रिद्विग
। द्वयोरंजलिः। द्व्यंजलिः द्व्यंजलमिति। समाहारे द्विगुः। अनद्धितलुकीत्येवेति। एतच्च पूर्वसूत्रेपि बोध्यं। अंजलिभ्यां क्रीत इति। नात्रांजलिः पाणि

ईरवारि। द्वित्रिभ्यामञ्जलेः। ५।४।१०२। टच्वास्याद्द्विगौ। द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि। अनद्धितलुकीत्येव द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः। द्व्यञ्जलिः ब्रह्मणो
जानपदाख्यायां। ५।४।१०४। ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत्। सुराष्ट्रे ब्रह्मा। सुराष्ट्रब्रह्मा। सुराष्ट्रब्रह्मः। कुमहद्भ्या
मन्यतरस्यां। ५।४।१०५। आभ्यां ब्रह्मणोन्तात्टच्स्यात्तत्पुरुषे। कुत्सितो ब्रह्मा। कुब्रह्मः। कुब्रह्मा। आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः। ६।३।४६। महत
आकारोन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे। महाब्रह्मः। महाब्रह्मा। महादेवः। महाजातीयः। समानाधिकरणे किं। महतःसे
वा महत्सेवा। लाक्षणिकस्य विहाय प्रतिपदोक्तस्यास्य इति समासो ग्रहीष्यत इति चेन्न। महाबाहुर्न स्यात्। नसालक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिप।
क्तस्यैति परिभाषानेह प्रवर्तते समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्। आदिति योगविभागादात्वेशगेकादशस्य इति निर्देशाद्वा। एकादश। महतीश
पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे कृते आत्वं। महाजातीया। महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च। असामानाधिकरण्यार्थमिदं।
महतो महत्या वा घासः। महाघासः। महाकरः। महाविशिष्टः॥ ॥ इयंतस्य मूल्यत्वासंभवात्किंतु अंजलिपरिमितो यो व्रीह्यादिस्तत्र वर्तमानस्य परिमाण
लित्वेपि तत्र च नास्य तध्यर्धपूर्वेति लुक्। ब्रह्मणो। जानपदे भवो जानपदः देशेकयोरिति तद्भावप्रधानो निर्देशः तस्यास्याख्यायमानस्य समासेनेत्येतल्लभ्यते न
समासेन जानपदत्वमिति। कस्येत्याकांक्षायां सन्निधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते। सुराष्ट्रब्रह्म इति। सप्तमीति योगविभागात्समासः। जानपदेति किं। देवब्रह्मा नारद
इति। ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः। आन्महतः। तकार उच्चारणार्थो न तु तपरकरणं सवर्णग्रहणार्थं इत्याह। आकारोन्तादेशः स्यादिति इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमाक्षि

नमिति। नरं तं विधिर्विन्नेभ्य नेय्र हृणाव नेतितिनिये धत्तु न्नन्यथविधिविषयम्र त्युक्तत्वात् नेनमहन्वातु वरतिमहावातुरितिप्रयो गोमवति। परमहत्पविमाणा
मुपरमहतोद्व्यम्प परिमाणामितिपद्मीनत्य कर्थीभ्य पगम्यत इतिनतत्रान्यप्रमक्तिरिति हृद्याः। यत्तुवर्द्धमानेनोक्तं रथकेपीका मान्नानामित्यत्रत्वंन
सख्यान मामव्यादुत्तरपराधिकारेतदंतविधिर्नास्ति तेनपरममहतन्यावनेनेतिन द्वाष्यकेपटविरुद्धं तथाहि। येनविधिरितिसूत्रेपराधिकारेप्रवो।
रूकवितंपके श्कवितमिति भाष्येउदाहृतंकैयटेनचपरशब्देनउत्तरपदं गृह्यतइतिव्याख्यातं। एतदेवाशयेनः काशिकायामुपनिबद्धंनतुरव

अष्टनः कपाले हविषि। अष्टाकपालः। गवि च युक्ते। गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये ऽष्टन आत्वं स्यात्। अष्टागवं शकटं। अष्टप
न्यन्वेष्त्राः स्त्रितिपो गत्विभागादहुव्रीह्यावप्यच। अष्टानाङ्गवां समाहारः। अष्टगवं। न युक्तत्वाच्छकटमप्यष्टागवमितिवा।
द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः। ६।३।४७। आत्स्यात्। द्वौ च दश च द्वादश। द्व्यधिका दशेति वा। द्वाविंशतिः। अष्टादश। अष्टा
विंशतिः। अबहुव्रीह्यशीत्योः किं। द्वित्राः। द्व्यशीतिः। प्राक्शतादिति वाच्यं नेह द्विशतं। द्विसहस्रं। त्रेस्त्रयः। ६।३।४८। त्रिशब्दस्य त्रयस्।
पूर्वविषये। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। बहुव्रीहौ तु। त्रिदशास्त्रिदशाः॥ ॥

संख्यायामपनीतमुपसंख्यानमक्ति। ननु भूतिपदोक्तसमासे पद्तुत्तरपदं तस्मिंश्चेव परे आत्वं स्याच्चान्यत्रेति किमनेन समानाधिकरणग्रहणेनेत्यत आह
रिति। बहुव्रीहिरयं स च सामान्यशास्त्रनिर्देशत्वाद्यशाणिक इति भावः॥ ॥ अष्टनः कपाल इति। कपाले उत्तरपदे हविषि विवाच्ये अष्टन आत्वं कर्तव्यमित्य
ष्टाकपाल इति। संस्कृतं भक्षा इत्यणः द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। अध्यर्धपूर्वेत्यणो लुगितिकेचित् तद्व्याख्यानेनु मामादिकं संस्कृतमित्यणोऽनाही
मेस्त्रयः। संधिवेलादिवृत्तयीरशीति पाठाल्लांनीयमादेश इति ध्वनयन्नाह। त्रयस्स्यादिति॥ ॥

हुव्रीहिरिति। संख्यया व्ययेत्यादिने निर्देशः। एकादिरिति। अदुगिति छेदः। परकृपत्वकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति। धासुचेति। संख्याया विधार्थे
विहितस्य धाप्रत्ययस्यैवेह ग्रहणं। प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया। नेनेह न। पञ्चधानीति पञ्चधा। आनीतु पसर्गकः। दाप्योडचितिपञ्चदंता
र्थे बहुव्रीहिः। अर्धीनीत्यर्धीतिः। प्राक्शतादित्येव। त्रिशतं। त्रिसहस्रं। विभाषाचत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्। ६। ३। ४९। द्व्यष्टनोस्त्रेयस्माग्
साचत्वारिंशदादौ परे। द्विचत्वारिंशत्। द्वाचत्वारिंशत्। अष्टचत्वारिंशत्। अष्टाचत्वारिंशत्। त्रिचत्वारिंशत्। त्रयश्चत्वारिंशत्। एवं पञ्चाशत्
सु सप्ततिनवतिषु। एकादिश्चैकस्य चादुक्। ६। ३। ७६। एकादिर्नञ् प्रकृत्यास्यादेकस्य चादुगागमश्च नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्दे
हतृतीयेति योगविभागात्समासः। अनुनासिकविकल्पः। एकेनन्नविंशतिः। एकान्नविंशतिः। एकादृनविंश तिः। एकोनविंशतिरित्ये
धापञ्चत्वस्य दशधास्त्रतरपदादेः ष्टुत्वञ्च धासुचेति वाच्यं। षोडन्। षोडश। षोढ्यादृषधा। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः। २। ४। २६। एतयोः
परस्येव लिङ्गं स्यात्। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्धपिप्पली। द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः। पञ्च
कपालेषु संस्कृतः। पञ्चकपालः। पुरोडाशः। प्राप्तो जीविकां। प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। अलंकुमार्यै। अलंकुमारिः। अत एव ज्ञाप
कात्समासः। निष्कौशाम्बिः। पूर्ववदश्ववडवौ। २। ४। २७। द्विवचनमतन्त्रमा अश्ववडवौ। अश्ववडवान्। अश्ववडवैः। रात्राह्नाहाः पुंसि। २। ४।
। एतदन्तौ द्वंद्वतत्पुरुषौ पुंस्येव। अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽयम्। परत्वात्समाहारनपुंसकताम्बाधते। अहोरात्रः। रात्रेः पूर्वं।
र्वः। पूर्वरात्रः। पूर्वाह्णः। द्व्यहः। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबं। द्विरात्रं। त्रिरात्रं। गणरात्रं॥ १९ सपोडनन्ययसिद्धंतसेतिरन्तादेशः। परवल्लिङ्गं इतरेतरयोगे
एव नेन समाहारे द्वंद्वः सनपुंसकमित्य पवादस्येव सुमागत्वान्नु द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति सप्तमी द्विवचनं तथा च द्वंद्वतत्पुरुषेच यत्परपदं तद्वल्लिङ्गं
स्यादिति दृश्यता। परपदस्य सर्वविधशब्दतेन पूर्वपदाक्षेपकत्वात्। ततश्च मयूरीकुक्कुटाविन्यत्र पूर्वपदे इकारनिवृत्तिप्रसंगः। कुक्कुटमयूर्यौ अर्धपिप्प

किंतु षष्ठीद्विवचनमित्याशयेनाह। एतयोरिति। द्वंद्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः। एवं चानुप्रयोगेपि न देवलिंगं सिद्धं उपमेयेप्यभ्युपगमादिति रूपिपथसं
शयेनाह परपरसे चेति। भाष्ये तु लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति प्रत्याख्यानमिदं सूत्रं। अशिष्यमन्यास्यात्मनेतु लस्त्या पन्ना लिंगानुशा।
मेव मत्वा स्यात्तेन तथापि नत्वौ द्विवाद मात्रं अन्यथा व्याकरणस्येव वैयर्थ्यप्रसंगात्। गतिसमासेष्विति। गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं सुरुयसग।
मादित्याशयेनोदाहरति निष्कौशाम्बिरिति। अतंत्रमिति। अत्र च लिंगपूर्वपदग्रहणे अन्यथानिपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः। द्वंद्वसमासार्थस्य।
लिंगानिदेशः। उत्तरपदार्थस्य वा। उभयथाप्यस्य वडवाश्वोभयनाविन्यनुप्रयोगेपि पुंस्त्वं सिध्यति। ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेपि स्त्रीप्रत्ययस्य निव
ः पवया प्रसंगः न चातिरेशावैयर्थ्यं शासिनत्व प्रत्रत्या अनुप्रयोगे पुल्लिंगत्वलाभेन चतन्नसार्थक्यादिति चेदत्राहुः। इदंमेव निपातनादश्ववड
वपरौ नरवाणामित्यत्र निपातनाद्वा धापानिवृत्तिरिति। अहोरात्र इति। पात्वाजु अहोरात्रमित्युदाहरणं तच्चेति। प्रागेवोक्तं। अत्र वदंति। रात्राह्नेत्यने

॥ अपथं नपुंसकं। २।४।३०। तत्पुरुषइत्येव। अन्यत्र तु। अपथो देशः कृतसमासान्तनिर्देशाचेह। अपन्थाः॥ ९॥

नामेव पुंस्त्वं विधीयते न तु परवल्लिंगमित्येव सिध्यति। अत एव भिन्नविषयत्वादिप्रतिषेधे परं कार्यमिति न प्रवर्तते। एवं च रात्राह्नेति।
त्वा समाहारे सनपुंसकमित्येव भवति परवल्लिंगापवादत्वादिति। तच्च। उत्तरीत्या अहरहाहरादावपि नपुंसकत्वप्रसंगात्। न चेष्टापत्तिः। अहस्य
चाप्युदाहरणत्वेन समूलग्रंथेन सह विरोधापत्तेः। न तु त्रिंशदहोरात्राद्याःरिकोशविरोधाच्च। तस्माद्रात्राह्नेत्यस्यैवायं पुंस्त्वविधिरिह तत्पुरुषयोरिति
तथा च भिन्नविषयत्वाभावाच्छात्रान्नेति पुंस्त्वं समाहारनपुंसकत्वं परत्वेन बाधत एव। संख्यापूर्वमिति। अत्र चापथपुण्याहौ नपुंसकौ संख्यापूर्वांग
लिंगानुशासनसूत्रं मूलं। संख्याग्रहणेषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायो न प्रवर्तते। अपृनः संख्यायामिति सूत्रेप्यगणीति पयंदसादित्याशयेनोदाहरति। द्विरा
त्रमिति। गणानां बहूनां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः॥ ❀ ॥ अपथं नपुंसकं। तत्पुरुषइत्येवेति। द्वंद्वग्रहणं तु नानुवर्तते असंभवादिति भावः।
रति। पथोविभाषेति समासांतविकल्पः। इदं सूत्रं शक्यमवक्तुं। पथसंख्याव्ययादेरिति वस्समासांतवार्त्तिकेन गतार्थत्वात्। प्रसंगादाह॥ ९॥

ति। इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्थेष्यते। सा च व्यवस्था मधुमकरंदमाक्षिकाणां वाचीमधुशब्दो द्विलिंगः चैत्रादिवाची तु पुंलिंगः। भृतः पितावेदिनि
वचनस्तु विशेष्यलिंगः इत्येवं यथायथं ज्ञेया॥ ॥ अर्धर्चाः। पुंसि च सनपुंसकमित्यनयोर्मध्ये जात्याख्यायामिति च सूत्रद्वयासंगतिरिह निम
र्चाः पुंसि च। २।४।३१। अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः। अर्धर्चः। अर्धर्चं। ध्वजः। ध्वजं। एवं तीर्थ शरीर मण्ड पीयूष देह अंकुश क
इत्यादि। जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यां। १।२।५८। एकोप्यर्थो वा बहुवद्भवति। ब्राह्मणाः पूज्याः। ब्राह्मणः। पूज्यः। अस्मदो द्वयो
श्च। १।२।५९। एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते अस्मदो बहुवचनं वा स्यात्। वयं ब्रूमः। पक्षे। अहं ब्रवीमि। आवां ब्रूव इति वा। सविशेषणस्य प्रतिषेधः। पटुरहं ब्रवीमि।
फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे। १।२।६०। द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात्। पूर्वे फल्गुन्यौ। पूर्वाः फल्गुन्यः। पूर्वे प्रोष्ठपदे। पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। नक्षत्रे किं। फ
ल्गुन्यौ माणविके। तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं। १।२।६३। बहुत्वं द्वित्ववद्भवति। तिष्यश्च पुनर्वसू च। तिष्यपुनर्व
स्वौ। नक्षत्रे इति किं। विशाखानुराधाः। नक्षत्रे किं। तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः। स नपुंसकं। २।४।१७। समाहारे द्विगुर्द्वंद्वश्च नपुंसकं स्यात्। परव
त्वापवादः। पञ्चगवं। दन्तोष्ठं। अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः। पञ्चमूली। आबन्तो वा। पञ्चखट्वी। पञ्चखट्वं। अनो नलोपश्च वा द्विगुः
स्त्रियाम्। पञ्चतक्षी। पञ्चतक्षं। पात्राद्यन्तस्य न। पञ्चपात्रम्। त्रिभुवनं। चतुर्युगं। पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा। पुण्याहं। सुदिनाहं। पथः
संख्याव्ययादेः। संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः। त्रयाणां पन्थानां समाहारस्त्रिपथं। विरूपः पन्थाः। विपथं। कृतसमासान्त
ग्रहणान्नेह। सुपन्थाः। अतिपन्थाः। सामान्येन नपुंसकम्। मृदु पचति। प्रातः कमनीयं॥ ॥ बहूनां वचनं प्रति पादनमिति व्याख्यानान्न सिद्धितो
यत्वाशयेनाह एकोप्यर्थो वा बहुवदिति। एवं च विशेषणानामपि सिद्धमिति ध्वनयन्नुदाहरति ब्राह्मणाः पूज्या इति। जात्याख्यायां किं। देवदत्तो यज्ञदत्तः।
द्वौ व्रीहियवौ। अस्मदो द्वयोश्चात्रैकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति च वर्तते तदेतदाह एकत्वे द्वित्वे च विवक्षित इत्यादि फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च। नक्ष

३४१

फल्गुन्यौ माणविके इति। फल्गुनीशब्दान्नक्षत्रेणायुक्तः काल इत्यण्। तस्य लुबविशेष इति लुप्। ततो जातार्थे फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्याविति टः। टित्वा
त्वान्ङीपं गौणः यौगिकत्वात्। तथा च गौणमुख्यन्यायात् प्रत्यासत्त्या नक्षत्रग्रहणाभावस्य कमिति भावः। तिष्यपुनर्वस्वोः। विशाखानुराधा इति। विशाखे
इति विग्रहः। तिष्यपुनर्वसवः इति। तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां पूर्ववन्नक्षत्रेण युक्तः कालस्त्वण्। लुबविशेष इति च लुप्। ततो जातार्थे संधिवेलादिऋ
नक्षत्रेभ्यो विहिता फल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक्। नक्षत्रस्य तु वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमित्याकरः। एवं च सिध्य
त्यपि सिध्यतीति दिक्। बहुवचनस्य किं। तिष्यपुनर्वसू। चार्थे द्वंद्व इति समाहारद्वंद्वे एकवचनं नपुंसकं। अनंतरस्येति न्यायो न चार्थीयेनेन प्राप्ते द्विगुसं
ख्यानाश्रयेणाह। द्विगुर्द्वंद्वश्चेति अन्वयव्याख्याने सति। प्रकरणादेवानुवाद्ये अलाभे संग्रहणमेतत्प्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वंद्वस्य संग्रहार्थं तेन सेत्स्यति।
इति सिद्धमिति। पंचगवमिति। तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः। दंतोष्ठमिति। द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिना समाहारे द्वंद्वः। पंचखट्वमिति नपुंसकह्र।
ङ्डीति। उपसर्जनह्रस्वत्वे सत्यदंतत्वाद्द्विगोरिति स्त्रीत्वप्रयुक्तङीप्। अथो न लोपश्चेति। उत्तरपदस्यैवापवादो विषयविनिर्मुक्तप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थ
इति भावः। अहन्शब्दः क्लीबमित्यनेन संबध्यते न तु पूर्वेणानेन नित्यो नलोपः स्यात्। पंचाहस्तममित्यादि। पात्राद्यंतस्येति। स्त्रीत्वमिति शेषः। अ
पं सुदिनाहमिति। प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्दः सुदिनाः सुसमा सुकार्यमेतन्मतिदिन्त्यो न विशेषतः स्वयं चेत्यादिप्रयोगात्। पथः संख्याव्यये इति। सं
रूपो पथ्यादिल्लसादित्यर्थः। त्रिपथं विपथमिति। ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययः सुपंथा अतिपंथा इति। न पूजनादिति समासांतनिषेधः। कथं तर्हि व्यध्वो।
पथः कद्ध्वा कापथस्समाहृत्य मर इति चेत्स्यमास्तु वा पथमिति बहुवः। भवेत् समापन्नपथे गता वित्यस्य त्वचायापि पथ्यति व्याप्ते। नीतिज्ञत्यादितः पथ
तथा च त्रिकांडशेषः वाटः पथश्च मार्गः स्यादिति तेन पथशब्देन समासे पुंस्त्वमुपपन्नमेवं विपथस्सिद्धोऽपि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभ
त्वात्। ईषदर्थे चेति न संभवात् कुत्सायामर्थात्पर्यवसानादिति स्थितं। केचित्तु पथः संख्येति दार्ष्टिकेन कृतसमासांतस्यैव ग्रहणं न तु पथाच्छजेत
जाभावाद्द्विपथः कापथ इति प्रयोगो दुरुपपाद एवेत्याहुः। अत्र माधवः परवल्लिंगापवादत्वान्न तु रूपमेवेदं प्रवर्तते नान्यत्र विपथा नगरी बहु

स्यादिनापरवल्लिंगतायाः प्रतिषेधादिति। सामान्येन नपुंसकमिति। अनियतलिंगविषयकमिदं तेन। द्विपचतिभातराद्विरिति पुंस्त्वमेव। मृदुपचतीति
विशेषणत्वाद्द्वितीयान्तं। पाद्यपाकभावनां प्रति हि फलांशः कर्मीभूतः। तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया। अत एव सकृत्वाविग्यायोऽकारकस्य

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः। २।४।१९। अधिकारोऽयं। संज्ञायां कन्थोशीनरेषु। २।४।२०। कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशो
त्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा। सुशमस्यापत्यानि सौशमयः। तेषां कन्था सौशमिकन्थं। संज्ञायां किं। वीरणकन्था। उशीनरेषु किं। दाक्षिकन्था। उपज्ञोपक्र
मं तदाद्याचिख्यासायां। २।४।२१। उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। तद्वपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः। तस्याख्यातुमिच्छा
चेत्। पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः। नन्दोपक्रमं द्रोणाः। छाया बाहुल्ये। २।४।२२। छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थस्य बाहुल्ये। इक्षूणां छाया
इक्षुच्छायं। विभाषासेनेति विकल्पस्यायमपवादः। इक्षुच्छायानिषादिन्य इति तु आसमन्ताद्विषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषेण बोध्यः। सभा राजाऽमनु
ष्यपूर्वा। २।४।२३। राजपर्य्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। इनसभं। ईश्वरसभं। पर्य्यायस्यैवेष्यते। नेह। राजसभा। चन्
द्रगुप्तसभा। अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह। रक्षःसभं। पिशाचसभं। अशाला च। २।४।२४। सङ्घातार्थी या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्ली
बं स्यात्। स्त्रीसभं। स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः। अशाला किं। धर्म्मसभा। धर्म्मशालेत्यर्थः। विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानां। २।४।२५। एतदन्
तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात्। ब्राह्मणसेनं। ब्राह्मणसेना। यवसुरं। यवसुरा। कुड्यच्छायं। कुड्यच्छाया। गोशालं। गोशाला। श्वनिशं। श्वनिशा।
तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह। दृढसेनो राजा। असेना। परमसेना। इति तत्पुरुषः॥ ॥ कृत्वायण। पद्यत्रभावनां प्रति करणानपा
विशेषणत्वे नित्वनद्विशेषणानां तृतीयान्ततैव स्यादिति पाणिनेनपज्जे नेति पथ्या। एवञ्च करणीयत इति रुक्षे इति पदे मञ्जर्यां स्पष्टं॥ ॥ नञ्समासः कर्मधारयो
त्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभाग्भवतीति सूत्रार्थः। उपज्ञा। उपज्ञायत इत्युपज्ञा ज्ञानमात्रोपसर्गे इति कर्मणि अङ्। उपक्रम्यत इत्युपक्रमः। कर्मणि घञ्। नोदात्तोप

नुवर्त्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणं। न च द्वंद्वेन उपज्ञोपक्रमौ परामृश्येते नन्वेतत्सकलमभिप्रेत्याह उपज्ञानमित्यादि। आरम्भानुतिष्ठा आचि
ख्यासना इह विपरीतं च प्रयुक्तम् इतीनो नियामिकान्तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते। तेन तदुपक्रमं सौजन्यमित्याद्यपि सिध्यति। पाणिनेरिति। कर्म
नंदोपक्रममिति। नंदस्योपक्रममिति विग्रहः। छायाबाहुल्ये। बाहुल्ये सति या छाया तत्राचीयच्छायां तत्पुरुषस्येत्यर्थः। इहकस्य बाहुल्यं इत्य
ामावयवत्वादन्यनिमित्तेन छायाया बाहुल्यं इति गम्यते तत्राह वरकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह पूर्वपदार्थबाहुल्य इति। बाहुल्ये किं। कुड्यस
्य छाया। प्रक्षेपो वाऽयमिति। केचित्तु इक्षुच्छायनिषादिन्य इत्येव पठंति। सभा। इनसभमित्यादि। इनशब्दोऽत्र राजपर्यायः ईश्वरशब्दवत्। ननु स्वरूप
्यना राजशब्दस्येव ग्रहणमुक्तं न पर्यायस्य तत्कथमाह पर्यायस्यैवेष्यत इति। एवकारेण स्वरूपस्य विशेषणं च निरासः। कथं तर्हि नृपतिसभागमम
ान इति कीचकवधे। अत्र केचित् नापतिर्यस्यां सभायामिति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चात्कर्मधारयः। अनन्तकर्मधारयस्तु केन न कोऽपि चन्द्रमित्याहुः। रक्षितन
ृपतिवन्नृपतिरपि राजविशेषस्तेनात्र नानुपपत्तिरिति। अशाला च। शालावाची संघातवाची च सभाशब्दस्तत्र राज मनुष्यपूर्वेण शालावाचिनः
ुकयनेन तु संघातवाचिनो विधीयत इत्याह संघातार्थेति। विभाषा सेना। प्रथमार्थे यथीति सेनादिभिस्तत्पुरुषो विशेष्यते। विशेषणेन तदंतविधि
ह। एतनदंत इति। अनिशामिति। कृत्स्नचतुरं शीतसं किल केचिच्छ्रानउपचसंति एतच्च राजा न रभाष्येति यथाधिकरणेऽस्वरः। तत्पुरुष इत्याद्यधिकार
ेव प्रयोजनं। ननु संज्ञायां कंथोशीनरेष्वित्यादि पंचसूत्र्यां तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य च तत्रासंभवादित्याकरे स्थितं तथैव प्रत्युदाहरणि
इत्यादि। ननु बहुव्रीहिविशेष्यनिघ्नता न्याय्येवेति किमनेन तत्पुरुषग्रहणेन। मैवं न्यायापेक्षया वचनस्य बलीयस्त्वात्। किंचासति तत् द्वंद्वयोरेकवन्नपुंसक
स्यात्परवल्लिंगापवादत्वादस्य प्रकरणस्येति दिक्॥ ॥ इति तत्पुरुषः ॥ ॥

बहुव्रीहिः । शिष असर्वोपयोगे कर्मणि घञ् । अत्र रितिहृत्य त्यक्त्वान्यसमासो नोक्तः स शेष इत्याह । येषां पदानां यस्मिन्नर्थे अव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहि
त इत्यर्थः । वृत्तिहरदत्तौ व्याख्यातस्तत्त्वप्राक्कडारान्तरं कार्यमिति पाराभिप्रायेणावोच्यं । अस्मिंस्तु पक्षे शेषग्रहणाभावे तुल्यन्यायत्वाद्गणितमित्यत्र परत्वाद्बहुव्रीहिः स्यान्निरव
काश्यव्ययीभावस्तु न स्यात् गङ्गा इत्यादौ निरूपसौ प्रसज्येत आ कडारादेकेति पक्षे तु परामर्शे अनेकसंज्ञाधिकारेणैवान्यत्र गतार्थत्वाद्बहुविहितेः शेषग्रहणं व्यर्थं
अवकाशः अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञा बाधा रतस्तत्रापि प्रयोजनमाह । द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति । शिष्याधिकारस्य बहुव्रीहेरेव शेषाद्विभाषेति कप्प्रत्ययो ना
द्बहुव्रीहेरित्यनेनाभावार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यं । यस्त्रिकस्येति । यद्यपि प्राग्योगतावर्थे प्रथमयेत्युक्तं तथापि द्वितीयाश्रितादिभिरिति

शेषो बहुव्रीहिः ।२।२।२३। अधिकारोऽयं । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्त इत्यर्थः । अनेकमन्यपदा
र्थे ।२।२।२४। अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणा
नामिति च फलितं । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीर
पुरुषो ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य । प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः । प्रपतितपर्णः
प्रपर्णः । नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः । अविद्यमानः पुत्रः । अपुत्रः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं । अस्तिक्षीरा गौः ॥ ६ ॥

समासेन चित्समस्यत इति नोक्तमित्यर्थः । वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा । प्रथमान्तमिति । कण्ठेकालइत्यादि बहुव्रीहिस्तु तापकसा
भावः । अन्यस्य पदस्यार्थ इति । समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थ इत्यर्थः । परेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते प्रथमान्तेन
पदिकार्थमात्रं । यद्यपि चित्रगुः पश्येत्यादौ अपि न सा प्रकृत्यर्थप्रतिविशेषणत्वात्तत्र प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्ति । एवं च द्वितीयान
फलितं । तदाह । अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति समानेति । एतच्च शेषग्रहणलभ्यं अनेकं किं बहूनामपि यथा स्यादेन च मूल एव स्फुटीभविष्यति अनिर्दिष्टे
ग्रहणं चापकर्षेऽस्मादनेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः । अन्यग्रहणं किं । बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विरायेन समपदार्थे हि साधकः शंनतुरु·

त्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्विधीयते असतित्वन्यग्रहणेऽनेकमित्यन्तर्भावादन्यधिकरणपे ऽस्वहूनां समुदाये च वाक्यकारणं बहुव्रीहिस्यपदार्थ इत्यान्यपदार्थेऽपि नीलोत्पल
त्यादौ समानाधिकरणेन तु रूपे बाधेन परग्रहणं किं वा स्यार्थे माऽभूत् ग्रहणवनीन यदि हमास्यासीदिति वा कार्यो गम्यते अर्थग्रहणं किं यावता परेन परांतरस
मवादेव पदार्थे भविष्यति अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं येषां सा दन्यथा माधान्यान्यनन्यार्थमात्रं गृह्येत तद्वापत्तौ तदर्थमन्यत्वर्थत्रिनेन्तरत्त्व पबहु यं
त्रपरं संतानत्वा च देवदत्तादिभि सामानाधिकरण्यं न स्यादिति अनेकमन्यपदे संसुपेत्येतच्चानुवर्ततेनेनाऽनेकं प्रथमांतमित्यस्य समस्यत इति पर्यवसन्नोऽर्थः
पर बहुव्रीहिरवाधस्तव येनुसुपेत्यनुवर्त्य अनेकं सुबंतं सुपा सहेति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दृश्यते भवति हि नीपादिविभक्त्यर्थक्रमेणोदाहर
मित्यादिप्रथमके नैकप्रातिक तृउरकं विग्रहार्थः उरककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः विग्रहवाक्ये सप्तमीप्रयोगे तु नस्याप्ययमेवार्थः अनडुत्कर्तृको वहनकर्म
कः रथकर्मको वहनकर्ता तु समासार्थः रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्म पशुः पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः स्यान्सवधिकोद्धरणकर्मको सन स्थोरन
द्धरणावधिः स्थाली समासार्थ इत्यादिरूहकर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात् प्रथमा न तु वाक्ये प्रधानार्थ प्रतिपन्नप्रत्ययार्थस्वकर्तुः कर्मणो वा विशेष्यत्वादूढावपिन
चैते तिपाठो रथोदरथादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं तु पुज्यते इति चेद्युच्यते एकार्थीभावादिभिरवैशिष्ट्यार्थविधायकशक्त्यन्तरमेव सैक्यते नन
कः इति नानुपपत्तिः अपेक्षावादिभिस्तु गत्याभिधेयत्वनिः स्त्रीकार्या किं च कर्तृविशिष्टमाप्तेः पदार्थेनेत्य सैव नामार्थत्वादुदरकस्य न दृश्यदीवा वाच्यस्स च वाऽपि
कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति अत एव बहूनां इति धर्मीणां वचनेरेव साधने स्यान्महद्धौ खेऽभिन्नादिना समर्थसूत्रे एकार्थीभावपक्ष एव प्रबल
त्वामप्रथमार्थे तु नेतिशेषपरे न वान्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसंगवारणात् प्रथमाविभक्त्यर्थ इति वचनं च कर्तव्यमिति भावः व्यधिकरणानामित्या
षपदे नैव वारितोऽतिप्रसंग इति समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरित्यपि न कर्तव्यमिति भावः यत्रान्यसमासो नोक्तः स शेष इति इतिकारादीनामते तु प्रथ
मेव बहुव्रीहिरित्यलाभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यं प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं पदात्तनंतरं तस्य पदांतरेण बहुव्रीहिर्याख्येयमिति सूत्रसिद्धान्तवादः वा
। इदं तु वाचनिकं पूर्वपदांतर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वा च्य इत्यर्थः एतच्च प्रादीनामेव न स्त्रौ विशिष्टार्थे ह जिनामाभित्त्यहुनजेन नौ रस्य ·

तिनञः परेषामस्त्यर्थवाचिनांपदानांनेरेण बहुव्रीहिर्वाच्योपः। अस्त्यर्थवाचिनांतु वालोपः स्त्यर्थः अस्त्यर्थानांकिं अनुपनीनपुत्रकः नञः किं निर्वि
त्तः। नन्विहसुपेत्यनुवृत्तावपिसुविभेनत्रनुवर्त्ततेतेनथाचासिद्धीरेतिप्रयोगोदुर्लभः स्यात्। सांकर्तेसाधयति। विभक्तिप्रतिरूपकमिति॥ ७॥ स्त्रियाः पुंव
द्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु। ६। ३। ३४। भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोभावोऽस्यामितिबहुव्रीहिर्निपात
नात्पञ्चम्या अलुक्। तुल्येप्रवृत्तिनिमित्तेयदुक्तपुंस्कंतस्मात्परऊङोऽभावोयत्रतथाभूतस्यस्त्रीवाचकस्यशब्दस्यपुंवाचकस्येवरूपंस्यात्स
माधिकरणेस्त्रीलिङ्गेउत्तरपदेनतुपूरण्यांप्रियादौचपरतः। गोस्त्रियोरितिह्रस्वः। चित्रागावोयस्येतिलौकिकविग्रहे। चित्राअस्गोअस्इत्यलौ
किकविग्रहे। चित्रगुः। रूपवद्भार्यः। चित्राजरतीगावोयस्येतिविग्रहे। अनेकोक्तेर्बहूनामपिबहुव्रीहिः। अत्रकेचित्। चित्राजरतीगुः। जरतीचित्रागुर्वा।
दीर्घातन्वीजङ्घः। त्रिपदेबहुव्रीहौप्रथमस्यपुंवत्। उत्तरपदस्यमध्यमेनव्यवधानात्। द्वितीयमपिनपुंवत्पूर्वपदत्वाऽभावात्। तत्र
शब्दोहिसमासस्यचरमावयवेरूढः। पूर्वपदशब्दस्तुप्रथमावयवइतिवदन्ति। वस्तुतस्तुनेहपूर्वपदमाक्षिप्यते। आनङ्ऋतइत्यत्रयथा। तेनोभा
पुंवदेव। चित्राजरद्गुरित्यादि। अतएवचित्राजरत्यौगावौयस्येतिद्वन्द्वगर्भेऽपिचित्राजरद्गुरितिभाष्यं। कर्मधारयेपूर्वपदेतुद्वयोरपिपुंवत्॥
चित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदेतुचित्रजरद्गवीकः। स्त्रियाः किं। ग्रामणिकुलंदृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः। भाषितपुंस्कात्किं। गङ्गाभार्यः। अनूङ् किं
वामोरूभार्यः। समानाधिकरणे किं। कल्याण्याः माता। कल्याणीमाता। स्त्रियां किं। कल्याणीप्रधानंयस्यसकल्याणीप्रधानः। पूरण्यां तु। अपूरणीप्रमाण्योः
इदं पूरणार्थप्रत्ययान्तंयत्स्त्रीलिङ्गंतदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्चबहुव्रीहेरप्स्यात्। कल्याणीपञ्चमीयासांरात्रीणांताः कल्याणीपञ्चमारात्रयः
प्रमाणीयस्यसस्त्रीप्रमाणः। पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्यत्रप्रधानपूरण्यामेव। रात्रिः पूरणीवाच्या चेत्युक्तोदाहरणेसुस्था अन्यत्र तु॥
नत्वादिति। एतच्चपूर्वचाप्येयोन्य मन्यथाव्यधिकरणानांबहुव्रीहिः स्वरसमोनसिध्येत्। स्त्रुगिति। अनूङिति प्रथमान्तं। षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तः॥ ५

३४०

त्वेके। यां चित्रगुः। समानाधिकरणत्वादिति। पूर्वं नपाठे। सांप्रदायिकत्वादिति भावः। तुल्येत्यादि। भाषितः पुमान् यस्मिन्निमित्ते स्त्रीलिङ्गस्यार्थे समानेऽर्थे।
ऽनित्यतो यादिषु भाषितपुंस्कमित्यत्रोपपादितं। यत्र भाषितः पुमान्येन तद्भाषितपुंस्कमित्युच्यते तन्नहि कुटी भार्यः। द्रोणी भार्य इत्यादावतिप्रसंगः स्यात्
कुटशब्दो घटे पुल्लिंगो गेहे तु स्त्रीलिंगः। द्रोणशब्दस्तु परिमाणविशेषे पुल्लिंगो गवादन्यां तु स्त्रीलिंग इति। ऊङ भावो पत्रे इति। यदि तु ऊङन्तो नुङि निप
स्यात्तर्हि ब्रह्मबन्धुर्भार्य इत्यत्रेव पुंवद्भावेन ननु किं मिति चेन्न दर्शनीयापत्येदादरः। ब्रह्मगबन्धुरपत्यस्त्रियामनत्येनि तु कुरुदरः सा वाचाङ्गी इंदारिका चेदारद इंदारिका।
सिध्येत्। नद्यत्र दर्शनीयाभार्यायस्य दर्शनीयभार्य इत्यत्रापि च स्त्री प्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः। ननु कोपधाया ऊङ ऐ त्यैव सूत्रयतामिति चेन्न। चाप
नार्थेन पुंवत्कर्मधारयादित्यनेन वामोरूभार्य इति कर्मधारये पुंवद्भावापत्तेः पृथक् प्रतिषेधसामर्थ्यात्। तिरस्रं नेतु न दोषः। स्त्रियाः इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययपर
त्वनिस्त्रीवाचकस्येति। स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भाव इत्युक्तेतु स्त्रीप्रत्ययत्वोपदर्श्येवार्थः पर्यवस्यतीति दारदृष्टं दारिकेति न सिध्येत्। किं च पटुभार्य इत्यत्र उतश्च।
मित्ता पाडीषो निवृत्तेरचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावापत्तेः स्यात्। अपि चावतंडस्यापत्यं स्त्री चावतंडी चावतंड्याचेति पन्नानुकल्प्यिामिति तस्यानुक्ताशार्ङ्गरव्या
द्यञ् चतंडी चासौ वृंदारिका च चावतंड्यवृंदारिका। अत्र पुंवद्भावेन ङीनिवृत्तावपि ष्यर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् उक्तंस्त्रियामिति पुंवन्नोक्तमसत्ये
वः कुरुस्त इति। अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्। प्रथमानिर्दिष्टमित्येकविभक्ति चेति वा गोशब्दस्योपसर्जनत्वादिति भावः। चित्रा अयसिति। अनेतरं गा।
त्यादि पूर्वसवर्णदीर्घो न प्रवर्तते अन्यथास्यकारेणास्य परादित्येन सुपोलुकि चित्रगुरित्यत्र अकारेण लभ्येमेति भावः। नेह इति। अत्रैव सूत्रे पट्वी मृद्वी
स्येति इंद्रगर्भबहुव्रीहौ पट्वी मृदु भार्य इति भाष्योदाहरणादिति भावः। आनङिति तयाचसमर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां द्वंद्वेत।
नङ्। उदाहृतः। पूर्वपदार्थे तु सनसिध्येत नद्यत्र नेष्टा पूर्वपदं हेतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः। अत्र इचेति। पूर्वपदानां लोपा देवेत्यर्थः। चित्राजरति
गीतनरस्य हन्दस्योत्तरपदत्वेपद्मसामानाधिकरण्यात्तत्पोनिवृत्तिः। नचैवमपि द्वंद्वात्मकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणोत्तरपदपरत्वात्पुंवद्भावेनाप्तिः।
इति हुंचोरेति वाच्यां द्वंद्वान्तर्गतचित्राजरन्त्वद्योः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेपि द्वंद्वात्॥

स्य पूर्वपदस्यानयावात्। दृढोरपीति। पूर्वपदं नर्गेनगुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः। जरच्चित्रेति। पूर्वकालैकेति समासः। लिंगविशि
ष्य जरच्चित्र इत्यनेन जरतीशब्दस्यापि पुंवद्भावः स्यात्। चित्रजरद्गवीकरनि। जरती चासौ गौश्चेति जरद्गवी गोरतद्धिते ति टच् टित्वान्ङीप्। चित्रा जरद्गवी यस्येति बहु
व्रीहौ ज्योतिचस्यमाणः कपवा मा भूदित्यर्थः इतिमेहितश फलस्य णाधामादेश्यन्यूङः प्रधानमिति। आयन्तु इतेन नित्यं नपुंसकं। पंचमीति। तस्य पूरणइति ड्ट नाताद
रितिस्थे मडागमश्च ङीप्। प्रमाणीति। करणोत्पुटूत दंतस्य विशेष्य निघ्नत्वात् स्त्रियां ङीप्। कथं तर्हि प्रमाणीयां स्त्रीनाविनिशाचरभाष्यमिति चेत् न। अन्त

पूरणस्य ।५।४।१५३। नद्युत्तरपदा हृदन्तोत्तरपदाच बहुव्रीहेः कप्स्यात् सुमहाद्राघः। केऽणः। ७।४।१३। केपरे णो हृस्वः स्यात्। इति प्राप्ते न कपि।७।
४।१४। कपि परे हृस्वो न स्यात्। कल्याणी पञ्चमी कन्यस्याः। अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पदस्याऽन्यपदार्थत्वात्या त्वविरप्रधानो बहुकर्तृकः। अप्रिया।
सु किं कल्याणी प्रियः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्वसा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अवला
तनया। सामान्येन नपुंसकं। दृढभक्तिरित्यत्र। सरदृढभक्तिः। स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढभक्तिः। तसिलादिष्वाऽकृत्वसुचः।६।३।३५। तसिलादिषु कृ
त्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात्। परिगणनं कर्तव्यं। त्रय्याः प्यतिष्यत्तिशपविहाराय। त्रतसौ। तरपतमपौ। चरड्जातीयरौ। कल्पब्देशीयरौ
रूपप्पाशपौ। थाल्। तिल्थ्यनौ। बह्वीषु बहुत्र। बहुतः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात् सुमहाद्राव्या घने। पट्वि
पट्विगमा। पटुचरी। पटुजातीया। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा॥ ५ आत्मह्नः प्रमाणमयनेयाति पूलमूर्तांस्तुतिं
नादयनेस्तस्यान्यमागास्तु निरूप्यतः दत्याङः। तत्रायतेः किंचिद्ध्रस्वस्यपि निरूणीति तु किंदापा। दुर्लभः तथाप्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् इति बोध्यं। किंचि
किप विनित्यर्थ इति व्याख्याने यंचान्ये तु प्रमाणीवेरस्त इदाचर भीत्या चानक्तियंता प्रमाणशब्दात्मना घञ्चिरनित्याङः। प्रधानपूरणपामेवेति। प्रधानेकार्यसं
न्यायसिद्धमिदं॥ ॥ नकृतः। तपरत्वं स्पष्टार्थं नद्युत्तरपदादिति। नद्यंतादित्नो कंकप्रत्ययेन सह समासे कृते बहुव्रीहेरनद्यंतत्वात् उत्तरपदं तु नद्यंतं
समासे ध्यंतस्समासांत इति पक्षाप्पणादिति बोध्यं॥ दृढमिति॥ परार्द्धेनिर्दृष्टिमात्रपरत्वेनात्र दृढशब्दप्रयोगान्नलिंगविशेषविवक्षेतिभावः। लिंगवि

दिसिद्धये त्रियादिषु भक्तिशब्दपाठः। नसिखादिषु कृत्वसुगंतेष्विति। पंचम्या स्त्रसिद्धिस्त्वारम्भसंख्याया। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजित्येन तत्पर्यंतेष्वि
त्यापत्तिश्चापि विचारणीयेति। इह कनिरन्वयाद्बहुशब्दः। मत्रा व्याप्तिः नसिखादिकृत्वसुज्यर्थेषु तिल्व्यनशासौ पाद्यभावान पञ्चदेश्यान्न्यारूप्य कृत्व
त्रि। ईषदसमाप्ताविति देश्यस्य पश्चाद्रूप्यस्य चेति रूप्यस्यनन्तरपाठात् तस्त्रिविचारणायपरिगणनमित्यर्थः। परिगणितानन्तत्वात् सादिमकमेणो
त्या। प्रशस्ता। दृकी। दृकतिः। अजाभ्यो हिता। अजथ्या। शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्वीभ्यो देहि। बहुशः। अल्पाभ्यो देहि अल्पशः।
त्वतलोर्गुणवचनस्य शुक्लापाभावः। शुक्लत्वं। शुक्लता। गुणवचनस्य किं। कर्त्रीभावः कर्त्रीत्वं। शरदः कृतार्थेतेत्यादौ तु मानेन पुंस्त्वं। भ
स्येढेन हिते। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं। अढे किं। रौहिणेयः। स्त्रीभ्यो ढगिति ढक्। त्वपू— स्तुते। अग्ने ढगिति ढक्किन्तु पुंस्त्वेन। अपापी देवतास्य
आपाकस्यापेपः। सपत्नीशब्दस्त्रिधा तत्र पर्यायान्तःपत्नीशब्दस्य शत्रुरवादित्वान्ङीनेकः। समानः पतिर्यस्याः इति विग्रहे विवाहनिबन्धनः
तिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः। स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः। आद्ययोः शिवादिपण्। सपत्न्याः अपत्यं सापत्
नृतीयास्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्यपस्त्ववने त्वण्। विवादो रूढपरेस्व ग्रहणात्सापत्न्यः। ठकछसोश्च। भवत्या छात्रा
भवत्काः। भवदीयाः। एगमद्यार्त्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रस्य चानकर्तव्यं। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति भाष्यकारेणागतार्थत्वात्। सर्वमयः। सर्व
मिति। सर्विका भार्या यस्य। सर्वक भार्यः। सर्वप्रियइत्यादि। पूर्वस्यैवेदं भस्त्रियादेति सिद्धान्तात्तेनाकचि एकशेषप्रवृत्तौ च न। सर्विका सर्वाः। कु
मारी नाम गवादिषु। कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डं। मृग्याः पदं। मृगपदं। मृगक्षीरं। काकशावः॥ ९९ राहहनि वक्षी प्वि ति। यद्यपि वक्ता दिष्ठाक्री यो वैकस्त्रिकत्वात्त
द्वेत्याशितिप्यनिमाखापिपदे वक्षी नेत्यापनिरवाहरणायेदं। तत्र सूत्रे निमायोक्तमुदाहरणमवोपदिशतं सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइत्यनेन गतार्थत्वात् इतिमनोरमायां
धुनरेति॥ मात्रानुपदनरेस्तुराह नेनत्यामारिकमिति भावः। पद्चरीति। भूतपूर्वचरट्। पदनानीयेति। प्रकारवचने जातीयर्। दर्शनीयरूपेत्यादि। प्रयुमायो
पेपाप्य॥ बहुयेति। प्रकारवचने थाल्तद्धिते किं सर्वनामवद्भ्यः। पिब्वतं। बृकतिरिति। वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च वेदे सीतितिल्। अजथ्येति। अजा

ज्ञातन्य इत्यर्थः। ननु सादिसूपरिगणनं कर्तव्यमिति यावत्। ननु नोर्गुणवचनस्य गुणस्येति यत्तत्र वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थं अनगस्थैवेदा
क नंशुक्लेति। ननु द्विजातिसंज्ञाव्यक्तिरिक्तं पर्ने मात्रंगुणवतियत्ना चीनेरूक्तं। न स्त्री कर्तव्यं प्रत्यया निवीस्य मेनेशब्दः कृतार्थतास मुमोचरति इः स्वश्री नता
त्तपुंवद्भावप्रतिषेधारीचे अवचनस्यादित्यनच्चाह। सामान्येन पुंसकमिति। एवं च नेशं पुरोहाख तीलमाचीदित्यादिप्रयोगो निर्बाध इति भावः। हासिक मिति
चेन हसिपेनोरितिरुक्। नचात्रयस्येति लोपेन निर्वाहः स्यात् सिद्धवदत्रेत्य सिद्धत्वादत्रचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्च नलाद्वित इति टिलोपानापत्तेः
ड सोचेत्यनेनैवात्र पुंवद्भावसिद्धिः शंक्या। ङसासारूवर्याद्वचनत्र्यमक सावित्यस्यैवत्र कसत्र ग्रहणात्। नापि ज्ञाते श्येति पुंवद्भावनिषेधः शंक्यः। अस्या
गोदारणान्नो न सैव निषेधोन्नैपसंख्यानिकस्येति ज्ञापनात्। रोहिणीयइति। रोहितशब्दाद्वर्णादनुदात्तादिति ङीप् नकारौ। सति तु पुंवद्भावे तपो निरङ्गोऽङ्गि
ति स्यादिति भावः। गङ्गुनइति। अन्यस्यानादिति शेषः। अन्यापीति। अपि शब्दात्। वृषाकपायीति स्त्रियां ङी वैकारादेशी अपि अपरति। पुंवद्भावो भावेनुम्। अन्या
ति स्यादिति भावः। शब्दुपर्याया इति। अत्र च अन सपत्न इति निर्देशो लिंगं। विपरि विसपत्नारि द्विषद्वेषणदुर्हृद्दस्युः मरः। विवाहनिवंधन भिन्निता न स्त्र्याम्य सं
ज्ञेषविशिष्ट रूढमित्यर्थः। सापत्नइति। अभाषित पुंस्कत्वात् द्वितीयस्य पुंवद्भावोन भवति। सति च पुंवद्भावेन कारादेशाभावात् सापत्नइति स्यादा य
द्भावे पि सापत्नइत्येव भवतीति भावः। रूढयोरेवेति। आपशब्दो रूढः। द्वितीयस्तु योगरूढस्तेन समानः पतिर्यस्या इति विग्रहेन विरुध्यत इति दिक्।
न्य। अमत्वार्थ आरंभः। भावत्का इति भवतस्य छसौ न स्यापामेव पुंवद्भावे कृते ठक्सैकइति दकारेणांतापिनांता न लक्षणः कादेशः। न निकादेशे भवता
मादइति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमनेन ग्रहणेन। मैवं। मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रेवाकृतिपित्नेन स्थानिवद्भावायोगात्सन्निपातप
रिभाषा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वादनच्च वृच्छसो। निमित्तग्रहणं कर्तव्यमेवाभवदीयादिति। छस्य ईः किन्तु रणाक्षितिवेति परसंज्ञा तेनात्र न स्त्रीभवति। एवं च पद संज्ञाय
णाचाचापादुस्यादयस्यापव्यायाचार्तिकेक्ष्यसंग्रहणंकृतं। भाष्यकारेस्त्वेति। अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवो ध्वनितः। उत्तरदृशापूर्वस्याप्रवृत्तत्वात्। निष्कर्ष
चेत्याह। गतार्थत्वादितिद्वेकृत्स्नक्षणान्याह॥ सर्वमय इत्यादिना। नन्वागतरूप्यार्थे मयट् इति मयट्प्रत्ययान्तादित्यमयप्रत्ययादेरपेरिगणितत्वात्तेनेत्यंनसिध्यति

न कोपधायाः इति निषेधात्। न चास्यापि तेन निषेधः शंक्यः। स्त्रियाः पुंवदित्यादि प्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात्। अस्मादेव सूत्रे तस्मिन् प्रकरणे असमावि
नत्वं तगीतस्य सर्वनामत्वाभावात् पुंवद्भावो न भवेदिति वाच्यं। व्यपनामस्य सामर्थ्ये न मात्र प्रवृत्तत्वात् कस्मिन्सर्वनामत्वेन स्थानां संभवति संज्ञाभावेपि पुंव
प्रशमात्। अनएवोत्तरपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेपि पुंवद्भावः। सर्वनाम्नः कार्यत्वात् सा पुत्रः सर्वो दक्षिणोत्तरत्वं तु नाति प्रसंगः संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणावृत्तेः
न्नेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात् सर्वमपि पदमिति। स्त्रियाः पुंवदित्यत्र भिपादिपर्युदासो रूपवतो प्रियत्यादावुपयुज्यत इति भावः। तदितरान इत्येतादात्तर पदे
भाषा स्यादित्। पूर्वस्यैव इति। इति घटकानेकभागमध्ये किञ्चिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः। लिंगादिति। अन्यथा एषा ह्युत्तरयोः कान्यूनस्य आपि विधीयमानमिनं
पुंस्यादिति भावः। दक्षिणपूर्वा दिगिति भाष्योदाहरणमपीह लिंगमिति बोध्यं। पञ्चमा चासर्वनाम्नः समासे पूर्वं पुंवदित्युक्तं। पत्रभ्याच स्युः वार्तिकार्थमत्र

क्यङ्मानिनोश्च। ६।३।३६। एतयोः परतः पुंवत्। एनीवाचरति एतायते। श्येनीवाचरति। श्येनायते।
स्वभिन्नामङ्गीं दर्शनीयां मन्यते। दर्शनीयमानिनी। दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः। न कोप
धायाः। ६।३।३७। कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत्। पाचिकाभार्यः। रसिकाभार्यः॥ यदति सर्वनाम्न इत्यादि नेति न्यासादिकं। इति

पाठस्यैव भाष्यारूढत्वात् सर्वमपः सर्वकाम्यनीत्युक्तोदाहरणासिद्धिः संज्ञायां वार्तिकार्थमित्याद्युपि प्रामादिकमेव। वार्तिकग्रंथे एतन्न दर्शनात्। न च सर्वनाम्नो
इत्येतद्वार्तिकमेव न तु भाष्यकारेष्टिरिति शंक्यं। उभयस्य सोविनि वार्तिकस्यानिराकरणेन तात्पर्यः भाष्यकारेष्टितया वार्तिकस्योक्तिसंभवउक्तरूपत्वात्॥ क्यङ्मा। एता
दिवर्तुः स्पदस्नोपधेतिक्लिः पुंवद्भावेहानेः तस्यैनपोरकृत्यावीतिदीर्घः भाविन्यूहत्ता समानाधिकरणार्थमन्यथै वैत्याशयेन यथाक्रममुदाहरति स्वभिन्ना मिन्ना
दर्शनीयमानिनीति। मनइति णिनिः। नांतत्वान्ङीप्। पात्वान्मानमेव दर्शनीयां मन्यते न तु स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धां एकस्या अपि दर्शितत्वमनन्याधारात्मनयत्न चित्र।
नकर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्त्वेपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्याविघातादिति भावः। पाचिकाभार्य इति। पचमीति पाचिका ण्वुल्। प्रत्ययस्थात्कादित्यपि प्रत्य
यस्थादितीत्वं। रसिकाभार्य इति। रसोस्यास्तीति रसिका अतइनिठनाविति ठन्॥

कायत इति। कल्याणिनेत्यत्रेति पुंवत्प्राप्तिः। मद्रेषु भवा माद्रिका मद्रस्त्नो। कन्‌ इति तु पुंवद्भावे रत्नं न स्यादेतेनेति भावः। न हि न त्रुग्रहणमिति। इदं हान्ते सूत्र मास। प्रत्येकं संबध्यते। न हि
तु ग्रहणं चेत्यर्थः। पाकाभार्येति। अर्भक इत्यर्थः पाक इत्यर्थकस्य चयीनिकत्र अप्राप्तो मधुराद्विषु निपातितः न चा पं न हि तस्य ककारो नापि वो। विषमविषयमपि श्लिष्टं पंचा चिन्त्य मा दिनामपि
रूपोत्स्य। पत्तु दत्तायते रत्निरस ङत्र मपि इन्या दिस्तूरान्तं न तत्त्वविरहा भावादिहप्य तपद्मी पाशेतिपाप्य घायप। न स्त्रिया दित्वि निषाध्नि। इति वृद्धिनिमित्तस्य सौघ्नी ति। सुघ्नेनया। न न
हैतिङीप। माथुरीयत इति। मथुरायां भवा माथुरी। सेवा चरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ्‌ सलोपश्चेति क्यङ्‌। मध्यमेति मध्यमेव मध्यमा। मध्यान्मः इति मः। कांडलावेति। कांडं लुनातीति कांडलावी कर्मण्यण्‌।
दिति। तत्र विमाणमस्या सावती। यत्र रेतेभ्य इतिवतुप्। सर्वनाम्नः त्या कारोऽनव वृद्धिशब्देन विहित इति भावः। कषायी ति। कषायेण रक्तेत्यर्थे तेन रक्तं रागादित्यण्‌ टिड्ढाणञिति ङीप्। हैमीति। हैमीति।

द्रिकायते। माद्रिकामानिनी। कोपधप्रतिषेधेन हि तद्ग्रहणं। नेह पाकाभार्यीयस्य सपाकभार्यः। संज्ञापूरण्योश्च ६।३।३८ अनयोर्न पुंवत्। दत्ताभार्यः। दत्ता मानि
नी। दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति। पञ्चमीभार्यः। पञ्चमीपाशा। वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ६।३।३९। वृ
द्धिशब्देन विहितो यस्तद्धितो रक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्। स्रौघ्नीभार्यः। माथुरीयते। माथुरीमानिनी। वृद्धिनिमित्तस्य किं। मध्यमभार्यः। तद्धि
तस्य किं। काण्डलावभार्यः। वृद्धिशब्देन किं। तावद्भार्यः। अरक्तविकारे किं। काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः। विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्य स हैममुद्रिकः। वृद्धिशब्देन वृद्धिमतिफलो
पधानाभावादिह पुंवत्। वैयाकरणभार्यः। सौवश्वभार्यः। स्वाङ्गाच्चेतः ६।३।४० स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्। सुकेशीभार्यः। स्वाङ्गात्किं। पटुभार्यः। ईतः किं। अ
कशभार्यः। श्यामिनी निनाक्यां। सुकेशमानिनी॥ ॥ वृद्धिनिमित्तस्येत्यर्थे अनुदात्तादेशेत्यत्र। फलोपधानेन निमित्तशब्दः फलोपहितपरः। सरूपयोग्यपरत्वेन तु वैयाकर
णे इत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्येदिति भावः। व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी। तदधीते तद्वेदेत्यण्‌। स्वश्वस्यापत्यं स्त्री सौवश्वी तस्यापत्यमित्यण्‌। उभयत्र स्त्रिनाम
न्तरि वृद्धिर्यस्याभाविमित्यनेन प्रतिषिध्यत इति नायं वृद्धिं प्रति फलोपहितः किंतु स्वरूपयोग्यः अयपद्ध्ये नागमनिमित्तत्वाद्वृद्धिं प्रति फलोपहितोऽपि भवत्ययं तद्धितस्यापि च वृद्धि
विहितां वृद्धिं प्रति निमित्तं नीति भावः। अत्र व्याख्यातेव सत्ते निमित्तशब्दः फलोपहितपरः अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात्‌ वृद्धेस्तद्धितस्येत्युक्तेऽपि निमित्तमेव संबध्ये
निमित्तपरस्तद्धितरत्यर्थे लाभात्‌ तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिरित्ययमर्थो लभ्यते। अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्यादिति। सुकेशीति। स्वाङ्गाच्चोपस

पश्यत्र जातेरित्येव विहितत्वादिति व्याख्याने तत्राद्यहास्तिकमित्युदाहरणे ओपसंख्यानिकस्य नापि निषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेत। हस्तिन् शब्दात् जाते विहितत्वा
स्य तस्याभावात्। किंतु भाष्ये स्त्रियं हस्तिनी विहितत्वादिति पुंवद्भावनिषेध प्रसाद भस्य नेतत्य याहस्तिनाः पद इति। एवं च हस्तिनीभार्यः शुनीभार्य इत्यादावपि निषेधः। स्त्रियो नीति भाव। य।
ति। दासादिः। प्राचां तु ङीयेवोपात्तस्तरयुक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति शूद्राभार्य इति। ब्राह्मणीति। गौरादित्वाद्ङीन्। मातामुङीष् पूर्वदिति व्याख्यायां तु ब्राह्मणीभार्य इत्यु
दाहरण। सौत्रस्यैवेति। व्याख्यानादिति भावः। न कोपधाया इति निषेधस्तु भस्याढ इति प्राप्तस्यापि भवत्येव तेन विलेपिकायाः धर्म्यं वैलेपिकमिति सिद्धं। पचराम इत्य
स्यापि पुंवद्भावः सारिकागौत्रतम्बूयेन। एतच्च न कोपधाया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति संख्ययेति। सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थस्य
जातेश्च। ६।३।४१। जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत्। शूद्राभार्यः। ब्राह्मणीभार्यः। सौत्रस्यैवायं निषेधः। तेन हस्तिनीनां समूहो हास्ति
कमित्यत्र भस्याढे इति तु भवत्येव। संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये। २।२।२५। संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः। द
शानां समीपे ये सन्ति ते। उपदशाः। नव एकादश वेत्यर्थः। बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् च। निर्विंशतेर्डिति। ६।४।१४२। विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लो
पः स्याड्डिति। आसन्नविंशाः। विंशतेरासन्ना इत्यर्थः। अदूरविंशाः। अधिकचत्वारिंशाः। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः। द्विरावृत्ता दश द्विदशाः। विंशतिरित्यर्थः।
दिङ्नामान्यन्तराले। २।२।२६। दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत्। दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा। नामग्रहणाद्यौगिकानां न। ऐं
न्द्र्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालं। ॥ ९ ॥
पूर्वेण प्राप्तौ वचनं। दशानामिति। उपगताद् शयेषामिति न विगृहीतं पूर्वरीत्या सिद्धे उपदशा इति। उपशब्दः समीपे
पि निवर्तते। आद्ये अव्ययीभावः द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः। नव एकादश वेत्यर्थ इति। संख्याहारकसंबंधस्यानेकत्वादिति भावः। तेन दशानां हस्तादीनां स
मीपे गवादयस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यंते। सूत्रे तीति तु त्रयः शीकमित्याशयेनाह तिशब्दस्येति। विंशा इति। इह तीचोपोत्र रमते गुण इति पररूपमेव न तु टिलोपः। तिलोप
स्य तेनासिद्धत्वात्। न चात्र पररूपमपि न स्यात् तिलोपस्यासिद्धत्वादिति शंक्यं। अकृतावरेशोः नादेशो न भवती त्यचः परस्मिन्नित्यस्याप्रवृत्तेः। स्यानिवदादेश इति तु न म
न्तव्यं। तत्स्थानस्थानीये कार्ये हि कर्तव्ये न प्रवर्तते इति नेनुः॥ ॥ ॥

नार्थमिति सिद्धांतात् । विंशतेरिति । इहापि आसन्नाविंशतिर्येषामिति न विग्रहो न भुक्तपुते: । अदूरेत्यादि । अदूरास्त्रिंशत: । अधिकाश्चत्वारिंशत इति विग्रहे बोध्यौ द्वि
बहुव्रीहि: । स च वार्थो न विकल्प्य: । पदैर्हि वचनस्याप्यापत्ते: । किंतु संशय: । स चानियतसंख्याविषयो । तत्र च येपि सर्वदा भासंत इति नदेपे संबहुवचनमेव । आसन्ना
सन्नपनुदस्योभाषणं येन्यनियतस्येत्याहु: । द्विदश इति सुजर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थ: । द्वौ भुजर्थानभिधाने योगे वाक्यं भावाय सुजर्थलुचो नयोग: संख्य येति किं चत्वा
शा: । अव्ययेत्यादि किं । ब्राह्मणा: पञ्च संख्येयेति किं । अधिका विंशतिर्गवां । संख्यार्थे यं संख्येति न समास: । आदशन: संख्या: संख्येये वर्तन्ते न तु संख्यायां । विंशत्याद्या: सं
त्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ । सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे च ।
स च बहुव्रीहि: । इति शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । अन्येषामपि दृश्यते ॥ दीर्घ इत्यनुवर्तने इच् कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घ:
इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च
इदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । ओर्गुण: । ६ । ४ । १४६ । उवर्णान्तस्य भस्य गुण: स्यात्तद्धिते । अवादेश: । बाहूबाहवि । ओरि
ति वक्तव्ये गुणोक्ति: । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुं तेन सायम्भुवमित्यादि सिद्धं । सरूपेति किं । हलेन मुसलेन । तेन सहेति तुल्य
योगे । २ । २ । २८ । तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत् तृतीयान्तेन प्राग्वत् । वोपसर्जनस्य । ६ । ३ । ८२ । बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य स: स्याद्वा । पुत्रेण सहागत: सपुत्र: सह
पुत्रो वा आगत: । तुल्ययोगवचनं प्रायिकं । सकर्मक: । सलोमक: । प्रकृत्याशिषि । ६ । ३ । ८३ । सहशब्द: प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय ।
अगोवत्सहलेष्विति वाच्यं ॥ सगवे । सवत्साय सहलाय ॥ सुसंख्येयसंख्ययोर्वर्तते । यदा तु संख्येये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समास: । अधिकविंशा इति ॥
नेदं ॥ ग्रहणविषय इति । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं केशादि तद्विषयो वा व्यापारो ... सरूपे प्रक्रियतेऽनेनेति प्रहरणं दण्डादि । तद्विषयो वा व्यापारो वा पर्योरिति प्राग्वत् कर्मव्यतिहार
ग्रहणं परस्परप्रहरणं चानन्तु ग्रहणविषये सप्तम्यन्तं समस्येते प्रहरणविषये तृतीयान्ते चेत्यादि विषयविशेष: स्वलाभार्थ: कथं लभ्यते इत्यत आह इतिशब्दादिति । सहि
किंकीविवक्षां दर्शयति । लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगे पाचानर्थ: अमीपनेनाचान्यथे बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थ: । ॥

ामपिद्रष्टव्ये। अत्र प्राचा रशिग्रहणात्कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिपूर्वपदांतस्य दीर्घत्वमात्वं वा न चीत्युक्तं तत्र आत्वं चेत्पाणिनीयमतएवमुष्टामुष्टीत्युदाहरणमप्यमात्रिकं
मनोरमायां स्पष्टं श्रोर्गुणः। तद्धितेष्वकिं पट्वी। वाभ्वौ॥ गुणो ङिति इति न च प्योरोदिति सूत्रेणेऽपि भसंज्ञत्वाद्धितस्य चेदं रूपं संज्ञापूर्वकत्वमस्येव। तथापि विधेयसमर्पकं पदं
रूपं स्वस्वसंज्ञापूर्वकोविधिरिति भावः। यद्यपि श्रोरिति न परस्तन्कालस्य संज्ञाकं न तथापि द्रहस्तकार उच्चारणार्थस्तपरत्वे फलाभावात्। श्रोरोदित्येववा सुखंस्तस्य च
मन्याख्यातमिति भावः। स्यादेतत्। न परस्तन्कालस्य संज्ञा भवतीति गुणोरस्तु नरति सूत्रनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात्। उभृणितिस्यन्न प्रसिद्धेः नात्स्वस्त्रेनत
कृल्कारोपदेशोव्यर्थः। सा च एवं सत्यमपुकती स्याद्वकारस्य सूत्रविहिदेरतिनापन्न स्थापनसति फलनाच चैवमपि त्र्यंदितां स्तृदित्यकार्यं न्तृदिता सुदित्वार्थं च चारपितुमनिल
नमावश्यकमिति तिवाच्यं। नास्वभावात् गम्यमानकृ इति पृथग्गणुवंधकरणसामर्थ्यात्रास्तोपि शास्त्रदितांल्दितः परस्मैपदेष्विति पृथग्गणुवारसामर्थ्याच्चतन्नकार्याणामसंव
रितिचेदत्राहुः। गुणोरस्तुनदृत्तनेनतद्धितस्य गुणेः सूत्रविधानादस्त्वनदस्येत्यर्थतगमानगुरुविशेषणतेनानुवादस्थमेवनतुविधेयसमर्पकसंज्ञारूपंपदमितिनस्य
नतनिषेधस्यानित्यत्वास्सिद्धात्कृ इत्यविस्तेनन्तसुमोनसिध्यति। ननु स्वन्तिष्यर्थमुक्तापनायोभयोपदेशआवश्यक इति। अन्येतुकाकारात्पृथक्कल्कारउपदेशव्य
र्कारोपदेशेनल्कारस्यालाभात्। न च कारवर्णयोर्मिथःसावर्ण्यमितिवचनात्तल्लाभः ऌऋः तः वार्तिकंद्रष्टास्यनैतकतोमहत्वेरित्याहुः। तेनसहेतितुल्ययोगे। तुल्ययो
हुवदशभिः पुत्रैर्भारंवहतिगर्दभी। इह सहशब्देनतुल्ययोगवचनः। भारकर्मकवहनक्रियायांतुपुत्राणामनन्वयात्। किंतु विद्यमानवचनः। दशसुपुत्रेषुविद्यमाने
र्थः। एतच्च सहशब्दस्यविद्यमानार्थत्वमप्यस्तीतिवक्तुमुक्तं प्रत्युदाहरणशरीरंतुसहपुत्रैरित्येवेतिबोध्यं। तृतीयातुसहयुक्तइत्यनेनैव। वोपसर्जनस्य। उपसर्जनस
हस्यविशेषणं। व्यभिचारात्। किंतूत्तरपदेनसन्निधापितस्यसमासस्यानचावयवद्वारकं। उपसर्जनसर्वावयवकस्य समासस्येत्यर्थः। तदेतत्फलितमाह। य
हैरिति। तेनेहनसहयुध्वा। सहकृत्वा। राजनियुधि कृञः सहेति चेतिक्वनिपिउपपदसमासाविमौ। सहस्यसः संज्ञायामित्यतोनुवर्तनेनाहसहस्यसः स्यादिति।
मिति। विभाषासपूर्वस्येत्यादिनिर्देशादिति भावः। सकर्मकद्रति। विद्यमानकर्मकइत्यर्थः। प्रकृत्याशिषि। कथंतर्हियजमानस्यसपुत्रस्यसभ्रातृकस्यसपशि
वारस्यापुरोरोभैर्भ्यापौभिचद्रिरक्तिन्यादिप्रयोगाः संगच्छंतनद्यतिचेदुच्यते॥

भिश्चद्विरस्तिमिभवंतोनुगृह्णंत्विति तत्प्रार्थनावाक्यं। तत्राशीर्वचनं। ।यद्वाशीर्वचनं तथास्त्विति तत्र हि सपुत्रके त्यादि न प्रयुज्यत एवेति न काप्यनुपप
वहुव्रीहौ संख्येये। व्याख्येयेन पंचम्यर्थे सप्तमीत्याह यो वहुव्रीहिस्तस्मादिति। उपगणा इत्यत्र दचि सत्यसति च रूपे विशेषो नास्तीत्यत आह स्वरे विशेषः
ति चित्त इत्यंतोदात्तत्वं स्याद्सति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः। न च समासांतविधेरनित्यत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्यादिति शंक्यं। चित्त इति स्वरस्य सति शि
डुचश्चित्करणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः संख्यायाद इति। संख्यातः संख्यातस्य रूपस्य च समावयवो ड्ज्न कल्प्य इत्यर्थः। एकविंशतिरित्यादौ तु न भवति अन्यत्राधिकत्वे
बहुव्रीहौ संख्येये ड्जबहुगणात्। ५।४।७३। संख्येये यो वहुव्रीहिस्तस्माड्डच् स्यात्। ।उपदशाः। अबहुगणात्किं। उपबहवः। उपगणाः॥
अत्र स्वरे विशेषः। संख्यायास्तत्पुरुषस्य चाच्यः। निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः व
हुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्। ५।४।११३। स्वांगवाचिसक्थ्यक्ष्यंतात् बहुव्रीहेः षच् स्यात्। दीर्घसक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः। जलजाक्ष
ी। स्वाङ्गात्किं। दीर्घसक्थि शकटं। स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः। अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच्। अङ्गुलेर्दारुणि। ५।४।११४। अङ्गुल्यंताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दा
रुण्यर्थे। पंचाङ्गुलयो यस्य तत्पंचाङ्गुलं दारु। अङ्गुलिसदृशावयवधान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते। वहुव्रीहेः किं। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य
ः अङ्गुलापोष्ठः। तद्धितार्थतत्पुरुषे। तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच्। दारुणि किं। पंचाङ्गुलिर्हस्तः। द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः। ५।४।११५। आभ्यां मूर्ध्नः ष
स्याद्बहुव्रीहौ। त्रिमूर्धः॥ नेतुर्नक्षत्रे अप् वक्तव्यः॥ मृगो नेता यासां ताः॥ ०० दितिवार्त्तिककारोक्तेः। व्याख्येयेन पञ्चमीति। एतच्चोपलक्षणं सप्तम्यपि
द्विमूर्धः
ीय। तदाह स्वांगवाचीत्यादि। अङ्गुलवत् मूर्तिमदित्यादिलक्षणान्वितं स्वांगं गृह्यते। तेन शोभनाक्षी प्रतिमेत्यादिप्रयोगो निर्वाध एवेत्याहुः। षच् स्यादिति।
र्थः। चस्तु चित इत्यंतोदात्तार्थः तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति। स्थूलाक्षेति। स्थूलानि अक्षीणि पर्वांकुराणि यस्याः सा। मात्वात्तु स्थूलाक्षीति प्रस
च। अक्ष्णोऽदर्शनादित्यचो दुर्वारत्वात्। यदपि समासांतविधेरनित्यत्वात्स न कृत इति केचित् तस्मात् तदसारं। एवं हि पंकज... ितथैव न भविष्यतीति म
ास्यासेगतिभसंगात्। धेग्रुलेति। मात्रचो द्विगोर्नित्यमिति लुक्। नेतुरिति। नेता नायकः। नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदंताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः॥

इति। सुगोमृगशीर्षनक्षत्रं। चंद्रो नेता यस्य मृगनक्षत्रस्य चंद्रनेता मृगः स्यात्तत्र तु न भवति। द्वहद्धिनेन् त्व्यं नो बहुव्रीहिर्नक्षत्रे पर्वतेन नतु नेत्र्यन्त्वर्गते। सुस्वना।
नासिकायाः निवर्तते। किंन्वा देशवचनं प्रत्यय निश्चन्यर्थः। सुरणा इति। अनसंनसे निरीप। उपसर्गाच्च। उपसर्गप्रहणं पादेना सुपन्नवर्णो नासिकान्न्य

नेत्रा यस्य सः पुष्यनेत्राः। अनर्चर्हिभ्यश्चिच्चेोम्नः। ५।४।१२१। अभ्यां नोम्नो। स्याद्बहुव्रीहौ। अनर्चर्मः। बर्हिर्लोमः। अन्न्नासिकायाः संज्ञायां
च्चास्थूलात्। ५।४।११८। नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यान्नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात्। पूर्वपदात्संज्ञायामगः। ८।४।३। पूर्वप
दाद्विभिन्नात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने। द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः। खरणसः। अगः किम्। ऋचामयनं। ऋगयनं। अणग
दिभ्यश्चेति निपातनान्नणत्वाभावमाश्रित्य अगर इति प्रत्याख्यातं भाष्ये। अस्थूलात्किं। स्थूलनासिकः। खुरखराभ्यां नस्। खुरणाः खरणाः। पक्षे
पी ष्यते। खुरणसः। खरणसः। उपसर्गाच्च। ५।४।११९। प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकायाः नसादेशश्च। असंज्ञार्थं वचनं। उ
न्नासिकायस्य। स उन्नसः। उपसर्गादनोत्परः इति सूत्रेणानर्थकं भाष्यकार आह। उपसर्गाद्बहुलं। ८।४।२८। उपसर्गात्स्याद्विभिन्नात्परस्य नस्य न
स्याद्बहुलं। प्रणसः। वेर्ग्रो वक्तव्यः। विगतानासिकाऽस्य। विग्रः। ख्यश्च। विख्यः। कथन्तर्हि विनसा हतवाम्यं चेति भट्टिः विगतया नासिकयोपलक्षि
न्या ग्रन्थेयं। सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षिचतुरश्रेणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः। ५।४।१२०। एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। शोभनं प्रातरस्य।
प्रातः। शोभनं श्वोऽस्य। सुश्वः। शोभनं दिवाऽस्य। सुदिवः। शारेरिव कुक्षिरस्य। शारिकुक्षः। चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः। एण्या इव पादावस्य।
णीपदः। अजपदः। प्रोष्ठो गौः। तस्येव पादावस्य। प्रोष्ठपदः॥ क्रियार्थत्वेनेनं प्रत्युपसर्गत्वायोगात्। नच क्रियायोगाभावे उपसर्गत्वमस्तीति शंक्यं। वाचकोऽप्य
कमित्यव्ययीभावेऽपसर्गोत्सुनोतीति सस्यपत्तप्रसंगात्तत्राह प्रादेरिति। उपसर्गादनोत्परः अनोत्परः किंप्रनोमुं चंत मित्यत्र णत्वं माभूत्। नदं स्तौति। अनोत्परइत्यपनी
पत्तद्बहुलग्रहणं च कृत्नेत्यर्थः। अन्यथा प्रणोनयेत्यारादव्याप्तिः। प्रनः पूर्वे प्रादौ न निव्याप्तिः प्रसज्येतेति भावः॥

हतिप्रगतानासिका अस्येति विग्रहः। कथं तर्हीति। पक्षयोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः। नासिकयेति। न चात्र विनृसेतिन प्रथमान्तं किं तु पदं च इतिन सादेशेन
मितिभावः। शोभनं प्रातरस्येति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यासंभवात् आनः शब्देन प्रातस्तनं कर्मलक्ष्यत इत्याहुः। प्रातः कल्पमित्यत्रैव प्रात
तिविषये शक्तिमत्त्वरइति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये। तच्छीपदादिषु निपातनात्साधुत्वम्॥ ॥ नञ्दुःसुभ्यो। नन्वत्र हलिमहत्यं अर्थे हलशब्दम
न इति प्रयोगसंभवात्। न च महद्धलं हलिरिति हलिशब्दोऽपि हलिशब्देनैवार्थे हल इति प्रयोगार्थेतत्त्वहलामिति वाच्यं। अहल इत्यत्र महद्धलशब्दित इत्यर्थो प्रयो
नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम्। ५।४।१२१। अन्तरुत्सात्। अहलः। अहलिः। असक्थः। असक्थिः। एवं सुदुर्भ्यां शक्तोविरिति पाठः। नञ्
यशक्तः। अशक्तिः। नित्यमसिच् प्रजामेधयोः। ५।४।१२२॥ नञ्दुःसुभ्य इत्येव। अप्रजाः। दुष्प्रजाः। सुप्रजाः। अमेधाः। दुर्मेधाः। सुमे
धर्मादनिच् केवलात्। ५।४।१२४। केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात्। कल्याणधर्मा। केवलात् किं। पर
मो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ माभूत्। स्वशब्दो हीन केवलात्पूर्वपदं। किं तु मध्यमत्वादापेक्षिकं। संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधार
पूर्वपदो बहुव्रीहिः। एवं तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव। निवृत्तिधर्मा। अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत्। पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा क्षिप्यते। ज॰
जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः। ५।४।१२५॥ जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते। जम्भो भक्ष्ये दन्ते च। शोभनो जम्भोऽस्य। सुजम्भा। ह
रितजम्भा। तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति वा। तृणजम्भा। सोमजम्भा। स्वादिभ्यः किं। पतितजम्भः॥ जैः। न चैवमप्यंतोदात्तार्थमत्र
विधानमावश्यकमन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादिति शंक्यं। नञ्सुभ्यामित्यनेनांतोदात्तविधानादित्याहुः। शेषिकस्य कपो निषेधार्थं
त्रांतोदात्तत्वार्थं वचनमिति। शक्तेर्विति। आचार्येण केचित्पठ्यते हलिशक्त्योरिति पाठितारतिभावः। नित्यमसिच्। अकारोच्चारणं भत्वसंपादनार्थं
सासिन्यातरीयस्येति चेत्याकारलोपः सिध्यति। अस्वरितत्वादेवान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्ति सिद्धे नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थं तेनाल्पमेधस इति
निरूपिकारान्तः। धर्मादनिच्। अनिचोऽकारश्चित्त्वप्रयोजनश्चेत्। अन्यत्तु धर्मं करोम्याचष्टे वा तत्करोतीति णिच्यन्तात् क्विप् धर्मपरमो धर्मपश्यसः॥

धर्मा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धर्मशब्देऽपि भिन्नकारोऽत्र कारणमिह सम्प्रयोजनमेवेत्याहुः। बहुव्रीहिग्रहणात्पूर्वपदमाश्रित्य तत्रस्थमनुपदमेवास्य
केवलादित्यनेन विशेष्यत इत्याह। केवलात्पूर्वपदादिति। प्राचावद्भिरपदमपि विशेषितं प्रसारकत्वादपि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशे
ति व्याख्याने। ननु भवमपि चिंत्यं। व्याहृत्तौ मानाभावात्। धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च। न च धर्मशब्दान्तं पूर्वोत्तरपदं तत्र चेतिः फलमिति च
बहुव्रीहावयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्य धर्मपदे व्यसंभवादेवादोषत्वात्। मध्यमत्वादिति। न च सर्वनामसंख्ययोरिति सूत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः शं
कनाप्यादेशकृतिगणत्वादिति हृदयन्यादिभिस्समाहितत्वात्। आपेक्षिकमिति। नन्वतएव केवलग्रहणं व्यर्थं पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयववृत्ते
प्रथमपदस्याहृत्तिसंभवादिति चेदत्राहुः। पूर्वपदासेपेत्वान्यर्थप्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति। कर्मधारयपूर्वपद इति। नन्वत्र निचुदुर्लभः।
त्यस्य समासानान्तकादित्यर्थादिति चेन्मैवं। केवलपदग्रहणस्य समासान्तकपूर्वपदपरत्वेमानाभावात्। निष्टत्रिधर्मा हिस्यानो भवतीत्यादिप्रयोगविरोध

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे। ५।४।१२६। दक्षिणेर्मा व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः। व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः। इच्कर्म्मव्यतिहारे। ५।४।१२७। कर्म्मव्य
तिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच्स्यात्समासान्तः। केशाकेशि। मुशलामुशलि॥ ९९ अस्मदुकार्यमुधम् धारण इति धातौ माधवग्रंथे स्पष्टः। एतेन सा
७ सेति साध्यधर्मोसंदिग्धप्रासीसाध्यधर्मी चेति विग्रहः। स च संदेहः साध्यधर्मद्वारकएव पर्यवस्यतीति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तं उक्तरीत्यैव साध्यस
संदिग्धत्वलाभे तत्समर्थनप्रयासस्य व्यर्थत्वात्। साध्यैवेति। परमप्रासीसत्यपरमतः सधर्मोपसेति पराविगृह्येते। तदेतत्यर्थः॥ ७॥ दक्षिणेर्मा। लुब्धयो
गयोगादेवेर्मनिच्प्रत्ययादिरं निपातनं नात्मदेत्यर्थ स्रोदंत चाह। व्याधेनेति। चालीहेमाका मालीगुणानिपि रिपुणानिर्मितो दक्षिणेर्मेति प्रयोगस्त्वौपचारिक
यं चिन्त्यः केशाकेशीति। तत्र तेनेदमिति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः। इच्चान्यपदस्य निष्क्रमम् तिष्ठत्पार्थव्ययीभावत्वे व्ययत्वं। नन्वेवमिच्चप्त्विर्केरणाव्य
भावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात्समासस्वरेणांतोदात्तत्वसिद्धेः। अत्राहुः। विशेषणार्थेन शब्दस्य कमेव। निष्कुमम्प्रनिष्ठकारमात्रपाठे हि सुगंपि रित्यादावनि
संयमात्। किंचात्राव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञा न बाध्यते किंतु द्वयोस्समावेशएव। उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वादेवं च स्वरार्थमपि चिनंकर्तव्यमेवेति॥

ीति। समुदायनिपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात् द्विदंडी शान्तेऽन्यत्र निर्वचनं भवतीति। उभाहस्तीत्यादि। इह निपातनादेवाचः पाक्षिकत्वं। प्रसंभ्यां ज
इत्येकत्वे प्युपपरनिबंधनं द्वित्वमाश्रित्य जानुनोर्ज्ञुरिति द्विवचननिर्देशः तल्लंजु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणं। जानुन इत्युक्ते तु किमियं पंचमी प्रत्ययाधिकारा
न्मयपरत्वेवं संदेहः स्यात्तन्नैतदर्जनयनाह। जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः इति। शार्ङ्गधन्वेति। कथं तर्हि स्वलावरस्य प्रशंसायां नवजुषमन्त्रायतनुगस्त्वरितिपुष्परंतप
ति चेदत्राहुः। समासान्तविधेरनित्यत्वाच्चात्रानुपपत्तिरनित्यत्वे प्रमाणं त्वादिगणे राजन्शब्दपाठः। सहि प्रतीतरंभारयपलातुरुपद्रव्यंतोद्दारार्थः। राजाह
द्विदण्ड्यादिभ्यश्च।५।४।१२८। तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। एषां सिद्ध्यर्थमिच्प्रत्ययः स्यात्। द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे तत्। द्विदण्डि प्रहरणं द्विमुश
उभाहस्ति। उभयाहस्ति। प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः।५।४।१२९। आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ। प्रगते जानुनी यस्य। प्रज्ञुः। संज्ञुः। ऊर्ध्वा
द्विभाषा।५।४।१३०। ऊर्ध्वज्ञुः। ऊर्ध्वजानुः। धनुषश्च।५।४।१३२। धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्। शार्ङ्गधन्वा। वा संज्ञायां।५।४।१३३। शतध
शतधनुः। जायाया निङ्।५।४।१३४। जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्। लोपो व्योर्वलि।६।१।६६। वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि। [illegible]
वतिर्जाया यस्य युवजानिः। गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः।५।४।१३५। एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात्। उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः। सु
गन्धिः। सुरभिगन्धिः। गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं। एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पं सलिलञ्च सुगन्धि।
गुणे हशोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य। सुगन्धस्यापणिकः॥ ११ सखीति टचो निषत्वे तु ङित्त्वेनेति। लोपो व्योर्वलीति। व्योर्लोप इति चेत्तथैव एकनो
लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेत्याद्यपि तु मार्गो विधेयनिर्देशः कृतस्तेन सुखीयतेः क्विपि सुखीरिति सिद्धं। गंधस्येत्। तकार उच्चारणार्थस्तत्राध्येनाह। इका
ति स्यादेः परस्य नीहन भवतीति समासान्ता इत्यधिकारात्। अत्र केचिदाहुः। इकारस्य प्रत्ययत्वेऽपि न सति यत्संज्ञेति चेति लोपे नोद्गन्धिरित्यादिरूपसिद्धेः। न च ति
मित्यन्तस्वरितत्वात्पत्रिनिर्देशस्या तकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात्। नापि षष्ठीनिर्देशादादेशत्वमेव न प्रत्ययत्वमिति वाच्यं। गन्धो हि गन्धस्य इत्यादिष्वन्यपरि
षष्ठीदर्शनादिति अविभागेनेति। एवञ्च गुणवाचिनस्य च ग्रहणं नेतु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः। द्रव्याणीति। यत्किञ्च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः स हि न ज

रभेन्त्वेगंधकेगर्वलेशयोः। सएव द्रव्यवचनो बहुत्वेपुंसिचस्तनइतिकोशः ॥ केचित्तु। गंधस्येत्त्वइतिव्यातिंकृतइकारान्तशब्दस्याभावकृत्त्वं तथाहि
ातु कस्येत्त्वात्। तथाचभट्टिः। श्याप्राप्तिवान् गंधवहःसुगंधइति। न्यास्या तेन तत्रत्वमगंन्तापा। गंधस्येत्त्वादिनाइकारः समासांतोन गंधस्येत्त्वंतस्य
ामितिचवचनात्सुगंधश्यापणिकइतिपथ्येति। अतएवभस्मपात्तसहकारसुगंधा विन्यादीनां सामासिकत्वंद्रष्टव्यमितिहतोतकः ॥ ॥ अल्पाख्यायां
ाविनोगंधस्येकारांतादेशः स्यात बहुव्रीहौ। सूपस्यगंधइति। अतएववाचकाद्यपिकरणापदोबहुव्रीहिः। यद्यपकल्पितार्थकथनमेतत् सूपोगंधो

ल्पाख्यायां। ५।४।१३६। सूपस्यगन्धोलेशोयस्मिन्तत्। सूपगन्धिभोजनं। घृतगन्धि। गन्धोगन्धकआमोदेलेशेसम्बन्धगर्वयोरिति
॥ः। उपमानाच्च। ५।४।१३७। पद्मस्येवगन्धोऽस्यपद्मगन्धिः। पादस्यलोपोऽहस्त्यादिभ्यः। ५।४।१३८। हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य
पादस्यलोपस्स्याद्बहुव्रीहौस्यात्निदाहरणार्थंसमासान्तः। व्याघ्रस्येवपादावस्यव्याघ्रपात। अहस्त्यादिभ्यः किं। हस्तिपादः। कुसूलपादः। कुम्भ
पदीषुच। ५।४।१३९। कुम्भपद्यादिषुपादस्यलोपोङीपचनिपात्यतेस्त्रियां। पादःपत्। कुम्भपदी॥ स्त्रियांकिं। कुम्भपादः। संख्यासुपूर्वस्य। ५।
४।१४०॥ पादस्यलोपस्स्यात्समासान्तोबहुव्रीहौ। द्विपात। सुपात। वयसिदन्तस्यदतृ। ५।४।१४१। संख्यासुपूर्वस्यदन्तस्यदतृइत्यादेश।
ादयसि। द्विदन्न। चतुर्दन्न। षड्दना अस्य। षोडन्। सुदन्। सुदती। वयसिकिं। द्विदन्तःकरी। सुदन्तोनटः। स्त्रियांसंज्ञायां। ५।४।१४३। दन्तस्यद
ात्समासान्तोबहुव्रीहौ। अयोदती। फालदती। संज्ञायांकिं। समदन्ती। विभाषाश्यावारोकाभ्याम्। ५।४।१४४। दन्तस्यदतृबहुव्रीहौ। श्यावदन्। श्या
वदन्तः। अरोकदन्। अरोकदन्तः॥

ात्वेचविग्रहः। गंधशब्दस्यविशेषणत्वेप्यस्यादेवज्ञापकात्परनिपातः। पादस्य। यथायथंलोपः समासांतोनस्यात्
रस्येत्यादेःस्यात योषिकः कृष्णपसत्येन। शेषाद्विभाषेत्यत्रसमासांतापेक्षस्यशेषस्याश्रयणादत्राहसमासांतइतिकथंपुनरभावोभावस्यचयवःस्या
त्रस्यानिर्दारणेतिवचनवत्वारोपत्वादिकमनयवत्वेगम्यतइतिभावः। कुंभपदीषुच। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चायमर्थोगतिरित्यभिप्रेत्याहकुं
भपद्यादिष्विति। इहगणेकुंभपदीत्यत्रपद्यनानपदीत्येवंसमुदायाः॥

नस्य च प्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रहस्त्वाशयेनाह स्त्रियामिति। यद्वा हेयमानपूर्वसंस्यापूर्वं च प्रकृतेनेन समसिद्धे लोपे नित्यं ङीवर्थं च नंतेन पादोन्यत
तिनिकल्पो न भवति। द्विदच्चिति। द्वौ दंतावस्य जातौ। शिशुत्वावस्थाविशिष्टं गम्यते। उगिदचामिति नुम् संयोगांतलोपस्य सिद्धत्वाच्च लोपो न। योद्विचिति।
द्वदन्नैन्यनेनोन्नरुते। सुदतीति। उगितश्चेति ङीप्। समदतीति। नासिकोदरेत्यादिना ङीप्। स्यावदन्निति। स्यावः स्यालः पिङ्गलः दन्तः। अग्रेकुड्
अशोकाग्रद्विदादंताग्रसमः॥ ॥ अग्रांत। इहाग्रशब्दस्य पार्थस्य कारलोपे नम्रपिकदच्चिति सिध्यतीत्याहुः। अजानेति। अजानकुन्दस्य
न्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च। ५।४।१४५। एभ्यो दन्तस्य दत्वा। कुड्मलाग्रदन्। कुड्मलाग्रदन्तः। ककुदस्यावस्थायां लोपः। ५।४।१४६॥
जातककुत्। पूर्णककुत्॥ त्रिककुत्पर्वते। ५।४।१४७। त्रीणि ककुदान्यस्य। त्रिककुत्। संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य। त्रिककुदोऽन्यः। उद्विभ्यां काकुद
।५।४।१४८॥ लोपः स्यात्। उत्काकुत्। विकाकुत्। काकुदं तालु। पूर्णाद्विभाषा। ५।४।१४९। पूर्णकाकुत्। पूर्णकाकुदः। सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्र
।५।४।१५०। सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते। सुहृन्मित्रं दुर्हृदमित्रः। अन्यत्र सुहृदयः। दुर्हृदयः। उरःप्रभृतिभ्यः कप्। ५।४।१५१। व्यूढो
कः। प्रियसर्पिष्कः। इह पुमान्। अनड्वान्। पयः। नौः। लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते॥ द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषे
विकल्पेन कप्। द्विपुमान्। द्विपुंस्कः। अर्थान्नञः। अनर्थकं। नञः किं। अपार्थं। अपार्थकः। इनः स्त्रियां। ५।४।१५२। बहुदण्डिका नगरी।
अनिनस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति। बहुवाग्मिका॥ स्त्रियां किं। बहुदण्डी। बहुदण्डिको ग्रामः॥ ॥
हः। इह हविषास्य चस्यागम्यते। उरःप्रभृतिभ्यः। कप्। उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप्स्यात्। समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पदेशे तु बहुव्रीहेरेव समासान्ते
प्रभृतिभ्यः कविति व्याख्येयं। तद्धितत्वात्स्वनेनत्वं। व्यूढोरस्क इति। व्यूढविशालमुरोऽस्य। सोपदादाविति विसर्जनीयस्य सः। प्रियसर्पिष्क इति। इणः षः। इति
सपन्ने। एकवचनान्तानीति। नपुंसकत्वेति सिद्धे लक्ष्मीशब्दपाठस्तु इह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दा बहुव्रीहेरेव नित्यं कबन्यत्र शेषादिति विकल्प एवं
समासार्थस्तेनारूपमरूपलक्ष्मीकेन सांप्रतिनेसहनिभारविप्रयोगः सिद्धः। अरुणास्मोयसेनिविग्रहः। यत्तु माचोक्तंन एतच्चेतिकपबहुलक्ष्मीकमिति

ब्दस्यैकवचनांतत्वाभावान्न क्तेनेनियमेन बाधितत्वात्। बह्वी अधिकान्तस्यैर्थस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन एकवचनांतत्वसंभवेपि विशेषानपेक्षत्वेऽवी
रः प्रभृतिभ्यः कविनेयवक्तुमुचितत्वात्। अस्तु नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यावीप्नेनेदामावोकनपि सम्यगेवेति शेषः। अर्थाच्च भःगणा
र् अनर्थकेनापीति। कथं तर्हि सुपथीनगरीति इत्त्वं ते पूतां कपो वाद्वर्चारत्वात्। नवनपूजनादित्यनेन ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययस्येव कपोपि निषेधः
चः प्राचीनानामेव सनिषेधप्रवृत्तिवक्ष्यमाणत्वात् कप्प्रत्ययस्य च उत्तरत्वात्। तस्मिन् समासांतविधेरनित्यत्वात्सापुरिति समाधेयं पुरोरनाकाविति सूत्रे
भाष्यावेलुनर्कं चहुवाग्निकेति। वाचो ग्मिनिः॥ शेषाद्वि॥ ययत्र मागुक्तकपुमत्तार्वेदः शेषः स्वानतर्हि व्याघ्रपान्त्सुगंधिरित्यादावपि स्यादतः समा
: शेषद्वहगव्धेनदर्त्वाह। अनुक्तसमासांतादिति। व्याघ्रपादिति। स्थानिद्वारालोपाधिसमासांतरप्युक्तं। सुगंधीति। गंधस्येत्यादिनाहत्समासांतः। प्रियपथ
व्याद्विभाषा। ५।४।१५४। अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद् बहुव्रीहेः कप्वा स्यात्। महायशस्कः। महायशाः। अनुक्तेत्यादि किं। व्याघ्रा
त्। सुगंधिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्थात् किं। उपबहवः। उत्तरपूर्वा। सपुत्र। तस्मादित्यादिना शेषशब्दोऽर्थद्वारपरः। आपोऽन्यतरस्यां। ७।४।१५।
व्यावकस्य ह्रस्वो वा स्यात्। बहुमालाकः। बहुमालकः। कवभावे बहुमालः॥ न संज्ञायां। ५।४।१५५। शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायां। विश्वेदे
वा यस्य। विश्वदेवकः॥
र्कवृदित्यप्रत्ययस्य समासांतः उपबहव इति। संख्ययाव्ययेत्यादिना समासः। उत्तरपूर्वेति। दिङ्नामेत्यादिना समासः। सपुत्र इति।
द्वितीयादिना समासः॥ अर्थभावः। शेषो बहुव्रीहिरित्यतः शेषपदमनेकमन्यपदार्थ इत्येतस्मिन् सूत्रेऽनुवर्तते संख्ययाव्ययासन्नेत्यादिषु च निवर्तते। तथा
धिकारस्थत्वाभावादुपबहव इत्यादिषु कप्प्रसंगो नेति। एवं चानेकमन्यपदार्थ इति सूत्रान्वयस्य संख्ययाव्ययासन्नेत्यादीनामारंभः कथमाचार्यमत्याव
तिष्ठते। ननु सकृदुच्चरितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासांतपरत्वं शेषाधिकारस्थपरत्वं च कथमित्यत आह तंत्रादिनेति। अर्थभेदेन शब्दभेदः सत्यप्यर्थ
स्याभेद इति मतद्वयं। आद्ये आह तंत्रेति। द्वितीये तंत्रमिति विवेकः। पद्यवदनिग्रातिपदीकास्मात्सासान्ताः स्वविपर्ययवाधका भवंति तत्किमनुक्तसमासांतपरे
णशेषग्रहणेनेति तन्न। अजकृदित्यादीनां समासांतरैश्च विनार्थतया प्रियपथ इत्यादौ परेणाकपावाधापत्तेः॥

ऽव्ययनित्यो वैकल्पिकश्च कप् सर्वोऽपि निषिध्यते। बहुश्रेयसीति। अतिशयेन प्रशस्यः। श्रेयान्। द्विवचनविभज्येतीयसुन्। प्रशस्यस्य श्रः। शेषाद्विभाषेति कः।
। बहुश्रेयसीति नपुंसकमित्येतिनित्यं प्राप्तः कप्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयसश्चेति प्रतिषिध्यते। बहुनाडिरिति। उपसर्जनह्रस्वः। स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति भावः।
ऽसतेन निष्पन्नस्त्रीप्रत्ययस्य स्त्रियामित्यधिकारे विहितत्वादिति भावः। सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति रक्षीतिज्ञापनेन तस्य विशेषणानां कामचारेण निवेदं सप्तमीप्र
स्वदात्तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धं चित्रगुरिति। न चोपसर्जनं पूर्वमित्येवेदं सिध्यतीति वाच्यं। बहुव्रीहौ सप्तमीत्युक्तेन कण्ठोक्तिन्यायेनोपसर्जन।

ईयसश्च। ५।४।१५६। ईयसन्तोत्तरपदान्न कप्। बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान्। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वे प्राप्ते। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यं। बह्व्यः श्रे
योऽस्य बहुश्रेयसी। बहुव्रीहेः किं। अतिश्रेयसिः। वन्दिते भ्रातुः। ५।४।१५७। पूजितार्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात्। प्रशस्तो भ्राता य
स्य। प्रशस्त भ्राता सुभ्राता। न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते। वन्दिते किं। मूर्खभ्रातृकः। नाडीतन्त्र्योः
स्वाङ्गे। ५।४।१५९। स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात्। बहुनाडिः कायः। बहुतन्त्रीर्ग्रीवा। तन्त्री धमनी। स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्र
स्वः। स्वाङ्गे किं। बहुनाडीकः स्तम्भः। बहुतन्त्रीका वीणा। निष्प्रवाणिश्च। ५।४।१६०। कबभावोऽत्र निपात्यते। प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट्। प्रवाणी तन्तु
वायशलाका। निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः। समाप्तवानो नव इत्यर्थः। सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ। २।२।३५। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्री
हौ पूर्वं प्रयोज्यं। कण्ठेकालः। अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। चित्रगुः। सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं। सर्वश्वेतः। द्विशुक्लः। मिथोऽनयोस्स
मासे संख्यापूर्वं शब्दपरत्वादपि प्रतिषेधात्। द्व्यन्यः। संख्याया॥ ९ पूर्वनस्य बाधापत्तेरतो विशेषणग्रहणं कृतं। सर्वनामेति। कथं तर्हि नः परो यस्मात्स तत्परः
न जहत्स्वार्था वृत्तिरिति। द्वहद्विजहत्स्वं पदं यस्य सः जहत्स्वः सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिस्तथा च सर्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्य
मिति चेत् सूत्रभाष्यप्रयोगात्सर्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति। द्विशुक्ल इति। यद्यपि सर्वनामत्वेन बहुशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिद्ध
ं तथापि त्रिशुक्ल इत्यादिसिद्धये चास्तु संख्याग्रहणं कृतं। ननु संख्यायास्सर्वनामत्वाभावेन संख्यासर्वनाम्नोरिति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशंक्याह। मि

रिति। अल्पार्थे चानिकायादित्यर्थः। गड्वादेरिति। अथादिशब्दः प्रकारवाचीतेन पद्मं नाभौ यस्य पद्मनाभः ऊर्णा नाभौ यस्य ऊर्णानाभ इति। दुस्तः ऊर्णनाभ इ
दः। जातिकालेति। एतच्च जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादित्यनेन ज्ञापितमिति भावः। सारंगी जग्धोपचारः। अस्तांग पूर्वपरादिति ङीषन्तकथनं हि चारु
हसित इत्यादि। अत्राङ्गः। नपुंसके भावे क्तः स्य न पूर्वनिपातः। निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह ग्रहणादिति। क्वचिन्नेति। आहिताग्न्यादित्वकल्पनाइत्यभि-
वः। इति बहुव्रीहिः। चार्थे द्वंद्वः। अनेकमन्यपदार्थे इत्यतो नेकमित्यनुवर्तते सुवामन्त्रित इत्यस्मात्सुबपि। समास इति विभाषेति चाधिक्रिय।
स्याः। द्विजाः। द्वंद्वे। पितृस्त्रस्य वा प्रियस्य। गुडप्रियः। प्रियगुडः। गड्वादेः। परा सप्तमी। गडुकण्ठः। क्वचिन्न। वहेगडुः। निष्ठा। २।२।३६। निष्ठा
यो हीपूर्वं स्यात्। कृतकृत्यः। जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या। सारङ्गजग्धी। मासजाता। सुखजाता। प्रायिकं चेदं। कृतकटः।
ः। वाहिताग्न्यादिषु। २।२।३७। आहिताग्न्यादिः। अग्न्याहितः। आकृतिगणोयं। प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ। अस्युद्यतः। दण्डपाणिः।
विद्यतासिः। इति बहुव्रीहिः। चार्थे द्वन्द्वः। २।२।२९। अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वंद्वः। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगस-
मार्थाः। परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः। अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः। मिलितानामन्वय इतरेतर-
योगः। समूहः समाहारः। तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये। भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात्॥ धवखदिरौ। संज्ञा-
मा। अनेकोक्तेः। होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। द्वयोर्द्वयोर्द्वंद्वं कृत्वा पुनर्द्वंद्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः॥ ८८ तस्यवत्तवाह- अनेकं सुबंतमित्यादि। चार्थो
यो त्यादित्यर्थः। एकस्मिन्निति। भजनादावित्यर्थः। ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति। भिक्षायां द्रव्ययोः समुच्चयोयं। तथा राज्ञो गजश्चाश्वश्चेति द्रव्ययोर्द्रव्ययोः स-
कोरकश्चेति द्रव्यगुणयोः। रक्तः पटः शुक्लश्चेति गुणद्रव्ययोरित्यर्थः। भिक्षामट गां चानयेति। अत्र अदृष्टार्थं नामनानयनपि भिक्षामटनस्येव नटस्तु भि-
ति। तथा अटनं विनानिष्पन्नमानयनं तो भिक्षाटनस्येन प्राधान्यं गवानयनस्य त्वानुषंगिकता। असामर्थ्यादिति। एकार्थीभावाभावादित्यर्थः। त-
हि घटकपदानां कर्मधारयेभावेणैव द्वंद्वघटकपदानां चार्थीभावेनैकार्थीभाव आवश्यकः समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात् चार्थे द्वंद्वइ-

णामेकार्थीभावः संभवति। येन समुच्चयान्वाचययोरेकार्थीभावात्तर्ह्येतौ स्यातां। ननु चेतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यसत्त्वात्समासोऽभवतिनतु।
न्वाचययोः परं त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं तु विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति विवेक्तव्यं। ननु नीलोत्पलमित्यादौ चशब्दान
विग्रहदर्शनादेकार्थीभावस्यात्वद्वंद्वे द्वौ वीरः सामान्येन विशेषणविशेष्ययोरिति सामानाधिकरण्ये विहितस्तत्पुरुषः स्यात्। द्वंद्वसंज्ञाया बाधनस्याद्
धिकरण्ये सावकाशत्वात्। सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु प्रमाणप्रमेयेत्यादाविव नीलोत्पलादावपि द्वंद्वे स्यादिति चेत्। होतृपोत्रिति। ऋ
त्वाभावादनयोरानङ्॥ ॥ राजदन्तादिषु। इह द्वंद्वतत्पुरुषयोः पाठेऽप्यर्थधर्मावित्याद्यभिप्रायेणास्य द्वंद्वे स्वपन्यासः। द्वंद्वे घि। अनेकमिति सर्वे

दन्तादिषु परं। २।२।३१। एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात्। दन्तानां राजा। राजदन्तः। धर्मादिष्वनियमः। अर्थधर्मौ। धर्मार्थौ। दम्पती। जम्प
ायापती। जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते। आकृतिगणोऽयं। द्वन्द्वे घि। २।२।३२। द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्। हरिश्च हरश्च हरि
अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमश्शेषे। हरिगुरुहराः। हरिहरगुरवः। अजाद्यदन्तं। २।२।३३। इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ। बहुष्व
मः। अश्वरथेन्द्राः। इन्द्राश्वरथाः। घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन। इन्द्राग्नी। अल्पाच्तरं। २।२।३४। शिवकेशवौ। ऋतुनक्षत्राणां समाक्ष
ानुपूर्व्येण। हेमन्तशिशिरवसन्ताः। कृत्तिकारोहिण्यौ। समाक्षराणां किं। ग्रीष्मवसन्तौ। लघ्वक्षरं पूर्वं। कुशकाशं। अभ्यर्हितञ्च। ता।
र्वतौ। वर्णानामानुपूर्व्येण। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। भ्रातुर्ज्यायसः। युधिष्ठिरार्जुनौ॥ ॥ प्रामेव प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वाद्विशेषाद्

भावेऽयमारंभः। यत्र त्वनेकघ्यन्तं तत्र द्वयोरपि पूर्वनिपातनियमः स्यादत आह अनेकप्राप्तावेकत्रेति। अत्र व्याचख्युः। आकृतौ पदार्थे समुदायस्य लक्ष्य
र्नत्वेन प्रतिलक्ष्यमावृत्त्या। तत्रैकस्य पूर्वनिपाते सति जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते व्यक्तिपक्षाश्रित्य तु नाश्रीयते न स्यात्तु शोभादिति। हरिहर
ौ। हरगुरुशब्दयोः नैनियमः प्रवर्तत इति भावः। अजाद्यदंते। समुद्राभ्राद्घः इत्यत्र हेत्वोः किं पापादित्यादिनिर्देशादनित्यमिदं प्रकरणं। तेन समीक्षवी
पश्यालिनीमिति मारविप्रयोगस्संगच्छते। अल्पाच्तरं। अन्तरस्य निपातनात् स्वार्थे तरपकुत्वचुत्वयोरभावश्च। यदितु प्रकर्षे तरप्स्यात्तदा द्वयोरेव नि

यो विधानात्। नतस्य च खदिरपलाशादिन्यायेन बहुत्वनियमो न स्यात्। ऋतुनक्षत्राणामिति। ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणां तु दृष्टकृतं।
तं च। वासुदेवार्जुनाभ्यां वुनिति निर्देशेन संज्ञाप्यनरतिचतुर्थ्यै भाव्यं। अल्पाच्तरमजाद्यदंतमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन् ज्ञाप
यतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति तत्रैव वक्ष्यते स्थाने। युधिष्ठिरार्जुनाविति। इंद्रपुत्रत्वाद्धि ज्योरंशत्वाच्चार्जुनस्याप्यभ्यर्हितत्वम् अर्जुनस्य पूर्वनिपातो न सिध्य
वः॥ ५॥ द्वंद्वश्च प्राणि। प्राणितूर्यसेनानामंगानीति बहुवचनांतेन नागशब्देन षष्ठीसमासः। अंगशब्दस्य प्रत्येकमन्वय इति। तेन प्राण्यंगानां प्राण्यंगै
णानां तूर्यांगैरेव सेनांगानां सेनांगैरेव यो द्वंद्वः स एकवद्भवति न तु व्यतिकरेणेति नेह। मार्दंगिकाश्वारोहौ। अत्र प्राणिसेनयोरंगे नाभावयनः तूर्य
द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानाम्। २।४।२। एषां द्वंद्व एकवत्स्यात्। पाणिपादं। मार्दंगिकपाणविकं। रथिकाश्वारोहं। समाहारस्यैकत्वादे
सिद्धे नियमार्थमिदं प्रकरणं। प्राण्यंगादीनां समाहार एव यथा स्यात्। अनुवादे चरणानाम्। २।४।३। चरणानां द्वंद्व एकवत्स्यात् सिद्धस्योपन्यासे।
णोर्लुङीति वक्तव्यं। उदगात्कठकालापं। प्रत्यष्ठात्कठकौथुमं। अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्। २।४।४। यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनाम
सकलिंगानां द्वंद्व एकवत्स्यात्। अर्काश्वमेधं। अध्वर्युक्रतुः किं इषुवज्रौ। सामवेदे विहितो अनपुंसकं किं। राजसूयवाजपेयौ। अर्द्ध
र्च अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम्। २।४।५। अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वंद्व एकवत्। पदकक्रमकं॥ स्वलंगेनामेपकारकं
यो द्वंद्व इति। प्राण्यंगानां द्वंद्वस्तूर्यांगानां द्वंद्वः सेनांगानां द्वंद्व इत्यर्थः। द्विगुरेकवचनमित्यत एकवचनं वर्तते। तत्रैकं चेत्कीति सूत्रस्थाप्येकवचनविशिष्टः समाहारः
स्तत्वनिपातकः साहित्यार्थमन्योन्यः फलितमाह एकवत्स्यादिति। पाणिपादमिति। यद्यप्यत्र जातिरप्राणिनामित्येन सिद्धं तथापि द्रव्यमात्रान्यापि भवतीति
प्रहरणमित्येके॥ पाणिपणवाविति नित्यमिति करे मा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये। मार्दंगिकेति। मृदंगवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे शिल्पमिति ठक्। अस्ववं पाणा
स्यपि रथिकाश्वारोहमिति रथेन चरंतीति रथिकाः पर्पादिभ्यः ष्ठन्निति ष्ठन्। तेनाश्वारोहास्तेषां समाहारः। ननु वार्थद्वंद्वे समाहारेऽनेन समाहारे द्वंद्वस्य
णैकत्वादेकवचनमपि सिद्धमिति किमनेनेत्याशंक्याह नियमार्थमिति। समाहार एवेति। समाहारे प्राण्यंगादीनामेवेति विपरीतनियमोऽत्र न भवति

स्याद्विवचनं माभूदिति कृतमन्यथा नित्यं पुनर्वसुरिति न स्यादिति। एवं च द्वंद्वस्य माणि। तु यैर्नियमकरणाद्बहिर्भूतानामपि समाहारद्वंद्वो भवत्येव तेन सर्वो द्वंद्वो विभाषैक-
ने पक्ष्यमाणेन पूर्ववचनमिति तत्त्वेयं। चरणानामिति। चरणशब्देन तद्वाचिनामित्यर्थः। स्थेणोरिति। छागतिनिवृत्तौ। इण्गतौ। स्थाप्रकृतिक इण्प्रकृतिकलुङ् नेउ
त्यर्थः। स्थेणोः किं। अभूवन् कठकालापाः। लुङि किं। तिष्ठन्तु कठकालापाः। उदगादिति। द्वन्द्व यदा कठेषु कालापेषु च प्रतिष्ठितेषु रितेषु वा वाभ्यां पन्त्र गन्तव्यमिति
त्वात नन्तं केनं विस्मृत्याशीनं प्रतीदमुच्यते। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशंपायनान्तेवासित्वाणिनिस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक्। अध्येतृषु प्रोक्ताल्लुगिति
रप्राणिनाम् ।२।४।६। प्राणिवर्ज्यजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत्। धानाशष्कुलि। प्राणिनां तु विट्शूद्राः। द्रव्यजातीनामेवेह। रूपरसौ। गम-
कुञ्चने। जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः। द्रव्यविशेषविवक्षायां तु बदरामलकानि। विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ।२।४।७। ग्रामवर्जनदी-
वाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वः स्यात्। उद्ध्यश्च इरावती च। उद्ध्येरावति। गङ्गा च शोणश्च। गङ्गाशोणं। कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कु-
रुकुरुक्षेत्रमित्त्र भिन्नलिङ्गानां किं। गङ्गायमुने। मद्रकेकयाः। अग्रामाः किं। जाम्बवं नगरं शालूकिनी ग्रामः। जाम्बवशालूकिन्यौ। क्षुद्रजन्तवः।
।२।४।८। एषां समाहारे द्वन्द्वः स्यात्। यूकालिक्षं। आनकुलात् क्षुद्रजन्तवः। येषां च विरोधः शाश्वतिकः ।२।४।९। एषां प्राग्वत्। अहिनकुलं। गोव्या-
घ्रं काकोलूकमित्यादि। परत्वाद्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्ता चकारेण बाध्यते। शूद्राणामनिरवसितानाम् ।२।४।१०। अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्
वत्। तक्षायस्कारं। पात्राद्बहिष्कृतानां तु। चाण्डालमृतपाः॥ ९९। लुक्। कलापिनोऽण। सब्रह्मचारिभ्यामुपसंख्यानाद्विलोपः। यजुरिति। सूत्रेऽध्व-
र्युर्वेदलक्षकः इति भावः। पदकेति। पदान्यधीते पदकः। क्रमादिभ्यो वुन्। एवं क्रमकोऽपि। पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येतव्य इति सम्प्रदायप्रसक्तिः॥ अध्ययनतः
ष्टाख्यानाम्। अविप्रकृष्टेति किं। याज्ञिकवैयाकरणौ॥ ७०॥ जातिरप्रा। जातिवाच्यवयवकद्वन्द्वोऽप्राणिनामिति लुप्यवचनेन दृश्यते येनाह। जातिवाचिनामिति। विद् शूद्राद-
जातिप्राधान्येऽपि बहुवचनमुपपद्यते। जात्याख्यायामेकस्मिन्निति विधानात् तेनात्र प्रसंगविकल्पेनेति भावः। द्रव्यजातीनामेवेति। अप्राणिनामिति पर्युदा-
साश्रयणे न्यायेन द्रव्यजातीनामेकवद्भावो न तु गुणक्रियाजातीयानामिति भावः। जातिः किं। नंदकपांचजन्यौ। संज्ञाशब्दावेतौ। जातिप्राधान्य एवेति॥ ९

ऽग्रहणात्त्वस्य मन्यथापर्युदासेनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोऽपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः। द्रव्यविशेषेति। नन्वेवं रंजितानुविविधालरुशैलादिभारविप्र
द्धत एवेति किंचिति नरूसहिताः शैलादिति मनोरमायां समर्थितमिति चेदत्राहुः। सकलानरुशैलत्वं तन्नं गत्रविरुषितं तनुकेषांचिन्न रुशैलविशेष्यत्वमिति
आन्यादेकवद्भावमारंकरानयोक्तमिति। बदरामलकानीति। फलेत्तु मितितु कृत्तु कद्दितत्तुकीति श्वी प्रन्यपत्सापितु किंफलत्वजात्युपसर्जनद्रव्यवचनात्वेनो
स्मृगेतिसूत्रे बदराणि चामलकानि च बदरामलकं जातिरप्राणिनामिति मेकवद्भावः रतिनवस्तनितानुनानेन ग्रंथेन विरुध्यते। फलत्वजातिवाचिनां चद्वन्द्व
ना मेव द्वंद्व एकवद्भवतिनानेकत्र च नानानां द्वंद्व इति फलमेनावनस्यतीति वार्त्तिकोक्तनियममनुपन्यस्तत्त्वदत्ते। विशिष्टलिंगो नदीदेशोऽग्रामाः। पिशब्दप्रव।
णावयविति द्वंद्वेवर्त्तेनतरन्याशयेनाह। ग्रामेत्यादि। इहन शीवाचिनां द्वंद्वः देशवाचिनां द्वंद्व इति वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन गंगाकुरुक्षेत्रे इत्यत्र।
। देशग्रहणेनात्र प्रसिद्धएवजनपदो गृह्यते। नद्याः पृथग् ग्रहणात्तेन पर्वतानां न कैलासश्च गंधमादनं च कैलासगंधमादने। नदीदेशद्वंद्वेनिकुं।
र्यौ। विशिष्ट इदंस्यार्थमाह भिन्नलिंगानामिति विपूर्वो हि शिष्टिर्भेदार्थः। अतएवविशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे भेदकं भेद्येनेति व्याख्यातं समाहार।
दिति निष्कर्षोऽभिप्रायेणोयमुक्तिः यथाश्रुताभिप्रायेणातु द्वंद्व एकवत्स्यादिति केषुचिन्न स्तेषु व्याख्यायते इति ज्ञेयं। उध्यश्चैरावतीति। उध्यो नदः सोऽपि
एवत्नान्नदीशब्देन गृहीतः एवं शोणोऽपि। अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः सेन मथुरापाटलिपुत्रं इत्यत्र निषेधो न भवति उभयोरपि नग।
क्षुद्र अपचितपरिमाणत्वं क्षुद्रत्वं। तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितं। पक्ष्यस्पर्धते। क्षुद्रजंतुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः शतं वा प्रसृतौ येषां केचि
नादपाति। तत्र सर्वपक्षसाधारणोऽयं नोदाहरति। यूकालिक्षमिति। आनकुलादिति। नकुलपर्यंता इत्यर्थः। येषां चाविरोधः। विरोधो वैरं तत्र सहानव।
स्थानेऽहन। छायानपौराश्वदित्यव्ययं त्रैकाल्येवर्त्तेते तत्र भवः शाश्वतिकः कालान्तरं। अत एव निपातनादिति सूत्रोक्तानादिति कादेशो अव्ययानां भमा
त्रे टिलोपश्च। शाश्वतिकः किं। देवासुरैरमृतमंबुनिधिर्ममंथे। तेषां ह्यमनादिमयुक्तः। कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः। मंथनप्रवृत्तिकाले तदभावरहात्। परा
त्वादिति। पशुशकुनिद्वंद्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्रं॥

षयं चेत्यस्यावकाशः मार्जारमूषकं। श्रमणब्राह्मणमित्यादौ शेषः। चकारेण बाध्यत इति। चकारः पुनर्विधायक इति भावः। शूद्राणां। त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः। शूद्र
तु शूद्रत्वजातिपरः। अनिरवसितानामिति निषेधात् पात्रादिति। यैर्भुक्ते भस्मना शुध्यते कांस्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति ते पामिति स्पृश्याः॥ ॐ॥
ायपौष्कारिकानीतिगणपाठे पाणिनिनापपाठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः तेनावङः पाक्षिकत्वाद्यदानावङ्कृतदा उत्तरसूत्रेण विकल्पो न भवति गोऽश्व
ौवा अन्येभ्यः पशुभ्यो गोऽश्वाः। गवाश्वमिति। रहपशुद्वन्द्वविभाषाप्राप्ता। दासीदासमिति। अत्र पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो बाध्यते विभाषा। विशेषाणामेवेति।
ाः श्वप्रभृतीनि च। २।४।११। यथोच्चारितानि साधूनि स्युः। गवाश्वं। दासीदासमित्यादि। विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडव
पूर्वापराधरोत्तराणाम्। २।४।१२। वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणं। प्लक्षन्यग्रोधं। प्ल
क्षन्यग्रोधाः। रुरुपृषतं। रुरुपृषताः। कुशकाशं। कुशकाशाः। व्रीहियवं। व्रीहियवाः। दधिघृतं। दधिघृते। गोमहिषं। गोमहिषाः। शुकबकाः।
अश्ववडवं। अश्ववडवौ। पूर्वापरं। पूर्वापरौ। अधरोत्तरं। अधरोत्तरे। फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृति
रेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यं। बदराणि चामलकानि च। बदरामलकं। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावो नेह। बदरामलके। रथिकाश्वारो
। प्लक्षन्यग्रोधौ। इत्यादि। विभाषावृक्षेति सूत्रे येषां प्राणिनस्तेषां ग्रहणम्। जातिरप्राणिनामिति नित्यप्राप्ते विकल्पार्थं। पशुग्रहणं हस्त्यश्वादि
सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते। मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां शकुनिभिरेव यत्र द्वन्द्वः अन्येषु सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणं। एवं पूर्वापरम
धरोत्तरमित्यपि। अश्ववडवग्रहणात्तु पक्षे नपुंसकत्वार्थं। अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात्॥ १९ अयं भावः। वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्य
ो वृक्षशब्दो द्वन्द्वः। न च द्वयोः सहप्रयोगः सरूपाणामित्येकशेषात्। नापि पर्यायाणां विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषात्। नापि वृक्षधवश्चेत्यादि स
शेषयोः अनभिधानात्तत्र द्वन्द्वस्यैवाभावादिति। सर्वप्रकरणशेषत्वान्नियममाह। फलसेनेत्यादि। फलसेनादीनां द्वन्द्वो विभाषावृक्षमृगेत्यनेन लक्षणान्तरेणावार
कवद्वचनं बहुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः बहुत्वं च निपरार्थो बहुवचनान्तता वा प्रकृतिः कारणं॥

द्रप्रकृतिः। बदराणि चामलकानि चेति। जात्याख्यायामेकस्मिन्निति विकल्पितं बहुवचनं। बदरामलकेइति। जातिप्राधान्ये एकवचनं न योद्वंद्व इति नास्यैकवद्भावः इति
ग्रहणमिति। विकल्पार्थमित्यनुवर्त्यते। वार्थे द्वंद्व इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं प्रतिपदविधानार्थं तेनास्य बहुवचमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदप्यचतुर्णाविनेनत ह्यधिना
द्विमित्येतदेव भवति सूत्रमिति च्छत्रं न ह्येकवद्भावभाजं परामृश्यते विधीयमानेन नपुंसकत्वं एकवद्भाववदेव मनिपरविहितं भवति न त्वावप्रतिपदोक्तः स्वच्छी यस्याश्च पुंसक
इति॥ ७॥ विप्रतिषिद्धं। अधिकरणमिह द्रव्यं। चकारो विभाषानुकर्षणार्थः स्तेन द्या चष्टे विरुद्धार्थानामित्यादि उदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णे सुखदुःखं सुखदुःखे इत्यादि
महानवस्यानन्त्रसराः भवन्त्येवेति। विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु सत्र न स्यात्। अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः। अनधिकरणवाचीति किं। शीतोष्णे उदके स्तः इह
तिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि। २।४।१३। विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वंद्व एकवद्वा स्यात्। शीतोष्णं। शीतोष्णे। विकल्पिकसमाहारद्वंद्वस्यार्थ इति
प्राप्तः। स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदं। तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव शीतोष्णे उदके स्तः। विप्रति-
षिद्धं- नरकपाल्यूजन्यं नरकपाल्यूजन्यौ इह पाक्षिकः समाहारद्वंद्वो भवत्येव। न दधिपयआदीनि। २।४।१४। एतानि नैकवत्स्युः दधिपयसी। इध्माब-
र्ही। निपातनाद्दीर्घः। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अधिकरणैतावत्त्वे च। २।४।१५। द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात्। दश दन्तोष्ठाः। वि-
भाषा समीपे। २।४।१६। अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात्। उपदशं दन्तोष्ठं। उपदशाः। दन्तोष्ठाः॥ ६

समाहारद्वंद्वोऽपि स्यादिति दिक् न दधिपय। दधिपयसी इति। व्यंजनत्वादिके कल्पः प्राप्तः। एवं मधुसर्पिषी। सर्पिर्मधुनी इत्यत्रापि बोध्यः इह बहुप्रतापि
विश्व चरणा विन्यादी समाहारद्वंद्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वंद्वोऽनेन व्यवस्थाप्यते तेन त्साहचर्याद्दधिपयसी इत्यादावपि तथैव। तेन तत्र व्यंजनत्वप्र-
युक्तस्ये निषिद्धेऽपि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्भावोऽस्त्विति न शंकनीयं। किंच नेह लक्षणविशेषस्याग्रहः। एतानि नैकवत्स्युरित्येकवद्भावमात्रस्य निषेधात्। यथा।
दिभ्यश्चल्पचइधप्रवापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये स्त्रियां युक्तं चेति सामान्यतो निषिध्यत इति दिक्। ऋक्सामे वाङ्मनसे इति। अचतुरेत्यादिना ऽच समासां-
तो च निपात्यते। अधिकरणे। समासार्थस्याश्रयोऽधिकरणं वर्त्तिपदार्थसंख्यैतावत्त्वं परिमाणं॥

मस्तस्मिन्नाम्यमानेदृतिव्याचष्टे। द्रव्यसंख्यावगमे द्वन्द्वनियमो न स्यादिति न चेह प्राप्यं गन्त्वा न्यायप्रसैकवद्भावेति नियमस्य प्रतिषेधेपि चार्थे द्वन्द्व इति समाहारद्वन्द्वस्य
न्यं। सविशेषणानां हि नैतन्स्याभ्युपगमेन समाहारद्वन्द्वस्य माप्रभावान्न लोकन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोपि न स्यादिति वाच्यं। सामान्याप्रयोग इति लिङ्गात्प्रधानस्य सापेक्षत्वे
भ्युपगमात्। दभ्युपगमात्। न तु कंहि भाष्ये। भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिरिति। स्यादेतत्। समाहारद्वन्द्वस्यात्र माप्रभावे द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेति नियमात्प्रत्याहरतरेत
ऽनियोपपदवेति सूत्रमिदमकिञ्चित्करमिति चेदत्राह। नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वन्द्वनिषेधपरं। तथा
गनिषेधस्य निषेधपहारादितरेतरयोगद्वन्द्वमापद्यार्थमिदमिति। एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनार्थमिति निष्फलितमिति दिक्। विभाषासमीपे द्वन्द्वयोपीह समाहारद्व
मास्थानेपि न क्षतिस्तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्यौकमात्रस्तु दोषेणाह। नियमो वा स्यादिति। उपदर्शं दन्तोष्ठमिति। एकवद्भावपक्षे त्वव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः। पदि
हि सत्राउपदर्शस्यदन्तोष्ठस्येति यद्वौ स्यादुपदर्शं दन्तोष्ठस्येमे वेष्यत इत्याकरः। दन्तोष्ठस्य दर्शनमित्यभिप्रायेणाप च्छंक्रिनायामपितुपा। दशरात्रस्ये यद्वीनेष्यते स्वनोवह

नङ् ऋतो द्वन्द्वे॥६।३।२५॥ विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे। होतापोतारौ। होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। मातापितरौ।
पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मण्डूकप्लुत्या पुत्रग्रहणमनुवर्तते॥ वीहैर्गीनुप्रयोगः किं न व्ययीभावस्यैवेति न दाशयः॥६॥ आनङृतो द्वन्द्व इति सूत्रं तं जाता वे कुवचने।
योनिसंबंधेभ्य इति त्वनुवर्तनेन तत्राप च्यादिपरिगण्यतेन तदाह विद्यायोनिसंबंधवाचिनामिति। ननु ऋत इत्यनुवर्तनादेव सिद्धे किमनेन ऋतो ग्रहणेन। अत्राह। अ
यमाणं द्वन्द्वविशेषणं। अनुवृत्तं तूत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्रशब्दे परस्यानङ्विधास्यते न तत्र कार्यिनिर्देशार्थमन्यथा न सुचाविन्यत्रापि स्यादिति।
इति। स तत्रानुगुत्तरपदे इत्यधिकारात्त्वभ्यते। उत्तरपदे परतः पूर्वस्य द्वन्द्वं तं न स्यान्नङित्यर्थः। होतापोतारविति। आनङो ङित्वात्पूर्वस्य ऋकारस्यादेशः सति न लोपः। अन्य
मेव विधीयमानमिति वाच्यं। उत्तरपद इति पदग्रहणात्। न हि होतृपरेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते। अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् स्या...न अविशेषात्
नत्ता न रावस्थाने आदेशेन भवितव्यं न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने इति किमनेनानङो ङित्करणेन सत्यं ङित्करणाभावे मित्रावरुणावित्यादौ देवताद्वन्द्वे चेत्युत्तरपदे परे
विधीयमानोयमादेशः पूर्वस्याक्षरस्य पदस्य वा स्यात् पूर्वस्यान्त्यस्य वेत्यत्र नियामकाभावात्॥ ॥ २ ॥

न इति कार्यिनिर्देशार्थमित्युक्तत्वान्निर्दिश्यमानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति ङित्करणं व्यर्थमित्याशंक्यापि परास्ता नेष्टोन्नार इति। न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं स्यात्पूर्वपदस्ये
नात्मा मातापितरौ वेति। पुत्रोऽन्यतरेणानयोर्यौनेन संबन्धः। पूर्वेण तु होतारिरूपविद्याकृतः संबन्धः कस्मिन्नपि न्यायान्निरूपसत्त्वमिति विवेकः। मद्गुकद्रुमेति। तेन विभाषास
त्यत्रानेन संबध्यत इति भावः॥ ॥ पितापुत्राविति। अनयोरपि योनिकृतसंबन्धो जन्यजनकभावलक्षणः। देवता। अनूकारान्तार्थमपि विधायोनिसंबन्धार्थं च वचनं॥
नङीपवादोऽयं देवताद्वन्द्वे इत्येवेति। एवं च हत्रि ग्रन्थे स्थितं ज्योतिर्लिङ्गयोर्देवताद्वन्द्वेऽप्यप्रयोगे प्रयोगे व्याप्तो व्याप्यस्यापनप्रयोगास्त्वा। पन्थास्ताः। पदप्रमाणमनुरस्तु

पुत्रौ। देवताद्वन्द्वे च। ६। ३। २६। इहोत्तरपदे परे आनङ्। मित्रावरुणौ। वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः। अग्निवायू। वाय्वग्नी। पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसि
द्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थं। तेन ब्रह्मप्रजापत्यादौ नानङ्। एकेन द्विनैकहविर्भागित्वेन श्रुतत्वात्पिलोके प्रसिद्धसाहचर्या। इन्द्रप्रसोमवरुणापौः।
३। २७। देवताद्वन्द्व इत्येव। अग्नेस्तुत्स्तोमसोमाः। ८। ३। ८२। अग्नेः परेषामेषां सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे। अग्निष्टुत्। अग्निष्टोमः। अग्नीषोमौ।
ग्नीवरुणौ। इद्वृद्धौ। ६। ३। २८। वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे। अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म॥ अग्नीवरुणौ देवते अस्य
आग्निवारुणं। देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः। अलौकिकवाक्ये आनङा भाव्यमिति वाच्यात्। इद्वृद्धौ किं। आग्नेन्द्रः। नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिनि
षिद्धेन। अग्ना वैष्णवो दीर्घो याग्ना। ६। ३। २९। देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे। द्यावाभूमी। द्यावाक्षामे। दिवसश्च पृथिव्याम्। ६। ३। ३०। दिव इत्यस्य चात् द्यावा॥
देशोऽकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थं। द्यौश्च पृथिवी च। दिवस्पृथिव्यौ। द्यावापृथिव्यौ। छन्दसि दृष्टानुविधिः। द्यावा चिदस्मै पृथिवी।
स्पृथिव्योररतिरित्यत्र पदकारा विसर्गमध्यर्दनि। उषासोषसः। ६। ३। ३१। उषस्शब्दस्योषासा देशो देवताद्वन्द्वे। उषासासूर्यं॥ ॥ तिः। अग्निरिष्टोमो माता॥
त्रा भिव्यक्तपदार्थपिस्वतंत्रा लोकविश्रुतादतिन्यायेनादोषत्वात्। अग्नेः। सान्यस्यादीर्घ इति निषेधेऽयमारंभः। अग्निष्टुदिति। अग्निः स्तूयते ऽस्मिन्सः।
धः। संपदादिस्वादपि करणे क्विप्। अग्निष्टोम इति। अग्नीनां स्तोमोऽग्निष्टोमः सोमयागस्य संस्था संस्थासंख्या उच्यते। इद्वृद्धौ। तकार उच्चारणार्थः। इकारस्य
कारविधानं तु बाधकबाधनार्थं। वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमद्गृह्यते। वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवादतोऽव्याचष्टे।

त्युत्तरपदइति। आनङ्मी त्वं च बाधितेति। यद्यपि वृद्धेः प्रागेव आनङीन्तयोरन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिरक्षितया पिपरिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायादान
भवत इति भावः। अप्राप्ते सत्व मिति। इत्वाभावादनङ् च भवति। रूपंमाभूदिति। अकारे सति सकारस्य अवर्णं भवति तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयत इति भावः। कि
तत्र याच कश्चिद्विकारोनेन्यो वाणुमेयं लस्यानुरोधादिति भावः। उषासासूर्यमिति। उषाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः॥ ७॥ मातरपितरौ। मातरः शब्दस्य नङ्कदेशे निपात
तं। अनं ग्रहणं विसर्गार्थं तु इति वर्णग्रहणं सप्रयोजनं नानुपति। नवस्रजमिति। बहूनां द्वंद्वे तु वाक्त्वक्स्रजे। द्वंद्वगर्भे द्वंद्वे तु वाक्त्वचस्रजं। इति द्वंद्व। द्वंद्वापवादमे
केशेष इति। विरूपाणामिति। रूप्यते बोध्यतइति व्युत्पत्त्या सौत्रस्सरूपशब्दस्यार्थपरत्वेन पाणिन्याख्यानान्तिमार्धरैरेव लघुशब्दनद्ध इति भागेनव्याख्याने। इष्टेषूना

मातरपितरावुदीचाम्। ६।३।३२। मातरपितरौ। उदीचां किं। मातापितरौ। द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे। ५।४।१०६। चवर्गान्ताद् दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच्
स्यात्समाहारे। वाक्त्वचं। वाक्त्वचं। त्वक्स्रजं। शमीदृषदं। वाक्त्विषं। छत्रोपानहं। समाहारे किं। प्रावृट्शरदौ। इति द्वन्द्वः॥ अथैकशेषः। सरूपाणां।
मौ। रामाः। विरूपाणामपि समानार्थानां। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च। वक्रदण्डौ। कुटिलदण्डौ। वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। १।२।६५॥
यूनासहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वृद्धः किं। गर्गगार्ग्यायणौ। यूना किं।
गर्गगार्ग्यौ। तल्लक्षणः किं। भागवित्तिभागवित्तिकौ। कृत्स्नं किं। गार्ग्यवात्स्यायनौ। स्त्री पुंवच्च। १।२।६६। यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत्।
गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यञञोश्चेति लुक्। दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी॥ ९ अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः प
भतस्य पाणिनिना गोत्रापरपर्यायस्येह ग्रहणं कृत्रिमेण यूनासाहचर्यादित्याह। गोत्रं शिष्यत इति। गोत्रं पूर्वोक्तमेव तु न कृत्रिमं। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गो
मिति सिद्धान्तेन श्रीपगवश्चानन्तरः श्रीपगविश्च युवेत्यत्र नैकशेषः। भागवित्तीति। भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यत्र सूत्रेणेति वृद्धाद्धक्सौवीरेषु बहुलमि
त्यट्ठक्। इह कुत्सा सौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते। ननु युवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यं। गार्ग्यवात्स्यायनावित्येवं इहप्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतं। स्त्री पुंवच्च। वृद्धा स्त्रीति। गो
ते स्त्रीवाचकमित्यर्थः। पुंवद्भावकृतं वैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं दिव्यत्र नान्तेन विग्रहमाह। गार्ग्यायणाविति। अनुवर्तमान इति। नद्यत्र स्वबहुष्विन्यतः॥ ९ ६ २

र्थानिर्देशस्य फलमनेन दर्शितमन्यथा स्त्रीत्वस्यानिवर्तनात् ङीबुत्स्यात् गार्ग्यान्यशेषमत्र ननं च सिद्धं स्यादिति देशे तु नैनत् सिध्येत् सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादित्याहु
न्यायानुवर्तनाचेह गार्ग्यश्च वात्स्यायनी च॥ ६७॥ पुमान् स्त्रिया। इहापि पुनर्निवर्तते सरूपाणामितिन्नुवर्तते। भ्रातृपुत्रौ पितृतरस्त्रां दृशान्। तेन हंसश्च वरटा चेत्यत्र न भवत्य
त्यातिप्रसंगः। हंसत्वजातिसाम्येन यद्यपि वैरूप्यं नास्त्येव तथापि स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात्। स्यादेतत्। गौरियं गोश्चायं नयोरुक्तौ गावौ वा गावौ वितिनियमनेनस्यात् तत्र
नावानिं तु स्त्रीत्वाचकस्य पुंवाचकस्य वा सरूपाणामित्येकशेषः नियमेन स्यात्। अत्राहुः। न रितस्तेन विशेषाभावेनान्यपरोत्तरोपदृति। इदं ब्रह्मपाविन्यादीनेकशेषो भवति
त्वे न च पुंयोगकृतविशेषस्य सद्भावात् स्यादेतत्। एतौ गावौ वितिनियमनेन स्यादितिमनोरमायां पदुकं तत्कथं संगच्छतां। त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकत इति नियमप्रवृत्त
गोशब्दस्य शेषे पियोगावा निति नियमतः प्रयोगः सिद्ध्यत्येवेति चेदत्र केचित्। दिक्प्रदर्शनमात्रमिदं। नीलो गावौ सुन्दरो गावाविति नियमनेन स्यादित्युदाहरन्त्यमयः।

पुमान् स्त्रिया। १।२।६७। स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। हंसी च हंसश्च हंसौ। भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्। १।२।६८। भ्राता च
स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ। नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्। १।२।६९। अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात् तल्लक्ष
णश्चेदेव विशेषः। शुक्लः पटः। शुक्ला पटी। शुक्लं वस्त्रं। तदिदं शुक्लं। तानीमानि शुक्लानि॥ ६९ पुमान् स्त्रिया। तल्लक्षण इति। पुंस्त्वलक्षण इत्यर्थः। एतेन गावौ कर्बुरौ
रूपाणामित्यनेन स्त्रीलिंगशेषे तु एते गावाविन्यपि स्यादिति यथा श्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः। न रपरेनरामेनेत्यादितः शेषः इति नियमाः प्रवृत्तावपि पुमान् स्त्रियेति।
स्त्यानौ नीलौ गावावेतौ गावाविति नियमतः सिध्यत्येवेति। अत्र वदंति। अहृदत्तस्य रूपविशेषणानामित्येतन्न्यायसिद्धमेव वचने विशेष्यलिंगं न देव विशेषणेऽप्यतिसर्वं सम
एवं च हृदत्तस्य रूपविशेषणो ऽप्येकशेषविशेषणेऽप्येनावित्यत्र त्यदादितः शेष इत्यादिनियमाः प्रवृत्त्याविशेष्यगतमेव लिंगं भवतीति स्त्रीवाची गोशब्दस्य शेषे तेन इति
एतौ गावाविति नियमनेन स्यादित्याशेषः संगच्छत एवेति दिक्। नपुंसकमन। अन्यतरस्यां ग्रहणमेकवद्वेत्येवं तन्न पौंस्त्वं चाथ तेन त्वेकशेषे एत्वाशयेनाह। क्लीबं शिष्य
एकवदिति। अनपुंसकेनेति किं। शुक्लं च शुक्लश्च शुक्लौ। अत्रैकवच्चेति न भवति। अस्य ग्रहणमस्त्वेवं करोऽपस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेतेत्येवमर्थमन्यथा उत्तरत्रापि एकव
शुक्लः शंकेन। शुक्लः पट इत्यादि। शुक्लः शुक्ला शुक्लमित्येव विग्रहः पटः पटीत्यादि प्रदर्शनं शुक्लशब्दस्य गुणिलिंगत्वस्फोरणाय॥ ॥

त्रा। श्वशुरः श्वश्र्वा नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थं पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन तु श्वशुरयोर्लक्षणया बोधसंभवात्। न च सरूपाणामित्यादिसूत्रस्वरूपरि
त्र द्वयं द्वंद्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यं। पक्षे तस्यापि दुष्परिहारत्वादिति चेदत्राहुः। पितृश्वशुरशब्दयोर्नियमात् श्वश्रूशब्दयोः केवलयोः कोशिपपंरप्रयोगं वार
रमणीयमेव सूत्रद्वयमनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति। मातापितराविति। पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यत इति स्मृते मातुः पू
र्वनिपातः। यानकृच्छ्रादित्यादि। श्वश्रूश्वशुराविति। श्वश्रूः पूर्वेण पत्नीत्वमातृत्वप्रकीर्तितेति स्मृतेः। श्वश्र्वा श्वश्रूर्द्वित्वात्पूर्वनिपातः। तत्सर्वं सर्वैर्नि
इभिर्नैरपि सहोक्तौ यथा स्यात्। तेन सत्यादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थो मा भूत्। यत्परमिति। शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः। त्यदादि तद्यदिति। ग्रामादिना

तामात्रा। १।२।७०। मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते। माता च पिता च पितरौ। मातापितरौ वा। श्वशुरः श्वश्र्वा। १।२।७१। श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा
ष्यते न तु लक्षणं च विशेषश्चेत् श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ। श्वश्रूश्वशुरौ वा। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं। १।२।७२। सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते।
देवदत्तश्च तौ। त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते। स च यश्च यौ। कश्चित्पूर्वशेषोऽपीष्यत इति भाष्ये। स च यश्च तौ। त्यदादितः शेषे पुंनपुं
कतो लिङ्गवचनानि। सा च देवदत्तश्च तौ। तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्ता च तानि। पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते। तच्च देवदत्तश्च ते। अद्
तत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यं। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। तच्च सा च अर्धपिप्पल्यौ ते॥ त्यदादीनां शेषे सह विवक्षिते पुंनपुं

नपुंसकं न दृश्येत लिङ्गं प्रातिपदिकानि भवन्तीति वाच्यमित्यर्थः। काशीत्याकांक्षायामर्थात्तदादीन्येव। अस्यापवादमाह अद्वन्द्वेति। द्वंद्वादिविशेषण
कं न। किंतु विशेष्यनिघ्नमेवेत्यर्थः। नन्वेवं कुक्कुटमयूर्याविमे इत्यत्र उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वात् विशेष्यनिघ्नतायामपि कुक्कु
र्याविमे इति नियमतो न स्यादिति चेदत्र न्यायः। परवल्लिङ्गमित्यनेन द्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिङ्गवत्त्वादुत्तरपदलिङ्गस्यैव द्वंद्वतत्पुरुषयोर्निपातनेनानु
धीनत्वेनानुप्रयोगसैनिकदाचिदनुपपत्तिरिति। मयूरीकुक्कुटाविमाविति। प्रकृतानुपयुक्तमप्येतन्न्यसंवादुकं। तच्चेति। पिप्पल्यर्धं। सा चेति अर्धपि
॥ तत्पुरुषविशेषणमुदाहरति अर्धपिप्पल्यौ ते इति। यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणोऽयमिति प्रयोगस्तथापि तच्चेनच्च सा च अर्धपिप्पल्यस्तावत्पापुरादह

ग्राम्ये भवा ग्राम्याः। ग्रामादपृथग्भावविनिमयः लिंगद्वये पि गावइति रूपस्य समानत्वात्। स्त्रीलिंगशेषस्य फलमाह। इमा इति। एवंच इमे च इमाश्च इमा इति स्त्री लिं
गभवति न त्वत्र स्वरादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिंगवचनानीति पुंल्लिंगशेषः। गाव इमा इति भाष्योदाहरणादिति के चन्नेतु ग्राम्यपशुसंघविषयत्वात् विशेषा।

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री। १।२।७३। एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते। पुमान्स्त्रियेत्यस्यापवादः। गाव इमाः। ग्राम्येति किं। रुरव इमे। पशुग्रह॥
णं किं। ब्राह्मणा इमे। संघेषु किं। एतौ गावौ। अतरुणेषु किं। वत्सा इमे। अनेकशफेष्विति वाच्यं। अश्वा इमे। इह सर्वत्र एकशेषे कृते नेकसुवन्ताभावाद्
न तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्यैकार्थीभावात्। प्राप्तपञ्चत्वादेकवद्भावश्च न   । पन्थानौ। पन्थान इत्यादौ समासाभावेनात्र नैकशेषः। कृ
त्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः। परार्थाभिधानं वृत्तिः। वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। स द्विधा। लौकिकोऽलौकिकश्च परिनिष्ठित
त्वात्साधुर्लौकिकः। प्रयोगानर्हो ऽसाधुरलौकिकः। यथा। राज्ञः पुरुषः। राजन् अस् पुरुष सु इत्यविग्रहो नित्यसमासः। अस्वपदविग्रहो वा। समासश्चतुर्विध
प्रायोवादः। अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि सह सुपेति विधानात्। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधान
स्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। इत्यपि प्रायोवादः प्रायोऽभिप्रायः। सूपप्रति। उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे। अ
र्द्धपिप्पल्यादौ तत्पुरुषे। द्वित्राइत्यादि बहुव्रीहौ। दन्तोष्ठमित्यादि द्वन्द्वे चाभावात्। न तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः। न द्विगुसंज्ञो द्विगुः। अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरे
व तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तं। किञ्च। सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा। सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः। सुपां सुपा। राजपुरुषः। तिङा।
पर्य्यभूषयत्। नाम्ना। कुम्भकारः। धातुना। कटप्रूः। अजस्रं। तिङां तिङा। पिबतखादता। खादतमोदता। तिङां सुपा। कृन्तविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तवि
चक्षणा। एहीडादयोऽन्यपदार्थे। इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः॥ इति सर्वसमासशेषः॥ ए अत्र वृत्तिवत्तद्भाष्ये निबद्धे लिंगशेष एव स्यादिति। नाप्रकिशंका
त्वात्कुरूणीगावावितिः। एकशेषस्यानेकविषयत्वादिवानेकपरिग्रहे सिद्धे संघग्रहणसामर्थ्यादिह गुणोसमुदायो न गृह्यतइति भावः। एकशेषे कृतेनेति। निपत्तुमन्यानां
समवेतानेन रंगतात्रिरिति भावः। नन्वेवं विषयभेदान्नेदं बाधकमेकशेषपरस्त्री इत्येकार्थप्रवर्त्तनमिति चेद्राहङः॥

३७८

कशेषोनस्यानहि विभक्तासुन्ययमानार्थाद्वंद्वः स्यान्नतेनेकशेषेसनभवतीतिता किंकींशाप्तिमादाया पवादोऽयं स्यादिति। इंद्वोनेति। एतेनन्ननद्वंद्वानां
इतिश्मोनिरस्तः। नचानर्थेनान्युपक्ने विशेषाभावादितिवाच्यं मित्याइनेनेति। पंथानावितिवचने नोनर्नामस्थानइतिनिषिद्धात्मनां सांतस्युपविदुव
लुके पिसाविन्नस्तनापंथादनि विहितेनिवाच्यं पयोर्विभाषेतिसमासोऽभावे थपंथानाविन्यादौ स्तोत्रिति सूत्रस्यसार्थकत्वात् इत्येकशेषः। प्रसंगा
दिहैतन्यादि। पंचहनस्यइति पंचानांहस्तिरिति पूर्वाचार्यसंज्ञा रहस्यामीयनइतिभावः। तल्लक्षणमाह। परार्थेति। प्रन्यथायोनभावेपरपदार्थेनभावे
विभिशेषेस्सपरार्थस्स चाभिधीयतेयेनसमस्तार्थोऽभिधानं। अतएवतिङ्‌तं तद्वृत्तिर्नभवति। नचैकार्थीभावानभ्युपगमादन्यथासुदुपनतीत्यादौ फले
योनस्यात्सविशेषणानांवृत्तिर्नभवतीत्यत्रस्यचविशेषणयोगेनेत्यभ्युपगमादित्यतो। समर्थसूत्रेकैयटस्त्वाह परस्यशब्दस्यपोर्थस्तस्याभिधानंप्रत्वं
नस्याद्वृत्तिरित्यर्थः यथाराजपुरुषइत्यत्रराजशब्देनवाक्यावस्थायांप्रनुक्तःपुरुषार्थोऽभिधीयतइति। अविग्रहइति। लौकिकविग्रहरहितइत्यर्थः। अस्वपदवि
ग्रहइत्यर्थः॥ पथामानत्री।५।४।७४। अब्नत्रीहाविति च्छेदः। ऋगाद्यनंस्यसमासस्यचाप्रत्ययोऽन्तावयवस्यात्। अक्षेयाधूः। नदन्तस्य
गुनप्रर्द्धर्चः अन्नचचन्नावध्येनर्थेवनेह अन्नक्सामं। बहूकसूक्तं। विष्णोःपूः॥ ११ समस्यमानयावन्यदाचष्टितदन्यार्थः द्वंद्वद्वीहीसंज्ञेचेति।
हणानयन्नुवृत्तिर्ध्यानदिधानाइहूपदसमासस्तेनयोरित्यसंभवतीतिभावः। कर्तरीति। धनंजानद्वयादौ। नाधेति। मानिपदिकेनेत्यर्थः। कुंभकारइति। अत्रहिसुनुना
गोपपदसमासः करभूरजस्सिमिति। किंचविमहीतिनार्थिकेनमिकंपीनिस्येनचकर्पुरुषजसइतिनिपातनाद्यातुनासमासः। पिवतस्वादतेतिप्रास्यातमास्यातेनेति
मसकार्यौपावास्समासेः। इतिसर्वसमासशेषः॥७॥ नस्कुपूरब्दइतिलुप्तप्रथमैकवचनांतं समासांताइतिनत्रिपिक्षिप्तेनताह। समासस्याप्रन्ययोनास्य
प्रनशरस्येतस्मामान्यतः। सुतमपिपुरेवसंवध्यतेसामर्थ्याच्चान्येविलाशयेनस्यानपे। अवधेयापूरितिनदंतस्पतुनेति। सत्रेसंबंधिनोऽपिकरणंनविचयपा
नासंबंधिनीयाधूस्तदंतसतेनेत्यर्थः। यथाचायेपूर्वपदेनेतिव्याख्यायेतततदिहढपूरयइत्यत्रनिषेधोनस्यात्। यद्दिलशेसमासार्थनेतिव्याख्यायेततदाअप्तपूर्नित्य
नस्याद्भयसंग्रहार्थंसुगाव्याख्यानमेवन्याय्यः। अर्द्धर्चइति। अर्धनपुंसकमितिसमासः। अर्द्धर्चाःपुंसिचेतिपुंस्त्वं। अनृगित्यादि। अनुक्तसमासांतनान्वेया

मिति। यद्यपि पुरशब्देन समासे ष्यंतन्निष्पत्तिर्यापि विशेषणभूतस्य निष्कारणा पसूत्रे पूर्वग्रहणं। कृतसमासांतस्येति। येन विधिरिति सूत्रेणापत्तिश्चेन्निम
ऽतिभाष्यादिति भावः। अंतरीपमित्यादि द्व्यंतर्गता आपो यस्मिन्निति विग्रहे। उपसर्गग्रहणं मात्रैरूपत्वात् [illegible] समापूरिति। अनुपस
मिति भावः। भाष्ये तु समापर्दनप्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तं स चादेवयजनरूपविशेषार्थः परस्समीपसमृद्धौ त्रिनिर्देशात्समीपमिति भाष्योदाहरणाच्चेति
यजनमिति देवान्यजंते यस्मिन्निति सुन्नन्यायपद्म भूमिः। स्वपिति। नपुंजनादिति समासांत भावः। अनशांनादैति। अंतरिति सूत्रे ईत्वमनवर्णादिति

नुपुरं। कीवतनं लोकान्। विमलापं सरः। ऋः न्त्युपसर्गेभ्योऽप ईत् ६।३।९७। अप इति कृतसमासांतस्यानुकरणं। पञ्चम्यर्थे प्रथमा एभ्यः
ईत्स्यात्। द्विर्गता आपो यस्मिन्निति। द्वीपं। अन्तरीपं। प्रतीपं। समीपं। समापो देवयजनमिति तु समापां पोयस्मिन्निति बोध्यं। कृतसमासा
ग्रहणाच्चेह। स्वप् स्वपी। अवर्णान्ताद्वा॥ प्रेपं। परेपं। प्रापं। परापं। ऊदनोर्देशे ६।३।९८। अनोरपस्याप ऊत्स्याद्देशे। अनूपो देशः। राजधु
अक्षेऽतु। अक्षधूः। दृढधूः। सखिपथोरस्य पथो देशः। अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ५।४।७५। एतेभ्यः सामलोमान्तात्समासादच्स्यात्।
सामं। अनुसामं। अवसामं। प्रतिलोमं। अनुलोमं। कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते। कृष्णभूमः। उदग्भूमः। पाण्डुभूमः। द्विभूमः।
भूमः प्रासादः। संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च। पञ्चनदं। सप्तगोदावरं। अजिति योगविभागादन्यत्रापि। पद्मनाभः॥
वक्तव्यं दृढमाधुन्। आपंप

तिभाष्योक्तेः। गतिश्चेति सूत्रेण प्रेपं परेपमिति भाष्योक्तेश्चेति भावः। ऊदनोः। दीर्घोच्चारणं कृचिह्नार्थं [illegible] प्रहार्थं। पद्भ्यां तु अनूपेयाना गोभिरिन्द्राच
वगृह्णाति। अनुगता आपोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः। जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः। प्रतिसाममिति। अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा। एवम
ावपूर्वं। कृष्णोदगिति। अजिति योगविभागेन [illegible] इदं [illegible] बहुव्रीहिः। पद्मनाभ इति पद्मं नाभौ यस्येति व
ादित्वात् [illegible] परनिपातः॥ पद्माकारा नाभिरस्येति वा। एवमूर्णनाभोपि देवपः। [illegible] संज्ञा [illegible] रिति कृत्स्नविशेषः॥

३८०

।दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुस्तद्वाचिनोः शिवाद्यस्य पर्युदासात् मुख्यस्यैव ग्रहणमित्याशयेनाह अचक्षुःपर्याय इति। गवाक्ष इति। गावः किरणाः अक्षि
प्रवाची षष्ठीसमासः। अचतुरेति निपात्यन्त इति निपातनफलं तु समासविशेषनियमः टिलोपादिकं चेत्याह। आद्या इति बहुव्रीहय इत्यादि बहुव्रीहय
क्ष्णोऽदर्शनात्।५।४।७६। अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः। गवामक्षीव गवाक्षः। अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्व
नडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजा
तोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः।५।४।७७। एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अच
तुरः। विचतुरः। सुचतुरः। त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते। त्रिचतुराः। चतुर्णां समीपे उपचतुराः। ततस्त एकादश द्वन्द्वाः। स्त्रीपुंसौ। धेन्वनडुहौ। ऋक्सामे।
वाङ्मनसे। अक्षिणी च भ्रुवौ च। अक्षिभ्रुवं। दाराश्च गावश्च। दारगवं। ऊरू च अष्ठीवन्तौ च। ऊर्वष्ठीवं। निपातनाट्टिलोपः। पदष्ठीवं। निपातना
त्पदशब्दस्य पद्भावः। नक्तं च दिवा च। नक्तंदिवं। रात्रौ च दिवा च। रात्रिंदिवं। रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते। अहनि च दिवा च। अहर्दिवं। वीप्सायां द्वन्द्वो नि-
पात्यते। अहन्यहनीत्यर्थः। सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः। बहुव्रीहौ तु। सरजः पङ्कजं। निश्चितं श्रेयः। निःश्रेयसं। तत्पुरुष एवेष्यते। नेह। निःश्रेयान्पु
रुषः। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं। ततो द्विगू। द्व्यायुषं। त्र्यायुषं। ततो द्वन्द्वः। ऋग्यजुषं। ततस्त्रयः कर्मधारयाः। जातोक्षः। महोक्षः। वृद्धोक्षः। शुनः
समीपं। उपशुनं। टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते। गोष्ठश्वा। गोष्ठश्वः। ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः।५।४।७८। अच् स्यात्। ब्रह्मवर्चसं। हस्तिवर्चसं।
पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यं। पल्यवर्चसं। राजवर्चसं। अवसमन्धेभ्यस्तमसः।५।४।७९। अवतमसं। सन्तमसं। अन्धयतीत्यन्धं। पचाद्यच्। अन्धन्त
मः।
नेन तत्पुरुषे अचत्वारोऽविचत्वार इत्येव भवतीति भावः। स्पष्टमुक्तं। एतच्चाप्यवधारणामूलं त्रिचतुरा इति त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः। संख्ययाव्ययेति बहु
व्रीहौ संख्येये डच्चोपचारोऽस्य। अक्षिभ्रुवमिति प्राण्यङ्गत्वादेकवत्। ऊरू चाष्ठीवन्तौ चेति सन्धिविवक्षायां पुमानूरुरित्यमरः। जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियामिति
ऊर्वष्ठीवं पदष्ठीवमिति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। द्वन्द्वे निपात्यन्त इति ॥

ाम पीत्वे कशेषं वा धिनेति शेषः सरजसमिति। अव्ययीभावे चाकाले इति सहस्य सभावः सरजः पंकजमिति सरजसमकरंदनिर्भरा सितिमाघप्रयो।
दृति भावः निः श्रेयसमिति निश्चितं श्रेयो येनेति विग्रहः निश्रेयस्करं इति केचित्तत्पुरुषमाहरणमसुन्दरं ईयसश्चेति कपो निषेधात् गोस्त्रियोरिति एतेन समभीनत्व
नियमोऽदर्शित स्तेनपक्षो नतत्पुरुषे गोस्त्र्यन्ते च ब्रह्मवर्चसमिति पक्षो तत्पुरुषः पवे हस्तिवर्चसमपि पल्ये तिपच्चं मा सम ईनीति पन्नो मासभोगीन

श्वसो वसीयः श्रेयसः।५।४।८०। वसुशब्दः प्रशस्तवाची। ततः ईयसुनि वसीयः। श्वसशब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह। मयूरव्यंस
कादित्वात्समासः। श्वोवसीयसं। श्वःश्रेयसं ते भूयात्। अन्ववतप्ताद्रहसः।५।४।८१। अनुरहसं। अवरहसं। तप्तरहसं। प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्।
।८२। उरसि प्रति। प्रत्युरसं। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अनुगवमायामे।५।४।८३। एतन्निपात्यते दीर्घत्वे। अनुगवं यानं। यस्य चायाम इति समा
द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः।५।४।८४। अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते। यावती प्रकृतौ वेदिः। ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ तत्र वेदिर्द्वि
स्तावेति। किं द्विस्तावती। त्रिस्तावती रज्जुः। उपसर्गादध्वनः।५।४।८५। प्रगतोऽध्वानं। प्राध्वो रथः। न पूजनात्।५।४।६९। पूजनार्थात्परेभ्यः स
मासान्ता न स्युः। सुराजा। अतिराजा। स्वतिभ्यामेव। नेह। परमराजः। पूजनात्किं। गामतिक्रान्तोऽतिगवः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवायं।
षः। नेह सुसक्थं। स्वक्षः। किमः क्षेपे।५।४।७०। क्षेपे यः किम् शब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः। कुत्सितो राजा किंराजा। किं
। किंगौः। क्षेपे किं। किंराजः। किंसखः। किंगवः। नञस्तत्पुरुषात्।५।४।७१। समासान्तो न। अराजा। असखा। तत्पुरुषात्किं। अधुरं शकटं। प
थो विभाषा।५।४।७२। नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः। अपथम्। अपन्थाः। तत्पुरुषादित्येव। अपथो देशः। अपथं वर्त्तते॥ इति समासान्ताः॥

ः पल्यवर्चसं ब्रह्मवर्चसमित्यादिश्यवहीने सं तं तं चतमदृतिर्विग्रहः श्वं भूयतीति श्वं भद्रसु पद्याने तु गादिः श्वं पक्षिनिगान्तमित्यर्थः ॥ श्वसो वसुशब्दात्प्रश
शीयसुनिमाकरविरुद्धं व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति वसुशब्द इति वसीय इति यः श्वसमयेन तु सीयान् स्यादिति श्वीत प्रयोगोऽप्यत्र अनुकूल इति भावः अ
सशब्द इति। कालवाच्यव्ययं तत्र कृतेनार्थविशेषपरः शक्तिस्वभावात्तमेवाह॥ ॥ ९

नाया

दार्थप्रशंसामिति उत्तरपदार्थस्तोप्रशंसामित्यर्थः स्यागीर्विषयमिति षष्ठीसमासः विषयशब्दस्याजहल्लिंगत्वान्नपुंसकलिंगनिर्देशः उत्तरपदार्थप्रशं
गीर्विषयतामाहेति पाठे नरंकविरचितउभयथापि विषयपाठेनकोयमिति फलितोर्थः अनवरहरहरतुल्यप्रकाशस्य आहते अनुगतमप्यहीनं चरहरु
रहसमासः अनुगतं रहो ब्लिनि न्यादिवद्विधीर्हिर्यानप्रहरहसमिति न संचानहहस्येति विग्रहः परेणानेपि गृह्यमित्यर्थः हस्तनः सापि तिशाल्ह्वी
दुर्गाकर्तव्यमिति वार्त्तिकोक्तेरितिभावः किमः क्षेपे क्षेपग्रहणमिह शक्यमवक्तुं मति परोक्तं परिभाषयापि क्षेपइतिविहितसमासस्यैवग्रहणा
त्तुल्यादिकिमित्र प्रश्नेषष्ठीसमासः कर्मधारयोवा नञ्तत्पुरुषात् नेनञ्छूतिषष्ठीनञः संबंधीयस्तत्पुरुषः नञ्पपथकस्तस्मादित्यर्थः अपपथमि
ादित्तरितिटिलोपः अपथं नपुंसकमिति क्लीवत्वं अपथेवर्तेन रति अव्ययीभावेः अव्ययीभावः॥ इति सकलसमाससाधारणाः समासांताः॥ अथालुक्स

लुगुत्तरपदे। ६।३।१। अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः। ६।३।२। एभ्यः पञ्चम्या
अलुक्स्यादुत्तरपदे। स्तोकान्मुक्तः। एवमन्तिकदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः। उत्तरपदे किं। निष्क्रान्तः स्तोकान्निःस्तोकः। ब्राह्मणाच्छंसिन उपसं-
ख्यानम्। ब्राह्मणो विहितानि शस्त्राणि उपचाराद् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति। ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः। द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव॥

प्रसज्यप्रतिषेधोयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यादिना प्राप्तो लुङ्न भवतीत्यर्थः स्तोकान्मुक्तइति समासप्रयोजनमैकपद्यमैकस्वर्यं विशेषणयोगाभावश्च किंच स्तोका
त्वं स्तोकान्मुक्तिः स्तोकान्मुक्ता पास्तोकान्मुक्तिपरइति समुदायात् तद्धितोत्पत्तिरपि प्रयोजनं चपाधिकसामासिकत्वाकोनिषेधेन तरितार्थनामुक्त
ोमिनेतोलुगदुर्वारइति शंक्यं सुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्यस्य सैनकत्वादविशेषेण लुग्द्वयस्यापि निषेधात् पगमात् दूरादस्तोकांतिकेति समासव्यासपदितानएव स्तोक
ादूरादितेन नतु करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रेति सूत्रपठितानां समासेसुपोलुक्प्रसक्तौ विधीयमानेनालुका णकास्येणा समासस्यासूत्रपठितानामपि लंघेनोपस्थितेर्व्यवधिः
स्तोकादिभ्यस्तत्र संख्याग्रहणादन्यान्यपि बहूनि गृह्यंतेन तरेतन्वानवसिनिभाषा एवमिति द्विवचनबहुवचनोतानात् समासो नेष्यते अनभिधानादेन
स्तोकद्वयादीत्यादिवाक्यमेवशब्दात्पत्तीनिप्रणीतमेव साध्यगुणिनिस्वगुणाभिधानं सौचत्यप्रणीतमेवसाध्यगुणिनिस्वगुणाभिधानं शब्दमितिमपाचिकाना

…ओजसाकृतमिति कर्तृकरणे कृतेति समासः कथं तर्हि सततनैशतमोवृतमन्धतमसमिति भारविः अत्राहुः वृतु वर्तने इत्यस्मान्नर्थकविधानमिति
…त्यये नदेंगेन यथाश्रीरामायणाश्रयणान्नदेय इति यत्तु केवलपराधिकारस्वतन्त्रविधिर्नतूत्तरपदाधिकारे तथा च नेयात्समसेति तृतीयाया अलुक्
…नितु घेदृत्वाद्युक्तं तत्र पदांगाधिकारे इत्यत्र इष्टकचितं पकेष्टकचितमिति भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेपि तदंतविधिरस्त्येवेति नेः जनुषान्ध
…नेन जन्मान्धीत्यमरः आत्मनापंचम इति तृतीयेति योगविभागात्समासः इहप्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीया तृतीयेत्येके आत्मनाकृतः पंचम इति

…जस्सहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः। ६।३।३। ओजसाकृतमित्यादि। अंजसउपसंख्यानं। अंजसाकृतं। आर्जवेनकृतमित्यर्थः। पुंसानुजो
जनुषान्ध इति च। यस्याग्रजः पुमान्। स पुंसानुजः। जनुषान्धो जात्यन्धः। मनसः संज्ञायाम्। ६।३।४। मनसागुप्ता। आज्ञायिनि च। ६।३।५॥
…स इत्येव। मनसाज्ञातुं शीलमस्य। मनसाज्ञायी। आत्मनश्च। ६।३।६। आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात्। पूरण इति वक्तव्यं। पूरणप्रत्ययान्ते
…परे इत्यर्थः। आत्मनापञ्चमः। जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्वा। पूरणे किं। आत्मकृतं। वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः। ६।३।
७। आत्मन इत्येव। आत्मनेपदं। आत्मनेभाषा। तादर्थ्ये चतुर्थी। चतुर्थीति योगविभागात्समासः। परस्य च। ६।३।८। परस्मैपदं। परस्मै
…भाषा। हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्। ६।३।९। हलन्तादन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायां। त्वचिसारः॥ ९ ॥…ऽनेति क्रियापेक्षा सेत्यन्ये बहुव्रीहिर्वे

…स्याद्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य चार्नैपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः। वैयाकरणा। व्याकरणेभवा वैयाकरणीः अण् ऋगयनादिभ्यइ
…नासु वाख्या चेति कर्मधारयः आत्मन इत्येवेति इहात्मनइत्यनुवर्त्य वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुगिति व्याख्याने तु परस्य चेत्युत्तरसूत्रं
…कमित्याहुः आत्मनेभाषा इति यद्यपि माख्या शब्दाभ्यां नास्ति तथापि धातुपाठे ऽस्तीति भावः प्रकृतिविकृतिभावविरहाद्रूपनायूस्याली।
…मासाभावमाशंक्याह योगविभागादिति इहाप्यनुवृत्तिसामर्थ्यादपि समासस्तु चकारः परस्य च परस्मैपदमेवतस्य च पारायणे… अलुक्स्याद्वैयाकरण

पि।स्थिरणच्चोयमजिरशिशिरेत्यौणादिकः किरच्प्रत्ययांतस्तिष्ठतेर्निपात्यत्वः आल्पराधोरितितिषेधे प्राप्तेवचनारंभः।गवीतिवचनादेवेतिनचलुकं बाधित
ऽतरंगत्वाच्चादरेरो हलदंतात्सप्तम्या इत्यलुक्प्राप्तौ अंतरंगत्वान्नित्यत्वाच्चलुकं वाधित्वा अंतरंगान पिविधीनववहिरंगोलुगवाधनरति लुकोवचीयस्त्वादितिभावः हरिरुद्वितिहल्य
शतौ नित्रिप्रकः।अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणिसप्तमी कर्मणोधिकरणत्वविवक्षायां अविकतोरणः इतिसंघातेकच जितिकचप्रत्ययांतः उरसीमेषः वं
गवियुधिभ्यांस्थिरः।८।३।९५। आभ्यांस्थिरस्यसस्यषस्स्यात्।गविष्ठिरः।अत्रगवीतिवचनादेवालुक्।युधिष्ठिरः।अरण्येतिलकाः।अत्रसंज्ञाया
इतिसप्तमीसमासः।हृद्द्युभ्यांङेः।हृदिस्पृक्।दिविस्पृक्।कारनाम्निचप्राचांहलादौ।६।३।१०।प्राचांदेशेयत्कारनामतत्रहलादावुत्तरपदेहलदन्तात्सप्त
म्यलुक्।मुकुटेकार्षापणम्।दृषदिमाषकः।पूर्वेणसिद्धेनियमार्थं।कारनाम्न्येवप्राचामेवहलादावेवेति।कारनाम्निकिं।अभ्याहितपशुः।प्राचांकिं।यूथपशुः
नाम।प्राचांकिं।यूथपशुः।हलादौकिं।अविकटोरणः।हलदन्तात्किं।नद्यांदोहः।नदीदोहः।मध्याद्गुरौ।६।३।११।मध्येगुरुः।अन्ताच्च।अन्तेगुरुः।अमू
र्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे।६।३।१२।कण्ठेकालः।उरसिलोमा।अमूर्धमस्तकात्किं।मूर्द्धशिखः।मस्तकशिखः।अकामेकिं।मुखेकामोऽस्य।मुखकामः।
बन्धेचविभाषा।६।३।१३।हलदन्तात्सप्तम्याअलुक्।हस्तेबन्धः।हस्तबन्धः।हलदन्तेतिकिं।गुप्तिबन्धः।तत्पुरुषेकृतिबहुलम्।६।३।१४।स्तम्बेरमः।स्तम्बरमः।
कर्णेजपः।कर्णजपः।क्वचिन्न।कुरुचरः।प्रावृट्शरत्कालदिवांजे।६।३।१५।प्रावृषिजः।शरदिजः।कालेजः।दिविजः।पूर्वेणसप्तम्यप्राप्ते।विभाषावर्षक्ष
रवरात्।६।३।१६।एभ्यःसप्तम्यावाअलुक्जे।वर्षेजः।वर्षजः।क्षरेजः।क्षरजः।शरेजः।शरजः।वरेजः।वरजः।घकालतनेषुकालनाम्नः।६।३।१७।
सप्तम्याविभाषाअलुक्स्यात्।घ।पूर्वाह्णेतरे।पूर्वाह्णतरे।पूर्वाह्णेतमे।पूर्वाह्णतमे।काल।पूर्वाह्णेकाले।पूर्वाह्णकाले।तन।पूर्वाह्णेतने।पूर्वाह्णतने।शयवास
वासिष्वकालात्।६।३।१८।खेशयः।खशयः।ग्रामेवासः।ग्रामवासः।ग्रामेवासी।ग्रामवासी।हलदन्तादित्येव।नेह।भूमिशयः।अपोयोनियन्मतिषु।अप्सुयोनि
पावंधरतिषपंतः हस्तेबंध इतिवहुव्रीहिरयंनतत्पुरुषे कृतिबहुलमितिविश्लेषमाणेननिवेधवेत्याह कृत्येतिषेधस्स।सोप्सुयोनिः।अप्सुभवोऽप्सव्यः।
रतिदिगादित्वाद्यतिनोलुगो वांतारेयः प्राचांतपतः स्वानेजंपथीत्या अप्सुजरत्सेरा इतिनवाकरणविरुद्धंजेचरेचवकव्यम्॥ ५५ ५५ ५५ ५५ ५५

385

अप्सु चर इति भाष्ये च वचनान्तरदर्शनाच्च केचित्तु अप्सुज इत्युक्तोदाहरणद्वयेपि हलदन्तादित्यलुकमाहुः ॥ ६ ॥ अप्सुमन्ता विनिकारीर्याम एवं प्रेक्षपि स्ववासु
र्वधीरित्यादभ्यभागमेनौ सूः नन्वप्सुशब्दे सौनितहृ याका अभ्यभागयोरप्यप्सुमन्तं प्राचातुमतिमिनिपाः नौका अप्सुमतिरित्युदाहृतं यत्तु केचिन्न्याप्सिन्ये नरुक
सप्तम्यन्तो वा पाठे सप्तम्यन्तान्म्यमनावाचभावेन मतुब्वेव दुर्लभः। अन्ये तु लुकः प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्याभावात्सा च मतुष्विति प्राचीनः पाठ एवं युक्तः न च सप्ता
नर इति वाच्यं मतुष्विति पाठस्याप्सुमतिरित्युदाहरणस्य च भाष्यवृत्त्यादिषु सत्त्वेऽपि दृश्यमानत्वेन मतुष्विति पाठस्यैव काप्यदर्शनात् व्यर्थेनाप्सु अप्सयामी

युधन्नावाः। उपभागौ। नेन्सिद्धबध्नातिषु च। ६।३।१९। इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुक् स्यात्। स्थण्डिलशायी। सांकाश्यसिद्धः। चक्रबन्धः। स्थे च भाषायाम्। ६।
३।२०। सप्तम्या अलुक् न। समस्थः। भाषायां किम्। कृषिस्थो। षष्ठ्या आक्रोशे ६।३।२१। चौरस्य कुलम्। आक्रोशे किम्। ब्राह्मणकुलम्। वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्ड
हरेषु। वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः। आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च। आमुष्यायणः। नडादित्वात् फक्। अमु
ष्य पुत्रस्य भावः। आमुष्यपुत्रिका। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। एवमामुष्यकुलिका। देवानांप्रिय इति च मूर्खे। अन्यत्र देवप्रियः। शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः। शुन
ःशेपः। शुनःपुच्छः। शुनोलाङ्गूलः। दिवश्च दासे। दिवोदासः। पुत्रेऽन्यतरस्याम्। ६।३।२२। षष्ठ्याः पुत्रे परे लुग्वा निन्दायाम्। दास्याःपुत्रः। दासीपुत्रः। निन्दायां
किम्। ब्राह्मणीपुत्रः। ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः। ६।३।२३। विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिन ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक्। होतुरन्तेवासी। पितुःपुत्रः। वि
द्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणं नेह। होतृधनं पितृगृहं। विभाषा स्वसृपत्योः। ६।३।२४। ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः ॥

मुभोयमित्यादाविव लुकि कर्तव्ये प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशाप्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुः नेन्सिद्ध। चक्रबन्ध इति तत्पुरुषे कृत्यनुवृत्तेरुत्तरपदस्य
ः बहुव्रीहौ बन्धे च विभाषेति विकल्प एव पश्यतोहर इति पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः। षष्ठी चानादर इति षष्ठी देवानामिति मूर्खो हि देवानां प्रीतिं जनयतीति
न्यादिति मनोरमायां भावः। ब्रह्मज्ञानरहितत्वान्नासारिणो मूर्खास्ते तु यागादिकर्मण्येव निष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्ति ब्रह्मज्ञा

पच्चत्वान्मूर्द्धन्यः। एवं देवपशब्दवद्भ्वतिशेपपुच्छेतिशुनश्शेपमस्य शुनःशेपः यद्यपि शेपस्शब्दः सकारान्तः गौर्लिंगं चिन्हं शेप शेपो इत्यमरप्रयोगान्तथापि शे
रिलादौ लादिकेप्रत्ययेऽकारान्तोप्यस्ये च तथा च मंत्रः यस्याशुनःशेपः ग्रहणमशेपमिति चिन्हं शेफस्तोपि इति पादे तु शेपशब्दस्य सकारान्तत्वं कैयटनाकीति वो
पुच्छस्याराव पिपञ्चुलीहिः त्रयोप्यमी ऋषिविशेषाणां संज्ञाः॥ ॥ मातुः पितुर्भ्यामिति सूत्रे समासे गुन्वे सगोत्यन्तस्समासहन्यनुवर्तितं नस्कृलं दर्शं

मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम्।८।३।८५। आभ्यां स्वसुस्सस्य षो वा स्यात्समासे। मातुः ष्वसा। मातुः स्वसा। पितुः ष्वसा। पितुः स्वसा। लुक्यलेतु। मातृप्
भ्रोस्वसा ८।३।८४ आभ्यां परस्य स्वसुस्सस्य षः स्यात्समासे। मातृष्वसा पितृष्वसा। असमासेतु। मातुस्स्वसा। पितुस्स्वसा। इत्यलुक्समासः। घरूपकल्प चे
लड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ६।३।४३ भाषितपुंस्कादनूङ् उङ्पतदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वस्स्यात् घरूपकल्पप्रत्ययेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु
ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा। ब्राह्मणिरूपा। ब्राह्मणिकल्पा। ब्राह्मणिचेली। ब्राह्मणिब्रुवा। ब्राह्मणिगोत्रा इत्यादि। ब्रूनः पचाद्यच्चिवचारेश गुणयोरभा
पिनिपात्यते। चेलडादिनिशब्दानि विषये कुत्सनवाचीनि। तैः कुत्सितानि कुत्स्यैरिति समासः। ङ्यः किं। दत्तातरा। भाषितपुंस्कात्किं। आमलकीतरा। कु
वीतमा। नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम् ६।३।४४। अङ्ग्यन्तनद्याः अनेकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। ब्रह्मबन्धुतरा। ब्रह्मबन्धूतरा। स्त्रीतरा। स्त्रितरा। ह
यान्तलक्ष्मीतरा। उगितश्च ६।३।४५। उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। विदुषितरा। ह्रस्वाभावपक्षे तसिलादिष्विति पुंवत्। विद्वत्तरा।
त्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहरंतं तच्चिन्त्यं। हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु। ६।३।५०। हृदयस्य हृदित्यादेशः स्याल्लेखादिषु। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। हृदयस्य प्रियं हृद्यं। हृदयस्य
हृल्लासः। लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणं। घञ्चिति हृदयलेखः। लेखग्रहणमेव ज्ञापकं। उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति। वा शोकष्यञ्रोगेषु ६।३।

५१।५१। हृच्छोकः। हृदयशोकः॥
मासेऽन्तिनिवा क्यं वैकल्पिकमपिष्यत्वं नेत्यर्थः॥ इत्यलुक्समासः॥ घरूपकल्पतरप्तमपौघः प्रशंसायां रूपप्प्रत्ययेन
चेलडिति पचादीहिस्यन्ते तेन डीव यं प्रत्यये ष्विति लेखग्रहणेनोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापयिष्यत इति भावः॥ ब्राह्म

न्नादिष्विति न पुंवद्भावः चेन्नीति पचादेः चेल्ल इति निपातनात् टिड्ढेति ङीप् आमलकीति आमलकी कुवली शब्दौ गुणे नित्यस्त्रीलिङ्गौ न तयोः उकारस्य शेषः स्यात्
ञ्यादि अङ्यंते तिष्ठ उपलक्षणमेतेन भाषितपुंस्कात्परिनेह संबन्धतेऽन्यार्थेनाह ऽस्त्रौ नरं निवत्तिनः पदयानरेति इदूतो केवलयोरपि नदीसंज्ञान्याख्यि
विदुषि तरेति उगितश्चेति ङीपि वसोः संप्रसारणं चेन्नादिष्विति प्रक्रियानत्याख्यानानि चादिशब्द व्याख्याणि स्थाने प्रहणामिति चण्प्रत्ययस्याहचर्यो
ङ्गोः तस्यानिर्दिष्ट इति भावः नन्वेवं लेख ग्रहणमेवास्य पर्यसारण प्रहणे नेव सिद्धेरतस्माह लोपकमिति अतस्य च रूपकल्पे तु न दं तन्त्र ग्रहणं नि

हार्दं सौहृदय्यम्। हृद्रोगः। हृदयरोगः। हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति। तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदं। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु।
६।३।५२। एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्ययमादेशः स्यात्। पादाभ्यामजतीति। पदाजिः। पदातिः। अजातिभ्यां पादे च तेनोण प्रत्ययः। अ
नेर्व्यभावो निपातनात्। पदगः। पदोपहतः। पद्यत्यतदर्थे। ६।३।५३। पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे। पादौ विध्यन्ति। पद्याः शर्कराः।
अतदर्थे किं। पादार्थमुदकम् पाद्यं। पादार्घाभ्यां चेति यत्। इकेचरतावुपसंख्यानम्। पादाभ्यां चरति। पदिकः। पथ्यादित्वात् ष्ठन्।
हिमकाषिहतिषु च। ६।३।५४। पद्धिमं। पत्काषी। पद्धतिः। ऋचः शे। ६।३।५५। ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे। गायत्रीं पच्छः शंसति।
पादं पादमित्यर्थः। ऋचः किं। पादशः कार्षापणं ददाति। वा घोषमिश्रशब्देषु। ६।३।५६। पादस्य पत्। पद्घोषः। पादघोषः। पन्मिश्रः। पादमिश्रः।।
पच्छब्दः पादशब्दः। निष्के चेति वाच्यं। पन्निष्कः। पान्निष्कः।। ९ व्याख्यातं।। ७।। सौहार्दमिति। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च इति उभयपदवृद्धिः प

दुत्तरस्येपदवृद्धणात्परं दैत्यमदंतः सौत्रो विभक्तिलुक् तदाह अदंतादेश इति तेन पदग इत्यादि सिद्धं पद्याः इति विध्यन्त्यपनुषेति यत्पाप्रभिति पादा
ति पत पूर्वस्त्रे ... ज्यात्यादिषु प्रागपंग स्यैव करणान्तसंभवादिह्यापि तद्वचनमेव पादशब्दो गृह्यते न पदिमाणवचनः तेन द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपा
मित्यत्र पद्या पादमात्रे निपतति पदादेशो न भवति एतच्च हिमहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टं पत्काषीति सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये पद्धतिरिति कर्मणि क्तिन् ऋचः शे इ
यस्येदमनुकरणं लोमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्नानर्थशेन संभवतीति भावः पच्छ इति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् उदरमे पद्धति साहस्रात्

व्यमिति। चोहृनेपि चरतिणमुल् उदधिरिति उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः कर्मण्यधिकरणे चेति किः। अन्यथा उदमंथ इति द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मंथः उदकेन मंथ इति
नैषेति योगविभागात्समास इति हरदत्तः शुक्लीभाव इति अर्थादिति द्विडाचश्चेति च्व्यन्ताच्चिपाततेः अयमभ्रुकुंस इत्यादि भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति निवर्तकं इत्यमरः। भ्रू
भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियामिति च एकतद्धिते एकेति सुत्रपठितं तदाह एकशब्दस्येति हृस्वविधानमस्त्वव तद्वोपपुत्रानेन तुकेवलैस्तु भावत एव हृस्वता स्त

उदकस्योदः संज्ञायाम्। ६।३।५७। उदमेघः। उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्। क्षीरोदः। पेषंवासवाहनधिषु च। ६।३।५८। उदपेषं पिनष्टि। उदवासः। उदवाहः।
उदधिः। घटः। समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम्। एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्। ६।३।५९। उदकुम्भः। उदककुम्भः। एकेति किम्। उदकस्थालम्। पूरयितव्येति किम्।
उदकपर्वतः। मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च। ६।३।६०। उदमन्थः। उदकमन्थः। उदौदनः। उदकौदनः। इको हृस्वोऽङ्यो गालव-
स्य। ६।३।६१। इगन्तस्याङ्यन्तस्य हृस्वो वा स्यादुत्तरपदे। ग्रामणिपुत्रः। ग्रामणीपुत्रः। इकः किम्। रमापतिः। अङ्य इति किम्। गौरीपतिः। गालवग्रहणं पू-
जार्थम्। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः। इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम्। श्रीमदः। भ्रूमदः। शुक्लीभावः। अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम्। भ्रुकुंसः।
भ्रुकुटिः। भ्रूकुंसः। भ्रूकुटिः। अकारोऽनेन विधीयत इति व्याख्यानान्तरम्। भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य। स्त्रीवेषधारी नर्तकः। भ्रुवः
कुटिः। कौटिल्यम्। एक तद्धिते च। ६।३।६२। एकशब्दस्य हृस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे। एकस्या आगतम् एकरूप्यम्। एकक्षीरम्। ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्।
६।३।६३। रेवतिपुत्रः। अजक्षीरम्। त्वे च। ६।३।६४। त्वप्रत्यये ङ्यापोर्हृस्वः स्यात्। अजत्वम्। अजात्वम्। रोहिणित्वम्। रोहिणीत्वम्। ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे।
६।१।१३। ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे। सम्प्रसारणस्य। ६।३।१३९। सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे॥ ६

एकस्या आगतमित्यादि ष्यङः। इहानन्तरुपपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते नत्र ष्यङा पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्तं गृह्यत इत्याह ष्यङन्तस्येति पुत्रपत्योस
योरिति पुत्रपत्यन्तयोरिति व्याख्यानेन तु कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इत्यादावपि सं॰ स्यादिति भावः सम्प्रसारणस्य उत्तरपदइत्यधिक्रियते तदुत्तरपदे परत एव तोदीर्घ इत्यनुव
॥ ॥ तेनराह दीर्घः स्यादुत्तरपद इति हलः इति दीर्घोऽत्र न प्रवर्तते प्रत्ययस्य तु प्रत्ययेनाङ्गसंज्ञाया अप्रवृत्तेः॥

ध्यायाइति। कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्या तस्या अपत्यमित्यणि कृते। णिनोरिति ष्यङादेशः यङश्चाप् ननु कौमुदगंधीपुत्र इत्यादाविकोहृस्वोऽङ्योगाल
सेन भाष्ये दीर्घविधानं नुपपत्तिः सावकाशमित्यत आह व्यवस्थितविभाषयेति नेहेति। संप्रसारणमिह नेत्यर्थः। अतिकारीषेति कारीषगंध्याम तिक्रान्तः
गंध्यस्य पुत्रः इष्टकचितमिति कर्तृकरणे कृतेति गीयासमासः पक्वेष्टकचितमिति परत्वादिकारान्तेदंतविधिः प्रवर्तत इति भावः मालभारीति मालां॥
गंध्यायाः पुत्रः। कौमुदगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपतिः। व्यवस्थितविभाषयाहृस्वो न। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति नद्यादिनियम प्रतिषेधान्
कारीषगन्धीपुत्रः। उपसर्जने तु नद्यादिनियमो नेह। अतिकारीषगंध्यापुत्रः बन्धुनिबहुव्रीहौ। ६।३।८५। बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसार
बहुव्रीहौ। कारीषगंध्याबन्धुरस्येति। कारीषगन्धीबन्धुः। बहुव्रीहाविति किं। कारीषगंध्यायाबन्धुः कारीषगंध्याबन्धुः। क्लीबनिर्देश।
स्वरूपापेक्षया। मातच्मातृकमातृषुवा॥ कारीषगन्धीमातः। कारीषगंध्यामातः। कारीषगन्धीमातृकः कारीषगंध्यामातृकः। कारीषगन्धी
कारीषगंध्यामाता। अस्मादेवनिपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशो नद्यृतश्चेति कब्विकल्पश्च बहुव्रीहावेवेदम् नेह। कारीषगंध्यामा
कारीषगंध्यामाता। चित्रसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरस्य बाधने। इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु। ६।३।६५। इष्टकादीनामन्तस्य
पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु हृस्वः स्यात्। इष्टकचितं। पक्वेष्टकचितं। इषीकतूलं मुञ्जेषीकतूलं मालभारी। उत्पलमालभारीका
गरस्या। ६।३।६७। मुम् स्यात्। सम्कारः। अगदङ्कारः। अस्तो श्चेति वक्तव्यम्। अस्तुङ्कारः। धेनोर्भव्यायाम्। धेनुम्भव्या। लोकस्य पृणे॥ ५॥
र्थः सुप्यजातावितिणिनिः हाविर्व्येति पाठांतरं कारेसत्या। अरुर्द्विषदित्यनोनुवर्तनादाहृदुम् स्यादिति सत्यंकारः शपथकरणं। अशपथे पिसत्यारशपथ इति
त्या परत्वान्मुमेव अगदंकारो वैद्यः अस्तुङ्कारो श्रुपगमः अस्तीतिनिङ्कतप्रतिरूपकमव्ययं धेनुंभव्येतिभविष्यती। धेनुरित्यर्थः भव्यगेयेतिनिपातनात्कर्तरिकृत्
तः धेनुश्चासौभव्या चेति विग्रहः गौनमस्तु नौतु अधेनुभव्येत्यत्रार्थवलान्मुमेवेति बोध्यं॥

पृण इति पृण धातुः प्रीणनार्थः। पृणाति। पूरणकर्मेति तु ह्रस्वदन्तः। अनभ्यासमित्य इति अभ्यासं समीपं तद्भिन्नमनभ्यासं इति श्रुशास्तृ इत्युप इति दूणः क्यप्थाद्व-
तिकर्मण्यपि उपपदसमासः एवमग्निमिन्धोपि गिलेगिलस्य गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य मुमित्यर्थः। तिमिङ्गिल इति। मत्स्यविशेषः। गिरते मूलविभुजादित्वात्
क्। अभावेनित्यत्वं गिलं गिलेच्चेति गिलं गिलतीति गिलगिलः तिमिङ्गिलं गिलतीति गिलगिल इति विग्रहे इत्समाख्यं रात्रेः कृदुत्तरपदाधिकारे मन्यग्रहणेनेदं ग्रहणं भा-
शब्दात्परत्र सन्तो सम्भवान्नेदं न उत्तरपदे अपंचि विधिरित्याशयेनोदाहरति। रात्रिञ्चर इति पचाद्यच्। चरेष्टः किं चेनाण्णत्वादिः। संभवति न चापि विलविनोपस्थि-

कम्पृणः। पृणा इति मूलविभुजादित्वात्कः। इत्येऽनभ्यासस्य। अनभ्यासमित्यः। दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे। भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमि-
न्धः। गिलेऽगिलस्य। तिमिङ्गिलः। अगिलस्य किं। गिलगिलः। गिलगिले च। तिमिङ्गिलगिलः। उष्णभद्रयोः करणे। उष्णङ्करणं। भद्रङ्करणं। रात्रेः कृति वि-
भाषा। ६।३।७२। रात्रिञ्चरः। रात्रिचरः। रात्रिमटः। रात्र्यटः। अखिदर्थमिदं सूत्रं। खिति तु। अरुर्द्विषदिति नित्यमेव वक्ष्यते। रात्रिम्मन्यः। सहस्य सः सं-
ज्ञायाम्। ६।३।७८। उत्तरपदे। सपलाशं। संज्ञायां किं। सहयुध्वा। ग्रन्थान्ताधिके च। ६।३।७९। अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे। समुहू-
र्तं ज्योतिषमधीते। सद्रोणा खारी। द्वितीये चानुपाख्ये। ६।३।८०। अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात्। सराक्षसीका निशा। राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना
तयानुमीयते। समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु। ६।३।८४। समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु। अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः॥
यो नः सनुत्यः। तत्र भवार्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत्। अमूर्धादिषु किं। समानमूर्धा। समानप्रभृतयः। समानोदर्काः। समानस्येति योगो विभज्यते।
एतेन सपक्षः। साधर्म्यं॥

त्वेन गृह्यत इति भावः। नित्यमेवेति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। रात्रिंमन्यत इति आत्ममाने खश्चेति खश्। सार्वधातुकत्वात् श्यन्
म्येति सहेत्येवेति हनि पन्थिपामपि वनो न हश इति निषेधान् ङीब्वौ न समहूर्तमिति। अन्तवचनेऽव्ययीभावः। अव्ययीभावे चाकाल इत्यत्र कालपर्युदासात्प्राप्ते सभावे यं थां
द्वितीये अप्रधानो यः सहद्वितीयः इति लोकप्रसिद्धमुपाख्यं प्रत्यक्षं न द्वितीयमनुमेयं तदाह। अनुमेये इति सराक्षसीकेति न तत्र ख्यैतिकप योगो विभज्यत इति एतदर्थमे-
वांश समपि समानस्य छन्दसीति सूत्रमिहोपन्यस्तमिति भावः। बहुव्रीहिरिति नेनवोपसर्जनस्येति तदर्थं॥

सभावः प्राप्तो नीतिभावः॥ (७)॥ सज्योतिरिति समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः यस्मिन् ज्योतिषि आदित्येन सहैव संज्ञातं तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमा
ज्योतिरित्युच्यते इह समानमध्ययनमधीयत इति प्रतिपदोक्तस्य समासस्य न ग्रहणं तेन समानाः ... इति लिङ्गात् किंतु बहुव्रीहिरपि इति दृष्टव्यं ब्रह्मचारी
इति णिनिः सब्रह्मचारीति समानो ब्रह्मचारीत्यर्थः ब्रह्मचारिणश्च समानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात् तच्च समाने ब्रह्मण्यध्ययनचारीति फलितोऽर्थः तीर्थे ये इत्यक

जातीय इत्यादि सिद्धमिति काशिका। अथवा सहशब्दस्य सदृशवचनोऽस्ति। सदृशस्स ख्यातः सखीनिय यानेनायमन्यपदविग्रहो बहुव्रीहिः समानः प
यस्येत्यादि। ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु। ६।३।८५। एषूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात्।
सज्योतिः। सजनपद इत्यादि। चरणे ब्रह्मचारिणि। ६।३।८६। ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने। चरणः शाखा।
ब्रह्म वेदः। तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म। तच्चरतीति ब्रह्मचारी। समानस्य सः। सब्रह्मचारी। तीर्थे ये। ६।३।८७। तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते
समानस्य सः स्यात्। सतीर्थ्यः। एकगुरुकः। समाने तीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः। विभाषोदरे। ६।३।८८। यादौ प्रत्यये विवक्षिते। इत्येव। समानोद
रे। सोदर्यः। दृग्दृशवतुषु। ६।३।८९। सदृक्। सदृशः। दृक्षे चेति वक्तव्यम्। सदृक्षः। वतुरुक्तार्थः। इदङ्किमोरीश्की। ६।३।९०। दृग्दृशवतुषु इदम
ईश् किमः की स्यात्। ईदृक्। ईदृशः। कीदृक्। कीदृशः। वतुग्रहणं वक्ष्यते। दृक्षे चेति वक्तव्यम्। ईदृक्षः। कीदृक्षः। आ सर्वनाम्नः। दृक्षे च। तादृक्। ता
दृशः। तावान्। तादृक्षः। दीर्घः मनोज्ञे। अमूदृशः। अमूदृक्। अमूदृक्षः। समासेऽङ्गुलेः सङ्गः। ८।३।८०। अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्
समासे। अङ्गुलिषङ्गः॥ समासे किम्। अङ्गुलेः सङ्गः॥

(१९) रोन विवक्षितः प्रत्ययपरनिविशिष्टं तु व्याख्यानाल्लभ्यते तेनेन यस्मिन् विधिरिति न तदादिविधि
यादौ प्रत्यय इति विवक्षितमिति। उत्तरपदमात्रनिमित्तः सभावो न रंगः समासप्रकृतिकसुबन्तात् यत्प्रत्ययस्य अन्तरङ्गस्य परत्वं न संभवतीत्याशयेनेदमुक्तं सोदर्यद
नोदरे शयित इत्यर्थे प्रत्ययात्याक् समानस्य सभावे कृते सोदरः यत् सभावाभावपक्षे तु समानोदरे शयित इति विग्रहे यति समानोदर्यः सदृक सदृश इति॥

न्ययोर्थेतिवक्तव्यमिति दृष्टेः किन्तु कृते। दीर्घ इति अदसश्चाने कृते सवर्णदीर्घ इत्यर्थः एतच्च पूर्वेण रेफोदाहरणान्वयि ॥ ❀ ॥ भीरोः स्थानमिति
नीपन्यच पानान्त्य मातिर एक्लि ज्योतिषः स्तोम इति दृढ़ज्योतिःस्तोमोष्मिति प्रयुराहृदुसुचितं एति संज्ञायामिति सुषामायं तर्गराम्यत सेनन

भीरोः स्थानम्। ८। ३। ८१। भिरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात् समासे भीरुष्ठानं। असमासे तु। भीरोः स्थानं। ज्योतिरायुषः स्तोमः। ८।
३। ८३॥ आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात् समासे। ज्योतिष्टोमः। आयुष्टोमः। समासे किं। ज्योतिषः स्तोमः। सुषामादिषु च। ८। ३। ९८। सस्य मूर्द्ध
न्यः। शोभनं साम यस्य। सुषामा। सुषन्धिः। एति संज्ञायामगात्। ८। ३। ९९। सस्य मूर्द्धन्यः। हरिषेणः। सेनेति किं। हरिसक्थं। संज्ञायां किं। पृथु
सेनः। अगकारात् किं। विष्वक्सेनः। इण्कोरित्येव। सर्वसेनः। नक्षत्राद्वा। ८। ३। १००। एति संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा। रोहिणीषेणः। रोहि-
णीसेनः। अगकारात् किं। शतभिषक्सेनः। आकृतिगणोऽयं। अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु।
६। ३। ९९। अन्यशब्दस्य दुगागमस्स्याद् आशीरादिषु परेषु। अन्यदाशीः। अन्यदाशा। अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। अन्यदुत्सुकः। अन्यदू-
ः। अन्यद्रागः। अषष्ठीत्यादि किं। अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः। कारके छे चेनायं निषेधः। अन्यस्य कारकः। अन्यत्कारकः। अन्यस्यापत्ये
ीयः। गहादेराकृतिगणत्वाच्छः। अर्थे विभाषा। ६। ३। १००। अन्यदर्थः। अन्यार्थः। कोः कत्तत्पुरुषेऽचि। ६। ३। १०१॥ अजादावुत्तरपदे। कुत्सि
तोऽश्वः। कदश्वः। कदन्नं तत्पुरुषे किं। कूष्ट्रो राजा। त्रौ च। कुत्सितास्त्रयः। कत्त्रयः। रथवदयोश्च। ६। ३। १०२॥ कद्रथः। कद्वदः। तृणे च जातौ
। ६। ३। १०३॥ कत्तृणं। कापथ्यक्षयोः॥ ६। ३। १०४॥ कापथः। काक्षः। अक्षशब्देन तत्पुरुषः। अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा॥ ८स्वचनेन सूत्राङ्गेनापि विष्य

तिचर्वस्यासिद्धत्वात्तत्कारेणाव्यवधानमस्तीतिभावः। अषष्ठ्य। अन्यदाशीरित्यादयः कर्म्मधारयाः नायं निषेध इति। एतच्च षष्ठीतृतीयासमासेनैव सिद्धे नि
न्यत्वज्ञापनार्थोऽतद्दर्शनं तत्रउपादानात्। कुत्सितश्च पन्था कापथमिति कुत्सितः पन्थाः कापथः
रक्षकं तिसमासान्तः पथः संख्याव्ययादेरितिनपुंसकत्वं अप्राप्तविभाषेति॥

द्रस्यस्यानन्तुत्वमेरिति भावः पृषोदरप्रकाराणीति च्यादिशब्दो हितव्यवस्थावचनः यथोपदिष्टपदानर्थक्यादिति भावः शिष्टैरिति अध्याहारलभ्य
उपदिष्टमित्यत्र यथार्थेऽव्ययीभावः उपदिशिरुच्चारणक्रियः पाणिन्यादिशिष्टरूपदिष्टानीत्यर्थः एवं स्थितेऽक्षिनमादुपयोवा दिशानितर्थेति
दिविषयकमिदंउत्तरपदाधिकारात् निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानामुपादयोवहुलमित्येवसिद्धेष्यपृषोपिसमासविषयकमेवेति
पुत्र तेहंससिंहशब्दयोरपि भाष्यकारिकायामुदाहृतत्वात्तयापित काँसा यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरूपन्यासः कवीनत्प्र
तृषौ। ६।३।१०५। ईषज्जलं। काजलं॥ अजातावपि परत्वान्नादेशः। कोष्णः। विभाषा पुरुषे। ६।३।१०६। कापुरुषः। कुपुरुषः। अप्रामवि
ये। ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव। ईषत्पुरुषः। कापुरुषः। कवं चोष्णे। उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं चावास्यात्। कवोष्णं। कोष्णं। क
दुष्णं पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्। ६।३।१०९। पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः। पृषत् उदरं। पृषोदरं।
लोपः। वारिवाहको बलाहकः। पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वम्। भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्। गूढोत्मा वर्णवि
कृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्॥ २॥ दिक्शब्देभ्यः तीरस्य तारभावो वा। दक्षिणतारं। दक्षिणतीरं। उत्तरतारं। उत्तरतीरं। दुरो दाशनाशदभ
ध्येषूत्वमुत्तरपदादेष्टुत्वं च। दुःखेन दाश्यते दूडाशः। दुःखेन नाश्यते दूणाशः। दुःखेन दभ्यते दूडभः। स्थूलत्वमप्यः। दभ्नोतेर्लोपो निपात्यते।
ध्यायतीति दूढ्यः। स्वानत्वेति कः। बृवन्तो स्यासीदन्नीति। बृषी। बृवच्छब्दस्य बृ आदेशः। सदेरधिकरणे डः। आकृतिगणोऽयं। संहितायां
दाहरणत्वेनेति नियमो लिस्व्ययोगेवेत्याहुः वर्णागमादिति इंसेः पचाद्यचि मगागमः विपर्ययादिति हिंसेः पचाद्यचि वर्णविकार
सस्यानवत्वस्यः दिक्शब्देभ्य इति वार्तिकमिदं दुरो नाशेत्यध्येवंमवत्वविभ्य इति दाशनाशदभेति। तयोर्दिवृष्टस्युचितिसव्यमन्यथांतादुत्वार्थः। बृषीति
सनं वृषी आकृतिगणोपमितितेनलुंपेरसस्यमः कामेतुं काममनसोरपि समो वाहितत ततयोर्मीसस्य पचिपठुभो रित्यपि संगृहीतं कृत्वां ने उत्तरपा।
समः अंतंपुमानलुंपेत अवश्यं गंतव्यः अवश्यसेव्यः तथातुमः काममनसोः परतः अंतलुंपेन गंतुकामः गंतुमनाः समोहिततततयोः॥ ९॥

मे ॥ ६।३। १२४॥ ९

मेत्र

त्रुंपेन् सहितः संहितः सततः संततः पुरुषः तस्य शेषः पञ्च धातुः तस्मिन्परे मांसस्यांतस्य लुंपेन। मांसपचनी मांस्पाकः इह संयोगांतलोपोपि शिष्टोच्चारण
मसंहितायामिति तेन हि गुणा कर्णादन्वारी पृथुपहेरीपी न भवतीति स्वच्छारायस्मुपेसयंति॥८॥ अधिकारोयमिति तेन विग्राहितेनस्यासेपदकाले संचोतनखिडुच्चतिर्य
दिसपीनत्वान्नछायानीतिनाहिहृति। पारुवंपनहरुवृतनरवुसेचनेभ्य भत्तोइनेरुच्चदी प्रोषहसर्पेण तन्नुषिस्सावैकि चंतेषिनिति उजरपदेष्विति शेषः तेनस्वित्सु
वीनाति प्रसंगः उपानदिति संपदादित्वान्मणि किप् निवर्तते इति नीवृत्। प्रवर्षतीति प्रावृट् मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् अथेग्रहिज्येति संप्रसारणं निरो

पिकारोयं। कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य। ६।३।११५। कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः। द्विगु
कर्णः। लक्षणस्य किं। शोभनकर्णः। अविष्टादीनां तु। विष्टकर्णः। अष्टकर्णः। पञ्चकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः। स्रुवकर्णः।
स्तिककर्णः नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ। ६।३।११६। क्विबन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः। उपानत्। नीवृत्। प्रावृट्। मर्मावित्। नी
। अभीरुक्। ऋतीषट्। परीणत्। क्वाविति किं। परिणहनं। विभाषा पुरुषः इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषानुवर्तते। सा च व्यवस्थिता। तेन गति
कयोरेव नेह। पटुरुक्। तिग्मरुक्। वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम्। ६।३।११७। कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ प
रे संज्ञायां। वनस्य पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः। ८।४।४। वनशब्दस्योत्तरपदस्य णत्वम् एभ्यः परस्य न चान्येभ्यः। इह कोटरा
पञ्चदीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः। तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः। अग्रेशब्दस्य तु विपर्ययः॥ ८ चतुरतिनीरुकृत्त्यनिसहतेत्स्य

पदादिनियतमिति हरदत्तः सहेः पृतनर्ताभ्यां चेत्यत्र सहेरिति योगविभागाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादन्येषु सामादेराकृतिगणत्वादित्यपरे परितनो
तनगमः कोविन्दत्वगामारी नामितिचाक्यमितुकेर्नलोपः वनपुरगा। व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे प्रथमेत्याह वनशब्दस्येति एभ्य एवेति कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य
णत्वमित्यर्थः। एभ्योन न स्येत्र णत्वं नान्येषामिति विपरीतनियमशंका तु न भवति वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घानत्वासंभवात् नियमार्थ इति अग्र
णामिश्रकेति दीर्घनिर्देशात्संज्ञायां दीर्घाभावेन संज्ञायामेव णत्वमिति फलितं वचनं पूर्वपदात्संज्ञायामित्यनेनैव णत्वस्य सिद्धेः पुनरपि कृतदीर्घस्य

नियमार्थमेवेति विध्यर्थं इति। असंज्ञार्थेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः। नच पुरगाग्रहणमपि विध्यर्थमेव गकारव्यवधानेन पु
संज्ञायामित्यस्याप्राप्तेरिति वाच्यं अगकारस्यैतत्स्मृतत्वं सौत्रन्यायेनाकृत्स्नपदान्तरस्य णत्वं नेति व्याख्यानात् पुरगशब्दस्य नकारान्तता

पुरगावणं। मिश्रकावणं। सिध्रकावणं। सारिकावणं। कोटरावणं। एभ्य एवेति किं। असिपत्रवनं। वनस्याग्रे। अग्रेवणं। राजदन्तादिषु
निपातनात्सप्तम्या अलुक् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा। किंशुलुकागिरिः। वले। ६।३।११८। वले परतोऽप्येवं दीर्घः स्यात्संज्ञायां। कृषीवलः। मतौ ब-
ह्वचोऽनजिरादीनाम्। ६।३।११९। अमरावती। अनजिरादीनां किं। अजिरवती। बह्वचः किं। व्रीहिमती। संज्ञायामित्येव। नेह। वलयवती। शरादीनां च।
६।३।१२०। शरावती। इको वहेऽपीलोः। ६।३।१२१। इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे। ऋषीवहं। कपीवहं। इकः किं। पिण्डवहं। अपीलोः किं। पीलुव-
हं। अपीलुदारीनामिति वाच्यं। दारुवहं। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्। ६।३।१२२। उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्घञन्ते परे न तु मनुष्ये। परी-
पाकः। परिपाकः। अमनुष्ये किं। निषादः। इकः काशे। ६।३।१२३। इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे। वीकाशः। नीकाशः। इकः किं। प्रकाशः। अ-
ष्टनः संज्ञायाम्। ६।३।१२५। उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदं संज्ञायां किं। अष्टपुत्रः। चितेः कपि। ६।३।१२७। एकचितीकः। नरे संज्ञायाम्। ६।३।१२९। विश्वा-
नरः। मित्रे चर्षौ। ६।३।१३०। विश्वामित्रः। ऋषौ किं। विश्वमित्रो माणवकः। शुनोदन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः। श्वादन्तः इत्यादि। प्रनि-
रन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि। ८।४।५। एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात्। प्रवणं। कार्ष्यवणं। इह षात्परत्वात् णत्वं। विभाषौषधि-
वनस्पतिभ्यः। ८।४।६। एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात्। दूर्वावणं। दूर्वावनं। शिरीषवनं। शिरीषवणं॥

गरुत्तिनिषेधस्याप्रवृत्तेः अतएवागकारस्यात्व-
मित्येकमेवोदाहरणमित्यणगयनादिभ्य इति निर्देशश्च एतदनुगत्याख्यातमाकरे॥ ७॥ पुरगावणमित्यादि। नरकविशेषस्य संज्ञा असिपत्रवनमिति
न शेषोऽतिविपरीतनियमेनैतत्समन्वयबुद्धीरमिति भावः। सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थे अन्तर्भावादाह प्रथमेति। किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह। किंशुलुकागिरिरि-
त्यादिशब्दग्राह्यास्तु अञ्जनागिरिरित्यादयः किंशुलुकेति किंश॥ (७) ॥

ःरामगिरिः शचीपतिरितिरजः कुष्यासुनीत्यादिनामनर्थैवत्तत्र अमरावतीति मातुपधायाश्चेति संज्ञायामितिवामतोर्मस्यवः पञ्चमात्रस्योत्तरपा
नारग्रह। पञ्चैते इति निषादश्रति पुलिंदो मनुष्यजातिः निषीदन्त्यस्मिन्नापमिति निषादः इत्यथैन्तृपिकरणेपन् कथंतर्हि शैवारिकेमनोहारगन्दनयोग।
इत्राह्ः प्रनिरन्तः शरतास्याग्राच्छुव्यामिति एकवितीकरश्नि रोपाहिभावेनिकपदं शृंत्नि चातिंकेदीर्घान्तः पञ्चनेकेचित्तु ह्रस्वान्तं पठन्त्यान्ताः संस्था रति
ही दीर्घमाहुर्ननु तत्पुरुषे इह पारिति काश्यें तितान्तस्य पाठस्य नार्थ इति भावः वनस्पति ओषधनस्यणत्वमुदाहरति शिरीषवणमिति ननु वानस्प
तेः पुष्पान्तरं पुष्पा इनस्पतिरित्यमरको गाथ ससपुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावस्य तिसः चोदुंबरादिः शिरीषस्तु न तथा तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादितो।

स्तवनस्पति

च्च च भ्यामेव। नेह। देवदारुवनं। इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। इरिकावनं मिरिकावनं। वाहनमाहितात्। ८।४।८। आरो
यवहस्ततेन द्यावि स्याविभिनात्परस्यवाहननकारस्यणत्वं स्यात्। इक्षुवाहणं। आहितान्किं इन्द्रवाहनं। इन्द्रस्वामिकमाहनमित्यर्थः। व
न्तं दिश्रहिरि है वरूप्तेनिपातनात्। पानंदेशे। ८।४।९। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्यनस्यणत्वं स्यादेशेगम्ये। क्षीरस्यानर्थेषां
रपाणाः उशीनराः सुरापाणाः प्राच्याः। पीयते इति पानं। कर्मणिल्युट् वा भावकरणयोः। ८।४।१०। पानस्येत्येव। क्षीरपानं। क्षीरपाणं।

इ कथमिति चेदत्राहुः। वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते अन्नतुपिशुकवदिति सूत्रस्थं भाष्यं लिंगं तथाहि अभिवचने किं शिरीषाणामदूर
इ शिरीषस्तस्य वनं शिरीषवनमित्यत्रणत्वे कर्तव्ये वनस्पतित्वमस्ति तिद्रिश्यते त्वुक्तं। नच शिरीषाणां वनस्पतित्वं संगच्छते नान्यथेति दिक्॥
न्यस्या मेवेति। व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः ओषधिनान्यासे प्रतिषेधमाह इरिकादिभ्य इति एनदपिव्यवस्थितविभाषा वि
मिदं उशीनरा इति। इह उशीनरशब्दस्तद्देशवासिप्रभाकः कर्मणिल्युडिति कृत्यल्युटो बहुलमित्यनेन भाव आदेशार्थं अयारंभ इत्यमात वि
भाषा क्षीरपाणामिति पीतिः पानं ल्युट् चेति नपुंसके भावे ल्युट् पीयते अनेनेति पानं करणे ल्युट् क्षीरस्य पानं क्षीरपाणं॥

यादीनां चेतिचकत्वमितिशेषः संज्ञायांमासेत्यसंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषेत्याहुः माषवापिणावितिवहुलमाभीक्ष्ण्ये इतिणिनिः। व्रीहिवापाणीतिकर्मण्य
पदं चरितिसूत्रानुरोधेन तथाव्याख्यातमलनिभावः गर्गभगिनीतिइहभगिनीशब्द उत्तरपदं नतुभगिन् शब्दः अत्रव्याख्यानेनुम् ग्रहणमेवज्ञापकमितिभा।
माह: अतएवेतितदुक्तंज्ञापकंविघटयतिकिंचेति परिपक्वानीतिकुमतिचेतिनित्यंणत्वंप्राप्तं एकाजुत्तरपदान्न व्याख्यानमपिप्रकरणानुरोधेन स्वार्थमेतत्र
तिहत्रंहतवंतौ ब्रह्मभ्रूणेतिक्विपहरिसाणीतिमनेपर्यंतानान् क्विप्चेति क्विप् गतिकारकोपपदानामित्यादिनासुबुत्पत्तेः माक्समासा चकारणं तत्तुत्तरपदं नां
ष्प। सीरपाणीतिपिवतेः कर्मण्युपपदे आतोनुपसर्गेकइतिकः आतोलोपइटि चेत्यालोपः रम्यविणीतिरम्यस्यासौ विश्चेतिविग्रहः तत आङ्गेनास्त्रियां न।

रिनयादीनाम्बा॥ गिरिनदी। गिरिणदी। चक्रनितम्बा। चक्रणितम्बा॥ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च। ८।४।११। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्
स्युस्थितस्य नस्य णो वा स्यात्। प्रातिपदिकान्ते। माषवापिणौ। नुमि। व्रीहिवापाणि। विभक्तौ। माषवापेण। पदे माषवापिना विन्यादि उत्तर
यत्वातिपदिकन्तस्यैवणत्वं नेह। गर्गाणाम्भगिनी। गर्गभगिनी। अनस्य नुम् ग्रहणं कृतं। अयुक्तः सनुम्विधानात्तद्धर्के हि नुम् नत्वुत्तरप
सा। किंत्व। प्रहिण्वन्त्रित्यादौ हि वेनुमो णत्वार्थमपि नुम् ग्रहणं। भेन्वनमित्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न। युवादेर्न। रम्यपूनापरिपक्वानि। एकाजु
त्तरपदे णः॥ नित्यमित्युक्तं। वृत्रहणौ। हरिम्मानयतीति। हरिमाणौ। नुमि सीरपाणि। विभक्तौ। सीरपेण। रम्यविणा। कुमति च। ८।४।१३। कवर्गव
त्युत्तरपदे प्राग्वत्। हरिकामिणौ। हरिकामाणि। हरिकामेण। पदव्यवायेपि। ८।४।३८। पदेनव्यवधानेपि णत्वं न स्यात्। माषकुम्भवापेन॥ १ ॥

र्तिनौ विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य परत्वात्पदव्यवायेपीति णत्वनिषेधः स्यान्नैवं उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य
भावात् स्वादिष्वित्यनेन तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्वं न तु विशब्दस्य पश्चात्स्वादिविधिस्त्वसैव पदत्वाभ्युपगमात् एवं च पुनर्भूणामित्यत्र णत्वं निर्बाधमेव
रतः भूशब्दस्य पदत्वाभावात्। कुमति च अनेकाजुत्तरपदार्थ आरंभः कावितिचेत्तु नस्य वितंयस्मिन्निति तदादिविधौ कवर्गो युत्तरपद एव हरिकामि
णामित्यादावयंविधिः स्याच्च तुवस्तुगोणेत्यादौ तथा च मतुवंत निर्देशाच्चावश्यकत्वाह कवर्गवतीति पदेन व्यवधान इति निमित्तनि·

नोर्मध्येपदेसन्निरात्तंनेत्यर्थः मायकुंभवापेनेति मायकुंभंचपतीतिकर्मण्यणउपपदसमासः॥ ॐ॥ चतुरंगयोगेनेति। चत्वार्यंगान्यस्यतेनयोगइतिमनोरम
गृहीतंनदयुक्तं उत्तरपदत्वेचापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादंगशब्दस्यापदत्वात्। तस्मादंगानांयोगोऽंगयोगश्चतुर्णामंगयोगइत्येवविग्रहोत
चतुरंगेनयोगइतिविग्रहेप्यंगशब्दउत्तरपदेनेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोनप्रवर्ततइतिशंक्यंनस्यपूर्वसमासेप्युत्तरपदत्वात् उत्तरपदत्वेचेतिप्रतिषेधवचनस्या
प्रसमासचरमावयवस्यपदत्वेकर्तव्येपदादिविधिभिन्नेप्रत्ययलक्षणंनप्रवर्ततइत्यर्थाभ्युपगमात्शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः मादिभ्योधातुजसोरा
दशब्देनसमासचरमावयवमात्रंगृह्यतेइतिप्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेपिनक्षतिः इहतुपदत्वलाभायप्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षितारुपंचमायकुंभवापेने

चतुरङ्गयोगेन। अतद्धितइतिवाच्यम्। आर्द्रगोमयेण। शुष्कगोमयेण। कुस्तुम्बुरूणिजातिः ६।१।१४३॥ अत्रसुडिनपात्यते। कुस्तुम्बुरुर्धान्याकं।
ओवनमतच्च। जातिःकिं। कुस्तुम्बुरुणि। कुत्सितानितिन्दुकीफलानीत्यर्थः। अपरस्पराःक्रियासातत्ये। ६।१।१४४॥ सुडिनपात्यते। अपरस्पराःसार्थाः
गच्छन्ति। सततमविच्छेदेनगच्छन्तीत्यर्थः। क्रियेतिकिम्। अपरपरागच्छन्ति। अपरेचपरेचसकृदेवगच्छन्तीत्यर्थः। गोष्पदंसेवितासेवितप्रमाणेषु।
६।१।१४५। सुट्षत्वंचनिपात्यते। गावःपद्यन्तेस्मिन्देशे। सगोभिःसेवितोगोष्पदः। असेविते। अगोष्पदान्यरण्यानि। प्रमाणे। गोष्पदमात्रंक्षेत्रं। सेवि
त्यादिकिं। गोःपदं। गोपदम्। आस्पदंप्रतिष्ठायाम्। आत्मयापनाय। स्थानेसुडिनपात्यते। आस्पदं। प्रतिष्ठेतिकिं। आपदापदं॥ ९ नापिकुंभस्यवापःकुंभवा

शब्दः कुंभपरिमितधान्येभाक्तः॥ माषाणांकुंभवापइतिविग्रहीतव्यमितिनव्याः केचित्तुअपदादिविधावित्यत्रपदांतविधावित्यर्थंपरिकल्प्यपरस्याद्याचेपी
दांतविधित्वाभावाच्चात्रप्रत्ययलक्षणनिषेधइत्याहुः तदपरेनसमंते तथाहिसतिलाघवान्यदांतविधावित्येवब्रूयात्। अनपदादिविधाविति दिक् अतद्धितइ
मायकपदस्यतद्धितपरत्वेनभवतिनतन्निषेधइत्यर्थः। आर्द्रगोमयेणेति। इहगोशब्दःपदंउत्तरपदत्वेचेतिनिषेधोत्रनशंक्यः गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वात् गोम
स्तादिद्धितिपदत्वात्। गोष्पदंअसेवितेगोष्पदशब्दस्यहन्यसंभवाच्चपूर्वकमुदाहरति अगोष्पदानीति। गवांसंचारोयत्रनैवसंभवतितत्रापिसुडागमार्थम
चिनग्रहणमित्याहुः॥ आत्मयापनायेतिकालक्षेपायशरीरक्षणायवेत्यर्थः॥

र्यमिति आङः परस्य चरेः सुट् चरेराङि चागुराविति यत्॥ विष्किरः॥ क विशेषे परत्वस्मादिगुपधेभ्यादिनाकमन्यथेसुडागम अनेनान्निपात्यतेयत्वंतु
अपरत्वनेनविकिरग्रहणमितिविष्किरः शकुनौविकिरोवेतिचनिग्रंथेपाठः सूत्रपाठेतु विकिरग्रहणानास्येवतिवोध्यंतस्यापीतिविकिरशब्दस्यापीत्य

आश्चर्यमनित्ये। ६। १। १४७॥ अङ्कुतेसुट्। आश्चर्यं यदि सभुञ्जीत। अनित्येकिं। आचर्यं कर्म शोभनं। वर्चस्केऽवस्करः। ६। १। १४८॥
सितमन्नं वर्चः। पर्चस्कमन्नमलं। तस्मिन् सुट्। अवकीर्य्यतइति। अवस्करः। वर्चस्केकिम्। अवकरः। अपस्करोरथाङ्गम्। ६। १। १४९। अपकरो
ः। विष्किरश्शकुनौविकिरोवा। ६। १। १५०। पक्षेविकिरः। वावचनेनैवसुड्विकल्पेसिद्धेविकिरग्रहणनास्यापिशकुनेरन्यत्रप्रयोगोमाभू
दितिचनिस्तच्चभाष्यविरोधात्। प्रतिष्कशश्चकशेः। ६। १। १५२॥ कशगतिशासनयोरित्यस्यप्रतिपूर्वस्यपचाद्यचिसुड्निपात्यतेषत्वं।
सहायः पुरोयायीवाप्रतिष्कशइत्युच्यते कशेःकिं। प्रतिगतः कशां। प्रतिकशोऽश्वः। यद्यपिकशेरेवकशा। तथापिकशेरितिधातो
ग्रहणमुपसर्गस्यप्रतेर्ग्रहणार्थं॥ तेनधात्वन्तरोपसर्गाच्च। प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी। ६। १। १५३। हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम्॥ ऋषीति
किं। प्रकण्वोदेशः। हरिचन्द्रोमाणवकः। मस्करमस्करिणौवेणुपरिव्राजकयोः। ६। १। १५४। मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः तस्यसुडिनिश्चनिपात्य
। वेणाविति किं। मकरोग्राहः। मकरीसमुद्रः। कास्तीराजस्तुन्देनगरे। ६। १। १५५॥ ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरंनामनगरं। अजस्येवतुन्दम
ति। अजस्तुन्दन्नामनगरम्। नगरेकिं। कातीरं। अजतुन्दम्। कारस्करोवृक्षः। ६। १। १५६। कारङ्करोतीति। कारस्करोवृक्षः अन्यत्र कारकरः॥
वितुकस्कादिष्विदस्यदर्शनेनसूत्रेषु। पारस्करप्रभृतीनिचसंज्ञायाम्। ६। १। १५७। एतानिससुट्कानिनिपात्यन्तेनाम्नि। पारस्करः। किष्किन्धा॥

कशेतिकशधातोरेवकशाशब्दोनि॰ नद्यर्थः॥ धात्वंतरेतिप्रतिकशइत्यत्रप्रतिर्गमेरुपसर्गोनतुकशेःयन्क्रियायुक्ताःप्रादयस्तंप्रत्येवेतिन्यायादितिभावः
अमंत्रार्थइति मंत्रेतुह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदेमंत्रइत्यनेनैवसिध्यतीतिभावः मस्करः मस्करशब्दादिः॥ ॥

न्यर्थायेनेष्टसिद्धौ मस्करिग्रहणं परिव्राजकएवायं प्रयोगोपयास्यादित्येवमर्थमित्याहुः कास्तीरमिति ईषदर्थे इतिकोः कादेशः पारस्करइतिपा
इतिविग्रहः कर्मोदेहगुणात्ध्यौत्यत्र्हांतिरः किष्किंधेतिकिमपिधत्तेरितिविग्रहे ध्यातेनुपसर्गेकः शप् निपातनात किमोद्वित्वं पूर्वस्यमलोपः सुट्चनेत्व
धानीतिविगृह्य नामतेगुवी पत्पादिहिते सिद्धं अन्यत्रतु निपातनादेवनसुनसुरु हिंशब्दात्एतेकथं विश्वुत्सापेनहलन्तनयवार्येनाप्रहुः कार्यः

नद्दहतो ॥ करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च। तात्पूर्वंचरनेनदकारोवोध्यः। नद्दहतोरीकारतकारौ
लुप्येते। करपत्योसुसुट्। चोरदेवतयोरितिसमुदायोपाधिः। तस्करः। बृहस्पतिः। प्रायस्यचित्तिचित्तयोः। प्रा॰
यश्चित्तिः। प्रायश्चित्तम्। वनस्पतिरित्यादि। आकृतिगणोयं ॥ ॥ इतिसमासाश्रयविधयः ॥ ॥ ९

हहतोरितिगणसूत्रमेनत् नादितितलोपश्चेत्यत्रेतिशेषः प्रायस्येतिगणसूत्रमेनदपिप्रायः पापंविजानीयाच्चित्तंतस्यविशोधनमितिस्मृतिः॥
तिगणोयमितिनेनशतान्यराणिपरस्ताततानिकार्याणीत्यादिसिद्धम् इहसुप्सुपेतियापंचमीतियोगविभागाद्वासमासः राजदंतादित्वाच्चतयान्द
स्यपरनिपातः पारस्करादित्वात्सुट्। इतिसमासाश्रयविधयः समाप्ताः ॥

ो गामपवादः ॥ अपवादसंगत्यानन्तरं तद्धितान्निरूपयितुं स्त्रीप्रत्ययाधिकारं त्यजन्नाह समर्थानामिति । अनन्तरस्याप्यग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपीति स्यमाण
ेन यथा सापवादत्वं सूचितं विधेयानिर्देशाद्वृत्तरत्र प्रकृतिविशेषाकांक्षासत्त्वाच्च नापंसतंत्रो विधिरित्याह अधिक्रियत इति पदत्रयमित्यने
कस्वरितत्वप्रतिज्ञा सूचिता । तत्प्रयोजनं तु पदस्य चिन्त्वह ग्रावण्य परस्या निवृत्तिस्तथा च प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थानां प्रथमादिति निवृत्तमेवेति
ीनुवर्तेति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थः संगच्छते । प्राग्दिश इतीति तत उत्तरेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन समर्थानां प्रथमेति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः ।
र्थः परविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात् समर्थानामित्येतद्यर्थं तच्च पदविधित्वशंकां । घकालतनेष्वित्यत्र विधानात्तु चेत्तत्र द्वितीयान्तात्तृतीये
तस्य सकलसंमतता इत्यत आह सामर्थ्यमिति । कृतसंधिकार्यत्वमिति अस्य फलं तु तस्यापत्यमिति सूत्रे स्फुटीभविष्यति इह समर्थान्म

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ समर्थानां प्रथमाद्वा । ४।१।८२॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् प्राग्दीव्यतोऽण् । ४।१।८३॥ तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ४।१।८४॥ एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः ॥ ६ ॥ ❀ ॥ ६ ॥

तिव कुं पुलं महोत्सर्गानाह प्राग्दीव्यत इत्यादिना सूत्रे दीव्य इत्येकदेशोऽनर्थको व्यवधित्वेनोपात्तः प्राग्रीश्वरादितिवदित्येके अन्ये तु ईर्दीव्य दिति
दीयनकारोऽस्यार्थं गन्तावधिरिति प्राग्दीव्यतीयेष्विति दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् अपपरिबहिरंचवः पंचम्येत्यव्ययीभाव इति प्राचः प्राग्दीव्यतमिति तु चिन्त्यं पदद्विती
ाविति केचित्तन्न पद इति टचः पाक्षिकत्वात् अन्यथा उपसमिधमुपसमिदितिनस्य मूलोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः न चात्र स्वोभावे अव्ययानाभमात्रे इति वि
ग्दीव्यतीय इति रूपं न स्यादिति शंक्यं अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं तु लुङ्मुखस्वरोपचार इति परिगणनात् प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः वृद्धाच्छः ॥
ांकनीय एव अमेह कतसित्रे भ्यश्चेति परिगणनात् लुङ्मुखस्वरेत्यादि परिगणनया अनव्ययत्वाच्च वक्ष्यमाणस्येति पत्युत्तरपदाण्ण्य इति वक्ष्यम

ेष्व। अचां मध्ये आदिरजेचेत्यचोऽत्र णिगाति सूत्राद् वचनत्वनुवर्त्तते इत्याशयेनाचष्टे अच इति वृद्धिः स्यादिति मृजेर्वृद्धिरित्यतोऽनुवर्त्तनं इति भावः।
वाहीकः इत्याद्यर्थमपीदं सूत्रमवश्यमारब्धव्यं त्रैवोपन्यस्तं अचामादेरिति निर्दिष्टस्यानिकत्वादिकरिभाषायत्नोपतिष्ठते इत्याशयेनोदाहरति आश्वपतमित्यादि
आदिकमेवेति गणत्वं द्वन्द्वत्वं वास्थितं यदि तु इत्यतो यत्कारणान्नाचानुवर्त्यादेरशक्तिगणानां तत्त्वं त्रिभिस्यायतनेनवानिदुष्टचाप भेपुंगः अश्वपतिगणपा
तिकुलपतिगृहपतिपशुपतिक्षेत्रपतीनामश्वपत्यादिद्वित्यदित्या पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देनबहुव्रीहिं कृत्वा पत्यान्तं द्वंद्वः कार्यो नतु द्वंद्वोत्तरं बहु
त्याह पत्युत्तरपदाचेति पत्यन्तादित्युच्यमाने बहुच्पूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतं देवदत्तेति नन्वदितेर्देवतायार्थ्यप्रसङ्गावकाशः इत्यत आनिन्

वृद्धिरित्यचामादेः। ७।२।११७। ञितिणितिचतद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्। किति च। ७।२।११८। कितितद्धितेचतथा आश्वपतेरपत्या
दि आश्वपतं गाणपतम् गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव। दित्यदित्यादित्यः पत्युत्तरपदाण्ण्यः। ४।१।८५। दित्यादिभ्यः पत्यु
त्तरपदाच प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः दैत्यः अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः प्राजापत्यः। यमाच्चेति काशिकायां यास्यः।
पृथिव्या ञाञौ। पार्थिवा। पार्थिवी दैवाद्यञञौ। दैव्यम्। दैवम् बहिषष्टिलोपो यञ्च। बाह्यः। ईकक्च। बाहीकः। स्थाम्नोऽकारः। पृषोदरादि
त्वान्नस्य तः। अश्वत्थामः भवार्थे तु लुग्वाच्यः अश्वत्थामा लोमोऽपत्येषु बहुष्वकारः बाह्वादीञोऽपवादः उडुलोमाः उडुलोमान् बहुषु किम् औडुलोमिः॥

गिर्द वृद्धौ परत्वादैसानकाशत्वादाचदितेरपत्यमित्यत्रोभयप्रसंगे परत्वाद्वकस्यानैवेत्यणादयोऽर्थविशेषलक्षणादणापवादात्पूर्वे
निषेधापत्तरणात् अर्थविशेषेष्विति किं औष्टपत्तं। उष्टूपतिर्नामपत्नं तस्येदं। पत्नीं अश्वपरिषदश्चेण्यत्। इह पूर्वविप्रतिषेधेन नस्येदमित्यर्थे ण्यो न भवति।
स्यसामान्यापेक्षत्वात् कथं तर्हि दैतेय इति। अत्राहुः कृदिकारादिति ङीषन्तात् स्त्रीभ्यो ढक्। ण्यस्तु न भवति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् नन्वनादि
र्वस्यां तद्भावेन स्यादेव ण्य इति चेन्न दितिशब्दात् ङीषि कृते पस्येतिचेतिलोपेन स्वरसंग्राहाभावादिति आदित्यशब्दात् ण्य प्रत्यये पस्येति लोपे हलो
तेपाणिकोऽयं लोपः। न चाचोपस्थस्यानिवर्त्यत्वलोपेन पदान्तेनितनिषेधात् पूर्वत्रासिद्धेन स्यामिवदित्युक्तेश्च। काशिकायामिति भाष्ये तु न दृष्टमिति भावः

ात् सार्थिकेनाप्यनापयोगस्याप्रवृत्तिपारः । स्त्रियांङीप् तु न भवति विनाङीपोः नित्यत्वात् । नात्रोः फलभेदज्ञापनाय स्त्रीलिंगमुदाहरति पार्थिवो पार्थिवी प
ङ्लोप वचनमप्यपानांभमात्रेरस्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं तेन पारानीमदतिसिद्धं स्वस्माना नरति भाष्योदाहरणोत्तरं तद्धितविधिः गवचनवा । विनःस्थामनगा
नन योगासंभवात्तवचनारंभसामर्थ्यात्तदंतविधिः स्यादिति वाच्यं । जानापर्यैतत्संभवेनसामर्थ्यापक्षयात् अश्वस्यवस्यामयस्येतिबहुव्रीहिः
मा इति उडू निनदा चाणीवत्नोमान्यस्येतिविग्रहः । केवलस्यापत्येन योगासंभवात्तदंतविधिस्ततोः कारष्टिलोपः ॥ ७ ॥ गोरिति । न केवलमप
किंतु प्राग्दीव्यतीये सर्वेष्वर्थेष्विति ज्ञेयं । गव्यमिति गतिभवं गव्यं गोरिदं वतायस्य गोरिदमित्यादिरर्थः केचित्तु भाष्येसर्वत्र ग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्योऽन्यस्मिन्
यत् । तेनगवाचरतिगव्यरत्याद्यपिभवतीत्याहुः गोरूप्यमित्यादि हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः मयट् इति रूप्यमयटौ उत्सादिभ्योऽञ् अपात्स्व रपवाद

गोरजादिप्रसंगेयत् गव्यम् अजादिप्रसंगेकिम् गोभ्योहेतुभ्यः आगतं गोरूप्यम् गोमयम् उत्सादिभ्योऽञ् ४।१।८६।
औत्सः अश्विकलिभ्यां ढक् ठञ् अग्नेरपत्यादिष्वाग्नेयम् कालेयम् इत्यपत्यादि विकारान्तार्थाः साधारणाः प्रत्ययाः ॥ ९ ॥

ादीनांचापमपवादः इह वष्कयासेइतिगणसूत्रं असेअसमासे पूर्वाचार्यसंज्ञेयं न ष्कस्यापत्यादिवाष्कयः । असेकिं गोवष्कयिः । असइतिनिषेधाति
दंत विधिस्तेन धेनुशब्दसहपाठापेक्षात्तास्मद्वयापेनवामिति सिद्धंनत्वेवं धेनुकं गोधेनुकमित्यत्रान प्रवर्तेत अपितुहस्तिधेनोरितिसूत्रेधेनुशब्दग्रहणा
तिसिद्धावपिगोधेनुकं न सिद्ध्येदिति चेन्न धेनुरनञ् इकमुत्पादयतीति विशेषवचनस्य भाष्ये स्थितत्वात् इकं ठकमित्यर्थः अश्विकलिभ्यामिति अयंभाव
चतेत्यधिकारे अपद्दृगितिसूत्रे रह्सामेत्यधिकारे कलेर्दृगितिवार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीये भिदमेव पठनीयं तेनाग्नेरपत्यमग्निना दृष्टं सामअग्नि
मनंअग्रागतमाग्नेयमिति सिध्यति तथाकलेरपत्यमित्याद्यर्थेकालेयमपि सिध्यतीति एतेन परकालेयत्कालेयस्य कालेयत्वमिति सूत्रनावर्षानरेपि
नाढक्नेर्दृगितिसूत्रमपार्थकमिति मीमांसकोक्तिः परास्ता । यानि केसूत्रनोक्तिरव्यवैयाकरणामीमांसकप्रतारणार्थमिति दिक् इत्यपत्यादिविकारांतार्थेसाध

२०४

ंत्याणित्यनुवर्तनेनेदमाह प्रागर्थेष्विति। पौंस्न इति स्त्रस्यादिवृद्धिनिपातनात् संयोगांतलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारः श्रूयत एव यतस्त्वेभ्यो भ्यांपरत्वे
विहितः पौंस्न इति रूपासिद्धिः प्रसंगात् स्यादेतत् उभाभ्यामपि प्रकृतो ऽनेवा सुतस्सन्नियोगेन स्त्रीपुंसयोर्द्वंद्वे कृते निवृत्तये विधीयमानौ नैवं स्त्रैणाः पौंस्ना इत्यनुप
तिनुक्रमसंगः स्त्रैणानां सपत्न्यादीनां स्त्राकल्पशास्त्रिषु प्रसंगः स्यादिति वाच्यो ऽप्यपत्यापि गोत्र इत्युक्तेः प्रवराध्यायप्रसिद्धं द्विगोत्रं गोत्रान्तरं या पौ
ष्ट्रत्वेऽपि नैतुकस्यात् एवं च नञ्स्नञौ करणे स्त्रुनिति वार्तिकेन नञ्स्नञ्ग्रहणं विना नञ्नंतत्वादेव ङीप्सिद्ध्यनौचित्यपरमप्यनुकूलमिति चेदत्राहुः। नुकिनस्वि
लोपः स्यात् तन्न वैरनुगानर्थक्यस्तिलोपप्रवृत्तेनत्तुकः सार्थकत्वात्। यद्यपि स्त्री शब्दे तस्य सार्थक्यम् नास्ति यस्येति चेत्यनेनापीकारलोपसंभवात् तथापि पुंशब्दे तु नास्त्यतो
ल्पत्रे क्लोपात्परत्वाद्वृद्धिः स्यात् तु किंतु टिलोपः प्रवर्तेतेति स्त्रीशब्दे पि नुकः सार्थकमस्तु न स्यात् तत्र स्त्रुतात्वित्ति तिव्याख्यानात् समेव स्वीकर्तव्यमिति चेत्र तु स्त्रीपुंस्यो
पुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्। ४।१।८७। धान्यानां भवने इत्यतः प्राग्यर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात् नञ्स्नञौ स्तः। स्त्रैणः। पौंस्नः। स्त्रीपुंसवत्
पकात् स्त्रीवत्पुंवत्। द्विगोर्लुगनपत्ये ४।१।८८ द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितो ऽजादिरनपत्यार्थकः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात्। पंचसु कपालेषु संस्कृ
ताः पंचकपालः द्विगोर्निमित्तस्येति किम्। पंचकपालस्येदं खंडम् पांचकपालम् अजादिः किम्। पंचगर्गरूप्यम्। अनपत्ये किम्। द्वयोर्मित्रयो
पत्यं द्वैमित्रिः। गोत्रेऽलुगचि ४।१।८९ अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात्॥ स्त्रुञ्जैश्च लुक्यागमेऽन्यकारे चिंत्यः सिनत्युपचयः
तिलोपेकृते पि स्त्रस्य निवृत्ता हि लोपेन भविष्यति एवं च पित्तुगरणनिति स्त्रैगौण ङीप्सिद्धौ नञ्स्नञौ रूपसंस्थाने भासिनि तिमहदेवला पत्र भिन्नाड्डुःनामर्थ्यं श्रीर्बो
नञ्स्नञौ चनार्थे नप्रवर्तेते इति सामान्यापेक्षज्ञापकमिति भावः अतएवोदाहरति स्त्रैणं दिति अयनताप्रादित्वात्सकारोऽनन्यः स्त्रैणपांनन्तेऽप्यनवेशार्थं इति तस्य
स्त्रीनसौत्रा पुंस्त्वं पुंसेति सिद्धं हि गौर्लुगनपत्ये। द्विगोरिति षष्ठी तदर्थश्च हेतुर्न तत्त्वभाविनोऽप्युपपद्यते तस्य भवत्साधारणत्वात् तेनाह द्विगोर्निमित्तमिति अ
ते एतच्चोत्तरसूत्रात् चोत्यपकर्षो जस्य नेयाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वा। प्राग्दीव्यतीयः किं पंचभ्यः कपालेभ्यो हितं पंचकपालीयः गोत्रे।
॥ गोत्रे कि। गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवात्तुग्यथा स्यात् नेह कुवलस्येदं कौवलं संबदरस्येदं बादरं। कुवलीबदरीशब्दो द्विगोरादि ङीषंतो। ताभ्यां फलरूपे विकारेऽण्यनुरा

२०७

न्दीव्यतीयेविवक्षिते॥तेनात्रलुक् भवतीतिइहत्वन्वयोनेतिभावः विवक्षितत्वात् अचीति विषयसप्तमीपरसप्तमीनेतु ग्रहत्वात्स्वस्मादेवप्रत्येवस्यादिति।
गार्ग्यायणमिति आपत्यग्रहणं किं स्वार्थाणंप्रत्ययोपेतिलुक्स्यात् आदित्येयेभ्योऽपत्येनाप्यतिरिच्यते इति गार्ग्यशब्दस्य वृद्धत्वेन स्वार्थे कार्ये पुंवत्कर्मधारय
गार्ग्यमाह। आपत्यस्यवेति द्वेयोपेकत्र इत्यतोऽपत्यमनुवर्त्तते सूर्यतिष्येत्यतोयस्येतिहलस्तद्धितेस्यत्यतोहलइतिचतदाह हलः परस्येत्यादि। आभीयते
ऽस्मिन्निदं आरंभसामर्थ्यादेतस्योपधायाइतिनानुवर्त्ततमितिव्याचष्टेयकारस्येति। आपत्यस्येतिकिं। सांकाश्यकः। कांपिल्यकः सांकाशादिभ्योण्यस्तलोप
इतिवुञ् तद्धितेइतिकिं। गार्ग्यौ गार्ग्ययोः अनातीतिकिं। गार्ग्यायणाः। गर्गीयमितितानसेद्धितमितिचः। पूर्वनिलुक्यप्राग्दीव्यतीयइतिवर्त्ततेऽप्राग्दीव्यन्त्या

यूनां छात्राः॥ इह हाचः आपत्यस्यचतद्धितेनाति ६।४।१५१ हलः परस्यापत्ययकारस्यलोपःस्यात्तद्धितेऽनाकारे। गार्गीयाः प्राग्दीव्यतीये
गर्गेभ्योहितं गर्गीयम्। अचिकिंगर्गेभ्य आगतं। गर्गरूप्यम्। पूर्वनिलुक् ४।१।८९ प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षितेयुवप्रत्ययस्यलुक् स्यात्।
ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः तस्य मारणःफिञन्तनोयून्यण। ग्लौचुकायनः तस्यछात्रोपि। ग्लौचुकायनः। अयं योगस्तु फिञ्ग्रहणाभावाच्छात्रेन।
इत्यस्य ४।१।५९ एभ्योयुवप्रत्ययस्यलुक् पीलायावेत्यस्य तस्यादण्यण ग्राम्यवरइतिफिञन्तस्यलुक्॥ ११ पिलायाश्च प्रत्ययइतिलभ्यतेनदाह मार्गितव्यं
प्रत्ययइतिप्रत्ययस्यलुगिति संज्ञाकरणाद्यस्यैव प्रत्ययः सपूर्वीस्यनेनविशिष्यतेनयावपूर्वनिपः प्रत्ययस्तस्यलुगित्यर्थस्तदाह। युवप्रत्ययस्येति। तस्या
मस्यात्फिञन्तमितिनवक्ष्यमाणः। अजादौ किं। ग्लौचुकायनरूप्यं प्राग्दीव्यतीयेकिं। ग्लौचुकायनीयं तस्यहितमितिछः। इहहिगोत्रेलुगनपत्येत्यिष्पूर्वनिगोत्रेनेत्येवत
याचलुगग्रहणंशूरसमकर्त्तुमितिमनोरमायांस्थितं। तत्रफकफिञोरितिसूत्रेपूर्वीतस्यसंदंशकृतिराघयणीयेतिशक्रोपेलापदानुरोधेनसोढव्यइतिभावः।पे
लपदानिवार्यैत्यतोपिलुगितिवर्त्ततेतदाह युवप्रत्ययस्यलुगिति। पीलायावेत्यादि। अपत्यैयणोविहितेगोत्रापत्येपौत्रएकोगोत्रइतिवक्ष्यमाणत्वात्।त।
तराप्यत्रपत्येपितिधीयमानःफिञ्युवापत्येपर्यवस्यति। तस्यचफिञोनेनलुगित्यर्थः एवंचपीलायाअपत्येगोत्रापत्येयुवापत्येचावैरूप्येणपैलशब्दःप्रयुज्य

पितापुत्रश्चेति। पैलादिभ्यश्चेत्यलुक्। नाः शालंकिस्तत्पिता। पौत्रश्चेत्यादिप्रभृतयः पैलादिभ्यश्चेत्यनेन प्रागाभिनिलुकि सिद्धे प्राग्दीव्यतोर्थे पाठ इति चेत्। तद्राजाचाणः। परस्य
पुत्रसंग्रहणार्थं पत्यस्य यत्र कृत्स्नं प्राग्दीव्यतीयमस्य लुगिति अर्थः। न चैवं प्राग्गोत्रेणेति। इह मा वा प्रहणं यौत्रविशेषणं तु प्राग्दीव्यतो मन्त्ररविदकल्पार्थमित्यन्वयस्य नेयम्। इति। पितेन
पापत्यं यौनापत्यं च पुत्रार्थादि। पुत्रापत्यं तु पराप्तं तद्विभक्त। न यौनत्विति। तत्पुत्रः पौत्रप्रभृतिगोत्रे विकल्पार्थमेव मिश्रं मिदं राजसीत्यादि इद्गोत्रे
निवि। एवं च लिङ्गिनात्यनुसारे। निमेषिपौष्करसादि। वैकर्णौ न्यादितौल्वलादिः। कात्यायनस्येति। कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः। गार्ग्यादिभ्यो यञ्। तनो युनि फक्। पौत्रिणे फक्। निकृत

तः पितापुत्रश्च॥ तद्राजाचाणः। तद्राजस्य बहुषु लोपोणस्तद्वता युवप्रत्ययस्य लुक्। बहुवचनगर्गेभ्यः गार्ग्यायणाः। राज्ञः शब्दादयो बहुचकृते निषिद्धो लुकश्चाङ्गः पिता
पुत्रश्च। एनं मापाम्। २।४।६० गोत्रे परस्तत्तद्वता युवप्रत्ययस्य लुकस्यात् नचैवं गोत्रं प्राचां भवति। पन्नागारस्यापत्यं पन्नागारिः। तस्य युवापत्यं पान्नागा
रिपितापुत्रश्च। प्राचां किं। दाक्षिः। पिता दाक्षायणः पुत्रः। तौल्वलिभ्यश्च। २।४।६१ तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुकस्यात्। पूर्वेणाप्राप्ते। तौल्वलिः
पिता पुत्रश्च। तौल्वलिः पिता तौल्वलायनः पुत्रः फक्। फिञोरन्यतरस्याम्। ४।१।९१ यूनीत्येव। युनि लुगिति निर्दिष्टे लुकि प्राग्दीव्यतोर्थे सूत्रमन्त्यस्य
यस्कादिभ्यः। कानीपादयः काण्यायनीया। यस्कस्यापत्यं यास्कः। शिवादित्वादण्। तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः। अणो द्व्यचः इति फिञ्। तस्य छात्राः पास्कीयाः। यास्का
यनीयाः। तस्यापत्यम्। ४।१।९२ पष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्ये र्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः। उपगोरपत्यमौपगवः। आदिवृद्धिरन्त्योपधाद्व-
वाधने। तस्येदमित्यपत्ये पिवाधनार्थं कृतं भवेत्॥ एषा तीयादि। अपत्यस्य वेति ष्टलोपः। तस्यापत्ये। तस्येति न स्वरूपग्रहणं किंतु षष्ठ्यन्तमात्रोपल
क्ष्यार्थेनाहष्ठ्यन्तादिति। पंचम्यर्थे ष्याङ्सतभ्यः अनुकरणान्यं च प्राः सौत्रो लुप्या उक्तादिति। प्रत्ययार्थ उक्ता वक्ष्यमाणाश्चेति। इतरे द्वयः। ननूपगुशब्दा
गुणत्वात्परत्वाद्वोनिति गुणाभावे। गुणस्तु पिच्यादौ माचकोः। कृतेच गुणेऽवादेशे चान्त उपधा याकृति स्यादान्यमत आह आदिवृद्धिरिति। परत्वादि
न्त्योपधावृद्धौ रवकारः गौः पाचकः। आदिवृद्धेरसुगुणसौत्रतः ताद्दृशागतवृत्त्यादौ भयप्रसंगे परत्वादादिवृद्धिरेवमवतिष्ठत्वानुरोधेनात्र सर्वत्र नित्याप
वाद्यपणात्। अनुशतिकादिषु पूर्वपदस्य च पायेष्वलिंगं। अन्यथा आद्युपधा॥

पौष्करसादेः सिद्धत्वान्नैतु पाठेनार्थकः स्यात्। न च पुष्करसतोऽन्यार्थं किं पौष्करसादिक इत्येनदर्थमनुशासनिकादिषु पाठः स्याच्च सुकः मिति शिष्ये बाउपप
कारणं तु किमिति पार्श्वं॥ अनभिधानात् गतः न च गवीनादिरु भानस्य कैयटे शिशुनाल एकेनापि ऋषिपदेनापभ्रंशरूपभ्रोणोपपन्न इति संज्ञा निरासात्र क
न सत्यपि संभवे वा पुनं भवतीत्यत्र स्यात्र्यवगीयत्वात् नन्वेवमपि जायत इत्यादवुपधाह्रस्वविधिर्भावित्वात्। औपगवः इत्यत्र नादिहृद्धिमत्त्वात्तिवेलायामुपधाहृद्धेरप्राप्ते।
न ह्यपः स्यादिति चेत्स्याहुः नाप्राप्ते तदपवादस्य प्रवर्त्तते निर्णीत इति विस्तरामात्र तत्र भाष्याद्यपितस्याचाप्यवनौचित्यादिरिति। स्यादेतत् अपत्यादिवृद्धि नगागत
पधालक्षणा वृद्धिः कस्मान्न भवति। व्यासोभौवौधेयसत्त्वमिगंगाद्वेत्यणा। व्यापदिश्वंवैधापरं तत्र भवत्युत्पणा। अत्र कैयटः नत्रापि चौपरत्वात्तत्रापकर्षितिरौ
रिति। शान्तवो पेवैलक्षणमने पितरनादरेणा शिपनित्वसेद मित्यपत्येपीति। इत्यमर्थे अपत्यसमूहविकारादीनामंतर्भावादपत्येपित स्येदमित्यणा प्रवर्त्तेनद

र्गः शेषश्च वासीदृशान्त्यस्य प्रयोजनम् इयोगविभागस्तु भानोरपत्यं भानवः। कृतसंधेः किम् सैन्धिति। अकृतव्यूहपरिभाषया साधुत्यिति मौभूत्स
परिभाषयानेह व्यूहमुपगोरपत्यं चैत्रस्य प्रथमानिं अपत्यवाचकात् पञ्चम्यर्थे माभूत् वा ग्रहणाद्विकमपि दैवयज्ञीति सूत्रारस्यान्तरस्याग्रहणात्तु इगेः स
पितृपत्यमपत्यम् जातित्वान्ङीष् औपगवी। आश्वपतः दैत्यः औत्सः स्त्रैणः पौंस्नः॥ १ किमनेनतस्यापत्यमितिसूत्रे योगार्थः। अपत्यं तदनिन्यार्थं न
मित्येन कृतसंबंधयापि योगविभागः किमर्थं इत्याशयेपोत्रबोध्यः। सामर्थ्येनैवापनार्थमिति। तस्येदमित्यस्य यद्यापकं वृद्धाच्छस्य द्यापनार्थं पृथक्सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थ
स्येदमित्यणस्य परवारस्य वृद्धाच्छस्य च शैषिकत्वादपत्यार्थेप्रसक्तिरेव नास्ति अपत्यादिचतुरर्थ्यपर्यन्तेभ्योन्योर्थः स शेष इत्यभ्युपगमादत आह॥ कृं॥ उत्सर्गः शेष
विति। असौच्चापत्यार्थे। अयंभावः। असति योगविभागे अदेनवाश्वादिप्रकृतिसंबद्धे वापत्यार्थे सोपयोगादुपग्वादिप्रकृतिसंबद्धोऽपत्यार्थे शेष एव स्यात्तथा
विना भावादिश्रेोवृद्धाच्छः प्रसज्येत योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबंधस्याप्यपत्यार्थे सोपयोगाच्छेषत्वाभावेन तस्य प्राप्तिरेव नास्तीति। ननूपग्वादेरण्वृद्धे नवृद्धस्य
वाचित्वः लोयोगविभागदित्यत आह इह वृद्धानीति। प्रातिपदिकानीति शेषः। कृतसंधेः किमिति। अंतरंगत्वात् संधौ कृते पश्चादुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधिकार रूढ
स्त्वं समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति पश्नः। अकृतेति। इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेनज्ञा॥

हृदयस्य। चोक्तत्वाद्वितीयेऽस्मिन् साधुत्वमिति भावः। मूर्द्धिति। अनन्तरापत्यभावाभावात् अपत्यादि सूत्र ...
धिकारस्य अन्यमात्रस्याभावमिति भावः। यत्रापि तत्र मासमये अपरिनिष्ठितत्वमित्यनिष्टे प्रयोगे केनचिदपि कुत्राप्युपलब्धपरिनिष्ठितत्वं न तु पुंसि चेत्
ऽनन्तरापत्यः स इत्यादिनिषेधा इति भाव इत्याशयः दृष्टान्ततया अपगता यदि ईश्वरानिना इत्यादि स्यात् अस्तु मानवीनां तिनिरूढा इत्येव लिङ्गं। यद्यपि तु मा भूदिति ग्लापानिर्ष्ट इति न तु तत्र परत्वा
ऽकारसंधिग्रहणेन परिनिष्ठिता तद्वितीयात्मनि इत्यभ्युपगम्यते तर्हि व्यर्थमेव समर्थग्रहणमित्याहुः प्रथमान्निर्दिष्टमिति तस्यापत्यमित्यत्र निर्दिष्टप्रदत्वम
त्रिकमेव प्रकृतिसमर्थं केन तदपत्यं तथा च प्रकृत्याकांक्षायामनेन यूनोऽन्यतरु निर्दिष्टेन प्रथमा इत्येतेति प्रश्नः अपत्यवाचकादिति तस्यापत्यमित्यादिना
ऽप्यत्र यापत्यपौत्राद्यपत्यादिशब्दादभ्युपगम्यते तत्त्वात्राप्यपत्यवाचकादेव तत्रादिशब्दात्प्रत्ययो भवेदिति संज्ञा स्यात् न तु हरणार्थं प्रथमाद्युहरणमपत्यकमिति
तदुपगोरपत्यमिति विग्रहवाक्यपत्यवाच्चकस्याप्राधान्यप्यपत्यमुपगोरिति वाक्ये प्राधान्यात्सादेवापत्यवाचकात्प्रत्ययः स्यादिति चेन्नैवं। तद्ग्रहणापेक्षं प्राधान्यं।

॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्। ४। १। १६२। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥ ९ ॥ ६ ॥

ऽदत्वात्पौत्रं तु तत्र विग्रहेऽपेक्षमन्विष्य तं अन्यथा प्रथमादित्येतत्विरर्थकं स्यादिति पक्षार्थं माभूदिति अपसमर्थः। यथा रुंद्रो देवता अस्य हविषदिति रुद्रः। हविरिति
ऽपत्यं पौ भवति तथा उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्य औपगवो देवदत्तः देवदत्तोऽपत्यमस्यौपगोः देवदत्त रूपगुरिति माभूदिति एतच्च कैयटेस्पष्टं तन्नपत्वात् तात्
ऽत्र्यूनिर्त्यंत्वात् तेन नचन द्वितस्यैकल्पिकत्वात्सर्वेसोऽपि भविष्यतीति वाच्यं यत्रोत्सर्गापवादयोर्महाविभाषया विकल्पे तेन तत्रापवादेन विनिर्मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते
ऽभिन्निर्त्यत्र चाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्याशंक्याह अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेरिति। वाचितत्वादिति। गोत्रे च चरणैः सहेत्यनेनेति शेषः। प्राचा तत्स्थितत्वान्तरितिनुकं
ऽवभिन्नादित्राणां भिन्ननेनेत्युक्तं तदुभयमपि गोत्रापत्यस्त्रियामिति सूत्रस्य भाष्यानुरोधेन गोत्रं च चरणैरित्यत्र कृत्रिमगोत्रमेव गृह्यते तेन त्वपत्यमात्रमिम
ऽहेतमिति वाच्यमित्याहुः। सूत्रस्यापत्यसंज्ञा गौतमस्य सेवोपगुरापत्यं तदपत्यं तदिति सामवायित्वादि। यौनेस्तदिति। उन्नतमसत्ववंशादि प्रवाहो निर्णयेऽ उत्तरः। तस्य चापत्येन यो
ऽयोभीष्मवरनिवरा॥ ॥ अपत्यं पौत्र। नन्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्यत आह अपत्यत्वेन विवक्षितमिति। विवक्षितमिति किं। वस्तुत

गोत्र॰

नत्वेन विवक्षायां संज्ञा मा भूत् अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यादित्येवमर्थमेतत् तेन श्रीपगवदत्पाराद्वृष्यणार्थस गोत्रसंज्ञा सिध्यति । नद्युक्ताः पौत्रमा
नायच्छेदकं किलापत्यत्वमेवा न्यथा गोत्राधिकारस्था पत्याधर्मस्यैव गोत्रसंज्ञा स्यादिति । नन्वपत्याधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमिति नम्पूना
वीकप्रयोजनसिद्धेः किमनेनात्रापत्यग्रहणेनेति चेदत्राहुः । तेनञ्जातादत्यन्तं तच्छन्देन जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् नरस्यादिना विहितापेक्षयादपत्यमात्रपूयुने ।
आकनप्रत्ययाः गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विधिच्छन्नादिनिवृत्त्यते तथा चापत्याधिकारपठनसामर्थ्यस्योपरन्नापादपत्यस्य संबंधप्रशङ्कानिराकरणाय पुनरपत्य
ग्रहणमिति । पौत्रप्रभृतीति किं । अनन्तरापत्ये मा भूत् । कौञ्जिः । गार्गिः । न चैवमप्यगिरसः पौत्रेगर्गस्यानन्तरे अति प्रसंगः इति वाच्यं पत्यपौत्रादिसंप्रत्येन गो
स्त्रीकारात् एवं च गार्ग्यायण गार्गिभूमनं तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गार्ग्यप्रतिगोत्रत्वं निष्प्रत्यूहमितिस्यादेव गार्गी पत्रिमिति दिक् ॥ ३॥ जीवति तु वंश्ये । पितृपितामह
प्रभृतयो वंश्यास्तत्र भवो वंश्यः । दिगादिभ्यो यत् । पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तेन पञ्च्याविपरिणाम्यते प्यास्त्यानाान्तिनायग्न्यत्वियामिति निर्लिङ्गा यदाह । पौत्रादेरिति । तुश

जीवति तु वंश्ये युवा ।४।१।१६३। वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यान्न तु गोत्रसंज्ञम् भ्रातरि च ज्यायसि ।४।१।
१६४। ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात् ॥ ४ जीवति तु क्रमः । युवेत्यस्मात्परो योऽयः स च दृष्टफलकार्यार्थ इति व्याचष्टे युवसंज्ञमेवेति नेन
गोत्राधिकारबहिर्भूतयोरपि गोत्रयुवसंज्ञयोर्न समावेश इति भावः । नन्वस्तु संज्ञाद्वयसमावेशः को दोष इति चेन्नैवं शालङ्काः पैलीया इत्यत्र सिद्धिप्रसंगा
त् । शालङ्कोरपत्यं शालङ्किः पैलादिषु पाठादिञ् शालङ्कादेशो शालङ्केरपत्यं शालङ्केर्युवापत्यं युवत्वेनागोत्रपत्यं इति फक्कतस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् ततः शालङ्केर्यु
वेत्यर्थे विवक्षायामित्र छात्त्यणि शालङ्काः इति भवति । तथा पीलाया अपत्यं गोत्रापत्यं वा पीलाया वेत्यणि पैलः तस्यापत्यं युवा अणो द्व्यच इति फिञ् तस्य पैलादि
लुक् । ततः पैलस्य यूनः छात्राः पैलीया इति भवति न तु गोत्रयूनोः समावेशे तु गोत्रे लुगचीति फक्फिञोरलुक् प्रसज्येत न च परत्वाद्यूनि लुग्भविष्यतीति सिद्धमिष्ट
मिति तोऽपि परत्वात्फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्पापत्तेः । न च सिद्धान्तेऽपि विकल्पः शङ्क्यः फक्फिञोरन्यतरस्यामिति यूनि लुक्सत्त्वापवादेन तु पैलादिभ्यश्चेत्यस्यान्नतरस्य
न्त्यत्यपि यूनि लुगपवादोऽपि फक्फिञोरिति विकल्पः परत्वात्पैलादिभ्यश्चेति लुक्त्वमापवादेन निवर्तकुत्रकान्त्यापि परादन्तरङ्ग स्यापत्यपैलादिभ्यश्चेति नित्यस्त

पुपगमात् अपत्यं पौत्रप्रभृतीत्यनुवर्त्य पौत्रप्रभृतेरितिनिपष्ठ्या विपरिणम्य व्याख्यानात्फलितमाह। चतुर्थादीति। अत्रायमर्थः। गर्गादिभ्यश्चेत
पत्ये अनुजीवपुत्रसंसत्करति॥ ॥ वान्यस्मिन् स्थविरतरं जीवति पदं तिङ् तं ननु समन्वयं तमिति व्याचष्टे जीवदेवेति पौत्रो जीवति स युवसंज्ञकः पुनः
रतरे जीवत्यपि गार्ग्य एव भवतीति न तु गार्ग्यायण इति भावः। एकमिति। वृद्धत्वमित्यर्थः। द्वितीयमिति। अनुवर्तमानसमन्वयं गमित्यर्थः। पदकस

वान्यस्मिन् सपिंडे स्थविरतरे जीवति। ४।१।१६५। भ्रातुरन्यस्मिन् सपिंडे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युव-
संज्ञम्वास्यात् एकंजीवतिग्रहणमपत्यस्यविशेषणंद्वितीयंसपिंडस्यतरपानिर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः स्थानेनवयसाचो-
त्कर्षे पितृव्ये मातामहे भ्रातरि वा जीवति गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः। गार्ग्यो वास्थविरेति किम् स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव।
जीवति किम् मृते मृतो वा गार्ग्य एव। वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम्। गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम्। गोत्रस्य युवसंज्ञा पू-
जायां गम्यमानायाम्। तत्रभवान् गार्ग्यायणः पूजेति किम् गार्ग्यः। यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् गार्ग्यो जाल्मः॥
॥कुत्सेति किम् गार्ग्यायणः॥ ॥ ॥

रे च विद्यमानोतिस्थानेन वयसा चेति। मातामहे भ्रातरि वेति। सन्निहितत्वात् भ्रातरीत्यस्य मातामह भ्रातरीत्यर्थः इत्येके पितृव्यपुत्रे इत्यन्ये। वस्तुतस्तु पितृ
महभ्रातरि चेति पाठः। जीवति किमिति। जीवति इत्यस्य किमर्थमिति प्रश्नः। अतएव मृते मृतो वेत्युत्तरं संगच्छते। अन्यस्मिन् किं। भ्रातरि जीव
तो विकल्पो माभूत् पूर्वसूत्रेणतु भ्रातरि जीवति मृतस्य कनीयसो युवसंज्ञार्थमिति सावकाशं वृद्धस्य चेति। वार्त्तिकमिदं। तथा यूनश्चेत्यग्रिममपि॥

त्रि गोत्र इति जात्यपेक्षया एकवचनं एकशब्दः संख्यावाची गोत्रे ऽभिधित्सिते अपत्यत्वे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादित्युक्तेः। गोत्रापत्ये प्रथम
ःप्रत्ययं लभते नान्यः। पौत्रेऽनन्तरापत्यमत्यपौत्रादिपि प्रत्ययः स्यान्नहि गोत्रापत्ये एकप्रत्ययप्रत्ययोन्नतः स्यात् इत्यर्थे चापत्यप्रत्ययानामनिवृत्ति नाना
र्कार्थौष्वनेन संगृहीतं तस्मात् गार्ग्येनस्यात् नैते गोत्रे एक एवेति अपत्यप्रत्यय इति। एतत्त्वात् पि कारालब्धं। अन्ये तु एकशब्दः प्रथमपर्यायः। प्रथम एवापत्य
प्रत्ययस्तथा च प्रथमाप्रकृति गोत्रे अपत्यप्रत्ययं लभत इति। सूत्रार्थस्त्वात्र दत्तेनाक्षिप्तं। अस्यापत्ये एकमानयत्युक्ते प्रथममानयति प्रत्ययस्या
गीतेः। एतत्तु प्रथमादित्यधिकारात् तेन प्रथमादेव प्रातिपदिकादपत्यप्रत्यय इति व्याख्यायैकग्रहणमिह व्यर्थं शक्यमित्याहुः। औपगव इति

एको गोत्रे। ४। १। ९३। गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात्। उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः। गार्ग्यः। नाडायनः। गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां
परापद्यास्वधूनसंख्येभ्यो निश्चोत्पत्तिः प्रसज्यते अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति चः। मतभेदेन तद्वान्ये सूत्रमेतत्त्रयो नरम् पि
रं वापत्यमिति पक्षे हि। उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात् चतुर्थे तु जीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् इत्यफगिञोः परं
रापा सूत्रात्क्षतनमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः। पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणादृष्टे सिद्धेऽपि अण
विदिञ्ञपि स्यात् चतुर्थे फगिति ततः फगिञोः परंपरायां शततमे गोत्रे एकोनशतं इति प्रत्ययाः स्युः अतो नियमार्थमिदं सूत्रमेव

प्रत्यय एवमत्ययं लभते न तौपगवशब्द इति गोत्रापत्ये प्यनन्तरापत्य इवाऽणेव भवति न तु इञ्। गार्ग्य इति। गोत्रापत्ये गर्गादि (मुनिनरम्भ चेष्टुत्युम॥
तिविशिष्य विधानादनन्तरापत्ये इवात्रयत इञ् भवति किं तु यञेव। स च गार्ग्यस्यापत्येऽपि भवति नतु यञन्तात्फक् एको गोत्र इति नियमात्। ना
इति नडादिभ्यः फगिति गोत्रापत्ये विधानादत्राप्यनन्तर इञ् न भवति किं तु फगेव। स च नाडायनस्यापत्येऽपि भवति। न तु फगन्तादिञ्। उक्तनियमा
त्कस्मिन् गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशंक्य सूत्रारंभफलमनन्तरभेदेन व्यवस्थापयति गोत्रे स्वैकोनेति। स्वं गोत्रं तदपेक्षया
संख्यानां। तृतीयादयः परंपरा चतुर्थस्य पाणिं पञ्चमे तु चतुर्णामित्यादि परंपरानन्तरमन्तरस्यार्थः। तथा हि। उपगोस्तृतीयपक्षे गिञोः परंपरा चतुर्थे तु फिञ्

ताघ्रजिति। न चैवमपि गोः परंपरायां निर्विशेषतापामपीपदामहनत्वात् अण्प्रत्ययपरंपरासत्तानु तथा गार्ग्यस्येत्यादौ पजादिपरंपरेतिवाच्यं। सत्यमपि तस्यामनिष्टा।
ति। तर्हि संप्रकृतं नामकिनाद्यायनइत्यादावनिष्टप्रसंगादिति दिक्। उत्तमिति। अपत्यं पितुरेवेति पक्षे। चतुर्थी पत्यरूपेषु निर्विवक्षितेन गोत्रापूनीति नियमः स्ते
ति च गोत्रमनन्यपानां देवयुवप्रत्ययइति ... नियमाभावे त्वाचार्यप्रत्ययपरंपराप्रसक्त्यते। यत्रेति तु चतुर्थी मि
तः प्राचामपीति द्वितीयपक्षे तु गर्गो वात्स्यः पौत्र इति मूलप्रकृत्यनंतरापत्यमिति प्रसज्यते पंचमे तु मूलप्रकृत्यनंतरयुवत्वम्। तथा च वात्स्य इति यु
यमपि त्रिः। पंचमे तु त्रिभ्यः। उपगोः ... मूलप्रकृतेरेकस्यादेवानिष्टोत्पत्तिः। तत्त्वनंतरापत्यवाचकात् ततो जातेयानंतरपूजिरूपानिष्टाभावादित्या
भवतं न चैत्ययमित्यर्थः॥ ॥ गोत्राद्यूनि॥ असमत्वस्मिन् ... पंचमादौ पूनि विवक्षिते गोत्रप्रत्ययांतान्युवप्रत्ययोऽत्यर्थापि ... मूलप्रकृत्यनंतरयुव
रितिपाक्षिकानिष्टापादेऽनियमार्थमित्याशयेनाह गोत्रप्रत्ययांतादेवेति॥ ननु मूलप्रकृत्यनंतरयुवमपत्यर्थः। मैनोरमायां तु नतुयुवप्रत्ययांतादिति प्रथम॥

त्राद्यूनस्त्रियाम्॥४।१।९४॥ यूनापत्ये गोत्रप्रत्ययांतादेव प्रत्ययः स्यात्स्त्रियां तु न युवसंज्ञा गार्ग्यस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः। स्त्रियां गोत्रत्वादे
पिस्थिते। अत्र वदंति। पंचमादौ पूनि विवक्षिते तस्य पूनस्तृतीयप्रत्ययनपत्यनारम्भात् विध्यर्थमेवेदं स्याच्चतुर्नियमार्थमिति युव एकएव प्रत्ययः॥
त्यन्यदो दूर्धीरः॥ तस्मादिह पितुरेवापत्यमिति पक्षो नाश्रयणीय इति। अन्ये त्वाहुः। एष पक्षो गोत्राद्यूनीत्यावर्त्यैकेनासप्रत्ययपंक्ति द्वितीयेन नियम
गोत्रादेवेति। एवं चानतः प्राचामपीति पक्षेण सह्यैकरूपता भवतीति गोत्राद्यूनेवेति विपरीतनियमस्त्विह न कृतः। व्याख्यानात्। न चैवं विकल्पस्य
स्त्रीत्यवाच्यं। गोत्रेत्यनुवर्तीति चिन्तनात् स्त्रियां नितिति। यत्रास्त्रियामित्यस्यैकवाक्यत्वेनयास्त्री भिन्ने पूनि गोत्रादेवेत्यर्थः किं यतेनेति हि स्त्री युवसंज्ञाया अनि
निषुप्रत्ययानां परंपराप्रसक्त्येत॥ नचैको गोत्र इत्यनेनेनानिस्तरः। युवसंज्ञा पागोत्रसंज्ञायाबाधात्। अथ स्त्रियांनयुवप्रत्ययइति वाक्यभेदेनार्थः। किं यतेनेतदा
नयुवत्वित्तिनीभिधीयेत किं तु वाक्यमेव स्यात्तन स्त्रीगार्ग्यस्यापत्यंस्त्रीगार्गीति स्यात्तोयुवसंज्ञानिषेधपरेभेवेदं इत्याशयेनाच्याचष्टे न युवसंज्ञेति। अन्नापम
प्रस्त्रियामितियोगोविभज्यते। यूनीति शब्दस्य रूपमनुवर्तते॥ परिभाषा चेयं। पत्र युवसंज्ञाविधानेनत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठतइति सिद्धस्य गतिरियं। जी

॥ पकालतनेषितिहापकालस्तुनं नास्ति तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेप्यपि हन्त नाति पदि कस्यचिदेव्यर्थं किंतु प्रयोजनाभावस्तीति धनपतिः। अवरं तं पन्यानि पदिक
रत्नस्तु वृंतनषिऐपणनेतुरवणोरपत्यमित्यादिविवक्षायां तद्धितोऽस्त्येवेति भावः। नपरः किं विन्यपक्ष अपत्यमेव च। अदीपतांतुरवायेनन्तुनस्व
अपत्यत्वविवक्षायां भिने वा चाद्रा दिभ्यस्च वा पुत्रो इन रतिथातो केवलस्य वाहो रपत्ययोगसंभवात्साम र्थ्यात्र रंत विधो सौ वाहुनि रिति नाप वो बाहुविभामितिध्वनपु।
हुविधितिज्ञानं निवाहुविगार्ग्योत्तमरत्नास्वत्तापनस्त्रप्रयोगद्राप्यस्त्या सुराहरणान्तवाहुशब्दः संज्ञास्योपलीतिभावः। औडुलोमिरितियद्यपिगणेवाहुकमनुपि
त्रुनमधुपेनादिशुकेवलो गोमन्शब्दः पठितस्तथापि सामर्थ्यान्तरं तमपहरणारकपुङ्वाखिवामितमरेश्मानस्वनवाखुड्शब्दः। अङ्गीवचनेवानिपस्वनस्या
त्रौमिः शरादत्वलोमानि पस्तनस्यापत्यं णारलोमिः। वहुत्वेतु स्वनपचारो कारः भागे वाजनेषु क्रुः अडुलोमाः शरलोमाः। एवं प्रतिपदविधानेषु पुराणसिद्धसंज्ञा

रुत्त ४।१।९५ अवनंतं पन्यानि पदिकंतत्व त्रतिकात्पथक्रुनादिन्नस्या द पन्यार्थं दासिः। वाहादिभ्यस्च ४।१।९६ वाहवि: औडुलोमिः या
तिगणोयम्। सुधातुरकङ् ४।१।९७ चादिज्। सुधातुरपत्यं सौधातकिः॥ व्यासवरुडनिषाद चांडालविम्वानांचेति वक्तव्यम्। अस्थाभाप
ाभ्यां पूर्वौ तुनाभ्यामेन ७।३।३ पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्यनवृद्धिः किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौस्तः। वैयासकिः वारुडकिः र
परत्तुं ते यो योपस्थिति कन्याप्येन स्वरानी न नो यो वाहुलस्यापमेवाहवसूत्ययोवानलित्। उक्तंचहरिणा। थमिज्मं एत्यादिगोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ् ॥ २।८५
स्वतेवालो रूविनुनाः शास्त्रार्थसेपु कर्तव्यः शब्देषु नतदुक्तिषु॥ अनर्थकं संदिग्धार्थकमपशुकं बहुक्रमेण विशेषणं चयं व्याचष्टेनतदुक्तिषुनत्वहरणेष्वित्यर्थः। अ
ान्यशुरस्यापत्यं स्वाशुरिरित्यत्र राजश्वशुराद्यदितियत्त्वा। विमीतेमानानस्याः सुसामानस्सादृहमानपित्र्यां स्वसेति यतनं। नन्वेवं वाहस्वः स्वाशुरिरिति पुत्रे
ध्यतरतिचेन्नैवं। अशितोनो विधौ शब्दतिरोधानुपादानाद्प्रतिस्थितेहृत्यपितन्तृन्तो। व्यासेति। वेदान् व्यस्यतीति वेदव्यासः कर्मण्यण्। भीमो भीमसेनवृत्ति
स्पप्रहणेनयथाभ्यांभ्याम्। भ्यां किंन अयोपसनार्थ: तस्थापत्यनार्थिः। पदान्ताभ्यां किं सयाक्तिकः। एवोविघ्नय सदृशनाशनेति तिनिषेधोक्तिः। तेनेहनादृष्याम्भिमी
नध्यतयाभ्यां परस्यवृद्धिप्रसक्तिरस्ति। क्वचित्तु वृद्धिप्रसक्तिस्य तेपिनेष्यते। द्वैयसीनि मतौ भूते भावीवाद्यणीति कः। वारुडकिरिति। वरुडादयोजातिविशेषाः वक

ांतत्वात्र ग्राम्भावमित्येजन। इत्यादीनि। नैषादकिः। चांडालकिः। बैंबकिः। गोत्रे कुंजादिभ्यः। आगेको गोत्र इत्यादिसूत्रद्वयं चेत्यत्र तेन द्वौ कृत्युहरणं न कुंजशब्दमिना
ीनकारोऽत्रस्वार्थः। कौंजायनाः। च्फकारस्तु व्रातच्फञोरित्यत्र विशेषणार्थः। सेनान्तादिभ्यः फञ्। आमायनस्मात्रमोनभवति। पनेदमनपेयं कौंजायन्यस्तस्याद्वेन
दिवचनेचेनसमिता दाद्युदात्तत्वमेव। बहुत्वे तु न सलुकि अस्मस्वकारजकारयोस्तुल्यबलयोर्विरोधे सति परत्वात् ञ्नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे मा प्रेमा बाहीने द्विगु
न इत्यत्र योगविभज्य चित्स्वरस्तु वर्ण्यते द्वितस्य विनीतोदात्तत्वमिति व्याख्याना। कौंजायनादित्यत्रोदात्तत्वमेव भवति। न चैवद्विर्फगेवा त्रासुकिमनेन गुरुनिर्दे
च्फञोरस्त्रियाम् ५।३।११३ व्रातवाचिभ्यश्च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम्। कौंजायन्याः। बहुत्वेन द्राजत्वात्तु ञ्यस्थाने ग्राह्याय ञ्यः।
ग्या कौंजायनी। गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष्। अनन्तरापत्ये कौंजिः। नडादिभ्यः फक् ४।१।९९ गोत्र इत्येव नाडायनः। चारायणः। अनन्तरे नाडिः।
हरितादिभ्योऽञः ४।१।१०० एभ्योऽञन्तेभ्यो युनि फक्। हारितायनः। इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्युन्यय मतद्धि गोत्रात् परो गोत्रप्रत्ययः। विदा
न्तर्गणो हरितादिः। यञिञोश्च ४।१।१०१ गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात् फक् स्यात्। अनानीत्युक्ते रापत्यस्येति यलोपो न। गार्ग्यायणः। दाक्षायणः। शर
द्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ४।१।१०२ गोत्रे फक् अञि त्येरपवादः। अञो बिदादी शारद्वतायनो भार्गवश्चेत्। शारद्वतोऽन्यः। शौनकायनो
वात्स्यश्चेत् शौनकोऽन्यः। दार्भायणः। आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः। द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ४।१।१०३ एभ्यो गोत्रे फक् वा। द्रौणायनः। द्रौणिः।
पार्वतायनः। पार्वतिः। जैवंतायनः। जैवंतिः। अनादिरिह द्रोणः। अश्वत्थाम्नस्तु पितरेत् उपचारात्॥ ९९ शौनेति वा स्यात् यादि सन्निधात फञो रस्त्रियामिति
स्ना पस्मा नाडायनादिभ्योऽपि ञ्यः स्यादिति। कुंज। ब्रध्न। शंख। शाकटेत्यादि॥ ॥ व्रातच्फञो पूर्णान्यो ग्रामणीत्वमो नुवर्त्तनाद् इह ञ्यः स्यादिति। व्रातजावि
पोतपाक्षुद्रसूत्सा हरिष्यति। अस्त्रियां किं। कपोतपाका स्त्री। नडाजना दिति। स्यादयमं द्राजादूनिसूत्रेणोतिशेषः। ञ्युगमस्थनरानात दानस्य बहुष्वित्यनेन
ः। कौंजायनी ति। इह यति स्यात्राप्यये पोपधत्वात्। जातेरिति ङीष भावे दापि रूपे स्वरे च विशेषो वा स्यादाङ्। यञिञोश्च अपिकारमा संगेत्र ग्रहणं यञि

नाम द्वैतराहगोत्रेष्वावितिः। गोत्रेकिं। दीपाररसमुद्राद्यञ्। द्वैपमवीदिभ्यः। सुनंगमादिभ्यश्चा तुरर्थिकद्रव्यञ्। सौतंगमिः। नतपत्येफक्भावभूत्फकस्या
स्तामभ्यीत भूत्वया। स्वरव्ययन्। कारुण्ड्। पुरद्दलोपत्यनभवनिपूर्वभाविनात्। शर्व शुनस्यापत्यं नभवनिवत्क। अतोत्रभार्गवस्यवात्स्यत्वा प्रायणश्चेति
भृगिर्वित्तियज्ञमो श्चेतिचयत्वौसंभवंत्तुक्तौ भ्यः। व्यपत्यनचदुत्वाभावादविभृत्विनादिनाचमुर्लभत्तप्या पितुगपदधिकरणानचनताभावत्रिपदानां
न्सौत्रनाहास्सारेवत्तुक्। अतोन्याचष्टे भार्गववैदिनिवात्स्यवैदिनिचा। अनादिरिति। अप्सन्यास्य पिताये महाभारते प्रसिद्धस्तर पेपपाः न्यरावापं

ऋष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ४।१।१०४। एभ्यो ऽञ्गोत्रेयेत्वत्रानुपत्ये भ्यः आनन्तर्येस्तु त्रेस्यार्थे प्यञ्। विदस्य गोत्रं बैदः। अनन्तरो वैदिः। वा
दैराकृतिगणत्वादित्रि। पुत्रस्यापत्यं पौत्रः। दौहित्रः। गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५। गोत्र इत्येव। गार्ग्यः। वात्स्यः। यञञोश्च २।४।६४। गोत्रे
यञन्तमञन्तं च तद्बहुवचनं यत्र तयोर्लुक्स्यात्। तत्कृतेवहुत्वेनतुस्त्रियाम्। गर्गाः। वत्साः। विदाः। उर्वाः। तत्कृतेनेति किम्। प्रियगार्ग्याः स्त्रियां
गार्ग्यः स्त्रियः। गोत्रे किम्। द्वैप्याः। औत्साः। प्रवराध्यायप्रसिद्धमिहगोत्रम्। तेनेहनपौत्राः। दौहित्राः। मधुबभ्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ४।१।
१०६। गोत्रे यञ्। माधव्यो ब्राह्मणः। माधवोऽन्यः। बाभ्रव्यः। कौशिकः। बाभ्रवोऽन्यः। बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदम्। गर्गादि
फलन्तु लोहितादिकार्यार्थम्। बाभ्रव्यायणी। कपिबोधादाङ्गिरसे ४।१।१०७। गोत्रे यञ् स्यात् काप्यः। बौध्यः। आङ्गिरसे किम्। कापेयः। बौ

र्थः। अथान्या प्रीत्यादि। द्रोणाचार्यस्यानंतरापत्येऽश्वत्थामा द्रौणायन इति प्रपौ गौभात्र इत्यर्थः॥ ॥ अनृष्या। अनृषीति पंचम्याः सौत्रो लुक्।
मृत्यर्थः। पुत्रेइति। आनंतर्ये इत्यनेनार्थः। स्वार्थे इति। चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः। वैदिरित्यत्र अणमार्गं क्याह वाह्वादेरिति। विद
कश्यप। कुशिक। भारद्वाज। उपमन्यु। विश्वानर। परस्त्रीपरशुचेत्यादि। गर्गादिभ्यो। गर्ग। व्याघ्रपाद। पुलस्ति। बभ्रु। मंडु। वतंड। कपि। कत। सकल। क
लि। कुंडिनी। याज्ञवल्क्य। पराशर। जमदग्नीत्यादि। कथं तर्हि रामो जामदग्न्य इति अनंतरापत्येऽपि युवा। सत्यं। अनंतरेऽपि गोत्रत्वारोपाद्यञ्। यत्नो

२१६

मनोऽस्तु गितिन इञजसेति सूत्राद् हृद्युते नैवास्त्रियामिति तासु वर्तते। यस्कादिभ्यो गोत्र इति चानन्तराह गोत्रेऽपत्ये अंत मित्यादि। प्रवराध्याय प्रसिद्ध मात्रवाचिनो ने
जानभ्यत्न गोत्र इत्यनेन न गर्दने विशेषितं तद्वयवो वितिनिर्दिश्यमानस्याऽऽरोऽभावेनीनिभावः। प्रवराध्याये नि। गनन्तु स्त्री पुंसाभ्यामिति सूत्रे नौ किकस्य गोत्रस्य
मतिभाष्य मु पारायकैयटे नो क्तमितिभावः। नेनेह ने नि। एपत्यु नलो किकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्येन न तदा सारेयाति प्रसंग इति भावः। लोहितादीति। सर्वत्र लोहि
तिनाष्फः। यैलोके पि स्त्रीत्वेऽपि न सामर्थ्येन ङीपि न्यायोऽपवादकाभ्यायणीति। गर्गादिगणगणवबभ्रुः कौशिके इति पाठ्यंग बंहिहिन भुयगूढं अन्न कर्तव्यंम
र इत्यादयः कौपेयद्गति। एतस्मान्निग इति हुक्काकपे गर्गादिगणपाठो लोहितादिकार्यार्थे तेन काप्यायनी सिध्यति। वैभिधिरिति। अनृषि नादिन्वाद्वा

वतण्डाच्च ४।१।१०८ आङ्गिरसे इत्येव। वातण्ड्यः। अनाङ्गिरसे तु गर्गादिपाठाद्यञ्यौ। वातण्ड्यः। वातण्ड्यः। लुक् स्त्रियाम् ४।१।
वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् वतण्डी अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी लोहितादित्वात्ष्फः। आपि तु वातण्डी च
ाद्वक्ष्यमाणाः ष्फङ् न अश्वादिभ्यः फञ् ४।१।११०। गोत्रे आश्वायनः। पुंसि जातेन पुंसीति प्रकृतिविशेषणम्   जातस्य गोत्रे जातायनः। पुंसी।
कुम्भ जानाया अपत्यं जातेयः भर्गात्त्रैगर्ते ४।१।१११। गोत्रे फञ्। भार्गायणस्त्रैगर्तः भार्गिरन्यः॥ ११ इत्यादि॥ ॥ वतण्डाच्च पञ्चणोः मामयो
लोपेचेति नियमार्थं सूत्रं। लुक् स्त्रियां। विहितस्येति। परिशेषितस्य चेति बोध्यं। एतच्चाङ्गिरस इत्यनुवृत्त्या लभ्यते। यद्यपि वतण्डात् लुक् स्त्रियामित्येकसूत्र
मांगिरसे इत्यनुवृत्त्या च नांगिरसे यञ्गोत्र लुगभावात् स्त्रियामिष्टं सिध्यति तथापि पुंस्यांगिरसे यञ्गोत्र उभयोः प्राप्तिरनिष्टेति तदर्थं पृथक्सूत्रं कृतम्
ति। नचैवमपि व्यर्थ केवल शिवादिगणे च तत्पाठो व्यर्थ इति शंक्यं गर्गादिपाठेन यञाबाधात् विहितत्वेन त्यागस्याप्यसाफल्यात्। अङ्गिति। अ
पत्ये गोत्रे इति सूत्रे गोत्र इति भावः। अश्वादिभ्यः। गोत्र इति। इह गर्गादिभ्य आनतुन्य आत्रेय इति गोत्रमपत्यमात्रमुपः पर्यन्ते निभ्याप्युक्तं नेव। एवं गोत्रे गोत्रा
ना। नन्वत्र सिर्नाम राजर्षिस्तनो एतदेश्यो गोत्रे नेति। अथानडुत्शब्दो गर्गादिषु पठ्यते। आत्रेय शब्दो गत इति नेति चेत्। पुंसि जात इति गणसूत्रमिदं जातश।

४५८

न्यमानेफञ् इत्यर्थः। कस्मादित्याकांक्षायामर्थान्तानशब्दादिति लभ्यते। नानायादिति लिंगविशिष्टपरिभाषया यस्कादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्
कः॥ शिवादिभ्योऽण् ननु विशेषविहितानितरा रीन् बाधित्वा अपवादौ चारे भसामर्थ्यादु भिष्यति किमनेनाणग्रहणेन अत्राह। अपि वेणाशब्दो नपरोऽपत्ये
प्रभिन्नं बाधित्वा परत्वात्तेनां तल्लक्षणेति मा भूदिद्दृष्टपार सामर्थ्यापयात्राप्तप्रत्यय इत्येतस्माच्चतनण् तथा चात्राण् ग्रहणमावश्यकमित्येके। अण्
ग्रहणं स्वत्वाभ्युदन्यत्र ग्रहणस्य प्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये। शिव। ककुत्स्थ। चनंड। जरत्कारु। विपाट्। नदान्। विश्रवण। रवण। विपेश। विरूपाक्षे

शिवादिभ्योऽण् ४।१।११२। गोत्र इति निवृत्तम्। शिवस्यापत्यं शैवः। गाङ्गः। पक्षे तिकादित्वात्फिञ्। गाङ्गायनिः। शुभ्रादित्वाड्ढक्। गाङ्गेयः। अवृ
द्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ४।१।११३। अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्याड्ढकोऽपवादः। यामुनः। नार्मदः। चैन्तितः। पायाः अपत्यं
चैन्तितः। अवृद्धाभ्यः किम्। वासवदत्तेयः। नदीत्यादि किम्। वैनतेयः। तन्नामिकाभ्यः किम्। शोभनाया अपत्यं शौभनेयः॥ ऋष्यन्धकवृष्णि
कुरुभ्यश्च ४।१।११४। ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। अन्धकेभ्यः श्वाफल्कः। वृष्णिभ्यः वासुदेवः। आनिरुद्धः। गौरिरिति चा
रित्वादिञ् कुरुभ्यः नाकुलः साहदेवः इञ एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात्। अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक्। आत्रेयः। मातुरुत्संख्या। सं
भद्रपूर्वायाः ४।१।११५ संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उत् आदेशः स्यादण् प्रत्ययश्च। द्वैमातुरः। षाण्मातुरः। सांमातुरः। भाद्रमातुरः। स्त्र्या
र्थं वचनम्। प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः। स्त्रीलिंगनिर्देशोऽर्थोपलक्षणार्थस्तेन धान्यमातुर्न संख्येति किम्। सौमात्रः। शुभ्रादित्वाड्ढक्। सौमात्रेयः॥

अन्य इति निवृत्तमिति एतच्च वृत्तौ कैयटे च स्थितं यद्यपि गोत्रसंज्ञा सूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति यूनि लुगिति सूत्रस्य भाष्यकैयटाभ्यां लभ्यते तथा
न्तानन्तरमिति भावः। एवं चेतनतः प्रत्यत्यपत्यसामान्ये प्रत्ययो भवतीति स्थितं। शुभ्रादित्वात् तं किमासे जरत्कारुशब्दो वाणार्थे पठ्यते जारत्कार
के तु इत्यलोपोऽकडाद्यत्यलोपः। जारत्कारेयः कुंजादित्वात् फञ् कुंजादिभ्य इति नित्यं फञ् विपाट् शब्दो वाणार्थे पठ्यते। वैपाशः वैपाशपत्नेः सेना
नसरीतिए पप्रत्ययो नदीनामिति। त्रिचमात्रेन शान् शब्दो वाणार्थे पठ्यते णप॥

त्समावेशोऽत्रिष्यतेनेन नित्यानामसुराः तासुरापः। विश्वानरो रवनरादन्यावत्रपकत्वं नेनौ च विश्वकः शब्दस्यादेशौ नित्यस्वसोपत्यं वैश्वनराः। रावणः। ऋष्टद्भ्यो। ऋष्टे
मानुषीणामभ्यस्त्येव स चापितं पुरुकमिनाशयेनस्यात् त्वष्टम् इत्येभ्यस्त्वादिना। ह्रैमातुर इति॥ न हि तार्थेत्यादिना समासः। अत्र ह्यो यौ द्वौ रपत्यमिति। विप्रहे
मा द्वौ रपत्यमिति। द्विकसंख्येसंज्ञायामिति नियमोनासंज्ञायां समासासंभवात्। धान्यमातुर्नेति। अभिव्यक्तपदार्थाइत्यनेन जननीवाचिन एव ग्रहणे सिद्धे
प्रतिपत्त्यर्थं स्त्रीलिंगनिर्देश इति भावः। अभिव्यक्तेत्यस्या नित्यताया ज्ञापनार्थ इति तत्त्वम्॥ ॥ कन्यायाः। ननु कन्यात्वसहनयोनित्यस्या अपत्यसंभव एव न

न्यायाः कनीन च ४।१।११६। ढकोपवादोऽण्। तत्संनियोगेन कनीनादेशः। कानीनो व्यासः। कर्णश्च। अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः। विकर्ण
शुंगच्छगलाट्टत्सु भरद्वाजात्रिषु ४।१।११७ अपत्येऽण्। वैकर्णो वात्स्यः। वैकर्णिरन्यः। शौंगो भारद्वाजः। शौंगिरन्यः। छागलः। आत्रेयः॥
छागलिरन्यः। केचित्तु शुंगेत्यावन्ने पठन्ति तेषां ढक् मत्स्वाह्वरराम् शौंगेयः। पीलाया वा ४।१।११८ तद्यामिकाणं बाधित्वाद्यनुदन्ति द्व
क् प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते पैलो वा अपत्यं पैलः। पैलेयः। ढक्च मण्डूकात् ४।१।११९। चादण् पक्षे इञ् माण्डूकेयः। माण्डूकः। माण्डूकिः। स्त्री
भ्यो ढक् ४।१।१२० स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात्। वैनतेयः। बाह्वादित्वान्नेभिरित्रि। शिवादित्वात्। सामद्व्यचः ४।१।१२१। द्व्यचः स्त्री
प्रत्ययान्तादपत्ये ढक्स्यात्। नद्यामिकाणोऽपवादः। दात्तेयः। पार्थ इत्यत्र तु नस्येदमित्यण्॥ ११. स्त्रीत्वार्थं स्याद् ह अनूढाया इति अविवाहितायाः
कर्णीवात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययानां नामहर्हेयमनोऽप्यस्ति भृगुकुत्सेति स्त्रीभ्याम् अपत्यमन्यपक्षस्तु कान्नचाचनत्रादीनामेनदेवोक्तिति शंका। मूलभूता
कर्णादीन् प्रत्यपत्याभावादनौ व्याचष्टे वात्स्यश्चेत्यादि युगपदधिकरणवचनतायां तु द्वन्द्वसमासेऽपि शरदेवाक्षुनकसदृशं वो कः। पपीदन्तिनि। पूर्वसूत्राद्ध
निरिति भावः। स्त्रीभ्यो ढक्। बहुवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नाप्यर्थस्य। ढगर्थेनपाणु भादिषु विपात शब्द पाठात्। किंतु स्त्र्यधिकारे कृदयोबारे ग्रहणं।
प्रकृत्य किन्नादि दित्याबायेनाह स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति। तेन दरदीपत्यं स्त्रीदर इत्यत्र ढक् न भवति॥ स्त्र्यर्थ ग्रहणे तु स्यादेवात्र ढक् दरदेभ्यो हि जनपदस्त्रि

...नगधेनग्रिनस्वस्त्रियामनश्चेतितु किरस्थ्यन्दसस्वार्थेवा चिन्मात् ढकेतिवर्तमानेपुनरिह ढग्रहणमण् संबद्धस्य ठकोनिवृत्त्यर्थमप्यपिचानु
रेतिपरिभाषया ऋणिहन् ... ग्रहणमित्याहुः नस्येदमिति शिवादिनादपत्ये ... कथम
ः किमदाशापणः ... उदधेरपत्यमौदधः काशिकायामगौचगौरीचदुस्ताद् ... नचास्य वा ... विचक्षितत्वम
...द्वेषाङ्कादिषु पक्षान्तरमिति मिदवौ ... स्थितनात् आत्रेयरति। परन्त्वास्य ... तावापनरितिभावः शुभ्रादिभ्यश्च ... कृतिगणात्

...न्यानिजः ४।१।१२२ इकारान्ताद् द्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यादनिञन्तात्। दौलेयः। नैधेयः। शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३ ढक् स्यात्। शुभ्रस्याऽपत्य
शौभ्रेयः। विकर्णकुषितकात् काश्यपे ४।१।१२४ अपत्ये ढक्। वैकर्णेयः। कौषीतकेयः। अन्यो वैकर्णिः। कौषीतकिः। भ्रुवो वुक् च ४।१।१२५
...न् ढक्। भ्रौवेयः। प्रवाहणस्य ढे ७।३।२८ प्रवाहणस्याङ्गस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः। पूर्वपदस्य तु वा ढे परे। प्रवाहणस्याऽपत्यम्
प्रावाहणेयः। प्रवाहणेयः। तत्प्रत्ययस्य च ७।३।२९ ढगन्तस्य प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा। प्रवाहणस्याऽपत्ये
प्रावाहणेयिः। प्रवाहणेयिः। काश्यन्दितिनिमित्ताद् वृद्धिः ... विकल्पेन वा ... इति सूत्रारम्भः कल्याण्यादीनामिनङ्
४।१।१२६ एषामिनङादेशश्च स्यात् ढक्। काल्याणिनेयः। बान्धकिनेयः॥ ११ येन नार्थेद्... मृकण्डशब्दोत्र पठ्यते मार्कण्डेयः शुभ्र मृकण्ड ...

...गोधाप्रवाहणेत्यादि ... कृतिगणोयम् तेन पाण्डवेय इतिसिद्धम् ... गोधाशब्द
...भवतिक्वचिदौत्सर्गिकोणप्राप्त इतिबोध्यम् प्रवाहणस्यढे उत्तरपदस्य ... अर्थान्तरनिमित्तः पूर्वस्य तु वेति ... उत्तरपदस्याचामादि
...उत्तरपदस्य वृद्धिः फलं तु प्रवाहणेयी भार्यस्येत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः तत्प्रत्ययस्य च प्रवाहणस्येति ... प्रत्ययः ...
...वाश्चितिनिमित्तेनि ढक् प्रत्ययान्ताद् ... कल्याण्यादीनाम् ... परस्त्रीशब्दः पठ्यते परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैणेयः ...

न्द्वद्धिः विदादिगणे तु परस्त्री परशु चेति पठ्यते। पाशौ नीति शेषः। तत्र परा चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः। परस्त्रिया अपत्यं पारशवः। ब्राह्मणाच्छूद्रायां
यामुत्पन्नः। सा च जात्यन्तरयोगात्परस्त्री। न च परस्त्रा देशः स्यात्। निपक्षे चान्यार शवेष्वनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः स्यादिति वाच्यं। तस्या देशे
दर्संभ्रमोहात्तदभावात्। रुह्वगणे स्त्री भन्यपा ता नो ढकः। सिद्धनादिनङ् ग्रहणं व्यन्येषां तु अपार्थं। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। बंधकी। परस्त्रीत्या
॥ कुलटाया वा। शाकल्यादित्वात्पररूपमतत्त्ववनिपातनाद्वा। सती भिक्षुकी चेति॥ अत्र इनङ् औ। तथा चौकममरेण। अथ चांपकिनेयः॥
ल्याः सतीसुतः। कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि। तदा कौलटिनेयो स्यात् कौलटेयोपि चात्मजः इति। केचित्तु शुद्धा पाश्चपिद्दनङ्गान्तगीयं

लटाया वा। ४।१।१२७॥ इनङ् मात्रं विकल्प्यते ढक्तु नित्यः। पूर्वेणैव कौलटिनेयः कौलटेयः सती भिक्षुकात्र कुलटाया अत्युत्यभि
र्थं कुत्वान्यटतीति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे ढ्रक्। कौलटेरः। हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च। ७।३।१९। हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचा
दिरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च सुहृदोपत्यं सौहार्दः। सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः। सक्तुप्रधानाः सिंधवः सक्तुसिंधवः। तेषु भवः सा
क्तुसैन्धवः। चटकाया ऐरक्। ४।१।१२८। चटकस्येति वाच्यम्। लिंगविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि। चटकस्य चटकाया वाऽपत्यं। चा
टकैरः। स्त्रियामपत्ये तु लुग्वक्तव्यः। तयोरेवापत्यं। चटका। गोधाया ढ्रक्। ४।१।१२९। गौधेरः। शुभ्रादित्वात्सेढक्। गौधेयः। आर
गुदीचाम्। ४।१।१३०। गौधारः। ढकासिद्धेऽप्याकारोच्चारणमन्यतोविधानार्थम्॥ जडस्यापत्यं जाडारः। पण्डस्यापत्यं पाण्डारः॥ ॥

दिनेपढतीत्यर्थं ति। पक्षेढ्रगिति। ढ्रगपि पक्षेभवत्येवेति भावः। हृद्भग। पूर्वपदस्य चेति चकारेणोत्तरपदस्येत्यनुकृष्यते तदाह पूर्वोत्तरपदयोरि।
भगायेत्यत्र हृद्भगादित्वाद्नङ्गादसत्यान्तोत्तरपदवृद्धिरित्याहुः। चटकाया इति। स्त्रीलिंगनिर्देशात्पुंसि न स्यादित्याशंक्याह चटकस्येति वाच्यमिति।
कादेरगिति च सांप्रदायिकः पाठ इति न्यासकृदुक्तिर्वार्तिकविरोधादुपेक्ष्या तयोरेवेति। तत्र दार्तवंशानात्। हितलुक्ति लुकदितलुकी तिदपोलुक्तिजाति
पंचाधितान्न्जादिलक्षणश्चावितिभावः। गौधेर इति ढ्रस्य एयादेशे कृते लोपोव्योरिति यलोपः। आरगुदीचाम्। वचनादेव ढ्रुग्ढोरकां पर्याये सिद्धे ऽदीचां

रल्लोपे गौधेरः स्यान्निरुक्तप्रसंगात् अन्यतरदिति अनाकारांतात्स्यात् तु योपेनकृतश्चिदित्यर्थः पंडस्येति पंडो नपुंसकस्तस्यापत्यं तुकत्रिमादिति
शुद्राभ्यः अर्थगतं स्त्रीलिंगं शब्दे आरोप्य स्त्रीलिंगनिर्देशः गृष्ट्यादिभ्यश्च गृष्टि हृष्टि हलि बलि कुद्रि अगस्ति मित्रयु एभ्यो ढकोऽपवाद इति हस्तं।
मो न्यूँ पित्वादण् माषः अन्येभ्यस्तु इतश्चानिञ इति विवेकः गार्ष्टेय इति सत्यस्य तासेवापि गृष्टिर्न तु गौरेव अतोऽत्र न चतुष्पाद्भ्य इत्यनेन ठञ् मि
त्यः कैकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् मैत्रेयिकया श्लाघ्यते मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः गोत्रचरणाद्वुञ् प्राप्ताकारेनिशुत् तत्र हि नौ कि

द्राभ्यो वा ।४।१।१३१। अङ्ग्-हीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढ्रक् पक्षे ढक् च इति ढक् ।कारोरः।कारोयः।दासेरः।दासेयः।पितृ
ष्वसुश्छण् ।४।१।१३२। अणोऽपवादः पैतृष्वस्रीयः।ढकि लोपः ।४।१।१३३। पितृष्वसुरन्त्यलोपः स्यात्।ढकि अनणेव क्षापकात् ढ
क्।पैतृष्वसेयः।मातृष्वसुश्च ।४।१।१३४। पितृष्वसुर्युक्तं तदस्यापि स्यात्।मातृष्वस्रीयः।मातृष्वसेयः।चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ।४।१।१३५।
लोपो कद्वाः ।६।४।१४७। कद्रुभिन्नस्योवर्णान्तस्य लोपः स्यात् ढे परे।कामण्डलेयः।कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे।गृष्ट्यादि
भ्यश्च ।४।१।१३६। एभ्यो ढञ् स्यात् अणाद्यपवादः गार्ष्टेयः।मित्रयोरपत्यं अपत्यणि प्राप्ते ढञ्॥कैकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ।७।३।२।
अंयकारादेरियादेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे इतियादेशे प्राप्ते॥दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवा
शिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ।६।४।१७४। एतानि निपात्यन्ते इति युलोपः मैत्रेयः।मैत्रेयी॥ कंगोत्रं गृह्यते
अपि शब्दो गोत्रमिति प्रसिद्ध इति काशिकाएतच्च यदा मित्रयुशब्दः अभेदोपचारात् तदपत्यसंतानेवर्त्तते तदा बोध्यमन्यथा मित्रयूनामिति बहुवचनानी
होन स्यात् प्रलयादागतम् प्रालेयम् इयादेशो वृद्धिं न बाधते अचामादेरचो वृद्धिर्यादेरियादेश इति भिन्नविषयत्वात् अंगं तु भयोर्विशेषणं न तु का
रदतः आदिवृद्धेरपीदमेव सूत्रं विधायकमस्तु किमनेन विषयभेदविचारेणेत्यन्ये दाण्डिनायन निपात्यंत इति दंडिन हस्तिन आभ्यां नडादित्वात् फक् निपात
नात् टिलोपाभावः वसंतादिभ्यर्थे च ञिति परभूते अथर्वणा प्रोक्तो ग्रंथ उपचारादथर्वा तमधीते आथर्वणिकः बुष्यादित्वजिह्माशिनो ति परभूते तस्यापत्यं जैह्माशिनेयः वा

नयोरस्य त्रितकारो नादेशो निपात्यते भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहत्यम् धैवत्यं हननशब्दोः चिपथात्वेऽरित्यनेनैव हंतेस्तु नेत्सिद्धे तकारनिपातनं ज्ञापयति धातोः स्वरूप
त्यत्ययेकार्यं विज्ञानमिति तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र न तत्वं नन्वेवं प्रस्थ इभ्यामित्यादौ अत्रुद्दान्तस्य चर्यपयस्येत्यम् इवोरः स्यादम निषेधो धातोः स्वरूपग्रहणभावात
म जेर्द्दिरितिसूत्रस्य भाष्यपर्यालोचनया धातोः कार्यमुच्यमानेन तत्प्रत्यये भवतीति ज्ञापनार्थं तकारनिपातनमिति व्याख्येयं तेनन कोपि दोष इति स
स्वाणि परे यादेशो निपात्यते सारथ्यां भवं सारथ्यमुरकं इक्ष्वाकोरपत्यं ऐक्ष्वाकः जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् उत्लोपो निपातनात् इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भ
धारणो ऐक्ष्वाकः अत्राप्युल्लोपो निपातनात् ऐषयज्जगानयोर्दयोरथ्यैकश्रुत्या पाठात् बहुत्वेन त्र सात्राजनो लुक् अण शुनेति शेषः तथा च रघुः इक्ष्वा

यस्कादिभ्यो गोत्रे । २।४। ६३। एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक्स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् मित्रयवः। अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गि।
रोभ्यश्च । २।४। ६५। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्यात् तत्कृते बहुत्वे अत्रयः भृगवः कुत्साः वसिष्ठाः। गोतमाः। अङ्गिरसः। बह्वच इञः प्राच्य
भरतेषु ।२।४। ६६। बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक्स्यात् पन्नागाराः। युधिष्ठिराः। न गोपवनादिभ्यः।२।
।४। ६७। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य न लुक्स्यात् विदाद्यन्तर्गणोऽयम्। गौपवनाः शैग्रवाः तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ।२।४। ६८। एभ्यो गोत्र
प्रत्ययस्य बहुषु लुक्स्याद् द्वन्द्वे तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवादिभ्यः फिञ् तस्य लुक् तिककितवाः॥ गांदुरपेर्थ इति सुरारिस्वाद्वु ऐक्ष्वाकेरु
षु च फलमिति हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः मयड्विधायैशलोपोऽत्र निपात्यते ॥ॐ॥ यस्कादिभ्यो अपत्याधिकाराद्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्य
ह अपत्यप्रत्ययस्येति एषा त्रियार्थेत्यतोलुगित्यनुवर्तते तद्राजस्येति सूत्राद् बहुषु तेनेवास्त्रियामिति च नरादित्लुकस्यादित्यादि तत्कृते इति किम् प्रियया
किम् यास्काः शिवाद्यण्यस्कलुन्द्यादयः कणीटकवस्तिकुद्रिमित्रयुइत्यादि अत्रिगोत्रप्रत्ययस्येति अत्रिशब्दादितश्चानिञ इति ढक् एतेभ्यसलुक्यपि
म भरतगोत्रे उदाहरणिति युधिष्ठिराः इति बहुष्वेवलुकनेरयोपाधिष्ठितिः कुरूलक्षणस्यवापिनावाङ्गादिभ्यादिन विदाद्यन्तर्गणोपमिति अयं न गोत्र इति लु
गोनिभावः तिककितवादिभ्यो यद्यपि इह रूपाण्यवगरोपक्ष्येतेति कादीनि पूर्वपदानि कितवादीन्युत्तरपदानि तथापि तिकादिभ्य एतत्पूर्वपदेष्वेव लुगा

रिष्वपि च्यनत्सिकनितवादिभ्य इत्युक्तम् तिककितवा इति अन्येप्युदाहर्तव्याः औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् उपकल
आष्टकायनाः कापिष्ठलयश्च भ्रातर इत्यत्र तस्य लुक् आष्टकाः कापिष्ठलाः कर्णा जिनप्रत्ययस्य कासेसुरेत्यत्र भ्रातर इत्यत्र तस्य लुक् शश्या जिनकाश्च असुर इत्यादि ॥ ७ ॥ उ
भ्यो। अद्वन्द्वे ग्रहणं द्वन्द्वस्य नेन त्याधिक्रियत इति स्फुटीकरणाय उपकादीनां मध्ये त्वपीदं ह्रस्तिककितवादिषु पठ्यते उपकलमकाद्यत्वाद्यपवादो वा पूर्वेण
त्स्य लुक् अद्वन्द्वेत्यनेन विकल्प इति तेषां समासेषु आष्टकिकापिष्ठल पदस्योदाहरणानि ककितवादिषु स्वपाठे अथ नार्थ इति कैयटस्तेनात्र द्वन्द्वेपि विकल्प
इत्याशयेनोदाहरति आष्टककापिष्ठला इत्यादि तिककितवादिषु पठितानामनेन द्वन्द्वे एव विकल्प इत्याशयेनोदाहरति लमकाः लामकायना इति

उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वे २।४।६९। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्यात्। द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च औपकायनाश्च लामकायनाश्च।
नडादिभ्यः फक् तस्य लुक्। उपकलमकाः। औपकायनलामकायनाः आष्टककपिष्ठलाः आष्टकिकापिष्ठलयः। लमकाः लामका
यनाः आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् २।४।७०। एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुत्वे लुक् स्यात्
अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः अगस्तयः कुण्डिनाः॥

११ लमकेष्वुदाहर्तव्याः उपकाद्येय
ः आष्टकाः आष्टकायना इत्यादि आगस्त्य अगस्त्यशब्दादृष्यण् कुण्डिनशब्दात् गर्गादियञ् ननु कुण्डिनीशब्दस्य पञ्जिभ स्यादिति पुंवद्भावेन स्त्रि
इति लोपः प्राप्नोति न च संयोगादिलोपश्चेति प्रकृतिभावः शंक्यः अणीति तत्रानुवर्तनात् मैवम् अस्यादेव निपातनेनात् तस्य प्रवृत्तेः कौण्डिन्यः सिध्यति।
न्तं नोदात्तार्थः मध्योदात्तो कुण्डिनीशब्दः कुंडमस्त्यस्या इति मतर्थीयस्येनेरुदात्तत्वादादेशस्यापि कुण्डिनशब्दस्यान्तरतम्यान्मध्योदात्तत्वात् अवशिष्ट
ति भागस्येति॥ न च प्रत्ययविशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किंतु विधानेनेति वाच्यं अगस्तीपाश्चात्या इत्यनापत्तेः। लुकि हि सति गोत्रेलुग चीति लुकि
हेरुद्दलानद्वस्त्रिध्यति। प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ तु दृष्टत्वोपगमे शीपिकोणेव स्यात्॥ कौण्डिनाश्च इति बहुपथ्यापि सिध्यन्त्येवापवादस्य क

सुराद्यन्। क्रमेणाणिञोरपवादः॥ जातावेवेति॥ प्रकृतिभावस्य समुदायेन जातिरूपेऽपि तन्त्रैत्यर्थः। प्रत्ययस्तु पत्यमेव। एवं च — पंकजादिवद्योगरूढत्वमिति
र्थः। टिलोपो नेति। नस्तद्धित इति प्राप्तष्टिलोपो नेत्यर्थः। ब्राह्मो जातौ। योगविभागोऽत्र नियमार्थः। एकयोगत्वे त्वारंभसामर्थ्यादनपत्ये जातौ ब्राह्मीत्यत्र प्राप्तटिलोपस्य
ब्राह्मणादिति न सिध्येत्। अन्निति प्रकृतिभावस्य नमपूर्वोऽपत्य इति निषेधाट्टिलोपस्य दुर्वारत्वात्। किंच जातौ ब्राह्ममित्यादि न सिध्येदिति प्रकृतिभावस्य
रिति भावः। ब्राह्म इति इहापत्य इति न संबध्यते अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यात् नमपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधाट्टिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह अन

श्व सुराद्यन्। ४।१।१३७। राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्। ये चाभावकर्मणोः। ६।४।१६८। यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यात् न तु भावकर्मणोः। राजन्
स्वसुर्यः। जातिग्रहणाच्छूद्रादावपि राजन्यः। अनि। ६।४।१६७। अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न। अभावकर्मणोः किं। राज्ञः कर्मभा
वो राज्यं। संयोगादिश्च। ६।४।१६६। इन् प्रकृत्या अणि परे। चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः। न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः। ६।४।१७०। मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादप
त्येऽणि भाद्रसामः। मपूर्वः किं। सौत्वनः। अपत्ये किं। चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः। अवर्मणः किं। चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः। वा हितनाम्न
इति वाच्यम्। हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामनः हैतनामः। ब्राह्मोऽजातौ। ६।४।१७१। योगविभागोऽत्र कर्तव्यः। ब्राह्म इति निपात्यते। नपत्ये। अणि ब्रह्मणष्ट
तनी जातौ। अपत्ये जातौ अणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः। अपत्ये किम्। ब्राह्मी ओषधिः॥ औक्षमनपत्ये। ६।४।१७३। अ
णि टिलोपो निपात्यते। औक्षं पदं। अनपत्ये किम्। उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः। षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि। ६।४।१३५। षपूर्वोऽन्नस्य हन्नादेश्च भस्यानो
लोपः। णिनास्याः। भ्रौणघ्नः। धार्तराज्ञः। पूर्वेति किम्। सामनः। अणि किम्। ताक्षण्यः। श्वन्नाहुः। ४।१।१६९। सान्निपः जातावित्येव सान्निर

ति। ब्राह्ममिति। ब्राह्मो मुहूर्तो ब्राह्मः स्थालीपाक इत्यादावपुरोदाहरणं। नन्वेवमपि ब्राह्मणो न सिध्यति नमपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधादपत्ये टिलोप
टिलोपप्रवृत्तेरत आह जातावेवेति। इह मेदूकः ऽपत्ये इत्यनुवर्तनेन नेति न तदेतदाह अपत्ये जातावित्यादि। अयमत्रार्थः। अपत्ये जातौ ब्राह्मणएवेति
मनीति। केचित्तु अजातावितिच्छिन्ना जातौ न भवतीति व्याख्यानेन सिद्ध्याख्याने नेति नानुवर्तनीयं। जातौ किं। ब्राह्मो नारदः। ताक्ष इति। शिवादिभ्या

४२५

त्त्वः। केयत्वात्कुलशब्दादपूर्वपदादित्यादिना विशेषविहिताभ्यामपि यड्ढकञ्भ्यां खो न बाध्यते तद्विधावन्यतरस्यां ग्रहणादित्याशयेनाह कुलीन च
नादिति। अन्यथा ग्रहणाय ते नित्यत्वं न विधि प्रतिषेधार्थ पूर्वपद ग्रहणमित्यर्थं स्यादिति भावः आढ्यकुलीन इति आढ्यस्यापि कुलीनस्येति कुलीनविशेष
त्वस्याढ्यत्वं न प्रतीयत किं च ईकारउदात्त इति स्वरे विशेषो भीति भावः। बहुकुल्याद्दिति विभाषा सुप इति बहु च प्रत्ययोन। पदमिति अपूर्वपदत्वा
न्तत्त्वः।४।१।१३९। कुलीनः। तदन्तादपि उत्तरसूत्रे अपूर्वपदादिति लिङ्गात् आढ्यकुलीनः अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ।४।१।१४०। कुलादित्येव पक्षे खः
त्यः कौलेयकः। कुलीनः। पदग्रहणं किम्। बहुकुल्यः। बाहुकुलेयकः। बहुकुलीनः। महाकुलादञ्खञौ।४।१।१४१। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते पक्षे खः। माहाकुलः
हाकुलीनः। महाकुलीनः। दुष्कुलाड्ढक्।४।१।१४२। अपूर्ववत्पक्षे खः। दौष्कुलेयः। दुष्कुलीनः। स्वसुश्छः।४।१।१४३। स्वस्रीयः। भ्रातुर्व्यच्च।४।१।१४४। चाच्छः।
गापवादः। भ्रातृव्यः। भ्रात्रीयः। व्यन्सपत्ने।४।१।१४५। भ्रातुर्व्यन् स्यात् पत्ये प्रकृतिमात्यय समुदायेन शत्रौ वाच्ये। भ्रातृव्यः। शत्रुः पाप्मना भ्रातृव्येणेति
वादात् रेवत्यादिभ्यष्ठक्।४।१।१४६। ठस्येकः।७।३।५०। अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात्। रैवतिकः। गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च।४।१।१४७। गोत्रं
स्त्रीनदायत्र कात्छन्दस्यद कौत्सः कुत्सायामस्यामर्थ्यामिति। गार्ग्या अपत्यं गार्गी गार्गिको वा जाल्मः भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावाद्वा गर्ग्यशब्दाद
पत्यस्येति लोपः आपत्यस्येति यलोपः। वृद्धाट्टक् सौवीरेषु बहुलम्।४।१।१४८। सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः वृद्धान्सौवीरगोत्रात् पुनिबहुलं टक् स्यात्
त्सायाम्। भागवित्तेर्भागवित्तिकः पक्षे फक्। भागवित्तायनः फेश्छ च।४।१।१४९। फेः अन्तात्सौवीरगोत्रादपत्येछः टक् च कुत्सने गम्येयामुन्दस्याप
त्यं यामुन्दायनिः तिकादित्वात्फिञ् तस्यापत्यं यामुन्दः यामुन्दायनीयः यामुन्दायनिकः कुत्सने किम् यामुन्दायनिः औत्सर्गिकस्याणो लुक् शत्रिये नित्युक
सौवीरेषु किमर्थं तैकायनिः।
वत्येवेति भावः। अन्यस्मादिति। भ्रातुरपत्यं यदि शत्रुस्तदा भ्रातृशब्दात् व्यन्प्रत्ययः स्याच्चतु प्रत्यय श्रीरूप्यर्थः समुदायेनेति। तत्र यदि न
शत्रुरूपेपत्ये चाच्छ इत्यर्थः। पतुर्विति कः केनापत्यार्थोऽत्र नाप्येवेति नत्यु पे पेदं भाष्यविरोधादिति मनसि निधायाह पाप्मनेति। भनिगत भ्रातृव्यशब्दस्य गति
भ चारादिति। अस्त्री पे कपुमान्या पापे किल्बिषकस्यापमित्यमरः न हि पापं भ्रातुरपत्यं भवतीत्यतो भाक्तस्यायं प्रयोग इति भावः। रैवत्या। रैवती॥

पात्नीमृगिपात्नी। द्यूरपात्नीत्यादि॥ ठक्सेकः। श्वंगसेन्यनुवर्तनादाह। श्वंगान्मरस्यति। श्वंगादिति ठक्कारविशेषणाद् ठञ्चञ्चकारस्य न भवति कर्मवः। गो
ाः। गित्वंतु स्तुत्तुकापन्या श्वपत्यंस्तौ तु कापनो जान्यत्वस्त्रफिञ्जो नात गो द्रव्यार्थे मिति नो ध्यं। सामर्थ्याद् युनीति। गोत्राद पगो गोत्रप्रत्ययोनेत्युक्तत्वा दिति भावः। ग
पत्यमिति। पितुरसंविज्ञाने मातास्यपदे शात कुत्सा। गोत्रेति किं। कारिके यो जानः। स्त्रियाः किं। श्रौपगवस्यापत्यं श्रौपगवि जौल्मः। कुत्सने तिकिं। गार्ग्यो
कः॥७॥ फारायत इति। कुत्सन इति निवृत्तं। इति मतं गोत्त्रस्य फक्त्वमस्ती ति ध्वनयन्नुदाहरति भैमत इति॥ न च भाष्यमते पि फोयाहृता भार्यत्वस्त्र इद्धि नि
तिपुंव द्भावानि इति गोत्रफलमस्ती तिवाच्यं। अस्त्रियामि तिपुवसंज्ञानि षेधा त्रीत्र संज्ञासद्भावात्रे कोगोत्र इति नियमादिन्नंतात्फो यद्द इति शान्दा त्यस्यापि

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ।४।१।१५०। सौवीरेष्वित्ययथासंख्यं अस्याच नरस्य परनिपातालिङ्गात इति इति कारः भाष्ये तु यथासंख्य
मेवेति स्थितम् फाण्टाहृतः। फाण्टाहृतायनिः। मैमतः। मैमतायनिः। कुर्वादिभ्योण्यः।४।१।१५१। श्वपत्ये। कौरव्याः ब्राह्मणाः वावदूकाः। सम्राजः क्ष
त्रिये। साम्राज्यः साम्राजोन्यः। सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च।४।१।१५२। एभ्योण्यः स्यात् इति संज्ञायामि ति सस्यथः हारिषेण्यः। लाक्षण्यः। कारिः शि
ल्पी तस्यात् तान्तुवाय्यः कौम्भकार्यः नापित्यः॥ उदीचामिञ्।४।१।१५३। हारिषेणिः लाक्षणिः तान्तुवायिः॥ कौम्भकारिः। नापितायनपरत्वा
त्फित्रैव नापितायनिः॥ तस्य इगाउपसंख्यानमपूर्वस्यानो कारलोपः। तौल्वलिः पञ्चैनास रण्यः तिकादिभ्यः फिञ्।४।१।१५४। नैकायनिः॥

त्या भाषा नको यद्यता शब्दस्यैवा साक्त्वा दितिभावः। कुर्वादिभ्यो। सौवीरेष्वित्यपि निवृत्तं। कौरव्या ब्राह्मणा इति। यत्तु कुरुनादिभ्यो ण्य इति वक्ष्य तिनस्यतद्ध
इ पुत्तुकि कुरवः। सन्निपात इति भवतिनतु कौरव्या इति भावः। वावदूक इति। वदेर्यङ्‌ नाद्द्वक प्रत्ययः सचात्रैव गणे निपातनादित्याहुः। कुरुगर्गरावदूकस
नियुः। सपाद शब्दातृण्य इत्यर्थः। वामरथस्य कण्वादिसरवर्जेय नेतस्यका एव शब्दस्य येत्का र्यं ततएव प्रत्ययं तस्य वामरथ्य शब्दस्या पुराणत्वं विनेत्यर्थः। वा
त्तौ स्थेनिन्दुकः। वामरथ्यच्छात्राः कण्वादिभ्यो गोत्र इति कापवादो श्णा। वामरथी। वामरथ्यायनी स्त्रीयत्न श्वशावो ष्कृत दित इति डीष्‌। वामरथ्या नि सं
सणानि। संघांक लक्षणेष्व ञि त्रि ञ्छा पवादो णे। सेनंकाराचलभी कारावृद्धिकारेत्यादि। हारिषेण्य इति। रातिसंज्ञायामितिषेन्त्र स्यासिद्धत्वा मेणा नोयें। ना स्या

गेः नार्थइतिगम्यते। वृत्तिकारस्तु नद्युन् सर्वंश्रिवादिषु पठित्वा कारिलक्षणमुदीचामिञ्मणा वा पनेष्यस्यस्तु वाधो नेष्यते इत्याहतस्तु रीपे नास्या
नन थैव व्याख्यानं पातेविशेषाभावात्॥ ४ ॥ कौशल्या परमप्रकृतेरेवायमिति। यदितु इहेत्यो स नेतिम्बु इ-नान्कौशल शब्दात कारिलक्षणास्यता न
न्याख्यार्थविधिः स्यात्तत्र यथास्य बभुसजन्यतेति भावः॥ छागेति॥ रगुशब्दस्य घुपलक्षणात तत् फिञ् प्रकरणीर गुकौसल्तकर्मारच्छागवृषाणांमुञ्जादि
र्तिकात् ख्यादिष्टस्य ख्यापत्यादेशस्येत्यर्थः॥ अन्यथाप्रतिपदोक्तेषु दिक्षुतेभन्यथादित्वाभावात कौशल्याय निरित्यादौ फस्यापत्यादेशेनस्यात्तु किकृतेजृराग
न्यत्र योगुणा अन्यत्रायोपपद्यनस्यादितिभावः कात्र्यायणिरिति। कर्तुरपत्यं कात्र्यस्यापत्यंतु कात्र्यायणिः। अत्रन्याय सतेकर्तृशब्दः कुञ्चादिषु पठ्यतेतथाच

कौशल्यकार्मार्याभ्यांच। ४। १। १५५॥ अपत्येफिञ् इतोपवादः परमप्रकृतेरेवापमिष्यते प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपंनिपात्य
ते कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः। छागवृषयोरपि। छाग्यायनिः वार्ष्यायणिः। अणोद्व्यचः। ४। १। १५६।
अपत्ये फिञ् इञोपवादः कात्र्यायणिः अण इतिकिम् दाक्षायणः द्व्यचः किम्। औपगविः त्यदादीनांवा फिञ्वाच्यः। त्यादाय
निः त्यादः उदीचां वृद्धादगोत्रात्। ४। १। १५७। आम्रगुप्तायनिः प्राचान्तु। आम्रगुप्तिः। वृद्धात्किम्। दाक्षिः। अगोत्रात्किम्॥
औपगविः। वाकिनादीनांकुक्च। ४। १। १५८। अपत्ये फिञ्वाकिनस्यापत्यंवाकिनकायनिः। वाकिनः॥ ॥ न्यंवृत्तेवचवर्द्धमानेनोदाहृतं।
हभर्तृहर्त्रोपुदाहार्यमिति। दाक्षिरिति। वानामधेयस्येति इत्हसंज्ञाभावपदीप्रत्युदाहरणमिदं। पक्षान्तरे तु फिञ् भवत्येवदाक्षायणः स्याचिनीत्यादिना
रः। वाकिनादीनां॥ यदिहदृष्टमगोत्रे शब्दरूपंतत्रागमार्थमेवेदंवचनमन्येषांद्वपार्थं। उदीचामित्यनुवर्त्तनाद्विकल्पः फलितइत्याहफिञ्स्यादि
नकायनिरिति। यूचनंवाकः सोस्यास्तीतिवाकिनः। अतएवनिपातनादिनन। यथारेवाधनइतिगारेधः पृषोदरादित्वाद्विलोपः शकंध्वादित्वात्पररूप
ायनिः त्वर्मिवर्म्मणोरीवभपार्थं। चर्मवर्मशब्दाभ्यांव्रीह्यादित्वादिनिः। चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेतिगणसूत्रं। चार्मिकायणिः वार्मिकायणिः कृकित्कृतेनक
त्यत्वान्नलोपाभासोवचनं नचकुक्पर्यादिरस्तितिवाच्यं। फस्यानादित्वादायन्नादेशाभावप्रसंगात्। वाकिनिरिति। अनद्भ्रनत्फिञ्भावेनत्वद्विपोगविधःकुग

नात। उदीचां वृद्धादित्यनुवर्त्तनं तदन्यार्थं येनाद्वा फिञ्सिद्ध इति॥ तेनैव सूत्रेण फिञि सिद्धे यत्नेन कृतो वचा विधीयत इति भावः। प्राचामवृद्धात्। प्राचां प
जायते भद्रबादिति किं। राजदंतिः। बहुलग्रहणात्क्वचिदिति। मानुष्यः मनुष्य इति। जातिशब्दावेतौ। अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मू
र्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः। लवविधानार्थमिदं सिद्धत्वात्। अनधीतवैरत्वान्मूढत्वं विहितानन्तरूपानां चाकुत्सितत्वे इदं वचनं त्वाश्रयणमाणवो निगलति
न्त्रम्यमित्याहुः। जनपद जनपदक्षत्रियेति जनपदवाचीसन्नयः क्षत्रियवाचीत्यर्थः पञ्चापि पञ्चालास्पो जनपदे बहुवचनान्ताः क्षत्रियेत्येकवचनान्ताः
नेपरिकस्पो भवपदा चिन्नमस्ताव भवेतिवोध्यं॥ जनपदशब्दात्किं द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः केवलक्षत्रियवाच्ययं क्षत्रियादिति किं। ब्राह्मणस्य पंचालस्यापत्यं पांचालि

पुत्रान्तादन्यतरस्याम्।४।१।१५९। अस्मादृद्धात् फिञ्सिद्धः तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुग्विधीयते। गार्गीपुत्रकायणिः। गार्गीपुत्रायणिः। गा
र्गीपुत्रिः। प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्।४।१।१६०। ग्लुचुकायनिः। मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च।४।१।१६१। समुदायार्थो जातिः। मानुषः मनुष्यः। जनपद
शब्दात्क्षत्रियादञ्।४।१।१६८। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ्स्यादपत्ये। वारिद नापतेति सूत्रे निपातनाद्धिलोपः। ऐक्ष्वाकः। ऐक्ष्वाकौ॥
क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात् राजन्यपत्यवत्। तद्राजमाचक्षाणास्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात्। पंचालानां राजा पांचालः। पुरोरण्
वक्तव्यः। पौरवः। पाण्डोर्ड्यण्। पाण्ड्यः। साल्वेयगान्धारिभ्यां च।४।१।१६९। आभ्यामपत्येऽञ् वृद्धेदिति ञ्यङोऽपवादः। साल्वेयगान्धारः। तस्य
राजन्येवम्॥ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्।४।१।१७०। अञोऽपवादः। द्व्यच् आङ्गः वाङ्गः सौह्मः मागधः। कालिङ्गः। सौरमसः। तस्य राजन्येवम्॥

विकारस्यः॥ वाङ्गादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमित्यन्ये। क्षत्रियसमानशब्दादिति॥ समानः शब्दोऽस्य सजनपदस्तस्मात्समानशब्दो जनपदः
तासमानशब्दः। क्षत्रियसमानशब्दस्तस्मात्तस्येति षष्ठी समर्थात् राजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः पञ्चालानां राजेति। इहाञ्चादपि बहुवचनं
ति प्राग्दीव्यतो वाध्यते॥ पुरोरिति। पुरुशब्देन जनपदवाचीति प्राग्दीव्यतीये प्रतिषिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनं। जनपदवाचित्वे तु अण्प्रत्ययेन च सिद्धं। पाण्डोर्ड्यण्
णांनुपंक्त्या भावर्थं इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं। युधिष्ठिरपितृवाचिनो गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नेह ग्रहणं जनपदशब्दादित्युक्तेः तदधिपति

॥ नपरत्वेऽणंकिं। कौमारः। कुमारीशब्दोजनपदक्षत्रियवचनः। कुरुना। नकारश्चादिर्येषांतेनादयः। कुरुशब्दादाद्यन्तलोपेऽगिमासेनादिभ्यस्तन्निमा
॥ उदुंबरादयश्चेति। उदुंबरा। कौलस्तलाभ्रदकावाणुगोपरा। मुनिंगोः शारदंडायनसात्वापदवेसंगिकादिनिवृत्तिः कौदुंबरिविति। नैलदर्शनिः॥ मादृका
प्रविरित्यादीन्युदाहर्तव्यानि। तेनद्राजाः॥ अजादयइति॥ ततःप्राचीनात्सूत्रतच्छब्देनपरामृश्यते। गोत्रयुवसंज्ञाकांडेनविवृद्धेरारैतदर्थमेवाद्दिनुन्कांड
त माचार्यणोन्याहुः। वस्तुतस्तुतद्राजइत्यपिकृत्यंजनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्यादिसूत्राणामारंभेगोत्रयुवसंज्ञाकांडस्यामध्येपाठाभावेपिन
वृद्वेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ्॥४।१।१७१। वृद्धात्। आम्बष्ठ्यःसौवीर्यः दत्तत्यावन्त्यः। कौशल्यः आजादस्यापत्यमाजाद्यः। कुरुनादिभ्यो॥
ण्यः॥४।१।१७२। कौरव्यः नैषध्यःसनैषधस्यार्थेपतेऽविन्याद्रेतुर्णिपिकोऽण्णाशाल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्॥४।१।१७३। शाल्वोज
नपदस्तदवयवाउदुम्बरादयस्तेभ्यःप्रत्यग्रथादिभ्यश्चिभ्यश्चइञ्स्यादञोपवादः औदुम्बरिःमात्रग्रथिःकालकूटिःआश्मकिःराजन्यव्यवते
तद्राजाः॥४।१।१७४ अजादयएतत्संज्ञाःस्युः तद्राजस्यबहुषुतेनैवास्त्रियाम्॥२।४।६२ बहुष्वर्थेषुतद्राजस्यलुक्स्यान्नतदर्थकृतेबहुत्वेनतु॥
स्त्रियाम्। इक्ष्वाकवःपञ्चालाइत्यादिकृथं तर्हि कौरव्याःपशवः तस्यामेवरघोः पाण्डवाइति कौरव्यपाण्डवेचसाधवइतिसमाधेयमरघूणा
मन्वयंवक्ष्येनिरूप्यमानायदुभिःकथंचिदितिरघुयदुशब्दयोरसत्यपत्यलक्षणाण्या। कम्बोजाल्लुक्॥४।१।१७५। अस्मात्तद्राजस्यलुक् कम्बो
ज कम्बोजौ कम्बोजादिभ्यइतिवक्तव्यम् चोलःशकःद्वयजलक्षणस्यापीलुक् केरलःयवनःअञोलुक् कम्बोजाःसमरेइतिपाठःसुगमःसौपादिप
(ठेतुकम्बोजौभिजनोयेषामित्यर्थः॥
मन्येनतद्राजस्यतदर्थेनि। तद्राजप्रत्ययार्थेनत्वनेइत्यर्थः नेनैवेतिनिपपञ्चालाःसाधवइतीतितथाचतत्रसा
तिपत्यप्रत्ययस्यतद्राजत्वाभावाल्लुगेतिभावः॥ रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावाद्याभ्यांपरस्यतद्राजसंज्ञानीतिनुकोऽप्रसङ्गस्यारघवाणांपारवैविरित्येवमि
त्याशंक्याहरघुयदुशब्दयोरिति। लक्षणयेति। ततश्चोक्तार्थत्वात्प्रथमप्रत्ययोनानीत्यत्रदितिभावःकम्बोजाल्लुक्॥ तद्राजस्यबहुष्वितिप्रकरणएवेदं
कार्यवाचकेस्थानेलुगभावप्रसंगात्। यद्यपिलुगधिकारेपतल्लुग्विधानसामर्थ्यान्नद्ध्यकयोरप्ययंलुभ्भविष्यत्येवेतिवक्तुंशक्यं तथाप्यतद्राजस्यापि

ावाचतत्प्रकारणेन कृतमित्याहुः नचात्रश्चापत्येत्ययाणैवकांबोजः कांबोना विन्याविस्त्रसिद्धैः किमनेन सूत्रेणेतिशंक्यं॥ कंबोजइत्यादिपाठसिका
ारणा पस्त्रत्रस्यावश्यकत्वात॥ ॥ सिन्धुतक्षेति॥ कंबोजशब्दस्य सिंध्वादित्वारण तस्य तु तद्राजत्वाभावाल्लुग्नेतिभावः। अवंतीकुंतीति॥ तदेरि
ुकीनां मनुष्यजातेरिति ङीष्। कुरूरिति॥ एषस्खलु कऊङ् तरश्युङ्। अतएव। इहतद्राजेनस्त्रकारो विशेष्यते नत्वकारेणतद्राजः॥ विशेषणेन तदंत
ङ्‌ ग्यादीनामप्यदंततद्राजत्वादनेनैवलुक्सिद्धेरवंतिकुंतिकुरुभ्यो लुग्विधायकस्य स्त्रियामवंतीतिसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥ नचैवमपुनि। कौस
ासिद्धिमसेणादतोभ्याचश्चैतद्राजस्याकारस्येति सूत्रेण परकारणांविस्यथ्यर्थमितिभावः। शूरसेनीति। अतोलुकि जातेरितिङीष्। नन्वजतनत्तस्यणो
वाकुरी
सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ विस्पष्ट। स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च।४।१।१७६। तद्राजस्य लुक्स्यात् अवन्तीकुन्तीकुरूः। अतश्च
४।१।१७७ तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक्स्यात शूरसेनीमद्रीकथंमाद्रीसुताविति ह्रस्वएवपाठ इतिहरदत्तः भर्गादित्वंवाकल्प्यम्। नप्रा
च्यभर्गादियौधेयादिभ्यः।४।१।१७८। एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् पाञ्चाली वैदर्भी आङ्गी मागधी एते प्राच्याः भार्गी कारूशी केकेयी केकयी
अत्र तु जन्यजनकभाववलक्षणे ऽपत्ये ङीष् उभाभ्यां श्यामाभ्यां च इति ऽक् ततः स्वार्थेपर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ विस्पष्टशार्ङ्ग॰।
वा पञ्चरिति ङीन्। अतश्चेतिलुकिञ् उदगतनत्वा ङ्गीपुरातननिवृत्तिस्सरः स्यात्। यौधेयी। शौभ्रेयी॥ २२ न। अत्रोपोऽकारस्तदंगादितिव्याम
कारूशीति। तन्त्रः करुसंबन्धिकरूशः। नशाकांतीमूलविभुजादित्वात्कः॥ ग्रहिज्येति संप्रसारणं तस्यापत्यं राजावाकारूशः स्त्रियाकारु
ऊ ईन्याप्याप धः पाठेनिरस्तः। यौधेयादिभ्योलुकमतिषेधमुदाहत्याह युधा युक्तेत्यादि॥ अतश्चेतिलुकि निति स्यादपत्ततद्राजात्वतिवृत्त्यमाणत्वाद
जात्त्वमस्तीतिभावः। योपधत्वात् ङीष्‌ः प्राप्तिर्नेत्याशयेनाह ङीबीति। उदात्तनिवृत्तिस्वरइति। अनुदात्तस्यच पञ्चोदात्तलोपइत्यनेनङीउदात्तस्या
सिद्धांतेनत्तौ लुगभावात ङीत्यायुदात्तत्वमितिभूपे। स्यादेतत्। अतश्चेति सूत्रेणाविधीयमानोलुक्चातुर्थिकानामेव न तद्राजानां भवतु सन्निधानात न
स्तद्रौजादनिपांचमिकानामपि तद्राजानामिति किमनेनयौधेयादिग्रहणेन। मैवं। व्याप्तिन्यायेन पांचमिकस्यापीह ग्रहणमिति ज्ञापयितुं यौधेया
२२

न ग्रुः सन्नियोजनपरेन समानशब्दत्वस्यापत्यं स्त्री वा स्नगधेन्यणन्तस्यानस्येति तु क। पुनः पार्श्वादित्वस्य गणः स्वार्थिको गणतस्यापि तु स्तुडङ् नः। पर्शः। पू
त्रादित्वस्यापत्यं स्त्री रक्षा। पूर्वबदणि ष्यस्यापि तु सर्वस्मे न स्येतिदीर्घः। उत्तरं च वार्तिक कृतापत्यं स्त्रीरिक्षोनु मन्तव्यः। यो धादिप्रतिषेधो वाचनापचः पारश्चा
इति। यौधेयीत्यादि। शुभ्रायाः सुक्रायाश्च पत्यं स्त्रीति विग्रहः॥ ७७॥ अणिञोः॥ उत्तममिति॥ अन्तं समनं प्रातिपदिकमिदं। ननु उपसत्तमप। तेन किमि
त्याह द्विस्यामनशङ्कः। गोत्रेपादिति। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमितिनेह शास्त्रीयं गृह्यते। तथा चानार्षयोरिति पर्युदासादेव मिहगोत्रग्रहण
कृशकं। नचात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्यात् शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यतामिति वाच्यं। देवदत्यायनस्यान्यादीनामनन्तरापत्येपि ष्यमाणत्वादनस्य चानुपद

॥ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे। ४। १। ७८। त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम्॥
॥ गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् निर्दिश्यमा॥
नस्यादेशा भवन्तीत्यणिञोरेव ष्यङावितीयङ्श्चाप् कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या वाराह्या अनार्षयोः किम् वासि॥
ष्ठी वैश्वामित्री गुरूपोत्तमयोः किम् औपगवी जातिलक्षणोङीष् गोत्रे किम् अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री॥ ९॥

कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्येति। इदं च कौमुभा नुसारिण्या न मनत्ययस्त्वात्र गुणमपि दैवयज्ञिष्वत्र स्येनागोत्रार्थमिदमित्यादि मूलग्रन्थेन सह विरु
द्धं तेनैव स्फुटी भविष्यति। यद्यपि स्त्री प्रत्ययाः प्रकृतास्तथापि प्रत्ययो यत्र संयोगदृतिनकारसे वष्यङ् पादेशत्वमेवोचितं॥ अणिञोरिति षष्ठी स्थानसारिन्या
इ ष्यङादेशः स्यादिति। ष्यङः प्रत्ययत्वे पिलस्य सिद्धिरस्तु हे तिमनोरमायां स्थितं। नन्वयं ङित्वे सतेनादेशश्चाभिन्नापरत्वादन्त्यादेशः स्यात् ङित्वेन स्यानन्यार्थ
त्वं ङित्वेच रितार्थत्वात् स्पष्टोन्नुचे चप्स्यष्यङ्स्यावितिति विशेषणाचेन तास प्रयोजनत्वादित्याशङ्क्याह निर्दिश्यमानस्येति ष्यङाविताविति। अनुवंधुद्वयकरणा
ङ्डोपिष्यङ् चावितिच सामान्यग्रहणार्थं। नच ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र विशेषणार्थं सरूपयोगोत्तमन्यापाष्यापुत्रः पाश्यामतिरिस्यत्र पाशादिभ्योयद् इनियम

इति वाच्यं यङः संप्रसारणमिति काशुचेष्टेनापि न दोषः स्थान सोऽपि पतिति नलकारमस्य ये नव्यवधानात् संप्रसारणाभावः कौमुदगन्धीपुत्रः
गस्य पूर्वांगत्वेन ग्रहणान्नास्तिव्यवधानमिति संप्रसारणं स्यादिति कौमुदगन्ध्येति ... चारायेति ... यतिजो ... किम ... नुभागस्य ...
नार ... रणं ... स्था पुत्र ... नि ... वितिजु ... निकारः ... न्तो ... वलौकिके गोत्रे ... चरणे ... पारिभाषिकमेव गृह्यते ...
न ... भिनीसीति स्थित स्वगति ... ॥७॥ गोत्रावयवात् अवयवशब्दोऽप्रधानवाची अवयवभूता ये गोत्रं चेति कर्मधारयः निपातनात् ... स्य पूर्वनि
पाताभिमतानि इति गोत्रमित्येवमभिमताः गोत्रवाचिनो न तु शास्त्रीयप्रसिद्धाः न तु प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः प्रवराध्याये ... कुलाख्या इति कुल
नीति कुलाख्याः पुणिक ... भुरस्यभृतयः ... कुलनामत्वात् पुणिकादयः गोत्रेण पुणिकादयः गोत्रेति तन्नरत्नि गोत्रावयवावित्यर्थः क्रौड्यादिभ्य

गोत्रावयवात्।४।१।७९॥ गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्याः ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्याद् अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः॥
णिक्या। भौणिक्या। क्रौड्यादिभ्यश्च।४।१।८०॥ स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात्। अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भः। क्रौड्या। व्याड्या। सु
तस्याम्। सूत्या। भोज क्षत्रिये। भोज्या॥ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्।४।१।८१। एभ्यश्चतु
र्भ्यः ष्यङ्। गोत्रार्थमिदं। गोत्रेपि परत्वात् ष्यङ् वर्जते। पक्षे इतो मनुष्यजातेः इति ङीष्। दैवयज्ञ्या। दैवयज्ञी॥ इत्यपत्याधिकारः॥ ॥ अपुंस्त्रीति ई
यत एवेह ... यत इत्यादि ष्यङ् प्रत्ययः इति कौडिन्यादिभ्यः पिण्ण्त्रि गौकक्ष्य इत्यादि गौकक्ष्य शब्दो गर्गादिषु न तदर्थमाह अनणिञर्थमिति सूतेति
सूतशब्दः ष्यङ्... भते पुनः व्याचिख्यासामित्यर्थः सूतेति ष्यङ् चाप् अन्यत्र किं पाशब्दाच्चाप् सूतजातिवाचिनः सूत्या इति भोजेति इदमपि गण
... लक्षणाङ्गीष्प्रवादः ष्यङ् क्रियाशब्दात् तु ... भोजयतीति भोजा दैवयज्ञि चतुर्भ्य इति इत्यन्ते अरन्तिरोयः दैवायज्ञाप श्यन्यायस्य सरेवयज्ञः सुचिवृक्षेः स्य
ः सत्यमुग्रयत्यस्य स सत्यमुग्रः निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातः मुगागमश्च काण्ठेनविद्धः काण्ठेविद्धः कर्तृकरणे कृतेति समासः निपातनात् काण्ठशब्दस्य
... विद्धस्य कण्ठे वा विद्धः कण्ठेविद्धः ... इत्यत्र एभ्यः सर्वभ्योऽप्यपत्ये यञ्चन् गोत्रेपि परत्वादिति तथा च भवत्येव विप्रायेति भावः ...

त्रिशाखीयं गोत्रं गृह्णातेन तस्य गोत्रापत्यमिदमित्यादिग्रन्थः स्वस्वतः संगच्छते यदि तु नैव किं कं गोत्रमित्यत्र गृह्णातेन तस्य पाणिनीयमिति नियमाभेविकल्प
मित्येव व्याख्यानुशुचितमिति ॥७॥ इत्यपत्याधिकारः ॥ ॥ तेन रक्तं तु नीयानानामर्था यथाविहितमण्यपाः सुः रक्तं तेनेति बाहुल्यकान्तरगे प
त रञ्जकद्रव्यमित्यर्थः शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थः लाक्षारोचनानां इति तद्धनानुवर्त्ति कस्यैव यत्र कर्दमोऽस्य तेन । सितौ रक्तं तत्प्रविस
मस्तु मिथन्त्कालेरतिविम्बः इति कार इति भाष्ये तु नेनत्ययेऽयमतिभावः नील्या इति नीली औषधिविशेषः अणपवादोऽयं नक्षत्रेणानक्षत्रयान्वकाः ग्रन्थार्थत्रितिम्बः

नरक्तं रागात् ।४।२।१। रज्यतेऽनेनेति रागः कषायेण रक्तं वस्त्रं। काषायं। माञ्जिष्ठं। रागात्किं। देवदत्तेन रक्तं वस्त्रं। लाक्षारोचनाट्ठक्
।४।२।२। लाक्षिकः। रौचनिकः। शाकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्॥ शाकलिकः। कार्दमिकः। आभ्याम् अणपीतिष्टतिकारः। शाकलः। कार्दमः।
नील्या अन्। नील्या रक्तं। नीलम्। पीतात्कन्। पीतकं। हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्॥ हारिद्रं। माहारजनं। नक्षत्रेण युक्तः कालः।४।२।३।पु
ष्येण युक्तम्। पौषमहः। पौषी रात्रिः। लुबविशेषे।४।२।४।पूर्वेण विहितस्य लुप् स्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चे
न्न गम्यते। अद्य पुष्यः। कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति। विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लु
प् निषिद्ध इति ज्ञापितत्वात्। श्रवणशब्दात्तु अत एव लुप्। युक्तवद्भावाभावश्च अवाधकान्यपि निपातनानीति श्रावणी। संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्
।४।२।५।। विशेषार्थोऽयमारम्भः। श्रवणा रात्रिः। अश्वत्थो मुहूर्तः। संज्ञायां किं। श्रावणी। आश्वत्थी॥

॥ नयुक्तं चन्द्रमसमभिदधानात् अन्यथं च भं
तिपुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः एवं च पौषमह इत्यादिव्यवहारः संगच्छते सर्वेषामप्यन्तं पुष्ययोगसत्वपि तत्समीपस्थचन्द्रमसा योगस्यासा
त् नक्षत्रेणेति किम् चन्द्रेण युक्ता रात्रिः कालः किंपुष्येण युक्तमत्र इत्युक्तविपूर्वसूत्रस्यानुवर्तनादिह नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये इत्यर्थः पु
राद्भवति षष्टिदण्डेति अद्य पुष्य इत्युदाहरणोऽनस्य इति विशेषेण गम्यमाने विशिष्टाहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमात् लुबभावे निभावः अपि
मम संज्ञमतिषेधाश्च पणामीयो अहोरात्रस्य तत्र तु भवतियद्वे दंडसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावपि व्यवहाय यत्पात्मकस्यविशेषस्य मतौ

नावाहयेदेवीं प्रवर्गेनेत्यत्र हरणं वोध्यम॥ ॥ छन्दोग्याः विशेषे दाहरणमाह तिष्येत्यादि अविशेषे तु दाहर्णं व्यमपराधानुराधीयमिति नक्षत्रं तुम
ति भगा एवं खल्वपि तुष्यादि तिव्राचं मध्येपूर्वास्त्यापरीत्या पूर्वोपस्थितत्वाग एव तत्स्येदने यत्र तु पंचरत्वापपनेरति इतिहृतोभूंत नहर्षोर्गुणपत्या फ
दं सामत तीयाना दृष्टमित्यर्थे गाहराः सुदृष्टं नवेत्साम यामित्यर्थे इतित या नश्रोक्यानिकृट्रे रामनिनाते वाणेण उदितिति धीयते तो वाही कृत नि
नार्दं कचदित्यन सतिजानेर्थे यो हि रपस्य वाडिहितिनत्य यःशानभिषजि जाता शानभिषक् शानभिषजः इहहिमानीत्यत इतिमाशे ण्कार्थाहनावाचितत्व
स्ता हि सूचेणाप्रति पेध्युपन इत्य पंहिरुणोणातीया दिति नीयारी कक्स्वार्थे भवतीत्यर्थः दैतीयीकः नार्ती यीकः नविधायादति विधाना चेकानीधांतादी कायभ

छन्दोग्याः॥४।२।६।नसत्रद्वन्द्वा युक्तेकालेच्छ स्यान्।विशेषे सत्यसतिच।तिष्यपुनर्वसवीयमहः।राधानुराधीयारात्रिः।दृष्टंसाम॥४।२।७॥
तेनेत्येव वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम।अस्मिन्नर्थे ण।डिद्वा वक्तव्यः॥उशनसा दृष्टं औशनसं।औशनं।कलेर्ढक्॥४।२।८।कलिना दृष्टं कालेयं।
साम।वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ॥४।२।९।वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं सिद्ध्यस्येति लोपेन किमर्थं ययतो ङित्वं। ग्रहणं मा नदर्थं भूद्वामदेव्यस्य।
मन्त्र स्वरे १ परिवृतो रथः॥४।२।१०।वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः।रथः किं।वस्त्रेण परिवृतः कायः।समन्तादेष्टितः परिवृत उच्यते।तेनेह न।
छात्रैः परिवृतो रथः।पाण्डुकम्बलादिनिः॥४।२।११।पाण्डुकम्बलेन परिवृतः।पाण्डुकम्बली।पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणपोडुव
र्णकम्बलस्य वाचकः।मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थं।द्वैपवैयाघ्रादञ्॥४।२।१२।द्वीपिनो विकारः द्वैपम्।तेन परिवृतः द्वैपो रथः

॥ एवं।वैयाघ्रः॥
ः द्वितीयादिषु गोत्राद्यं कथविनिगीत्यप्रत्ययां नाद्यं चेयः प्रत्ययः सदृष्टं साममन्यद्यपि भवति वीपगबेनदृष्टमौपगवकम् इहगोत्रचरणा
दिनि तु वामदेवात् ग्रहणं मा नदर्थं दत्यादिस्वितदर्थं पपतोग्यानदर्थं इतिविहितेनत्स्वरितत्वाश्रितस्वरेऽसतो ग्रहणं मा भूदित्यर्थः ययतोग्रहेति सूत्रेण विधीयमान
सपन्नदतस्तोत्रपरस्यानीरानन्यामदेव्यगृहेमा भूदितिनत्यपपूर्वपरस्य स्वयथा स्यादित्येतदर्थं किन्तु करणमिति कृत्तिनोऽर्थः नच इतेपि ङित्वेयपतो नित्यस्व
ङीनेनि यंकं निरनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्येतरनुबन्धकग्रहणेनानरनुबन्धकस्येति परिभाषयोस्तुल्यान् इमेचपरिभाषे इहैवाड्ड्येनेन ज्ञाप्येते न चाप

यड्ग्रहणेन कौमारहणं न्यपतेः। अपि परे इति शेषः। अपूर्वत्वं च पूर्वेणान्वयि चिन्त्यते पतिशब्देनोक्तानि तृतीयान्तानान्यपि तद्विषयैः। स्मर्यते पतिः
कौमारीभवति यस्याः सा कौमारी भार्या एव सर्वं वचनेन भवति न तु न्यासान्तरेण शक्यते। अत एव सम्बन्धे इति परिः सर्वतोभावेन
॥ कौमारा तेनेति निर्देशः। अपूर्वं इति शाखायां पाणिनि निर्देशस्तत्र अपूर्वत्वे इति अपूर्वत्वं तु स्त्रियाः एवेष्यते पुरुषस्तु अपूर्वभार्यो न तु वाच्यम्
अपूर्वं पतिमिति न पूर्वः पतिर्यस्याः इति बहुव्रीहिः। कौमारः पतिरिति द्वितीयान्तात् कुमारीशब्दादुपपन्नार्थे प्रत्ययः कौमारीति इहकुमारीशब्दात् प्रथमान्
प्रत्ययः द्विष्टा णितीति ङीप् न चाप्तत्वात् स्त्रियां भार्या नियमात् नयतेन्यपि कारः पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य उद्धृतमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्यया

कौमारापूर्ववचने। ४।२।१३। कौमार इत्यविभक्तिको निर्देशः। अपूर्वत्वे निपातनमिदं। अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः। कौमारः पतिः।
ढा अपूर्वपतिः। कुमारी पतिमुपपन्ना। कौमारी भार्या। तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः। ४।२।१४। शरावेषूद्धृतः। शाराव ओदनः। उद्धृत इति रिहो।
रणात्पूर्वं केवलं निधानेन तत्र न सप्तम्यां उद्धृत्य निहित इत्यर्थः। स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते। ४।२।१५। तत्रेत्येव सप्तम्यन्तात्स्थण्डिलशब्दाच्छयितर्यभिधेये व्रते ग
म्यमाने स्त्रैशयितं नियमोऽस्य स्थाण्डिलो भिक्षुः॥ संस्कृतं भक्षाः। ४।२।१६। सप्तम्यन्तादण्स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः। भ्राष्ट्र
स्कृता भ्राष्ट्राः। अष्टसु कपालेषु संस्कृतः आष्टाकपालः। पुरोडाशः। शूलोखाद्यत्। ४।२।१७। अणोऽपवादः। शूले संस्कृतं शूल्यं मांसं।
उखा स्थाली पात्रविशेषः। तस्यां संस्कृतं उख्यम्। दध्नष्ठक्। ४।२।१८। दध्नि संस्कृतं दाधिकं। उदश्वितोऽन्यतरस्यां। ४।२।१९। औदश्वित्कम्। औदश्वितम्॥

शराव इति शुक्तोद्धिष्ट इत्यर्थ इति इति निरूपण अवशिष्ट इति तदर्थः। उद्धृत स्थितं सर्वं जुहोतीति कल्पसूत्रव्यवहारात् सप्तमीति निधानक्रियापेक्षया
करणात्पूर्व इति शयितः स्थण्डिलात् अत्र शास्त्रेण विहितो नियमः तस्मिन् समुदायेन गम्ये सप्तम्यन्तादयमपि हितः प्रत्ययो भवति शाण्डिलेन येनाष्टाकपाल
द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यणो लुक् शूलोखा संस्कृतं भक्ष्यत्वेन वर्तते कथं शूल्योऽपि रि निमित्तं सोमयाग इति नेदं द्रव्यं दिशाहितत्वात् पात्रे पदमिति दध्नष्ठक्
तेन संस्कारस्तिहत वेणादिना दधिना अपि करणमात्रं पक्षे यावदहनेतरिन्यत्र संस्कृतमिति दध्यस्य तेन संस्कृतं यावता द्रव्यं तेनद्र भासंस्कृतमपि दाधिकम्

२३८

न्तात् नादित्येकं गृह्यमाणविशेषणयोर्निवृत्तौ नान्तादिति तथैव तन्त्रग्रहणं तत्रयोपदेशकालेऽपस्वान्तत्वस्मात् इसुसुक्तस्य काऽदेशो यथा स्यादित्येवमर्थं ते
तिक इत्यत्र उस इत्यकादेशस्येति नोपपद्यते तत्रापि इकस्यकादेशो न भवतीति उस्येक इति सूत्रे कैयटः सन्निपातपरिभाषयैव इकस्या
नस्यादित्यंतमहणांत्यकुं यत्कमिति नो उदश्विदिति न्यपनेः किंतु उदकस्योद इत्युदादेशः इह च निपातनात्संप्रसारणाभावः सास्मिन्

इसुसुक्तान्तात्कः ।७।३।५१। इस उस उक त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्द्धते इत्यु
दश्वित् तत्र संस्कृतः । औदश्वित्कः । औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिषा चरति । आशिषिकः ।
उषा चरति । औषिकः । दोष उपसंख्यानम् । दोर्भ्यां चरति । दोष्कः । क्षीराड्ढञ् ।४।२।२०। क्षत्र संस्कृतमित्येव सूत्रमनुवर्त्तते ।
न तु भक्षादिति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी । सास्मिन्पौर्णमासीति ।४।२।२१। इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौ
र्णमासी अस्मिन् । पौषो मासः । आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ।४।२।२२। अग्रं हायनमस्या इति । आग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्
ण । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः ॥ अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्व
त्थः निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्थिकः । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ।४।२।२३। एभ्य ठ
क्वा पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्रावणिकः । श्रावणः । कार्त्तिकिकः । कार्त्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ॥ ५

यमांतादस्मिन्निति सप्तम्यंतार्थे प्रत्ययः स्यात् प्रथमांतार्थं समर्थं चेत्पौर्णमासी भवति इति शब्दादिति स हि लौकिकीं विवक्षामनुसारयति इति कृतानात्
संज्ञायामिति नियमश्चित् पौर्णमासीति पूर्णो मासो स्यामिति व्युत्पत्ति बहुव्रीहौ प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽणि तिहृरदजादयः तदस्मिन्नर्त्तेन इत्यधिकारेपु
॥ ॥ र्णमासारण वक्तव्य इति वार्तिकेन कर्त्तव्यमिति तदाशयः ॥ ॥ ॥

सेति प्रकृतं संख्यासंबद्धमिति पुनः सा ग्रहणं कार्यमित्याहुः सेऽस्य देवतेति पाठान्ता देवशब्दात्स्वार्थे तल् मंत्रस्तुत्येति मंत्रेण स्तुत्यास्तिति स्तुत्यासिन्नादिना क
न आग्नेयो वै ब्राह्मण इति दृश्यत्वं रेतेन ब्राह्मणो नत्वग्नत्वेन … गसूतिन … निभावः परत्वाद्यादि शब्दि विति इदं च संप्राधान्ये … मित्यत्राच स्वक
ग परिहारसंभवादिति विधानसामर्थ्यमिह नाप्ति तेऽङ्क रूपमिति न पादिस्य स्वन प्रवृत्ति रूपमित्यर्थः श्यनं कुद्रादिनि शन शब्दे नेतन वचनः सौमीति
सास्य देवता।४।२।२४। इन्द्रो देवता अस्येति। ऐन्द्रं हविः॥ पाशुपतं। बार्हस्पत्यं। त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता। मन्त्रस्तुत्यं च। ऐन्द्रो मं
ः। आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शैषिके ऽर्थे संचरन्त्यापीति द्रष्टव्यं। कस्येत्।४।२।२५। कशब्दस्य इकारादेशः स्यात् प्रत्ययसंनियोगेन। यस्ये
ति लोपात्परत्वादिकारः। को ब्रह्मा देवता अस्य। कायं हविः। श्रीर्देवता अस्य। श्रायं। शुक्राद्घन्।४।२।२६। शुक्रियं। अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः
।४।२।२७। अपोनप्त्रियम्। अपांनप्त्रियं। अपोनपात् अपांनपाद्देवता। प्रत्ययसंनियोगेन कृतं रूपं निपात्यते अतएवापोनपात्
अपांनपातेन तृ ही ति भेषः। छ च।४।२।२८। योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः। अपोनप्त्रीयं। अपांनप्त्रियं। शतरुद्राद्घश्च। च्छः। शतरु
द्रो देवता अस्य शतरुद्रियं शतरुद्रीयं घच्छयोर्विधानसामर्थ्याद् … गणप्र्य इति नत्वक। महेन्द्राद्घाणौ च।४।२।२९। चाच्छः। महेन्द्रि
यं हविः। माहेन्द्रं महेन्द्रीयं। सोमाट्ट्यण्।४।२।३०। सौम्यादिन्यानत् ङीप्। सौमी ऋक्। वाय्वृतुपित्रुषसो यत्।४।२।३१। वायव्यं। ऋतव्यं। री
ङ् ऋतः।७।४।२७। ऋतो ऽघकारे सार्वधातुके यकारे च परे ऋदन्तादेः रीङादेशः स्यात्। दन्त्य निर्वा। पित्र्यं उषस्यं। द्यावापृथिवीशुनासीर
मरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च।४।२।३२। चाद्यत्। द्यावापृथिवीयं द्यावापृथिव्यं। शुनासीरीयं शुनासीर्यं। अग्नेर्ढक्।४।२।३३। आ
…स्येति यलोपः। रीङ् ऋतः … इति दीर्घो न प्रवर्तते … इत्याहुः यस्येति चेति। पित्री पत्नीत्यत्र रीङ् … सा पक्काश
… शब्दः स्त्रीलिङ्गादिवोदुहितरं देवतानोत्रवीति। द्यावापृथिव्यणप … शुनासीरीयमिति शुनश्च सीरश्चेति इन्द्रदेवता …
॥ शुनो वायुः सीर आदित्य इति … हरदत्तस्तु शुनासीरशब्दं इन्द्रस्य गुणवाचीत्यन्ये मन्यंते … इदं वयं शुनासीरमस्मिन्य इह॥

इति मरुतोस्य संतीति मरुत्वानिंद्रः मरुत्वतीयं मरुत्वत्वं अपीषोमीयं अग्नीषोमं इंद्रं देवता सोमः मरुतां वो वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः इहैव सूत्रे निपा
पुः ये गृहमेधास्युरस्त्रियं वा सोग्नौ यं वा सोस्य गृहमेधी यस्य गृहमेधं गृहमेध परान्ते कारान्तस्य सत्यपान्तत्वान्तेन गृहमेधी गृहमेधेभ्य इति॥ ॥ कोची
नया विश्वोपमन्यपाभवायं प्रस्यनेनेसास्य देवता इत्यस्मिन्नर्थे नेना निरिस्यनो वना रणे सुर्वसार स्यार्थे नित पस्या यो विहितसानस्सय पभवृत्तिनान्य
हरतिमा सिकं प्राट्टषेण्यमिति कानाद्ध्यग्धेषयस्सः जमहाजिति एतच्च रंम्या मनुरोपेनोकभाष्येतु आनडूरेशोमहच्च प्रत्ययश्चनिपात्यतेनेनाय
लिश्योभवयुत ।४।२।३४। मासिकं। प्राट्टषेण्यं। महाराजमोष्ठपदाट्ठञ् ४।२।३५। माहाराजिकं। प्रौष्ठपदिकं। देवता द्वन्द्वे च ७।३।२१ अत्र पूर्वो
तरपदयोर्वाद्धिस्यात्। नेन्द्रसिनि किति च परे। आग्निमारुतं। नेन्द्रस्य परस्य ७।३।२२ परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्नस्यात्। सोमेन्द्रः। परस्य किं। ऐन्द्राग्नं। दी
र्घाच्च वरुणस्य ७।३।२३। दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः। ऐन्द्रावरुणं। दीर्घात्किं। आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत। तदस्मिन्नन्नमिति। नव
वृद्धिस्युपसंख्यानं। नावयज्ञिकः कालः। पाकयज्ञिकः। पूर्णमासादण् वक्तव्यः। पूर्णमासी। स्यात् वर्तते ततिन। पौर्णमासीति तिथिः। पितृव्यमातुल
मातामहपितामहाः ४।२।३६। एते निपात्यन्ते। पितुर्भ्राता पितृव्यः। पितुर्भ्राता पितृव्यः। मातुर्डुलच्। मातुर्भ्राता मातुलः। मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्।
मातुः पिता। मातामहः। पितुः पिता। पितामहः। मातरि षिच्च। मातामही। पितामही। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः। सकारपाठसामर्थ्याच्च
न षत्वम्। अविसोढं। अविदूसं। अविमरीसं। तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ। तिलपिञ्जः। तिलपेजः। वंध्यस्तिलपरणार्थः पिञ्जःच्छ्रुत्तः पितिरिक्त्तः तिलपिञ्जः तस्य
भावस्तु नं सकारपाठेति अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षकारमेव पठेदिति भावः एतच्च मनोरमायां स्थितं अ १ समूहः ४।२।३७ काकानां समूहः काकं।
न्याद्यविसोढमित्यत्र षत्वं निवारणोपाविदूसमिति दीर्घ्यत्वे षत्वंतत्रादिरियं नास्तिव्यविदूतित्यादिरूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्यं स्यापरीणता न नस
मित्यादि भाष्ये हडुदाहरणोपसकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः तस्य समूहः इत्यादिना उक्तमनुष्याणां नित्यं गोत्रानां रुकंत्यपत्यं त्यादिनाम
दीर्घस्य वस्य प्रतिनधा च चित्रिभवत्यावृत्तरापंगोत्रांतप्रतिपदोक्त प्रत्ययरहितमिहोदाहरणामित्याशयेनोदाहरति काकं पाककमिति सर्वत्र॥ १८

नकचक्रकशब्दाः प्राणिनां कुपूर्वाणामिति फि हस्वेत्रेणापुरातनाः प्राणिवाचिनां ये प्यादिभूताः कपगोन्यूर्वनेपामुरानः स्यादिति स्त्रार्थः पया दिः प्राक्
पिकारान पतुपूर्नित्यासयोः यैकमित्युक्तनेनपूपस्यसंदिकारित्युकशब्दस्यपाय नवोनाभाव्यमितिहूरस्तारपः ॥७॥ भिक्षादिभ्योपाणेसामितियो
भातः। गार्भिणमिति अनुशासादित्वान्न्यात्रः सतिहितस्मिन्नापूरानुविलोपो स्यानो नचभस्याढ इतिपुंवानुकरूपातिदेशान्नाविलोपः स्यादितिवाच्यं
नासपूत्रेहात्रिकमित्यत्रापिविलोपापानापनेः तस्मात् स्त्रीभस्यपानितृतिमात्रपरंनतनगुरूपातिदेशकमितिवाध्यंयौवनमितियुवतिशब्दस्यानुशासा
निभातस्यौर्थमिह पाठःपुन न्नाचानिभन्यपनिवृत्तिः स्यवितिभक्तिभावः नतुभस्याढ इत्यनाढेन हितेभिवसितेपुम्बद्भाव इत्यस्युपगमानन्दितान्

आदिभ्योऽण्। ४।२।३८। भिक्षाणां समूहो भैक्षं। गर्भिणीनां समूहः गार्भिणं। इह भस्याढे इति पुम्वद्भावे कृते। इनण्यनपत्ये। ६।४।१६४।
पत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात्। तेन नस्तद्धिते इति टिलोपो न। युवतीनां समूहः। यौवनं। शत्रन्तादनुदात्तादेरञि। यौवतं। गोत्रोक्षो।
ष्ट्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्। ४।२।३९। एभ्यः समूहे वुञ् स्यात्। लौकिकमिह गोत्रं। तच्चापत्यमात्रं। एषु चौरनाकी। ७।
१। पुवु यतयोरनुनासिकपरेणीऽकमादनेभकेऽत्ताच्या। देशोक्तः। ग्लुचुकायनीनां समूहः। ग्लौचुकायनकं। औसकमित्यादि। आप
स्येतियलोपे प्राप्ते। प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः। राजन्यकं। मानुष्यकं। वृद्धाच्चेति वृत्तिकम्। वार्द्धकं। केदाराण्यञ्च। ४।२।४०। चा
त्। कैदार्यं कैदारकं। गणिकायाय्यञिति वक्तव्यम्॥ गाणिक्यं। ठञ्कवचिनश्च। ४।२।४१। चात्केदारादपि। कवचिनां समूहः। कावचिकं। कै

यतिभ्रम्ययनि त्रैसत्र्यां कानि त्युपस्थीतिकृ निनं ततया प्यापुरातनवारण सिद्धस्येत्तिवेत सत्यं यनस्तुभाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठः मन्यास्यातां
शब्दस्य सामर्थ्यात्पुम्वद्भावो ने निवृत्तिकृन्नोति स्यनस्त्वनिरस्तानन्यैवंगार्भिणं यौवनं गणेभ्योऽस्मिन्नयागृभाष्यमनुनसंगच्छतेत्यिनाशंकयाह गुणेनाटि
भाष्टावहैसौत्रं पुंस्त्वं उक्त्वाऽस्वशारगार्ये नेत्संच्छकतेनने रननःकारकः नंदनाकारिका इत्यत्रौगिलसणेनामडीपोनस्तः अनुनासिकयोरितिकिं
नाऽभक इति रहरराजन्यमनुष्यपहणोऽप्यर्थरूढिशब्दनेनन्यापन्यस्येतिपल्लोपस्यमाप्यभावात् अनएव गोत्रोक्षोष्ट्रेप्यवनयो ग्रहणं सार्थकमन्यथाणो

स्पूर्वो भावे योगौ वुनिकामनोज्ञादित्वाद्वुञ् चार्ईकमितिपदिहद्व्येपि चार्ईकमिति प्रयोगोक्तिर्न हि मनोज्ञादित्वं कल्पनीयमित्याहुः॥ ब्राह्मणमा-
न्त्रयोग्यमीदृशाः केभ्यः प्रकृतोऽयं नेवासुरिदृशोऽपनियत्रिवारूपे विशेषाभावान्नापि स्वरे विशेषः उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् स्त्रियां विशेषस्तु नर्शकाप्यन्तु

ह्मणमाणववाडवाद्यन्।४।२।४२। ब्राह्मण्यं माणव्यं वाडव्यं पृष्ठादुपसंख्यानम्। पृष्ठ्यम्। ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्।४।२।४३। ग्रामता। जनता।
बन्धुता। गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्। गजता। सहायता। अह्नः खः क्रतौ। अहीनः। अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः। क्रतौ किं आह्नम्।
ङकादिताऽन्त्रा अह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपो न। पर्श्वा णस् वक्तव्यः। सिति च।१।४।१६। सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात्। अभत्वादोर्गुणो न
पर्शूनां समूहः पार्श्वम्। अनुदात्तादेरञ्।४।२।४४। कापोतं। मायूरं। खण्डिकादिभ्यश्च।४।२।४५। अञ् स्यात्। खण्डिकानां समूहः खाण्डिकं। चरणे-
भ्यो धर्मवत्।४।२।४६। काठकं। छान्दोग्यं। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्।४।२।४७। साक्तुकं। हास्तिकं धैनुकं। केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्।४।२।
४८। पक्षे ठगणौ। कैश्यं कैशिकं। अश्वीयं। आश्वं। पाशादिभ्यो यः।४।२।४९। पाश्या। तृण्या। धूम्या॥ वन्या। वात्या। खलगोरथात्।४।२।५०। खल-
्या। गव्या। रथ्या॥ इनित्रकट्यचश्च।४।२।५१॥ खलादिभ्यः क्रमात्स्युः। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या। खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः॥ डाकिनी। कु-
ण्डलिनी॥ आकृतिगणोऽयं। विषयो देशे।४।२।५२। षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः। शिबीनां विषयो देशः। शैबः। देशे किं।
देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः। राजन्यादिभ्यो वुञ्।४।२।५३। राजन्यकः। भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ।४।२।५४। भौरिकीणां विषयो देशः
भौरिकिविधं। भौलिकिविधम्। ऐषुकारिभक्तं। सारसायनभक्तम्॥

सकलात्त्यप्रत्ययेभ्यस्तत्राप्यग्रहणाच्च ऋतुनानुवर्तिष्यते व्यस्वरितत्वादिति विग-
स्थादप्यकृतश्चिद्विधानार्थमनवचनं तन्निदशोऽनुवारकं वार्तिकमाह पृष्ठादिति पृष्ठ्यमिति विशेषः पृष्ठ्यमिति पृष्ठानां समूहः पृष्ठ इह हृति तु मनर्थकत्व
णाप्यधीभ्यः ग्रामजनेति गजता वार्तिकस्य सहायशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः। अनुदात्तादेरञ्॥ ॥ ॥ ॥

कं शाकुनिक मित्यादि परत्वादत्र हस्ति धेनो रिति ठगेव त्वाशये नेह स्त्रे चित्तवत सुरा हरति कापोत मिति लघा चन्नार निफिट् सु नेशाकपोत मप
र्थ्योदानोन चरा कुनीनां चलु पु पुर्वमित्या पुरानाविमा चिति शंकर्ष मन्यानृपूर्वन पूरानमिति न मन्यास्यानादिन्याकुः सपदिका या पुदेतानमुपर्चिना ह कोच प
नं चरणेभ्यः प्रमाः प्रकृतेर्यः प्रत्यपा धर्मवस्यते स तस्याः प्रकृतेस्स मुद्दे पिस्यादित्यर्थः पुनादयो हि चरणो श्योत स्यतेनेतत्र चरणाद्धर्मान्नायपयो रितिनुवा
द्वान नेने वाभिदेशः सूत्रेणाद्याप्यते काठकमित्यादि गोत्र चरणाद्वुञ् वदीगो क्रियुके निरुप्यः पञ्चा चिति यथा सस्यस्सूलः वगुणा चिति कौरशाखा दर्च
दक विषयो देशानस्मिन्नुवर्त्तनेन स्न्याह यच्चनारिति विषयशब्दार्थमाह अन्यंते ति भो विक्रा आभ्यागणा श्यायथा संस्य भे तो प्रत्ययोस्त्सः भोति कि वि
स्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥४।२।५५॥ अण। पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः। स्वार्थ उपसंख्यानम्॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं। संग्रामे प्रयोजनयो
द्धृभ्यः ॥४।२।५६। सोऽस्येत्यनुवर्त्तते। सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः। भरताः योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः। तदस्यां प्रहरणमिति क्री
डायां णः ॥४।२।५७। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा। मौष्टा। घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥४।२।५८। घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्या मि
त्यस्मिन्नर्थे स्त्रीलिङ्गे ञ प्रत्ययः स्यात्। घञ इति कृद्ग्रहणात् तिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं। श्येनं तिलस्य पाते ञे ॥६।३।७१। श्येन तिलस्य एतयोः पात्शब्द उत्तरपदे मुम्
आगमः। श्येनपातोऽस्यामस्ते श्येनम्पाता मृगया। तिलपातोऽस्यामस्तीति तैलम्पाता स्वधा। श्येन तिलस्य किम् दण्डपाता
स्वामि यो वर्त्तते दाण्डपाता तिथिः॥
स्त्रीवत्तं लोकात् ॥ सोऽस्यादिरिति छन्दसोनामाख्यं वयनानि वंधनं पङ्क्तिरादिरिह विवक्षितः तथा च कात्यायमांतादस्येत्या
प्रत्ययः स्यात् यथा दिमा न्तः प्रगाथ एव तत्र प्रपूर्वात् ग्रन्थनार्थात् प्रगाथः प्रथसंदर्भ इत्यस्माद्धकर्ने विचवारकृद इति कर्मणि घञ् पृषोदरादित्वाद्वेफन करणयोर्लोपः
गायन्त इति प्रगाथः गैयहेरन्यत उषिकुषिगा र्तिभ्यस्थन्नित्याहुः यत्र द्वे ऋचौ वाचा वृत्त्या तिस्रः क्रियन्ते स प्रगाथः त्रैष्टुभमिति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो
लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इति न्यायेन क्लीबतेति भावः। संग्रामे ननु प्रथमादित्यधिकाराज्ज्ञ प्रथमोचितसंग्रामवाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति न प्रयोजनयो
न स्याह सोऽस्येति एवं च प्रथमान्तविशेषणाद्धा गमयोजनयोद्धृणां प्रकृतित्वमस्य निमित्यपार्थ विशेषणाद्धा संग्रामस्य प्रत्ययार्थतं च कुशाकस्मिन्ति

स्त्रार्थः प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ण स्यात्स च प्रत्ययान्तार्थः संग्रामश्चेदिति तदस्यां प्रथमान्ताद्युद्दहरणोघा
र्थ्यन्तार्थेऽण् स्यात्स चेत्सप्तम्यन्तार्थः क्रीडा भवति प्रहरणं किं माला भूषणमस्यां क्रीडायां किरवङ्कः प्रहरणमस्यां सेना यां घत्न्तः कुद्दहणादिति तेन
त्य त्रिर्णो नौनत्यगस्य विधीयमाना इत्यर्थः सिद्धा श्येनपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः घञः किं श्येनपतनमस्यां वर्त्तते क्रिया किं पाकारे स्यांचत्र
मितिप्रत्ययेन पुनः सास्यामिति किः क्रीडायामित्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति श्वनश्चाहदण्डपातोऽस्यां तिथ्यां वृत्ति ॥ ॥ तदधीते द्वितीयान्तादध्य

तदधीते तद्वेद । ४ । २ । ५९ । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् । ४ । २ । ६० । क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहण
। तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषास्त
दुच्यते कथ्यम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः । मुख्यार्थात्तूक्थशब्दादुग्गणे नेष्यते । न्यायं । नैयायिकः । वृत्तिं । वार्त्तिकः । लोकायतं । लौकायतिकः ॥
आदि । सूत्रान्तान्तकल्पादेरेवेष्यते । सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः । विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् । वायसविद्यिकः ।
गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः । अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम् । आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः ।
त्रैविद्यः पिपासिविद्या नामधीते वेद वा त्रैविद्यः ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ठग्वक्तव्यः । आख्यानं । प्रत्येकं तु नाख्यानमुपचारात ॥
यवक्रीतमधीते वेद वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे । वृद्धाच्छः । तस्य लुबा ।
आख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः । सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्व

दृतरिच प्रत्ययः स्यात् द्विलक्षणमधीयाने विदुषि च प्रत्येकं विधानार्थं तेनोत्तरत्र क्रतूक्थसंनारूपः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौणा अधीयाने पि प्रत्ययं प्रामु
नेषामध्ययनासंभवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः क्रतूक्थादिक्रतुविशेषेति स्वरूपस्य तु न ग्रहणं तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दं पठेत्तना
प्राणां मुख्यादिगणेऽयं तु शब्दपाठादिति भावः अभ्यन्तरेति अध्येतर्येपीत्यर्थः आग्निष्टोमिक इति संख्याविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दस्यागतां स्यात्

र कमातिशास्यमित्यर्थः नैष्येतेरुति अनभिधानादिति भावः त्रिविधेति नि स्तोविपाश्रयीत इति विग्रहे तु न द्विनार्थो द्विगो त्रिविध इत्येवस्यात् द्विगो।
न इति तु कुशतेरिति भावः आस्यापि के लिग धप यस्त्वोप्रत्ययान्तेरेषु इत्यर्थः सर्वादेरिति सारेर्मित्येव सिद्धे सर्वोरि ग्रहणं नर्थं चानुरिमा वाचसपनार्थः॥
इति चार्गिकानमधीत इत्यर्थः। वृतवचनेश्यव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्य सभावः इकन्निति परशब्द उत्तरपदं यस्मात् स आदिकं शत
त्रिशब्दाच परोपः पथिन् शब्दस्तदन्तात्पथिकन् वा चार इत्यर्थः। शतपथिक इति नु तिकृतो नु वार्तिके बहुलमिति पूर्वपिना यात्तपथ इत्यधीतमप्युदाहृ

र्निकः। द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। द्वितन्त्रः। एकान्यदोत्तरपदान्। शतपष्टेः पिकन्पथः। पूर्वपदिकः। उत्तरपदिकः। शतपथिकः। शतपथिकी। षष्टि
कः। षष्टिपथिकी। क्रमादिभ्यो वुन्। ४।२।६१। क्रमकः। क्रमपदशिक्षामीमांसा क्रमादिः। अनुब्राह्मणादिनिः। ४।२।६२। तदधीते तद्वेत्ति
ब्राह्मणसदृशोऽग्रन्थः अनुब्राह्मणम्। तदधीते अनुब्राह्मणी मन्त्रार्थेनैव सिद्धे अणवाधनार्थमिदम्। वसन्तादिभ्यष्ठक्। ४।२।६३। वास
न्तिकः। अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः। दाण्डिनायनसूत्रे निपातनाद्विलोपः। प्रोक्ताल्लुक्। ४।२।६४। प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृ
प्रत्ययस्य लुक् स्यात्। पाणिनस्यायं घञन्तार्थकविधानमिति कः। सोऽस्यास्तीति पाणिनी तस्य गोत्राऽपत्यं पाणिनिः। गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च
६।४।१६५। एते अणि प्रकृत्या स्युः। इति टिलोपोना। ततो युनिरिञ्। पाणिनिः। एषां त्रियार्थप्रतिषेधोऽयूनि लुगणिञोः। २।४।५८। एभ्यः प्रत्ययान्ता
विषय गोत्रप्रत्ययानां इत्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययानान्नित्यं परयोरणिञोर्लुक् स्यात्। कौरव्यः पिता। कौरव्यः पुत्रः॥

नाद्युक्तिरित्यपव्यंसार्थं पनिशतपथिकीति अण्वाधनार्थमितिभाष्ये तु मन्त्रास्य गतमेवेदं सूत्रं नदीनानप्रिय नर इत्यनभिधानानेति भाष्ये ध्वंसंताऽउक्त्यादि
रोनपमिनायसंतादिषुवाउक्त्यादीनपनितावमन्तरश्च कवमवकुंथयवणामिति अथर्वणा प्रोक्तउपचारादथर्वाणेन प्रोक्तमित्यपि कारिकाभ्यो लुगन्युक्त्यः
श्यामनोणुवाकुरस्पुदाहृत्य अथर्वणो वा अथर्वा आथर्वाणा इतिभाष्योक्तः साधुः गाथिविदथि इत्येनपत्य इति सिद्धे अपत्ये एप्पि प्रकृतिभावार्थमप्य
थिनः वैदथिनः केशिनः गाणिनः पाणिनः एषां त्रिपार्थको स्पाइति कुर्वादिभ्यो एयः ततस्तोलुक् कौरव्यः पुत्रः नलुतिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते तथा

ति चेत्स्यन्यंकुरुनादिभ्यो ण्य इति क्षत्रियगोत्रे विहितो योऽण्प्रत्ययस्तं तत्रापकृष्य ते प्रकृतेन ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यवधेयं ॥८५॥ श्वाफल्कादिति कश्यप्यन्यके
र्नोलुक् श्वाफल्कः पुत्रो वासिष्ठ इति कश्यपात्तनरो नोऽलुक् वासिष्ठः पुत्रः नैकायनि इति तिकादिभ्यः फिञ् तस्य नलोपो लुक् नैकायनिः पुत्रः वामरथा इति कुर्वादिभ्यो ण्य
इध्यः च वा पिन्ता कण्वादिभ्यो गोत्र इति शैषिकोऽण् इत्रीति सूत्र वासि पार्थे लुग्यह्नस्य रोऽनर्थः कश्यपण पवेति पाणिनरादेतु बौन्दर्गिं करवाणि निभाषः न
न्वस्मिन्वा पिण्ड इति सूत्रस्य भाष्ये केयदार्श्वो विरुध्यते यत्रैर्पुत्रापत्यानि पुमांसौ यत्तु यः इतश्वानि निन इति द्वन्द्व न तद्वा युन्यनन्तरस्य गोत्रे यस्ति युत्त्वनि लुक् स्त्र्यं
ति द्वको पिलु गित्यस्य नान् कश्यप केन्य णस्य ग्रहणे तु द्वको ग्रहणं ततः परस्य नोलुक् स्यादित्याहुः वस्तुतस्तु वासिष्ठ पुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्यप्रयोगादस्य

फल्कः पिता। श्वाफल्कः पुत्रः। वासिष्ठः पिता। वासिष्ठः पुत्रः। नैकायनिः पिता। नैकायनिः पुत्रः। एभ्यः किं। शिवाद्यण् कौहडः पिता। तत
कौहडिः पुत्रः। यूनि किम्। वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः। इति चयणो लुक् तु न भवति। आर्ष ग्रहणेन प्रतिपरीतस्य कश्यपणव ग्रहणान्। पाणि।
पौ कम पाणिनीयं। इद्वोच्छः। इतश्चेत्यण तुन गोत्रे पद इतनत इत्यादि तिवृ स्यमाणान्तात्। ततो ध्येत्यूचे दिवणो लुक् स्यात्। स्वरे स्त्रियां च विशेषः।
णीनीयः। पाणिनीयाः। सूत्रात्वकोपधात्।४।२।६५। सूत्रवाचिनः ककारोपधाद् ध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। अपोकार्थं आरम्भः। अष्टा
याः परिमाणमस्य अष्टकम्पाणिनेः सूत्रम्। तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः॥ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि।४।२।६६। छन्दांसि ब्राह्मणा
नीनि प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः। अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विनान प्रयोज्यानीत्यर्थः। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशम्पायनान्तेवासित्वात्
ति शेषं च नयेनीति पूनिलुगिति लुक् विभक्त्य पत्त सूत्रेन इत्येतन्मनीति भावः गोत्रे य इति ति तस्य कठ चरकादिति लुक्। ततोऽण्। तस्य प्रोक्तात्लुक्।
इत्यस्त्रीयं नतु लौकिकमिति तत्रव स्यात इति भावः स्वर इतिलुगभावे प्रत्ययस्वरेण नोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीष्स्यात्। लुकि सति तु नीकार उदात्तः टाप च स्यान्नीति।
एकमिति संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति संख्यायाः नित्य इत्यादि तथा कन् संख्याप्रकृतिकादिति संख्याप्रकृतिक भूप्रत्ययान्तादित्यर्थः कालापकुरलुक
त्यान्तेऽनोकार्थेण सब्रह्मचारीत्युपसंख्यानाद्विलोपः ततो अध्येनयेन तस्य प्रोक्तात्लुगिति लुक् कालापानामाचार्यस्त्यर्थे गोत्रचरणाद्वुञ् ततोऽध्येतृवेदि

२२५

कस्मात्तुश्चतंत्रोक्तादितिपंचम्यंतं जसं नतेन विपरिणम्यते कृष्ण्योत्राह्मणानीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् प्रोक्तशब्दस्य श्रोतार्थे केनन्वयेनासाशिकट्ट
नाहूयीत्पस्मापुत्रानीतिनदिषपाणी तिनकृद्देनपूर्पेन नेदितुप्रत्ययः परामृश्यते निषयशब्दस्मिहानन्यभावतावीननुदेशनावीन्यभिप्रेत्याहप्रत्ययं नि
रुष्यानीत्यर्थे इति पाणिनीयव्याणिनीपारूनिवर्तनयमेनप्रयोगमाश्रेनिपमार्थमेतदितिभावः देये प्रहणा देवसिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरंतनप्रोक्तब्राह्मणान
ध्वपवार्थतेनेहनपात्तयन्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानियत्रंता न्कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् आपत्यस्य च तिप्यचोपः याज्ञवल्क्यादयोऽडिपा॥

ह्स्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि॥४।२।६७॥ उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः। तेन निर्वृत्तम्॥४।२।६८॥ कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी। त
स्य निवासः॥४।२।६९॥ शिवीनां निवासो देशः शैवः। अदूरभवश्च॥४।२।७०॥ विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशं। चकारेणाग्रगुक्तास्त्रयोऽर्थाः संनिधाप्यंते ते
ष्वपाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति। ओरञ्॥४।२।७१॥ अणोऽपवादः। कक्षतु। काक्षतवं। न याम्नुपरत्वान्मतुप्। इक्षुमती। मतो मध्वहु
तः॥४।२।७२॥ बह्वचः कूपेषु मतुप्अन्तान्नाऽण्। सैभकावती। बह्वजिति किं। आर्हिमनम। अङ्कग्रहणं बह्वजिति नदीशेषणं यथास्यान्मत्।
विशेषणं माभूत्। बह्वचः कूपेषु॥४।२।७३॥ अणोऽपवादः। दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः। उदक् च विपाशः॥४।२।७४॥ विपाश उत्तरकूले ये कूपा
स्तेष्वञ्। अबह्वजर्थ आरम्भः। दत्तेन निर्वृत्तः कूपो दात्तः। उदक्किम् दक्षिणतः। कूपेष्वणेव। संकलादिभ्यश्च॥४।२।७५॥ कूपेष्विति निवृत्तं। संकलेन
वृत्तं सांकलम्। पौष्कलं॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु॥४।२।७६॥ स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ्। सौवीरे दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी।
साल्वे वैधूमाग्नी। प्राचि। माकन्दी। सुवास्त्वादिभ्योऽण्॥४।२।७७॥ अञोऽपवादः। सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम्। वर्णु। वार्णवम्। अण्ग्रहणं बाधक
बाधनार्थं। सौवास्तवी॥

इयाच्च तनादीति इति रूढानां च सहारः चकारो नुक्तसमुच्चयार्थः तेन कत्थपिनः कौशिकिन इत्यत्र कल्पेपि तद्धितपर्त्तं
पप कौशिकाभ्यामृषिभ्यामिति मोक्ते णिनिः अभ्येतणो लुक् स्वं दो ब्राह्मणानीति किं पाणिनीयं व्याकरणं अथ चातुरर्थिकाः॥ ॥ तदस्मिन्नस्तीत्युपा
प्यमानादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् तन्नामादेशश्चेत्। प्रत्ययांतं नाम पसंनि॥ बहुव्रीहिः मतुपोपवादः इति शब्दस्तु सकलेषु

इतितेपीन्येनदर्थः उत्तरसूत्रत्रयेपि दिशेनन्वाम्नीत्यनुवर्तने नेननिर्दिष्टं यंनभीविनष्पर्यदृष्टेः कर्मणिक्तः अदूर अदूरमंतिकंतत्रभवतीत्यदूर
ानन्नाम्बप्रभीसमासः चातुरर्थिकत्वमितिचतुर्णामर्थानांसमाहारश्चातुरर्थीतत्रभवाश्चातुरर्थिकाः अध्यात्मादित्वाट्ठञ् चतुर्थ्यर्थेषुभवाइतितत्त
ङ्गानुदिगोत्तुगनपत्य इति ओतुक स्यात्मताश्चननुमतोवंद्वत्यहेवासुवंद्वोविहितानामनुप तदंताइति वैयधिकरण्यंतम्ना सत्वाना
अतिकिमेगमहणेनेत्याशंकांनिवारयत्यणग्रहणमितिमत्वंतविशेषणमितिसमचातिसामानाधिकरण्यंवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादणग्रह

णी। ४। २। ७८। रोणीशब्दान्तदन्ताच्च अण्। कूपाञ्चोपचारः। रौणः। आजकरौणः। कोपधाच्च। ४। २। ७९। अण्। अञोपवादः। कार्णच्छिद्र
कूपः। कार्कवाकवं। त्रैशङ्कवं। वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृण।
प्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः। ४। २। ८०॥ सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युः चातुरर्थ्यां।
अरीहणादिभ्यो वुञ्। अरीहणेन निर्वृत्तं। आरीहणकं। कृशाश्वादिभ्यश्छण्॥ कार्शाश्वीयम्। ऋश्यादिभ्यः कः। ऋश्यकं। कुमुदादि
ष्ठच् कुमुदिकं। काशादिभ्य इलः। काशिलः। तृणादिभ्यः सः। तृणसं। प्रेक्षादिभ्य इनिः। प्रेक्षी। अश्मादिभ्यो रः। अश्मरः। सख्यादिभ्यो
ढञ्। साखेयं। सङ्काशादिभ्यो ण्यः। साङ्काश्यं। बलादिभ्यो यः। बल्यं। पक्षादिभ्यः फक्। पाक्षायणः। पथः पन्थ च। पान्थायनः। कर्णादिभ्यः फिञ्।
कार्णायनिः। सुतङ्गमादिभ्य इञ्। सौतङ्गमिः। प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः। प्रागद्यं। वराहादिभ्यः कक्। वाराहकः। कुमुदादिभ्यष्ठक्। कौमुदिकः॥ ६ ॥

मत्वंतविशेषणंस्यादेवनतथाहिमतनमित्याशवानिप्रसंगःस्यादितिभावः॥ ॥ रोणीरोणीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थस्तपावचकास्तितमाह रोणीशब्दा
तस्यासौचाङ्गमित्यन्येतदंताविति यनविधिरितिसूत्रे भाष्यस्यविशेषवचनादिशषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्यसमासमन्ययविधौप्रतिपदृ
ास्यानादानरंतविधिरितिभावः वुञ्छणठकरत्यंतमेकंसमस्तपदं अरीहणादिपरंतत्रप्रथमतः कुमुदोनानांचतुर्णांद्वंद्वंविधायद्वितीयेनकाशा
इदंनसहपुनर्द्वंद्वोवाध्यः तेनकुमुदशब्दस्यद्विः पाठेपिनैकशेषः आदिशब्दःप्रत्येकंसंबध्यतइत्याह अरीहणादिभ्यइतिपक्षादयनगोणसूत्रमाहप

दिलुप् तत्वाश्रीन्येव नेह उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरो जनपदः नह्यत्र लुपं नं नामधेयं जनपदस्यैकत्वादेकवचनेऽपि तेषु बहुवचनादि फलकमिति दि
पि युक्तवदिति न्यायात् किमर्थं शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेति लुप् तस्य वनं शिरीषवनं बहुवनस्पतिर्न्याययो गादिस्वन ततस्तनिभ
वनस्पतिभ्य इति णत्वं स्यात् ततश्च शिरीषाणामिति निम्बश्चैव बहुवचनं कृतानां नादि दिस्वनमिति वेदमाहुः वचनमिह संख्या न त्वेकवचनादि वचनादि न
संख्याबोधकत्वेन प्रवृत्तपरिगृह्यतामिति वाच्यं यथा श्रूयते तत्र गतेनादिकार्ये प्रत्ययार्थस्य युक्तत्वादिति पञ्चालादिस्वादिष्वपि
लिङ्गवचने पोष्टसिद्धिस्तथापि कटुबदर्यां अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गातिदेश इति भावः पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतं सूत्रं सम्प्र

जनपदे लुप् ।४।२।८१। जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् ॥ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ।१।२।५१। लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः
पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ॥ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ।१।२।५३। युक्तवद्वचनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्र
माणत्वात् ॥ लुब्योगाप्रख्यानात् ।१।२।५४। लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्याप्रतीतेः ॥ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ।१।२।५५। यदि ह्ययं योगस्या
वयवार्थस्य द्योतकः स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ।१।२।५६। प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपम
र्थवचनमप्यशिष्यं कुतः अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः । कालोपसर्जने च तुल्यम् ।१।२।५७। अतीतायां रात्रौ पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च
सहितो दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तन्नाप्यशिष्यं तुल्यत्वं समानं लोकप्रसिद्धेः ॥

तिप्रत्यासत्त्येन तदशिष्य
ञ्चालाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गा इत्यादयो जनपदस्य पर्यायाः बहुवचनान्ता एव संज्ञाः न तु यत्नेन लिङ्गसंख्ये प्रतिपादनीये अपो दाराः इत्यादिषु यथा न हि तत्र श
लिङ्गसंख्ये प्रतिपाद्येते इति भावः उपजीव्यस्य प्रत्ययार्थस्यापि जीव्यत्वाच्चेल्लुब्योगेति जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिताऽशिष्यमिति
तएव तदाह लुबपीति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धयोगस्याख्यानेन फलितमाह अवयवार्थस्येति अप्रख्यानादित्यस्य व्याख्यानमप्रतीतेरिति पञ्चालादयः शब्दाः
योगरूढाः तथा जनपदे पीतिनस्य निवासः अदूरभवश्चेति न हि तेनैवोच्यते किमनेन लुब्विधानेनेत्यर्थः न दृश्येतेति विनापि ह्ययं संयम्य पञ्चा

न्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे प्रधानेत्यादिना ॥ ॥ विशेषणानां चापि सूत्रपाठे लुप्युक्तवदिति सूत्रादनंतरमेतत्सूत्रं पठित्वा तद्वि

विशेषणानां चाजातेः।१।२।५२। लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा। पञ्चालाः रमणीयाः। गोदौ रमणीयौ॥ अ
जातेः किम्। पञ्चाला जनपदः। गोदौ ग्रामः। हरीतक्यादिषु व्यक्तिः।४।३।१६७। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः। खलतिकादिषु वचनम्। खलतिकस्य पर्व
तस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि। मनुष्यलुपि प्रतिषेधः। मनुष्यलक्षणो लुबर्थो विशेषणानां नो लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः। चञ्चा अभिरूपः। व
रणादिभ्यश्च।४।२।८२। अजनपदार्थ आरम्भः। वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः॥ शर्कराया वा।४।२।८३। अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात्। ठक्
च।४।२।८४॥ शर्कराया गणेऽस्तः कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात् पक्षे ठच् ककौ। वाग्रहणसामर्थ्यादन्यदेश्यौ नाणिकौ। अणा तत्सत्त्वे विक
ल्पैः षट्रूपाणि। शर्करा। शार्करं। शार्करिकं। शर्करीयं। शार्करिकम्। शार्करकं। नद्यां मतुप्।४।२।८५। चातुरर्थिकः। इक्षुमती। मध्वादिभ्यश्च।
४।२।८६। मतुप् स्याच्चातुरर्थिकः। अनद्यर्थ आरम्भः। मधुमान्। कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्।४।२।८७। कुमुद्वान्। नड्वान्। वेतस्वान्। माघस्य
मत इति। अन्ये मादुपधाया इति वत्वस्य माणेनवः। महिषाच्चेति वक्तव्यम्॥ महिष्मान्नाम देशः। नडशादाड्ड्वलच्।४।२।८८। नड्वलः। शादो जम्बाल
शष्पयोः। शाद्वलः। शिखाया वलच्।४।२।८९। शिखावलम्। उत्करादिभ्यश्छः।४।२।९०। उत्करीयम्॥ नडादीनां कुक् च।४।२।९१। नडकीयं।
क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च। क्रुञ्चकीयः। तक्षन् नलोपश्च। तक्षकीयः। बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्।६।४।१५३। नडादिष्वन्तर्गणो बिल्वकादिस्तेभ्यश्छस्य
लुक् कुकि कृते परे। बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया तस्यां भवा बैल्वकाः। वेत्रकीयायां वैत्रकाः। छस्य किम्। छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्मा
भूत्॥ अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति कुगपि निवर्तेत। लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम् अन्यथा लोपोऽपि यमात्रस्य स्यात्। इति चातुरर्थिकाः॥

आरभ्य नात्रैवेदं व्याख्यातं लुप्युक्तिवदिति नन्वापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं न तु युक्तवद्भावपरमित्याशयेन नत्वनोक्तमित्याहुः पंचालारमणीया इति। कथं

यदस्सुभिक्षः संपन्नपानीय इतिप्रयोग इति चेन्न जनपदविशेषणान्नादिष्वयेदि पंचालविशेषणेनःस्युपगमेतु नहुलिंगवचने स्यात्पंचालाः सुभिक्षा
नीपाद इति हरीतक्यादि इति हरीतक्यादिष्वेषणानुपलब्धिस्तु वचनानुपलब्धित्वतुवर्तनं स्वल्लनिकामिति निवरणादिष्वेनितुलुप् चंचेति संज्ञायामितिकनो
ष्य इति लुप् चंचानुणमयः पुमानचरणादिषु कारोनुनासुयुक्तार्थस्तेनासाक्षतिगणानं सिद्धं चरणादितिलक्षणकटुवदरी विशेषाः गौरीस्वल्लनिकामि
द्राहत्वेन्यानिवत्त्वसासिद्धत्वान सिद्धो लेच्येष्टिलोपो नस्याभिन्नादिनार्ययेनाह यद्दृनितज्जानिन्यत्रापिपरत्वात्कथं इत्यनेनैव चकारेणतु भाद्युपधायाश्च
वः नचासिद्धत्वान्माद्युपधायात्स्वेवतन्नन्याप्यमिति वाच्यम प्रकरणेप्रकरणमसिद्धं न तु परे प्रयोग इति उपसर्गाद्दस्समासेपीत्यत्र भाष्ये निर्णीतत्वात्।
स्यानिमव्वचेन स्यान्दस्यसुवन्नान्तेन परत्वानुक्तातु पोडित्वसामर्थ्याद्विलोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्स्वरूपं स्यात् न च स्थानिवत्त्वेन निर्वाहः पूर्व
त निषेधादिति चेन्नैवं अनन्तरं गौरूपं प्रति बहिरंगस्यटिलोपस्यासिद्धत्वान्न च पार्श्वे बहिरंगपरिभाषायात्रैपादिकं नत्वानानीति वाच्यं कार्यकालपक्षाश्रुप
त्वेवमपि स्यादिष्विति सान्तस्य परत्वेन दाम्येय रूपस्यान्तरंगत्वाभावाद् बहिरंगपरिभाषायान प्रवर्तनेनेइतिरूपं दुर्वारमेवन च नपामतुमिति चतुरर्थ्यामत्
ना चातुरर्थिकोऽत्र नतुप्मनर्थीय इति तसीमन्वर्थ इत्यनेन भत्वं शंकृत्वं टिलोपस्यस्थानिवत्त्वान न च पदत्वेष्येवं तत्स्वरूपविधिनासहकार्यकालत्वा पूर्व
नेति निषेधादिति चेदत्राहुः परसंज्ञापायपयोरेशपरा स्यणात्पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाप्रवर्तनान्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्याशंतस्यापदत्वादिति एतेन नघयो
न कीलव्वस्यादिष्विति परत्वात्तलस्यादौ नील्यवत्तु संयोगान्तलोपः स्यादिति शंकापि परास्तेति दिक् ननु प्रक्रियालाघवाय द्युवेवविधीयतामथवा
इचेतसेभ्योऽडिदितिप्रकृतस्यमतुपोडित्वमतिदिश्यतां किमनेन डत्तु विधानेन सत्यं व्यन्तोविधानार्थं ननतन्निद्धार्थं कथं न परत्वादित्वा किमाह मद्दिष
रासाया निर्देशाद्यर्थे देशेत नाम्ष्यणो वाधनार्थं चेदेतं तु शिरवा संज्ञायामितिपंचमेवस्य णोत्वदेशे पिशिरवावलइतिरूपसिद्ध्यर्थं न डादीनां नडशस्सविल्व
नलाद्यो नडादेर्यः नडादोत नणसूत्रमाह कुंचेति। एवंतत्राप्यत्रिवत्वपि उभयत्रापि यस्थाः सौचौलुक् देलोपइत्यतोलोपः इत्यनुवर्तमानेलुम्प्रहणं व्यर्थं
वांकाह सर्वलोपार्थमिति यमात्रसेति न चारेः परस्येतीकारस्य भाष्यमिति वाच्यं सूर्यतिष्येत्यतो यकारसंबद्धस्यैवलोपस्यानुवर्तनादिति भावः॥ ५

न्तग्रहणं चेति प्रहणं स्पष्टार्थं तथा चित्तर प्रवृत्ताणां तु पानेष्वेषु प्रयोगेविधायकमित्यर्थः ननु लक्षणानां नाव द्यर्थं तस्येदमित्यनेन चाक्षुषादीनां संस्कृतं भक्षाः
र्थेदादीनां सिद्धेः। तथाधिकारोपीत्यर्थः तथाहि अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थपर्यन्तेष्वर्थेषु प्राप्तिस्तु प्रत्ययानां निवृत्तिर्जातार्थसाकल्यं चास्य प्रयोजनं तत्त्व
ताव प्रयोजनं स्यादिकाग्रामादीनां प्रत्ययादिपाठेन दृत्तःप्राचीनेष्वर्थेषु पारशेन प्रवर्त्तनं तद्दृष्टि ज्ञापनात् अन्यथा रन्धा च्छ इत्येव सिद्धे तन्या तस्य

शेषे।४।२।९२। अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्। श्रावणः शब्दः। औपनिषदः पुरु
षः। दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः। उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः। अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं। चतुर्दश्यां दृश्यते
चातुर्दशं रक्षः। शेषइति लक्षणं चाधिकारश्च। तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः। राष्ट्रावारपाराद्घखौ।४।२।९३। आभ्यां क्रमाद्घखौ
स्तः शेषे। राष्ट्रियः। अवारपारीणः। अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्। अवारीणः। पारीणः। पारावारीणः। इह प्रकृतिविशेषाद्घादय
स्तत्र तन्नाम प्रत्यया उच्यन्ते। तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते। ग्रामाद्यखञौ।४।२।९४। ग्राम्यः। ग्रामीणः। कत्त्र्यादिभ्यो
ढकञ्।४।२।९५। कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः। तत्र जातादिः कात्त्रेयकः। नागरेयकः। ग्रामादित्यनुवर्त्तते ग्रामेयकः। कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु
।४।२।९६। कौलेयकः श्वा। कौलोऽन्यः। कौक्षेयकोऽसिः। कौक्षोऽन्यः। ग्रैवेयकोऽलङ्कारः। ग्रैवोऽन्यः। नद्यादिभ्यो ढक्।४।२।९७। नादेयं। माहेयम्। वाराण
सेयं। दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्।४।२।९८। दक्षिणेत्याजनमध्ययम्। दाक्षिणात्यः। पाश्चात्यः। पौरस्त्यः। कापिश्याः ष्फक्।४।२।९९। कापिश्यां जाता
दि कापिशायनं मधु। कापिशायनी द्राक्षा। रङ्कोरमनुष्येऽण् च।४।२।१००॥ चात्ष्फक्। राङ्कवो गौः। राङ्कवायणः। अमनुष्ये इति किं॥ राङ्क
वको मनुष्यः॥

मीपसंगात् नाप्यर्थसाकल्यं प्रयोजनं जाताधिकारात्प्राक्तनाद् सामर्थ्यादेव तल्लाभात् यदि संनिहिते जातार्थे एव ष्फा
स्तु तद्दूरस्थभवाद्यर्थेषु प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाः अणादय एव स्युः तदा जाताधिकारानंतरमेव प्राग्दीव्य
त्यादिभिस्सहराष्ट्रावारपारेत्यादयोपि पठ्येरन् तस्मात्सर्वार्थमिदं सूत्रमिति चेदत्रोच्यते शेषाधिकारस्तु शेषिकेनेति॥

माणार्थस्य विषयलाभायशेषाधिकारस्तावदावश्यकः शैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकारश्च शैषिकान्मतु
दिभ्यादिभ्यो कंज्ञापयतिस्य चश्यो ॥ कः सन्निधौ मनुविधौ च भाष्ये पठित इहतु सर्वत्रैव पठित इति नैव व्याख्यास्यते अपत्यादिष्वर्थेषु घादीनां नि
ष्याधिकारश्चावश्यकः न चोक्तज्ञापकेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यं ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वेरोपणादयस्याशयात् श्रार्द्दकादिभ्योपदिष्टः स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यामेवं
मस्यापि संभवाच्च एवं स्थितेनेवाणुयमित्यादिषु वक्ष्यमाणत्वादिप्रकारकबोधनाय विधायकत्वमपि तस्य सूचयमिति दिक् विषयहीतादयोनादिवचनमे
यासंख्यप्रत्ययार्थविशिष्टे चारणात् कुत्सितास्त्वपदति इह यद्वृद्धीहिरपि सुचनः इहैव निपातनात्कोः कद्भावः कद्भावे चोत्तुपसंख्यानमिति तु मत्वास्य
मापायलोपश्चेति गणासु त्वं कुत्सायां जातः कौत्सिपृकः कत्त्विडम्भि कुण्डिनमाहियमीत्यादिदक्षिणापश्चात् अव्ययमिति सा हृदयोंदिति भावः एवं चसा
न्त्यहृत्यत्रसर्वनाम्नो हृति मात्र इति पुंवद्भावशंकैव नास्तीति बोध्यं पाण्यान्तर इति कथं तर्हि पश्यान्तमेः कथमनुपमान इति नचादिरिद्रशब्दाविनि
ह्रस्वे साधकाशंत्वकं कालनाचकान्तस्तुतुलो वाधे तेपरत्वादिति वाच्यं अयादिपश्यादिति डिमवाघुस्तुलो वाधसयुद्धीरत्वात् सत्यंपश्चात्
ख्यानेनाइतिकथं चित्संबाधेपुंकापिस्याः ष्फक कापिशीशब्दात्स्फस्यान्यित्वात्ङीष्‌ नचाहकापिशायनी तिरंकोरमनुष्येरंकवोजनपदस्तन
ष्यत्तोणिन्यूण प्राप्तः तद्वापकत्वेनाछद्धादयीतितुत्र प्रासतमपि वाधित्वाश्रीरर्थोऽत्र प्रामुक्तस्तु कोपधाद्णवापकत्वतो पिपरत्वात्कच्छादा
तेनष्फगणोविधीयतेकोपधत्वादेवाणिसिद्धेकच्छादिषुरंकुशब्दस्य पाठोमनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थ इति कैयटः अनएवाहरंकवकोमनुष्य
कच्चित्तुरंकवइतिपठन्ते सगुचे स्वकप्रमादः स्यादेतत् अमनुष्यग्रहणमिह व्यर्थम् अपवादेन वुञा नत्रष्फगणोवाधेनामनुष्यएव पर्यवसानात
हणमपि व्यर्थमेव कच्छादित्वादेव तत्सिद्धेः अत्राहकोपिकाऽकृत् नोपमस्यप्रतिषेधः किंतु पर्युदासस्तेन मनुष्यभिन्नेमाणिन्येव ष्फ विधीयते
नः कंथत्व इत्यत्र नष्फक् विशेषविहितेन ष्फकाप्यणोवाधामा भूदित्यगणमहणंचक्रियत इति भाष्येतु अमाणिन्यपि ष्फकमंगीकृत्येदंद्यमपि प्रत्याख्या

णा। दिव्यमिति स्वर्गे दिवशब्द इत्युक्तेन निर्देश इति भावः अपाचीरदिग्या दिक् द्वितीयो वर्णः पूर्वकारो न तु दन्तोष्ठ्यः यदिदं प्रागपागुदगित्यादौ तथा दर्शना-
त्। तं मनोरमायां केचित्तु प्राच्यपाची प्रतीच्यसाहृत्यमरकोशे अपाचीति दन्तोष्ठ्यपाठं कामिन्त्यं पुरस्कृत्य सत्रेण्ण पाणिनि पठित्वा अयमामित्युदाहृतं तत्
गितिवेदे तु व्यत्ययेन वकारस्य पकार इति तेषामाशयः प्राग्दयोस्तान्यं ताच्यव्ययास्तद्धितास्त न पयाः उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् का-

प्रागपागुदक्प्रतीचो यत्।४।२।१०१। दिव्यं प्राच्यम्। अपाच्यम्। उदीच्यम्। प्रतीच्यम्। कन्थायाष्ठक्।४।२।१०२। कान्थिकः। वर्णौ वुक्।४।
२।१०३। वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक् स्यात्। यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम्॥ अव्ययात्त्यप्।४।२।१०४। अमेह-
क्वतसित्रेभ्य एव। अमान्तिकसहार्थयोः। अमात्यः। इहत्यः। क्वत्यः। ततस्त्यः। तत्रत्यः। परिगणनं किम्। उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः। अव्ययानां भ-
मात्रे टिलोपः। अनित्योऽयं बहिषष्टिलोपविधानात् तेनेह न आरातीयः। त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्। नित्यः। निसो गते। ह्रस्वात्तादौ तद्धिते।८।३।१०१।
त्ता। इणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते। निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालादिः। अरण्याण्णः। आरण्याः सुमनसः। दूरादेत्यः। दूरेत्यः। उ-
त्तराहञ्। औत्तराहः। ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्।४।२।१०५। एभ्यस्त्यब्वा पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ। ऐषमस्त्यं। ऐषमस्तनं। ह्यस्त्यं। ह्यस्तनं।
श्वस्त्यं। श्वस्तनं। पक्षे शौवस्तिकः स्यात्। तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ।४।२।१०६। यथासंख्येन। काकतीरं। पाल्वलतीरं। शैवरूप्यं। तीररूप्यान्तादि-
तीकं बहुच्पूर्वान्मा भूत् बाहुरूप्यम्। दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः।४।२।१०७। अणोऽपवादः। पौर्वशालः। असंज्ञायां किं। संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा
भूत्॥ पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः। प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः॥ ९९ येन हि संस्कारः प्राक् नार्थवैति अत्राह कान्था विनु-
दायतं बाधित्वा परत्वादत्सु सु नीवोष्ठ्याभि ति वर्णौ वुक् वर्णुमिति। अदूरभवश्चेत्यर्थे सुवास्त्वादिभ्य इति जनपदे लुबिति लुप् अमोत्य इति अमाशब्दः समी-
पवाचि। अमा समीपे भव इत्यर्थः। इह क्वत्रादीपरां तन्वास्तस्य प्रामाण्यमारंभः स्यादित्यग्रहणं तुल्यार्थे यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धेः ह्रस्वात्किं गीःकार्या भूस्तरा॥ ना
पिः सादृव तिन तद्धिते किं सर्पिष्कारतीति तु तस्य पनिषेधो वाच्यः भिषुस्तरां दूरेत्य इति दूरादागत इत्यादिरर्थः औत्तराह इति उदहा पुरा नन्वस्त्रियां गप्तवोऽयः

२५३

ति परिगणनेनत्यपोऽभावान्तराश्रौतराह शब्दोत्तोराज्ञः स्वियांकोश्वविशेषः वक्ष्यमाणाविति सापंचित्रमित्यादिनेति शेषः वक्ष्यत इति ख्यमुखर...
स्यार्थेयसंज्ञायामित्यत्रसोचनात्यंचमर्थेसमीप्यापश्येनाहसंज्ञाभूतायाइति॥॥ मद्रेभ्योञ्वहुवचननिर्देशाज्जनपदवाचीएवृत्तेनतुभेदपर्य्यायःदि
ह्मणमितिदिग्भावकादुत्तरपदस्यजनपदवाचिनोमद्रभिन्नस्याचामादेर्वृद्धिः स्यात्ञितिणितिकितिचतद्धिते इति सूत्रार्थः पौर्वमद्र इति मद्रेकदेशः

द्रेभ्योऽञ्।४।२।१०८। दिक्पूर्वपदादित्येव दिशोमद्राणामिति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः।पौर्वमद्रः।आपरमद्रः।उदीच्यग्रामाच्चबह्वचोऽन्तोदा
त्तात्।४।२।१०९। अञ्स्यात्। शैवपुरम्।प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्।४।२।११०।माहकिप्रस्थः।पालदः।नैलीनकः। कण्वादिभ्योगोत्रे।४।२।१११।
भ्योगोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण्स्यात्।कण्वोगर्गादिः।काण्व्यस्यछात्राःकाण्वाः। इञश्च।४।२।११२।गोत्रेयइञ्तदन्तादण्स्यात्।दाक्षाः।गोत्रे
किं।सौतङ्गमेरिदंसौतङ्गमीयं।गोत्रमिहशास्त्रीयंनतुलौकिकंतेनेहन।पाणिनीयं नद्व्यचःप्राच्यभरतेषु।४।२।११३। इञश्चेत्यणोऽपवादः॥
प्लाक्षीयाः।काशीयाः।भरतानांप्राच्यत्वेपिपृथग्ग्रहणंप्राच्यग्रहणेभरतानामग्रहणस्यलिङ्गम्।वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्।१।१।
७३।यस्यसमुदायस्याचांमध्येआदिर्वृद्धिसंज्ञस्तद्वृद्धसंज्ञंस्यात्।त्यदादीनिच।१।१।७४। वृद्धसंज्ञानिस्युः।वृद्धाच्छः।४।२।११४।शालीयः।मालीयः।त
दीयः।एङ्प्राचांदेशे।१।१।७५।एङ्यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञंवास्याद्देशाभिधाने।एणीपचनीयः।गोनर्दीयः।भोजकटीयः।पक्षेऽणि।ऐणी
पचनः।गौनर्दः।भौजकटः।एङ्किं।आहिच्छत्रः।कान्यकुब्जः।वानामधेयस्यवृद्धसंज्ञावक्तव्या॥ देवदत्तः।दैवदत्तीयः।भवतष्ठक्छसौ।४।२।
११५।वृद्धाद्भवतएतौस्तः।भावत्कः।भवदीयः। वृद्धादित्यनुवृत्तेर्यत्नान्तरेणैवभावतेः॥ इशब्दस्यवर्तनोदिक्शब्देनसामानाधिकरण्याभावादि
समासः उदीच्यदिग्ग्रहणंनिरत्तंउदीच्यग्रामात्किम् माथुरः बह्वचः किंध्वाजः विष्णुन्यादिढीयंतोध्वजीशब्दः अन्तोदात्तात्किम् शार्कराधानंशार्कराधानः
शब्दाकारउदात्तःदाद्वेनरपदप्रकृतिस्वरेणात्वितस्वरस्याधस्यानात् शैवपुरमितिप्रस्थपुरवहान्ताच्चेतिवृञ्नभवतीतिवृद्धादितित्राणुवृत्तेः प्रस्थोत्तरः
यग्रामलक्षणस्याञोपवादः पाम्नद् इति पलदीति इकारान्तरत्येको नांतरत्वन्येनसोपेसतिपणादेशानर्हितानुर्स्येवचाहीकशब्दोकोपधोपिपलद्या

परं छंवाधितुं अन्यथा अणं वाधित्वा परत्वाच्छ एव स्यात् नोपधप्रसङ्गोपि कोण अवृद्धे सावकाश इति यक्त्वोमनि भवेयास्तोमः अपि चेति वक्तुमिति भाव्यं।
अस्मिन्नन्नोपनिपातनादितिहरदत्तादयः। कौतंगमेति सूतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् शाखीयमिति तत्र यत्राधिकार इत्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इति
रुः पूर्वसूत्रेगोत्रग्रहणेनपौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यत्र यत्पौ विहितः स्वदन्ते अपर इति गोत्र एव चातुरर्थिके तत्र आपि साधनात्कलारस्य

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ।४।२।११६। इकार उच्चारणार्थः। काशिकी। काशिका। वैदिकी। वैदिका। आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्। आपदादि
राकृतिगणः। आपत्कालिकी। आपत्कालिका। वाहीकग्रामेभ्यश्च।४।२।११७। वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः। ञ्णस्यापवादः। कास्तीरं नाम वाहीक
ग्रामः। कास्तीरिकी। कास्तीरिका। विभाषोशीनरेषु।४।२।११८। उशीनरेषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः। सौदर्शनिकी सौदर्शनिका। सौद
र्शनीया॥ ओर्देशे ठञ्।४।२।११९। उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ्। निषादकर्षुः। नैषादकर्षुकः। शैवपुरः। शैवपुरकः। देशे किम्। पटोश्छात्राः पाटवाः। नि
वासार्थं पितुरुद्ग्रहणं। वृद्धाच्छं परत्वाद्यथा बाधते। वाषिकर्षुकः। ध्वहोत्था वा।४।२।१२०। प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्देवेति नियमार्थं सूत्रम्।
आढकजम्बुकः। शाकजम्बुकः। नेह मल्लवास्तु। मालवास्तवः। धन्वयोपधाद्वुञ्।४।२।१२१। धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो
वृद्धाद्वुञ् स्यात्। ऐरावतं धन्व ऐरावतकः। साङ्काश्यकः। विपाशपद्वितुञ्छणादिसूत्रेणाप्राप्ते। साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः। प्रस्थपुरवहान्ताच्च
।४।२।१२२। एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात्। ञ्ञस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः। पैलुवहकः। पुरान्तग्रहणमप्रागर्थं प्राग्देशे तु तेना
सिद्धं। रोपधेतोः प्राचाम्।४।२।१२३। रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। पाटलिपुत्रकः। ऐतः। काकन्दकः॥ ॥ गर्गादीनां गर्गाः गार्गीरि
त्यत्र चतुर्गोत्रेकुंजादिभ्यश्च्फ्यत्वो गोत्र इत्यनुवर्तते न तु शाखीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्य त्वात् तत्रैव हीनत्वेनेति सूत्रेणानुवर्तते इति न ग्राम्यः अपवाद इति प
रप्रयोगः भरतानामग्रहणस्येतितेन रत्नं प्राचामिति भरतेभ्योपृथग्वप्रत्ययस्य लुक् भवति यौहालकिः पिता यौद्यालकायनः पुत्र इति आहरिगोपुत्रे निसूत्रे कैयट
दोदिरयं प्रत्ययो न तु गोत्रि पदसंज्ञार्थमिति करणादित्याशयेनाहनञ्च मिति॥(७)॥ काश्यादिभ्यः इकारउच्चारणार्थ इति उभयत्र नकारस्यवानुबन्धस्य सम्या

ं वृद्धादेवेति वृद्धाच्चेत्या चाभेवेति विपरीतनियमस्तु न भवति। अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णान्तस्याभावात्॥ धन्वयो॥ धन्वेति न स्वरूप
ग्रहणे इष्टत्वासम्भवादित्याशयेनाह धन्वविशेषेति ऐरावतं धन्वेति पथ्युपि समानौ मरुधन्वानावित्यमरेण पुंस्त्वमुक्तं तथाप्यत्र कर्तनाम
न्येह्रस्वपाठान्नपुंसकोऽपि धन्वशब्दो ज्ञेयो वेति बोध्यं कृत्स्नरेणोति रोपधत्वादिति भावः॥ ७॥ जनपदसमासोऽत्र वधिश्चेति कर्मधारयान्न
द्वन्द्व एवा वधित्वेऽभ्यतिन चजनपदत्वादेव सिद्धे अवधिग्रहणं व्यर्थं तु नेव यथास्यात्तान्यदित्येनार्थेन स्यावश्यकत्वात् अतस्त्वजनपदाव

नपदतदवध्योश्च।४।२।१२४। जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ्स्यात्। आदर्शकः। त्रैगर्तकः। अवृद्धादपि बहुवच
विषयात्।४।२।१२५। अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ्स्यात् वृद्धादणो वृद्धाच्छस्याप
दः। अवृद्धाज्जनपदात्। आङ्गकः। अवृद्धाज्जनपदावधेः आजमीढकः। वृद्धाज्जनपदात्। दार्वकः। वृद्धाज्जनपदावधेः कालञ्ज
कः। विषयग्रहणं किं। एकशेषेण बहुत्वे माभूत्। वर्तनी च २ वर्तन्यः तासु भवो वार्तनः। कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात्।४।२।१२६॥
शवाचिनो वृद्धाद्वृद्धाद्वुञ्स्यात्। दारुकच्छकः। काण्डाग्निकः। सैन्धुवक्त्रकः। बाहुवर्त्तकः। धूमादिभ्यश्च।४।२।१२७। देशवाचिभ्यो
धौमकः। तैर्थकः। नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः।४।२।१२८। नगरशब्दाद्वुञ्स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये। नागरकः। चौरः शिल्पी वा।
सेति किं। नागराः ब्राह्मणाः। अरण्यान्मनुष्ये।४।२।१२९। वुञ् अरण्याण्णस्येत्यस्यापवादः। पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति
च्यम्। आरण्यकः पन्थाः। वा गोमयेषु। आरण्यकाः। आरण्या गोमयाः। विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्।४।२।१३०। वुञ्॥ ॥

न त्रिगर्तशब्दात् ह्र नैत्तरपदादिति छो न भवति किंतु अवृद्धादपि बहुवचनविषयादित्युत्तरसूत्रेणावुञेव भवतीत्याशयेनोदाहरति त्रैगर्त्तक इति
दतदवध्योरिति सूत्रे जनपदावधिवाचिन उदाहरणं तु स्यामायनक इत्यादि बोध्यं नागरा ब्राह्मणा इति कुत्सादि धूमादिष्वनीति सैवा शब्दसाहचर्या
त्तेन नगरशब्दस्यैव वुञ् कन्नानागरेयक इति भाष्यमिति भावः विभाषा कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते तत्सामर्थ्यात्पक्षेऽणसिद्ध इति परिशेषाद्विभाषाग्रह

२५६

र्थमेव च स्वरद्वारम्पीतिनित्यग्रहणे वुञनेन विकल्प्यते मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वान्नित्य एव वुञ् ॥ ॥ कौरवको मनुष्यः कौरवकमस्य हसितं एतदर्थमे
ञ्जादेरीपादः अन्यथाऽऽत्मने यथैव विभाषया वुञ् स्यात् सिद्धे किं तेनेति भावः तेंधवा इति चेत् देशादीतिकस्पात्सेः वुञ् सिद्ध इति। मनुष्यतत्स्थयोरित्यनेन गत
ब्रह्मणो देशवाचिभ्यश्छस्स्यात् पूर्वपदादि शब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावे पि पाठसामर्थ्याच्छः मुखपार्श्वतसोरिति गणसूत्रमिदं सप्तम्यन्ताभ्यां तसि

कौरवकः। कौरवः। यौगन्धरकः। यौगन्धरः। मद्रवृज्योः कन्। ४।२।१३१। जनपदवुञोपवादः। मद्रेषु जातो मद्रकः। वृजिकः। कोपधादण्। ४।२।
१३२। माहिषिकः। कच्छादिभ्यश्च। ४।२।१३३। देशवाचिभ्योऽण् वुञादेरपवादः। काच्छः। सैन्धवः। मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्। ४।२।१३४। कच्छादिभ्योऽणोपवा
दः। कच्छेनानादिः। काच्छको मनुष्यः। काच्छकं हसितम्। मनुष्येति किं। काच्छो गौः। अपदातौ साल्वात्। ४।२।१३५। साल्वशब्दस्य कच्छादित्वा
त् सिद्धे नियमार्थमिदं। अपदाताविति साल्वको ब्राह्मणः। अपदातौ किं। साल्वः पदातिर्व्रजति। गोयवाग्वोश्च। ४।२।१३६। साल्वाद्वुञ्। क
च्छाद्यणोपवादः। साल्विका यवागूः। साल्वको गौः। साल्वमन्यत्। गर्तोत्तरपदाच्छः। ४।२।१३७। देशे। अणोपवादः। वृकगर्तीयं। उत्तरपद
ग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थं। गहादिभ्यश्च। ४।२।१३८। छः स्यात्। गहीयः। मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च। मुखतीयं। पार्श्वतीयं। अव्ययानाम्भ
मात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदं। कुग्जनस्य परस्य च। जनकीयं। परकीयं। देवस्य च। देवकीयं। स्वस्य च। स्वकीयं। वेणुकादिभ्यश्छण्वा च्छः
वेणुकीयं। वैत्रकीयं। उत्तरपदकीयं। प्राचां कटादेः। ४।२।१३९। प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात्। अणोपवादः। कटनगरीयं। कटघोषीयं। क
टपल्वलीयं। राज्ञः क च। ४।२।१४०। वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन ककारादेशमात्रं विधीयते। राजकीयं। वृद्धादकेकान्तखोपधात्। ४।२।१४१।
अकइकरणनदन्तान्तखोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनः छः स्यात्। ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः॥
२ शाल्मलिकीयः॥

ः मुखतीयमिति मुखे जातमित्याद्यर्थे तसन्ताच्छः अलोऽन्त्यस्येति तसः सकारस्य लोपे प्राप्ते सर्वस्येति चेत् न सकारलोपः कुग्जनस्येति
गणसूत्रं स्वकीयमिति स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद्गहादेराकृतिः गणत्वाच्छः देशवाचित्वाभावेपि पूर्वपदादिव ग्रहणः अतएव नुश्यागामस्यानाधिनि

मितिन्यासकारोक्तिः संगच्छते केवलान्तशब्दाद्गहादीनां चेत्येव सौपमित्युदाहरणमसीनाच्छः श्रृंतरशब्दाद्गहादित्वाच्छेनुवत्नेन नग्र
मासेसार्थकमिति नान्तरीयकमितिभवति अविनाभूतमित्यर्थः इहारकेकोतमाख्यणा कीयदरिकोपध्यादणित्यणा प्राप्तः ॥ छ ॥ आयोमुखीयमि
कपामलसणौवल्निशविहमात्रौवच्छिवदेशिति आदिशब्दनरोपुधेनोरित्यादिनाप्राप्तस्यवृञः पूर्वतीयदृति।तत्रयोरंदयोर्जन्यंपार्वतीयेगौगोराः
तुपर्वतायनस्पराप्तइमेत्यर्थेढानात्पर्णकृकणा भारद्वाजशब्दोत्रदेशवचनः सवचनमन्यपार्थः किंतु प्रकृतिविशेषणमित्याह भारद्वाजदेशेम्य
मद्रस्मदोः त्यदादीनिचेतिवृद्धत्वान्नित्येछेप्राप्तेख।तगोरपिविधानार्थमिदंपक्षेऽणिति अन्यतरस्यांग्रहणादितिभावः तयोर्वनेत्रयः मन्यपार्श

अयोमुखीयं। कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्।४।२।१४२। कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात्।ठञ्।
ञिठादेरपवादः दाक्षिकन्थीयं।दाक्षिपलदीयं दाक्षिनगरीयं।दाक्षिग्रामीयं।दाक्षिह्रदीयं।पर्वताच्च।४।२।१४३।पर्वतीयः। विभाषा
ऽमनुष्ये।४।२।१४४। मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वास्यात्पक्षेऽण्।पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि। अमनुष्ये किं।पर्वतीयो
मनुष्यः।कृकणपर्णाद्भारद्वाजे।४।२।१४५।भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः। कृकणीयं।पर्णीयं।भारद्वाजे किं।काकणम्॥
पार्णं।युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च।४।३।१।चाच्छः पक्षेऽण्।युवयोर्युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः। अस्मदीयः।तस्मिन्नणि च युष्माका
ऽस्माकौ।४।३।२।युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः। खञि अणि च। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। यौष्माकः। आस्माकः॥ २ ६ ९ ॥

यथासंख्यंनभवतीति केचित् मनोरमायांतुयथासंख्य निवारणाययोगविभागः कृतः तथाहि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखाभ्यांछोवास्यात्
निचेतिवृद्धत्वान्नित्येछेप्राप्तेविकल्पोयंततः। खञ्चएवमुत्तरसूत्रेपियोगविभागोबोध्यः तेन आदेशयोः खञणोश्चयथासंख्येनत्यादिषुवचोपि
कवचनेतवकममकादेशविधानादेकवचनांतेनविग्रहोनकृतः तस्मिन्नणिचतस्मिन्निति निसाराहिहितः खञ्निर्दिश्यतेनतुचानुकृष्टः।निमित्त
योर्यथासंख्यंतुनभवति खञणोरितिवक्तव्ये पृथग्विभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात् स्थान्यादेशयोस्तु दृश्यतएवतत्॥

हृहपूर्वं वदेव निमित्तयोः स्वं नगोरादेशौ प्रतियथासंख्यं न भवतीति किं नु स्यान्यादेशयोरेवेन्याशयेनौ राहृ इति नायकीनः मामकीन इति। परावरापव
भिभ इत्यपचेतव्य पूर्वग्रहणं पूर्वविप्रतिषेधसूचनार्थं तेन दिक्शब्दयोः परावरयोर् ईशब्देन समासे उत्तरसूत्रेण ग्राभाव पिठन्यतो वाधित्वाय देव भव
पूर्वंपरग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थमित्याहुः असामीतिके सम्प्रतीत्य यन्याप्य वर्गेते अनाम नतुरा चानितिकः पहुरात्रः सवारए पसंप तिथ ज्ञेय नं च

तकममकाचैकवचने।४।३।३। एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च नायकीनः। तावकः। मामकीनः। मामकः। छेग्
मयोत्तरपदयोश्च।४।३।४। न मपर्यन्तयोरेकार्थयोरस्तमौस्तः प्रत्ययेउत्तरपदे च तदीयः मदीयः त्वत्पुत्रः मत्पुत्रः अर्द्धाद्यत्।४।३।४। अर्द्धः पुरा वराध
तमपूर्वाच्च।४।३।५। परार्द्ध्यं अवरार्द्ध्यं। अधमार्द्ध्यं उत्तमार्द्ध्यं दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च॥४।३।६। चायत्। पौर्वार्द्धिकं। पूर्वार्द्ध्यं। ग्रामजनपदैकदेशाद
ञ्ठञौ।४।३।७। ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तादञ्ठञौ स्तः। इमेस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वा
पौर्वार्द्धिकाः। ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः ठञ्ग्रहणं अस्य वाधार्थं अन्यथा हि लौकिकोपि ठञ् सम्भाव्येत। मध्यान्मः।४।३।८। म
मः। असाम्प्रतिके।४।३।९। मध्यशब्दादकारप्रत्ययस्स्यात् साम्प्रतिकेर्थे उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः। मध्यं दारु नातिह्रस्वं नातिदीर्घ
मित्यर्थः। द्वीपादनुसमुद्रं यञ्।४।३।१०। समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात्। द्वैप्यं। द्वैप्या। कालाट्ठञ्।४।३।११। कालवाचिभ्यष्ठञ्
मासिकं। सांवत्सरिकं। सायम्प्रातिकः। पौनःपुनिकः। कथं नार्द्ध शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः। अनुदितौपसरागरतिभारविः समा
कालीने। प्राक्कालीनमित्यादि वा अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः। तत्र जात इत्यादिकालाधिकारः। श्राद्धे शरदः।४।३।१२। ठञ् स्यात्। कर्मणि पश्चा
शारदिकं श्राद्धं। विभाषा रोगातपयोः।४।३।१३। शारदिकः। शारदो वा रोगः। आतपो वा। एतयोः किं। शारदं दधि। निशाप्रदोषाभ्यां च।४।३।१४। वा ठञ्

तावद्दर्शनात अनन्यूनो नातिरिक्तस्सम इत्यर्थः इदानीमित्यर्थे तु प्रसिद्धमेव एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरात् ततः प्रच्छादित्वान्स्तार्थेण विनपादिन्यान्तार्थेठगपि निन
निकमिति पर्यवसेउत्कर्षात् इत्याध्ये विद्यमान एव संप्रतिशब्दोत्र पदस्थानेऽभिमानेः द्वीपादनु। समुद्रं समया अनुसमुद्रं यस्तु पर्यन्तं मय्येनान्ययीभावः सप्तम्यन्तं चेदं

२५२

मुद्रसमीपे योऽसौ प्रवृत्तिकच्छाद्यणो मनुष्यवुञ्च्छापवादोऽयं च अनुसमुद्रं किं द्वैपमन्यत् कच्छाद्यण् द्वैपकः मनुष्य तत्स्थयोरिति वुञ् द्वैप्येति यत्र चेति शेषः
अप्रत्याधिकारस्यादेश्यनोक्तेति भागेनैकनामकात्वात् तस्य स्वरूपस्यैव न ग्रहणं संधिवेलादिसूत्रे गणे संधिवेलान्तर्गतयोस्त्रयोदशीचतुर्दशीप्रभृतिभ्योऽपि
ार्थमनभिधानात् किंतु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्रहणमित्याशयेनाह कालवाचिभ्य इति स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहणमिति पदमञ्जर्यां विशुस्थित
कालिकः सांवत्सरिकः कालिकीत्याप्तिरित्यादिप्रयोगानापत्तेः न च विशेषाणामेव ग्रहणं संधिवेलादिभ्यो विधानं ज्ञापकमिति वाच्यं तत्स्वस्वरूपमात्रग्रह
सकत्वेनापि सार्थकत्वात्॥ गौणमुख्यन्यायस्त्विह नाश्रीयते तेन कदंबपुष्प्यसाहचर्यात्कदंबपुष्पः कालः व्रीहिपलालसाहचर्याद् व्रीहिपलालः कालः
दंबपुष्पिकं व्रैहिपलालिकमित्याकरः अत्र हि प्रमाणं संधिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः न च पुष्यादिशब्दानां का

श्वसस्तुट् च।४।३।१५। श्वस्शब्दाट्ठञ् स्यात् तस्य तुडागमश्च। द्वारादीनां च।७।३।४। द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर् स्फ्यकृत् स्वादुमृदु श्वस् श्वन् स्व एषां
इति ऐजागमश्च। शौवस्तिकं। सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।४।३।१६। सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात्। सन्धिवेलेयं। पा
वं सान्धिवेलं। ग्रैष्मं। तैषं। सन्धिवेला सन्ध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पौर्णमासी प्रतिपत्। संवत्सरात् फलपर्वणोः। सांवत्सरं फलं प
र्व वा। सांवत्सरिकमन्यत्॥
वार्थः नुवृत्तिविशेषवृत्तित्वस्याप्रदानात् यथा च कालविशेषणमुक्तार्थेन प्रमाणमिति वाच्यं पुष्यादिसमीपस्थचंद्रमसा युक्ते काले
शब्दानां गौणत्वात् तुवृ विशेषवृत्तिशक्तत्वमपि गौणवृत्तित्वानाम्न्यापकमेवेति विरुद्धं स्थिते कालवाचिभ्य इति सूत्रस्य कालप्रतिपादकेभ्य इति फलितोऽर्थः
नेति भवत्यादि क्रियमाणं विच्यं कर्मेत्यर्थः प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः इति मतवर्थीयेन सुत्यादितः श्रद्धावान् अनुरूपस्तु न गृह्यते अनभिधानात्॥ ॥ श्वसस्तुड्वि
अनुवर्तनाद्वा ठञ् स्यात् इति शेषः मा श्वस्त्यादिनात्यल्पपि विकल्पेन विहितः आभ्यामुक्ते स्युः तुट् चापि स्यात् शौवस्तिकमिति नुत्वनान्तरङ्गत्वात् तुडिदस्य
दित्वाभावात्कर्मठ इवे कादेशो न स्यात् न च परत्वादिकादेशे न स्यत् तुट् इति वाच्यं श्वादेशत्यागेवान्तरङ्गत्वात्तुटः प्रवृत्तेः इकादेशस्य लागत्वेन बहिरङ्ग
स्य भंगेन तु किं हि क्रियमाणो त्वसुसुको नादितिकादेशप्रसंगः चेतस्यन्यत्र अणादिषु ठचादिनेत्वेन कादेशान्तरङ्गभ्यो बलवानिति ज्ञापितत्वात्

रुकादेशः स्यादिति निश्चितं चाचिनेन कृतेनेति कादेशे प्रत्ययपरत्वाभावनाय चिन्तं प्रगुक्त्येत्यारतिमनोरथानां स्थितं संधिवेला भग्न प्रहृष्टान्तु वा प्रनार्थे अन्यथा संधि
यथा विहितं प्रत्ययाः स्युरित्युक्ते पौर्णमासीशब्दा दूरा ऋः स्यात् कक्नतं तु ठञो भावनाय स्यादिति भावः नैपमितिनि ष्यादुवाटान राज्ञो नार्थे नु यनिषा फल्गु नीति तु
र्षीति येत्यचाति पगुष्यर्नानेस्य त्राली तिन्व चनादुलोपः ॥ ५ ॥ प्राहृषेण्यः अत्र लोपवादः मवर्थनीति प्राहृड्नहि तृनीति दीर्घः तत्रभवः जातेतु ठञ्च स्वस्तिरथा भ
प्रक्रियान्तापवादेणकारो वा णत्वमित्याहुः किंचप्राहृषेण्य माचस्याणः प्राहृषेति प्रत्ययण कारप्रसरणार्थमपि तत्र स्यनान्ति विशिलोपविलो पपत्तोपाः सर्वत्राण्च
इति एतच्च हैमनाचेत्यनेनोनुक्तमिति भावः हैमनमिति अकार विशिष्टस्य नशब्दस्य लोपे अन्निति मकृतिभावात्र स्याहितद्धितेति लोपो नन कारस्यैव लोपः
प्रसेति चेत्योपस्याभीयनेनासिद्धत्वात्स्यानिवद्भावाद्वाहिलोपो नेतितोऽयम् हैमंतमितिकृत्यपितकारलोपो न भवति तस्य सर्पं भेति प्रतिपदोक्तेन त्रयणसन्निधो
चनसत्रयः ४ । ३ । १७ प्राहृषेण्यः । वर्षाभ्यष्ठक् ४ । ३ । १८ वर्षासु साधु वार्षिकम्वासः । कालात्साधुपुष्यत्पच्यमाने षु इति साधवर्थे । सर्वत्राण
लोपश्च ४ । ३ । २२ हैमनाद्रणस्यात्तलोपश्च वेरलोकयोः । चकारात्सं हैत्रा ऋन्यण् । हैमनं हैमनं । साधर्म्यर्थिरश्या हैमंगे भ्यर्थे मसस्तुलौ पृह्व ॥
सायमित्यारिभ्यष्टतुर्ष्यौ च ये भ्यष्ठकालवाचिभ्यस्तु दुलौ तस्य योस्तुरत्तुटः प्रागतादेशः । अनव्ययत्वनद्वत्यादि निर्देशात् । सायन्तनं ॥ ६ ॥
त् एतच्च प्रत्याख्यानं भाष्येन यथा हि हैमंतपर्यायो हेमनशब्दोऽप्यस्ति हेमन्ता मनीगंतिकर्णान्नित्यादिप्रयोगात् ततश्च हेमन् । हेमनशब्दात्सृतमत्ति हैमनं
इति रूपद्वयं सिद्धं वेरस्ति तु हैमनाचेति चाहेमनिकमिति तलीयमपि रूपं सिध्यतीति नचनिशेषविहितेनऽत्र सान्धयो वाधः शंकः वेरसि सर्वविधीनां वैकल्पिक
तिकृतांतु हैमनाचेति सूत्रे सर्वत्र ग्रहणमपकृष्य लोकेपि हैमन्तिकमिति सौख्यतां । सायं चिरं ॥ नन्वंतुरं गत्वात्मयमं तु दिमपतिरित्यादु विवरतु शब्दसम
अनगसंज्ञानिमित्तं योऽतुरत्तस्य विधीयमानोः नादेशो न स्यात् नचैवं तु गेत्र क्रियमानमिति निवाच्यं तस्य पूर्वान्तमेनविसर्गाभावात्तान रत्नादिवन्ततस्याभावप्र
सतनभाहृतुटः प्रागितिरत्यादीति आदिशब्देनपकाशत्तनेष्विति प्राशु सायंतनमिति सनेर्धन्निसायशब्दो ऽकारान्तो दिवसावसाने रूढ स्तस्य प्रत्ययस
मान्तत्वे निपातनात्तदितिवार्तिककृतन्मतं भाष्यकृतानुमतौ प्यामित्यादिन्नत्यायं ग्रहणं प्रत्याख्यानं न चैवं मायशब्दो नान्तद्रुति अनिष्टरूपप्रसंगः ॥ ९

नवाचित्वाभावादनभिधानादित्याहुः॥४॥ चिरंतनमिति निरशब्दस्यापिप्रत्ययसन्नियोगेनमांतताविपात्यतइतिभावः अत्रचरंतिस्वरादीपायमरव्युत्पन्नादेवचि
रभिन्येतद्यर्थेनचारनाचिरशब्दाद्युत्स्यादिनिवाच्यंतेनवाधादितिस्परंतनमितिमाहुः सौदोस्यमाहुःतनदत्वापर्थेतत्रहित्ता इपीनाक्तिजानार्थप्रत्ययतन॥
नुक्वापिसिद्धेचिरत्नमितिसूत्रेचिरशब्दस्यापायनादृद्युस्तुलावपिभूलः नचैवं सूत्रेचिरशब्दस्यप्रत्यास्यानंनसंभवतीतिवाच्यंमांतानापादेवसुस्तुल्लिपौ॥
न परूत् पूर्वस्मिन्नस्तरेपरारिपूर्वतरे अग्राद्। डिमचोडित्वस्यरार्थेतत्रजातः ननुशेषदत्यस्यतरसाग्नाकेचातुर्थरूपंप्रावरणःशब्दइत्यादिविवजानाति

रन्तनं। प्राह्णप्रगायोरेदन्तत्वन्निपात्यते प्राह्णेतनं। प्रागेतनं। दोषातनं। दिवातनं। चिरपरुत्परारिभ्यः त्नोवक्तव्यः। चिरत्नं। परुत्नं। परा
यमग्रादिपश्चाड्डिमच् अग्रिमंआदिमं। पश्चिमं। अन्ताच्च। अन्तिमं। विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्॥४।३।२४॥ आभ्यांट्युट्युलौवास्तस्तयोस्तुट्च प
त्पूर्वाह्णेतनं। अपराह्णेतनं। घकालतनेष्विति लुक्। पूर्वाह्णः। सोढेस्येतिविग्रहेतुपूर्वाह्णतनं। अपराह्णतनंपौर्वाह्णिकं। आपराह्णिकं। तत्र जा
॥४।३।२५॥ सप्तमीसमर्थाज्जातइत्यर्थे अणादयो घादयश्चस्युः स्रुघ्नेजातः स्रौघ्नः औत्सः राष्ट्रियः अवारपारीणइत्यादि। प्रावृषष्ठप्॥४।३।२६॥ एण्यस्या
दः। प्रावृषिजातः प्रावृषिकः। संज्ञायांशरदोवुञ्॥४।३।२७॥ कृत्स्नरोपचारः। शारदकाः दर्भविशेषामुद्गविशेषाश्च। उत्तरपदस्य॥७।३।१०॥ अधिका
द्यनस्तइत्यस्मात्प्राक्। अवयववाचकतौ॥७।३।११॥ अवयववाचिनः पूर्वपराद्गृतवाचिनोःचामादेरचोवृद्धिस्यान्त्रितिणितिकितिचतद्धितेप
र्ववार्षिकः। अपरहैमनः। अवयवात्किं। पूर्वासुवर्षासुभवः पौर्ववार्षिकः॥ ११ वार्यथवणादयः सिद्धाः अधिकारात्वधारयोपिनत्वजातादिवि॥
यइतिनियमार्थंजातार्थनिर्देशआवश्यकः अन्यथातत्रजातेनत्रपेनेदत्याद्यर्थेपिप्रत्ययःस्यादितिवाच्यंचाणुषभिन्यादिसिद्ध्यापत्तेः स्रुघ्नेजातःस्रुघ्नेशेनेदत्या
भिधानादेवतद्धितोनभविष्यतिअंगुल्यांस्तनतिशृस्तमृत्तारागतइत्यादौषयासमर्थविभक्तयस्त्वादेपादेवत्तस्यतेनाणुषभिन्तत्रवर्गास्यायमानस्मात्तत्रजातइ॥
निर्देशोन्यर्थइतिचेन्नैवंमासृषषष्ठविवापपवादार्थंतदावश्यकत्वात्पेतुनिरपवादाअर्थनिर्देशः इनतत्रक्रीतकुशलादृश्यादयस्तोत्यर्थोयवेतिदिकसंज्ञायां
समुदायेनचेन्नसंज्ञागम्यतइत्यर्थः। संज्ञायांकिंशारदंसस्यं संज्ञापामित्येतन्नइतत्वोमित्यनत्यर्थेतंकेचिदन्तुवर्तयंतीतिचूतिकत्यपूर्ववार्षिकद॥ ११॥

णां पूर्वः हेमंतस्यापर इति विग्रहे पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः पूर्वाधिकिति नेदं द्वितार्थे समासः॥ ५॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाविति ऋतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिनि
मित्तविधानेन तदंतविधिर्वाच्यः स चेह तु वाचि शब्देऽवयवेभ्यः पर इत्यर्थः पूर्वं चेति पूर्ववार्षिकः अपरहैमन इत्यत्र न पाचवर्षाभ्यष्ठक् सर्वत्राणावनलोपश्चेत्य
ठगणौ भवतः वृद्धिमद्विधौ किं पूर्वं प्रावृषं प्रावृष्यमाण्य इत्यत्र तदंतविध्यभावादिह ऋतन्न गोवइहनिमित्त पौर्ववार्षिक इत्यत्र न पाचेहकालाट्ठञिति कश्चैवेति भा
वृत्ताभावादिति अन्यथा पूर्वा सुवर्षास्विति समानाधिकरणेन संगच्छेते नि भावः अनपरत इत्यवयवो रितीतिनन्वि चतुर्वर्षमाने भ्रूंशदादेरपि बहुवचनविपर्यादिन्न
वौ र्षमहइति मद्देभ्यो ऽश्वित्रपूर्वाह्णक इति विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः आर्द्रको मूलकइति नस्याणोपवादः प्रदोषकइति निशाप्रदोषाभ्यां चेत्य

र्हेर्वृद्धिमद्विधावयवानामिति तदन्तविधिः पूर्वं च इह तु नावयवत्वाभावात्। सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ७।३।१२ उत्तरपदस्य वृद्धिः। सुपाञ्चा
सर्वपाञ्चालकः। अर्धपाञ्चालकः। जनपदतदवध्योरिति वुञ्। सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः। दिशोऽमद्राणाम् ७।३।
वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः। पूर्वपाञ्चालकः। दिशः किं पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः। अमद्राणां किं पौर्वमद्रः। योगविभाग उत्तरार्थः॥
ग्रामनगराणाम् ७।३।१४ दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चाङ्गानामवयवस्याचो वृद्धिः पूर्वेषुकामशम्यां भवः। पूर्वेषुकामशमः। नग
रपाटलिपुत्रकः। पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ४।३।२८ पूर्वाह्णकः अपराह्णकः। आर्द्रकः। मूलकः प्रदोषकः अवस्करकः। प
न्थ च ४।३।२९ पथि जातः पन्थकः। अमावास्याया वा ४।३।३० अमावास्यकः आमावास्यः॥ ५॥

११ स्यापवादः अवस्करकइति। औत्सर्गिकस्याणो
तु संज्ञायामित्येतन्क्तनत्त्वर्थे नैतत्स्पर्धतमनुवर्तयंतितन्मते असंज्ञायां यथास्थितं अणास्यैवापवादश्चैवोध्याः अमावास्याया वा संधिवेलाद्यणोपवादः अ
मृ तरस्यामिति सूत्रेणामावास्यशब्दस्यैतिह्य दोषप्रेषु इत्वं निपात्यत इति इहस्तमध्यमस्यामावस्याशब्दस्येह ग्रहणं प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणात् अमाव
स्याः ये तिह सूत्रे संधिवेलादिषु चहः स्यापठति तेषां तु दीर्घोपधस्यन स्याद्विकृतिग्रहणेनप्रकृतेरग्रहणादिति हरदत्तादयः वसुनस्तु वृद्धिप्रकृतिर्ध्यस्ता
नुकरणमिदमित्याश्रित्य ह्रस्वोपधपाठोपि समर्थयितुं शक्यत इत्यन्ये ॥ ॥

मावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् अयमपि पूर्ववदुभाभ्यां वोध्यं अमावास्य इति ह्रस्वमध्यात् अमावस्यः अणञौ च यथासंख्यार्थो योगविभागः श्रविष्ठेत्यादि ह्रस्व
नाद्यो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तादयः माधवस्तु दीर्घान्त इत्यत्र सूत्रं प्रमाणमिति चानावाह एवं चानुराधानीतिनिर्देशेतिङीपं न ग्रहणं इत्यहं न स्वकैयानं
जातार्थ इत्यज्ञातार्थोऽपि भाषमते सिद्धमेव के पदादिमते तु जातार्थे न सिद्ध्यतीति लुग्विधायकेऽस्मिन् ङीपेन ग्रहणोऽपि स्त्रियं विशिष्य परिभाषया ङीपं नादि

च ४।३।३१ अमावास्यः। सिंधुपकराभ्यां कन् ४।३।३२ सिंधुकः। कच्छाद्यणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते। अपकरकः। औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते
अणञौ च ४।३।३३ सैन्धवः। आपकरः। श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ४।३।३४ एभ्यो न-
क्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। लुक्तद्धितलुकि १।२।४९ तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। श्रविष्ठासु जातः
श्रविष्ठः। फल्गुनः इत्यादि। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्। चित्रायां जाता चित्रा। रेवती। रोहिणी। आभ्यां लुक् तद्धितलुकीति
ङीपोऽपि लुकि गौरादित्वात्पुनर्ङीष्। फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ। स्त्रियामिति च। फल्गुनी। अषाढा। श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् वक्तव्यः
स्त्रियामपि। श्राविष्ठीयः। आषाढीयः। जे प्रोष्ठपदानाम् ७।३।१८ प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति
च प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपदो माणवकः। जे इति किम्। प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः। बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते भद्रपादः। स्थानान्त-
गोशालखरशालाच्च ४।३।३५ एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। गोस्थानः। गोशालः। खरशालः। विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम्। व-
त्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा ४।३।३६ एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् ॥

१२ जातलुकः प्रवृत्तेः उपसर्जनत्वेति अप्रधानमित्युपसर्जनत्वं गृह्यते तेन
संभवात् ननु गोस्त्रियोरिति सूत्रेऽप्यप्रधानस्य ग्रहणमेवोपसर्जनत्वं गृह्यतां एकविभक्ति चेति प्रसक्तीयं न प्रयोजनमेव हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वसमवसंभवात्
र्जनस्य किं अवन्तीकुन्तीकुरुः श्रविष्ठास्विति श्रविष्ठापनिष्ठाः इत्यादीनि आदिशब्दात् अनुराधाः स्वातिः तिष्यः पुनर्वसुः हस्तः ॥

ः अथ प्राहुः बहुलः कृतिकावाची बहुलाशब्दस्तावत्तलस्य समासेऽर्धकेन ह्रस्वनिर्देशः स्त्रे उपसंख्यानमिति लुक इति शेषः चित्रेति लुक् द्विनेति लुक् किं पुनरथाप
ति विधानसामर्थ्यादेतयोर्नलुक् स्यान्नोत्तरोशालेनाम त्रविभाषासेनेतिनपुंसकत्वेह्रस्वत्वं तन्नाह चर्यानक्षत्रशानेष्वेयमेवनवेत्यस्यानपवत्लुक् स्यादि
लिंगविशिष्टपरिभाषयातत्रापि लुक् सिद्ध इत्याहुः यद्यपि दावत्तपाठेप्येकदेशविकृतन्यायेनक्लीवेपीद्र सिद्धमिति तथापि नापवादेह्रस्वपाठः नपु
स्वत्वमिति सूत्रे इति शेषः ॥ ॥ वत्सशालेजात इति वत्सशालापामित्यपि वाप्यं इत्यादीति आदिशब्दादभिजित् अभिजितः अश्वयुक् आश्वयुजः
न इति कालाद्वुञ् निवर्तमानोपयो नक्षत्रं कोणसंधिवेलादिस्थानेगणपुनरस्य नुवृत्तेरत्यर्थः कृतलब्धनपुष्टनक्रीतन्वे तानलब्धलयोर्व्याप्य इति किमर्थ

त्सशाले जातः वत्सशालः । वात्सशालः इत्यादि । जातार्थे प्रसक्तोः एवाद्दिदुक्ताव्यः । शातभिषजः । शातभिषक् । नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । ४ । ३ । ३७ ।
जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रौहिणः । कृतलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ । तत्रेत्येव स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः ।
प्रायभवः । ४ । ३ । ३९ । तत्रेत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः । उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् । ४ । ३ । ४० । औपजानुकः । औपकर्णि
कः औपनीविकः । संभूते । ४ । ३ । ४१ । स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः । कोशाड्ढञ् । ४ । ३ । ४२ । कौशेयं वस्त्रं कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु । ४ । ३ । ४३ । हैम
नं साधु । हैमनः प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । उप्ते च । ४ । ३ । ४४ । हेमन्ते उप्यन्ते हैमना यवाः

नसंबंधकृतत्वक्रीतत्वप्रकारकबोधेपि प्रत्ययार्थेन द्रष्टव्यं अतएव जातेनुभाजामपि कृतेनलुक् प्रायकारादिविन्कभवनाथ्यः प्रायभवसेनतत्र
निनलब्धार्थेन्याहुः भाष्ये तु मन्याख्यानमेतत् प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेनकृतत्वादिति उपजानुत्रयोप्यमी सामीप्ये अव्ययीभावाः तेषां समाहार
पुंस्त्वं संभूतेइद्रुतंचादिनासंभावना आधारपरिमाणाद्याधेयस्यानतिरेकश्चेति द्वयमप्यात्मीयते स्रौघ्न इति स्रुघ्नेसंभाव्यनेतत्परिमाणानतिरिक्तो वासी
र्थः कोशात् कौशेयमिति वस्त्रविशेषे योगरूढं अयं कोशेसंभवत्सु सत्कार्यवादाभिप्रायेण मनोनतरेतुविकारप्रकरणेएयाट्ढञित्यस्यानन्तरं कोशाच्चेति
नव्याचवार्तिकं विकारे कोशाड्ढञ् संभूतेत्र्यात्योनुपपत्तिरिति कालात् पुष्प्यदितिदेवादिकः शानेनलशद्रहपुष्प्यंतीति उप्ते च कालादित्येव योगविभाग

२६५

भावः। आश्वयुज्या वुञ्। नकारः स्वरार्थः। अनयत्र इत्स्वार्थस्य॥ ॥ आश्वयुज्यामिति अश्विनीनक्षत्रपर्यायोऽश्वयुक् तेन युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रे
मृगोऽन्यः पौषि मासे देयो भिक्षाऽश्वत्थ इति फले लुक् इह पुंलिङ्गनिर्देशोऽयं यथा पुंस्त्वे प्रयुक्तस्तथापि फलेऽश्वत्थशब्दः औपचारिकत्वाशये नपुंसकलिङ्गप्रयोग
इति सम्प्रदायः ग्रहायणीभ्यां ते च सुवचनं चेति चकारो योऽस्मत्पदस्थानविधेयाः संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पक्षे तत्र फले ऽणातेन विव

आश्वयुज्या वुञ्।४।३।४५। ठञोऽपवादः। आश्वयुजकं माषाः। ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्।४।३।४६। पक्षे ऋतुअण्। ग्रैष्मकं। ग्रैष्मं।
वासन्तकं। वासन्तं। देयमृणे।४।३।४७। कालादित्येव। मासे देयमृणं मासिकं। कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्।४।३।४८। यस्मिन्काले मयूराः कलापि
नो भवन्ति स उपचारात् कलापी तत्र देयमृणं कलापकं। अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः तेन युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः यस्मिन्काले ऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्व
त्थकं। यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकं। ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्।४।३।४९। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकं। आवरसमकं। संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च।
४।३।५०। चाद्वुञ्। सांवत्सरिकं। सांवत्सरकं। आग्रहायणिकं। आग्रहायणकं। व्याहरति मृगः।४।३।५१। कालवाचिनः सप्तम्यन्ताट्ठञादयस्तत्रव्या
हरतीत्यर्थे स्युः। पौष्यां व्याहरति सम्मृगश्चेत्। निशायां व्याहरति नैशो मृगः। नैशिकः। तदस्य सोढम्।४।३।५२। कालादित्येव। निशासहचरितमध्ययनं नि
शा सोढमस्य नैशिकः। नैशः। तत्र भवः।४।३।५३। स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः। राष्ट्रियः। दिगादिभ्यो यत्।४।३।५४। दिश्यम्। वर्ग्यं। शरीरावयवाच्च।४।३।५५। दन्त्यं। कर्ण्यं।
नगरान्तेऽ।७।३।२४। प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिः ञिति णिति किति च। सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः। पौर्वनागरः। प्रा
ग्देश इति किं मद्रनगरमुदक्षु तत्र भवः। माद्रनगरः। जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्।७।३।२५। जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपद
स्य तु वा ञिति णिति किति च। कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलं। कौरुजाङ्गलं। वैश्वधेनवं। वैश्वधैनवं। सौवर्णवलजं। सौवर्णवालजं। दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्य
"हेर्ढञ्।४।३।५६। दार्तेयं कौक्षेयं कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयं"

बाधितात्ठञेव यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति वाच्यं तस्मै हिता मुद्धिता
संज्ञाकरणबलेनाचाण् प्रत्ययो न भवेदिति च क्षुणकानादिति नव्याः। नैशिकरति निशाप्रदोषाभ्यां चेति वा ठञ्। तत्र भवः। कालादिति निवृत्तं कालसंबद्ध

र्थसूत्रस्यस्पतदित्यस्यास्यात्तत्येनत्वग्रहणमस्त्वितिवाच्यंतदस्येतिसूत्रस्येतउत्तरत्रापिसुपठत्वात्तथापिभूपानुरूप्यत्रावपिचर्तनेनयापीहमना
र्तनेनगजानदतिशब्दग्रहणादितिबोध्यंदिगादिभ्योदिशवर्गपूगपक्षरहस्‌उत्तमाश्विन।आदिश्चेनमुखजघनमेघपूथउदकान्संज्ञायांन्यायवंशकालेम्या
दिःमुखजघनपी:पादेनाशरीरावयवार्थ:सेनायामुखेजघनेचभवंमुख्यंजघन्यंमाचानगरान्त्यमेमीनिर्देयादंगस्सेप्यपिकृतमपिसमन्तेनविपरि
नदाहनगरोनेगेऽर्दतिरर्दितकुक्षिःइतिश्वमीविकारःशरीरावयवविशेषश्चकुक्षिशब्दोभूमादिस्वतोभूमादिभ्यश्चेतिसुनिमापिश्चनननदत्तकल्पशिर्मन्य
लशिमुदधिगुर्वीवत्स्वालोडपंतीतिमाघःवक्तिनोभेरथोदुर्योविन्यमरःतन्त्रमध्यंवास्यंयथाचोलिनिदे:तंप्रतिरूपकोनिपातःसचतिदे:तेनसमाना
प्तर्थश्चाथाद्वीपयाचक्तिहिरागौ:द्वितीयोपयाचक्तिमानपनमानित्यर्थ:तदिहाविशेषादुभयोरपिग्रहणमास्तेपमितिहरदत्तःअर्हाभवमाहुर्या
र्यविषास्याद्रीत्यमरः॥०॥ग्रीवाभ्योऽणचशरीरावयवाच्चेतियतोपवादःग्रीवाशब्दोधमनीसंघातेवर्ततेनत्रउद्भूतावयवसंघातविवक्षायांस्वत्रबा

ग्रीवाभ्योऽण्च।४।३।५७।चानढञ्।ग्रैवेयं।ग्रैवं।गम्भीराञ्ञ्यः।४।३।५८।गाम्भीरेभवंगाम्भीर्यं।अव्ययीभावाच्च।४।३।५९।परिमुखम्
पारिमुख्यं।परिमुखादिभ्यएवेष्यतेनेह।औपकूलः।अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्।४।३।६०।अव्ययीभावादित्येव।वेश्मनिअन्तःआन्तर्वेश्मं।त-

तिरोहितावयवसंघातविवक्षायांत्वेकवचनान्नादव्ययपहग्रीवासुग्रीवेयमित्यादिग्रीवासुभवंग्रैवायामितिवा (त्रभवेआन्तर्वेश्मिकम्।आन्तर्गेहि
म्भीराञ्ञ्यःपंचजनादुपसंख्यानंपांचजन्यंपरिमुखमितियद्यपिपरिशब्दाद्विहवर्जनेगम्यतेतदायपपरिवहिरंचवःपंचम्यंत्यव्ययीभावःपरिसर्वतोभावस्तदा
निपातनादव्ययीभावस्याहुःपरिमुखादिभ्यएवेतिअव्ययीभावःदिगादिगणानन्तरंपरिमुखपरिहनुपर्योष्ठपर्युलूखलंइत्यादिपरिमुखादिगणःपठ्यतेतन्नामध्ये
अव्ययीभावशब्देनपरिमुखादिरेवगृह्यतेनस्वगणस्यकार्यान्तराभावादितितन्नैवंपरिमुखादेरितिसूत्रंविशिष्येवक्तिमन्तोकिमनेनप्रयासेनउत्तरत्राव्ययीभ
वाप्रसंगमपितत्त्वैवतत्कृतोविशेषादितिचेत्राहहरदत्तःपरिमुखादेरित्युच्यमानेबहुव्रीहितत्पुरुषयोरपिस्यात्अव्ययीभावग्रहणात्तुतेभ्योएवभवतीति
दिगादिगणेप्रतिशाखशब्दोपिबोध्यःतथाचशास्त्रव्याख्यातिपाणिनीमतिशाखेभवंप्रातिशाखं[illegible]व्ययीभावाच्चेतिन्यायइतिमाधवः[illegible]मिति च

...लमिति अनन्वेति ढञ् कर्णललाटात्कनोपचारः अलंकारे किं कर्णललाटं तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः करणोन्नु
...शब्दो वा व्याख्यापरा सूत्रतिततत्समीपे सूत्रमागा अकारस्तत्र भव इति वा व्याख्येमाक्षिपति नाम प्रतिपादकं तच्च यथा व्याख्यान तत्र यावेत्यत्र नाग्रहः त...

अध्यात्मादिषु चेष्यते॥ अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकं। अनुशतिकादीनां च।७।३।२०॥ एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति कि
च। आधिदैविकम्। आधिभौतिकं। ऐहलौकिकं। पारलौकिकं। अध्यात्मादिराकृतिगणः। दैविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्त्रश्रेयसा
मात्।७।३।१। एषामुपस्थानां वृद्धिप्रसङ्गे आदेरच आत् स्यात् ञिति णिति किति च। दाविकं। देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः। शिंश
पाया विकारः शांशपश्चमसः पलाशादिभ्यो वेत्यञ्। दित्यौहं दात्यौहं। दीर्घसत्त्रे भवं दार्घसत्त्रं। श्रेयसि भवं श्रायसं। ग्रामात्पर्यनुपू
र्वात्।४।३।६१। ठञ् स्यात्। अव्ययीभावादित्येव। पारिग्रामिकः। आनुग्रामिकः। जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः।४।३।६२। जिह्वामूलीयं। अ
ङ्गुलीयं। वर्गान्ताच्च।४।३।६३। कवर्गीयं। अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्।४।३।६४। पक्षे पूर्वेण छः। मद्वर्ग्यः। मद्वर्गीणः। मद्वर्गीयः। अशब्दे किं। कव
र्गीयो वर्णः। कर्णललाटात्कनलंकारे।४।३।६५। कर्णिका। ललाटिका। तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः।४।३।६६। सुपां व्याख्या
नः सौपो ग्रन्थः। तैङः। कार्तः। सुप्सु भवं सौपं। बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्।४।३।६७। षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वं। तस्य व्याख्यानमत्र
भवो वा षात्वणत्विकः। क्रतुयज्ञेभ्यश्च।४।३।६८। सोमसाध्येषु यागेष्वेते प्रसिद्धोन त्वन्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्याद
मक्रत्वपीह ग्रह्यन्ते। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। पाकयज्ञिकः नावयज्ञिकः। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरा
"सार्थं अन्तोदात्तार्थं आरम्भः॥
र्थं तत्र व्याख्यानकरणार्थं समर्थस्य तानुभवार्थं व्याख्यानव्यस्य यं यस्य प्रतिपादकात्मत्ययाः स्युरिति सूत्रार्थः व्याख्यान
ः किं पाटलीपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला पाटलीपुत्रे हि न पाख्यायते इदं न स्यात् निर्वचनविशिष्टमिति न त्विदं व्याख्यानव्यस्य नाम ग्रंथेष्वेव व्याख्येयत्वस्यसु
सिद्धत्वात्तन्नामग्रहणं हि प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेव सूत्रे कृतं बहुचो॥ अणोपचारः॥ ॥

२६८

॰किं पचत्वर्कं च स्यती लेकाच् प्रत्युदाहार्यः सोपंनेद्रं थ्यंतो यानाकिंसहिताया: सोहितं गणितं नेनरदत्ता पुत्रानोपंचयंत प्रहृणोस्य प्रतिपत्न्यर्थ: उदात्तादि त्युक्तेपि वर्णं
रंतप्रहणात तत्र्णीरनुदात्तरत्वस्थ पाकृतुपसेभ्यय यायथिशो मस्वा स्थान दति स्थिशो माय यैपुमेव्रन्नाच्चार्णा कृत्ते पुनर्ग नानाथ्थप्रियेमादि शब्दा दृहीसाहर्ग
ामेव च्यारव्येयनाध्या उक्तत्वादित्याहुः स्वतिस्त्रीमः अचे: स्त्रोमो: स्त्रिचित्रिति बहुव्रीहि: पयादित्व पर्यान श्वेत्वे तोयगोये पापते: स्त्रिचित्रिति पय: कृत्यन्नुदा बहुनामिन्
ाधत् यारजीनामय वाग्मेदस्तु सर्पवो वाजपेय: अर्यं हिराष्टुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणामध्योदात्त: पयशब्दस्य पतो नाद्यदत्नुरात्ननानरात्सादाचिपणास्य पतेनाद्यात
प्ते ञ्चेति वाराजस्य पःराजस्यैति रूप पतनपनति पातनवोन्तसमास: पष्ठी समासोवा ञ्चपमधुनरपदप्रकृतिस्वरेणामध्योदात्त एव पातुस्वरेणास्य पशब्दस्याधुदात्त
ामके प्य उदाहरति पाकेति भ्रन्यपर्याय: पाकशब्द: पाकस्याभीयचहथितिकर्मधारय समासस्वरेणान्तोदात्त: नवेचेहि भिर्यजनेन च पचत: । पात्रपणाप

अध्यायेष्वेवर्षेः । ४।३।६९। ऋषिशब्देभ्यो न स्वरूपा या खा स्थेय प्रत्ययन्तिभ्योभवे व्याख्याने चाध्याये ठञ्जस्यात । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वासिष्ठस्तस्य व्या
ान स्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोध्याय: अध्यायेषु किं । वासिष्ठी ऋक । पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् । ४।३।७०। पुरोडाश सहचरितो मन्त्र: पुरोडाश: स एव पौरो
डाश: तत्र ष्ठन् । पौरोडाशिक: । छन्दसो यदणौ । ४।३।७१। छन्दस्य: छान्दस: । द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् । ४।३।७२। द्व्यच: ऐ
ष्टिक: पाशुक: ॠत ॥ चातुर्होत्रिक: ब्राह्मणिक: आर्चिक इत्यादि अणृगयनादिभ्य: ४।३।७३ ठञादेरपवाद: । आर्गयन: । औपनिषद: । वैयाकरण: । न

च्चेति नञ् कर्तृ करणे कृतेनेति समास: कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्त: अनंगोदात्तार्थ इति वाजपेयराजसूय ॥ तत आगत: । ४।३।७४। सुघ्नादागत: सौ
भ्यसिचारुथ्ये स्वस्थनी दात्तार्थपिपृच्छाभिधायिन: परत्वादनेनैव भाव्यमित्याशिष्ठिभिकृत्त्याथुदाहृतमितिभाव: ॥ ॥ अध्यायेष्वेवर्षे: एवकार: स्वपृथति पन्न्य
ाितिभवार्थेण पौरोडाश विन्नान्डीय पौरोडाशिकी पुरोडाशिकी पुरोडाशस्येति दति पुरोडाश: दृष्टत्वानेक कर्मणि पचनन्तत्वे निपातनादस्य डत्वं छंदसो छंदस्याच्चा
याने पौरथ्येपोर्षदसो कः अन्त्यरण्यस्य ठकोपवाद: छंदस्यवत्त्वादित्युदाहार्यं पार्येरणाम्याय्यासस्यंन भवत्वस्वरितत्वादिति वोध्यं व्रृत्त्रना अणोपवाद: चातुर्हो
त्रथ्यो होता पौरध्वर्युरित्यादि मंत्रस्य चातुर्होत्रिति नामधेयं दत्यादीति आदि शब्दादायामिक: आध्वरिक: पौरश्चरणिक: नामाख्यातग्रहणं संघातविग्रहीना

दृणमाख्यानार्थमिति ज्ञेयं नामिकः। श्राख्यातिकः। नामाख्यातिकः। ऋण्। गयन् ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरण् स्यात् ऋगयनादेर्विनिमयादिशब्दद्वकु
गोपनरति श्रयनशब्दो भावसाधनस्तेन समासे ऽनोभावकर्मवचनइत्यंतोदात्तत्वे ऽभेदोपचाराद्वा वयवचनो ऽपि ग्रंथे वर्त्तते इह च द्वयोस्तोदात्तादिति ऽण्याप्तः श्रौ
दन्यत्वाख्येयं विधान्यायशिक्षाशब्देभ्यो यच्छब्दान्तेति ठक् प्राप्तः व्याकरणशब्दानुदृष्टान्ता ॥७४॥ ठगायस्थानेभ्यः स्वामीस्वामिनमप्यभेती निर्वाचः स्वामिप्रा
सप्तमिस्तुल्यधनेनदायस्थानम बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः दृष्टाच्छंपरत्वादयं वाधने आपणिकः आकरिकः वहीनां चेति कार्ष।
ञ्कुकणपर्णाश्चारदाज इति वुः प्रत्ययः साम्प्रतीयं शब्दानुभूमादित्वाद्वृत्याप्तः उदपानशब्दसोमादित्वात्त्रपायमदृष्टव्यर्थः। विद्यायोनि विद्यायोनिकृतः संबंध

यस्थानेभ्यः।४।३।७५। शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः। शुण्डिकादिभ्योऽण्।४।३।७६। आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः। शु
ण्डिकादागतः शौण्डिकः। कार्कणः। तैर्थः। विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ्।४।३।७७। औपाध्यायकः। पैतामहकः। ऋतष्ठञ्।४।३।७८। वुञोऽपवादः। हौत
कं। पितुर्यच्च।४।३।७९। चाट्ठञ्। रीङृतः। यस्येति लोपः। पित्र्यं। पैतृकं। गोत्रादङ्कवत्।४।३।८०। विदेभ्य आगतं वैदं। गार्गं दाक्षं। औपगवकं। नञः
श्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्।७।३।३०। नञः परेषां शुच्यादीनामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ परे। आशौचं अशौचं। आनै
श्वर्यं अनैश्वर्यं। आक्षेत्रज्ञं। अक्षैत्रज्ञं। आकौशलं। अकौशलं। आनैपुणं। अनैपुणं॥ ८१ वैद्यांनेभ्यो वुञस्माद् गोपवादः छंतु परत्वाद्वाधते आचार्यक
कः मातुलकः ऋतष्ठञ् विद्यायोनिसंबंधेभ्यः इति वर्त्ततेन दाह वुञो पवाद इति उक्तमिति च कथ्येत परकरणे ऽन्यग्रहणं च किं प्रयोजनमिति चेत् पै
त्र्यमत्र ऋतश्च यथैतन्ग्रहणमिति तु तन्न च ट्टि त्रिति सूत्रे कन्यग्रहणात् ऊपसिद्धस्तो निवाच्य पाठशीलत्वात् सिद्धेः तरस्तु वंधक ग्रहणेनात् त्वनुवंधकस्याग्रहणात्
तृहत्रारतिकनो यन्नु वंधकत्वात् न परकरणे विहाय ठञ् प्रभित्येव सुवचमित्याहुः गोत्रादंकवत् अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्युक्तं अपत्यमात्र
म् आगदन्यस्मिन्नर्थे यथंकपत्नसदृशाः स्युः यथा इह स्थस्य सर्वस्याप्यमाति देशेनतुसाक्षाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः तेन गोचच रणाद्वुञिति वुनपि लभ्यते सहितस्येदम्
इत्येन विधीयमानोपि ग्रन्यत्र जिनं नादन्यत्र यथैकपि स्वः वैदमित्यादिसंधारकत्वादिना श्रंकार्थे ऽण्विहितः इत्याहाप्यन्यत्रनिरास औपगवकमिति गोत्रचरण

नुष्येभ्यो मनुष्यग्रहणं महेत्वर्थे बहुवचनं सरूपविधिनिरासार्थं समरूप्यमिति विभाषाग्रुणोन्यत्र विभाषेति योगविभागादगुणवचनादपि पंचमीयं
गो तुषाहुन्नकेपरुतेस्तत्र श्रेरितिलिंगमयडुयोगविभागोप्यथासंख्यनिरासार्थः दौडोवर्थः हैमवतीहिमवतः प्रकाशते तत्र प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः उ
न स्रुघ्रभवतिनेगृह्यतेतत्र जातइत्यनेभेदेनानि दंशात् वैदूर्यं इति दंतमध्येयं शाद्दलपन्नतुनडूलपन्मुर्द्रस्यमध्यः नत्व माथा संगतिः वालवायपर्व
न भवति विदूरनगरेतु संक्रियते सत्यं यतनरवसमाहितं भाष्येवालवायोविदूरंसप्रकृत्यंतरमेवेवा नचैतत्रेतिचेद्रूपाज्जिनरीवदुपाचरेदिति यस्या
वायशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशंच सूत्रेपठितेनादेशेनानुरूपः स्थानीवालवायशब्द आक्षिप्यते यथा शिवादिषु पठितजाभ्यांवि श्रवणारवणादेशाभ्याम
स्थानीविश्रवसशब्द आक्षिप्यते यथा वापरस्त्वरनारोपरा वादेशानुरूपस्थानीपारदंनादिरा क्षिप्यते नद्धत् प्रकृत्यंतरमेवेति विदूरशब्दो नगरस्यैव पर्वतस्य

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४।३।८१। समादागतं समरूप्यं। विषमरूप्यं। पक्षे गहादित्वाच्छः। समीयं। विषमीयं। देवदत्तरूप्यं। दैव।
दत्तं मयट् च। ४।३।८२। सममयं। विषममयं देवदत्तमयं। प्रभवति। ४।३।८३। ततनद्धयेव। हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा। विदूराञ्ञ्यः। ४।३।८४।
विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः। तद्गच्छति पथिदूतयोः। ४।३।८५। स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा। अभिनिष्क्रामति द्वारम्। ४।३।८६। तदि
त्येव। स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं। कान्यकुब्जद्वारं। अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४।३।८७। तदित्येव। शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः। शारी

((तु कं भाष्यमिति तत्र भेदोपचारात्॥

कोशीत्यर्थः एवं चास्मिन्न्यसेवालवायात्प्रभवतीति विगृह्य विदूरशब्दात्प्रत्यय इति व्याख्यानं कैयोनेति भावः नचाद्
शब्दोऽप्रसिद्धो नर्यानितत्र पर्वते विदूरशब्दोऽप्रसिद्ध इति चेद्रूपाज्जिनरीवद्धवदुवेन नियत पुरुषापेक्षो हि व्यवहारो दृश्यते यथा चणिजएव वाराणसीं जि
त्य व्यवहरंति एवं वैयाकरणा एव। द्वि विदूर इति तद्गच्छति द्वितीयांतात् गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्स चेद्गंता पंथा दूतो वेत्यर्थः नत्र साध्यसिद्धिनतीकाशा नि प
वि च करणस्य स्वातंत्र्य विवक्षया पाप्रत्ययाः कर्ता अभिनिष्क्रामति द्वितीयांतात्प्रत्ययः स्याच्चेन्निष्क्रामति तच्चेद्द्वारमित्यर्थः स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारमिति स्रुघ्नमभिमु
गीकरणीभूतमित्यर्थः फलितोर्थः पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वं तदित्येवेति अधिकृत्येत्येतदपेक्षया च द्वितीया शारीरकीय इति कुत्सितं शरीरं शरीरकं तत्संबंधीय

२४७

ः शारीरकीयः चातुर्दशगीसूत्रसंदर्भः इन्द्राच्छः अत्र वार्तिकं तु नास्त्यायिकाभ्यो बहुलमिति तादर्थ्यस्य चातुर्थी आख्यायिकानाम गद्यरूपो ग्रन्थविशे
नरः वासवदत्ता नास्त्यायिका यो सन्नतत्र भेदेनोपादाने आख्यायिकाभिधानाग्रयः पुमर्थ उत्तरवचनस्य बहुत्वेनु मित्यर्थः वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्या
ख्यासु वदत्तासुमनोत्तरा कश्चिच्च भैमरथी अभेदोपचारेण गतार्थत्वाच्चेदं वार्तिकमावश्यकमिति मूलेनोक्तं॥७॥ शिशुक्रंदस्य च वार्तिकं द्वंद्वे वासु
प्रतिषेधः दैवासुरं राक्षोसुरं निपातनादिति सभाराजेति सूत्रे अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहेत्युक्तत्वानेन सूत्रेण क्लीबत्वं न सिद्ध्यतीति भाव
निवासः सदन्तिपद्यमानार्थस्येति अर्थे यथाविहितः प्रत्ययः स्यात् प्रथमान्तार्थः सनिवासश्चेत् स्रुघ्नो निवासः इति निवासाधिकरणमित्यर्थः न त्वस्येति

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः।४।३।८८। शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः यमस्य सभा यम
भेक्लीबत्वं निपातनात्। यमसभीयः। किरातार्जुनीयं। इन्द्रजननादिराकृतिगणः। इन्द्रजननीयं। विरुद्धभोजनीयं। सोऽस्य निवासः।४।
३।८९। स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः। अभिजनश्च।४।३।९०। स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः। यत्रस्वयमस्ति स निवासः। यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इ
ति विवेकः। आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते।४।३।९१। पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात्। हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषां ता
युधजीविनां ते हृद्गोलीयाः। आयुधेति किम्। ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदाः द्विजाः। शण्डिकादिभ्यो ञ्यः।४।३।९२। शण्डिकोऽभिज
विशेषण
र्नरिधत्तीनत्या। चविशेष्यभावव्यत्यासान स्रुघ्नाधिकरणवासकर्तॄह इत्यर्थस्तथा चतत्र भवत इत्येवसिद्धं किमनेनेति चेदत्र नोऽस्य शाण्डिक्यः॥९
स्य चेतनमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्प्रकारकृतो भेदास्तीति नास्ति वैयर्थ्यं च संतिहि ये क्षिण गुणानवस्तुनीत्यादौ तूपचारो बोध्यः अभिजनश्चेत्यादिविभा
र्थः अभिजनाः पूर्वबांधवा इति वृत्तिः अभिजात्यते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः पूर्वबांधवाः पित्रादयः बंधुशब्दः प्रत्यादिः पूर्वसत्त्वादिह निवासस्त्वन्त्र शंतनन्सा
कत्वादभिजनशब्दस्य तत्संबंधिनि लक्षणा एवं स्थिते फलितमाह यत्र पूर्वैरिति आयुधजीविभ्यः तादर्थ्यस्य चातुर्थी आयुधजीविभ्यः आयुधजीव्यर्थं आ
विनोऽभिधानं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः सोऽस्याभिजन इत्यनुवर्तनेन पर्वतस्याभिधेयत्वे विशेषणं तदाह पर्वतवाचिन इत्यादि पर्वतं चरति किंसांकाश्यका॥ ९ ७ ९॥

प-शीविनः पोपधादिति वुञ् शंडिकादिभ्यो ञ्यः शंडिकासर्वसेनशकेत्यादि ॥ ॐ ॥ सिंधुतस सिंधुवणडगंधारकंबोजारयः सिंधादयस्तेभ्यो मा येग
रिष्यपिपकं नैतेभ्यो ऽणि न तस्यव सिद्धमनुष्यवुञो वाधनार्थं वचनं तसशिलावत्वोद्वरणावर्वरेत्यादयस्तसशिलादयः वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन
सचारः अजाघदंतमस्यात्पूर्वमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरणेन वर्णतोभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ज्ञापनार्थं ननु वसुदेवस्यापत्य
र्थेन्त्रपं प्रत्ययं कृत्वा वासुदेवशब्दो निष्पन्न सन्या चनत्र गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् इत्यनेन वुञ् वासुकि मनेन वुनाऽनत्र पृथग्विशेषः स्यात्
ननच वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भाव निषेधो विशेषः स्यादिति वाच्यं वुन्य पिनकोपधायादनिति निषेधस्य सिद्धत्वान्नतेन वा स्वरे विशेषः जित्नित्यादिर्नि
तन्त्य न तसशिलादिभ्योऽणञौ ।४।३।९३। सिंधादिभ्योऽण् तसशिलादिभ्योऽञ् स्यात्तदस्याभिजन इत्यर्थे । सैन्धवः । तासशिलः । तसशिलानगरी । अभिज
नोऽस्य तासशिलः । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ।४।३।९४। तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः ।
कौचवार्यः । भक्तिः ।४।३।९५। सोऽस्येत्यनुवर्तते भज्यते सेव्यत इति भक्तिः । स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः । अचित्तादेशकालाट्ठक् ।४।३।९६। अपूपा भ
क्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किं देवदत्तः । अदेशात्किं । स्रौघ्नः । अकालात्किं । ग्रैष्मः । महाराजाट्ठञ् ।४।३।९७। माहाराजिकः । वासुदेवा
र्जुनाभ्यां वुन् ।४।३।९८। वासुदेवकः । अर्जुनकः । गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ।४।३।९९। प्रायेणापवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छ स्य बाधते । ग्लुचुकायनिर्भ
क्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः बहुलग्रहणान्नेह पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ॥ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानाम्
बहुवचने ॥४।३।१००॥
तुल्यस्वरत्वात् नाभ्यर्हितं पूर्वमिति ज्ञापनमेव न फलमिति वाच्यं तथात्वे हि पूर्वनिपात प्रकरणे अभ्यर्हितमित्येव ब्रूयात्
विदितिचेदत्र भाष्यं संज्ञैषा भगवत इति अयं भावः सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वेदितः नतोसौ वासुदेव इति विद्वद्भिः परिगीयत इति स्मृतेः परमात्मेह
सर्वत्रासौ वसति सर्वमत्र वसतीति वा वसुत्वात्वा वासुः बाहुलकादुण् । वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः तथा च नेयं गोत्राख्या नापि क्षत्रियाख्येति वुञ्न वुन्विधि
र्हितं पूर्वमिति तु प्रसंगाज्ज्ञापितेन रक्ष्य नित्यं वपुषं च मयोनामित्यादिलिंगादि त्य वपे यद्द्वन्द्वे वाधनत इति औपगवो भक्तिरस्य औपगवकः ॥ जनपदिनां स्व

स्वामिवाचिनामिति प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यान्ननु प्रकृतेरतिदेशः
न्नवार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थं तच्च मद्रस्यार्थमिति अयंभावः वृद्धिनिमित्तेषु जातादिष्वतिदिष्टेषु प्रकृतिरूपे
भाव्यमिति विशेषस्तत्र दुर्लभस्तावन्मद्रवृज्योः कन्निति शेषो बोध्यः सोऽप्यबहुत्वएवेति निर्ह्रासोपचयोः त्यनानुप्राहि मद्राणां राजा मद्रस्य गोत्रापत्य
जनपदादिदेहेत्को स्वेतिन्यत्स्यार्थे भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्ह्रासे मद्रकः वृजिकः मद्रवृज्योः कन् अन्यथा माद्रकः वार्जकः इति स्यात् आंगक इति जनपदतद
ग्रहणार्थो नितु ... स्वामिवाचिनो बहुवचनान्तात् ... तद्विषयतेपंचालानां ब्राह्मणानामिति अभेदोपचाराद्ब्राह्मणेषु पंचालशब्दस्य प्रवृत्तिः बहु

॥जनपदस्वामिवाचिनाम्बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रुतीनाञ्जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च। जनपदशब्दस्य यो
ऽतिप्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्ते ऽत्रातिदिश्यन्ते। अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः। अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गकः। जनपदिनामिति किं।
पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः। जनपदेनेति किं। पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः। तेन प्रोक्तम्।४।३।१०१। पाणिनिना
प्रोक्तम्पाणिनीयं। तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्।४।३।१०२। छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता। तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते
तैत्तिरीयाः। काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः।४।३।१०३। काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः॥ ॥ वचनग्रहणं किं एकवचने द्विव

त्यपि शब्दभेदे स्यादतिदेशोपपत्त्यास्यात् आंगः आंगो वा भक्तिरस्य आंगकः इह ग्रहणाच्छेषात्रिभुत तेन प्रोक्तं प्रकर्षेण उक्तं प्रोक्तमित्युच्यते न तु कृतं कृते ग्र
नेन गतार्थत्वात् पाणिनिना प्रोक्तमिति स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरणमध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः प्रेति किं देवदत्तेनाध्यापि
नस्यैव ग्रन्थस्याध्यापनमिति निर्ह्रासेन प्रत्ययः तित्तिरिवर। अणोऽपवादः तद्विषयतेति शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रास्यानुवृत्ते तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लो
त्र न भवतीति भावः तैत्तिरीया इति प्रोक्ताल्लुगित्यध्येतृप्रत्ययस्य लुक् एवमन्येऽपि काश्यपकस्यापवादः णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः ननु वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्
प्रोक्तफलमस्तीति चेदत्राहुः णिन्यन्तस्याध्येतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रियामप्रवृत्तेः प्रवृत्तावपि नान्तेभ्यो निसिद्धत्वाच्च रणोनैन जातिलक्षणो ऋषिभ्यामिति

ापिवैशंपायनग्रहणोपचारः छंदोपरत्वाद्व थते कलाप्यंतेवासिनश्चत्वारः हरिद्रुः । छगली तुंबुरुः उलप इति वैशंपायनान्तेवासिनः
व आलंबिः कलिंगः कमलः ऋचाभः आरुणिः ताण्ड्यः श्यामायनः कठः कलापी चेति हारिद्रविणः इति एवं तौंबुरविणः औलपिनः छाग
लिनः ढिनुकं वक्ष्यति आलंबिनः इति एवं कालिंगिनः कामलिनः आरुणिनः ताण्डिनः श्यामायनिनः कठाच्चरकाल्लुक् वक्ष्यति कलापिनस्त्वाणंपा
आश्मरथ्यशब्दो करणवारीतिन ताभ्यां यमंताभ्यां छद्वाच्छो न भवति । पाणिनिनाह आणि आपत्यस्येति तितिपाज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकाला इति भारता ।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।४।३।१०४। कलाप्यन्तेवासिभ्यः हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः । आलम्बिनः
पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।४।३।१०५। तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत् प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद् ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मु
निना प्रोक्ताः भाल्लविनः । शाट्यायनः । शाट्यायनिनः । कल्पे पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि । आश्मर
थ्यः कल्पः । अणि आपत्यस्येति यलोपः । कठचरकाल्लुक् ।४।३।१०७। आभ्यां प्रोक्तमध्येतृविषये लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । कलापि
नोऽण् ।४।३।१०८। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिला
लिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानात् टिलोपः । छगलिनो ढिनुक् ।४।३।१०९। छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः । पाराशर्यशिलालि
भ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ।४।३।११०। पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ।४।३।
१११॥ भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ॥

११ ढिनुक्प्रत्ययस्तु अस्मरणचानुस्मृतः सू
ठचरकाल्लुक् कठशब्दस्य वैशंपायनान्तेवासित्वात् णिनिः चरकात् अणस्तयोर्लुक् छंदसीते नु काठाः चारकाः प्रोक्ताः कलापिना अण् वैशंपायनान्तेवासित्वा
णिनेरपवादः इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आहुः नान्तस्य टिलोप इति कलापिन इत्युत्तेः औत्सर्गिकः णिसिद्धे पुनरणग्रहणमाधिकविधानार्थं सद्मप
कवाधनार्थं भवति तेन माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिः । मौदाः पैप्पलादाः शाकलाः इति सिद्धं मुदपिप्पला॥

कल्पसभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनेरपवादः शेयाः । शिलालिनोदितं कल्पाप्यनेनाशिलालाभ्यामप्रस्थणिनेरपवादः पाराशर्य मस्कृतं त्वापाणिनिरि-
तरुत्साह णिनिः स्यादिति तद्धितप्रत्यये तत्र स्थं चेदीग्रहणमनुवर्त्तं सूत्रयोश्छन्दस्त्वं तु गोणपाठस्यानोष्यं भिक्षुसूत्रमिति चतुर्नीराणी सू-
त्रयोरिणा इति पाराशर्यो व्यासः अनन्तरापत्येपि गोत्रत्वेनोपचाराद्गर्गादिभ्य इति यञ् आपत्यस्य चेति यलोपः अर्थ्यत्र णसुपोक्तादिति णु
नटसूत्रयोः किम् पाराशरं शैलालं। कर्मन्द एहापि छंदोनुवृत्त्यादि पाग्वत् भिक्षुनटसूत्रयोः किम् कार्मन्दं काशीश्व ॥ ९ ॥ नैनेकदि-
क्पोनारे कदिशिगत्यर्थे अणादयः स्युः सकदिक् समानादिशित्यर्थः पुनक्तानेत्युक्तिः अध्युदेपिकारनिवृत्त्यर्था। सौदामनीति अन्चितिप्रकृतिनि-

नैकदिक्।४।३।११२। सुदाम्नाद्रिणा एकदिक्। सौदामनी। तसिश्च।४।३।११३। स्वरादिपाठस्याव्ययत्वं। पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः। उरसो य
च्च।४।३।११४। चात्तसिः। अणोपवादः। उरसा एकदिक् उरस्यः। उरस्तः। उपज्ञाते।४।३।११५। तेनेत्येव। पाणिनिना उपज्ञातम् पाणिनीयम्। कृते ग्रन्थे।४।
३।११६। वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः। संज्ञायाम्।४।३।११७। तेनेत्येव। अग्रन्थार्थमिदं। माक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु। कुलालादिभ्यो वुञ्।४।३।
११८। तेन कृते संज्ञायां। कुलालेन कृतं कौलालकं। वारुडकं। क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्।४।३।११९। तेन कृते संज्ञायां। क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं। भ्रामरं।
वाटरं। पादपं। तस्येदम्।४।३।१२०। उपगोरिदं औपगवं। वहेस्तुरणिट् च। संवोढुः स्वं सांवहित्रं। अग्नीधः शरणे रण् भं च। आग्नीध्रमग्नी-
ध्रीन। तस्य स्थानमाग्नीध्रं। तात्स्थ्यात् सोपि आग्नीध्रः। समिधामाधाने षेण्यण्। सामिधेन्यो मन्त्रः। सामिधेनी ऋक् ॥ ९ ॥ ९ ॥

टिलोपः तद्धिते सौदामनीति विद्युदित्यमरः तसिश्च पूर्वोक्तविषये उपज्ञाते विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातं कुलालादिभ्यो कुलालवरुडचण्डालनिषादकुं-
भकारश्वपाकादयः कुलालादयः क्षुद्राभ्रमरपादपशब्दाच्छेषाभेद्यन्येभ्योऽपि अग्निधीपतेस्तस्येदं अणादयः पंचमहोत्सर्गाः प्राग्दीव्यतोऽणित्या-
स्युः अनंतरादिष्वनभिधानान्नैवं वरत्रस्यानंतरमिति वहेस्तुर्द्वयर्थमिदमुपसंख्यानं अणतु सिद्ध एवान्य एते तुरिति तृन्तृचोः सामान्यग्रहणं
नाममिदं तस्मादन्यो कि के प्रक्रियायां वाक्ये पूर्वमिद तत्ते निमित्ताभावात्तदन्ता दीर्घ्यो व्ये नोदाहरति सांवहित्रमिति अग्नीधिति क्विप् त्वाधिनिर्दिशे भोयं तन्म

४७६

त्यन्त्रतुत्वं रसं हस्वत्वं च्चापीप्रभितिभन्त्वविधानाद्दुस्मजस्वंनेतिभावः सोपीति अपीद्दपीत्यर्थः ननु विवापीप्रातचेन्यादाचायुरातं प्रयुज्यते वार्तिके तु
आकादयमेनोवात्रइतिचेदत्राहुः आपी प्रसाधारणादजिति वार्तिकेन विहितोऽपः स्वार्थेऽत्र न त्वपीत्त आयुरात्र त्वं वोध्यमिति निसमिधां कर्मणि घ
धानमितिकरणे ल्युट् कानीया प वपंगादाधानकरणोपत्यपण स्यात सामिधेन्य इति यपा अग्निः सामध्यते सा सामिता संपदादित्वात्करणे कि
पाधानरतिविग्रहः सामिधेनीति विनाऽनोपु हलस्तद्धितस्येति यलोपः यथा ऋचा समिदाधीयते सा सामिधेनीत्यर्थः प्रवीवाना अभिधव इत्यार्थ
हीनाद्दुवस्पानेन्यता: सामिधेन्य इतिव्यवाह्रियते ॥ ॥ रथाद्यत् अणोपवादः रथाद्वयो गइति वार्तिकमभिप्रेत्याह रथ्यं चक्रमिति रथसीनाहलेभ्यो यदि
धनो धा ४।३।१२१ रथ्यस्त्वकं। पत्त्रपूर्वादञ् ४।३।१२२ पत्त्रं वाहनं। आश्वरथस्येदं आश्वरथं। पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ४।३।१२३ अत्रा पत्त्रादहीत्य श्वसे
व्यहनीयं माध्व। आध्वर्यवं। पारिषदं। हलसीराट्ठक् ४।३।१२४ हालिकं। सैरिकं। द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ४।३।१२५ काकोलूकिका। कुत्स
कुशिकिका। इन्द्वैरिवाः सुरासुरेभ्यः प्रतिषेधः। देवासुरं। गोत्रचरणाद्वुञ् ४।३।१२६ औपगवकं। चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यं। काठकं।
संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ४।३।१२७ घोषग्रहणमपि कर्तव्यं। अञ्। वैदः संघो अङ्को घोषो वा वैदं लक्षणं। यञ्। गार्गः। गार्गं। इञ्। दाक्षः। दाक्षं। प
शौवस्मिन्योऽङ्कः। शालातुरा लक्षणं। शाकलाद्वा ४।३।१२८ अणेव योगार्थे परो चरणाद्वुञ्। यद्वक्ष्यति नु शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां संघोऽङ्को घोषो वा शा
कलः। शाकलकः। लक्षणं कौ वना॥ ॥ आचितिनित्यंततिपिरूपसंख्यायां पने परमरथ्यं इ मम रथ्यं द्वंद्वं रथयोरंगं हि रथं द्वाद्वगोऽनुगनपन्य इतियतो इ
तमन्यपोत्तरथां गणवपशीघ्यंनेकृषंत हि रथेस्य वोद्धा रथ्य इति तदहनी त्यनेनेति चेद्वनर्हि अयमेवयद्व्यांग इव वोढुर्पीप्यतानदहनिरथयुगप्रासंगमिम
हणात्यन्यतामिति चेन्नैवं हि रथो वहति हि रथ्य इत्यत्रां हिगोऽनुगनपन्य इतिमान्दीप्यतीयत्तु कृतप्रसंगानतद्दहतीति यन्यन्यपस्य तुमाशीघ्यतीपन्ना भावाच्च
रथ्य इति सिद्ध्यतिनतु हिगोऽनुगनपन्य इत्यन्नापीन्यपकर्षणात्कथमन्यतो जुकप्रसक्तिरितिचेदत्राहुः। तदहतीत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य प
धिस्तुभवतीति अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा चरथोरथ्यरंगमिति विग्रहे हि रथ्यमिति प्रयोगः सुस्थ इति पत्त्रपूर्वादञ् पूर्वस्य पतो पदाद

रथादिति नेहसंबन्धमनस्याह अध्वरस्येदमिति अध्वर्युकोऽरथोऽध्वर्युचरणस्यांग मित्यर्थः। यद्वा ध्वर्युचरणोपचारः पार्षिकमादयस्यादयस्तु इति
ग्रो यग्रहणादनरणो स्तुस्त्वपग्रहणं नाख्यानमेवचरणो दंडाद्युन चरणोपचारः वंतुपरत्वाद्यानेकांकोन् किं केनिका कोलूकस्यैवेदमित्यर्थः॥
यांचेदं मैथुनिका दिवुनिनि कस्य पिकारे यमरः कुत्सकुशिकि केतिकुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः सुवंचनदस्यर्थः मिथुनं दंपतीतस्यकर्म
स्यादनंवमनोत्ता दित्वादुञ् वुञंते चेदं विन्वियांसमा वात् अत्रवदंति कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथुनिकेत्यपि विग्रहः इहकुत्सकु
तिदयोरेव मैथुनिका यां वुनिति नाग्रहः कार्यः पुनित्तु गीति सूत्रे कैयटेन अभिमतद्वाजिकेत्यादिकं प्रसंगादुदाहृत्यपडुकवचनांतदेवाद्वुञ्

छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः। ४।३।१२९॥ छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यं। औक्थिक्यं। याज्ञिक्यं। बाह्वृच्यं॥
नाट्यं। चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तं। तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव। न दण्डमाणवान्तेवासिषु। ४।३।१३०। दण्डप्रधाना मा-
णवास्तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात्। दाक्षाः दण्डमाणवाः। शिष्या वा। रैवतिकादिभ्यश्छः। ४।३।१३१। तस्येदमित्यर्थे वुञोऽपवा-
दः। रैवतिकीयः। बैजवापीयः। कौपिञ्जलहास्तिपदादण्। कुपिञ्जलस्यापत्यं इहैव निपातनादण्। ततोऽनेनाण्। कौपिञ्ज-
लः। गोत्रवुञोऽपवादः। हस्तिपदस्यापत्यं हास्तिपदस्तस्यायं हास्तिपदः॥ ... व्याख्यातत्वादिति संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामणिति
ञन्तप्रकृतिकः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारीति येषामाद्यपार्श्वं स्वमपि न प्रवर्तते गार्गी इति अपत्यसंबंधे यञ्लोपः प्रत्ययार्थं कलक्षणाः पर्यायेन
न्तं कांकौलाद्यनं च चिन्हं लक्ष्मचलक्षणमित्यमरः तथापि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरतेत्याह परंपरासंबंधपरतिपयागवादि नियः सा
पुरासंबंधः स्वस्वादिति यथा विदानां विद्यायोपस्थानीरस्यांगेऽलंकी पूर्वं पुंवद्भावनिषेधार्थं च वैदीविद्यायस्य वैदी विपः विदानामसाधारणी।
तद्धानित्यर्थः॥ छंदोगौक्थिक संघादयश्चाभिहितास्तेभ्योऽन्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थेचरणाद्धर्माम्नाययोरुञोपवादः न नौत्सर्गिकस्याणः धर्मोम्ना
केनेहछांदोगं कुलमित्यादि नटङ॥ तस्येदमित्यनुवर्तते तेषु शिष्येषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणमितिशेषः दाक्षा इति इञन्तेभ्यण्॥ रैवतिकादि

भ्यसुगिति दगंतः रैवतिकः औदमेधि बैजवापीत्यादि रैवतिकादयः। मीगोत्रप्रत्ययांतास्तेनः पूर्वेणैवसिद्धे विधानार्थमिदमित्याह वृत्तावुपल
ते यत इत्रनाशंक्याह इहैवनिपातनादिति हस्तिनः पाद इव पादोस्य हस्तिपादः पादस्य लोपोन भवति अहस्त्यादिभ्य इति वचनात् यह हस्तिपद
हस्तिपद इति [illegible] निपातनात् [illegible] ॥ आथर्वणिकस्य [illegible]
दिकाचपूनादि हेतोर्निपातनादिलोपाभावः। अन्येत्वाहुः अथर्वणाप्रोक्तमधीते आथर्वणिकः इह मौके [illegible] ब्राह्मणानामिति हि [illegible] नामा
शब्दस्यापि चसेनादिषु पाठात् ध्येत रिक तस्य विधानसामर्थ्यान्निमात्ताद्युक्ते इति॥ ॥ समाप्ताः शैषिकाः॥ ॥ तस्य विकारः पूर्वोक्तान्हि कारेण
गुः चारि सन्नद्दस तस्य प्रकरणस्य निवृत्तये पुनस्तस्येत्युक्तं अपार [illegible] निवर्तते [illegible] नाभ्यनवादिति विविधा [illegible] विकारव [illegible]
आथर्वणिकस्येकलोपश्च।४।३।१३३। अण्स्यात्। आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा चरणाद्वुञोपवादः॥ ॥ समा
प्ताः शैषिकाः॥ ॥ तस्य विकारः।४।३।१३४। अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः। अश्मनो विकारः। आश्मः। भास्मनः मार्त्तिकः। अव
यवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः।४।३।१३५। चाद्विकारे मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः। मौर्वं काण्डं भस्म वा पैप्पलं। बिल्वादिभ्योऽण्।
४।३।१३६। बैल्वः। कोपधाच्च।४।३।१३७। अण्। अञोपवादः। तर्कु। तार्कवं तैत्तिडीकं॥ ९ इह प्राणिरजतादिभ्योऽञ् औरञ् अनुदात्तादेश्च
नित्यं हद्दशरादिभ्यः पिपत्योरित्यादिभिरपवादानां वक्ष्यमाणत्वात् प्राणिभ्य अनुदात्तं च इदं प्रतिपदमेव वक्ष्यमाणप्रत्ययेषोदाहरणमिति पर्यालोच्य तं
रति भ्याश्मरत्यादि अश्मन भस्मन शब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ मृदः तिकन् निष्वरेण त्रयोप्यनुदात्ताः प्राचीन स्वतस्त्वेन्स्य निहत्ने न्तोन रधिकारो क प्रत्य पा
निद्दति नहरुकहोलः सैरः चादिकार इति तेनवक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योर्थद्वयेभवंत्यन्येभ्यस्तु विकार एवेति फलितम् मायूर इति प्राणिरज
दत्यञ् अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वादुदान्नो वृक्षमपवादबाधनार्थं वा वक्षुक मिदं परत्वा द्रुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते मौर्वं विभाउदाहरति मौर्वमिति मूर्वा
तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तः पिप्पलशब्दस्तु लघावंतेद्वयोश्चेनाद्युदात्तः बिल्वादिभ्योण् अञ्मयटोरपवादः बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु

तुनोः बिल्वादिभ्योऽणित्यनेनानुवर्तनादाह अणस्यादिति ओरञ् न दृश्यसामर्थ्यपवादः अप्राण्यादित्वादवयवेन भवतीत्याशयेनाह विकारे इति त्रापु
षपुणी विकारः अवयवस्तु नेति कार्येनानुषं ओरञ् अनुदात्तादेरित्यादिरुदाहरणं दैवदारवमिति देवदारुभद्रदारुशब्दौ निजन्तौ नाभिन्या अनुदात्तौ दापि
इत्यनिति नित्स्वरीति सुपिस्थ इति कः उपपदसमासः पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं एवं कपित्थेपि वीच्च पलाश
ड्भयत्र विभाषेयं पलाशखदिरशिंशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वाच्चित्यं प्राप्ते वीरशिरीषविकङ्कतपूलासयवासशब्दानामप्राप्ते विधानात्पाल
पलाशशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः खदिरशब्दो निरशिरश्वेनाद्यैरिति च प्रत्ययान्तो निपातनात् शिंशपाशब्दो अश्वादिनीये प्रागीवादिनिवर्तमाने पान
नामिति मध्योदात्तः स्यन्दिर्कि चिद्बलने चानुदात्तेन नव्यहलादेरिति युच् कारीरमिति किरतेरीरन् नित्स्वरेणाकरीरशब्दोपि मध्योदात्तः कृतभ्यामीषन्प्र

त्रपुजतुनोः षुक् ।४।३।१३८। आभ्यामणस्यादिकारे एतयोः षुगागमश्च । त्रापुषं । जातुषं । ओरञ् ।४।३।१३९। दैवदारवं । भाद्रदारवं । अनुदात्ता
देश्च ।४।३।१४०। दाधित्थं । कापित्थं । पलाशादिभ्यो वा ।४।३।१४१। पालाशं । कारीरं । शम्याः ष्लञ् ।४।३।१४२। शामीलं भस्म । षित्वान्ङीष् । शामीली ।
मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ।४।३।१४३। प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्यादिकारावयवयोः । अश्ममयं । आश्मनं । अभक्ष्येत्यादि किं । मौद्गः
सूपः । कार्पासमाच्छादनं ॥

व पूर्ववच्चिरीषशब्देभ्या द्युदात्तः विकङ्कतपूलासयवासशब्दाः आमादीनां चेत्याद्युदात्ताः बिल्वान्तीषितिरिल्वान्तीवि
पयः मयड्वैतयोः भाषायामित्यादिरेणपदनिर्देशविकारः ननु मयट् वैकल्पिकत्वात्समिद्धमिदमिति चेदत्राहुः यद्येवं स्यात् परस्य मयटो अर्थान्तरपरत्वमे
वार्थ ग्रहणार्थमेवेदं प्रयत्नवश्यं कर्मेति सूत्रस्थ अप्रत्ययवेति नियमार्थत्वेनापयनीरंगतार्थं तथापि प्रवचनश्रुतं रसेवेति विपरीतनियमशंकानिवृत्त्यर्थं भाषायामि
ति अधिकारादेव विकारावयवयोरन्नभेदनयोरिति वचनं पे विशेषप्रत्ययाः प्राणिरजतादिभ्यो नित्यमेव माभूदित्यद्युदात्तादिभ्यो पिपशास्यादित्येवमर्थं कपोत
मर्पं दृह विकारावयवाभ्यां सहमत्यैकंच्य भक्ष्याच्छादनयोरिति संबन्धनेसमामनिर्देशात् तो प्रथमासरूपेन आश्मनमिति विनापि प्रत्ययपूर्वोत्तरपदयोर्वान्तोपि
वचनादेरश्मभेरशब्देभेदशब्दस्यान्तोपप्रश्नान्तिनीतमवशिष्यतेतथा कन्यायां प्रशनीभार्यायां मरवेत्यां च शिष्टेनोन्यादितम्तौ एकीनामनत्रसंज्ञान्नधीन

...मनो विकार इति टिलोपः स्यादिति वाच्यं प्रसिद्धन्तरत्वेन पाषाणवाचकस्यैवात्र ग्रहीतुमुचितत्वात् वस्तुतस्तु तत्सेरमिति सामान्यविवक्षायां पाषाणवाचक...
...मन् शब्दस्याश्मनमिति भविष्यति पिष्टी सुरेति वत् सोऽद्रू का पौ समिति शुद्ध शब्दः पूनादित्वाऽसंतो रानः कृञः पाश इति पासप्रत्यये गुणो रपरे चकर्पसौ शक्तेत्तातिन...
...तेजाभ्याम् अनुशुना देवैश्च नेदं चापित्वाविल्वादित्वाद् एण् ॥७॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः पाषाणमश्मसाद्धारत्न योरित्यनुवर्तनादिति वृत्तिः नन्वेवमानन्दमयाधिकरणे शंकरा...
...न्योन्तरश्यात्मानन्दमय इति श्रुतौ आनन्दमय इति विकारे मयडित्युक्तेनाक्षये संगच्छताम् प्राचुर्ये मयडिति तु वक्तुमुचितमिति चेदत्राहुः प्राचुर्ये मयडन्यपि प्रकृत्य...
...धेनोः दुःख स्पर्शेनोनुवृत्तिस्ताभाव्यकृते विकारार्थः पर्यवसानीति नेषा माषाय पद्यानित्यं वृद्धेत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते अनुवृत्तावपि भाषायां नित्यं...

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ।४।३।१४४। आम्रमयम् । शरमयम् । एकाचो नित्यम् । त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् । कथन्तर्हि आप्यममयमिति । नसेरमि
...नान्यार्थे मयट् । गोश्च पुरीषे ।४।३।१४५। गोः पुरीषं गोमयम् । पिष्टाच्च ।४।३।१४६। मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैष्टी सुरेति सामान्यविवक्षाया
...सेरमिण्यण् । संज्ञायां कन् ।४।३।१४७। पिष्टाद्विकारे । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् । व्रीहेः पुरोडाशे ।४।३।१४८।
...मयट् स्यात् बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् । असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।४।३।१४९। तिलमयं यवमयं । संज्ञायां तु तैलम् । याव

...कान्तिकादुत्पत्त्याश्मिमयट् सुसाध्यः अथवा हेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने मयट्चेति सूत्रेणाऽऽगतार्थे मयट् विकार इति न्यायिकार्थकथनमेवातः शंकरमय...
...किरनवर्थे चेति शरमयमिति शरदर्भ कुश तृण सोमवल्वजेन शरादिः एकाचो नित्यमिति आरंभसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यं वृद्धेति नित्यग्रहणं योगविभागेनान्य...
...विधिहितार्थं तेनैतत्प्रभृत इति भावः एकाच्त्वादेव सिद्धे शरादिषु मुच्चद् पठनं विस्पष्टार्थमित्याहुः गोश्च पुरीषे पुरीषं न विकारो नाप्यवयवः न चापि...
...रमित्यर्थे अयं प्रत्ययः विकारावयव स्तु गोः पयस्तोऽपनं च स्थानि पुरीषे किं गव्यं पयः याचक इति यवशब्दाद्विकारेऽण् तदन्तात् धान्यादिभ्य इत्यस्यार्थे कन् ॥

योण् अञ्मयटोरिति तालस्य भाकरणन्त्वाभ्यां तद्धितान्मयट् प्राप्तः बार्हिणं विकारो बार्हिणं प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ततो ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यञ् प्राप्तः शो
दात्तादित्यादरञ् प्राप्तः तथा हि विशिष्टाभ्यामिंद्रशब्द उपपदे यज्जन्पिभुजादिनान्तः अन्येषामपीति दीर्घः इंद्रायुधं इंद्रस्य आयुधं चापसांतत्ये पचाये च चाप
शब्दो लघावनदूति मध्योदात्तः फिषइत्यधिकारात् सपः प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः इंद्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं यथा विहि
वियोहि बार्हिणशब्दः इह तु लक्षणो मयट् स्यात् ञितस्तत्प्रत्ययादित्यञो बाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वादित्याहुः तालादन्नुधीति गणसूत्रमिदं हाटक

ादिभ्योऽण्। ४।३।१५२। अञ्मयटोरपवादः। तालाद्धनुषि। तालं धनुः। अन्यत्र तालमयं। ऐन्द्रायुधं। जातरूपेभ्यः परिमाणे ४।३।१५३ अण्
स्वनान्यपीपग्रहणं। हाटकः। तापनीयः। सौवर्णो वा निष्कः। परिमाणे किं। हाटकमयी यष्टिः। प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ४।३।१५४ शौकं। बाकं। राजतं
ञितश्च तत्प्रत्ययात् ४।३।१५५ ञितो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः। मयटोऽपवादः। शामीलस्य शामीलं। दाधित्थं। कापित्थम्
किं। बैल्वमयं। क्रीतवत्परिमाणात् ४।३।१५६। प्राग्वतेष्ठञित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेति
नो अणादीनामपवादः। निष्केण क्रीतं नैष्किकं। एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः। शतस्य विकारः शत्यः। शतिकः। उष्ट्राद्वुञ् ४।३।१५७ प्रा
ण्यञोऽपवादः। औष्ट्रकः। उमोर्णयोर्वा ४।३।१५८। औमं। औमकं। और्णं। और्णकं। वुञ्भावे यथाक्रममणञौ। एण्या ढञ् ४।३।१५९ ऐणेयं। एण
ं। गोपयसोर्यत्। गव्यं। पयस्यं। द्रोश्च ४।३।१६१॥ द्रुर्वृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम्॥

१ इति इह स्वरलक्षणो मयट् प्राप्तः तपनीयादेस्तु राजा
प्राप्तः प्राणिरजतादेरञः सिद्धत्वात्पुनर्विशिष्टमिहोदाहरणं तदाह शौकं बाकमिति शुकबकयोः प्राणिनोः पूर्वेणाणित्यादेस्तु रात्रौ राजतमिति रजत
हि उदुंबर कंटकारिस्यादयो रजतादय तेषु अनुदात्तादीनां पुनः पाठो मयड्बाधनार्थः अन्यथा द्विपरत्वान्मयट् स्यादेव शामीलमिति शामीलशब्दः शम्याः ष्ल
ञन्तः दाधित्थादेस्तु रात्रादेश्चेत्यनुदात्तादित्यस्य दाधित्थं बैल्वमयमिति बिल्वशब्दो अस्वन्तः नैष्किकमिति निष्केन क्रीतमिति ठञ् शत्यः शतिक इति शताच्च ठन्य
ताविति उमाशब्दस्तु धान्यानां चेत्याद्युदात्तः ऊर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति भावः एण्या ढञ् प्राण्यञोपवादः स्त्रीलिंगनिर्देशात् ह॥ १॥

त्विति गोपयसोः यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यत् तत्स्यापि मयड्वैतयोरिति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पुनरयं यद्विधिः द्रोश्चेत्योरञ् एकाचो नित्यमिति मयट
द्रोर्यं द्रव्यमिति चोर्गुणः वांतो यि प्रत्यये द्रव्यं गुणकर्मान्यादिषु मयुत्पमाने द्रव्यशब्दस्तु गुणोद्रूपते व्याघ्रीयते द्रूयतेरिति दुधातोरवोपदिति यत्प्रत्ययांतः ॥ ॐ ॥ मानेवयः
वादः द्रुवयमिति द्रोर्विकारस्तत्र मस्यादि परिमाणमित्यर्थः फले लुक् विकारावयवेति फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्चेतेनान्यत्र वृक्षेन प्रत्ययः
मितिमयटोऽनुवृत्तः लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् न चात्र स्यादिति वाच्यं तेनेन पक्षेऽपि विलोपः एकः लुकालुप्तेन स्यादिति चरितार्थस्य भूपगमात् अतएव चैतिभिः पञ्चभिः
मवपदुरित्यत्राप्यदूर्पूर्वेतिरुद्रो लुकि कृते लुक्तद्धितेति ङीपो लुकालुप्ते नेन स्यादिति वत्वाभावादुकारस्य यणादेशो न भवति प्लक्षादिभ्योऽण् अनुवृत्तोपनादिः शि

नेवयः। ४।३।१६२। द्रोरित्येव। द्रुवयं। यौनवं द्रुवयं पाध्यमिति मानार्थे कं त्रयं। फले लुक्। ४।३।१६३। विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले।
आमलक्याः फलं। आमलकं। प्लक्षादिभ्योऽण्। ४।३।१६४। विधानसामर्थ्यान्न लुक्। प्लाक्षं। न्यग्रोधस्य च केवलस्य। ७।३।५। अस्य न वृद्धिरैजागमश्च।
न्यैग्रोधं। जंब्वा वा। ४।३।१६५। जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात्। जाम्बवं। पक्षे ओरञ्। तस्य लुक्। जम्बु। लुप् च। ४।३।१६६। जंब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा
स्यात्। लुपि युक्तवत्। जंब्वाः फलं जम्बूः। फलपाकशुषामुपसंख्यानं। व्रीहयः। मुद्गाः। पुष्पमूलेषु बहुलम्। मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका। जा-
ति पुष्पं जाती। विदार्या मूलं विदारी। बहुलग्रहणान्नेह। पाटलानि पुष्पाणि। शाल्वानि मूलानि। बाहुलकात् क्वचिल्लुक्। अशोकं। करवीरं॥ ९॥

शु रामामोरणि नित्यत्वे भरवत्तरामारित्वारञः प्राप्तिः प्लक्षः॥ न्यग्रोधस्य स्वस्य इंगुदी बिभुकर्कंधुरहनी नत्र प्लक्षशब्दः किपत्त्यं तोदात्तः न्यग्रोधशब्दोऽलघावंत
मोदात्तः अश्वत्थशब्दस्तु घृतादित्वादंतोदात्तः इंगुदी बृहती शब्दो गौरादिङीषंतो आद्युदात्तस्यैव णावश्यकं प्लाक्षं नैयग्रोधं इंगुदं फलं इत्यमरः न्यग्रोधस्य च केवलस्य
न्यग्रोधमूले भवाः न्याग्रोधमूलाः शालयः न्यग्रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थमस्य व्युत्पत्तिपक्षेऽपि विधिपर्यर्थः जंब्वेति नपुंसकलुकः फले
स्त्रीजंबुर्नाचचेत्यमरः फलपाकेति फलपाकेन शुष्यंतीति फलपाकशुषः व्रीहयो मुद्गा इति विलायवयोऽपि लुप् मल्लिकेति अनुदात्तलक्षणस्यान्तो लुप्
चेति पिदूपात्तत्वाज्जिकारादेर्द्वितीयस्वरानंजानो विदारी शब्दो गौरादिङीषन्तो पाटलानीति बिल्वादित्वादण्। शाल्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः॥

आदिभ्यश्च इत्युद्धारासप्रभृतिभ्यो नित्यं छ इति मा भूत् समपदोलुप् अनुशतिकादिभ्यो ञः इतरेभ्यस्त्वणः लिंगभेदे निवचनं तु विशेष्यवदेव हरीतक्यादिषु व्यक्तिः
आदिति मा भूत् कंसीयपरिमाणान्तात् इत्यपि कारेन सोऽदिनमिति चः न स्त्री च कस्य पचारस्त पाउगद्यादिभ्योऽयन् परशव्यस्य रूपारशव्यस्य तुल्य नादित्यादि
नियोगेन पतो लुग यथैव चन न च पुंस्यतिलोपे कृते हरीतक्यादिषु नित्यलोपेनासिद्धमिति रूपमिति भ्रमितव्यं इत्यनेन उत्तरेणत्युक्तेः॥ मान्त्रीव्यतीयाः समाप्ताः॥ तदाहेति वा
प्रत्ययविधिः शाब्दो माकारी नियो निषेधति समाशब्दिक इत्युच्यते न यानि त्यः शब्द इति यश्चाह सने नित्यशब्दिकः कार्यशब्दिकः इह वा कटाद्धितीयान समसत्यमा

हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७ अण्प्रत्ययस्य लुप् स्यात्। हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत्। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः। कंसीयपरशव्य
योर्यञञौ लुक् च ४।३।१६८ कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तः छयतोश्च लुक्। कंसाय हितं कंसीयं। तस्य विकारः कांस्यम्। परशवे हितं परशव्यं
तस्य विकारः पारशवः। मान्त्रीव्यतीयाः समाप्ताः॥ प्राग्वहतेष्ठक् ४।४।१ तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते। तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्॥
शब्दः कारी इति यश्चाह समाशब्दिकः। स्वागतादीनां च ७।३।७ ऐच् न स्यात्। स्वागतमित्याह स्वागतिकः। स्वाध्वरिकः। स्वङ्गस्याऽपत्यं स्वाङ्गिः। व्य
ङस्यापत्यं व्याङ्गिः। व्यडस्यापत्यं व्याडिः। व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः। स्वपतौ साधु स्वापतेयं। आहौ प्रभूतादिभ्यः। प्रभूतमाह प्राभूतिकः। पा
र्यात्रिकः। पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः। सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः। सौखशायनिकः। आनुशतिकादिः। गच्छतौ परदारादिभ्यः। पारदारिकः। गौरुत
ल्पिकः। तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ४।४।२ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। अभ्र्या खनति आभ्रिकः। अक्षैर्जयति आक्षिकः। अक्षैर्जितम् आक्षिकं॥

कन्याशेन तच्छब्देन कर्ममात्रं निर्दिश्यते न तु वाक्यार्थरूपमित्याहुः ऐच् न स्यादिति न्याय्यामिति मा भैरैच्नागमौ। नैन निषिध्यते न कुर्वैत्यतो गत्वानुवर्तनादि
स्वापतेयमिति पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् स्वशब्दस्य द्वारादित्वादैजागमस्य प्राप्तिः द्वारादिकार्यं तु स्वस्यैवेदं सौवमिति ज्ञेयं आहौ प्रभूतादिभ्य इति उपसंख्यानमित्यनुषज्यते
नपरेऽपि एकदेशस्य प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेण आहादिनतु करणप्राभूतिकादिनिक्रियाविशेषणात् करिमन्प्रत्ययः तेन दीव्यति इह कालपुरुषसंख्यानविवक्षि
तार्थेऽरे दीनदेविष्यतिवाऽऽक्षिक इति भवति एवमदीदेविष्यदिदेविष्यामि वा आक्षिकः दीव्यति दीव्यद्दीव्यामीवा आक्षिकाः कारकं तु विवक्षितमेव जयतिजि

ना: अश्वैः स्नातः इतिकर्मणि घञर्थे त्याद्रिक इतिनभवति स्म भैमेतिअश्वि: स्त्री कामधुकुदाल इत्यमरः ९ संस्कृतं योगविभाग उत्तरार्थः बाहुकेति सूत्रे चकारः सांहितिकोन
तिनडीष् तथा च श्वाकर्षात् पर्पादिरित्यादिश्लोकवार्त्तिकं। चित्त विवेचनाय प्रकरणं तेप ठिष्यतिनिकषोपल इतिसुवर्णपरीक्षार्थः पाषाणत्र मितिमन त्वश्वा ॥
त्यादिरंहके भाकर्षान्नूस्ति ति माप वे नो पम्य संकिन्या कथीमपीदेरिति वार्त्तिकस्यानलुगुणं नत्र हिनी रेफपाठे कृत्वा संगतिमसंगात् पर्पहृतिपर्पवती हन्य चेति
रहांतर्गंशकृतं पादः पर्वेतिपाराशौ चरतिपदिकः पत्रु वार्त्तिकं पठ्ञाचरके चरणाशुपसंख्यानमिति सो सैव प्रपंचः पर्पश्वश्वमन्य रथेनालन्या पश्यालपादः पन्

तम् ४।४।२ दध्ना संस्कृतं दाधिकं। मारिचिकं कुलत्थकोपधादण् ४।४।४ कोपधादः कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थं तैतिडीकं तरति ४।४।५ उडुपे
ति औडुपिकः गोपुच्छाट्ठञ् ४।४।६ गौपुच्छिकः नौद्व्यचष्ठन् ४।४।७ नाविकः घटिकः बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री चरति ४।४।८ तृतीयान्ताद्गच्छ
ति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् हस्तिना चरति हास्तिकः शाकटिकः दध्ना चरति दाधिकः आकर्षात्ष्ठल् ४।४।९ आकर्षो निकषोपलः आक
र्षेण चरतीत्याकर्षिकः षित्वात् ङीष् आकर्षिकी पर्पादिभ्यः ष्ठन् ४।४।१० पर्पेण चरति पर्पिकः पर्पिकी पर्पेण पीठेन पङ्गुश्चरति
ः अश्विकः रथिकः श्वगणाट्ठञ्च ४।४।११ चात् ष्ठन् श्वादेरिञि ७।३।८ ऐच् न। श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः श्वादंष्ट्रिः न तु दारिचिपीचेरपैव ज्ञापकं
द्वाराविति वाच्यं श्वगणेन चरति श्वागणिकः श्वागणिकी श्वगणिकः श्वगणिकी परत्वात्सा अन्यतरस्याम् ७।३।९ श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्येज्वा
स्ये रं श्वापदं शौवापदं वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२ वेतनेन जीवति वैतनिकः धानुष्कः वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ४।४।१३ वस्नेन मूल्येन जी
वस्निकः क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थं क्रयविक्रयिकः क्रयिकः विक्रयिकः ॥ ११ श्वगणाट्ठञ्च कोपधादः एतदेव ज्ञापकमिति द्वारादि।
शब्दः पश्यते न तु श्वभस्त्रस्यदंष्ट्रेत्यादिस्तथा च श्वादेरिञीतिनिषेधसूत्रमेव व्यर्थं स्याद्द्वारादिषु नदादि विधिं ज्ञापयतीत्यर्थः फलं तु द्वार पालस्यापत्यं दौवारपाल
न्यागमस्य प्रवृत्तिः इकारादाविति सूत्रे इजीत्यपनीय रकारादाविति पठनीयमित्यर्थः अन्येतु इजीतिस्थाने इतीति पठनीयम् तथा चागाक्षि शुभ्रप्रत्यये स्यापि
प्रसिन् विधिर्द्वारादिष्वनेन इकारादिर्लभ्यते इत्याहुः श्वागणिकीति ष्ठन्ः पित्वान् ङीष् श्वापदस्येति अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः धानुष्क इति वेतनादिग

अनेन च संघातविगृहीतार्थं तथा च धातुरैडिकः रांडिकः इत्यप्युदाहार्यं ६ आयुधाच्छ च आयुधं तेऽनेनेति आयुधं चमर्थेकविधानमिति कः हरत्युत्सगा
त्सजीयोनेत्यप्युक्तं स्यादुपारनेनयतिनेत्यर्थः उत्संगः उडुपउत्पातपिटकपिटाक भस्त्रादिभ्यः ष्ठन भस्त्राचर्मविकारः शीर्थभारशब्दोनपप्यनेनिपातना... भा
समासस्यनलुक्... विकृतस्येति... एकदेशविकृतस्येति... न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः इति...

युधाच्छ चा।४।४।१४ चाट्ठक् आयुधेन जीवति आयुधीयः आयुधिकः हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४।४। १५ उत्संगेन हरत्यौत्सङ्गिकः भस्त्रादिभ्य
ष्ठन्।४।४।१६ भस्त्रया हरति भस्त्रिकः स्त्रियां ङीष् भस्त्रिकी विभाषा विवधवीवधात् ४।४। १७ विवधेन हरति विवधिकः पक्षे ठक् वैवधिकः एक
देशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन् वीवधिकः वीवधिकी विवधवीवधशब्दौ उभयतोबद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते अण् कुटिलिकायाः ४।४।
कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मारोपकरणं च तेनो हरत्यङ्कुटिलया हरति मृगान् अङ्गारान् वा कौटिलिकः व्याधः कर्मारश्च निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादि
४।४।१९ अक्षद्यूतेन निर्वृत्तं आक्षद्यूतिकं वैरं त्रेर्मम् नित्यम् ४।४। २० त्रिप्रत्ययान्तात् प्रकृतिकात् तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप् स्यान्नित्यं कृत्या निर्वृत्तं कृत्रि
मं भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः पाकेन निर्वृत्तं पाकिमं त्यागिमं अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ४।४।२१ अपमित्येति ल्यबन्तम् अपमित्य निर्वृत्तं
आपमित्यकम् याचितेन निर्वृत्तं याचितकं संसृष्टे ४।४।२२ दध्ना संसृष्टं दाधिकं चूर्णादिनिः ४।४।२३ चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः लवणाल्लुक् ४।४।
लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः लवणं शाकं मुद्गादण् ४।४।२५ मौद्ग ओदनः॥ ११ वीवधशब्दं प्रशिष्य विभाषाविवधवीवधादिति पपाठ त्रेर्मप्नि
हणं सानंत्र्येणाप्रयोगं वारयितुं अत एव लोकिके विग्रहवाक्ये कृत्यादीनां प्रयोगो न तु क्त्रेः नरादृत्कृत्या निर्वृत्तमिति एवमग्रेऽपि पाकेन निर्वृत्तमिति विग्रहे वो
वाची त्रिशब्देनेह गृह्यते मन्त्रयामप्रत्ययोः मप्प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् नित्यं त्यागमिति त्विंगाच न तु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां मपं विना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोग
पि न दविवक्षायां नेस्य सानंत्र्येण प्रयोगे दुर्वार इति चेन्न नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्याद्वृत्यर्थविशेषानादरेणैव सानंत्र्यवारणात् इत्यविनित्यं वचमप्
नकर्तव्यः तथा हि भावप्रत्ययान्तादिमप् ततः त्रेः पू०॥

ह्निनियमार्थमिदं निप्रत्ययान्तस्य सुप्रविषय एवेति तेन त्रिप्रयोगो निवर्त्यते ततः नित्यं चानेन निर्देशार्थं विवक्षायामपि चान्तं तस्य सान्तं चार्थे नैव च संख्यावाचिनि शब्दस्य
वना क्सिभाव प्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः सर्वेऽपि विशेषोनाक्षि उदानन निर्दिशेनाम परकारस्योदानतान्त्य प्रभिन्नेति उदीचांमाङ इतिन्यायमूत्य चे प्रत्ययेनेन सह गतिसम
न्य प्रमवतेरित्यनतस्यामिति दृत्यं तु समस्येति तु वृत्त्यर्थं तारस्यान्नी यानान्यू न योन भवति किं तु न च नान्त्र प्रयान्तादेचेति वोध्यं ९ न्य जनै रुपस्यन्यतेऽव्ने नेन
स इति व्यंजनं तद्वाविभ्यः उपसिक्त इत्यर्थे ठक्स्यात् तन्यन्वनुवृत्ते रकर्मकत्वात् कर्मकत्वस्य द्वितीयान्तेन न प्रतीप मित्यादिना संबंध इत्याशंक्याह क्रियाविशेषण
ईतिप्रतीपमितिप्रतिगता आपो स्मिन्निति बहुव्रीहिः कस्पूरित्यकारः समासान्तः द्यन्तरुपसर्गेभ्य इति ईत्वं च्युत्वनिमात्रमिदं प्रतिकूलानुकूलपर्यायाविमे रूढिशब्दाः

जनैरुपसिक्ते ४।४।२६ ठक् स्यात् प्रा उपसिक्तान्दायिकं भोजस्सहोऽम्भसा वर्त्तते ४।४।२७ ओजसा वर्त्तते औजसिकः शूरः। साहसिकश्चौरः आम्भा
सोमनस्यः गन्धर्वप्रतिपूर्वेमोपल्लोमकूलम् ४।४।२८ द्वितीयान्तादस्मादर्थेन्तदूतस्मिन्नर्थे ठक्स्यात् क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया प्रतीपम्वर्त्तते प्रातीपिकः
न्वीपिकः प्रातिलोमिकः आनुलोमिकः प्रातिकूलिकः परिमुखं च ४।४।२९ परिमुखम्वर्त्तते पारिमुखिकः चात्पारिपार्श्विकः प्रयच्छति गर्ह्यम्।
४।३० द्विगुणार्थं द्विगुणं तन्प्रयच्छति द्वैगुणिकः त्रैगुणिकः वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः वार्दुषिकः कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ४।४।३१ गर्ह्या
भ्यामाभ्यां मेनो स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे कुसीदम्वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः कुसीदिकी एकादशार्थत्वादेकादशाने च तेन सुतोर
चेति विग्रहे ऽकारः समासान्तः रूहैव सूत्रे निपात्यते दशैकादशिकः दशैकादशिकी दशैकादशान्प्रयच्छति इत्युत्तमर्णोपचेहापि न हितार्थः॥

पिकरतिश्चन्दीपमित्यत्र ऊदनोर्देशे इत्यत्वं तु न भवत्यदेशत्वात् परिमुखमिति अपपरीवर्जने इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां पंचम्यपाङ्परिभिरितिपंच
विवहितं चवः पंचम्येत्यव्ययीभावः तन्न सकृत्स्वामिनो मुखं वर्जयित्वाऽयः सेवको वर्त्तते सपारिमुखिकः यस्तु सर्वतो भावे परिशब्दः प्रादिसमासस्तत्दायतो यनः स
मुखं ततन्तानो यो वर्तते स एव च मुच्यते स वै पारिपार्श्विको व्यर्थं द्वयेवोध्यः प्रयच्छति द्वितीयान्तात्प्रयच्छत्यर्थे ठक्स्यात् यत्प्रयच्छति गर्ह्यं चेत्तत् द्विगुणार्थं द्विगुणमि
र्थ्यां नाच्छब्द्य मिति भावः वहु दृस्युहेस्यकरणकर्मतयास्वद्रव्यस्य गर्ह्यं तं वार्दुषिक इति इत्यर्थे वृद्धिः जाम्प्रयच्छतीति विग्रहः अयथकार्येरथ्यानीवच्चवार्दुषि

योगेनैव हि भुविभागलोकयात् अत आह निरंकुशः कस्य इति गार्ग्यमिति निकिंद्रिगुणं विगुणं वाद्दर्शय पक्षान्तरं च मवर्गं इत्यर्थे हिगुणिकः इत्यादि पाख्यात निपात्यन्तर
यत्वात् अथवा ततु प्रयोगो गोमुथपक्षे हृत्यात्स्यैव तोयाहृतिदृष्टीकाकृतमिति संख्या माधव स्यात्त्र तिपूर्वनिपातः तत्रमया सर्वेति शब्दस्याएकारस्य गृह्णातीति न।
नादिनिभावः ४ । ४ । ३१ इति सूत्रे पतितं स्येके कस्यापादानं गुणः सामाजिक इति समंजानिमपि विनिस पाजः समूहः शब्दं करोतीति प्रकृतिमत्ययविभागेनस्य
त्यर्थः अभिधानस्वाभाव्यात् नान्नरवायं प्रत्ययः नेह शब्दं करोतीति वर्ते रः सरोवा दीर्घ विकः इति कुत्रापि वाचमांडवा वीणा हरिदुरं शब्दः मानिसक इति मं

इति ४।४।३२ वदस्य राष्ट्र उञ्छति बादरिकः रक्षति ४।४।३३ समाजं रक्षति सामाजिकः शब्ददर्दुरं करोति ४।४।३४ शब्दं करोति शाब्दिकः दार्दुरि
पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ४।४।३५ स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः शाकुनिकः मायूरि
मात्स्यिकः मैनिकः शाकुलिकः मार्गिकः हारिणिकः सारङ्गिकः। परिपन्थं च तिष्ठति ४।४।३६ अस्माद् द्वितीयान्तात् तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात्
ानमध्यास्ते पीडनाय वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः। परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ४।४।३७ दण्डमाथः।
ाः दण्डमाथः दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः। पादविकः। आनुपदिकः। आक्रन्दाट्ठञ्च ४।४।३८ आक्रन्दस्थानं तद्धावतीत्यर्थे आक्रं
न्दिको रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः पदोत्तरपदं गृह्णाति ४।४।३९ पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः औत्तरपदिकः प्रतिकण्ठार्थललामं च।
४।४।४० सर्वेभ्यो ग्रहणार्थे ठक् स्यात् प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः आर्थिकः लालामिकः॥ १ स्वरूपस्याभिति परिगणनान्न रूपेति ध्येनि पक्षे पोषाभावः

कः इति निर्दिष्टं पर्यायपक्षोदाहरणं न भवति हरिणस्य मृगविशेषत्वात् तथा चात्र पर्यायपक्षोदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चेदत्राहुः आरण्यपशुत्वान्मृगः हरि
शब्दो वर्तते तेन सारङ्गहरिणादीनां मृगशब्दस्तदा मृगपर्यायपक्षोदाहरणं भवत्येवेति परिपंथं च परिमुखवदव्ययमव्ययीभावश्चात्र रूपो वा क्रियाविशेषणान्नाभिप्रेतः तेरक
परिपंथं यस्य कर्मैव नमस्येवेत्याह हन्तीति पाठान्तरम् चकाराद्यो मिन्नक्रमः प्रत्ययार्थसमुच्चिनोतीत्याह हन्तीति हन्ति चेति माथ इति मथ्यतेऽनेनेति माथः मथेर्विलोडने
कर्मणि घञ् पदोत्तरपदपदशब्द उत्तरपदं यस्य तत् तदन्यदोत्तरपदं परं तु पदमिति तु नोभयं ग्रहणं च यथा स्यादिति॥

मिति कंठंकंठं प्रतीतिपर्यायः। अव्ययीभावः चारा(?)येनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यनेन वाऽव्ययप्रतिना गः कंठं प्रति कंठ इति मा दिसमासे लक्ष्ये इह न प्रवृत्ते गंथाऽस्मा।
नुः॥७॥ धर्मं चरतीति चरतिरिहासेवायां न त्वनुष्ठानमात्रे तेनैकवारं धर्मं प्रवृत्तो दैवं नो धार्मिक इति नोच्यते आसेवाहि स्वोरसिकी प्रवृत्तिः एवं दैवशाद धर्मं प्रवृत्तो
नाऽधार्मिक इति नोच्यते प्रति पथमिति वीप्साया माभिमुख्ये वाऽव्ययीभावः सुप्सुपेति समासः। नः समवायान् समूह इवान्विभ्यो द्वितीयान्तेभ्य एव प्रत्यया।
न्यथ समूहसमवपूर्वस्य धार्थः प्रविश्य एकदेशीभवने तत्र पूर्णाभून प्रवेशप्रसङ्गात्समवायानिति द्वितीयान्तं रुशः विषयस्याप्रसङ्गानुनासिकस्य नाप्रयोगः।

च्चरति। ४।४।४१। धार्मिकः। अधर्माच्चेति वक्तव्यम्। आधर्मिकः। प्रतिपथमेति ठंश्च। ४।४।४२। प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः। समवायान्समवै
ति। ४।४।४३। सामवायिकः। सामूहिकः। परिषदो ण्यः। ४।४।४४। परिषदं समवैति पारिषद्यः। सेनाया वा। ४।४।४५। ण्यः स्यात्पक्षे ठक्। सैन्याः। सैनिकाः।
ललाटं कुक्कुटी पश्यति। ४।४।४६। ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः। कुक्कुटीशब्देन तत्पाताही देशः लक्ष्यते। कौक्कुटिको भिक्षुः॥
तस्य धर्म्यम्। ४।४।४७। आपणस्य धर्म्यमापणिकम्। अण्महिष्यादिभ्यः। ४।४।४८। माहिषम्। याजमानम्। ऋतोऽञ्। ४।४।४९। नातुः धर्म्यं
नराच्चेति वक्तव्यम्। नरस्य धर्म्यो नारी। विशसितुरिड्लोपश्च वक्तव्यः। विशसितुर्धर्म्यं वैशस्तम्। विभाजयितुर्णिलोपश्च वाच्यः। विभाज
यितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम्। अवक्रयः। ४।४।५०। षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेऽर्थे। आपणस्यावक्रय आपणिकः। राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः। तदस्य
पण्यम्। ४।४।५१। अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः। लवणाट्ठञ्। ४।४।५२। लावणिकः। किसरादिभ्यः ष्ठन्। ४।४।५३। किसरं पण्यमस्य किसरिकः।
षित्त्वान्ङीष्। किसरिकी। किसर उशीर नलद इत्यादयः किसरादयः। सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः॥ ११ प्रयुज्यन्ते कुरुवो वेसमवेता इति पथ्याः एते विषयनीतिरहि
त्यसेना दिन्या भावान्सैन्याः सैनिकाश्च निद्वितीयान्तात् ठकौ पत्तु सेनायांसमवेता येसैन्यास्ते सैनिकाश्चने इति निषेदयुक्तंतत्र च लितार्थे कथनपरत्वो ऽयं संज्ञायां ललाट
शब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक्स्यात्तस्य च ज्ञाने संज्ञाप्रसिद्धिलक्ष्यां प्रसिद्धिविषयस्तेऽर्थेद्रष्टव्यर्थः लालाटिक इति दूरे स्थितः प्रभोर्ललाटं पश्यति न तु का
ऽयुत इत्यर्थः लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्यासमर्थ्यः कौक्कुटिको भिक्षुरिति संन्यासी हि पाद विक्षेपपर्यासदेशपर्यन्तमेव चक्षुः संयम्य गच्छतीति भावः

पितइतिपन् अवक्रयः अवक्रीयतेऽनेनेतिकरणेऽप् पण्यमितिपणितव्येऽर्थेअवद्यपण्येतिपदनोनिपातितः॥ ॥ शलालुकइति इसुसुक्तान्त
त्वादिहकः शालालुकः मार्दङ्गिकइतिमृदङ्गशब्देनमृदङ्गवादनंलक्ष्यतेमुख्यार्थेतुप्रयोगेनभवत्यनभिधानादितिभावः शिल्पकौशलंतच्चमृदङ्ग
पर्क तेनमृदङ्गवादनविषयकेमृदङ्गशब्दस्यलक्षणेतितिनिष्कर्षः प्रहरणंशस्त्रिपते अनेनेतिप्रहरण मायुधं धानुष्कइति इसुसुक्तान्तात्कः इणः षइतिवि
परश्वधात्वाद्वुकदयोः कुठारःस्वधितिःपरशुश्चपरश्वधःपरलोकइति एतच्चाभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते आस्तिकइति अस्तिनास्तिशब्दौनिप

लुनोऽन्यतरस्याम्।४।४।५४।ष्ठन्स्यात्पक्षेठक्।शालालुकः।शलालुकी।शालालुकः शालालुकी।शलालुसुगन्धिद्रव्यविशेषः।शि
।४।४।५५।मृदङ्गवादनंशिल्पमस्य मार्दङ्गिकः।मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्।४।४।५६।मड्डुकवादनंशिल्पमस्यमाड्डुकिकः।माड्डुकः।
कः झार्झरः।प्रहरणम्।४।४।५७।तदस्येत्येव।असिःप्रहरणमस्य आसिकः।धानुष्कः।परश्वधाट्ठञ्च।४।४।५८।पारश्वधिकः।शक्तियष्ट्यो
कक्।४।४।५९।शाक्तीकः।याष्टीकः।अस्तिनास्तिदिष्टंमतिः।४।४।६०।तदस्येत्येव।अस्तिपरलोकइत्येवंमतिर्यस्यसआस्तिकः।नास्ती
र्यस्यसनास्तिकः।दिष्टमितिमतिर्यस्यसदैष्टिकः।शीलम्।४।४।६१।अपूपभक्षणंशीलमस्यआपूपिकः।छत्रादिभ्योणः।४।४।६२।छत्रानु
पणमावरणंछत्रंतच्छीलमस्यछात्रः।कार्म्मस्ताच्छील्ये।६।४।१७२।कार्म्म इतिताच्छील्येणेटिलोपोनिपात्यते।कर्म्मशीलः कार्म्मः।नस्त
येवसिद्धेऽयणःकार्म्यंनाच्छीलिकेणोपि।तेनचौरीतापसीत्यादिसिद्धं।ताच्छील्येकिं।कार्म्मणः॥

“नैपद्धानवचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातनास्तीति
समुदायात्प्रत्ययः दिष्टमितिदैवंदिष्टंभागधेयमित्यमरः नालंबुतेदैष्टिकतामितिमाघः प्रमाणानुगामितिदिष्टेतिमत्योक्तिरूपेस्यादिष्टशब्दस्यस्त्रीत्वेप्र
तिवाचकत्वेचोक्तकोशविरोधादितिदिक्छत्रादिभ्योणः छत्रादिभ्योणित्येवसुवचमितिकार्म्मस्ताच्छील्यइतिसूत्रेकैयटः नाच्छील्येणेइतिकर्मन्
दित्वादितिभावः चौरीत्यादिचुराशीलमस्याः तपःशीलमस्याइति विग्रहेणप्रत्ययेसति तदन्तान्ङीप्सिद्धमितीत्यर्थः॥ ६ ॥ ६ ।

यनेत ह्रस्येत्यनुवर्तते इगिहाधिक्रियत एव तदाह। अथ मानादित्यादि ऐकान्यिक इति एकमन्यदिति विगृह्य तद्धितार्थे इति समासः ततष्ठक् एवं द्वैयन्यिकः
इत्युदाहार्यं इह तु हिर्दिवाधिन्यानध्यायाभिन्यैव हितं भक्षाः अस्मै इति भक्तमपीह हितयोगाच्चतुर्थ्या विपरिणम्यते तस्मा इत्यस्यापकर्षो वेत्याद्यपेन।

ऽध्ययने वृत्तम्।४।४।६३। अथ मानात्प्रत्यये ठक् स्यात् अध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्तथा अन्यस्या अर्थः ऐकान्यिकः। यस्याध्ययने अप्रवृत्तस्य परी
क्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकमन्यजातं सः। बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्।४।४।६४। प्राग्वदर्थ। द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशा
न्यिकः द्वादशाऽपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः। हितं भक्षाः।४।४।६५ अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः। तदस्मै दीयते नियुक्तम्।४।४।६६।
अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः। श्राणामांसौदनाट्टिठन्।४।४।६७। श्राणा नियुक्तं दीयते अस्मै श्राणिकः। श्राणिकी। मांसौदनग्रहणं स
विगृहीतार्थं मांसौदनिकः। मांसिकः। ओदनिकः। भक्तादणन्यतरस्याम्।४।४।६८ पक्षे ठक्। भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः। भाक्तिकः। तत्र नियुक्तः।४।४।६९। आ
नियुक्तः। आकारिकः। अगारान्ताट्ठन्।४।४।७०। देवागारे नियुक्तो देवागारिकः। अध्यायिन्यदेशकालात्।४।४।७१। निषिद्धदेशकालत्वाद्वाक्या
स्यात्। अध्येतरि। श्मशानेऽधीते श्माशानिकः। चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः। कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति।४।४।७२। तत्रेत्येव।
कठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः। वंशाः वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनः तस्मिन्देशे या क्रिया पृथाद्युपदेशेपानानुगतेष्वैवानुतिष्ठतीत्यर्थः।
प्रास्तारिकः। सांस्थानिकः। निकटे वसति।४।४।७३ नैकटिको भिक्षुः। आवसथात्ष्ठल्।४।४।७४। आवसथे वसति। आवसथिकः। षित्वान्ङीष् आव
सथिकी। आकर्षात्पर्पादेः भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च। आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे। षडिति सूत्रपदैर्न विहिता इत्यर्थः। तत्प्रत्ययान्तस

क्षणं हितमस्मा इति अपूपशब्दस्तद्भक्षणे लाक्षणिक इति भावः श्राणा यवागूः यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सेत्यमरः टिठनिति इकार उच्चारणार्थः यो
मांसौदनविगृहीतार्थमिति ओदनिक इत्यत्र हि द्विनिवारणाय परिश्रमात्वौ अन्यथा लापचाट्ठक्मेव स्यादिति भावः ॥ ६ ॥ ६ ॥

८५१

कः इति स्वनिः क्रियामाकरः स्यादित्यमरः अध्यापित्य पदे शकान्ता । किं कास्या मधीते पूर्वाह्णे त्वधीते कठिनां तमस्तारसंस्थानशब्दो संनिवेश
ति यहवः प्रस्तारो यत्तः प्रेस्वोपचारदति घन संस्थानं संनिवेशः स्मैकै नैकटिकोभिक्षुरिति संज्ञा सौहि ग्रामस्य निकटे वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशति न
तीति भावः आवसथात् उकारः स्वरार्थः आवसंत्यस्मिन्नित्यावसथः उपसर्गे च संज्ञायामित्यर्थे मन्यथः कुसीदसूत्रादिति कुसीद दशैकादशादिति
भ्यां ष्ठन्ष्ठचाविति ष्ठचोर्थः इहैतौ ष्ठन्ष्ठचाविन्यत्र चयेवोपकारः । सांहितिकः इति भाष्ये तेने पामैव गुणानेसूत्रादेः पित्व समनार्थमिति भ्रमः स्यादतः ष्ठो
उकारः पित्वस्य यान्त्वर्थोनेपि पर्यजीगणात् ठकोपि षपिः समासः ॥ ७ ॥ धुर्यः इति धुरं वहतीत्यर्थः प्रासंग इति प्रासज्यते यः स वत्स
पम् धुरो धुवेढक् नित्यं सुवचं न भ उपधायां चेति पूर्वसूत्रादेतल्लभ्यत इति भावः उपधायाः किं प्रतिदीव्नः इहनान्तस्य भत्वे यीकारस्यानुप

ग्घिताद्यत् ।४।४। ७५॥ तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।४।४।७६। रथ्यं वहतीति रथ्यः युग्यः प्रा
सङ्गमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः । धुरो यड्ढकौ ।४।४।७७। हलि चेति दीर्घे प्राप्ते ॥ न भकुर्छुराम् ।८।२।७९।
भकुर्छुरोरुपधाया दीर्घो न स्यात् । धुर्यः । धौरेयः । खः सर्वधुरात् ।४।४।७८। सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः । एकधुराल्लुक् च ।४।४।७९।
धुरं वहति । एकधुरीणः एकधुरः । शकटादण् ।४।४।८०। शाकटं वहति शाकटो गौः । हलसीराट्ठक् ।४।४।८१। हलं वहतीति हालि
कः । सैरिकः ॥
पोन प्रवर्तते स्वः सर्वधुरात् सर्वधुरायाः इति चक्तव्येन पुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया वंधुनिवदुधीहावित्ति चात सर्वधु॰
र्वं कल्लैकेति समासः ऋक्पूरब्धूरिति समासांतेः प्रत्ययेपि एकधुराल्लुक्त्वात् स्वः एवं च प्राकरणिकस्य यतो लुक् च स्यात् विधानसामर्थ्याच्च ण
नंतरादेकधुरीणादित्यादि शाकयोगौरिति ननु तस्येदमित्यणा सिद्धेर्यादिः शकटं वहतीति शाकटस्यासौ भवति पथ्यादङ्गः आरंभसामर्थ्यादन्न तदंतवि
शकटे वहतीति शाकटस्तत्र हि गो॥ तुंगान पत्य इति प्राग्दीव्यतीयोऽणु भवति तस्येदमित्यणि तु स्यादेवस्तुगिति हलसीरान् ननु तस्येदमित्य
सीराट्ठगिति पठितं न यावचनेन वशेषिकेण हालिकः सैरिक इति सिद्धेः किमनेनेति चेत् सत्यं आरंभसामर्थ्यादत्रापि तदंतविधिस्तेन द्विहलिको द्विसीरिः

ऽकिंतु ग्राम्यैरीप्यत इत्यनुकर्षात् जायते ऽस्यां गर्भ इति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह जनी वधूरिति जननि यस्मिन्प्राणिनां जनित्र्यो ऽस्येति न शङ्किः रश्मिरिति ऽभ्रतनो
ऽनापति जन्या जामातुर्वयस्या या हि विवाहादारि पुनः पूं जामातृसमीपं प्रापयन्ति कान्तिदासं कुर्वन्ति व्यापारा नवोढायाः पित्राः पुंकन्यानेतिजन्या मवरतु मारी इति जनी वधू
न्या स्यानित्यर्थः प्यादिति पञ्चम्यन्तस्य चार्थं इति पञ्चावः अपधनुषा विध्यति संभाव्यतां हि वारन्यधनेपत्तुव करणाना यवरा तु पत्रयैति मधुगमनेन रासा पेशाना
तिएवं चन धेतत्र धनुः करणमित्यत्र संभाव्यत इति विशिष्यो व्याः नृनृंतमिति एवं चन लोकन्यादिना क्षुद्योगपद्यानि पपादनुगणमिति मयोगो नियोषप
स्वरांगतः वशं गतः इच्छाचशिरणयो रुपसंख्यानमित्यप् सूलमस्याबर्हि प्रथमांतादाबर्हिरत्युपाधिकान्सुतशब्दाद सोतिपञ्चम्यर्थेयस्यात् आबर्हः इति हृदय

ज्ञापाज्जन्या ॥४।४।८२। जनी वधूः तामूहति प्रापयति जन्या। विध्यत्यधनुषा ॥४।४।८३। द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यात्तच्चेत्तत्र धनुः करणं पादौ वि
ध्यन्ति पद्याः शर्कराः धनगणं लब्धा ॥४।४।८४। तृतीयान्तमेतत् धनं लब्धा धन्यः गण्यं लब्धा गण्यः। अन्नाण्णः ॥४।४।८५। अन्नं लब्धा आन्नः। वशं ग
तः ॥४।४।८६। वश्यः परेच्छानुचारी। पदमस्मिन्दृश्यम् ॥४।४।८७। पद्यः कर्दमः॥ नातिशुष्क इत्यर्थः। मूलमस्याबर्हि ॥४।४।८८। आबर्हण
माबर्हः उत्पाटनं तदस्यास्तीति आबर्हि मूलम् आबर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः। संज्ञायां धेनुष्या ॥४।४।८९। धेनुशब्दस्य षुगागमो यत्प्रत्ययश्च संज्ञायां। य
निपात्यते संज्ञायां। धेनुष्या च बन्धके स्थिता। गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥४।४।९०। गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः। नौवयोधर्मविषमू
लमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु ॥४।४।९१॥ एवमनेन लोकादिरयंतनुपचर्गादिः उद्धृतरसः सारमूलमिन्द्रमा
गरर्थे नातः मूल्या मुद्गा इति मूलोत्पाटनं विना संग्रहीतुमशक्याः मध्यतो न समानेषु कोशस्थास्वपि यस्मान्नस्यापायनेषु सामवस्यानाशः मुद्गमुद्गा इति पावर
स इति तेन धनुष्यामयन्वेतं वदानत्यनितु मित्वरः स्यादिति भावः ॥८९॥ संज्ञायामिति कस्याप्रत्यर्पणायया धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णायदीयते तस्याः संज्ञेयं गार्हपत्य इति
नेनेति निर्देशाद्देवतनीयानाम्यत्ययः संज्ञायामित्यनुवृत्ते राहवनीयादौ नातिप्रसंगः नौवयोधर्मेना चादिभ्यो ऽप्योपपूर्वा संख्यताभ्योरियत्र तस्यार्थे युवस्यात् इ
त्यो गेय्या संभवं करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सेवेह समर्थविभक्तिरर्थाल्लभ्यते अत्र प्रथमं मूलानामपेचायां द्वंद्वसनो द्वितीयमूला

नांद्विपाणां वा मूल्यादीनामेव वा द्वंद्वं कृत्वा नावादिषु द्वंद्वत्वेन सारूप्याभावादेकशेषो न भवति॥ ✱॥ नाव्यं नार्यमिति शक्यार्थे हल्लोपेन तु करोः
तु मूल्ये इति विग्रहेण वस्तुः सदृश्य इत्यमरः वयसा तुल्यः एतु रिति तु न भवति संज्ञाधिकारात् विशेषणत्वं प्रदर्शितं विशेषणं च प्रमर्दितीत्यर्थः ऐवद्वि
रूपेण वधशब्दादर्हार्थे यदिति विधानात् मूल्येनानाम्यमिति मूल्ये नामपदादीनामतुल्यत्वार्थे विभिर्विनियुक्तं द्रव्यं तेन तस्य समादितिरिक्तं लाभस्यं पद्
प्रति शेषो क्रियते आत्मन उपकारकं क्रियते तेन आनाम्यं आह पूर्वकोनमिर भिभवेत्तर्तते तस्मात् योरद्वप्रधारितिनिर्वर्तितपते अत एव नियातनात्
नाम्यमभिभवनीयं आत्मानं प्रतिशेषी कर्तव्यं सत्कर्माभावो भागएवलोके तु यावता द्रव्येण पदादि क्रीयते तेनैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो न तु मूल्य
भागमात्रे एवं च लाभमात्रेषु मारितस्य मूल्यशब्दस्य तद्वृत्तिसंघाते निरूढलक्षणा वो ध्यासीनेति सीना हल्लायंसंपूर्वीरणाः कः समितं संगतमिति योग्यता

नावा तार्यं नाव्यं। वयसा तुल्यो वयस्यः। धर्म्यं धर्मप्राप्यं न्याय्यं विशेषण वध्यो विषय्यः। मूल्येन आनाम्यं मूल्यं। मूलेन समो मूल्यः। सीतया समितं
सैत्यं क्षेत्रं। तुल्याः समितं तुल्यं। धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते॥४।४।९२॥ धर्मादनपेतं धर्म्यं। पथ्यं। अर्थ्यं। न्याय्यं। छन्दसो निर्मिते॥४।४।९३॥ छन्दसा।
निर्मिते छन्दस्यः। इच्छया कृतमित्यर्थः। उरसोण् च॥४।४।९४॥ चाद्यत्। उरसा निर्मितः पुत्रः औरसः। उरस्यः। हृदयस्य प्रियः॥४।४।९५॥

कृतमित्यर्थः समीकृतमिति यावत् तत्र पक्षीतो हल्लेभ्योपविधाविति तदंतविधिः पर मसीत्यंदाभ्यां हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु इति हृदादेशः॥
समितमिति तदितार्थे समासकलनोपत तद्धि सीतांतुल्यासमितमिति समितं परिद्विजंतकृ द्विशब्दो यं संज्ञायामित्यधिकारात् अत एव तुल्यमिति तत्र यामात्रेपु
तुल्याया मान ग्रहः क्रियते पथ्यमिति संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः तेन शास्त्रीयाद्ययोगतेन मेव पथ्यं न तु मार्गादनपेत्य ओरोपि च्छंदसो व्यवस्थानदति च्छ
ष्यामपि वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् नो पतिरवाधपथ्यपन्कर शब्दः प्रसिद्धः एवं स्वच्छंदो वा स्वरूपकृच्छ्वत्यादौ ध्यसुनि तु यः सातत्को न प्रकृति सात्र निर्मा
करणात्वात्सामर्थ्याच्च तीयांतात्प्रत्ययः इच्छयाकृतमिति यद्यपि वेदेवित्तिवादिषु च सोत नछंदः शब्दो विन तथापि इह न गृह्यते संज्ञाधिकारान्निर्दिष्टप्यां
यस्वातेरतिभावः पुनरिति संज्ञाधिकारान्नेह उरसा निर्मितं सुखं हृदयस्य प्रीणातीति प्रियः रगुपधेति कः कर्मयोगात्कर्मणि षष्ठी स्यन्नौ कि केतदितमकृतिभागे तु च

नै
न्यते। नेनेतिवंधनं। करोत्युच्चवशीकरणमंत्रइतिनेनहिपरहृदयंवशीक्रियतेसंज्ञापिकाराद्दसिद्धाद्दुष्येनापंपत् तस्यकरणमितिकर्मणिष
ः करणंक्रियते। नेनेतिवाकरणमित्याशयेनाह भावःसाधनं वेतिजल्पशब्दोभावसाधनः कर्मणिषष्ठी हलस्येति कर्षणंकर्षःकोयोगात्कर्मणिषष्ठी करण
त्रविवक्षयाकर्मणिषष्ठीनारषसीतेतिनरंतविधिः इहहलः निहलः तत्रसाधुः साधुरित्यत्रयोग्योपयोगीपायपरइत्यनेनोपकारीनत्रइहिपरत्वानत्रसैहिनमि
भाव्यंसेज्ञापिकाराद्दुपकर्तानग्रहणनइत्यस्यैप्रतिजनमितिजनोजनइतिप्रतिजनेयोग्योसाधोमव्ययीभावः प्रतिजनइदंयुगसंयुगः पापकुलपरस्यकुल

बन्धने च र्षौ। ४। ४। ९६। हृदयशब्दान्यप्रत्ययः स्यादुक्तेऽर्थे। हृदयस्य बन्धनं हृद्य ऋषिः वशीकरणमन्त्रः। मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु।
। ४। ४। ९७। मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम्। जनस्य जल्पो जन्यः। हलस्य कर्षो हल्यः। तत्र साधुः। ४। ४। ९८। अग्रे साधुः अग्र्यः सामसु
साधुः सामन्यः। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः। कर्मण्यः। शरण्यः। प्रतिजनादिभ्यः खञ्। ४। ४। ९९। प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः। सांयुगीनः।
सार्वजनीनः। भक्ताण्णः। ४। ४। १००। भक्ते साधुर्भाक्ताः शालयः। परिषदो ण्यः। ४। ४। १०१। पारिषद्यः। परिषद इति योगविभागाण्णोऽपि पारिषदः। कथादि
भ्यष्ठक्। ४। ४। १०२। कथायां साधुः काथिकः। गुडादिभ्यष्ठञ्। ४। ४। १०३। गुडे साधुः गौडिक इक्षुः। साक्तुको यवः। पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्। ४। ४।
१०४। पथि साधु पाथेयम्। आतिथेयम्। वसतौ साधुः वासतेयी रात्रिः। स्वापतेयं धनम्। सभाया यः। ४। ४। १०५। सभ्यः। समानतीर्थे वासी। ४।
४। १०७। साधुरिति निवृत्तम्। वसतीति वासी। समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः। समानोदरे शयित ओ चोदात्तः। ४। ४। १०८। समानोदरे शयितः
स्थितः समानोदर्यो भ्राता। सोदराद्यः। ४। ४। १०९। सोदर्यः। भवे छन्दसि॥ ॥ इति प्राग्घितीयाः॥ ॥ १ मुख्यकुलसर्वजनविश्वजनपंचजनम
तिपक्षोर्निपातनादत्र कुभक्त इति भिक्षाशब्दो भक्तमंघोचामित्यमरः गुडादिभ्यष्ठञ्। गुडकुल्माषसक्तुअपूपमांसौदनेक्षुवेणुसंग्रामसंघातप्रवासनिवासदन्तु
ति वसतेश्चेत्यनिप्रत्ययः स्वस्य पतिः स्वपतिः आत्मक्लिन्नस्वापतेयं सभायायः यत्रिजुतिन्त्र इःस्यात्तत्र गर्भेवत्वत्स्यस्यइतिवत्सनच यनो नावत्यायुरानतारंकायदुन्यक्ति
चापायचक्तस्यपदं तस्याविरुद्धान इति चेत् भाष्यस्यापितन्मात्। पर्षांतरेतुनमः शब्द्यापचफल्यापचेत्यादिवद्यहुदात्तः॥

रु५

न्याख्यानदूषस्याप्यावश्यकत्वेन स्यान्तुरोधेन कश्चित्किं विद्यास्येयमिति तन्नं समानतीर्थवासीनि पातनाभिनिर्देशात् गणात्वान्तं रिग्रहोत्येनेनासनी
यहति समानस्य सभावः तर्हं स्यनेनेतितीर्थेन तरोस्यकृतौ पराभ्याम्भवस्येनापापापाप्याप मंत्रि पुयोनौ गत्वावनारेवेनिवि वहत्वन्याप्रकतो विनएव प्रहणं
संज्ञापिकावात् शपितः स्थितत्वरतिशीघ्रात् स्थित्वर्थेवर्तते जन्याशयः कुशाशयमिति प्रयोगादिशिभावः समानमुदरमिति पूर्वपरस्थयमेन्यादिनात्समुरुषं
न्त्रस्वापवारओकारस्योदात्तः ओरवाच्यः ओ नोदात्तप्तृतिनानुवर्तते ऽतिविभाषीदर इतिसमानस्यसभाव तन्तीर्थपदत्वनो ऽनुरुत्तेपेरन्वेनादि पयसमवीतनवेत्
यः प्रत्ययस्वरः प्राप्त इति समानोदरे शयित इत्येवार्थरत्नापेः कथं नोर्दे त्यपथा नतुगवत्वं सोदर्योपवितमुन्वतीति मुरादिविति चेत् पन्नाढुः सहसमानमुदरं यस्य
सर्जेनस्येति सहस्य सभावः नस्यैवकन्विकल्पा यत्र भ्रातासहोदरस्तत्वापिसह्रमिति॥ ॥ इति प्राग्दिशीयाः समासान्तानुवृत्तिकाः॥ ॥ अथ पाञ्चमिकाः प

क्रीताच्छः।५।१।१।नेनक्रीतमित्यतःप्राक्छोऽधिक्रियते॥ उगवादिभ्योयत्।५।१।२।प्राक्क्रीतादित्येव उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्याप
द्गवाद्युवर्णहितं॥ नाभ्युत्यं नाभिनभंच नभोरिः। नभ्यमञ्जनं रथनाभावेवेदं शुनःसंप्रसारणंवाचदीर्घत्वम्॥ शुन्यं शव्यं ऊधसोनङ् ऊधन्यः॥
न्नाच्चे संज्ञायाम्।५।१।३।वाध्स्यात्। कम्बलस्य पूर्णापलशतं। संज्ञायां किं। कम्बलीयाऊर्णा॥ १९ क्रीताच्छः इत्यतः प्रागिति इहार्थे वधिनेन गृह्यतेनतु मत्व
तिर्घतेनाद्यएवावधिमन्तरतिप्राक्क्रीतापेःप्र्यो हितार्थपक्षेयस्योपस्थानं वचधिसजातीयोवधि विमानभवतीतिपञ्चमासान्तरतिक्रान्तःप्रतीयतेप्राक्क्रीतादि
स्योन्यामनूर्यत्त्वलेवस्यवं चसमानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानोयदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशत्वेनकक्रीडन्न्यायेनवाधतेचान्यथाच्छस्यपरात्वेनयतांनिधाना
तस्यतत्र्याजीयद्यामित्रपर्यायःस्यात् चतोऽत्रार्थोवधिनिनेनरह्येतेनतुपदादिविधिपक्षेनभविष्यतिविभाषाहविरपूपादिभ्य इतिविभाषाग्रहणाद्विगात्तत्याचमम्पस
म्भवधित्वस्वीकारेनक्षतिः उक्तंचापर्केनोगवादिप्रभृतिभ्यश्च स्यातिप्रसंगनिरासादितिचेतांवास्थाकुःस्वसतिवतत्वेवाधिकारेशगुनाथोऽवधिनिर्देशेनप्राप्तनेष्टभिन्नादिकं
नासापिकारः अधिकारान्तरेणापहृत्यात्तःस्वस्वप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशोऽन्यथाप्रतिपत्तिगौरवं स्यादितिचेतत्रहिविभाषाहविरित्यादिज्ञापकान्ययंपक्षेपतिपत्तिगौरवा
धितेनतिर्देशसुचितइतिउगवादिभ्यःउवर्णदीर्घगरान्दादेर्वेशव्यादेश्चयन्त्यादिस्मर्योनभवतिगवादिगणपाठात्गवादेनगणास्त्रात्रायाद्नाभिनभंचेतिनाभिर

२९६

भ्विद्दं नाभिकल्पनुपविष्टः काष्ठविशेषोपि सचनरन्तुगुणा नान स्योहितः अंजनंतैलाभ्यंगास्तद्विम्बे हननत्वा चाभयेद्धितं रथनाभावे वृत्तिशरीरावयवेतु नाभ्य।
नरेणशरीरावयवादयस्मिनेनासनापादिनिभावः अव्यमिति चकारस्यानुकसमुच्चयार्थत्वाच्चकादिन इति दिक्योपीनमवतिपे चाभावेकर्मणोर्यमिति मन्कौनिनावसुगुणं
गुणरोपरस्येवस्फ्जे अन्नपाभावानदीर्घपक्षेतुनद्धिभानेमामस्यां दर्षिदिक्लोपाभावः सुपरिहरः नह्यन्येति चापानमश्चतिस्तुवचनमिति मनोरमाश्च न्येनाहुः रूपनयाश्य।
निनतरावहदृतिभिविणादिष्टवृद्धितिदिकोवर्णाजनंतान्तनेरिविकिपिविलोपयलोपयोः कृतयोरनुनासिकस्यक्षौनिशोर्यनतः किंयंतादासारिकिपिरूपापनेस्तायन
मूर्धन्डोषि न्यरस्यामावश्यकमिति रूपमत्र इत्यर्थेतिमसुनिभावः कंभनुच्चसंज्ञायांपाक्षीतियेष्वर्थेषु पयस्यातद्धस्यापवादः॥ विभाषाहविरपूपादिभ्यः गवादि
शब्दस्यपामादिदृढविविधविशेषाणांग्रहणांनचगवादिष्विवहविर्विशेषाणां ग्रहणंकिंनस्यादितिवाच्यं असंनानविशेषणेन नतस्वरूपग्रहणस्यन्याय्यतात्न्नपूप्यमि

भाषा हविरपूपादिभ्यः ५। १। ४। आमिक्ष्यं दधि। आमिक्षीयं। पुरोडाश्यास्तण्डुलाः। पुरोडाशीयाः। अपूप्यं। अपूपीयं। नसैभिहितम्। ५। १। ५। पूर्वेवत्ते
हितौ वत्सीपाखीपुक्। राजुत्यन्दारु। गव्यम्। हविष्यं। शरीरावयवाद्यत्। ५। १। ६। दन्त्यं। कण्ठ्यं नस्या। सिकायाः यतस्सखुद्रेषु नसेनाभ्यश्चैव।
हिते। ६। १। ६१। यादौतद्धिते परेशिरश्शब्दस्य शीर्षन्नादेशस्स्यात। शीर्षण्यः। तद्धितेकिं। शिरइच्छति शिरस्यति। वा केशेषु। शीर्षण्याः।
शिरस्याः केशाः। अचिशीर्षद्दतिवाच्यम्॥ अजादौतद्धितेशिरसः शीर्षादेशः स्थूलशिरसः इदं स्थौलशीर्षं॥ .. तिअपूपेभ्योहितेचूर्णमित्यर्थः अ
नप्पृथुकमुसलकर्णविशृङ्केभ्यापपूपादिगणेअन्नविकारेभ्यश्चेतिपठ्यते अन्नविकाराश्चप्रकाराश्वदनीयविशेषास्तेभ्योयद्वास्यादितिनरर्थः ओदन्या ओदनी
याः एवंचानेनैवगणसूत्रेणसिद्धेअपूपादीनांकेषांचिद्गणेपाठःप्रपंचार्थः हविरपूपादिभ्योविभाषायाउगवादिभ्योयत्पूर्वविप्रतिषेधेनसमन्व्याधानाः चरव्यासंडु
नीमहविर्विनिकाशिकायांचोवचनस्यचरुशब्दस्सतत्रनेरहविर्विधिउपचारादृगिरितिकिंपयारपः नस्यमितिनासिकायैहितंनासिकायाभवतीतिविग्रहेशरीराव
यतनस्सनस्युराहरणंनरूः अपादानेचाहीयरुहोरितितसिःशुद्देतुनासिकयाशुद्रोनःशुद्रःसुपुपेतिसमासः नाभ्यमितिनाभिनभंचेतिनभादेशोरथनाभावेवमत्र
नाभ्यादिथनासंनियोगशिष्टत्वादितिभावः शीर्षच्छन्दसीत्यतोनुवर्तनाद्ग्रहशीर्षन्नादेशइतिशीर्षण्यइतियेचाभावेतिमकृतिभावः शिरस्यतीतिनः कैतिनियं

न्त्र त्र र प शब्दोः कारान्तोगत्युनेन तु न कारान्तः अन्यथा पाठ्यसंदेहार्थं न चोपमकृन्नैव निर्दिशेत् आत्मन् विश्वजनेनेति यत्न् त्वथापहितं त्वथ्यं नांता पतितु।
तिु स्यात त्र ह्लणपमिति वत्य न शब्दो वा स्वणपथीयः प्रकृतिभाव स्तु येनेत्यनेन पूर्वं वत त्वद्त्वपन शब्दाद्भुह्लणशब्दा च यतः प्राप्तिरेव नास्ति कोप्यनभिधाना
ः तेन त्वं येहितं चास्यगोभ्यो हितमिति वाक्यमेव चाद्रव्ये ति गवादिषु त्व शब्दो न पठितः हितार्थ एव त्र ख्यानियथा स्यात् स्वार्थानरे माभूदिति अजा विभ्यां
त्व त्व हृ पुंलिंग उपात्तः अत एव दूंदूपी त्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वा अजाद्यदंतमिति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः प्रातिपदिकग्रहणे लिंग
स्यापीति स्त्रीलिंगादपि थ्यत् न त्विलादिषु थ्यत्तः परिगणनात्सु वह्ना वेरूपं तुल्यं अजथ्येति अजेभ्यो अजाभ्यो वा हितेति विग्रहः॥ कर्मधारयादेवे
त्याख्यानादिति भावः विश्वजनीयमिति विश्वस्य जनः सर्वसाधारणो नेत्यादिः विश्वोजनोऽस्येति बहुव्रीहावपि स एवान्यपदार्थस्तस्मै हितमिति विग्र

यवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च।५।१।७। खलाय हितं खल्यं। यव्यं। माष्यं। तिल्यं। वृष्यं। ब्रह्मण्यं। चाद्रथ्या। अजाविभ्यां थ्यन्।५।१।८। अजथ्या।
ः अविथ्या॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः।५।१।९। आत्माध्वानौ खे।६।४।१६९। एतौ खे प्रकृत्या स्तः॥ आत्मने हितमात्मनीनं। वि
श्वजनीनं। कर्मधारयादेवेष्यते। षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव। विश्वजनीयं। पञ्चजनादुपसंख्यानम्। पञ्चजनीनम्। सर्वजनाट्ठञ् खश्च।
सार्वजनिकः। सर्वजनीनः। महाजनाट्ठञ्। माहाजनिकः। मातृभोगीणः। पितृभोगीणः। राजभोगीनः। आचार्यादणत्वं च। आचार्यभोगीनः॥

नीनमिति रथकारपंचमाश्चत्वारो वर्णाः पंचजनास्तेभ्यो हितं दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः पंचजना इत्येतन्मध्ये नित्यार्तिकत्रयमपि कर्म
धारयमेव तेन षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव पंचजनीयः सर्वजनीन इति सर्वो जनः सर्वजनः पूर्वकालैकेति तत्पुरुषः तस्मै हितमिति विग्रहः साध्वर्थे तु प्र
दिभ्यः खञिति खञि सार्वजनीनत्वे भ्वजनीनशब्दौ स्तुत्यादिति मातृभोगीण इति इहात्खणउपदत्वाभावेप्य इकुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति णत्वं भवति तथा मा गेवा
मातृभोग शरीरं तस्मै हितमिति विग्रहः यद्यपि भोगः सुखं स्त्र्यादिभनापहेश्च पृणाकायचीरितमरेण अहेरित्युक्तं तथापि प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेणतन्नक्ति
मात्रे रत्नाकरः मातृपितृशब्दाभ्यामीस्नगिकः न्वस्य मात्रीयः पितृीयः राजाचार्याभ्यां नित्यमिति केचित्तु नभवत्यनभिधानात्किंतु राज्ञे हितमाचार्याय हितमिति वा

भ्यां ग्राभ्यां शब्दाभ्यां यथासंख्यं णढञौ स्तः सर्वस्मै हितमित्यर्थे सार्वीणेति छस्यापवादौ विनिमन्त्रार्थः सर्वादिरिति यदनुकरणात्तस्य सर्वनामकार्याभावः पुरुषाद्वधवि
प्रत्ययतावत्त्वादिह षष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते तेन कृते ग्रन्थे तु उपाये च तत्रौपानरा हपुरुषस्य वध इति समूहे पौरुषीणिति न स्यस मूह इत्यनेन पष्ठेण्णीति कृते ग्र
न स्यप्राप्तेरिति पौरुषेयः मासादरूपादीनेनकल्पस्य प्रत्ययो यदुद्भिति भावः माणवस्य त्रीति त्रिकरणात्स्वयं स्वार्थे च यदपि माणवे शेषैः स्वनः सिद्धैव तथापि मास
यद्भूत्यत्र चरितिनिमित्तस्य चेतिपुंवद्भाव प्रतिषेधार्थमितिद्रेयं माणवायेतिमनोः कुत्सितमपत्यं माणवः अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य

र्वपुरुषाभ्यां णढञौ ।५।१।१०। सर्वाणोवेतिवक्तव्यम् सर्वस्मै हितं सार्वं । सर्वीयं पुरुषाद्वध विकारसमूहतेनकृतेष्विभाष्यकारमयोगात्तेनेत्य
न्त्रु मध्येनिवेशः पुरुषस्य वधः पौरुषेयः तस्येदमित्यणि प्राप्ते पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः पाणिरजतादिभ्योऽञ्जादत्याभिमाप्ते समूहेण्यणि प्राप्ते
कृतेनोपि परितः पौरुषेयकृतादित्वेनिमाधः तेन कृते तु ग्रन्थेऽणि प्राप्ते अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्तस्य चेतिविवेकः माणवचरकाभ्यां खञ् ।५।१।११।
णवाय हितं माणवीनं । चारकीणं तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।५।१।१२। विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः स्यात् अ
रेभ्यस्तनात्रिञ्ज्ञारीयाणिकाष्ठानि पाकारीया इष्टकाः शङ्कव्यं दारु छदिरुपधिबलेर्ढञ् ।५।१।१३। छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्त
ण्डुलाः उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते उपधीयत इत्युपधिरथाङ्गं तदेव औपधेयं । ऋषभोपानहोर्ञ्यः ।५।१।१४। छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपा
नेसु र्म्रः चर्मण्यण्वृत्तु यमेवापूर्वविप्रतिषेधेन । औपानहं चर्म ॥ २ यद्यपि ह्यस्मिन्निमित्ते माणवस्य पत्यापि चरकस्य वार्त्तिकानन्तं तत्र वार्त्तिकमेतत्स्य
र्हशब्दसिद्धार्थकथनपरमित्याहुः चारकीणमिति चरतीति चरः पचाद्यच् चरति निपतिवरीनामिति निर्वचनं विकल्पितत्वादिह न भवति ततः संज्ञायां कनि
तदर्थं विकृतेः तस्मै हितमित्यतस्तस्मादनुवर्तनेनेत्याह चतुर्थ्यन्तादिति तदर्थमिति सामान्येन पुंस्त्वं नपुंसकत्वं सप्तमीस्थाने प्रथमैकत्वेना हतदर्थायामि
त्यर्थायामित्यर्थः तदितिसर्वनाम्ना बुद्धिविकृतिः परामृश्यते यच्च विकृतिरेव प्रथमा निर्दिष्टेति समर्थानां प्रथमादित्यधिकाराच्चत्रतिवीप एवं यं कल्प्यते
वादिभ्य इतियतच्छदिरुपधिसमाहार इत्यन्ते सीनपुंस्त्वं बाहिरिषेपाणीति छयतेऽनेनेति छदिः अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः । इसन्तत्वाच्चेति इस

नि पूर्वविप्रतिषेधेन तु ढ्नेनेष्यते द्वारिषेयं चर्म आहत्य स्त्यायत्यः पूर्वविप्रतिषिद्धं ढञ् चेति पतञ्जलिः उपानहः रथानां सानं गव्यं चर्मानं गुणचर्म विकारस्तदर्थं चर्म
रिम्य इति यत्तस्य लोपो हरतालीपानत्वमिति अनुपरं चरसानितालेत्यादि इतिकरोपहारयोः पुंसि बलिः प्राग्यं गजेऽस्त्रियामित्यमरः उपधिरिति उपसर्गे
णोऽलोप इति चेत्स्यात्लोपः विप्रतिषेधेनेति पश्चाच्च चत्वारि स्थानानि किं नेत्यर्थः ननु ढञ्विपोढ्यादिरित्यस्यानुषिपीउपानहः स्वाविषिष्य प्रहणेन प्रतिप
दनीय इति सिद्धे किमनेन पूर्वविप्रतिषेधेन अत्राहुः निरवकाशत्वं सत्येव प्रतिपदविधित्व बलीयस्त्वे प्रयोजकं न तु सावकाशत्वे इत्यनेन मुनिवचनेना
ति ते न सर्वोपि तडाकानीत्येवमुक्तं परत्वात्तु मप्रवर्तते प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घमात्रस्यापि न डाकानीति मतं दुर्बलं ढ्यस्यापत्तिः तीलुदाहरणे सा
प्राप्रतिपदोक्तत्वस्यापरत्वात्परत्वादिति ॥ ७ ॥ चर्मणोऽन्तरयमित्यादि पूर्वोक्तेऽर्थे चन्न स्यात् तस्यापवादः चर्मणा इति षष्ठी ननु पञ्चमी पञ्चम्यां तु चर्मशब्दा

द्वर्मिणोऽञ् ।५।१।१५। चर्मणो या विकृतिस्तदर्थाच्चकाराद्ञ् स्यात् । वार्ध्रं इदं । वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म । तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ।५।१।१६। प्राका
रीयाः सामिष्टकानां स्यात् प्राकारीयाः इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन्स्यात् । प्राकारीयो देशः । इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति ।
नेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । परिखाया ढञ् ।५।१।१७। पारिखेयी भूमिः । छयतोः पूर्णो वधिः ॥ प्राग्वतेष्ठञ् ।५।१।१८। तेन तुल्यमिति
प्रकृतीप्रत्ययः स्याच्चर्मणो द्वीपान्यादीन चेष्यते चार्मणो द्वीपानि तदाह चर्मणो या विकृतिरिति वार्ध्रं इति निमित्तं ततः प्राकृतमपि क्रियते ॥ ८
यपिष्यामिति रत्नपर्यायेव वर्ध्रशब्दस्याधुना चर्मवाचीनस्य विकारम्यणादि इति ङीपवार्धी रज्जुश्चर्मवधे गौणादिकेषु नि चतुष्टयीनि भवति ततो नि
र्ध्रेन धीव धीवरत्रा स्यादित्यमरः वंचाः पश्चवध्रिकाः पश्चेति भाष्ये तदस्य प्रथमासमर्थात्प्रातिपदिकात्पञ्चम्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययः स्यादिति
नेःस्त्वमिति चेदित्यादिना संभावनेऽलिङ् इष्टकानां बहुत्वेन प्राकारत्वासंस्यादित्येन न संभाव्यं नेदं शास्त्रं हि गुणीन प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति संभाव्यते इह प्र
विकारसाधकत्वादर्थ्यत्वं न विवक्षितं किं तु योग्यतामात्रेण न पूर्वस्यापमविषयः इत्यत्र शब्दप्रहणेनस्य प्रतिपन्न्यर्थं नरस्यास्त्वसिन इतिवचनस्य तत्त्व
प्रहणेन चेष्टसिद्धेः ॥ छयतोः पूर्णो वधिः ॥ प्राग्वतेष्ठञ्तमित्येव च कथ्ये प्राग्वतेरिति वचनं मध्येयो ॥ ॥

१५८

रत्वान प्रसादः॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षच्छेदाद्यच्चेत्येवमादिकेन विच्छेदेपि पारायणतुरायणयोस्त्वाद्रौ ऽ ञ्चेचपवासास्विन्थेत्र मर्थेन चैवं पारायणादिभ्यश्च ठञ्च [illegible]
मिति च छं ऽ ञनरस्तु इयेषां पर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां तेभ्यष्ठञ्नः प्रकृत स्तंतेनिनाऽस्त्वाभात् न चात्र गोपुच्छिकः सांप्रतिकदृत्वादौ च न चेमिदमुक्तमत्रप्रदेशे चारभ्यमिति [illegible]
॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् इति सूत्रे गर्हमिति विश्वं तत्त्वेन न चमन यंतं नानुवर्त्यते किंतु निद्र नसेकदेशः [illegible] नादिति नाव [illegible]
र्थं इत्थं भवतीति भावः ननु परिमाणान्तर्यच संख्याग्रहणं व्यर्थं परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं संख्यया पि च परिच्छिद्यत इति सापि परिमाणमेवेति चेन्न अत्र स्त्रोक
र्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ५।१।१९ तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु अधिकारोऽयम् प्राग्वतेरित्यपवादः ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा असमासे निष्का
द्यः ५।१।२० आर्हादित्येव तेन निष्केण क्रीतं नैष्किकम् असमासे तु स्यात् अनुवर्तते निष्कादिभ्यः समासे तु स्यान्नार्हीयेष्वर्थेषु नैष्किकं समासे तु ठञ् ॥ परिमाणान्त
संज्ञाशाणयोः तदन्तपदस्य वृद्धिः स्यान्न तु पूर्वस्य निरादौ परमनैष्किकः असमासग्रहणं ज्ञापकमत्र वतीनः प्रागर्हान्न विधिरिति तेन समुगन्तम् प्रवासुप्ययपि
दि। इत उर्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानामन्त्येन ग्रहणमाश्रयते विध्यते नद्यानुकि सतिपारायणिकः। द्वैपारायणिकः। अनुकीति किं द्वाभ्यां सूर्पाभ्यां क्रीतं
सूर्पम्। द्विसूर्पेण क्रीतम् सूर्पाद्रञ् माभूत्। किंतु ठञ्। द्विशौर्पिकम्। अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा। ७।३।२६। अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो
द्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च। अर्धद्रोणेन क्रीतं। अर्धद्रौणिकं। आर्धद्रौणिकं। नातः परस्य। ७।३।२७। अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य तु
र्नेः पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ। अर्धप्रस्थिकं। आर्धप्रस्थिकं। अतः किं। आर्धकौडविकं। तपरः किं। अर्धखार्या भवम् अर्धखारी। अर्धखारीभार्यं इत्यत्र
निमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात्॥ [illegible] किं कुरूपं मानं किलो मानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः अस्यार्थः तुलादिना येप्पयेन
परिच्छिन्नं गुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानं आरोहद्वयाय परिणाहे तिकारः नाम्नामारोहपरिणाहभ्यां समगनाभ्यां येन [illegible]
न वीह्यादिः परिमीयते तेन खार्यादिना चक्रतस्यादि परितः सर्वतो भाने यथाद्यमौर्ध्वस्येन मीयते तन्मानं नवकत्वितिर्यगवस्थित नस्यवस्तुनो भवतीय यावत्स्वाद् ईर्हस्तादिः कृ
भावावस्थितस्य भवति यथा दृष्टिन मुत्कं च रुद्धय समुत्कमिति संख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः प्रस्तारिमस्यादिहस्तादिश्च भिन्नभ्योबहिर्भूता एकत्वादिना दिति॥

परिमाणयोरेव प्रकृतत्वेपुन्मानप्रमाणयोर्विनिवृत्तं प्रसंगात्‌ कृतमिति वेद्यं असमासे निष्कादिभ्यः निष्कपणपादमाषवाहद्रोणषष्टि इति समासनिष्कादयः तत्र
परिमाणग्रहणे पीपद्विरष्टसंख्यानादीनामपि अनेन द्विसप्ततिनेनचनं द्वारे पां तुपं नाना मुन्मानपानि नेन पूर्वसूत्रे यो वठकि सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमिति केचिन्मेन
सूत्रे परिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते तेन सर्वं अध्यर्धमित्यादि प्रधानार्थं पवनमुनचैवं परिमाणानुवर्तनं इति भेदेन सुनादनेन्य परिमि
प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये वृत्त्यादाव सोपयोगादिति पूर्वस्य मध्येतन्मदपंजर्यौ सत्‌ अर्थकिमर्थमसमास इत्युच्यते मानि पदिकग्रहणे
सूत्राभावादेवेष्टसिद्धेरत आह असमासग्रहणमिति निषुगत्य मिति उत्तरार्धात्‌ निष्कप्रत्यय मिति विभाषाहतिरपूर्वादिभ्य इति पतत्‌ अन्तर्विकारत्वादेव सिद्धे अपूर्वा
पिपरपादसामर्थ्यान्नरतेन विधिर्नैति न्यासप्रत्ययसूपेक्ष्यः तत्रादिर्ग्रथविशेषादिति भावः अतएव तत्र क्षेत्रपूर्वादीनां केषांचिन्मतं प्रपंचार्थं इत्यवोचामइत ऊर्ध्व

ना च ठन्यतावचशते। ५।१।२१। शतेन क्रीतं शतिकं। शत्यं। अशते किं। शतमपरिमाणमस्य शतकस्तद्गुः। इह मत्पपाठीवरुनः प्रत्ययान्यार्थस्त्वभि
नेनरत्यनौ न किंतु कनेव। असमास इत्येव द्विशतेन क्रीतं द्विशतकं। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्‌। ५।१।२२। संख्यायाः कन्‌ स्यात्‌ अर्हीये र्थे न तु अत
न्तायाः। पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः। बहुकः। अतिशदन्तायाः किं। त्रिंशत्कः। चत्वारिंशत्कः॥ २२ मिति त्वापकेनतदंत विधौ लक्ष्ये पि विशेषत्व च।
रं संख्यापूर्वपदानामिति किम्‌ इह मा भूत्‌ परमपाराणां वर्तयति द्विशर्पमिति न द्विताथे द्विगुरथ एषा द्विप्रकृतिर्लुगं नाना भवति इति संख्यापूर्वपदा
पूर्वोरन्यतरस्यामिति प्राप्तस्यानस्य भावो अध्यर्धपूर्वेति लुकृद्विशौर्पिकमिति परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ऊद्द्विशौर्पं प्रतिनिमित्तस्याभावात्तु गभावः पदाध्यर्धं
: परस्याहीर्यस्य लुगिते च सूक्ष्याख्याख्यनेन यापि द्विगोर्निमित्तस्य निष्यात्स्यपमेव अन्यथा चेत्रैवठञोलुक्स्यादेन चाध्यर्द्धे तिस्त्रे सकुदैकरिष्यतेन परः किमि
कारस्स द्वन्द्वोल्लनायापपिरूपेवि शेषोनास्तीनि प्रश्नः निषेधोनस्यादिति न याच वृद्धिनिषेधाभावापत्त परकरणमात्रस्य कमिति भावः इह च पुंवद्भावनिषेधाभा
पूर्वपदस्य च भावपक्षे क्रियते परात्तु पूर्वपदस्य पाक्षिकी वृद्धिः क्रियतेनसाफलोपधान वृद्धिनिमित्तं न द्विनदत्तुनरपराकारस्य वृद्धिनिषेधे पि स्यादेव पुंवद्भा
वद्द्विति वोध्यं ॥ २२ ॥ एतान्च अशनेः अभिधेये आर्हीये ष्वर्थेषु ठन्यतौ स्तः ज्ञन रूपेण मा प्रसंक्तो पवादः॥ चकारो। समासदुत्वस्यानुकर्षणार्थः। द्विशतकः।

शानं च नेषां समाहारो द्विशतं तन्तः कन्प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीत्यनया द्वयासमासादपि प्राप्तो। नीत्वसमास इत्येतस्यानयनमुक्ति
ाचः न्यत शदंताया इति न्यंत सहिता शदनेन्तरपदस्तोपी समासः पंचक इति लौकिका संख्याया उदाहरणं बहुक इति पारिभाषिका साम्प्रतिक इति रनौत्ति
दि: उसेकदेशेयसेतिचेतीकारलोपः अर्थवत्ति शब्दस्य ग्रहणान्नन्यत्वपचयस्तति शब्दस्य पर्युदासो नन्वतिकति कः चात्वारिंशत्कः। इन्नुगुकोनान्य
नोरिड्वा वतोरिति पंचमी सा च कनिति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयतीत्याह वत्वंतात्कन इति नावतिक इति पन्नरेतेभ्य इति वतुप्रत्ययाः सर्वनाम्न इत्यान्नात्कनेव्य इति

तोरिड्वा। ५।१।२३। वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात्। तावतिकः। तावत्कः। विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्। ५।१।२४। योगविभागः कर्तव्यः। आभ्यां ड्वुन्स्या
त्यसंज्ञायान्तु ड्वुन्स्यात्कनोपवादः। विंशकः। त्रिंशकः। संज्ञायान्तु विंशतिकः। त्रिंशत्कः। कंसाट्टिठन्। ५।१।२५। टोङीबर्थः। इकार उच्चारणार्थः
सिकः। कंसिकी। अर्द्धाच्चेति वक्तव्यम्॥ अर्द्धिकः। अर्द्धिकी। कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः। प्रतिरादेशश्च वा। कार्षापणिकः। कार्षापणिकी। प्रतिकः। प्रति
शूर्पादञन्यतरस्याम्। ५।१।२६। शौर्पं। शौर्पिकं। शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्। ५।१।२७। एभ्योण्स्याट्ठञ्ठकुनामपवादः। शतमानेन क्री
शतमानं। वैंशतिकं। साहस्रं। वासनं। अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्। ५।१।२८। अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात्। अध्यर्द्धकंसं॥
द्विकंसं। संज्ञायान्तु पाञ्चकलापिकं। विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्। ५।१।२९। लुग्वा स्यात्। अध्यर्द्धकार्षापणं। अध्यर्द्धकार्षापणिकं। द्विका
पणं। द्विकार्षापणिकं। प्रोपसंख्यानिकस्य ठिठनो लुक्। पक्षे अध्यर्द्धप्रतिकं। द्विप्रतिकं। अध्यर्द्धसहस्रं। अध्यर्द्धसाहस्रं। द्विसहस्रं। द्विसाहस्रं॥
द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्। ५।१।३०। लुग्वा स्यात्। द्विनिष्कं। द्विनैष्किकं। त्रिनिष्कं। त्रिनैष्किकं। बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्। बहुनिष्कं। बहुनैष्किकं॥ २ ६ २ ॥

पंन शदंतयोः पर्युदासाद्विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् दुर्लभ इति भावः विंशक इति तिविंशतेर्डितीति तिशब्दलोपः अर्द्धक इति अर्द्धशब्दस्य कार्षापणार्द्धरूढत्वा
रपेक्षयाः त्रासामर्थ्येन शंकप्रकरणादिवशेन भागविशेषे विज्ञाने सति नास्य स्यासामर्थ्यमिति वाचोध्यम् एतेनार्द्धशब्दस्य सापेक्षत्वात्तद्धितानुत्पत्ति
कः प्रस्थार्द्धिक इति केषांचिदुक्तिः परास्ता शूर्पात् शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वादसिद्धाप्तिर्नदपवादत्वेनाप्राप्त पक्षे विधीयते अनत्र कनामिति शतमानेन प॥

ननपूरुश शास्त्रः विंशत्या क्रीतं विंशतिकं संख्यायाः संज्ञायां द्विर्विंशतिनिशत्या मितिपुनस्त्वान्संज्ञाचपरिपरिमाणस्य नदाचत्त्वपासः अर्थानन्तरस्येननहि
सनपूर्वानुरुगेवसहस्त्रशब्दस्यसंख्यावाचिनाम्नः संख्यायाश्चतिशदन्तायाः निकन्या प्रवृत्तिविवेकः अध्यर्द्धपूर्वं अध्यास्वद्धमर्द्धपस्मिन्नतरञ्चर्द्धप्रातिभ्योधातुनु
परलोपः अध्यर्द्धशब्दः पूर्वीपस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भचाद्व्रीहौ कृतेऽध्यर्द्धपूर्वंचद्विगुश्चेतिद्वन्द्वः सौत्रंपुंस्त्वं द्विगोरितिपंचमीनतुषष्ठीनाशपेनन्यायाच
र्द्धपूर्वीदित्यादिरयनयानुवृत्तिकारहीनाव्याख्यातंत्यत्रवार्तिकं द्विगोर्लुगिननिमित्तग्रहणाद्विगोर्निमित्तंयस्तद्धितस्तस्यलुगितिवक्तव्यंद्वाभ्यांशूर्पाभ्यांक्रीतंद्वि
नाद्विशौर्पिकमितिपूर्वोक्ताराहृदयोरत्नोलुक्स्याभूदितिनन्वेवंद्व्योः शूर्पयोः समाहारोद्विशूर्पीतयाक्रीतमितिविग्रहेद्विशूर्पमितिरूपंनस्यात्तद्धितस्यात्रद्विगो
ननयाअध्यर्द्धमितिलुकोऽप्रवृत्तेः द्विगोः परत्वाभिव्याख्यायांतुसिद्धमिदमितिचेतत्सैवअर्थविशेषासंभवस्येष्टतन्निमित्तार्थीनिवृत्तेनांतरस्यवार्तिककृतनेय
त्यत्रनद्धितार्थद्विगुनासहअर्थोनभिद्यतेनत्रसतद्धितीयस्यनिमित्तंनभवतितस्मादर्थोद्विगोः परस्य लुगितिवक्तव्यमितितस्यार्थः एवंचद्विशूर्पमितितद्धि
द्विगुनासहद्विशूर्प्याक्रीतमित्यस्यार्थोनभिद्यतेद्वितिसमाहाराद्विगोः परस्यनद्धितस्यलुग्न भवत्येवेतिनकाप्यनुपपत्तिः वस्तुतस्तुसूत्रेद्विगोरितिपञ्चमीमाश्रित्य
निमित्तेपरस्तद्धितइतिव्याख्यायप्रथमंवार्तिकंप्रत्याख्यातुंशक्यं द्विशूर्प्याक्रीतमितिविग्रहेतद्विशूर्पीदेयमस्य योभवत्यव्यवहितस्यायात्रनुद्विशूर्पीशब्दादिनं
द्वितीयमपिप्रत्याख्यातुंशक्यंनन्वध्यर्द्धशब्दः संख्यावाच्येवनयाचत्वोवैगणपतेएकोः अध्यर्द्धेद्वाविति अतएव अध्यर्द्धकमितिकन्यध्यर्द्धकेसमितिनद्धि
ः अध्यर्द्धसांवत्सरिकमित्यादौसंख्यायाः संवत्सरसंख्यस्यचेत्युत्तरपदवृद्धिप्रभवतितत्किमध्यर्द्धपूर्वग्रहणेनेतिचेन्नअत्राहुः संख्याकार्यमेनसत्कितिव
ननार्थमिदंतेनकृतद्विगुसमासवृत्तिभ्योऽन्यत्रभवतिनद्वयाचाध्यर्द्धकरोतिनेहकृतसुचश्चः सकृत्कृत्वोनोनिश्चियामपितिनेहेत्यपुनरत्राप्येवंकृतेनमध्येतिवर्
मुच्यतेइतिपंचकत्वापिकमितिपंचकत्वापाः परिमाणमस्येतिविग्रहेतद्धितार्थेतिसमासः तदस्यपरिमाणमितिद्वन्द्वंचपंचत्वोद्विगुणिकमपिवोध्यमपंचत्वोद्वित्व
परिमाणमस्येतिविग्रहेपूर्ववत्समासनद्धितोभवस्यादेनद्धितइतिपुंवद्भावोद्वोद्विगोरित्वस्येकारस्यौरभावः परिमाणविशेषस्यनामधेयेएतेअसंज्ञायग्रहणंप्रत्यस्यानन
नन्तद्विगोः एतद्वस्तुनिकृतास्त्राशयमनुरूप्यवर्णितमितिरहस्यपितत्स्थैयोनांभाष्यवार्तिकयोरत्रसंज्ञाग्रहणंप्रत्याख्यातंतथाहिद्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहः।

चफलत्वापपंचलोहिंतुशब्दौच द्विपञ्जननद्धिनलुकावेवसंज्ञेयस्तुनाभ्यासुन्यथ्यनेठम्न्सम्पूय तएव द्विगोरनिमित्तत्वेनतस्यलुग्भावादितिविमा
नोलुगितिनिप्रत्यारेशापेशानुनुद्रु भवतिप्रत्यारेश सप्रत्ययसंनिपागशिन्त्वादितिनैःध्यं अध्यर्द्धं सहस्रमितिशानमानविंशतिकेति विद्वितस्यागौलुक
पपंशेतुसंख्यायाः संवत्सरसंख्यस्यचेत्युत्तरपदवृद्धिः अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाचीत्यभ्युनैवोक्तत्वान् द्वित्रिपूर्वात् अध्यर्द्धग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपि
संबध्यतेद्विगोरितितुसंबध्यतएवयष्ठी समासंव्याख्यातापितु अत्रचव्याख्यानमेवशरणं द्वित्रिभ्यांनिष्कादिभ्यश्चसिद्धेपूर्वंग्रहणंविंशत्यपर्यंजनु
रवज्ञः द्विनैष्किकमितिमात्रत्वेतत्त्रमतान्तरंतुठगितिमनोरमायां निष्कादिभ्यःसमासेठगभावात्परिशिष्टेकमात्रंगृह्यतेइतिमतान्तरेपिठ
तितन्मतेउन्मानस्यापिपरिमाणत्वाद्गोपुच्छसादिनापर्युदस्तत्वात्ठगभावेनिष्कादिभ्यश्चनिग्राप्तेध्यसमासेठविधानेपिसमासेठञेवभाग्ननिवारि

बिस्ताच्च।५।१।३१। द्वित्रिपूर्वाद्बिस्तादार्हीयस्यलुग्वास्यात्। द्विबिस्तं। द्वैबिस्तिकमित्यादि। विंशतिकात्खः।५।१।३२। अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगो
रित्येव। अध्यर्द्धविंशतिकीनं। द्विविंशतिकीनं स्वार्थ्याद्ईकन्।५।१।३३। अध्यर्द्धखारीकं। द्विखारीकं। केवलायाश्चेतिवक्तव्यं। खारीकं। पण
पादमाषशताद्यत्।५।१।३४। अध्यर्द्धपण्यम्। द्विपण्यं। द्विपाद्यं। अध्यर्द्धपाद्यं। द्वहपादः पदित्यनयस्येतिलोपस्यस्थानिवद्भावान्नपद्यन
द्वैद्वस्यपिन। शाणस्यज्ञः ध्येस्येवतत्रप्रहृणान्ते। शाणाद्वा।५।१।३५। यत्स्यान्यस्मिन्नातस्यलुक्। अध्यर्द्धशाण्यं। अध्यर्द्धशाणं॥ १६१॥

परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः द्विगोरितिसंबंधाच्चेहलुक्द्वनैष्को द्विनिष्कसेनक्रीतंद्वैनैष्किकं अध्यर्द्धपूर्वत्वसंबंधादध्यर्द्धनैष्किकमित्यनाप्यं
भवति॥ ॥ बिस्ताच्च चकारेण द्वित्रिपूर्वादित्यनुकृष्यते तत्फलंतुचानुकृष्टंनोत्तरत्रेत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभावः विंशतिकात्खः शतमानविंशतिकेत्यगि
त्वलुकिमासेत्तोःत्रविधीयते स्वार्थेःतद्धस्यपरिमाणमितिठग्निप्राप्तेतस्यचलुकिप्राप्तेईकन्विधीयतेकन्विधौकेणश्चेतिह्रस्वःस्यादितिकन्विधावपि
चेति लोपादिष्टंनसिध्यतीतिभावः शाणंमागधीसंवेति अध्यर्द्धभावःपादस्यपद्भाज्यातिगोपहतेष्विन्यत्रमाणवगस्येवद्विपादस्यग्रहणंनस्येवान्यादिभिगो
संबंधसंभवात् तथाच पद्यती न्यायाद्वपितसैवानुवृत्तिरिहतुपणमाषाभ्यांसाहचर्यान्परिमाणवाचिनोग्रहणमितिपशेठकितिनियतपरिमाणवाच्युन्मानं

सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिमीयते परिच्छिद्यते अनेनेति योगार्थत्वात् परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इति वार्त्तिकं नामनेन यस्यापि पर्य्युदासाद्ग्रहणाच्चेदन्निति भा
ष्यमते तृतीयपर्यवोध्यः शाणादिति सूत्रे शतात्वेति चकारेण पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थं एवं च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां वेत्येव वा
युक्तमित्याहुः अध्यर्द्धशत्यं अध्यर्द्धशतं पंचशत्यं पंचशतेन यस्य भावे संख्या न समासस्य कनो लुक् शताच्च ठन्यताविति तु न भवति न तत्वा।

द्वित्रिपूर्वादण् च। ५।१।३६। शाणादित्येव। चाद्यत्। तेन त्रैरूप्यं। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्य्युदासादिवृद्धिरेव द्वैशाणं।
द्विशाण्यं। द्विशाणं इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषां समर्थविभक्तयो योग्याकांक्षिताः ते इदानीमुच्यन्ते। तेन क्रीतम्। ५।१।
३७। इदम्। गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकं। साप्ततिकं। प्रास्थिकं। दक्षेण नैष्किकं। दृष्टोऽण्यतः। ५।१।५०। गोरण्या दुस्त्यात्तद्धितलुकि तु कोपचारः। पञ्चभि
र्गोर्भिः क्रीतः पटः पञ्चगौणिः। तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ। ५।१।३८। संयोगः सम्बन्धः। उत्पातः शुभाशुभसूचकः। शतिकः। शत्यो धनप
तिसंयोगः। शत्यं। शतिकं। दक्षिणाशिरस्त्वं शतस्य निमित्तमित्यर्थः। वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं। वातस्य शमनं
कोपनं वा वातिकं। पैत्तिकं। श्लैष्मिकं। सन्निपाताच्चेति वक्तव्यं। सान्निपातिकं। गोद्व्यचोः संख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्। ५।१।३९। गोर्नि
मित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः। द्व्यचः धन्यः। यशस्यः। स्वर्ग्यः। गोद्व्यचः किं। विजयस्य वैजयिकः। असंख्येत्यादि किं। पञ्चानां पञ्च
कं। साप्तकं। प्रास्थिकं। खारीकं। अश्वादिभ्यः आश्विकं। आश्मिकं। ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानं। ब्रह्मवर्चस्यं। पुत्राच्छ च। ५।१।४०। चा
द्यत्। पुत्रीयः। पुत्र्यः। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ। ५।१।४१। सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः। पार्थिवः। सर्वभूमिशब्दोऽनु

ग्रहणस्यानुवर्त्तनात्। ॥ ॥ द्वित्रिपूर्वादण् च वार्त्तिकमिदं इति कृत्वा सूत्रेषु पठितं भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिह संबध्यते इत्याशयेनाह
दित्येवेति न्यासकृतान्वे। णिष्प्रायकेणेति केचन्त्राभमेणव्याख्यातं शतशाणाभ्यां वेति सूत्र यितन्ये परणपादेति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते न स

तेनानुवर्तमानोपि चारणा इत्यत्रैव संबध्यते तदुत्तरसूत्रे द्वित्रिपूर्वादण् चेत्यत्र तु न सं । च ध्यते तेन तयतच्छब्दादण् नेति तदिदं सामर्थ्यं वर्णनम्
नायकं पदमित्यत्रैवास्यात्तदासंगाद्वै तनान्यचेत्यादीनां न चैरूप्यमिति नदैनदर्शयति द्वेगणामित्यादिना अणेकं द्वौ तु कि द्वितीयं यति तृतीयं
त्र्यवयवयोरदशेति ननु एकादशैव प्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रभेदेन विहितत्वाद्यप्रत्ययस्यापि द्विगणानेनुदात्तादशेति त्रयोदशस्येन द्वपपादमेव न च
तन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां ग्रहणात्तथ्यतत्र मा शयत्र योदशानां सूपपादमिति वाच्यम् तुल्यन्यायेन गणा इति सूत्रं नभ्यपतत्वंनोर्थद्विगोनपंचद
प्रसंगात् नापि सूत्रोपात्तैर्दशभिः सह द्वित्रिपूर्वादण् चेति वार्तिकोपात्ताण् प्रत्ययस्य गणनेन निर्वाहः उक्तरीत्या कंसाद्विठनिति सूत्रे अर्द्ध
प्रकृत्यर्थापणाद्विठन्वक्तव्य इत्यादि वार्तिकोक्तद्विठन् प्रत्ययस्यापि ग्रहणप्रसंगादिति चेन्न अत्राहुः कंसाद्विठन् इति सूत्रस्य एव टिक
र्द्धकार्षापणशब्दाभ्यां परस्य इति सन्निधीयते द्वित्रिपूर्वादण् चेति वार्तिकस्याप्यनुविधानेन शतमानविंशतिकेत्यत्रोदूरस्थेन परामर्शं स
त्वादिति तेन क्रीतमिति तृतीयांतात्क्रीतार्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः इत्येति आर्हादिति सूत्रे अगोपुच्छेत्यादिपर्युदासाद् द्विगभावे गोपुच्छं स
थेभ्यश्च भवतीत्यर्थः ननु देवदत्तेन क्रीतं पाणिना क्रीतं नैमेण क्रीतमित्यादावपि प्रसंग इति चेन्न अत्राहुः करणेन तृतीयैवेह समर्थविभक्ति
स्त्यन्वयस्समर्थकाच्छब्दादुत्पत्त्यानन्त्यापि च अन्यत्र तत्रनभिधानान्न प्रत्ययः एतच्च न द्विता इति महासंज्ञाकरणाल्लभ्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हित
ार इति व्याख्यानादिति लुकोपवाद इति लुक् द्विगोर्लुकीति प्राप्तस्य ठञो प्रत्ययस्य लुकोऽपवाद इत्यर्थः पंचकमिति संख्यालक्षणः कन् आ
त्यसतां निमित्तमित्यर्थः ठक् नस्य हितं इति टिलोपः पुत्राच्छ च गो ध्वच इति नित्यं यति प्राप्ते वचनं कथं पुत्रीयः क्रतुरिति न द्विकृतुस्संयोगेनाप
इति चेन्न अत्राह हरदत्तः संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव पाककरणे न हि पुरुषः फलेन संयुज्यते यतो यागादिरपि संयोगेन
केवलं संबंध एवेत्याग्रह इति सर्वभूमि आभ्यां यथासंख्यमणनौ स्तः ॥

ः तस्य निमित्तमित्यनोनुवृत्तौ चस्मिन्दि पुनस्तस्येति निर्देशो निमित्तरूपत्वमन्यथार्थस्य निवृत्तये अन्यथा हि संयोगोत्पातावित्येवशेषोपि प्रत्ययार्थस्य विशे
षेणं तत्र विदित इति च योगविभाग उत्तरार्थं यद्यपि संस्य निर्दिष्टार्थ प्रत्ययान्तस्य वाच्यः गत्यैनिवायापि सत्यान्कर्मणि यद्योन्याह मत्वस्येति कर्तरि च क्रमानुदेव

श्वरः ५।१।४२ तत्र विदित इति च ५।१।४३ सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः पार्थिवः। लोकसर्वलोकाट्ठञ् ५।१।४४ तत्र वि
दित इत्यर्थे। लौकिकः। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। सार्वलौकिकः। तस्य वापः ५।१।४५ उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रं। प्रस्थस्य वापः
प्रास्थिकं। द्रौणिकं। खारीकं। पात्रात्ष्ठन् ५।१।४६ पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकं। पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः। तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते।
५।१।४७। वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं सम्बध्यते एकवचनं पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयो लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते पञ्चकः। शतिकः। श
तिः। साहस्रः। उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः। ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः। विक्रेतृणा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः। रक्षानिर्वेशो राजभा
गः शुल्कः। उत्कोच उपदा। चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानं॥ पञ्चास्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः। सममत्रास्यगोदानमिति वदधिकरणाविव।
वा। पूरणार्द्धाट्ठन् ५।१।४८ यथाक्रमगणकरिटनोरपवादः। द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः। तृतीयिकः। अर्द्धिकः। अर्द्धशब्दो
रूपकस्यार्द्धे रूढः। भागाद्यच्च ५।१।४९। चाट्ठन् भागशब्दोपि रूपकस्यार्द्धे रूढः। भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् भाग्यं। भागिकं शतं। भाग्या। भागिका
विंशतिः। तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ५।१।५०। वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्ते यत्प्रातिपदिकं तस्य हरतिकाद्वितीयान्तादि
त्यर्थः। वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः। कौटभारिकः। भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यानान्तरं। भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति भा
रभूतान्वंशान्हरति वांशिकः। कौटिकः। वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ५।१।५१ यथासंख्यं स्तः। वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः। द्रव्यकः॥ ५॥

वापः क्षेत्रमित्यादौ स्यादिति भावः खारीकमिति खार्या ईकन् तदस्मिन् प्रथमा समर्था दस्मिन्निति सप्तम्यर्थे प्रत्ययविहितं मन्यपो भवति शुल्कग्र
हणं प्रपंचार्थं तस्याप्यायविशेषत्वात् तथा च ठगा ॥ ॥ ॥

नेभ्य इति ठग्भवति शौल्कशालिक इति हरतेरणः उपदाशीयत इति नसस्यस्य रूपे पन्ने च यलोपः साहस्र इति प्रमाणेनादिनादिशादेशा निर्वेशक इति निर्वेशो भृ
निमित्तको निर्वेशः संबन्धषष्ठ्यासमासः संप्रमित्यादिषु चं संप्रदानस्यैवाधिकरणात्विवक्षायेप्रसिद्धेरुपसंख्यानं नादर्तव्यमिति भावः पूरणार्द्धंदन्तपूर्वस्येति नेति पूरण
वितो ऽर्द्धशब्दाच्चठन्स्यात् अर्द्धिक इति अर्द्धाच्चेति वक्तव्यमिति द्विठन्प्राप्तः स्मृतिमार्गस्यानर्वियाडीप्स्यात् इष्यते तु याप रूपकस्येति रूपकं कार्षापण स्थान इति तु या
त्पयस्यापेक्षत्वेनासामर्थ्यमिह नोद्भावनीयमिति भावः भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति न तु वंशादिभ्यः भारत्वस्य क्षेकयेभारभूतादित्यत्र आह भारभूतानीति भारशब्दो यद्यपि

भवत्यवहरति पचति।५।१।५२। प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः। कटाहः। प्रस्थं संभवति तस्मिन्नमातीत्यर्थः। प्रास्थिकी ब्राह्मणी। प्रस्थमुपसंहरति प
चैवेत्यर्थः। तत्पचतीति द्रौणाद्‌ण्वा। चाहुन्। द्रौणं पचतीति द्रौणी। द्रौणिकी। आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्।५।१।५३। पक्षे ठञ्। आढकं सम्भ
ति अपहरति पचति वा आढकीना आढकिकी। आचितीना आचितिकी। पात्रीणा पात्रिकी। द्विगोः ष्ठंश्च।५।१।५४। आढकाचितपात्रादित्येव। आ
ढकाद्यन्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् खौ वा स्तः। पक्षे ठञ्। तस्याध्यर्द्धेति लुक् षित्वान्ङीप्। द्व्याढकिकी। द्व्याढकीना। द्विगोरिति ङीप् च द्व्याढकी। द्वा
चितिकी। द्व्याचितीना। अपरिमाणेति ङीप् निषेधात्। द्व्याचिता। द्विपात्रिकी। द्विपात्रीणा। द्विपात्री। कुलिजाल्लुक्खौ च।५।१।५५। कुलिजान्ता
द्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः। चात् ष्ठंश्च। पक्षे ठञ्। लुगभावे ठञः श्रवणं। द्विकुलिजी। द्वैकुलिजिकी। द्विकुलिजीना। द्विकुलिजिकी। सोऽस्यां
शवस्नभृतयः।५।१।५६। अंशो भागः। वस्नं मूल्यं। भृतिर्वेतनं। पञ्च अंशो वस्नो भृतिर्वा अस्य पञ्चकः॥ शरीरांगं विशेषणमिति भावः भारे भ्य इति वक्तव्ये प्रमाणे के सं

णपासूत्रे भारादिति निर्देशः वस्त्रिकरनिवयमूल्यं॥ ॐ ॥ संभवत्यवहरतीत्याधारप्रमाणानाधेयप्रमाणस्यपूरणाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेरर्थस्तेन सकर्म
रिति सिद्धौ वांनान्तु वृत्तिर्नेति कुर्थ्यते तत्राह प्रस्थं संभवति तस्मिन्नमातीत्यर्थः सा प्रास्थिकी नित्यठञन्तान्ङीप् अवहरतीत्येतच्चाचष्टे उपसंहरतीति तन्न्यचनीनिवानि रेके स्मिन्य चनिग्रहणं
वहरतिनिवृत्त्यर्थं द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दो लाक्षणिकः पक्षे ठञिति आढकादीनां परिमाणत्वाद्वृद्धिर्नेति भावः द्विगोः ष्ठंश्च ष्ठन्निति छेदः तदाह षित्त्वाना
द्विकीति नत्वाभ्यामिस्तेनागमो न शंक्यः इत्थिनिषेधसन्नियोगेन न द्विधानाहृदे सप्रभावात् अपरिमाणेति आचितस्य परिमाणत्वेपि तस्मिन्सूत्रेति

नः ईकुलिजिकीति अप्संज्ञा गणा यो रित्यत्र कुञ्चिन शब्दोपि दृश्यते तेनोत्तरपदवृद्धिर्नेत्याहुः ॥५७॥ तदस्य परिमाणं इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्
र्त्तो मानमेव उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् तथा च निर्दिष्टिर्न परिमाणमस्य यास्तिकः सोस्येति यन्मानेपुनस्तदस्येति प्रहरण हूँच्षीजीविनपरिमाणम
च्छिकच्छिपाच्छिकच्छिकरणात्व प्यूट्टीतितु कुम्भ चनिःस्पृर्शेचेदं स्पाशिकादौ पूर्वसूत्रमिति तेन पञ्च गाढः परिमाणमस्य पञ्चको गोसंघदूत्वादिषि प्यूतिप्रत्ययमप्रत्तानु थें
दृरिका संख्या पंचगावो सुसंपत्स्येति निदर्श्शतु प्रत्ययेन भवति परिमाणस्य प्रत्ययार्थेनाभावान् एतत्तु च्यार्थरगोपुच्छेति सूत्रे केयदेस्यस्त्वस्याथ उदाहरन्ति पंचेवंति
विधिरिति द्विकरणमेकविंशस्त्यत्र तिस्रो पार्थत्रयस्त्रिंशरीत्स्तोपार्थंच पंचदशमंत्रा इति साम्नामृनुगीतं एकसामन्त्र चैत्रिकयत इति हिंसृतिः तत्र चनदृच

दस्य परिमाणम् ।५।१।५७। प्रत्ययस्य परिमाणमस्य मात्रिकोराशिः । संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ।५।१।५८। पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । तत्र संज्ञायां ।
र्थे प्रत्ययो वाच्यः । यद्यद्येकयोरितिच तत् स्यामात्रहते:परिणाणिनि मन्यपः ।पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामितिवा सङ्घे पञ्च ।
। सूत्रे अष्टकं पाणिनीयं । स्कु शब्दस्य माणिस मूहे रूढत्वात् तत्र प्रसूथगुपार्थं। पञ्चकमध्ययनं । स्तोमे डविधिः ।पञ्चदश मन्त्राः परिमाणम
पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा एतस्यादि संज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ॥ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाश
त्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ।५।१।५९। एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥ ५९ पंचदशत्वार्थ्या पंचदश मंत्राः सप्तदशस्तोमे अंगस्यापायाच्च सप्तकस्तथा

प्तममध्यमयोस्तु पंचकत्व एव यकविंशस्तोमेतु तृचस्य सप्तकत्वम्याहुतिरित्तिकं च छंदोगैरितिसामगैरित्यर्थः । पंक्तिविंशतितदस्यपरिमाणमितिवर्तते पंच
स्य टिलोपः तिप्रत्ययः चो कुरितिकुत्वं पंचपदानि परिमाणमस्य पंक्तिश्छंदः इति काशिकायां शब्दोऽन्यत्र पादपर्यायः इति हरदत्तः रूढिशब्दाइति नयायात्वन
र्थेऽभिनिवेशश्च पंक्तिशब्दो हिनानार्थः अस्तिकमसंनिवेशे ब्राह्मणपंक्तिः पिपीलिकापंक्तिरिति अस्तिचदश संख्यायां पंक्तिरयमिति दशशब्दार्थः अस्तिहि
शोध्येपस्य पंचाक्षराः पंचपादाः तथा च छंदोविशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति वोध्यं द्वयोर्दशतोर्विंशभावः शतिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च दशतो परिमाणमस्य विंश
पदत्वं निपातनाच्च कारस्यानुस्वारः केचित्तु विन्भावमुक्तापदत्वं चेति तन्न पठन्ति त्रयाणां दशानां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः सतां तरे तुत्रिंभावश्च प्रत्ययः ॥ ६

ामस्य त्रिंशत् एवं चतुर्णां चत्वारिंशत् पंचानां पंचा शदिति स्वार्थे प्रत्ययः षण्णां दशतां षष्टिः प्रत्ययः अपरत्वं च षट् दशतः परिमाणमस्याः षष्टिः नन्वेतेभ्योपि
स्य एवमसंख्यानां दशानां समूहसंख्यानां दशानां अशीतिनवानां दशतां नवदशानां दशतां अभावः तत्र प्रत्ययः दशदशतः परिमाणमस्य शतं ॥ ॥ पंचद्दशतौ दर्गीऽन्यतरस्यां नेनि
नर्गेऽपि प्रेतेतत्तस्य परिमाणमित्यनुवर्तते एवं दशदिति दशपरिमाणमस्य पंक्ति इति वाग्रहणात् स्वस्थाधादिनिकनपि भवतीति भावः त्रिंशच्चत्वारिंशतोः
नपंचम्यर्थे षष्ठीद्विवचनं चत्वारिंशतो ब्राह्मणे इति पाठे तु समाहारद्वंद्वात् सप्तम्येकवचनं दृह ब्राह्मणसंज्ञायामिति षष्ठीसमासेन निर्दिष्टमुचितं नत्वादिस
णस्य चेत्तं चेति स्त्रुटी भवति अन्यथाय स्यकस्यचित्संज्ञायां ब्राह्मणस्यैव प्रयोगे इत्यनिष्टोऽर्थः संभाव्येत तत्र मंत्रभाषायां च डड्शत्नसिद्धेर्वृद्धि तेन रसः ना

न्चद्दशतौ वर्गे वा ।५।१।६०। पञ्चपरिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः । त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ।५।१।६२। त्रि
शदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि । चात्वारिंशानि । तदर्हति ।५।१।६३। लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् इत्यादयः स्युः । श्वेतच्छ
मर्हति श्वैतच्छत्रिकः । छेदादिभ्यो नित्यम् ।५।१।६४। नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमर्हति छैदिकः वेतसः । छिद्यप्ररूढनात् । विरागविरं
च । विरागं नित्यमर्हति वैरागिकः । वैरङ्गिकः । शीर्षच्छेदाद्यच्च ।५।१।६५। शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः । शैर्षच्छेदिकः । यद्भकोसन्नि
ीनशिरसः शीर्षभावो निपात्यते । दण्डादिभ्यः ।५।१।६६। एभ्यो यत्स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः । पात्रात् घंश्च ।५।१।६८। पात्रत् । तदर्हतीत्यर्थे
ातुरो येन तत्त्वयैसत्र मीति व्याख्येयं ब्राह्मणो अभिधेये इति तुकावि...स्यात् तत्संज्ञा... रुतिलञ्ज उदाहरणं तु प्रस्थमर्हतीति प्रास्थिकः ((पात्रियः पात्र्यः ॥
कद्रत्वा चूर्ण्या दिनं प्रास्थ स्थक उदाहरणमाह श्वेतच्छत्रिक इति स्वयं रत्नीकः शान्तः शतिकः साहस्रादीनां तु सहस्रं ज्ञानि छेदादिभ्यो नित्यं नित्यग्रहणमिह नित्यं
ाविकल्पे नित्य चेवमहाविभाषया ग्रहणवास्य निरूप्यं न भवति आरभ्यसामर्थ्ये देवतचिरतिसिद्धेः किंतु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति छेदं नित्यमर्हतीति भा
त्यग्रहणं मत्वा स्थानं स्तुत्रमेव पास्त्विति न तु प्रायशः इति मनोरमा अयं भावः नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न भवति नित्यं छेदमर्हतीत्यर्थस्यासंभवात् न हिक ।
योनित्यं छेदमर्हति योपि वेतसादिर्यश्छिद्यः प्ररोहति सोपि न नित्यं छेदमर्हति कालांतरस्य वनस्य छेदस्य वर्जनात् न चात्र नित्यग्रहणात् योगविच्छेदमर्हतीत्यादिविग्र

नेन युज्यत इति गंकांति ग्रहवाक्यसुभाष्यादिसंमतत्वादिति दिक् छेदभेदशोहदोयेत्यादय ञ्छेदादयः गणसूत्रमाहुविरागेजिदंडादिभ्यः पूर्वसूत्राच्च दनुवर्तनेन दत्य
दिति केचित्तु दंडादिभ्यो यदिति पठन्ति तच्चापपाठस्य भाष्यादिविरोधात् विरागादेः तथाहि यथा योग्यदिति सूत्रे भाष्ये कं हनीति वाधात् न पादेशाश्वयभ्यः पात्यः न दितो सान
तेनव भवति यदि त्विह यदि वीयेत न देवैतदुपपद्यते न पुनरिह येमि यतो नाच दृत्वा युक्तागमनात् यदि तत्र यो विधीयेत न तद्रास्वगोभि येन मनोरमा याज्ञु क्वचि धीह नोच
दितो वेति भाष्यं यदि त्विह यदि वीयेत न देवैतदुपपद्यते न त्वा युक्तागमनं यत्र पि नदिनेय तो नाव दृत्वा युक्तागमनमित्यादिदिश्यते ॥ ७० ॥ कडंकरदक्षिणाच्छ च
इति पाठस्तु ये स्य इति ध्वनयति कडंकरो नीति कडमरे कडन्नीति कडः माषमुद्गादिकाष्ठमिति अमरस्त्वाह कडंकरं तु संकीर्णमिति गोरिति नीवारणकादिकडंकरो

कडंकरदक्षिणाच्छ च। ५।१।६९। चायत्। कडंकरो नीति विग्रहे अत एव निपातनात्सत्वं च। कडंकरं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडंकरीयो गौः कड
ङ्करः। दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः। दक्षिण्यः। स्थालीबिलात्। ५।१।७०। स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः। स्थालीबिल्याः। पाकयोग्या
इत्यर्थः। यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ। ५।१।७१। यथासंख्यं स्तः। यज्ञं ऋत्विजं चार्हतीति यज्ञियः। आर्त्विजीनो यजमानः। यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसं
ख्यानम्॥ यज्ञियो देशः। आर्त्विजीनो ऋत्विक्। आ र्हीयापाणाम्ठगादीनां हादश्यानामूर्ध्वं विधिः॥ अतः परं ठञेव। पारायणतुरायणचान्द्रायणं
वर्तयति। ५।१।७२। पारायणमन्त्रं तयति पारायणिकश्छात्रः। तुरायणं यज्ञविशेषः। तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः। चान्द्रायणिकः॥ ७१॥ वर्तयतिरत्र स्था
न। अध्ययनानुवर्तने। यथा स्वाध्यायमध्येतुः। यत्कोपवादः। पाकयोग्या इति निष्कलीकृता इति यावत्। यज्ञं ऋत्विजं चार्हतीति। अर्धीसमर्थविद्धत्तगृणायोपपु
र्ध्वे देशस्थाने चं विधानादुपसंख्यानं। यज्ञियो देश इति। यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः। ऋत्विजिति। यज्ञऋत्विक्कर्मार्हतीत्यृत्विक्कर्मेति सूत्रे णखञौ यथासंख्यमुपसंख्यानं अ
ठगादीनां गतो विधिः पारायणम्। आदित आरभ्य योनादवि छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणं तत्र गुरुणा शिष्येणावानिवर्त्यते। अन्यनरादस्त्रि पौ अध्ययनार्थिकया पाठयति अध्य
या पिशिष्यः स्वयमध्ययनमध्येतेन तु गुरुविज्ञाकरोक्षिते नरायहण्यादिति॥ यजमानरति। अयमपि पुरोडाशादिनिर्वर्तनेन ऋत्विगपि यज्ञं निर्वर्तयतीति न यापि तन्नोऽपणि
न प्रयुज्यते। अनभिधानादिति भावः। चांद्रायणं नाम विरोधः। विषयी भूतो यं इति। स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयविषयो भूते स्थाणवावायेव प्रत्ययदृश्यते न तु संदेहभूमी

पद्यमानस्य इति चेद्वाह। संशयापन्नं मानसं यस्मिन्विषये स विषयः संशयापन्नमानसः इति। ततोभिगमनमिति। अत्र पंचम्यंतात्प्रत्ययः पंथो। पथः पंथ
दिशः ल श्च प्रत्ययः। नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न तु वाक्यनिरन्यर्थमित्याशयेनाह नित्यं गच्छतीति नित्यमिति किं पथिकः। भाष्ये तु नित्यग्रहणं
शयमापन्नः।पा।१।७३। संशयविषयीभूतोर्थः सांशयिकः। योजनं गच्छति।पा।१।७४। योजनिकः। क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्।
शशतं गच्छति क्रौशशतिकः। यौजनशतिकः। ततोभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्। क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः। यौज
नशतिक आचार्यः। पथः ष्कन्।पा।१।७५। [illegible] पन्थानं गच्छति पथिकः। पथिकी। पन्थो ण नित्यम्।पा।१।७६। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः
पान्था। उत्तरपथेनाहृतं च।पा।१।७७। उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथिकम्। उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः। आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थ
लकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम्। वारिपथिकं। कालात्।पा।१।७८। मासादिभ्यो तिन्यतः प्राग्धिक्रियते। तेन निर्वृत्तं।पा।१।७९। अह्ना नि
र्वृत्तमाह्निकं। तमधीष्टो भृतो भूतो भावी।पा।१।८०। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः। भृतो वेतनेन क्रीतः। भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः। भावी
ईदृश एवानागतकालः। मासमधीष्टः मासिकोध्यापकः। मासं भृतो मासिकः कर्मकरः। मासं भूतो मासिको व्याधिः। मासं भावी मासिक उ
त्सवः। मासाद्वयसि यत्खञौ।पा।१।८१। मासं भूतो मास्यः। मासीनः। द्विगोर्यप्।पा।१।८२। मासाद्वयसीत्यनुवर्तते। द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः। षण्मासा
ण्ण्यच्च।पा।१।८३। वयसीत्येव चाप्यनुवर्तते। चाद्यत्खञौ। षाण्मास्यः। षण्मास्यः। षाण्मासिकः। अवयसि ठंश्च।पा।१।८४। चाण्ण्यत्। षाण्मासिको व
षः। षाण्मास्यः। समायाः खः।पा।१।८५॥ समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः॥ ९॥ ९॥ ११ त्याख्यातं। अयं हि भाष्याशयः। नित्यं प
तीत्यर्थे न यच्चापि संभवति तथापि नानैवार्थे यो यशब्दस्य प्रयोग दृश्यते क्वचिद्दृष्टत्वापि तत्प्रयोगात्। न चैवमपि विग्रहवाक्यनिरन्यर्थं नित्यप
ति शक्यम् शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यस्य दर्शनादिति। उत्तरपथेन। नकारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थः समुच्चीयते न तु आहृत उत्तरपथेन गच्छतीति वारि
पथिकमिति। वारिपथेन। गच्छति वारिपथेनाहृतमिति वा विग्रहः॥

न्।स्वरूपग्रहणमिह न भवति तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्यत्र न संयोगे द्वितीयानिर्देशात्। मासादयश्च मीन्यादैमासादीनां कालेविशेषणत्वात्। तेनानि
र्योनान्त्यलत्वाच्चिरः कृत्स्नान्। तेनेति करणे तृतीया। चतुर्थ्यर्थे न यत्नेनेति निर्दिष्टमित्यनुवर्ततेरत्नमीति विशेषः। उभयत्रापि प्यन्तर्भावितण्यर्थो ह नैकमणिकः या।
ते। आन्तरस्थोरेवेति नियमात्स्वाहितरति। दत्तापोनमासाद्यमि॥ स्वमोनिष्करणस्वरार्थे पुत्रे व्याघ्रनतिर्यगार्थश्च मासीनाभार्या। अधीष्टादीनां चतुर्णामपि का
म्यायेन भूतरस्येतरत्र सबध्यते। न द्विमासमधीष्टो भृतो वेत्याशुतो काचिन्कालकृतानाशरीरावस्थागम्यतः स्मार्णयेनाह। मासमभूत इति। एतच्च इत्तिपरमंज
मासीन इति। वान्तकः। द्विगोर्यप्राप्तवतः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरप्युपगमात्पूर्वेणाप्यन्तस्तोः प्राप्तयोर्यः पतिषेधो यत्नेपि लारत्नु दातः। तेन द्विमासस्त्यादि
त्याश्विनापूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भवितव्यम्। यस्त्वनुक्तप्रत्ययस्योदात्तत्वात् नादौ गोत्रानो द्विमासः स्यात् मानिशिष्टस्यरवेलोपः स्यादिति भावः। प्रपश्च्यनुवर्तत इति। या

द्विगोर्वा। ५। १। ८६। समायाः खश्चेत्येवानेन परिजप्येन्यतः प्राप्ते द्वितीयादिषु प्रत्ययस्तथैव प्रत्ययाः। द्विसमीनः। द्वैसमीकः। रात्र्यहःसंवत्सराच्च। ५।
१। ८७। द्विगोरित्येव। द्विरात्रीणः। द्वैरात्रिकः। त्र्यहीनः। त्रैयह्निकः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्नाच्टच्। द्विसंवत्सरीणः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य
७। ३। १५। संख्यायाउत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात्। त्रिसाद्यौ। द्विसांवत्सरिकः। द्वैयधीभृतो द्विषाष्टिकः। संख्यायाः परिमाणान्तस्येत्येतु सिद्धसूत्रस्य
ग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम्। तेन द्वैसमीकस्त्युत्तरपदवृद्धिर्न। वर्षाल्लुक् च। ५। १। ८८। वर्षशब्दान्तात् द्विगोर्वा खः स्यात्। पक्षे ठञ्
गात्र यत्र्णं समायाः खः। हायनोन्त्ये शरत्समा वत्सरः। समामधीष्ट इत्यादि। अधीष्टादयस्त्वन्तारो यः अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः॥ एवं च लुकि त्रीणि रूपा
द्विगोर्वा। संख्यायाः पूर्वपदानां तदन्तग्रहणमस्तु कीत्यप्युपगमात् पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। द्विसमीक इति। तेन लुक्पक्षे त्रिति भावः। द्वैयह्निक इति। स्वोरे
यमादिरहरिति पोन। अत्रापोनः न प्राप्यमिति चेन्न न तद्धितार्थे इति द्विगुसमासानन्तरं रात्र्यहस्सांवत्सराच्चेत्येवं बाधित्वा परत्वादच्चाभाव्यं च महाविभाषया चो
त्यात्। इदती नास्तं ताः समासान्ता इति निर्देशपरिगणनात् न स्यादत्र समासान्तविधेरनित्यत्वादि। अपसुपिच विरुद्धे न्यस्तानां न द्वैयह्निकरनिरूपसिध्यतीत्यापि
हरूपं न सिध्यति विसमन्तादेशान स्वानि वक्ता दामाह इति समासान्तस्याहः अन्त्यं तत्समासग्रहणेन ग्रहणाच्चरात्र्यहःसंवत्सराच्चेति सूत्रमप्येकत्रेपि पक्षे न चेति

ासेनपर्व्वदासामाभावादपरिमाणाविस्तचितेतीहनिषेधप्रवृत्तेः। द्विवर्षभृतेनमधीष्टइतिकृतवर्षाल्लुकेतिलुक। चित्तवतिनित्यमितिनित्यंलु
स्यभाणात्ताचित्तवानितिह्यप्रत्ययार्थइत्युदाहरति॥ ❀ ॥ द्विवर्षीणोव्याधिरिति।द्विवार्षिकोमनुष्यइति। अचित्तवदेति। मनुष्येचित्तवतीति

द्विवर्षीणोव्याधिः।द्विवर्षः। वर्षस्याभविष्यति।७।३।१६॥उत्तरपदस्यवृद्धिस्स्यात। द्विवार्षिकःभविष्यतीतु द्वैवर्षिकः। अधीष्टभृतयोर
भविष्यतीतिप्रतिषेधान।गम्यतेहितत्रभविष्यत्तानगुताद्धितार्थः। द्विवर्षेअधीष्टोभृतोवाकर्मकरिष्यतीतिद्विवार्षिकोमनुष्यः।परिमाणांत
स्यासंज्ञाशाणयोः।७।३।१७। द्वौकुडवौपरिमाणमस्यद्विकौडविकः। द्वाभ्यांसुवर्णाभ्यांक्रीतंद्विसौवर्णिकम। द्विनैष्किकम। असंज्ञेतिकिम।प
ञ्चकलापाःपरिमाणमस्यपाञ्चकलापिकम।नहितान्नसंज्ञैषादेशागाम।कुलिजशब्दमपिकेचित्पठन्ति। द्वैकुलिजिकं। चित्तवतिनित्यम।५।१।
८९। वर्षशब्दान्ताद्द्विगोःप्रत्ययस्यनित्यंलुकस्यात। चेतनेप्रत्ययार्थे। द्विवर्षोदारकः।षष्टिकाःषष्टिरात्रेणपच्यन्ते।५।१।९०।बहुवचन
मतन्त्रं।षष्टिकोधान्यविशेषः।तृतीयान्तात्कनरात्रशब्दलोपश्चनिपात्यते।तेनपरिजय्यलभ्यकार्य्यसुकरम।५।१।९३।मासेनपरिजय्योजेतुं
शक्योमासिकोव्याधिः।मासेनलभ्यंकार्यंसुकरंवामासिकम।तदस्यब्रह्मचर्य्यम।५।१।९४।द्वितीयान्तात्कालवाचिनोस्येत्यर्थेप्रत्ययःस्यात।अन्य
न्तसंयोगेद्वितीया।मासंब्रह्मचर्य्यमस्यमासिकोब्रह्मचारी।आर्द्धमासिकः।षष्ठ्याप्रथमान्तादस्येत्यर्थेप्रत्ययः।मासोस्येतिमासिकंब्रह्मचर्य्यं।महा
नाम्न्यादिभ्यःषष्ठ्यन्तेभ्यउपसंख्यानम।महानाम्न्योनामऋचःविदामघवन्नित्याद्याः।तासांब्रह्मचर्य्यमस्यमाहानाम्निकः।हरदत्तस्तुअस्मादङितिपु
नर्वाचावान्माहानामिकइत्याह।चतुर्मास्याण्ण्योयज्ञे।तत्रभवइत्यर्थे।चतुर्षुमासेषुभवन्तिचातुर्मास्यानियज्ञाः।अणसंज्ञायांचेचतुर्षुमासेषुभवतिचा
ऽऽतुर्मासी।अणन्तत्वान्ङीप।पौर्णमासीभा
लमसंगन्यनुष्योमनुष्यस्यवशः।प्रतिमान्विदिरितिव्याख्यापस्थितस्यगतिः।संभ्रषर्यनीयेति।दारकइति।बालकः।प
तिस्यस्यविवरणंजेतुंशक्यइति।साध्यजप्योशक्यार्थइत्यपरे।महानाम्न्योनामेतितथाचाभाषितपुंस्कत्वान्नपुंवद्भावोनेतिभावः।हरदत्तमितिः।पोगिकोयंनत
इतिमन्यते।महानाम्निकइतिपुंवद्भावेकृतेनपठितइतिटिलोपः।चतुर्मास्याइति॥

न्दस्य कालस्य चावित्वात्कालाधिकारेस्यार्तिकारंभः। न च विशिष्टस्य कालस्य चावित्वभावादिह संगतिर्दुर्निरूपेति शंक्यं। प्राग्वतः संख्यापूर्वपदानां तदंतग्रहणमित्यनुप
न च संगतिरिति। त्र्यण संख्यापिनि। तत्र भव इत्यनेनैव सिद्धे पुनर्विधिर्दिगोर्लुग्नयन्त्य इति लुग्भावार्थमिति तदर्थमिदमन्वारभ्यते। तच्चास्मिन्नार्तिकेचतुर्मासाद्
तत्र पूर्वं वार्तिकमनेवारभ्यमित्यपि चेत्ये। चातुर्मासीति कस्य संज्ञेत्याकांक्षायामाह। आषाढीति। यथाधानं यत्र प्रयुज्यते पौर्णमासीत्यर्थः। तेनस्वदक्षिणा। तत्र
त्राख्येभ्यो दक्षिणायामस्मिन्नर्थे यज्ञ स्यात्। कालाधिकारेपेहहारदशाहादिभ्यः सिद्धे यज्ञाख्याग्रहणं यज्ञार्थमिति शंकां परिहरति। यज्ञाख्याग्रहणादिति। तत्र चका

स्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। पा ५। १। ९५। द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी। यज्ञाख्याग्रहणादकालादपि। आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी। तत्र च दीयते
र्यं भववत्। पा ५। १। ९६। प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यं। शारदं। कालाधिकारस्य संपूर्णो विधिः। व्युष्टादिभ्योऽण्। पा ५। १। ९७। व्युष्टे दीयते कार्यं वा।
व्युष्टं। व्युष्टनीथ संग्राम प्रवास इत्यादिरिति। तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ। पा ५। १। ९८। यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्तात् हस्तादृश
यथासंख्यं णयतौ स्तः। अर्थोऽनुयथासंख्यं नेष्यते। यथाकथाचदीयते कार्यं वा याथाकथाचं। अनादरेणेत्यर्थः। हस्तेन दीय
कार्यं वा हस्त्यं। संपादिनि। पा ५। १। ९९। तेनेत्येव। कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकं मुखं। कर्णालंकाराभ्यां संपद्यते शोभत इत्यर्थः। कर्मवे
षाद्यत्। पा ५। १। १००। कर्मणा संपादि कर्मण्यं। शौर्यं। वेषेण संपादि वेष्यो नटः। वेषः कृत्रिम आकारः। तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः। पा ५। १। १०१। सं
तापाय प्रभवति सांतापिकः। सांग्रामिकः। योगाद्यच्च। पा ५। १। १०२। चात् ठञ्। योगाय प्रभवति योग्यः। यौगिकः। कर्मण उकञ्। पा ५। १। १०३। कर्मणे प्रभ
वति कार्मुकं। समयस्तदस्य प्राप्तम्। पा ५। १। १०४। समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं। ऋतोरण्। पा ५। १। १०५। ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवं। कालाद्यत्। पा ५। १। १०७। कालः प्राप्तोऽस्य

तः स त्रयस्तदाद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भवत्यणाद्यपः स्यात्। प्रावृषेण्यमिति। प्रावृषएण्यइति भवार्थे विहितस्य इहाप्यतिदेशनइति भावः। शारदमिति। सं
वत्सराद्गुतुभ्यश्चेत्यतो णकालाधिकारस्य पूर्णो विधिः। व्युष्टादिभ्योऽण्। व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखेवर्तते। संपादिनि गुणोत्कर्षः संपत्तिः। यावदस्य केणितिरितिद्विशक
लेन संपादितवास्तद्युक्तं शरीरमित्यथ्युदाहार्यं। वस्त्रयुगेन प्रभवत्यशोभनइत्यर्थः। तस्मै प्रभवति। समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते आर्तवमिति। पुष्यमित्य

ाहर्षं खं कस्यचिन्मरणात्प्रातः कालिकस्य शब्दस्य स्थूलत्वं नरं मृत्यं॥ ७॥ प्रकृष्टे ठञ्। प्रकृष्यते ऽयमिति प्रकृष्टः कर्मणि क्तः। तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते दृष्ट
कालत्वमिति। तत्प्रकृष्टं विस्तरार्थः। अन्यथा अनन्तरस्य प्रयोजनं तु इति राज्ञे केन। इन्द्रमह इति। महउत्सवः। वैशाखो मन्थः। आषाढो दण्ड इति। वैशाखाषाढशब्दौ रूपेण
ट्यो वर्तेते। तयोः सुप्रयोगस्य चित्स्तु स्यात्। किमत इति हरदत्तः। विलोडन दण्डस्य यो धारभूतः काष्ठविशेषो मन्थ इत्युच्यते। अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मोदनमुच्यते।
ादिति विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः। ऐकागारिकट् चौर इति चार्थः। ऐकागारिकी किमर्थमिदमुच्यते यावता प्रयोजनमित्येव ठञ् सिद्धः स्यात्। चौरे नियमार्थं वा वक्तव्यमिदं सू

प्रकृष्टे ठञ्। ५।१।१०८। कालादित्येव तदस्येति च प्रकृष्टो दीर्घः कालो ऽस्येति कालिकं वैरम्। प्रयोजनम्। ५।१।१०९। तदस्येत्येव। इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐ-
न्द्रमहिकं। प्रयोजनं फलं कारणं च। विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः। ५।१।११०। यथासंख्यमेताभ्यां प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः। विशाखा
प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः। आषाढो दण्डः। चूडादिभ्य उपसंख्यानम्। चूडा। चौडं। श्रद्धा। श्राद्धम्॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः। ५।१।१११ अनुप्रव
चनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयं। समापनात्सपूर्वपदात्। ५।१।११२। व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयः। ऐकागारिकट्
चौरे। ५।१।११३। एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः। स ऐकागारिकश्चौरः। आकालिकडाद्यन्तवचने। ५।१।११४। समानकालावाद्यन्तौ यस्य सेना
आकालिकः। समानकालस्याकालादेशः। आशुविनाशीत्यर्थः। पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्यति वा॥ आकालाट्टंश्च॥ आकालिका विद्यु
त्। जनः पूर्णावधिः। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। ५।१।११५। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते। क्रिया चेदिति किं॥ गुणतुल्ये मा भूत्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः॥

एकागारं प्रयोजनं यस्य भिक्षोरित्यत्रापि स्यात्। ननु नियमार्थमेकागाराच्चौर एव इति ठञ्नेव नियम्यतां किमैकागारिकट् इति निपातनेन टित्करणेन च प्रयोजनमिति चेद्
आरः कार्यो वधारणार्थः। ङीवेव भवति न नियमार्थ इति। वाचित्रस्तु निपातनाद्भवत्येवेति। आकालट्यादेश इति। निपात्यन्त इति शेषः। आद्यन्तीयस्येत्यादि। यस्येत्यधिक
अर्थे स्वक्ष्द् प्रत्ययो निपात्यत इति भावः। आकालाट्टंश्चेति वार्तिकमिदं। जनः पूर्णावधिः। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः॥ तुल्यमिति सामान्येन नपुंसकं। वतीपांनातुल्य
वतिः स्यात्। यत्तुल्यं क्रिया चेन्न स्यात्। ब्राह्मणेन तुल्यमिति। ननु अत्र ब्राह्मणोऽध्ययनकर्ता अधीत इत्यादि कर्तृ क्रियाय न वर्तते इति वाक्ययोन संगत इति चेदाहुः॥

त्व्दस्तन्कर्म चाध्ययनेन लक्षणया वर्तनेन चाक्षणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वा कार्यं इति न कोपि दोषः इति गुणतुल्ये इति। उपलक्षणमिदं। अक्रियातुल्ये इत्य
न ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रियः इत्यर्थे ब्राह्मणवत् क्षत्रिय इति प्रयोगो साधुरेव। अत एव पर्वतो वह्निमान् महानसवदिति वाक्ये महानससदृशः पर्वत इत्यर्थे
धूलेनमन्वातस्यवतेस्साधुत्वरक्षणार्थे पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हतीत्यादिक्रियापरं प्रयुञ्जते स्म॥ ॥ तत्र तस्येव सप्तम्यंत। तत्षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे प्रत्यय
वैरिति वा नुवर्तते इति द्रव्यादितुल्यप्रत्ययो भवति। मथुरावत् स्रुघ्ने इति। मथुरायामिव स्रुघ्नः प्राकारः तेन तुल्यः प्राकारः स्रुघ्ने इत्यर्थः तदर्हं। अर्हतीत्यर्हं प
द्यपि क्रियायोगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं तथापि अत्र सौत्रो विभक्तिव्यत्ययः इत्यर्थे। कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिदं। तेन चपपैरायोदगु

त् सेव। ५।१।११६। मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः। चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः। तदर्हम्। ५।१।११७। विधिमर्हतीति विधिवत्पूज्यते। क्रिया
णामर्हत्वकृत्वानुवर्तते। तेनेह न। राजानमर्हतीति छत्रं। तस्य भावस्त्वतलौ। ५।१।११९। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः। गोर्भावः गोत्वं। गोता। त्वान्तं क्लीब
तलन्तं स्त्रियां आचत्वात्। ५।१।१२०। ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते। अपवादैस्सह समावेशार्थं। गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधा-
नाद्वैरी चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः। स्त्रिया भावः। स्त्रैणं। स्त्रीत्वं। स्त्रीता। पौंस्नं। पुंस्त्वं। पुंस्ता। न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलव
णवटयुधकतरसलसेभ्यः। ५।१।१२१। इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषाच्च न स्युः। चतुरादीन्वर्जयित्वा॥ अपतित्वं। अपटुत्वं नञ्पूर्वात् किं वा
त्वं। तत्पुरुषात्किं। नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्तस्य भावः आपटवं। अचतुरेति किं। आचतुर्यं। आसङ्गत्यं। आलवण्यं। आवट्यं। आयुध्यं। आकत्यं।
आरस्यं। आलस्यं॥ ॥

नभाद्विप्रयोगः संगच्छत इति तु कारके षष्ठीचामद्वितीयां तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुमिदं तेन विगृह्णाति। विधिमर्हं
यंतद्धितमोपयावद्विहिताध्वएयेति प्रसन्नार्थकस्य कर्मत्वासंभवेन द्वितीयान्तत्वाभावादिति चेदत्राहुः। यथा अथ्ये इति विषये सन्नार्थकस्यापान भित्यादिसुनन
र्जनात्। अन्यथा पक्वापि ना लीतिनतलौ न स्यातां। तथा च द्वितीयान्तात् यथा प्राप्त्यादिहार्थे वतिः योग्यतामर्हतीति विधानमित्यर्थः। क्रियायोगेपि सुलभ इति। तस्य भा
वौ। प्रकृतीति। ननु पः कश्चिद्धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं तद्भ्यन्तः पृथिवीत्वादेरभावात्। गोर्भाव इति-इह गोशब्दोर्थपरः शब्दस्वरूपपरो वेति पक्षद्वये। यच्चार्थपरस्तदा धर्मवि

र्थः।स च धर्मस्तेनैव भासते। प्रकृतिजन्येत्यादिषु प्रयोगोपाधिः। प्रकृतिशब्दः परस्तरान्जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः स च धर्मविशेष एव। वाचकत्वमित्यत्र तु
संबंधः प्रकारः। पचमानत्वमित्यत्र तु कर्मत्वरूपसंबंधः। तथा चौपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपसंबंधः प्रकारः। राजपुरुषत्वमित्यत्र तु स्वरूपसंबंधः प्रकारः
र्वं स्थितेनेहरीतीकायां। यदुक्तं कृत्तद्धितसमासेभ्यस्संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति तत्रापूर्वं शून्यान्तरं कल्प्यं। उक्तरीत्यैव तत्रापि सुपपत्तेरिति संक्षेपः। अपवादे
॥ पृथ्वादिभ्य इमनिजेत्यादिभिः। चकार इति। अन्यथानन्तरोक्तष्यञ्पुरस्ताभ्यां नस्यात् मध्ये तपोरस्याञ्चकारात्त्वादिनि भावः। पौरुषं स्त्रमिति। संयोगान्तलोपे
वीति रूपं। पाणिकावत्तुनासिकानुस्वारौ। विसर्गे कृते सत्त्वं। अपतित्वमिति। इहपत्यन्तेति यत्वं न भवति। अपटुत्वमिति। इहत्वितं तावलघुपूर्वोदित्येतन्न भ
र्यमित्यादि। ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। पृथ्वादिभ्यः। अण्याशीति। इगन्तलघुपूर्वपृथुमृदुप्रभृतिभ्योऽण्प्राप्तः। चतुर्भेदादिषु गुणवचनेषु पठ्यन्ते। वाचनस्था
थ्वादिभ्य इमनिज्वा।५।१।१२२। वावचनमण्णादिसमावेशार्थं। र ऋतो हलादेर्लघोः।६।४।१६१॥ हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्ठेमे
यसु टेः भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु। पृथोर्भावः प्रथिमा। पार्थवं। म्रदिमा। मार्दवं। वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च।५।१।१२३। चादिमनिच्। शौक्ल्यं। शुक्लिमा।
ढ्यौ पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वं। द्रढिमा। यौढीवर्यः। श्वैचितो। याया कामी॥ ६ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च इति बोध्यं। त्वतलौ
सूत्रेणैव सत्त्यौ। रऋतो। हलादेः किं। ऋजिष्ठः। ऋजीयान्। लघोः किं। कृष्णिष्ठः। पृथुमृदुभृशेति परिगणनेतु हलादेर्लघोरिति त्यक्तुं शक्यम्। वर्णादृ
गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनम्। पृथुमृदु भृशेति परिगणनादिह रभावो न भवति कृतमाचष्टे कृतयति णाविष्ठवद्भावः श्वैचितोति ब्राह्मण
गणत्वात्ष्यञ्। हलस्तद्धितस्येति यलोपः। एवं पायाका मीदवदृढपरिवृढभृशकृशादृत्यादि। अत्र हि गणसूत्रे। वेः पातलाभमतिमनः शारदानां
हु न रेये पातादयः पंचतदंतानां समासानां अनंतरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः। विपातनत्वं विपातनता। विपाति भावे पात्ये विलाभिमा वैलाभ्यं विमनिमा वैमत्यं। इगं
त्वापि। वैमत्यं। विमनिमा। वैमनस्यं। विशारदिमा। वैशारद्यं। त्वतलौ स भावे शेनविलाभत्वं। विलाभतेत्यादीन्यप्यूह्यानि समोमतिमनसोः। समः परे
शीनदंतयोस्समासयोरनंतरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः। संमतित्वं संमतिता। संमतिमा। सांमत्यं। इगंतत्वादणि सांमतं। समनस्त्वं संमनस्ता। संमनिमा। संमनस्यं

वचनस्य अनुवृत्तिः। कर्म क्रिया कार्यं च। शरीरायासमात्रसाध्यं शौचादि क्रिया। शास्त्रेणाविहितोऽपि गार्हिःकार्यमिति तयोर्भेदमाह। अर्हत इति। अर्ह प्रशंसायामिति
अर्हतशब्दः पूजार्थोऽपि पाणिनीयैः परः। आकृतिगण इति। केचित्तु विन्यस्य नुम्कार्यं नास्ति तथा हि अर्हतो नुम् चेति नुमर्थः पाठः। एवं भावः विभावः आन्यभावः अन्यो पाठः स्वा
र्थः। तथा च प्रत्याहाराह्निके वार्तिके प्रयोगः आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति। अन्यभाव एव आन्यभाव्यं स्वान्यार्थमित्यर्थः। यत्तु व्याकरणाधिकरणोऽभ
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। ५।१।१२४। चाद्भावे। जडस्य कर्म भावो वा जाड्यं। मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यं। ब्राह्मण्यं। अर्हतो नुम् च। अर्हतो भा
वः कर्म वा आर्हन्त्यं। आर्हन्ती। ब्राह्मणादिराकृतिगणः। यथातथयथापुरयोः पर्यायेण। ७।३।३१। नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेः स्वो
वृद्धिर्वा स्यात्। अयथातथाभावः। आयथातथ्यं। अयाथातथ्यं। आयथापुर्यं। अयाथापुर्यं। आपादसमाप्तेर्भावकर्मणोरधिकारः। चातुर्वर्ण्यादी
नां स्वार्थे उपसंख्यानम्। चत्वारो वर्णाः चातुर्वर्ण्यं। चातुराश्रम्यं। त्रैस्वर्यं। षाड्गुण्यं। सैन्यं। सान्निध्यं। सामीप्यं। औपम्यं। त्रैलोक्यमित्यादि। सर्ववेदाः
सर्वे वेदास्तानधीते सर्ववेदः। सर्वादेरिति लुक्। स एव सार्ववैद्यः। चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च। चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः। स एव चातुर्वैद्यः। स्त
र्विद्यस्येति पाठान्तरं। चातुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः। स्तेनाद्यन्नलोपश्च। ५।१।१२५। नेति संघातग्रहणं। स्तेनं चौर्यं पापं वा। स्तेनस्य भावः कर्म वा स्ते
न्यं। स्तेनादिति योगं विभज्य। स्तैन्यमित्यन्यत्र नलोपमपि केचिदिच्छन्ति। सख्युर्यः। ५।१।१२६। सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं। दूतवणिग्भ्यां च। दूत
भावः कर्म वा दूत्यं। वाणिज्यमिति काशिका। माधवस्तु वाणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः। भाव एवात्र प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह। भाष्ये तु दूतवणिग्भ्यां
मान्यभाव्यमप्रयोग इति। ननु वैय्याकरणमीमांसकसंतोषार्थमित्यवधेयं। सर्ववेदा इति। पूर्वकालैकसर्वे ज्यैनिनास्येति च। ब्राह्मणादिना ष्यञमपि॥
सः। चतुर्वेद इति तद्धितार्थे द्विगुः। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यणो लुक्। चातुर्विद्य इति। विद्यान्तः सर्वादेर्ना दिति रूपं नाप्यलुक्। संघातग्रहणमिति। तावर्णग्रहणे तु यस्ये
त्याकारलोपे सन्नियोगेन सिध्यति। यत्नः परः स्थानिवत्लोपस्य स्थानिवद्भावादयादेशप्रसंगादिति भावः। ननु संघातग्रहणेऽप्यलोऽन्त्यस्येत्यकारस्यैव लोपः स्यात् न तु संघा
स्येति चेन्न। आरंभसामर्थ्यात् अनर्थके तोऽन्त्यविधिरिति निषेधाद्वा न तु सिद्धं॥ ॥ ८ ॥

ज्ञात्योः। इह कपिज्ञाती द्वौ भावकर्मणी अर्थौ वर्णयन्ति तयोर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः इत्यत्र मनोज्ञादिभ्य इत्यत्रापि
ब्राह्मणादित्वादिति। यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितस्तथाप्ययमेवासेरजनिपतिषेधो ज्ञापयति। अस्मिन्प्रकरणे राजन्शब्देन तदन्तविधिर्भ
वति ब्राह्मणादिपाठस्तु समासे चरितार्थ इत्यसमासे विशेषविहितो यगेव भवति। अन्ये तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेवं तदन्तात्कथंचिदिष्यते सिद्धे राजन राज्ञ
न्यायेऽपि कासहस्रपाये णार्थेरति। तथा चापि रूपि करणे गणपरमार्थ्यं उक्तं। राज्ञः कर्म राज्यं ब्राह्मणादित्वात्ष्यञिति। पुरोहित। संग्रामिक। पथिक। सारथिकेन
पुरोहितादयः प्राणभृज्जाति। सुमनासासंचारी वायुः प्राणाः प्राणिजातीत्येव सुपचं। प्राणभृदिति किं। तृणत्वं। तृणता। जातीति किं। देवदत्तता। श्रोत्रियस्य
ज्ञा चारित्रये कामित्यवचनात्सेभ्यो हि ताभ्यः चरति ऽप्राप्ते यन्विधीयते। सुहृद्दुर्हृद्भ्यां गुणाल्लसौष्ठव्यं भिमासेव भूशब्दादिर्गतत्वस्सगो ऽपि शैषेभ्यस्त्वतन्तौ

कपिज्ञात्योर्ढक्। ५।१।१२७ कापेयं ज्ञातेयं। पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्। ५।१।१२८ सैनापत्यं। पौरोहित्यं। राजाऽसे। राजन्शब्दोऽसमासे यकं लभ
नरूपार्थः। राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं। समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। आधिराज्यं। प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्। ५।१।१२९ प्राणभृज्जाति
आश्वं। शौवं। वयोवचनं। कौमारं। कैशोरं। औद्गात्रं। औन्नेत्रं। सौष्ठवं। रौष्टवं। हायनान्तयुवादिभ्योऽण्। ५।१।१३० द्वैहायनं। त्रैहायनं। यौवनं॥
स्थाविरं। श्रोत्रियस्य यलोपश्च। श्रौत्रं। कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः। युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते। कौशल्यं। कौशलमि
इह तु सुभग मंत्रे पठ्यते। सुभगमित्येतच्छन्दसि मंत्रविषये प्रयोगे यत्र नानुसारयतीत्यर्थः। मह्नेत्ये सौभगायस वैविधीनां चर्दर्शविकल्पितत्वादिहच्छन्दसि सुभगसिध्यंत
एतद्धि नभवतीत्यन्यत एव मन्त्रे पिकचिरज्जनभवति। सौभाग्यमस्मैदत्वाय। हृदयत्रायनात। यासामनन्तसोः पाहपोरपि विधाने युवन्स्थविरशब्दाभ्यां वयोवचन तद
भावेऽपि यौवनमिति। अणि परतः स्थविरमहनि भावः मनोज्ञादिपाठ दुर्लभ पियौवनकं। पहत्वात्केवलजन्मनमनुष्युवानरतिमहानिभावः। श्रोत्रियस्येति। श्रोत्रियस्य
नत्वं सः। श्रौत्रभावः पञ्चप्रत्ययपरतिपरत्वात्स्यानं नरेहपचो परतिपयासुतेत्यपरतुवाकार्ये पदवचनमिति। पस्सत्वादपूर्शब्देनरूपदनिरूपनस्वनेन कपितुप
पारुसंवेदंति संघातपदग्रहणं व्यास्येपां वर्णग्रहणेनिकारस्य पणादिशः स्वात्त्रुपसतिवेनितोपः अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेनरकारान्तस्यभत्वाभावात्ण्णत्वं

ग्वात् लघुः पूर्वोऽस्य घयवोपधस्येति प्रातिपदिकविशेषणं। पूर्वत्वं च सन्निधानादिग एव विज्ञायते। तेनातिपांडुशब्दान्न भवति। लघुपूर्वे किं इगन्तेषु सुवर्णस्य
मा रकुवलघुपूर्वे कुतस्य प्रातिपदिकविशेषणात् इदं तत्त्वा भवतीति नस्यात्। इगंतात् किं। पटत्वं। लघुपूर्वात् किं। पांडुत्वं। कथं काव्यमिति। कुधातोः औणादिकः कविशब्दः
पि कवेः कर्मत्यर्थं काव्यमिति स्याद्दित्तिमध्वः योपधात्। गुरूपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मात् इत्यर्थः। योपधात् किं। विमानत्वं। गुरूपोत्तमादिति किं। क्षत्रि
ाभिधानीयकमिति अत्र प्रकृतिरभेः परस्य नीयरुतस्य प्रत्ययान्तोऽभिधानिः। अभिधेयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः। सहायाद्वेति। सत्रेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं
ादिभ्यश्चामनोज्ञाभियरूपवकुल। अव शिष्यत्वादयो मनोज्ञादिः। गोत्रचरणात्। गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्वुञ् स्यात् श्लाघादिषु कर्मणि चा५ चाप
गनाच्चत्त्वलघुपूर्वात्। ५।१।१३१। शुचेर्भावः कर्म वा शौचं। मौनं। कथं काव्यम्। कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। ५।
१।१३२। रामणीयकं। आभिधानीयकं। सहायाद्वा। साहाय्यं। साहायकं। द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च। ५।१।१३३। शैष्योपाध्यायिका। मानोज्ञकं। गोत्रचर
णाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु। ५।१।१३४। अत्याकारोऽधिक्षेपः तदवेतस्तद्गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः। अवगतवान्। गार्गिकया श्लाघते
गार्गिकेन विकत्थत इत्यर्थः। गार्गिकया कुरुते। गार्गिकामवेतः। होत्राभ्यश्छः। ५।१।१३५। होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः। बहुवचनादि
पग्रहणं। अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयं। मैत्रावरुणीयं। ब्रह्मणस्त्वः। ५।१।१३६। होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात् छस्यापवादः।
ब्रह्मत्वं। नेति वाच्येन वचनेनान्योपाधनार्थम्। ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मशब्दात्तु त्वतलौ। ब्रह्मत्वं ब्रह्मता॥ ॐ॥ नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः॥ ॐ॥
रस्यत्वौ किमर्थं गोत्रं। तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्य इत्यर्थः। प्रवराध्यायेषु हि तानेभ्य इत्यपरे गोत्रं च चरणैः सहेति जातिर्वाभ्या एव मन्ना नीत्यादिनाच्च नि
श्लाघेत्यादिः श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः। प्राप्तरतिरगः प्राप्यअर्थत्वात्। अप पूर्वस्येणोत्तानेप्रसिद्धत्वादाह। अवगतवानिति गार्गिकेति। अपत्यस्य
ः चरणाद्गुरु उदाहरणं तु काठिकया श्लाघते इत्यादि बोध्यं। श्लाघादिष्विति किं। गार्ग्यत्वं। काठत्वं। होत्राशब्द इति। ऋत्विजोऽत्र नु एवेति वाच्येऽहति। बहुवचनमपि विधित्वेऽनेन
त्वात् विन्द्येनेनैव प्रत्ययः सिध्यति विभक्तेरनुवारणाज्ञापनं चैव भवतीति भावः। होत्राभ्य इत्यनुवृत्तेरनन्तरं यदिति। ब्राह्मणपर्यायादिति। नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः

॥ धिविशीणनेद्रव्यस्यान् कृत्स्न्यस्तु यो बहुत्वमिति कर्म विशायत। व्याख्यादेव निपातनादंस्य स्नोपरकारस्य चात्वं पिनी मीति। धान्यं मंत्रव धान्यमस्मिधि
॥निति द्रव्यनेधान्यो नाभि निभवनापदस्य पाकर्म विधवी। सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थं। पचीति के मक्रियावाक्ये तु पदानांतु
द्दिनविधि साम र्थ्यादेवेति बोध्यं। भवतीति होत्पत्ति वचनः देन ग्रहणसामर्थ्यात्। सत्वेहि सताव चनस्यापि भवते ग्रहणं माभूदिति क्षेत्र ग्रहणं कृतं। अन्यथा धान्या
कुसूलादत्त्वापि स्यादिति धान्यानां किं। तृणानां भवनं क्षेत्रं। व्रीहिशाल्योः। अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः। सा च भवनापदस्य पाकर्म रीत्यादि पूर्ववत्। भव
ग्रं च भवनाथस्य सामर्थ्याज्जन्याय षष्ठी समर्थविभक्तिः। विभाषा। स्त्रि निलिङ्ग्य प्रास्येव चनं। यौमीनं मांगीनमिति। ननु माभंगयोर्द्यन्त्वाभावात्कथमिह खञ्। व्रीह्य
न्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। ५। २। १। भवन्त्यस्मिन्निति भवनम्। मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम्। व्रीहिशाल्योर्ढक्। ५। २। २। व्रैहेयं। शालेयं। यवयव
कषष्टिकाद्यत्। ५। २। ३। यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं। यवक्यं। षष्टिक्यं। विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः। ५। २। ४। युक्तस्यान्येऽदोसखञ्। तिल्यं तैलीनं। माष्यं।
माषीणं। उम्यं। औमीनं भंग्यं। भाङ्गीनं। अणव्यं। आणवीनं। सर्वचर्मणः कृतः खखञौ। ५। २। ५। असामर्थ्येपि निपातनात्समासः सर्वचर्मणा कृतः
सर्वचर्मीणः सार्वचर्मीणः। यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः। ५। २। ६। मुखस्य सदृशं यथामुखम् इति विग्रहे निपातनादव्ययीभावः। समस्य
स्य संमुखं। समशब्दस्यान्त्यलोपो निपात्यते। यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः। सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः॥ ॥ अमेयवा अमेरिति च मुकानुवाके। द्विधा
न्यानि पठितानि नवसामंगेय पठितौ इति चेत्येवं। गणस्य प्रदर्शनानि धान्यानीति स्मरणात् तत्र चौमामंगयोरपि पाठा द्धान्यत्वमस्त्वीति भाष्यादौ स्थितत्वात्। न चैव
के धान्यपरिगणनेनार्थ स्तत्र धान्यानाममरस्यादीनां पाठात्। धान्यानामपि के पांचितकोद्रवादीनामपाठात स्मादन्यत एव धान्य निर्णय इति पूर्वोक्तस्यैवात।
त्वमस्तीति शेषः। सर्वचर्मणः। स्वप्यैवं यत्र तु नोक्तं। यत्नोप्यनुकर्षे सेनाव्येतेति। अत्र तृतीयासमर्थविभक्तिः। कृत इति प्रत्ययार्थं चर्मणः करणत्वसौचितत्वात्।
॥ति। सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तद्धितोनेष्यत इति भावः। यथामुख। दर्शनेऽस्मिन् दर्शनं। आदर्शादिः। अपिकरणेल्युट्। असादृश्यवृत्तिमतिर्थ धान्याद स्येय पश्चा
यं समासस्त्वनाह। निपातनादिति। एत च वृत्तिपर्यमनुमत्योक्तं। भट्टिकाव्ये तु परार्थेनतिद्वितीयया शब्द व्यापितः। तयाच मायामृगं प्रक्रम्योक्तं। यथामुखीनः

मुखं दर्शन इति। अव्ययीभावस्यापि यथा मुखसंमुखस्येत्यत्र गंगादिवन्नान्तत्वं च नन्वान्तः संप्रति कियोगे स्मृति कुयोगं न स्यात् पथीन स्याः नान्ययीभावादित्य मादे
मुखस्येति। संमुखस्येति नो तं व्यत्ययस्तु नियोगे नैव समशब्दस्यान्तलोप निपातनात्। संशब्दस्तु समशब्दार्थेन द्रष्टव्ये संमुखो भवेत्तत्राभिमुख्यस्य र्थमतीते
न्यस्यान्निष्य माणत्वात्। कथं न हि संयुगे संमुखीनं तमुद्धृदं प्रसहेन कश्चिदिति भट्टिः। अभिमुखावस्थानात्साम र्थ्यात्तु विभक्तीति हरदत्तः॥ ७॥ तत्र सर्वादेः तादि
पास्त्र मर्थे विपत्तिः। व्याप्नोतीति मत्वर्थः परिगि गूयस्य कृतिविशेषणं तत्र चैव तत्रानो पथ्यादीनां सर्वादित्वासंभवात्सर्वादिपरिकीर्तितैस्तदंतविधिः तदाह पथ्यादि
पथ्यंगकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोतीति परिका दित्यर्थः। सर्वपथीन इति। पूर्वकालैकेति समासः। कस्मादिति समासो तस्य पथ्यंत समासप्रहणेन ग्रहणाद्भवति स्तस्य
तत्र सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति। ५।२।७। सर्वादेः पथ्यादयन्नादिति पात्तान्तस्यात्। सर्वं पथा नव्याप्नोति सर्वपथीनः। सर्वाङ्गीणः। सर्वकर्मी
णः। सर्वपत्रीणः। सर्वपात्रीणः। आप्रपदं प्राप्नोति। ५।२।८। पादस्याग्र प्रपदं तत्पर्यादीकेत्य। आप्रपदं। आप्रपदीनः पटः। अनुपदसर्वान्नायानयं
बद्धाभक्षयतिनेयेषु। ५।२।९। अनुरा यामे सारस्यैवा अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत। सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः। अयानयं नेयः स्थलादि
एषः ते नेयः। अयानयीनः सारः। परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति। ५।२।१०। परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणाः। अवरस्योत्वं निपात्यते। परां
श्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणाः। प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते। पुत्रपौत्रानानुभवति पुत्रपौत्रीणाः। परम्पराशब्दस्तु व्युत्पन्नो शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्ग
न्तस्तादेव स्वार्थे सुप्स्वनिपारम्पर्यं। कथम्पारोवर्यमिति परस्यावरत्वायं स्वप्रत्ययस्य नियोगेनैव परोवरेति निपातनात्॥ ९॥ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभ
क्षयतिनिपातनात् इङं तेन सहद्वंद्वः। द्वितीयान्तेभ्यो ऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यात्। अनुरायाम इत्यादि। पदस्यायामे इति पदार्थे पदस्य पदमिति वा
भावरूप्यर्थः। सर्वान्नीन इति भक्ष्यानीसर्वपशब्दः। पाकत्वानि लभ्यं ते उपानि पीतत्वानि सर्वाणि नीरसानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः। अयः प्रदक्षिणगमनं अनय
मगमनं ——— प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन् परैरसमावेशः सोऽयमयानयः इति काशिका। तत्रैव पदृति। नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीय
नयीनः सार इति। फलककशिरसि स्थित इत्यर्थ इति काशिका। अवरस्येति। ओत्वमिति शेषः। उत्वे कृते। आद्गुणः। केचित्तु ओत्वं परशब्दस्य निपात्यते तत्रान्तरस्य

पारंगामीति। गमेर्णिनिः। आङि णिद्वेति वृद्ध्यनुवचनान्नेत्यलादेशपिति णिनिः। भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्कालता। न्यासकारस्तु आवश्यके णिनिः सोऽपि भविष्य
त्यवारपारमिति। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठी प्रतिषेधः। केचित्तु गत्यर्थकर्मणीति सूत्रे द्वितीयाप्रसङ्गमपवार्य विषये विधानार्थेनेन कृद्योगषष्ठी न भव
ति नित्वदिति त्वाच रथ्यमनुसरसात्। अकेनोरिति प्रतिषेधप्रसङ्गस्य त्वभावात्। अवारीण इत्यादि। विगृहीतादिपरीतादपीष्यत इति भावः। अत्यन्तगामिति कि
यो। अनुकाममिति कामस्य योग्यमिति कामस्याननुसारेण अनुकामं कामानुरूपमित्यर्थः। अव्ययं विभक्तीति यथार्थेऽव्ययीभावः। समांसमां। यलोपश्चेति। समायां समायामित्यनुपका
त्यर्थः। पूर्वपदे निपात्यत इति। अन्यथा न हि तत्र प्रत्ययोत्तरपदस्य पो लुग्भवति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति। तथा पूर्वपदे विसर्गस्य इति भावः। समांसमीने

अवारपारात्यन्तानुकामङ्गामी। ५। २। ११। अवारपारङ्गामी। अवारपारीणः। अवारीणः। पारीणः। पारावारीणः। अत्यन्तङ्गामी। अत्यन्तीनः
भृशं गन्तेत्यर्थः। अनुकामङ्गामी। अनुकामीनः। यथेष्टं गन्ता॥ समांसमां विजायते। ५। २। १२। यलोपोऽत्र विशिष्टविभक्तेरलुक् पूर्वपदे निपात्यते। समांस
मीना गौः। समांसमीना साऽर्थेव प्रतिवर्षं प्रसूयते। खप्रत्ययोऽनुत्पन्नो यलोपो वा वक्तव्यः। समांसमां विजायते। समायां समायाम्। अद्यश्वीनावष्टब्धे।
५। २। १३। अद्यश्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा। आसन्नप्रसवेत्यर्थः। केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति। अद्यश्वीनं मरणं आसन्नमित्यर्थः। आ
गवीनः। ५। २। १४। आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते। गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः॥ साधां हि वचनं सुयं न समुदायः

विजायत इत्येतद्यावच्छेषप्रसूयत इति। विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः। गर्भविमोचने कृत्स्नायाः समायाः व्याप्त्यभावादत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीया
न्यायेनाह। समायामित्यादि। खप्रत्ययानुत्पत्ताविति वार्तिकेन समांसमामिति सौत्रमपि योगरूपमिति भावः। अद्यश्वीनाद्यविभक्तिको निर्देशः। ननु स्त्रीलिङ्गनि
र्देशाद्यश्वीना गौः समूहः। अद्यश्वीनं गोमण्डलमित्यादावपि स्यात्। अद्यश्वीनेति निपातनात्तु वार्थे समासोऽपि मिति भावः। अथवा चान्तेवनेति सूत्रेण द्विपूर्वे स्तम्भे
धानादयश्वशब्दः आसन्नपरः। विजायत इति हि वर्तते सञ्चगर्भविमोचनार्थकत्वादाह। आसन्नप्रसवेत्यर्थ इति। कर्मकर इति। प्रसूमानः गां गृहीत्वा गच्छ
ता सिञ्चेत्यर्थः। प्रत्यर्पणपर्यन्तमिति। गोशब्दस्य दाशप्रामगोः अनिदानेव वर्तन इति भावः। आगवीन इति॥ आङ्ममयोर्वापि विभ्यत्यव्ययीभावेनास्य पा

॥ स्वरूत्यनुवर्तते। अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात्। गोः पश्चादिति॥ पश्चादर्थे ऽव्ययीभावः। पर्याप्तमिति क्रियाविशेषणं। अत्र हेतुः। अ
स्य क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयानादिहमत्वपः। न चालंगामीत्येस्य अनुगुप्ताना विति खिनिप्रत्ययान्तेन क्रियाकर्मत्वाद्य षष्ठी स्यादिति वाच्यं। क्रियावि
नद्रवृत्तेः शोभनं पाचक इत्यादिवदायारथेनादित्याह। अत्र केचित् धात्वर्थो व्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र तत्कर्मेत्यत्र तु व्यापारजन्यमात्रं न तदीयत्वाविकं
तं इत्तानां पाचक इत्यत्र मुख्ये कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी भवति। मृदु पाचकः शोभनं पाचक इत्यत्र तु समानभवति। फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे
न्न स्वौपचारिककर्मत्वान्नतद्विशेषणात्वाच्च मध्ये द्वितीयेति तस्याशयस्त्वाहुः अन्ये त्वेवं न हि नुत्वन्यायेन क्रियाविशेषणात् द्वितीयायाप्राप्य प्रवृत्तिः स्या

अनुग्वलङ्गामी। ५।२।१५। अनुगु। गोः पश्चादलमर्थं यथा गच्छति स अनुगवीनो गोपालः। अध्वनो यत्खौ। ५।२।१६। अध्वान।
मलङ्गच्छतिअध्वन्यः। अध्वनीनः। ये चाभावकर्मणोः आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावः। अभ्यमित्राच्छ च। ५।२।१७। चाद्यत्खौ। अभ्यमित्री
यः। अभ्यमित्र्यः। अभ्यमित्रीणः। अमित्राऽभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः। गोष्ठात् खञ्भूतपूर्वे। ५।२।१८। गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः।
अश्वस्यैकाहगमः। ५।२।१९। एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः। आश्वीनोऽध्वा॥ ११. तस्मात्तत्र हमिति निर्देशादनित्यः कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणात्
क्रियत इति हरदत्ताशयः कथं विग्रहणीयमित्याहुः। वस्तुतस्तु पश्चादर्थे ऽव्ययीभावोपमितिनिर्विवादं। पश्चादिति चाऽस्मान्नर्थे निपातितं। तच्च यद्यपि वि
ग्यसाधारणेन तथापीह योग्यतावशात् समर्थ्य इति तत्र सकर्मत्वायोगान्यथमोगादिविह पञ्चम्य इति च कुंडपिनं। कृद्योगलक्षणाय षष्ठीशंकाप्यत्र एवं ने
॥ अभ्यमित्रात्। अभ्यमित्र शब्दो लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयासमर्थविभक्तिः। गोष्ठात्खञ्। गावस्तिष्ठन्त्यस्मि
न्गोष्ठः। घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः। अंबाम्बगोभूमीति षत्वं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः। अश्वस्य। कर्तरि च षष्ठ्यर्थं॥ निर्देशादेव समर्थविभक्ति
हगम इति। कर्तृकरणे कृतेति समासः। ननु इह ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप्वाधित्वा परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् प्राप्नोति न प्रसिततात्र परिमाणाख्या। एका
हेन गम्यत इति परिच्छेदापगमात्॥ भवाहुः॥ अस्मादेव निपातनादप् इत्यन्य इति॥ ॥ ॥

न कौपीने। इतीसमस्तपदांतत्वेन निपात्येते। रूढिशब्दावेतौ कथं विग्रहस्यायाविति नात्रायथार्थाभिनिवेशः कार्यः। शालाप्रवेशमिति। अप्राग
दन्यत्र गंतुमशक्तः। शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपपतनमिति। यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात् कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। तदाच्छादनमिति। वासःखंड
। पुरुषेनाङ्गं। प्रकार्यशब्दोयं करोतिसक्रियासामान्यवचनस्त्रेनलक्षणाहेतुत्वेन अन्यदृष्टत्वात् पुंल्लिंगं कौपीनं। अस्तु रसनानस्त्राच्छादनमिति।
श्यासेनेति। भारवहनादिनेत्यर्थः। यद्यपि व्रातशब्दो नोकसे घातवचनस्तथाप्यत्र भाष्यादिग्रंथपर्यालोचनया प्रथमे वार्थे इहतत्रोचितदुर्भावः। सा
नं। योग्यतया समर्थविभक्तिर्नीयेति दर्शयति। सप्तभिः पदैरिति। पदमिह संभाषणपादविशेषो वा। नहि मार्थे द्विगुः। अथवाप्येतद त्यर्थे खञ्। हैयं

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः। ५।२।२०। शालाप्रवेशमर्हति शालीनः। अधृष्टः। कूपपतनमर्हति कौपीनं पापं। तत्साधनत्वान्नग्न
त्वाद्धापुरुषलिङ्गमपि तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि। व्रातेन जीवति। ५।२।२१। व्रातेन शरीरायासेन जीवतीति न तु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः। साप्त
पदीनं सख्यं। ५।२।२२। सप्तभिः पदैरवाप्यते सप्तपदीनं। हैयंगवीनं संज्ञायाम्। ५।२।२३। ह्योगोदोहस्य ह्रियंगुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपा
त्यते। दुह्यत इति दोहः क्षीरं ह्योगोदोहस्य विकारः हैयंगवीनं नवनीतं। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ। ५।२।२४। पी
ल्वादीनां पाकः पीलुकुणः। कर्णस्य मूलं कर्णजाहं। पक्षात्तिः। ५।२।२५। मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते। पक्षस्य मूलं पक्षतिः॥ ८। ॐ। ८॥

ह्योगोदोहस्येति। गोर्दोहो गोदोहः षष्ठीसमासः तेन सह ह्यस्शब्दस्य सुप्सुपेति समासः। ततो विकारे अनुदात्तत्वलक्षणस्याञोऽपवादः खञ्। अत्र ह्यस्शब्देन कालत्र
यं विवक्षितम्। नवनीतमिति। यद्यपि दधि घृतमित्युक्तं तथैव चामरेणापि। ननु हैयंगवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतं तदित्युक्तं। तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विव
क्षितमिति हरदत्तग्रंथानुरोधेनेदमुक्तं। तस्य पाकेति। पाकः परिणामः। मूलमुपक्रमः। तस्येदमित्यण्विषये अयमारंभः। जाहचो जकारस्य प्रयोजनाभावान्नेत्त्वम्। पं
गामी। करीरकुणः। ककर्र चम्पा खदिर। पील्वादिः। कर्ण। अक्षि। नख। मुख। केश। पाद। गुल्फ। भ्रू। शृंग। दंत। ओष्ठ। पृष्ठ। कर्णादिः। मूलग्रहणमात्रमिति। एकदे
शे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। पक्षतिरिति। प्रतिपत्। पक्षिणां पक्षमूलं च॥ ॥ ॥

नः। वित्तः प्रतीतः। विनोभे गप्रत्ययद्वयोरिति निपातनादुराभ्यां निपातो न रतीनलंनानुप्रनिर्दिष्ट इति। नुड्वः प्रत्ययस्येति च तत्र्येव प्रयोगकरणान्तुड्चुञ्चले
मिति समाधानांतरमप्याहुः। नानाञाविति। नानोञ्जकारेणाप्यर्थः स्वरार्थस्थानन्त इति प्रकृतिविशेषणेन प्रत्ययार्थ इत्याद्ययेनाह। असहार्थ इत्यादि। न
नार्थः स्यात्त्रत्रो दो प्रतिषेधोपक्रतनमर्थगमयतश्चतिसहार्थो गम्येतनुसहस्त्रापितु सहेवेति। तस्मात्प्रकृतिविशेषणमेतच्चव्याख्यानात्कम्पेति यद्येवं स
प्रत्ययार्थो गुविनञोः प्रतिषेधार्थत्वादित्यसिद्धेर्विंगारभरत्यकरत्पादीविगम्यस्यापि प्रतिषेधप्रवत्तिरपि चेति। सत्यं। क्रियावाचिनो विशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययो वि

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ। ५।२।२६। पकारः प्रत्यययोरादेशे नुप्रनिर्दिष्टः। तेन च सनेस्संज्ञाविषया विद्यो विद्याचुञ्चुः। विद्याचणः। विनञ्भ्यां नानाञौ न
सह। ५।२।२७। असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ। विना। नाना। वेः शालच्छङ्कटचौ। ५।२।२८। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे वि।
शालं। विशङ्कटं। सम्प्रोदश्च कटच्। ५।२।२९। सङ्कटं। प्रकटं। उत्कटं। वा। विकटं। अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानं। अलाबूनां
रजः। अलाबूकटं। गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः। गवां स्थानं गोगोष्ठं। सङ्घाते कटच्। अवीनां सङ्घातः। अविकटः। विस्तारे पटच्। अविपटः।
द्वित्वे गोयुगच्। उष्ट्रगोयुगं। षट्त्वे षड्गवच्। अश्वषड्गवं। स्नेहे तैलच्। तिलतैलं। सर्षपतैलं। भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ। इक्षुशाकटम्॥
इक्षुशाकिनं। अवात्कुटारच्च। ५।२।३०। चात्कटच्। अवाचीनः अवकुटारः। अवकटः। नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः॥
५।२।३१॥ अवादित्येव। नतं नमनम्। नासिकायानतं। अवटीटं। अवनाटं। अवभ्रटम्। तद्योगान्नासिका अवटीटा। पुरुषोऽप्यवटीटः॥ सापेन। विगा

तत्रोऽनेन सहेति। तस्मात्प्रयोक्तमेव न्याय्यमेतच्चहृदयत्र प्रयोक्तव्यं। स्वार्थ इति। अनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः। संप्रोदश्च। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः। संक
ते संवाधः रत्यर्थः। प्रकटं प्रख्यातं प्रकाशनमित्यर्थः। उत्कटं उद्भूतं विकटं। विकृतं। रूढशब्दास्त्वेतेनेकार्थं चित्प्रयुज्यन्ते। अलाबूतिलोमादिशब्दभ्यः पंचभ्यः रजस्यभिधेये क
टप्रत्ययो भवति। रजसो विकारत्वाद्विकारे प्रत्ययो नामप्राप्तः। अलाबूकटमिति। योरजमयत्तूनपोरिति मयड्प्राप्तः। तिलकटमिति। असंज्ञार्थानित्यवाप्यमि
द्धमात्रः। क्रमात्शब्दात्परतोऽदिनादेनोदात्ताद्धरातारेवोत्पन्नः। उमोर्णयोर्वेति तु च्छमात्रं भेगाशब्दात्रशधान्यानां चेत्यायमित्यायुदात्तत्वादयमयङ्माधरत्वेन

पूर्वादित्यादिनौ दानन्वमंगीकृत्य न गोष्ठशानादेश्यत्र। अपसंख्यायांशितिस्तपवाम्भामिति मपदुष्मास इत्याह। तच्चातिन्नशब्दस्य प्रनादिनकृत्स्य नेवीजनं चिन्त्यं। तृणस
प्रमाणमितिकिट सूत्रेणायुरात्रसैव न्याप्यनात। तिजाश्च मेरत्यत्रानयैव पचेदे पाशच। गोष्ठ नारस्यरति संपाते कुट जित्याशीन्यसैव प्रपंचनरुदीभयत्रादिश
शरेपशुनामभ्युदति। पशुनो मादिस्यदतिभाष्ये प्रचुरः पाठः। गवांस्थानमिति। तस्थेदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रसंग इति पूर्तिमासे गोष्ठच। संघातरति।
वयवः समूहः संघातः प्रमृतावयवप्रविस्तारः कटच्यटचौ द्यावपिमामृष्किकानामपचारो। दिन्नैरति। प्रकृत्यर्थेस्यदिन्नैयोमिरत्यर्थः। उष्ट्रगोयुगमिति। इषंगुण
नत्वपचप्रसंघातप्राधान्यादेकवचनं। एवमग्रेपि। नतमिति नपुंसके भावे क्तः। नमनमिति। नी चैस्त्वमित्यर्थः। अवटीटमिति। नासिकासाधनके नमने वर्त
शब्दान्स्वार्थे प्रत्ययः। कथंतर्हि नासिकायां पुरुषे चावटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह। तद्योगादिति॥ ७॥ नेर्बिडच्। नतेनासिकायाः संज्ञायामितिवर्त्तते

र्बिडज्बिरीसचौ। ५।२।३२। निबिडं। निबिरीसम्। इनच्पिटच्चिकचि च। ५।२।३३। नेर्बिल्येव। नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्र-
त्ययौ प्रकृतेश्चिकचिदित्यादेशौ च। कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ। चिकिनं। चिपिटं। चिक्कं। क्लिन्नस्य चिल्पिल् लश्चास्य चक्षुषी। क्लिन्नेच
क्षुषी अस्य चिल्लः। पिल्लः। चुल् च। चुल्लः। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः। ५।२।३४। संज्ञायामित्यनुवर्तते। पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्य-
नासिकाया नतेऽभिधेये बिडज्बिरीसचौ स्तः। निबिडमिति। तद्योगाच्चिविडा नासिका निबिरीसा। कथंतर्हि नि [का। आरूढं स्थलमधित्यका॥ १८]
केशाः निबिडं वस्त्रमिति। उपमानाद्भविष्यति। एतच्च कासिकायां स्पष्टं। केचित्तु उक्तप्रयोगानुरोधेनेह सूत्रे नतेनासिकायारिति नानुवर्तनीयमित्याचक्ष
तेरिति। निशब्दस्येत्यर्थः। अत्यादेशौ चेति। प्रत्ययोः तत्संनियोगेन यथासंख्यमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थः। चिकिनमिति। इनच् प्रत्ययसंनियोगेन चिकादेश
टमिति। पिटच्प्रत्ययसंनियोगेन चिकादेशः। क्लिन्नस्येति। चिल्पिल् इत्येतावादेशौ भवतः। लश्च प्रत्ययः। अस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे चुल् च चेति। चा
नुवर्तते क्लिन्नस्य चक्षुषी इति पूर्वोक्तएव विग्रहः। कथंतर्हि सुः क्लिन्नाक्षे चिल्लस्तु ल्लपिल्लोः क्लिन्नेक्षिणि चाप्यमी इत्यमर इति चेदत्राहुः। पुरुषे अत्यादिता
यवेलक्षणया वा ध्वनि अन्येनाहुरस्य चक्षुषी इत्यत्र भस्येति नपदं वक्तव्ये क्लिन्नेच क्षुषी चिल्लपिल्लपुरुषत्वनुमन्तव्यं च। अयं शब्दः प्रसंगादिनेति। उपि

५२८

कारादिह नियतविषयमासनारूढं गृह्यते इत्याशयेनाह। पर्यन्तस्येति। आसन्नं समीपं। आरूढमुच्चस्थानं। उपत्यकेति। अन्यत्रस्यादि तीत्येतु।
त्यकनन्य निषेधस्यानुकृत्वात्॥ ३४॥ कर्मणि घटो सप्तम्यन्तात् कर्मन् शब्दात् घटन इत्यर्थे च प्रत्ययात्। कर्मठ इति। ... सम्प्रत्ययस्य पर
निमित्तत्वाभावात्। नारकितमिति। एवं पुष्पिते। फलितं पुलकितं रोमाञ्चितमित्याद्युदाहार्यं। प्रमाणे द्वयसच्। प्रमाणे विद्यमानात् प्रथमान्तादस्येति नि।
येथं त्रयः प्रत्ययाः स्युः। प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रमतत्रमात्रचा द्वयसच् दघ्नचौ तु ऊर्ध्वमान एव भवतः। प्रथमस्य द्वितीयस्य ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति
। ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानं ऊर्ध्वादि। तेनाति पर्वतानारोदृढ द्वयसंदघ्नमित्यादि न प्रयुज्यते। एषां तत्र मुनीनां प्रामाण्यात्। अन्यत्रादि।

मीणि घटोऽठच्। ५।२।३५। घटत इति घटः। पचाद्यच्। कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः। तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्। ५।२।३६।
कः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः। आकृतिगणोऽयं। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः। ५।२।३७। तदस्येत्यनुवर्तते। ऊरू प्रमाणमस्य ऊ
द्वयसम्। ऊरुदघ्नम्। ऊरुमात्रं। प्रमाणे लः। समः। दिष्टिः। वितस्तिः। द्विगोर्नित्यम्॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम्। प्रमाणपरिमा
भ्यां संख्यायाश्च संशये मात्रज्वक्तव्यः। शममात्रम्। प्रस्थमात्रम्। पञ्चमात्राः। वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ। तावदेव तावद्वयसम्।
तावन्मात्रम्॥

त्रमतिदिष्टमत्र द्वयसचोलुगिति प्राचोक्तंनादर्तव्यमित्यवोचाम। प्रमाणे ल इति। लुकः एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा। प्रमाणत्वेन येऽत्र
तः परस्यैवायं लुगित्युदाहरति। शमो दिष्टिः वितस्तिरिति। शमः प्रमाणमस्येत्यादि विग्रहः। एवमात्र चोलुक् द्वयोरयोः सम्भवात् शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात
त्यमिति द्विगोः प्रमाणत्वात् तेर्वतविध्यभावात् पूर्वेणाप्राप्तो लुग्विधीयते। ननु विकल्प्यस्यास्य कस्य नित्यग्रहणमिह निरर्थकमिति चेदत्राहुः। अनुपदं संशये
मात्रच्। शममात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते प्रमाणे लः इत्यस्य प्रमाणे द्वयसजिति यः पूर्वविधिस्तद्विषयत्वादेवं द्विगोरपि न लुप्येत इष्यते च लुक्। द्वौ शमौ स्यातां न
इति। तथा चापि कसंग्रहार्थे नित्यग्रहणमिति। अत्र केचित् द्विगोर्नित्यमित्युक्तेऽपि पुनर्नित्यग्रहणं नित्यार्थमपि कसंग्रहार्थमिति नित्या स्यात्तु शक्यतद्दति वेचि।
त्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः। शममात्रमित्यादि। शमः स्यादित्येवमादिविग्रहः॥

५३०

हस्तिभ्यामण् च इत्यण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः। हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनं। अत्र काशिकायामुक्तं द्विगोर्नित्यं तु कद्विपुरुषमुदकमित्यादि व्याख्यातं च हृ
ष्यपि प्रमाणे द्विगोर्नित्यमित्यस्य नायमनुवादः पुरुषहस्तिनोः प्रमाणादिवत् प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् तत एव द्विपुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे लुगिति तु न भव
स्य पूर्वेण तु विधीयत इति। अत्र व्याख्यातं द्विगोर्नित्यं तु इति पूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात् वस्तुतस्तु विधीयमानदृष्टस्यानुमीयत इत्यर्थः। अयं भावः। द्विगोः हस्तिनस्तु
माने पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति ङीब्विकल्पस्य तेनादेवलुक मनुष्यापपनीति। अत्र देतेभ्यः। यावानित्यादि। अत्र सर्वत्राप्यद्वत्ताने डामिश्चाभिति तु मा। अत्र मानस्य वेति
कृत्वादिसंयोगेन त्याणे। प्रमाणदृष्टानुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् कृतं। तथा च वार्तिकं डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथक्कृत इति। मानाप
नायभावः सिद्धं स्वतावतोरिति। अस्यार्थः। इह हरात्येवतुपं विधायतस्मिन् परं चानन्तं विहितं। पूर्वं वा योस्तु डावतुं विदधिरेत द्वौ न्यायानिर्देशः पृथक् डावतावितिः। विशे

रुषहस्तिभ्यामण् च। ५। २। ३८। पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्। पुरुषद्वयसम्। हास्तिनं॥ हस्तिद्वयसं। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। ५।
२। ३९। यत् परिमाणमस्य यावान्। तावान्। एतावान्। किमिदंभ्यां वो घः। ५। २। ४०। आभ्यां वतुप् स्याद्वस्य च घः। कियान्। इयान्। किमः
संख्यापरिमाणे डति च। ५। २। ४१। चाद्वतुप्। तस्य वस्य घः स्यात्। कां संख्या येषां ते कति। कियन्तः॥ ऽऽ यत्तदिति विशेषणस्य भावो वैशेष्यं त

अर्थभेदादित्यर्थः। अर्थभेदस्तु परिमाणं तु सर्वतः। आयाम एव प्रमाणं स्यादिति प्रागेवोक्तमिति भावः। ननु नयोरर्थभेदे सति यावान् प्रायावती रज्जुरित्यादिना
त्र आयामप्रमाणं गम्यते। पशुप्रमानाद् विष्यतीति श्रुतेः तद्दिप्रमाणप्रहणमेवानुवर्त्येतां यावान् धेन्वादिप्रयोगाश्च मुख्याः संतु ये तु परिमाणे प्रयोगाः यावान् धान्यरा
शिरित्यादयस्ते वोपमानाद् भवंतु तत्राह। मात्रादीनि। एतदेतेभ्य इति विशेषविहितो हि वतुप् सामान्यविहितान् मात्रजादीन् बाधेत तेन तन्मात्रमित्यादि न स्यात्। परिमा
णे सति तु भिन्नौपाधिकत्वान्न वतुपः प्रमाणे विहितमात्रजादिभिस्सह बाध्यबाधकभावो नेति भावः। नन्वेवमपि बाधः स्यादेव प्रमाणे द्वयसज्जित्यत्र प्रस्थमात्
रसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया आश्रयणीयत्वात् तेन वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वात् बाधात् तस्माद् यत्तदेतेभ्यो वतुप् एवैव स्यात्
मात्तु परिमाणग्रहणमस्तु च प्रमाणे द्वयसज्जित्यत्र परत्वान्मात्रजादयः सर्वे यावान् धान्यराशिरित्यादिप्रयोगास्तु वैशेष्यपचारविनैव निर्वहनीया परमत्र कुल्लमतश्च

पंचम्यंतं। अर्थभेदे सति यत्वं तान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः सिध्यति। तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतं। तावत्परिमाणमस्य कुडुपादेः तावन्मात्रं। यावद्धा
ऽत्या द्रंशं पञ्चेता इह कुडुपादेः पौस्त्यर्थः एकविषयत्वे तु वतुप्यविशिष्टस्य प्रमाणस्यात्काङ्क्षा इह तु तावन्मात्रं तावदेतावत्स्युः। परिमाणविना तत्परिमाणमस्य तदपि प्रमाणं। ज
णाकं जल्पादिपरस्य प्रमाणे तदपि ज्ञानुप्रमाणकमिति यत्तु शाकपत्वात्। एवं च मावत् शब्द एव प्रयुज्येत न तु तावन्मात्रमित्यादि। अन्यथा तत्परिमाणमस्य
तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येवं मात्रजादिभ्यां प्रत्ययमालाप्रसंगात्। किमिदंभ्यां। वतुप्स्यादिति। वकारस्य घविधिसामर्थ्याद्यत्तु घमनुवर्त्य सोऽपि
यत इति भावः। आदेः परस्येत्येव सिद्धे वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थमितरथा घं प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत। कियानिति। इदंकिमोरीश्की। यस्येति चेति लोपः
ति। ईशादेशस्य यस्येति लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते पदं ति चा उदितवति परस्मिन् प्रत्यये ऽस्यापीनां गतवति चित्ति पंच प्राकृतेऽपि प्रपंचे। स पदि परस्मु

॥ संख्याया अवयवे तयप्।५।२।४२। पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दारु। द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा।५।२।४३। द्वयं। द्वितयं। त्रयम्। त्रितयम्॥

नः प्रत्ययोऽयं न तद्विधिरिति मिमीते कोऽयं हरदत्तं पंडितोऽपि। वैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रक्रियामात्रमपि प्रपञ्चोऽयमर्थोऽयं श्लोकः। किमः संख्यापरिमाणे डति चेत्यनुवर्तनमेव। सं
ःपरिमाणं परिच्छेदस्तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययस्तस्मिन्वर्तमानात् किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः स्यात्। संख्यापरिमाणे किं। ये येमाभूत् का संख्येषामेषां दृश्य
नानां मन्त्राणां नातिमात्रोपजीविनां। सहस्रशः समेतानां परिपठनं न विपश्यतेः स्वैवं संख्येयद्वारेणात्र संख्यायाः कृत्याद्यावा॥४१॥ संख्याया अवयवे। अवयवेन
ऽसंख्यानद्वाचिनः प्रथमान्तात्समर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् स्यात्। यं प्रत्ययं तयपः सोऽवयवोऽवयवी प्रत्ययार्थः। अस्य स्थाने स्यादिकारान्ता। पथ्यादयमजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थे
चयमिति। ननु च यथा द्वयपदा नेतत्त्रयं स्यात् त्रमिति प्रयोगे संभवत्यपि ऋनिवर्णानि प्रयोगेन संगच्छते। अन्यपदार्थस्यावयविनो भावादिति चेत् ऽस्यादु
येनत्र समुदायपरवस्तावानिरिक्तो वा न तिरिक्तोऽयमिति विचारणीयं एवं च समुदायस्यातिरिक्तस्य पदार्थोऽपि समुदायपरकत्वेन मुनीनां प्रत्यभिज्ञानानां नित्रयनम

दात्तो नित्यं। एवं चितरत्ननेनैवांतोदात्तत्वं सिद्धं सर्वोदात्तत्वं तु यदनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद्बाधितं नच उभयेति संबुध्यंते आमंत्रिताद्युदात्तत्वं बाधितुं वचनमि
दं परस्वादपवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यता नत्वामंत्रिताद्युदात्तत्वस्येति सूत्र चनात्। तस्माद्युदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायं प्रयुज्यते न तत्र उभयं शृगाय्वबन्य
तत्वस्य च स्वमभिधेयत्वाह सूत्रेति। तदस्मिन्। पुनरुक्तदृढगामस्येति यच्छंतसंबध्यत दुरणनिरासार्थं। प्रत्ययविधौ नतदंतविध्यभावादाहार्दशांतादिति। अंत ग्रहणा
दधिका व्यस्मिन्शते। ननेहृत्यपदेशिवद्भावेन दशांतत्वमस्तीति वाच्यं। व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेत्यभ्युपगमात्। यदंतग्रहणं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया नैवसिद्धैति
त्ययविधिषु तदादेरेव तदंत तस्येति परिभाषया न तदादिनियमः स्यात्। तंवारयितुमंतग्रहणं। तेनैकत्रिंशमेकचत्वारिंशमित्यादि सिद्धं नेन्वेवं गोविंशत्युक्तं अधि
भादुदात्तो नित्यम्।५।२।४४। उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात्। सचाद्युदात्तः। उभयम्। तदस्मिन्नधिकमिति दशांताड्डः।५।२।४५। एकादश अधिका अ
स्मिन्नेकादशं शतं सहस्रं योरेव ध्यते। नेह। एकादश अधिका अस्यां विंशतौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेष्यते। नेह। एकादश माषा
अधिका अस्मिन्सुवर्णशते। शदंतविंशतेश्च।५।२।४६। डः स्यादुक्तेऽर्थे त्रिंशदधिकायस्मिन्त्रिंशं शतम्। विंशं। संख्याया गुणस्य निमाने मयट्।५।
२।४७। भागस्य मूल्ये वर्तमानायाः प्रथमान्तायाः संख्याया वाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात्। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानां
गुणस्येति किं। द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः। निमाने किम्। द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन॥ गोयशतेदृत्नादातिप्रसंग
संख्यायाः अवयवे तयप्। इत्यतः संख्याग्रहणमनुवर्तते। अंतग्रहणमिह विंशतिशब्दानंतरं कर्तव्यं। शदिंशत्यंताच्चेति तेनैकविंशं शतमित्यादि सिद्ध्यत्यन्यथा प
रिनिरदंतविधिप्रतिषेधादिह न स्यात्। संख्याया गुणस्य। गुणो भागः निमीयते क्रीयते नेनेति निमानं मूल्यं मिङ् प्रक्षेपणादानं इत्यस्मात्पूर्वान्तर गोल्युट्। तदाह भागस्य
तिथकर्थे इति। यद्यपि तदस्मिन्नधिकमित्यत इत्यनुवृत्तौ प्रथमांतादित्ययमेवार्थो लभ्यते तथापि डुरुजु स्यात् तदस्य संजातमित्यत्र तदस्येत्यनुवर्तते ना
र्थेन तदपि चलभ्यन्तदृति भावः। द्विमयमिति। द्विशब्दस्य संबंधिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामिति परेणापि न द्वित्वेन त्रिविद्या विरुद्धेति चेन्न नेवमपि मन्य
षि च्चद्देन सामानाधिकरण्यं दुर्लभं यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितो नोदश्विति। अत्राहुः। भागेऽपि विधीयमानः प्रत्ययः अभिधानस्वाभाव्यात् भागवंतमाच

णारणादेकत्वं गुणाशेत्वत्र विवक्षितं। तेनेह न भवति। यवानां द्वौ भागौ निमानमेषामुदश्वितस्तु यवाणां भागानामिति। भूयसस्तु वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्य
हून भवति। एको भागो निमानमस्येति। भूयस इति। भूयसस्तिचप्रत्ययार्थोराधिक्यमानेन कत्वं यस्य विवक्षितं ननु यद्भूर्त्वेन द्विराव्यादपि भवत्येव। एकभागस्य पूरणो।
हुत्वानुकरणमेकत्वं त्वविवक्षितं। एकस्य पूरणासंभवात्। पूर्यतेऽनेनेति पूरणः। एवं तान्तरयोस्तु द्व एकादशानामिति। डटुनाऽवयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थ
स्य चः प्रत्ययार्थः। इह यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे प्रत्ययः। यथाऽतिशायने यान्ये इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्य वाति
शयः पूर्यते चान्तरंगत्वात्तत्प्रत्ययः। तेन एकादशानां पदानां पूरणो जलादिरित्यत्र नातिप्रसंगशंका नेयोपीति भावः। ननु प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययश्चेत्तर्हि
स्य पूरणाद इति विग्रहो वक्तुं युक्त इति चेदत्राहुः। वैयाकरणपाश इत्यत्र यथा पाश्यो वैयाकरणादिति विग्रहः। नतु यावच्चैयाकरणत्वमिति न यथाऽपि वोध्यमिति

तस्य पूरणे डट्। ५।२।४८। एकादशानां पूरण एकादशः। नान्तादसंख्यादेर्मट्। ५।२।४९। डटो मडागमः स्यात्। पञ्चानां पूरणः पञ्चमः।
नान्तात्किं। विंशः। असंख्यादेः किं। एकादशः। षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्। ५।२।५१। एषां थुगागमः स्याड्डटि। षण्णां पूरणः षष्ठः। कतिथः। कतिपयशब्दस्या
संख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड्डट्। कतिपयथः। चतुर्थः। चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च। तुरीयः। तुर्यः। बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्। ५।२।५२। डटीत्येव।
पूगसंघयोरसंख्यात्वेऽप्यत एव डट्। बहुतिथः। इत्यादि। वतोरिथुक्। ५।२।५३। डटीत्येव। यावतिथः॥ ॥ वचनक्रमेणाप्याद्येषु गम्यमानेपूरणे द्विरादेर्नित्यम्बा
संगणस्य तेन त्रयाणामप्यष्टमो भवत्येव। नान्तादसंख्यादेरुदाहरणमिति। डडिति प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य नान्तादिति पंचम्या षष्ठी कल्प्यत इत्यभिप्रायः। पंचमीह मटः प्रत्ययत्वेऽपि न ष
प्युत तत्र मडागमत्वमेवाभ्युपगन्तव्यं। अनुदात्तत्वार्थत्वात्प्रत्ययत्वे त्वेषा श्रुतात्स्यात्तन्नाथ चैकरूप्ये गौरव संदर्भव्याख्यानमुचितं। अन्येषां तु मटः प्रत्ययत्वे न च
तो मकारो विधेयः। आगमत्वे तु मकारमात्रमिति लाघवमस्तीति। विंश इति। विंशतेः पूरणः। ति विंशतेर्डितीति लोपः। षट्कतिरहस्यत्री निर्देशत्वात् पञ्चानामागमि
नामिति तदनुकूल्येनानुवृत्तो डट् सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह। डटीति। इद्दयवयुद्धन कृतः। षष्ठेष्वकारस्य जश्त्वप्रसंगात्। चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसंगाच्च। नन्वे
दितिक्रतेऽपि दृश्यपरमुगेव विधीयतामिति वाच्यं। पंचमः सप्तम इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः। चतुरश्छयताविति। विशेषविहिताभ्यामपि कश्यश्यां डट् प्रत्ययो न बाध्यते

…रेति। अचसहितं व्यंजनमसारशब्देनोच्यते। अच्सहितस्यादेर्व्यंजनस्येत्यर्थः। व्यंजनसहितस्यांदस्य इति व्याख्याने तु द्विर्वचनन्यायेन नकारस्यापि लोपः
…हस्तः। आदेर्व्यंजनस्येति व्याख्याने प्रमाणं तु द्वितीयतृतीयेति सूत्रे तु यांगीतिनिर्देशो बोध्यः॥ ॥ द्वेस्तीयः। डटोऽपवाद इति। डटः स्थाने एस्तु न भवति द्वितिटि
… प्रसज्यादिति याश्विनेतिनिर्देशानुपपत्तेः। अत एव निर्देशाद्द्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति। तृतीय इति। रेफस्य ऋकारः संप्रसारणं। हल इति दीर्घस्तु न
…लोप इति सूत्रात् दृशादृल्यनुवृत्ते नेत्युक्तं तिनोक्तं प्रत्ययो माभिद्यपीति। विंशत्यादिभ्यः। इह प्रत्यासत्त्या पंक्त्यादिसूत्रे निपातितानां विंशत्यादीनां ग्रहणेन लोकप्र
…विप्रसिद्धानामिति भाष्यमतं। इति कृतानु विंशत्यादयो लौकिका एव संख्याशब्दा गृह्यंते न पंक्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टा इत्यतः द्वेद एकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्
…तामा प्रातिपदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधात्। एवं च सति षष्ट्यादेश्चासंख्यादेरिति निषेधो व्यर्थः स्यात् एवं तु कोऽस्येकविंशतितम इति। यद्यपि भाष्यमतेन तदं

…तीयः। ५।२।५४। डटोऽपवादः। द्वयोः पूरणो द्वितीयः। त्रेः संप्रसारणं च। ५।२।५५। तृतीयः। विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्। ५।२।५६।
…णो डट् तस्य तमडागमो वा स्यात्। विंशतितमः। विंशः। एकविंशतितमः। एकविंशः। नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च। ५।२।५७। शतस्य पू
…रणः शततमः। एकशततमः। मासादेरत एव डट्। मासतमः। षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः। ५।२।५८। षष्टितमः। संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प ए
व। एकषष्टः एकषष्टितमः॥

…नैभयत्र यद्यपि षष्ट्यादेश्चेति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति इह प्रकरणे तदंतानामपि ग्रहणमिति एवं च सति एकान्नवि
…ंशाः एकान्नविंशतितम इत्यपि सिध्यति लौकिकानां ग्रहणमिति पक्षे तु नैतत्सिध्येत् विंशतिसंख्यातः प्राग्भावित्वादस्याः संख्यायाः एतन्नवैकपदं द्वंद्वतत्पुरुषं
…] नन्वनारंभो वा प्रातिपदिकविज्ञानाय यथा सहस्रादिष्विति वक्तव्यं नैतत्कात्यायनेन पंक्त्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् तत्र निपातिताः विंशत्यादयो गृह्यंत इति भा
…ष्ययुक्तमिति वेदितव्यम् आहुः यद्यपि प्रत्याख्यातं तथापीहार्थमावश्यकं तत्। अत एव तत्र भाष्यकृता नासूया कर्तव्या यत्नानुगमः क्रियते इत्युक्तम् अतः कात्यायनोक्तप्र
…त्याख्यानं कर्तव्यमिति। शततम इति। यद्यपीदं षष्ट्यादेश्चेत्युत्तरसूत्रेणैव सिध्यति तथापि संख्यापूर्वे नित्यं शतादीनामावश्यकमिति ध्वनयन्नुदाहरति एकशततम इति।
…ति। संख्यावाचिनाभावेपीति भावः षष्ट्यादेश्चेति। विंशत्यादिभ्य इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थोऽयमारंभः। संख्यादेस्त्विति एतच्च व्याख्यानादेव ध्यं नित्यं शतादीत्युक्त्वानन्त

मत्वर्थ इति। मतोर्विषय इत्यर्थः। तेनेति प्रथमासमर्थविभक्तिरस्यास्मिन्निति पञ्चम्यार्थे चेह लभ्यते। विधानसामर्थ्यादिति। मतुप्प्रकरणाच्चास्मिन्न
पदत्वास्य लुग्विधानं तन्त्र्यादिकल्लुकमनुमापयतीति केचित्। तत्र कुशलः सप्तमीसमर्थात्पथिन् शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुन् स्यात्। आकर्षादिभ्यः कन्। वुना।

ोच्छः सूक्तसाम्नोः। पा। ५। २। ५९। मत्वर्थे छः स्यात्। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति। अच्छावाकीयं सूक्तं। वारवन्तीयं साम। अध्यायानुवा
कयोर्लुक्। पा। ५। २। ६०। मत्वर्थे यश्छस्तस्य लुक् स्यात्। अत एव ज्ञापकान्तत्रच्छः। विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक्। गर्दभाण्डः। गर्दभाण्डीयः। विमुक्तादिभ्योऽण्। पा। ५। २। ६१। म
त्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः। विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः। दैवासुरः। गोषदादिभ्यो वुन्। पा। ५। २। ६२। मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः। गोषदकः।
इषेत्वकः। तत्र कुशलः पथः। पा। ५। २। ६३। वुन् स्यात्। पथि कुशलः पथिकः। आकर्षादिभ्यः कन्। पा। ५। २। ६४। आकर्षे कुशल आकर्षकः। आक
र्षादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः। आकर्षो निकषः। धनहिरण्यात्कामे। पा। ५। २। ६५। कामः इच्छा। धने कामो धनको देवदत्तस्य। हिरण्यकः। स्वाङ्गेभ्यः प्रसि
ते। पा। ५। २। ६६। केशेषु प्रसितः केशकः। तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः। उदराट्ठगाद्यूने। पा। ५। २। ६७। अविजिगीषोऽष्ठक् स्यान्नोपचारः। बुभुक्षया
ऽन्नपीडित उदरे प्रसित औदरिकः। आद्यूने किम्। उदरकः। उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः। सस्येन परिजातः। पा। ५। २। ६८। कन् स्यात्।
गुरुकः। सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची शस्येनेति पाठान्तरं। सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः सस्यकः साधुः॥ अंशं हारी। पा। ५। २।
६९। हारीत्यावश्यके णिनिः। अत एव तद्योगे षष्ठी न। अंशको दायादः। तन्त्रादचिरापहृते। पा। ५। २। ७०। तन्त्रकः पटः। प्रत्यग्र इत्यर्थः। ब्राह्मणकोष्णिके
संज्ञायाम्। पा। ५। २। ७१। आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः॥ अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः। अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते॥ ४॥

अहर्गांसम्भृतिं तार्थे च शानिकः शाकुनिकः सारुकः मुख्यः पाठ इति। आकर्षत्यस्मिन् सुवर्णादिकमित्याकषः। पुंसि संज्ञायामिति घः। आकर्षादिभ्य
र्कं पठन्ति नेषा आकर्षदिति॥ धनिरूपमिति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः॥ धने काम इति॥ तत्रेत्यनुवर्तनात्सप्तम्यन्तात्प्रत्यय इति भावः॥

५३६

। थापूनगन्त्वार्थमाह· अविजिगीषाविति। द्वियोर्विजिगीषावामिति नत्रैव निद्वानतन्त्वविधानात्। सस्येन। कर्त्तरि तृतीयेयं। परितोऽस्यातः परिजा
माह। सेवक इति जनएवेति। श्रके नो विति निषेधादिति भावः। तेनत्रान्। नन्नूंतं तयोः श्लिवितित्युपस्यान्तं तं तंतु वायशब्दाक्य अचिरः कान्तो अपल
चिरापततस्मिन्। कान्ताः परिमाणिनेतिसमासः। प्रत्यग्र इति। नूतनइत्यर्थः। ब्राह्मणकोणिकं। ब्राह्मण शब्दापृषजीविनोपाधिकाव्यवमानान
कन् प्रत्ययोनिपात्यते। अन्त शब्दानुपपन्नत्वोपाधिकान्। नशाह्न आयुधेत्यादि॥ ॥ शीतोष्णाभ्यांशीतनुमिव शीतंमंद मित्यर्थः। शीतेसतिकार्यं कर
णाभावात्। उष्णमिवोष्णं शीघ्रमित्यर्थः। क्रियाविशेषणाभ्यांद्वितीयान्ताभ्यांप्रत्ययः। कर्योगलक्षणाषष्ठीतुक्रियाविशेषणान्नेत्युक्तं। मुख्यार्थेतु इति
नोष्णाभ्यांकुर्वित्ति। ५।२।७२। शीतकरोतीतिशीतकः अलसः। उष्णंकरोतीति उष्णकः शीघ्रकारी। अधिकम्। ५।२।७३। अध्यारूढ
शब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च अनुकाभिकाभीकः कमिता। ५।२।७४। अन्वभिभ्यांकन्। अभेःपाक्षिकोदीर्घश्च। अनुकामयते। अनुकः। अभि
कामयते। अभिकः अभीकः। पार्श्वेनान्विच्छति। ५।२।७५। अनृजुरुपायः पार्श्वंतेनान्विच्छतिपार्श्विकः। अयः शूलदण्डाजिनाभ्यांठक्
ठञौ। ५।२।७६॥ तीक्ष्णउपायोःयः शूलंतेनान्विच्छति आयः शूलिकः साहसिकः। दण्डाजिनंदम्भः। तेनान्विच्छतिदाण्डाजिनिकः॥ ८॥
त्ययोनभवत्यनभिधानात्। अधिकं। अध्यारूढशब्दादिति। गमधर्थाकर्मकेत्यादिनारुहेः कर्त्तरिकर्मणिवाक्तोविहितः। यथेतप्रत्ययेनकर्मणोऽनभिहि
अध्यारूढशब्दयोगेद्वितीया। अध्यारूढोद्रोणःखार्यामिति। ग्रामंगतइतिवत्। तथाप्यधिकशब्देनापियोगेद्वितीयापाप्राप्तायस्मादधिकंतदस्मिन्नधिकमि
त्याहस्यानपंचमीसप्तमीभवतः। अधिकोद्रोणःखार्याः अधिकोद्रोणःखार्यामिति। द्वितीयंतुक्तेनकर्मणोऽभिहितत्वान्नभवति। अधिकशब्दस्तुसंयोगेनकर्मणोऽभिहि
सप्तमीसप्तम्याविहतएकनीये। अनुकः। समाहारद्वंद्वेसौत्रंपुंस्त्वं। कमितेति। गन्तृत्यय्पुरिति फलितोऽर्थः। अन्वभिभ्यांकनिति। क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यांस्वार्थेनि
त्यर्थः। पार्श्वेनान्विच्छति। आर्जवादिच्छःकश्चिदयतः कनुवर्तते। अनृजुरितितिर्यगवस्थानात्पार्श्वमनृजुत्वाधर्म्याद्उपायोऽपि इह शीतोष्णपार्श्वेऽयःशूल
दण्डाजिनशब्दाः गौणाएव गृह्यन्ते मुख्यार्थेभ्यस्तुप्रत्ययोनभवत्यनभिधानात्॥ ॥

यं ग्रहणमिति लुग्वा। तावतां पूरणानां वृत्तिर्यं। षष्ठो भिक्षुकस्य यानस्य पञ्चमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तं मानानां सामान्यनिर्देशस्य व्याख्यानार्थमिति। पूरण
नां सामान्यनिर्देशः। यत्नं तरां वृपिटकठकौ नानुवर्तेते अत एव तिलाद्विवित्यमिमित्याह कन्स्यादिति पूरणप्रत्ययस्येति। ननु कनः लुग्वा ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गा
त्रमकमिलादिरूपं हि तेन साध्यात एवं विभाषा पिकार त्रिकस्तेन कन उत्पत्ता। सिद्धमेव तस्मात्पूरणप्रत्ययस्येव तु स्वरूपं कारस्याभिमतमिति व्याचष्टे
ति। वार्त्तिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा वचनानर्थक्यं विभाषा ग्रहणादित्याह। तन्मते द्वितीयकं द्वितीयमित्येव

वतिथं ग्रहणमिति लुग्वा। ५।२।७७। कन्स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा। द्वितीयकम् द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः। ता
ति येन रूपेण गृह्णाति तिकन्कन्योर्नित्य त्वलुक्। पञ्चकेन रूपेण गृह्णाति पञ्चकं देवदत्तः। षष्ठकः। स एषां ग्रामणीः। ५।२।७८। देवदत्तो मुख्यो येषां ते देवदत्त
काः। नरकाः। मत्काः। शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे। ५।२।७९। शृङ्खलकः करभः। उत्क उन्मनाः। ५।२।८०। उद्गतमनस्क उद्गतमनस्को वा अस्मादेव निपातनात्
त्र क्षणिकतः। कालप्रयोजनाद्रोगे। ५।२।८१। कालवाचिनः प्रयोजनवाचिनाच्च कन्स्याद्रोगे। द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः। प्रयोजनं कारणं
स्य फलं वा। विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः। उष्णं कार्यमस्य उष्णकः। रोगे किम्। द्वितीयो दिवसोऽस्य। तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्। ५।२।८२। प्रथमान्तात् च
मर्थे कन्स्यात्। यत्प्रथमान्तं चेत्प्रायविषयमन्नं। गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी। वटकेभ्य इनिर्वाच्यः। वटकिनी। कुल्माषादञ्
५।२।८३। कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी। श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते। ५।२।८४। श्रोत्रियः। वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः। श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ। ५।२।८५॥

दिकमिति वाच्यं। तावतिथं नेति। पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे विधीयमानो ग्रहीतस्मिन्प्राप्नोतीति वचनमिति किं पदं समर्थं श्राद्धी। श्राद्धिकः॥ ६॥
ग्रामणीनीति पुंसि स्त्रियां च ग्रामाधिपे त्रिष्विति अमरः। करभ इति। उष्ट्रबालकः। द्वितीयेऽह्नीति। यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाचीन भवति तथाप्यर्थप्रकरणादिना ह्नि
वर्तेन दिनभावः। ननु मासादाजां वा त्रिभ्यो मासादिभ्यो न भवति द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेदत्राहुः। उत्तरसूत्रस्य संज्ञाप्रकर्षेणाच्छन्दस्समाचारात्
ति वटकेभ्य इति। किनिप्रत्यासेवचनं। ननु संज्ञाग्रहणाल्लाभविष्यतीति चेन्न। इनेः प्राप्त्यानर्थक्यं वचनमेतोपेक्ष्यं मेना न्यायतः इनिः कृता विनिर्गत्य कथं विहितिः सिध्यतां

ऽधीते सः श्रोत्रियो भवति। अत्र भाष्ये छंदोधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्निपात्यते तत्परं निपात्यते इति वाक्यार्थे पदवचनेन पक्षः। छंदसो वा श्रोत्रभावो निपात्यं न
न्तेन सिद्ध्यर्थं पक्षप्रत्यय इति पक्षांतरं च स्थितं। व्याख्यातं च कैयटेन वाक्यार्थस्य संबंधरूपस्य क्रियारूपस्य वाच्यस्याननुरूपत्वात्। श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वरूपार्था।
नाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदा अयमसुंदरो व्याख्यानमभिधीयत इति निरुक्तं शास्त्रमर्थः यः श्रोत्रियो भवति निपुणं शास्त्रं वेदं त्वनुरुगो विति। तावता छंदोग्रहणमिति तु मं
ग्रहमनेन। अद्यास्मिन्नस्तीति श्राद्धं। मत्वार्थश्चात्र तद्भोजनं। यद्यपि श्राद्धं कर्म श्राद्धशब्देनोच्यते। तथापीह तत्साधनद्रव्यमुच्यते मुख्यस्य श्राद्धस्य भोक्तुमशक्यत्वात
ठिक इति। अथ केनैव अयं प्रत्ययः कस्मिन्नर्थे आह्निक इति भाष्यम्॥ पूर्वादिनिः। पूर्वमिति क्रियाविशेषणात्तद्धितो यांतात्प्रत्ययः। अनेनेति कर्तृवाचकमनुव
क्रियायोगेन रेणाकर्ता संभवतीति कांचित् क्रियामध्याहृत्य तस्य योविधेयत्वात् आह पूर्वं कृतमनेनेति। सपूर्वाच्च। अनेनेति पूर्वं सूत्रमनुवर्तते। विद्यमानपूर्वा।
पूर्वादिनिः। ५।२।८६। पूर्वं कृतमनेन पूर्वी। सपूर्वाच्च। ५।२।८७। कृतपूर्वी। इष्टादिभ्यश्च। ५।२।८८। इष्टमनेन इष्टी। अधीती। छन्दसि परि
पन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि। ५।२।८९। लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः। अनुपद्यन्वेष्टा। ५।२।९०। अनुपदमन्वेष्टा। अनुपदी। साक्षाद्द्रष्टरि
संज्ञायाम्। ५।२।९१। साक्षाद्द्रष्टा साक्षी। क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः। ५।२।९२। क्षेत्रियो व्याधिः शरीरान्तरे चिकित्स्यः। अप्रतीकार्य इत्य
शब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः स्यात्। पूर्वं तावदनेनेत्येतत्फलितम्। कृतपूर्वीति। कृतपूर्वशब्दयोः सुप्सुपेति समासः। इह प्रातिपदिकाधिकारात्पूर्वादिनिरित्य
त्र शब्दात्तथा निपरिकात् तत्कृतपूर्वशब्दाद्विनो सिद्धे सपूर्वाच्चेत्येतत् ग्रहणान्नाप्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति परिभाषां ज्ञापयति। कृतपूर्वीत्येन सिद्धे पूर्वान
केनेतेनेत्यपदेशिवद्भावेन पूर्वीत्यपि रूपे सिद्धे पूर्वादिनिरित्येतत् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषां ज्ञापयति। छंदसि। पर्यवस्थातृशब्दान्म
त्वार्थे इनिः प्रत्ययः। अवस्थातृशब्दस्य पंथपरणतादेशो निपात्यते। अपपंथं परिपंथिनं मान्यपरिपरिणो वृकेरन्। उभयत्रापि परिशब्दस्य चग्रहः। लोके
तु परिस्थिन परिपंथिभिः पार्थिवैर्विमार्गो अनुपद्यन्वेष्टा। अन्वेष्टरि इनिप्रत्ययो निपात्यते। अनुपदमिति पदस्य पश्चात्। पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। अनुपदी।
परापेक्षया पश्यी। गोपदान्यादायान्वेष्टा गवामेव। तेन न हिरण्यादान्वेष्यं न भवतीति हरदत्तः। साक्षाद्द्रष्टरि। साक्षाद्द्रष्टर्यर्थे इनिः स्यात्। साक्षाच्छब्दोऽव्ययं तेन प्र

स्यैवैपं च स्यात्तु कुरस्यासंभोः अथवा चानं च नेत्याशी तु प्रकृतिवदित्यतिदेशस्य चैकस्मिं कार्ये नाथ्यपत्याभावात पंचम्यात्तु ङ् न भवतीति बोध्यं । मार्वीति ॥
नीन मार्न्यदीति दिन्नोपः यद्यपि सास्य द्वन्द्वस्य यो भवति दानाग्रहीतात् उपदृष्टान्तः। तथापीह संज्ञाग्रहणान्न सामिशब्देनोपद्रष्टैवोच्यते इत्याहुः श्रोत्रियश्चापर
न्यसमन्नाहृत्य परशब्दस्य लोपश्च निपात्यत इति मनोरमा। अन्ये तु परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्यर्थे क्षेत्रियजिति निपात्यते वाक्यार्थे परवचने श्रोत्रियवदित्यपा
न्यत्रा पूर्याणि त्रियो व्याधिरिति। किंच क्षेत्रियं विषं यत्परशरीरं संक्रम्य चिकित्स्यते। अपिच क्षेत्रियाणि तृणानि। यानि सस्यानि सस्यार्थं क्षेत्रे जातानि चि
विनाश्यानि स्यानि। किंच क्षेत्रियः पारदारिकः परदाराः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्य इत्यर्थः इत्यन्ये पदाव्याकारेस्थिताः ॥ ॥ इंद्रियमिंद्रलिं। इंद्रशब्दात्

इयमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा। ५।२।९३॥ इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् इति करणाः अक्षा
णि। इन्द्रेण दुर्ज्जयमिन्द्रियम्। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। ५।२।९४। गावो स्यास्मिन्नासन्ति गोमान्। भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने सं
बंधे ऽस्तिविवक्षायाम्भवन्ति मतुबादयः। १। रसादिभ्यश्च। ५।२।९५। मतुप्। रसवान्। रूपवान्। अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम्। र
सपर्णगन्धस्पर्शशब्दस्नेह गुणात् सकाचः। स्वावान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्। तसौ मत्वर्थे। १।४।१९। नानसानो भसंज्ञौ।
त्वर्थं प्रत्यये परे। वसो रसस्य सारणो विदुष्मान्। गुणावचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः। शुक्लो गुणोस्यास्ति शुक्लः पटः। कृष्णः॥ ११ च इंद्रेण दृष्टं ज्ञातंमम

मोत्र मिष्या दिक्रमेण समरूपमरण्डव्याणात्तुरं भीमितं तं से वितं चार तं प य या यथं विषयेभ्यः रूढिशब्दोयं कथं चिन्न स्यात्तारितः। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। तदिति प्र
थमान्त यः। अस्तीति पुरुषवचनेऽस्य विवक्षितं कालस्तु विवक्षितः। धनेगते भाविनि वा धनवानयमिति प्रतीत्यभावात्। इतिशब्दो विषयविशेषनार्थंस्त चाह॥
भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः। अस्तिविवक्षायामेव मतुबादयो विधीयंते ते च भूमादिषु विषयेषु भवंतीति वार्तिकार्थः भू
म्नाचापेक्षिकं पश्वादिकं बहुत्वं तेनाल्पं च बहुत्वबोधकं बहुशब्देनापि प्रतीयते। यथा पंचषाभिरपि गोभिर्ईश्वरत्वस्य दृष्ट्या गावः सन्तीति व्यवहारः। राज्ञस्तु सहस्र
गोः स्यादिति व्यवहारः। गोमान्। यवमान् यस्य सार्थोविभिः परिच्छिन्नाः यवाः संति सयवमुच्यते। ननु सहस्रेणापि यवैर्यवमानिति। कथं नाहि यवमतीभिर॥ ३॥

मोषातीति। प्यत्र ऽकुः। जातिमात्र संबंधस्य विवक्षितत्वात् भूमाभावेऽप्यत्र मतुप्। भूमादिषूदाहरणेषु प्रायेण भूमादयः प्रतीयंत इत्येवंपरमिति। निंदायां ककुदावर्ती
ला। प्रशंसायां रूपवान्। नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः। अतिशायने उदरिणी कन्या। संसर्गे दंडी। संसर्गः संयोगः तेन संयुक्तदंड इवोच्यते। ननु गृहाद्यस्मिन्नस्तीति। प्रकृ
त्योः संयोगे सत्यपि दंडी पुरुष इत्यादिवत् पुरुषी दंडः पुरुषवान् दंड इति न प्रयुज्यते। इति नियामकस्य विवक्षासंबंधस्याभावात् संयोगे समानेऽपि मतौ
इत्यस्य एव कल्प्यत इत्याहुः। एवं च यत्र संयोगमात्रं तत्र मत्वर्थाः आपीन भवंति किंतु यत्र मत्वर्थत्वं च पात्रमेयेत्याशयेन कथं यवमतीभिरद्भिरित्यादि
दुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः।८।२।९। मवर्णाद्वर्णाच्च मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्। किंवान्। ज्ञानवान्
विद्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। यवादेस्तु यवमान्। भूमिमान्। झयः।८।२।१०। झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात्। अग्निचित्वान्। विद्यु
त्वान्। संज्ञायाम्।८।२।११। मतोर्मस्य वः स्यात्। अहीवती। मुनीवती। शरादीनां चेति दीर्घः। आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्व
ती।८।२।१२। एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते। आसनशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान्ग्रामः। अन्यत्रासनवान्। अस्थिशब्दस्या
भावः अष्ठीवान्। अस्थिमानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्यायाः संप्रसारणं च कक्षीवान्नाम
ऋषिः। कक्ष्यावानन्यत्र। लवणशब्दस्य रुमण्भावः। रुमण्वान्नाम पर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च। चर्मण्वती ना
दी। चर्मवत्यन्यत्र। उदन्वानुदधौ च।८।२।१३। उदकस्य उदन्भावो मतौ। उदधौ संज्ञायां च। उदन्वान् समुद्रः। ऋषिश्च। राजन्वान्सौराज्ये।८।२।
दिग्रहणं प्रातिपदिकमित्याद्यनंतरं च संगच्छत एव। अस्य मत्वर्थीयेति। कथं तर्हि रूपिणी कन्या रसिको नट इति। अत्र। १४। राजन्वती भूः। राजवानन्यत्र।
मादिगणे गुणादिति पठ्यते। तेन गुणवाचिभ्य एवाऽयं मत्वर्थीयस्य निषेधः। रूपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौंदर्यं गम्यते तेन च न गुणः रसिक इत्यत्र तु रसशब्दे
गृह्यते न तु रसना ग्राह्यो गुण इति। गुणवचनेभ्य इति। गुणोऽजहदिति च प्रसिद्ध्या ये शुक्लादयस्त एव गृह्यंते न तु रूपादयोऽपि तेन रूपं च रूपमित्यादिविषयो गो
चरः॥ मादुपधायाम् चश्च मं समाहारे द्वंद्वः तेन मतुप्प्रत्ययाश्रितमेव परिकं विरोध्यते तदाह। मवर्णावर्णादिति। उपधायाश्चेति व्याख्यानं। उपधाभूता

नोत्यान्ध्यवद्धितेपि भवति। एवमशरार्थे स्थिते फलितमाह। मत्वर्थो वर्णोपधादिति। इदमपि मतुबादिप्रत्ययप्रातिपदिकस्य विशेषणं। तदाह। स्वंत
पुनातीति। गतेनेव चन्द्रमसानिति निर्व्यापि कश्रयोगो निरस्तः। उकारोत्याजस्यस्या प्रवृत्तेः। मत्वं तान नमतुपोनिपधाव। ननु गोधुग्वानमधुलिण्मानित्यत्र हस्य पा
कृतेरूप द्विति घनमश्रेष्य। नुनासिकपरत्वाभावान्नत्वे भावो निमित्यमिन्धने नघकारढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्ते गोधुग्वान्। मधुलिड्वानि
सज्येत। मैवं। पदत्वढत्वयोरसिद्धत्वेन नप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तेः॥ ॥ प्राणिस्थान्। शिखावान्दीप इति। प्रत्युदाहरणादिगिप दर्शितः। शिखाशब्द
दिपादेनत्वचीप्रसंगात्। चूडावान्दृश्यत इति। प्रत्युदाहार्यमिति हृदयं। ननु वृक्षस्य प्राणिस्थमस्तीति शंक्य। मुखनासासंचारी वायुः प्राणस्तद्वानेव
तितदाश्रयात्। मारभ्य गादेवेति। एतच्चेति करणान्तर्गतस्थान्। भ्यते। चूडालोसीति। स्त्रीत्यस्य निङ्‌तिङ इति निघातः। चूडालशब्दो रूढेनस्थानो रोच[illegible]

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्। ५। २। ९६। चूडालः। चूडावान्। प्राणिस्थात्किं। शिखावान्दीपः। आतः किम्। हस्तवान्। प्राणपङ्क्ष
वनेह। मेधावान्। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धेऽत्यन्तोदात्तत्वे चूडालो सीत्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः। सिध्मादिभ्यश्च। ५।
२। ९७। लच्स्यात्। सिध्मलः। सिध्मवान्। अन्यतरस्यांग्रहणं मतुपः समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थं। तेनाकाराणेभ्य इन्निठनौ न। वातदन्तबलल

ललाटानामूङ् च। वातूलः॥
कारे कृते हलोलस्य समनपधर्मत्वात्तत्स्यानिकत्वकारोनुदात्तः। सुपत्स्यानिकस्यापि सूत्रादरनुरागो सुप्तितान्विन्यनुदात्तरम्भे। पूर्वेणसह
नेकारे शब्दरानेनोदात्तरत्वोकार उदात्तः। एतन्नगर अप्रत्ययान्तारमीति पूर्वे रूपमेकारेणकारस्य सवितोवानुदात्तरू मादिनास्वरितेमा मेतवाधनायचकारः इत्यर्थः। सिध्मादि
सिध्म। गडु। मणि। विजप। निष्पाव। पांसु। हनु। पार्ष्णि। रथ। सिध्मादरयः समुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। न च द्वितीयनाव्यप्यन्यतरस्यां ग्रहणेन स
मिति निर्देशस्य माभूत्। तयोरप्रकृतत्वान्मतुप एव प्रत्ययस्य समुच्चीयते। तस्य प्रकृतत्वादिति चेदिहलिंगं केशाद्वत्यन्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं। नहि तत्र इनिठनोः प्रावृत्तिं क्रियते। प्रकृतम
स्यांग्रहणस्य विकल्पार्थत्वेन तदनुवृत्त्यैव सिद्धेः किं तेन क्रियमाणेन। पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थत्वेतु ज्ञापकं न पश्यामेव न याच्चवानिकेलजन्यतरस्या
मुच्चयवदिति चार्थं भावः प्राणिस्थादिति सूत्रेणालचि विकल्पितेपक्षेमतुवितिचूडालश्चूडावानिति रूपद्वयं यथापि सिध्यति तथापि सिध्मादिषु पेठ्यन्तांपेष्णु

त्तिरप्यं च लच्स्यादिति। इतो वा शब्दः समुच्चये बोध्यः। वात्सादिकल्पो यमयोरेवार्थे पि समुच्चयपदत्वमरः। वा न तदंते न्यादि विशिष्यापंतर्गणसूत्रं। ऊङ्क्ते।
नादृगादेशः। ऊकारमात्रोच्चारणार्थं तादेशो। न सिद्धावपि प्रत्ययत्वशंकानिवारणाय कृतानुबंधः कृतः। न च पक्षे नादिहितस्य प्रत्ययत्वे नेति वाच्यं। अहंशुभमोर्यु
प्यसो यदि स्यादौ भसप्रत्वाभ्युपगमात्। वातूल इति। ज्ञेतौ दानमिदं। वातात्समूहाद्‌ लः। वातानां वेति पठित्वा वातूल इत्युक्तं न दुपेक्षं प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वप्र
गणसूत्र वक्तेनान्तोदात्तमेवेष्यत इत्याहुः। पार्श्वप मन्योरीर्यश्च। सुद्रजेवपता पार्श्वस्योपगणिपठ्यते। पार्श्वीनः। पमनीनः। सुद्रजंतुः। सूकाः नः मसीकान्नः
रोगः विपादिका नः॥ ७ ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले इति। कामबलशब्दौ स्वस्वार्थे युक्ते तावितिभावः। वत्सल इति। स्नेहवानित्यर्थः। ननु वत्सांसशब्दौ
पुष्प्रारण्यं गवि शेषे च रूढौ न कामबलयोः। तत्कथं ताभ्यां लच्‌ ताभ्यां कामवान् बलवानित्यर्थ इति चेत्‌ आहुः। इति विपर्यये वत्सांसशब्दौ स्नेहवन योर्नेनि।

वत्सांसाभ्यां कामबले। ५।२।९८। आभ्यां लच् स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे। वत्सलः। अंसलः। फेनादिलच्च। ५।२।९९। चा
त्॥ अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते। फेनिलः। फेनलः। फेनवान्। लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः। ५।२।१००॥
लोमादिभ्यः शः। लोमशः। लोमवान्। रोमशः। रोमवान्। पामादिभ्यो नः। पामनः॥ अङ्गात्कल्याणे। अङ्गना। लक्ष्म्या अच्च। लक्ष्मणः॥
विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः। विषुणः। पिच्छादिभ्य इलच्। पिच्छिलः। पिच्छवान्। उरसिलः। उरस्वान्॥ ,, इति मत्वर्थीयप्रकरणम्।

स्नेहवानेवेति विमतुविहतेष्यते। मतुवर्तेनेनोत्तार्थस्य प्रतीतिः। किं त्वर्थान्तरमेव तेन प्रतीयत इति। वत्सपर्यायौ गौः। अंसवान् दुर्बल इति। लोमादिरिवह नेति स्पृहिपना।
ति न लोमपामपिच्छादिभ्य इति सुपठं। अङ्गकल्याण इति गणसूत्रमर्थतः पठति। अङ्गादिति। शार्कीपनालीरङ्गीहस्वनं ना। चान्नप्रत्ययः। महत्वाकं गणे की।
णकिनं। महत्यस्तासंपल्याद्यौ न दुत्पत्तान्निनं दरिद्रा नेयपीत्लोपश्चेत्सुणादिसत्रेण इकारकाकारयोर्लोपश्चाद् प्रत्ययः द ई स्वयोगविशेषः न तथा नदई णः। विष
मर्थानामित्यस्यापवादोयं। अकृतसंधे रुक्तनयणादेशस्यांच नेलौ पश्चकाराच्च प्रत्यय इत्यर्थः। यदि तत्कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्यात्तदा वैलिको प
त्र इति स्यात्। विषुण इति। विषु नाना अञ्चतीति विष्वचि नान्यस्य सेति विषुणः विषवतो स्यः कालः। तस्य हि नानागता नि दिना नि सति दिनां न गणां न्तुला।

…वस्तमन्यूनत्वात्। अयं भावः। विप्रुषति दिनानां समतापां ज्ञानापामपेन्यूनान्यधिकानि च दिना। निमेषे पुरिति दिनानागत दिनबन्धं यथापि विप्रुषति ना…
…पानानागत दिनम्मूलभूतादि नानां सन्धान तयो व्यत्यय इति। तथानानागमनयस्यान्यूनस्त्र्यापूरणवस्थित विनश्च विप्रुण शब्दे नोच्यते ॥ ॥ प्रज्ञाश्रद्धा। मा…
…करणमिति। गुणाभूतयास्क्रियया कर्मत्वेन संबंधः कृद्वृद्गणान्तद्धितप्रयोगे षष्ठीन। कृत्पूर्वीकटमिति वत्तनं नुपकर्षेण ज्ञानातीति प्रवृत्तः। सत्यव…
…न। तथा च प्रवृत्तपवधात्त इत्यणि कृते सिद्धमिष्टं किमन्त्र प्रज्ञाप्रहणेनेत्याशंक्य निराकुर्वन्नाह प्रज्ञेति। स्त्रियांटाप्। प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणि तु ज्ञी प्रज्ञा…
…ः। इत्येवेति। ज्ञानिकमिदं कार्शिकाकृता तु इति शब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः। विच्छिन्नस्य प्रतिविधानेऽशक्तिः। तपस्वी सहस्त्रीति। असंतनात्ररं तन्त्राश्च सिद्धे पुन…
…ज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः। ५।२।१०१। प्राज्ञो व्याकरणम्। प्राज्ञा। श्राद्धः। आर्चः। वृत्तेश्च णार्तः तपस्सहस्राभ्यां विनीनी। ५।२।१०२। विनीन्यौ रिका…
…नकारपरित्राणार्थः। तपस्वी। सहस्त्री। असन्तत्वादत्वान्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा माभूदिति। सहस्रात्तु ठनो विधाधनार्थम्। अण्।
।५।२। १०३। योगविभाग उत्तरार्थः। तापसः। साहस्त्रः। ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्। ज्यौत्स्नः। तामिस्त्रः। सिकताशर्कराभ्यां च। ५।२।
…४। सैकतो घटः। शार्करः। देशे लुबिलचौ च। ५।२। १०५। चादण्। मतुप् च। सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः सिकतिलः। सैकतः॥
…कतावान्। एवं शर्करेत्यादि। दन्त उन्नत उरच्। ५।२।१०६। उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः॥
…र्थः। एतच्च समाधानं मूलपुस्तकेष्वपि क्वचिद्दृश्यते। उत्तरार्थ इति। विनीन्योर्यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थश्चेत्यपि बोध्यम्। ११ चत्र मृगणा बाधा मा भूदिति। सहस्रात्तु ठनो वि…
…ः नरकविशेषस्य। तमः समूहस्तमिस्त्रं ज्योत्स्नातमिस्त्रेति निपातनात्। अन्तर्यो रत्नत्र्यस्य चपचभूतानि तमांसि विद्यन्ते तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे। गांता…
…मिस्त्रा तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिका। निती त्यमरः। कौतुतमिस्त्रेत्यत्र ह्रां ने नत्वयांतमिति न विरोधः। सर्वं च तमिस्त्रा रात्रपोऽस्मिन् सन्तीति ता…
…हृत्य पिण्याख्यात्तु राक्यं। सिकता शर्क। देशविशेषस्य च स्यमाणत्वादाह। घट इति। मतुब्वेति। अन्यतरस्यां ग्रहणेन सर्वत्र मतुपः समुच्चयादिति भावः॥
…रति। तु पितृमच्चादावः। अत्र सूत्रे ह्युपसर्गादाहरणान्यमरः संजग्राह स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति। देश एवादिमावेवमुन्नेपांसिकतावती निर्दं…

वा। समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं। स्यादूषः क्षारमृत्तिका। ऊषवानूषर इत्यमरः सुषिरच्छिद्रं। रन्ध्र इति। महत्कं ठविवरं यस्य तद्ध्वानित्यर्थः। गर्दभे रूढोऽयं सुस्वरो वा
र इत्नः। नगरमिति। नगाः इवाः पर्वताश्च। जातिशब्दोऽयं। नयाचनगः शैल्यवृक्षोऽपि भवति। नगशब्दोऽयमस्मादिषु पद्यते इति वृन्दगणादिसूत्रेणास्यसि।
मा ङ्गेयं न वक्तव्यमिति हरदत्तः। पांसुर इति। पांडुः शुक्ले वर्णे स्याद्वान्। अस्यापि तस्यवेति। गुणमात्रे गुणिनि न वर्तते। इति विश्वः पांडुरः पांडुरित्यमरः गुणेषु
पुंसि स्यात् गुणिलिंगास्तु तद्वतीति च। कच्छुः। कच्छूरस्यस्तु रोगविशेषः। द्युद्रुभ्यां। द्युम इति। दीव्यस्मात्क्लिदिव्यत्रैरित्युक्तं। द्रुहेशः सोऽस्यास्ति नन कतयेतिद्रुमो

ऊषसुषिमुष्कमधो रः। ५।२।१०७। ऊषरः। सुषिरः। मुष्कोऽण्डः। मुष्करः। मधुमाधुर्यं। मधुरः। रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्। खरः। मु
खरः। कुञ्जो हस्तिहनुः। कुञ्जरः। नगपांसुपाण्डुभ्यश्च। नगरं। पांसुरः। पाण्डुरः। पाण्डुरशब्दस्तु श्वेतवाचकत्वाच्छब्द एव। कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च। कच्छुरः। द्युद्रुभ्यां मः
५।२।१०८॥ द्युमः। द्रुमः। केशाद्वोऽन्यतरस्याम्। ५।२।१०९। प्रकृतेनान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावे
शार्थं। केशवः। केशी। केशिकः। केशवान्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। मणिवो नागविशेषः। हिरण्यवो निधिविशेषः। अर्णसो लोपश्च। अर्णवः। गा
ण्ड्यजगात्संज्ञायाम्। ५।२।११०। ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः। गाण्डिवं। गाण्डीवं। अर्जुनस्य धनुः। अजगवम्। पिनाकः। काण्डाण्डादीर
न्नीचौ। ५।२।१११। काण्डीरः। आण्डीरः। रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्। ५।२।११२। रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। वले इति दीर्घः। आसुतीवलः।
शौण्डिकः। परिषद्वलः। पर्षदिति पाठान्तरम्। पर्षद्वलः। अन्येभ्योऽपि दृश्यते॥ ११ पितृवलः पुत्रवलः। शीद्रुमागमा इत्यमरः॥ इदं सर्वं च समर्थीयमानोऽपि मनु
देषु नेष्यते तदर्थस्य मतुपा चाभिधानं मन्यमानात् इत्यन्ये इति। उदलेति वर्तते। अर्णव इति अर्णस् शब्दान्तः अर्णः जलं तत्र दानं। संज्ञायामिति। नदस्यापि
तिशब्दस्यैवायं प्रपंचः। यथाति रथ्यत्वादिति वाक्यं न पाणादेशानुकरणं भवति। लक्ष्ये पदणो भावात्किंतु सूत्रे सांहितिको यं पाणितिभाकः। प्रयुज्यते चोभय
पि रोहति गांडिवं महद्वो। गांडीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामिति च। आसुतीवल इति। सुञ् अभिषवे क्तिन्। आसुतिरभिषवः। परिषद्वल इति। परित
परिषत् सत्सद्विषेत्यादिना किप्सदिरप्रतेरिति षत्वं। पार्षद इति। नृदृमसो दिवित्यादिना अस्य पार्षत्वं अपि भवति। जगच्च भाष्ये पार्षदकृति

वाहणपर्यन्तस्यान्यतरा चरेरिशद नैकटि काध्यमानिति। पर्यन्देयादशा वरेतिमनुः॥ ॥ भ्रातृवत्स इति वत्से इत्यत्राणग्रहणानुवृत्तेर्नेह दीर्घः पुत्रवत्सा॥
तत्राहुः संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति नियमकिर्यो रितिमक्त्रादिति भावः ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा नन्वा वषवी भूतं ज्योतिरस्त्वीति मत्वर्थीयोपपत्तिः। एतेन नमसा मरेत
ज्योत्स्योरव्याख्यातः। निघण्टुषु नमः पर्यायत्वमिस्वशब्दः पठितस्तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार इति हरदत्तः स्त्रीत्वमतन्त्रमिति निष्व्याख्यानमपि शरणम्॥

तृवत्सः। पुत्रवत्सः। शत्रुवत्सः। वत्स इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः। दन्तशिखात्संज्ञायाम। ५।२।११३। दन्तावलो हस्ती। शिखावल।
केकी। ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः। ५।२।११४। मत्वर्थे निपात्यन्ते। ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः। ज्यो।
तमस उपधाया इत्वं रश्च। तमिस्रा। स्त्रीत्वमतन्त्रम्। तमिस्रो। शृङ्गादिनच्। शृङ्गिणः। ऊर्जो विनिवलचौ। तेन वा घामाभ्युदितिविनिरपि। ऊर्ज
ऊर्जस्वलः। ऊर्जो। सुगागमश्चेति वृत्तिस्तु चिन्त्या। ऊर्जस्वती तिथरसुत्रन्तेनैवोपपत्तेः। गोशब्दान्मिनिः। गोमी। मलशब्दादिनच्।
नः। ईमसच्च। मलीमसः। अत इनिठनौ। ५।२।११५। दण्डी। दण्डिकः। व्रीह्यादिभ्यश्च। ५।२।११६। व्रीही। व्रीहिकः। न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य
ठनाविष्येते किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः। यवखदादिभ्य इकन्। अन्येभ्य उभयम्। तुन्दादिभ्य इलच्च। ५।२।११७। तुन्दादिभ्य इनिठनौ मतुप्
तुन्दिलः। तुन्दी। तुन्दिकः। तुन्दवान्। उदरपिचण्डयववीहि स्वाङ्गविवृद्धौ। विवृद्धा पिचिका अस्त्यस्य पिचिण्डिलः। स्वाङ्गविवृद्धौ कर्णौ वस्य
कर्णिलः। कर्णी। कर्णिकः। कर्णवान्। एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्। ५।२।११८। एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः। ऐकसहस्रिकः। गौशतिकः। गौ
सहस्रिकः। शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्। ५।२।११९। निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे। नैष्कशतिकः। नैष्कस।
(हस्रिकः॥ ५

नोपिविदिष्यन्तानां नाभिव्यक्त्येन गोपीनसतः। अत इनिठनौ। तपरकरणं किं। स्वद्यावान्। एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ।
न् कृतः कारकवान्। जातेः व्याघ्रवान्। सप्तम्यां दण्डाः सन्त्यस्यां शालायां दण्डवती शाला। नानारूपायां नीतिस्तत्रस्येति करणे विषयनियमार्थः सर्वत्रापि संबन्ध्यन्तरेति
कृतोपि भवति कार्यी कार्यिकः। क्वचित्तु जातेरपि। तण्डुलीनं तण्डुलिकः। एतद्वाक्यायिकारीस्यर्थे। तुन्दादिभ्य इलच्चाप्यन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाद्यमतुपश्चेति॥ अत्र

गवादिभ्य इनरस्तंजात्यर्थ्य। सुवर्ण्णहृदोःकर्णाचस्य कर्णिनः कर्णी कर्णिकः। कर्णवान्। एकगोपूर्वात्। ऐकशतिकः। एवं चनन्दनं चेति पूर्वकाभ्यामस्त्यर्थे नाल
म्यः। षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वन्द्वाच्च नभवत्यनभिधानादिति हरदत्तादयः। अनेन न्येयेनेह एकविंशतिरस्यास्तीति। नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थं। अन्यथा
इति। तमिदमेवोपक्रमेत्यन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या मतुप्स्यादेवेत्याहुः कथमेकद्रव्यवानिति। असाधुरेवायम्। केनद्रव्यवानिति वा विग्रहीतव्यम्। कथम
इति। एकदेशिनैकाधिकरणा इति निर्देशाद्बापपतिरनित्यपिक्वचिद्भवतीति॥ ॥ रूपादाहत। आहत प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्व
र्थे आहतप्रशंसयोर्यप्। ५।२।१२०। आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः। प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः। आहत इति किम्। रूपवा
न्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। हिम्याः पर्वताः। गुण्याः ब्राह्मणाः। अस्मायामेधास्रजो विनिः। ५।२।१२१। यशस्वी। यशस्वान्। मायावी। बीह्यादिपाठादिनिठनौ।
मायी। मायिकः। किं च नतत्वादकुः। स्रग्वी। आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च। आमयावी। शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्। शृङ्गारकः। वृन्दारकः। फल
बर्हाभ्यामिनच्। फलिनः। बर्हिणः। हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्। इनठनौ मतुप्च। हृदयालुः। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न
सहने। शीतं न सहते शीतालुः। उष्णालुः। तृप्रालुः। पिनेन चेति रक्तत्रप्रः पुरोडाशः। तच्च न सहते तृप्रालुः। तृप्रं दुःखमिति माधवः। हिमाच्चेलुः। हिमं न
सहते हिमेलुः। बलादूलः। बलं न सहते बलूलः। वातात्समूहे च। वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः। तनोर्थ्यं च मरुद्भ्यामप्येतः। मरुत्तः।
ऊर्णाया युस्। ५।२।१२३। ऊर्णायुः। अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्त्तयन्ति। ऊर्णायुः सर्वतः। अन्ये त्वाहुः। अहं शुभमोर्युस्। अहंयुः। शुभंयुः। यद्वा
नाकम्यामित्वा॥
दान्। आहत इति। आहननमाहतं ताडनमित्यर्थः। ततो निष्पन्नत्वं यत्कार्षापणादिरूपं तदपि कार्यकारणोपचारादाहतमित्युच्यते
हतरूपयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते हि स्यादिति। भूम्निय प। पर्वता इति। हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च। गुण्या इति। रश्मिग्रहणादिति निरपि। न
घः। गुणस्य गुण्य इति न व्यतीगणात्। गुणीन्द्र गुण्य इति पदच्छेदः। अस्मायामेधा। यशस्वीति। तसीमत्वर्थ इति भत्वाद्रुत्वं नाय शस्वानिति। नित्यग्र
र्णना संबन्धमप्यन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिह संबध्यत एव। तसौ मत्वर्थ इति स्वत्वेय शस्वीय शस्वानिति भाव्योरादिग्रहणादिति भावः। बीह्यादिभ्य

तत्वादिति। हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां। अन्यतरस्यांग्रहणं इनिठनोः प्राप्त्यर्थमनुप्रसर्वञ्चसमुच्चीयत एव। चकारस्सनुहृदाडीत्संज्ञा। तेनहृदया
लुर्नीहारेत्याहुः। शीतोष्णेति। हृदयाच्चालुरनुवर्तते। पुरोडाशइतिनतु प्राउरूख्य चसमितिमेत्रसमाप्येनथा व्याख्यातेनत्वादिति भावः। माप
ति। सुवधातुदतोऽस्थिनमिदं। हिमाच्चेलुरिति। स्वकारादिरप्रत्ययइतिमाधवः। बलादिति। सिध्मादिषुवच्चलवाहुलशब्दोमत्वर्थेप्रक
ताल्चुन्नादितीमत्वर्थेपरुह्यां। पिलमनुदाहरणार्थं। काशिकायांतुपर्वमरुद्भ्यां तन्त्वप्यइतिस्थितं। हृदयेनतुत्तनितिप्रतीकमुपादायप

वाचोग्मिनिः। ५। २। १२४। वाग्मी। आलजाटचौबहुभाषिणि। ५। २। १२५। कुत्सितइतिवक्तव्यम्। कुत्सितंबहुभाषतेवाचालः। वा
चाटः। यस्तुसम्यग्बहुभाषतेसवाग्मीत्येव। स्वामिन्नैश्वर्ये। ५। २। १२६। ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थेआमिनच्। स्वामी॥ १९६२॥

स्यार्थोनकारइत्युक्तं। तच्चमनोरमायांमहताप्रबंधेनदीक्षितैर्निराकृतंतन्नसर्वंतत्त्वबोधे। परत्वमिति। तेनपरत्वेतिचेतिलोपोनप्रवर्तनइतिभा
नुवर्तयंतीति। बहुलंछंदसीत्यतः॥ ॥ वाचोग्मिनिः। इकारोनकारपरित्राणार्थः। गकारस्तकुत्वेनजश्त्वेचवाग्मीवाग्मिनावित्यादौइष्टयोर्गकारयोः॥
भवति। द्वित्वेतुजपाणांमिनिरित्युक्तेतुद्वित्वेसतिद्वयोर्गकारयोःश्रवणंद्वित्वाभावेत्वेकस्यैवश्रवणंस्यात्। किंचपरोनुनासिकेपरसवर्णेभाषायांनित्यमिति
मितिनित्यत्वेनित्यमनुनासिकःप्राप्नोतितन्माभूदितिग्मिनिरुक्तः। स्वामिन्नैश्वर्ये। ऐश्वर्यवाचकादितिस्वशब्दस्यैश्वर्यवाचित्वमनेनज्ञापितंविषयकमेवेतिवाध्य
ईशिनारिरीश्वरः सतुस्वामीत्युच्यते। यथावागीशास्त्रवाचस्पतिर्वाचःस्वामीति। ऐश्वर्येकिं। स्ववान्॥

दिभ्योऽच्। ह्रस्वाङ्गाद्दोनादिति गणे पठ्यते। सञ्जः पादोऽस्यास्तीति सञ्जः। काणं चक्षुरस्यास्तीति काणः। प्रथिमिनीति। पृथ्वादिभ्य इमनिच्। टिं
लोपः। रक्षेण इतिरभावः। अनिनस्मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति मन्नेनादिनी कृतेन स्तद्धित इति टिलोपेन।

अर्शआदिभ्योऽच्। ५।२।१२७। अर्शांस्यस्य विद्यन्ते अर्शसः। आकृतिगणोऽयम्। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः। ५।२।१२८।
द्वन्द्व। कटकवलयिनी। शङ्खनूपुरिणी। उपतापो रोगः। कुष्ठी। किलासी। गर्ह्यं निंद्यम्। ककुदावर्ती। काकतालुकी। प्राणिस्थात्किं। पुष्प
फलवान् घटः। प्राण्यङ्गान्न। पाणिपादवती। अत इन्येव। चित्रकललाटिकावती। सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम्। वा
तातीसाराभ्यां कुक्च। ५।२।१२९। चादिनिः। वातकी। अतीसारकी। रोगे चायमिष्यते। नेह। वातवती गुहा। पिशाचाच्च। पिशाच
की। वयसि पूरणात्। ५।२।१३०। पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये। मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उ
ष्ट्रः। इन्नापनार्थमिदं। वयसि किम्। पञ्चमवान्ग्रामः। सुखादिभ्यश्च। ५।२।१३१। इनिर्मत्वर्थे। सुखी। दुःखी। मालादेरपमाली। धर्मशील
वर्णान्ताच्च। ५।२।१३२। धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे। ब्राह्मणधर्मी। ब्राह्मणशीली। ब्राह्मणवर्णी। हस्ताज्जातौ। ५।२।१३३। हस्ती।
जातौ किम्। हस्तवान्पुरुषः। वर्णाद्ब्रह्मचारिणि। ५।२।१३४। वर्णी। पुष्करादिभ्यो देशे। ५।२।१३५। पुष्करिणी। पद्मिनी। देशे
किम्। पुष्करवान्करी। बाहूरुपूर्वपदाद्बलात्। बाहुबली। ऊरुबली। सर्वादेश्च। सर्वधनी। सर्वबीजी। अर्थाच्चासन्निहिते॥
अर्थी। सन्निहिते तु अर्थवान्। तदन्ताच्च। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी। बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्। ५।२।१३६। बलवान्। बली। उत्सा
हवान्। उत्साही। संज्ञायां मन्माभ्याम्। ५।२।१३७। मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे। प्रथिमिनी। दामिनी। होमिनी। सोमिनी। संज्ञायां कि

प। दामिनीति दाधातोर्मनिन्। होमिनी। सोमिनीति। अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि...इत्यौणादिकेन मनिनित्वाद्धोमसोमशब्दौ मन्नन्तौ यान्तौ॥ २ (७) ९॥

णा।परत्वार्थइति। अन्यथा कँस्युः इति स्यादितिभावः चकारयकारपरस्येति। वहुव्रीहिरयं। अनुनासिकौयथाविति।एतेनप्रथमप्रत्ययः दंष्यो क्यादिर्ना
तीय इति ध्वनितं। माघवइति।तुडिंतोडनइतिधातोर्निनीकं। इद्दानामिसुंडिः इन।तुंडिरस्यास्तीतितुंडिलः।तुंदादिभ्य इलचेत्यत्रसोंगाद्दिइत्य
णसूत्रेण इलच्। तुंडिलएव तुंडिभः।तुंडिवलिवटेर्भइति मत्वर्थीयोभइति। वटिभ इति।वट वेष्टने इनप्रत्ययः शब्दः पामादिपुपठनेनचवटिन

यं भांवभयुक्तिपुनयस्मः।५।२।१३८। कंशमितिमान्तौ कमित्युदकसुखयोः शमितिसुखे।आभ्यांसप्तप्रत्ययाःस्युः। युसपसौ सकारःपदत्वा
।कम्भः कम्भ।कंयुः।कन्तिः।कन्तुः।कन्तः कंयः।शम्भः।शम्भ।शंयुः।शान्तिः।शन्तुः।शन्तः।शंयः।अनुस्वारस्यवैकल्पिकः परसवर्णः।
कारयकारपरस्यानुनासिकौयवौ।तुन्दिवलिवटेर्भः।५।२।१३९।इद्दानामिसुन्दिः।मूर्द्धन्योपधोपमितिमापवः।तुन्दिभः।वलिभः।वटिभः।
मादित्वाद्दलिलोपि। अहंशुभमोर्युस्।५।२।१४०। अहमितिमान्तमव्ययमहङ्कारे शुभमितिशुभे अहंयुः। अहङ्कारवान्।शुभंयुः शुभान्वितः।
इतिमत्वर्थीयाः॥ ॥ प्राग्दिशोविभक्तिः।५।३।१। दिक्शब्देभ्यइत्यतः प्रागवक्ष्यमाणाः प्रत्ययाविभक्तिसंज्ञास्युः अथस्वार्थिकाःप्रत्य
ः। समर्थानामितिप्रथमादितिचनिवृत्तम्।वेतित्वनुवर्ततएव।किंसर्वनामवहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः।५।३।२। किंमस्सर्वनाम्नोवहुशब्दाच्चेतिप्रा
शोऽपिच्चिपनेदमृशः।५।३।३।प्राग्दिशीयेपरे।एतेतौरथोः।५।३।४। इदमशब्दस्यएतइतइत्यादेशौस्तोरेफादौयकारादौचप्राग्दिशी
परे।एशंपचाद।एतदोऽन्।५।३।५।योगविभागःकर्तव्यः।एतदः।एतेतौरथोः। अनादेशस्यैव।अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः।नलोपःप्रातिपदि
कस्य।सर्वस्यसोऽन्यतरस्यान्दि।५।३।६।प्राग्दिशीयेदकारादौप्रत्ययेपरेसर्वस्यसोवास्यात्।पञ्चम्यास्तसिल्।५।३।७।अपञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्त

वति।अहंयुः शुभंयुरिति।पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ।इतिमत्वर्थीयाः किंसर्वनाम।द्व्यादिपर्युदासात्किमःपृथग्ग्रहणं।द्व्यादिषु ((सिल्स्याद्वा·॥
ऽद्ध्पाठेप्रयोजनंतुनंचकथ्यते।अहंचकस्यकौरत्यत्रकिमःशेषः।त्यदादीनांमियःसहोक्तौयत्तपरंतच्छिष्यतेइत्युक्तत्वात्।एतदोन्।भाष्यारूढोयंपा
तिकारस्तुएतदोःशिपिलित्वाद्याकारःसर्वादेशार्थइत्याह।अनितित्।प्राग्दिशीयेपरेअन्स्यात्।अनेकाल्त्वादिति। निष्करणस्यप्रयोजनेनाक्लिप्रमयनिन्

ः। तकार इत्कार उच्चारणार्थः। धित्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति। कस्मादिति। यत्तदेतदिति च तदिति निपातिप्रातिपदिकमात्सुपोत्तु किन्न्यत्यादयः। पञ्चम्यस्मा
त्। इत इति इदमः। पञ्चम्यस्मात्। अत इति॥ एतदोऽन्नादेशः। अमुत इति। अदसोऽसेरिति मुत्वम्। पञ्चम्यमुष्मात्। बहुत इति। पञ्चम्यबहुभ्यः। द्व्याभ्या
सर्वनामत्वाभावोऽपि तसिल् द्व्यादिभ्य इति पर्युदासाच्च। न तसिरिति। प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः। अपादाने चाहीयरुहोरिति विहितस्तसिः तसन्तर्स्तसिला
तिहोः। ७।२।१०४। किमः कुस्यात्त्रादौ ह्यादौ च विभक्तौ परतः। कुतः। कस्मात्। यतः। ततः। अतः। इतः। अमुतः। बहुतः। द्व्यादेस्तु द्वाभ्यां।
भ्यः। ५।३।८। किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात्। स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनं। पर्यभिभ्यां च। ५।३।९। आभ्यां
तसिल् स्यात्। सर्वोभयार्थाभ्यामेव परितः। सर्वत इत्यर्थः। अभितः उभयत इत्यर्थः। सप्तम्यास्त्रल्। ५।३।१०। कुत्र। यत्र। तत्र। बहुत्र। इदमो
हः। ५।३।११। त्रलोऽपवाद इशादेशः। इह। किमोऽत्। ५।३।१२। वाग्रहणमपकृष्यते। सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात्पक्षे त्रल्। क्वाति। ७।२।१०
५। किमः क्वादेशः स्यादति। क्व। कुत्र। वा ह च छन्दसि। कुह स्थः। कुह जग्मथुः। एतदस्त्र। तसोश्च त्रतसौ चानुदात्तौ। ५।४।३३। अन्वादेश
विषये सति एतदोऽश् स्यात्त्रतसोः परतः तौ चानुदात्तौ। अतः। अत्र। एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः। अथो अत्राधीमहे अथो एनं ग्रामं नायासः। इत
राभ्योऽपि दृश्यन्ते। ५।३।१४। पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते। दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव। स भवान्। तत
भवान्। तत्र भवान्। तं भवन्तम्। ततो भवन्तम्। तत्र भवन्तम्। एवं दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान्। सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा।
५।३।१५। सप्तम्यन्तेभ्य एभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात्। सर्वस्मिन् काले सदा। सर्वदा। एकदा। अन्यदा। कदा। यदा। तदा। काले किं। सर्वत्र देशे। इदमो र्हिल्।
५।३।१६। सप्तम्यन्तात्कालेऽर्थे इदमो र्हिल् स्यात् दाऽपवादः। अस्मिन् काले एतर्हि। काले किं। इह देशे॥ "देश इत्यर्थः। विभक्त्यर्थं चेति। अन्यथा परत्वात्तसौ
प्राग्दिशीयपत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्त्यदाद्यत्वाभावे यतो इत्यादि न सिध्येदिति भावः। ननु तसेर्मतत्स्वरार्थं च विधानार्थं ना न्किमादिभ्यः।
भ्यने न तसिर्न भवेत् स्वतिरस्वकाशत्वात् याचनसेध्येति विधानं व्यर्थमिति वाच्यं। कुतो वृक्षोपनेकुतो वर्त्तेऽद्दशीत्यादौ तसिलस्य च कारणत्वात् सर्वाभ्या

हणुक्तेनेहन भवति परिषिंचति। अभिषिंचति। उपर्यर्थे पदि रभिक्तामिमुख्ये। नचीदं नेपरिषिंचतीत्यत्र सर्वतोभावे परिरितित्सिद्धभावः कृषमिति च
ानेचनानुदृत्यात्तस्मिंदं समम्यां स्वनारहत्र त्रसिलोऽस्तं नेत्रोभ्रत्यर्थानतुसप्तमीपंचम्योःरिशेतेन कृत्वपहृत्र कुतः घहुतरत्याद्रीत्यत्र बुधिर्थिर्दीत्यादिकं नेन
मानत्वविभक्तोनुसाद्रति। नियोगेत्र न प्रवतते। धमारुकारणमकोपरिचाणार्थेनानित्यताज्ञापनात्। घाग्रहणमिति। किमोदेति सूत्रपठिता हृच
सूत्रपिनुंसुक्तं। कुनेति। यद्यपिभागद्वतिकारी भाषायां त्रलनेद्यतिनथापिबहु प्रयोगदर्शनादिह स्त्रीकृतं। तथाच श्री हर्षः॥ नान्यत्र कुत्रापि च माभिलाषं
साहस्त्रयोऽपिकुत्रचिदिति। नाहवाछंदसि पूर्वतत्स्वघाग्रहणापकर्षणात्सम्पुत्रीकरणार्थमिरसमपन्नकं। धनद्रति। एतस्मात्तथा मादित्यर्थः। तत्र भवेत मिति

धुना।५।३।१७। इदमः समम्यनात्कालत्वाविनः स्वार्थे धुनाप्रत्ययस्स्यात्। इत्। यस्येतिलोपः। अधुना। दानीम्च।५।३।१८। इदानीम्। तदोदाश्च।
।५।३।१९। तदा तयानीं। तदोदाव चन मनर्थकं स्मिहितत्वात्। अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्।५।३।२१। कर्हि। कदा। यर्हि। यदा। तर्हि। तदा। एतस्मिन्का
लेनहिं। सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्युरद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः।५।३।२२। एते निपात्यन्ते। सा
मानस्य सभावो द्यश्च। चाहनि। समानेऽहनि सद्यः। पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारौ च सम्वत्सरे। पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत्। पूर्वतरे वत्सरे परारि। इ
दम इश्च समसण्प्रत्ययश्च सम्वत्सरे। अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः। परस्मादेद्यव्यहनि। परस्मिन्नहनि परेद्यवि। इदमोऽश्भावोद्यश्च। अस्मिन्नह
नि अद्य। पूर्वादिभ्योऽष्टभ्यो ऽहन्येद्युस्। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। उभयोरन्होरुभयेद्युः। घश्चोभयाद्वक्तव्यः। उभयद्युः॥

वनातनत्रभवता। ततोभवता तत्रभवते इत्यादि। सर्वमिति। ततोदीर्घापुरुत्तदीर्घापुरिस्यापूर्वमित्यर्थः। सद्येति। सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दीति सभावः
किमः कः। एतर्हीति। एतेतौ रथोरिति आदेशः। ॥ अधुना प्रत्यय इति। निपातनान्नप्याद्यन्तत्वीयं। भाष्यमतेचेदं। इति कास्त्वाह। इदमोऽश्भावः। धुनाच प्र
ति। तत्र ऋडिदमित्यादिना विभक्तिस्वरः सचाद्यः परस्यत्वाद्भवतीति रूपदन्तः। दावचनमिति। तरश्चास्ये च सूत्रं पठनीयमितिभाष्यं। एतस्मिन्कालेएतर्हि
रइति योगविभागाद् कारादेशः। सद्यः परुत्। निपातनादिष्य पविशेषो लभ्यतइत्याह॥ अहनीति। सप्तम्यंतस्याहन्शब्दस्यार्थे इत्यर्थः। तदर्शयति।

वचनेथाल्। सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः। यथा घा त्वगुणसामान्यस्य माठरकाठकादय इति हरदत्तः। यद्यपि प्रकारे गुणवचनस्येत्यनुसारं स्थंप्रकारस्य
कारत्वं गृह्यंतेऽनभिधानात्। अथ्यर्थविभक्तौ निरूढे साहचर्यमपि यथाशब्दार्थ इत्युक्तमिहतु केवलस्य थालः प्रत्ययस्य साहचर्येनार्थः किंतु प्रकारत्वे
नातिनाक्लिपूर्वापरविरोध इति बोध्यम्। तेन प्रकारेण तत्त्वेति। प्रथमान्तात्तु न भवति प्रकारस्तथेति। अनभिधानादिति भावः। किंसर्वनामबहुभ्यः
कारवचने थाल्। ५।३।२३। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थालस्यात्स्वार्थे। तेन प्रकारेण तथा। यथा। इदमस्थमुः। ५।३।२४। थालोऽपवादः। एतदोऽपि वा
अनेनैतेन प्रकारेणेत्थम्। किमश्च। ५।३।२५। केन प्रकारेण कथम्। आदिशब्दा विभक्तिसंज्ञानां प्राग्दिशो विभक्तिः दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्र
मादिभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः। ५।३।२७। सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः प्रत्ययः स्यात्। पूर्वाधरावरा
णामसिपुरधवश्चैषाम्। ५।३।३९। एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुरधव इत्यादेशाः स्युः। अस्ताति च। ५।३।४०। अस्ता
परपूर्वादीनां पुरादयः स्युः। पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः। पुरस्तात्। अधः। अधस्तात्। अवः। अवस्तात्। विभाषावरस्य। ५।३।
४१। अवरस्यास्तातौ परे अवस्यादेशः। अवस्तात्। अवरस्तात्। एवं देशकाले च। दिशि रूढेभ्यः किम्। ऐन्द्र्यां वसति। सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किं। पूर्वं ग्रा
मं गतः। दिगादिवृत्तिभ्यः किम्। पूर्वस्मिन् गुरौ वसति। अस्तातिं च। तिद्धाप्रकादसिरस्तातिश्च बाधते। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्। ५।३।२८। अ
स्तेरपवादः। दक्षिणतः। उत्तरतः। विभाषा परावराभ्याम्। ५।३।२९। परतः। अवरतः। परस्तात्। अवरस्तात्। अञ्चेर्लुक्। ५।३।३०। अञ्च्य
न्तादिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात्। लुक्तद्धितलुकि॥ विशेषविहितेनापि थाला जातीयर न बाध्यते। अयमेव तत्र प्रकारे हि थाल्। जातीयरतु तद्व
ता। एवं च तेन प्रकारमात्रे थालं विधाय तद्वन्नाम्यकारवति जातीयरं प्रयुंजते। तथा जातीयो यथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति। अनेनैतेन वेति। दिती
पियमुर्भवत्येव। इममेवं च प्रकारमापन्न इत्थंभूतः। अत एव वालसरोत्थंभूतास्यानेत्यादिषु प्रयोगो लिंगं। एतेन कथंभूतोऽयमास्यातमिति। एतौ
तिरिदमेतदेशः एतदर्थनियोगविभागादेतदोऽपि तादृश इति भावः॥ किमश्च। योगविभागः तथा हेतौ च परसौत्रकृत्रिमतेऽकिम एवानुवृत्तिर्यथा स्यादिद

काले ष्विति। यथासंख्यमत्र नेष्यते। अस्वरितत्वात्। पुरः पुरस्तादिति। कथं तर्हि पश्चाभिनानि नन्दनः पुरतश्च पश्चादिति भवभूतिः। स्वात्मु
पतत्त्वमरः। पुरतः प्रथमे चाग्रे इति विश्वश्च। समानकालीने पूर्वकालीनमित्यादि चन्त्यामादिकमेवेति बहवः। केचित्तु दक्षिणोत्तरा।
च विधिनैवेष्टसिद्धावनसुजित्यकारोच्चारणमन्यतोऽपि विधानार्थं तेन पुरत इति सिध्यति। पुरस्य पुगमने किपि पुरु चौरितिरीर्घस्तु न भ
त्वात्। न चात्र सुचश्चिन्नेष्यकारोच्चारणपक्षे आसुदात्तत्वार्थमिति वाच्यं। बहूनां प्रयोगानुरोधेनान्यतोऽपि विधानार्थमिति कल्पनस्यैव न्याय्य

प्राच्यां प्राच्याः प्राचीना दिक्। प्राक्। उदक्। सर्वं देशे काले च। उपर्युपरिष्टात्। ५।३।३१। अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्या
त् रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ। उपरि। उपरिष्टाद्वा वसति आगमनो रमणीयम्वा। पश्चात्। ५।३।३२। अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययः।
स्तातेर्विषये। उत्तराधरदक्षिणादातिः। ५।३।३४। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः। ५।३।३५। उत्तरादि
भ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चमीं विना। उत्तरेण। अधरेण। दक्षिणेन। पदेय यासम्भत्ययाः। इह केचिदुत्तरादी
नन्नुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः। पूर्वेण ग्रामम्। अपरेण ग्रामम्। दक्षिणादाच्च। ५।३।३६। अस्तातेर्विषये दक्षिणा वसति अपत्व
रस्येवादक्षिणादागतः॥ आहि च दूरे। ५।३।३७। दक्षिणा दूरे आहिः स्यात् चादाच्च। दक्षिणाहि। दक्षिणा। उत्तराच्च। ५।३।३८। उत्तराहि।

माहुः। यथासंख्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीयं। अधस्ताद्वसति अधस्तादागत इत्यादि सिध्यति॥ ❁
यां प्राच्या इति। प्राच्यां दिशि वसति प्राग्वसति। प्राच्या दिशः आगतः प्रागागत इत्यादि योज्यं। पंचम्यर्थं विनेति। नेह उत्तरादागतः अधरा
तः उत्तरेणेत्यादि। वसति रमणीयं वा पदे यथासम्भमिति। दक्षिणतः। उत्तरतः। अधः॥ अधस्तात्। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्॥ ६

विधार्थे धा। विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः। यद्यप्योदनपिंडोपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते। तेन एकाम्रो विधेत्यादौ न भवति। इह हि विधाप
कृत्येऽर्थे प्रहणं सप्रयोजनं विधाशब्दोऽयमनार्थे प्रसिद्धः नरस्तत्रैव यथा स्यात् तादर्थ्यार्थः। प्रकारस्यैव स च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधाने स्वभा
त् क्रियाप्रकारे वर्तमानादिति। कथं तर्हि नवधा द्रव्यं बहुधा गुणा इत्यादि। अत्रापि सत्युता क्रियामतीयते उपदिश्यत इति या भवतीति वेति हरदत्तः॥
णाविचाले च। अधिकरणं द्रव्यं विचालनं विचालोऽन्यथाकरणमिति जनादेरच। तत्रेह संख्याभिधानात्संख्यांतरापादन इति व्याचष्टे। द्रव्यस्यान्यादिना॥

ख्याया विधार्थे धा।५।३।४२। क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात्। चतुर्धा। पञ्चधा। अधिकरणविचाले च।५।३।४३। द्र
व्यसंख्यांतरापादने संख्याया धा स्यात्। एकं राशिं पञ्चधा कुरु। एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्।५।३।४४। ऐकध्यं। एकधा। द्वित्र्योश्च धमुञ्।५।
४५। आभ्यां धाप्रत्ययस्य धमुञ् स्याद्वा। द्वैधम्। द्विधा। त्रैधम्। त्रिधा। धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम्। पथि द्वैधानि तृणानि। एधाच्च।५।
४६। त्रेधा। द्वेधा। याप्ये पाशप्।५।३।४७। कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः। पूरणाद्भागे तीयादन्।५।३।४८। द्वितीयो भागो द्वितीयः। तृ
तीयः। स्वरे विशेषः। तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः। द्वैतीयीकः। द्वितीयः। तार्तीयीकः। तृतीयः। न विद्यायाः। द्वितीया। तृतीया। विद्येत्येव। प्रागे
कादशभ्योऽछन्दसि।५।३।४९। पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन्। चतुर्थः। पञ्चमः। षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च।५।३।५०। चादन्। षष्ठो भागः षाष्ठः। ष
ष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च।५।३।५१। षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्। लुकौ मानपश्वंगे च वाच्ये। षष्ठको भा
मानश्चेत्। अष्टमो भागः पश्वंगश्चेत्। ञस्यापवादो लुक्। चकारात् यथाप्राप्तम्। षष्ठः। षाष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। महाविभाषया सिद्धे लु

णापादने हि एकस्थाने करणं अनेकस्य च एकीकरणं न त्वायेदुदाहरणं। एकं राशिं पंच धेति। पंच राशीन् कुर्विन्धर्थः। ये च न पृथक् त्वत्ता नौति
अनेकं एकधा कुर्विति तूदाहरणं। इह क्रियाविषयकप्रकारो न गृह्यत इति सूत्रारंभः। एकाद्धो। शब्दप्रधाननिर्देशेनामकार्योभावः। इह प्रकरणादेवसिद्धे पुनर्ध्यमुञ्ग्रहणं
विहितस्यापि यथा स्यादनेनतरस्यामिति न्यायेनाधिकरणविचाले विहितस्यैव ह्यमामीति रतिपरमतपर्याः। स्थितं। एतेन स्वतंत्र एव प्रत्ययोऽन्यथा शंकापरास्तः।

ध्यंश शिकुर्वित्यादि ज्ञेयं सत्वमत्रेपि द्विधमित्यादौ योन्यं स धात्वा। द्विन्योः संबंधिनो धात्वन्ययस्य स धात्वा स्यात। योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः।
शप। कुत्सितरत्य नैव नार्थविहितक्तिङन्तादपि प्रसंगात। पूरणाद्भागे। पूरणार्थत्वानीयप्रत्ययः। पूरणाद्वेनोक्तः पूरणग्रहणं चेतरार्थं नद्यु पूरणकी
यो भवति। मुख्यतोयः पाश्वतो यद्वत्यत्र त्वनर्थकत्वान्नातिप्रसंगः। भागइति। पुंस्त्वविवक्षितं तेन समानेप्यर्थे विभक्तौ विवक्षितायां चतुर्थी पंचमी स्वभ
गीशाद्भागाभ्यर्णस्मिनिमतिनुदापि चतुर्थी पंचमेति प्रमस्यते॥ ॥ एकादाकिनिच्चा। असहायवाचिन एकशब्दा दाकिनिच् स्यात्। कन्लुकौ वेति। आकिनि
नोवा पक्षेलुक। नपारे वा ननस्य त्रणविधानात। असहाय ग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थं। अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्चैन सैव प्रग्रहणं स्यात। एक
द्वित्वे च द्वत्वे चनस्यादेकाकिनौ एकाकिन इति। नहिद्वयोर्बहुषु वा एकसंख्या। किं। असहायचन्तु परस्पराति रिक्तसहायाभावेन द्वयोर्बहूनामपि भवति।
एकाद्वाकिनिच्चासहाये। ५।३।५२। चात्कन्लुकौ। एकः। एकाकी। एककः। भूतपूर्वे चरट्। ५।३।५३। आढ्यो भूतपूर्वः। आढ्यचरः। षष्ठ्या
रूप्य च। ५।३।५४। षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेर्थे रूप्यस्याच्चरट्‌च। कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः। कृष्णचरः। नमित्वादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वा
त्पस्यात। शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः। अतिशायने तमबिष्ठनौ। ५।३।५५। अतिशयविशिष्टार्थे वृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः। अयमेषामतिशयेना
किनिजेषा यंचनकत्युः सचगौरीर्घेण सिद्धमिष्टं। पक्षेति चेति लोपश्च्याकारो चारणसामर्थ्यान्नभवतीत्यादिद्ववदनम्‌ ((ढ्यः आढ्यतमः धनद्यतमोनपि
नो भूतपूर्वो। अत्र वर्तमानाचरदस्या तणेद्धानु स्वत्नित्य त्रेच नोक्तो। विशेषविहितेन रूप्यत्वाचरटो वाधामाभूदिति मिश्चिपौहित्मामान्यविशेषभावः स्फुटो भव
पिदुरस्य अपिवा धोन्याभ्युपगत यापीह गौरवं सौकुन्यदूरे पाठमामर्थ्याद्बाधो नेतिभावः। षष्ठ्या रूप्यच। भूतपूर्वेइत्यनुवर्तते। न च यद्यपि पूर्वेत्र रू
पादिकेस्यविशेषणं न यापीह नतथा प्रधानार्थविशेषणत्वा त्तद्दास्मितस्य संबंधिनोगवादेः प्रधानत्वात्प्रधानेतरे सन्निधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः
प्यत्वात्तदंतेनाह भूतपूर्वार्थे रूप्यः स्यादिति। अतिशायने। अतिपूर्वाच्छेतेर्न्युट्। अतिशायनमेवातिशायने। अस्मादेव निपातनाद्दीर्घः। नतु सोन्तः
कोपिदीर्घः साधुः। अथा धकान्यपि निपातनानि भवंति। तेनहसौपि साधुः। यद्यपि केवलः शेतिः स्वप्नवर्तनेन तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे प्रकर्षे यात्तनापि

नुमत्वर्थमागतया निर्दिश्येत इति प्रयोगदर्शनात्। नन्वेवं प्रकर्षेण मविष्यन्नाथित्येव कुतो न स्यादिति मिति निर्देशः कर्त्तव्यः। अतिशायनमिति निपातनार्थमेव तथा चोक्तं न्यात्
योन प्रत्ययार्थः। तथाहि सतिल्लपोरतिशयपनं तत्पुनरमिति स्यात्। प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् नापि प्रकृत्यर्थः। तथाहि सति प्रकर्षातिशयातिशयनादिभ्य एव स्यात्
स्यः। किंतु प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रत्ययस्तु पोतकत्वेनेत्याह अतिशयविशिष्टेत्यादि। अपमेधामिति। अवयववेसमुदायोपचारात् एकस्यातिशयो विवक्षितेनदा
सुनावपवादौ वक्ष्येते। तथा च परिशेषाद् इष्ठुनाम धेयपराणक्रदेशस्य निर्द्धारणं सौस्य विषय इति भावः। आढ्यतम इति। सुवर्णनात मप्रसुपौ आम्ति तु क्लुप्
स्यातिपदिकादित्येवानुवर्त्तनेन तथापि सुबन्तेन परं न पैवन्यास्येय मन्यथा हि पूर्वेण हेतुना पूर्वेणैव मामित्यादौ घकालतनेषु कालनामस इति सप्तम्या अलुग् मि
सुपपद्यतो॥६॥ तिङश्च॥ अस्मादि सत्त्वभवत्यनादौ गुणवचनादेवेति नियमादित्याशयेनाह। नमस्यादिति। तरप् तमपौ घः। आख्याते वातिशायनिकत्र कः

तिङश्च।५।३।५६। तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात्। तरप्तमपौ घः।१।१।२२। एतौ घसंज्ञौ स्तः। किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे।५।४।११। किम
एत्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे। किंतमां। प्राह्णेतमां। पचतितमां। उच्चैस्तमां। द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः। द्विवचनविभज्यो
पपदे तरबीयसुनौ।५।३।५७। द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः। लघी
यान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः। पटीयांसः। अजादी गुणवचनादेव।५।३।५८। इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः। नेह। पाचकतरः। पाचकतमः॥ ६

घः। पितौ घ इति वा वक्तव्ये प्रकरणांतरे गुरुस्तत्करणमन्यं तस्यार्थिकमपि तरपंचाप घटिता तेन आप्या घतरं लोपश्च। वत्स्यन्तर इत्यादि सिद्धं। अन्यथा जैवद्यु स्य
तत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तरप्। अन्यथा शिवकेशवा वित्यादि सिद्धं चपितांस्तुं दुंदुभिर्यागा इत्यादिन सिद्धेदित्याह। किमेत। आमोरूकारोपदिलम्बेन तर्हि प
मित्यादौ ह्रस्वनया पद इति तुदिप च नितरां गामिति स्यात्। पचतीति लोपस्य परे गानु नवाधात् सिद्धां तेन तु निरनुबन्धपरहणे न सानुबंधपस्येति परिभाषया पाणिनौ पौनाम
द्विवचनविभज्योपपदे। द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनं करणे ल्युट् कर्मणि यत् अपि च समासः अयेन पदेन द्वावर्थावुच्येते तत् द्विवचनं विभक्तव्यं विभज्यं इति स्यातिषामेन
दियत निपात्यते यतितु चजोविंतिकु ने न विभाज्यमिति स्यात्। विभाज्यशब्दस्य स्तिप्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति हरदत्तो। किंचित्वात् आयता द्वेधाय तिविभाज्ये

द्वयोर्वचनं द्विवचनमित्येतदर्थकं॥

र्थे णिनिति णोरणा विनिरुक्तेष्वुत्पादनादिति दिक्। द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः। सप्तम्युपपदेन कर्मधारयः। तस्याश्च द्व्यर्थं चात् के विभजनीये चोपप
पसरार्थः। द्विवचनांते उपपदे इति व्याख्यायां तु दंतो गुरुतरः। स्पष्टतरात् इत्यादि न सिध्यति। न च द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति पक्षोपि न दंत सिध्यति समाहार
ान। गुणाभूतयोर्निपूर्णयोर्श्रयणे तु दान्तिशर्दतः द्वावेतावितिने पांतु हृत्वात्सूत्रगेन सिध्येदिति चेदत्राहुः। इतराभेदेकत्व संख्या मुपादायेति चलिपदा नि
दस्य परित्यागादभेदेकत्वसंख्यायाश्चोपादानादंतो द्वन्द्वसमासार्थ इत्यतोत्र शब्देनोच्यन इति ना। किंच द्विवचनोपपदत्वं निपुणो निपुरति। विभज्यस्याकरणं
ात व्यः अन्वर्थं। चोपपदं उपोच्चारितं पदमिति न तु कृत्रिमं। तदित निमिपोन सा संभवात्। न च विग्रहवाक्य एव मयुक्त्यन्ते तु गुणो नु गनायत्वत्वाद्वयुक्त। सर्वं
उपपदग्रहणस्य स्वार्थं। एतद्धेतुपपदे देवसुवं तति तिङ्‍ तत्रूपेम्रकृतीद्व चमत्यपीनयापि पथा संख्यने ष्यते। द्विवचनोपपदमुदाहरति। ख्यनयोरिति। न पी
ादेविति ल्वोपः। उगितात्तु म। सांत महत इति दीर्घः। कृत्स्नवादि संयोगान्तलोपो विभज्योपपदमुदाहरति। प्राच्येभ्य इति। पंचमी विभक्त इति पंचमी कथंति

[६।४।१५४]

छन्दसि। ५। ३। ५९। तन तृजन्तादिष्ठनीयसुनौ स्तः। तुरिष्ठेमेयःसु॥ तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठपरेषु। अतिशयेन कर्ता करिष्ठः। दोहीयसी
न पटु राजीन शेष मस्तुपदु तर इति। अत्राहुः। एकस्यापि धर्मिणः। तत्कालस्थत्वादिरूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्मति योग्यपेक्षः प्र ऽधेनुः॥
गायत्यपत्य तरपत्यमनुतिष्य पदिशति। अन्यत्रासिसंहरत्वं कश्चिन्सुरच्चा सिधनेजय स्त्वमिति। अनादौ गुणवचनादेव। इष्ठनो च धारणार्थ एवकारस्ते
ानियमोयं। एवकाराभावे तु गुणवचनात् नादिमत्यपा वेचेति प्रकृतिनियमोपि संभाव्येत। तथा च पटुतरः पटुतम इत्यादि न सिध्येत॥ ॥ तुश्छन्दसि
इति। दोहीयसीति। दृयमनयोरतिशयेन दोग्ध्रीभस्यादेः तद्धिते सिद्धस्य प्रत्यय विधावितिवचनात् तद्धिते कर्तव्ये भसंज्ञा गे तनुं वत्स्वान इति ओपि नि इष्ठनेयोगः
ः ततः स्वरितिस्वेनेनिमिनाभावात् पन्नजश्त योरपिनिवृत्तिः। अलौकिकविग्रहवाक्ये प्रयोगे भवतयोर प्रवृत्तिर इति तथा इह परिभाषयेति तु न तत्र गुणा सुम
भिपि तवि प्रत्ययलक्षणाभावात्। बांदसम पितुविनि स तृजा तुरिष्ठेमेयःसु इति च शा विष्ठन् इत्यतिदेशेन लोपपि कृतौ रसाचष्टे कारयतीत्यादावुप

...स्य स्थः। अजादीत्यनुवर्तनं सत्त्वाविपरिणम्यत इत्याह। अजाद्योरिति। अजाद्योः किं। प्रशस्यतरः। प्रशस्यतमः। श्रेष्ठ इति। प्रकृतिभावादिह टेरिति लोपो
लोपश्च न भवति। ज्यादादीयसुन इयसुन आकारादेशः स्यात्। वृद्धस्य च। सत्त्वस्येह ग्रहणान्नतु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति पारिभाषिकस्य व्याख्यानात्
...स्थिरेत्यादिना वर्णादेशोऽपि प्रसङ्गे भवति। न च तस्येमनिच्यपवादत्वं शङ्क्यं। इह शब्दादिमनिचोऽभावात्। प्रादिसूत्रे ह्रस्वत्वविधानं बोधयति तत्र मिदं यन्नि...

प्रशस्यस्य श्रः। ५।३।६०। अस्य श्र आदेशः स्यादजाद्योः। प्रकृत्यैकाच्। ६।४।१६३। इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात्। श्रेष्ठः। श्रेयान्। ज्य च। ५।३।६१। प्रश
स्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः। ज्येष्ठः। ज्यादादीयसः। ६।४।१६०। आदेः परस्य। ज्यायान्। वृद्धस्य च। ५।३।६२। ज्यादेशः स्यादजाद्योः। ज्येष्ठः। ज्यायान्।
अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ। ५।३।६३। अजाद्योः। नेदिष्ठः। नेदीयान्। साधिष्ठः। साधीयान्। स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्व
स्य च गुणः। ६।४।१५६। एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु। स्थविष्ठः। दविष्ठः। यविष्ठः। ह्रसिष्ठः। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठः। एवमीयसु
ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वादिमनिच्। ह्रसिमा। क्षेपिमा। क्षोदिमा। प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्र
प्द्राघिवृन्दाः। ६।४।१५७। प्रियादीनां क्रमात् प्रादयः स्युरिष्ठादिषु। प्रेष्ठः। स्थेष्ठः। स्फेष्ठः। वरिष्ठः। बंहिष्ठः। गरिष्ठः। वर्षिष्ठः। त्रपिष्ठः। द्राघिष्ठः।
वृन्दिष्ठः। एवमीयसुन्। प्रेयान्। प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वादिमनिच्। प्रेमेत्यादि। बहोर्लोपो भू च बहोः। ६।४।१५८। बहोः परयो
रिमेयसोर्लोपः स्याद् बहोश्च भूरादेशः। भूमा। भूयान्। इष्ठस्य यिट् च। ६।४।१५९। बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च। भूयिष्ठः। युवा
ल्पयोः कनन्यतरस्याम्। ५।३।६४। एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः। कनिष्ठः। कनीयान्। पक्षे यविष्ठः। अल्पिष्ठ इत्यादि॥ ए तनयाद्विर्द्व्यग्रहणं

मिति लाघवं भवतीत्याहुः। स्थूलदूरपदग्रहणं यविशेषोऽह्रसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणादेर्लोपो माभूदिति। पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थं। परस्मिन्नतु मे साम र्थ्यानु
गुणाभावात् स्थविष्ठ इति। न चात्र यो गुणः स्थ्यवसिद्ध गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं परस्परगादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। क्षिप्रक्षुद्रयोरगुणस्य मा
त्। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठ इत्यत्र क्षिद्विप्रसंगात् एवमिति। प्रेयान्। स्थेयान्। स्फेयान्। वरीयानित्यादि। इमेयसोर्लोप इति। स चादेः परस्येत्यादेर्भवति। इष्ठस्य यि

दिशा येन्यपित्वात न व्यं। भूयिष्ठ इति। इष्ठस्यादिलोपे कृते यि शब्दस्यागमः। यद्यलोपापवादो यकार आगमः इकारस्तूच्चारणार्थः। यद्यहृद्यमपीदं भाष्याः
वाल्पयोः॥ शुक्लेति स्वरूपग्रहणं न तु शुक्लवापत्यस्य स्थ अल्पस्य हचपर्यायस्यानन्तः। अजादी इत्यनुवर्तनेनाजादौ परेऽवपरयोर्नैव तु न र समयोरित्याशयेन व्या
ख्यद्वेयसोरिति॥ ७॥ विन्मतोर्लुक्। स्रग्विष्ठ इति विनोर्लुकि कृते भत्वान्टकार्याभावः। अस्या एव चापकादगुणवचनेभ्योऽपि विन्मतोर्लुगादेशो भवत
ीमायां रूपप। प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्रशंसा न तु स्तुतिः। तेनेहापि भवति। चौररूपोऽयं दस्योरर्थ्यं जनेनेह रति गुप्तवस्त्वपहरणे नचौर्यं परिपूर्ण
न्तिरूपमिति। क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रियायाश्च सत्त्वरूपत्वेऽपि औत्सर्गिकमेकवचनं भवति तेन पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यादि। इह प्रथममेव विभ

विन्मतोर्लुक्। ५।३।६५। विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः। स्रजीयान्। अतिशयेन त्वग्वान्। त्वचिष्ठः। त्वची
ान प्रशंसायां रूपप्। ५।३।६६। सुवन्तात्तिङन्ताच्च। प्रशस्तः पटुः पटुरूपः। प्रशस्तं पचति पचतिरूपं। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः। ५।३।६७।
यदूनो विद्वान्। विद्वत्कल्पः। यशस्कल्पम्। यजुष्कल्पम्। विद्वद्देश्यः। विद्वद्देशीयः। पचतिकल्पम्। विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु। ५।३।६८। ईष
दसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुवन्ताद्बहुज्वा स्यात् स च प्रागेव न तु परः। ईषदूनः पटुः। बहुपटुः। पटुकल्पः। सुपः किम्। पचतिकल्पं। प्रकारवचने जातीयर्। ५।
३।६९। प्रकारवति चायम्। यावता प्रकारमात्रे पटुप्रकारः पटुजातीयः। प्रागिवात्कः। ५।३।७०। इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक् अधिकारः। अव्ययसर्वनाम्ना
णामसमाप्तेरिति बहवः। यस्तु न स्तुपश्चेत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयापि सूत्रभाष्यकीवत्वन्नोक्तात्। एवं पचतिकल्प मकच् प्राक्टेः। ५।३।७१। तिङश्चेत्यनु
रात्र वपि वो ध्वं विभाषा सुपः। सूत्रे सुप इति पञ्चम्यंतो। पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययेनेत्युक्तेः। सुबन्तादिति। यत्तु पंचम्यंतस्य तत एव पुरस्तात् छन्दः पर्यायस्य प्राणिति
इत्युक्तत्वात्। मा भिन्नप्रक्रम्यत इति तु मनोरमायां स्थितं। न च सूत्रस्य पुरस्तात् छन्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेऽपि षष्ठ्यन्तसमर्थेति षष्ठीस्यादिति वा
याद्वितिसूत्रे चोत्तरपदस्य रिक्त व्यत्तेऽपि पञ्चम्यन्तसमर्थप्रत्ययेनेत्येतद्वाध्यनार्थे पृथग्ग्रहणमिति सिद्धांतयित्वा मा कप्रत्ययमाग्रामादित्युदाहरणत्वात्
प्राक्कापीनावपि पुरस्ताच्छन्दः प्रयुक्तः सुबंतादिति च प्रयुक्तं तदसमंजसमिति मनोरमाहरदत्तेन कथंचित् समर्थितं। ल्यप्लोपे पञ्चमी। एवं चेत्तु तं प्रक्कां

ति। यैन सुप्यधोन पारगोवर्नत इति भावः। तेन च बहुजेव विकल्प्यते न तु पूर्वेण। तुशब्दाभावे तु प्राक्कं विकल्पेन न तथा च पद्येषु बहुच्परः स्यात्। भाष्यकारस्त
तु रं तु शब्दस्य फलं। तथाहि। उदश्चितोन्यतरस्यामित्यादौ प्रधानत्वात्प्रत्ययस्यैव विकल्प्यते न तु परत्वं प्रत्ययस्य परविशिष्टो विधीयत इति विशेषणगुणत्वात्। गु
न परा यैनादि तिन्यापान ह इहापि विभाषाग्रहणे न बहुजेव संबध्यते न पुरस्ताद्विधेयेन न। तुशब्दस्तु व्यवधारणार्थं स्यान्न देव प्रयोजनं पुरस्तादेव स
स्यादिति न लिंगसंख्ये अपि प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेः। प्रकृत्यन्तरस्यापीयं इष्टेन एव सतः बहुचः प्रयोगस्य प्राप्त्यन्तरे एव भवतीति। तेन पटुगुडो द्राक्षा लघुर्बहु
इत्यादौ प्रकृतिवल्लिंगमेव भवति नाभिधेयवल्लिंगं॥ ननु स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्तन्ते इत्येव सिद्धमिति किमनेन तु शब्दग्रहणेनेति चेत्
च्चरः। ५।३।७१। कानाव्ययसर्वनाम्नां टेः प्रागकच्। अज्ञाते। ५।३।७३। कस्यायमश्वः। अश्वकः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके। विश्वके। ओकारसका
भकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्। युवकयोः। आवकयोः। युष्माकासु। अस्माकासु। युष्मकाभिः। अस्मकाभिः। ओकारेत्यादि किमान्
कामपका। अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्प्रत्ययः। भिन्नादस्मात् ट्वः परः। तूष्णीकामास्ते। शीले कोमलोपश्च। तूष्णीं शीलः। तूष्णीकः। पचतकि
जल्पतकि। धकित्। हिरकुत्। कुत्सिते। ५।३।७४। कुत्सितोऽश्वः अश्वकः। संज्ञायां कन्। ५।३।७५। कुत्सिते कन् स्यात् तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते। शूद्र
। राधकः स्वरार्थं वचनम्। अनुकम्पायाम्। ५।३।७६। पुत्रकः। अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः॥ देवत्वापयनि ईपरसमासे ... थिकाले धमिधेयवं
चनेश्वर इति तेन गुडकल्पा द्राक्षा गुडकल्पो गुड इत्यादि सिद्धं। प्रागिवात्कः। सुपरत्यनुवर्तते तेन तिङन्तात्कोन। अव्ययसर्वनाम्नोऽप्यनुवर्तते इति मिङ् कुत्सु
अपा प्रातिपदिकात्सुपरश्च वाऽनुवर्तते एव॥ कस्य च दः कोनाद्यपरस्येति सर्वनामग्रहणे तिङ्ग्रहणं चने इह संबध्यते तयोः कानन्ता संभवात्। न चापोऽव्यये गत्य
अवनिवाच्यं कन्स्यासिद्धत्वात् एव परिशिष्टौ तेर्युक्तु किन्ङितिविभक्त्यागमिति संभवति तथापि पटुकोसार्वनिकनाञ्चिदृशं नस्य म कितावं दसिकः चित्वस्य सद्राव
चिपयश्च इसि वा चिधीयतद इति इत्रविधिर्न प्रवर्तत इति भावः। ओकारेति। अकच्सिधौ सुपाप्यनु इत्या सर्वनाम्नः सुपात्र टे विशेषणीकाम च्यावान। अव्यय वस्याप्रसंगभा
वचनादव्ययस्याश्रीयते ओकारसकारइत्यादि संके वाप्यसुप्परत्वान्न विषयक सार्थे वनाप्ये उदाहतत्वात्। अन्येषां तु विशेषेण मानि पदिकस्यैव टेः प्रागकनुसु

केति। नन्वनुसुपः प्रागकच्चित्क्रुते प्रत्यये परत्वात्त्वमादेशयोः सतोरपि योचीति यत्वं न स्याद्विभक्तिपरत्वाभावादिति चेन्नैवं। अकृतव्यूहपरिभाषया।
आभ्यामकच्। पूर्वमेव यत्वनिधानात्। एवं युवकाभ्यामावकाभ्यामित्यत्राप्यकच्। पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यं। शीलेकदिति। शीलं स्वभावो नियमश्चेत्यत्र शीलकेशाः इति
प्यकारत्नयोगाननुकम्पीलन्तनेति योगविभागाश्चनभवतीत्याहुः। अकचो द्वितीयप्रकार उच्चारणार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति। पचतकि। त्वादिः अनुकम्पा
स्यानुकम्पास्यादित्यमरः॥ ॥ नीतौ च तद्युक्तात्। अनुकम्पायुक्तोपि नियमापि पुत्रादिरेव सामान्यानुकम्पायुक्तो न तु धानादिरित्यत्राप्येन हृद्धा धानादीना

नीतौ च तद्युक्तात्। ५।३।७७। सामदानादिरूपायोनीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्प्रत्ययः स्यात्। हन्तते धानकाः। गुडकाः।
। अर्हकि पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः। अनेन तु परस्परात्सम्बन्धेपीति विशेषः। बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा। ५।३।७८। पूर्वेषु त्रिषु विषयेषु। घनिलच
५।३।७९। ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः। ५।३।८३। अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लु।
अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः। देवियः। देविलः। देवदत्तकः। अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः। ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम्। वा
। पितृकः। चतुर्थ्यादेरच ऊर्ध्वं स्य लोपो वाच्यः। अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः। अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः। देवदत्तकः।
। लोपः पूर्वपदस्य च। दत्तिकः। दत्तियः। दत्तिलः। दत्तकः। विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः। देवदत्तः दत्तः देवः। सत्यभामा भामा सत्या।
ष्ठ इत्यस्य च भानुदत्तः भानुलः। नाच्चणोरपि। सवित्रियः। सवितृलः। चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च। अप्रत्ययेन थेवेत्र उवर्णो श्व इत्य

कंपासंबंध इति भावः। धानका इति धाना शब्दः स्त्रीलिंगः ततः कः केण इति ह्रस्वः। कप्रत्ययान्तात्टाप्। अत्र प्रत्ययस्थादिती न भवति भाष्यं। प्रायिणानुधानक्तुर
त्रलिंगातिः इति इंगुच्छे मिति हरदत्तः। के स्थगिति हूरेणाच स्त्रियामिति सिद्धेराच्चः स्त्रियामिति निक्षेपुनः स्त्रीग्रहणेन त्वाप्रिते स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगं वचनं
नकारस्य च पुंस्त्वमिति भाष्यं। घनिलचौ च कार्यां यथा पाद्यमिति काशिका। इह पूर्वसूत्रे योगविभागः विहिता चावचनानको पि च कारेणानुकृष्यम्यनुचेति चिन्त्यं योगविभा
गविन्यमिति हरदत्तः। प्राचामुपादे। समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं अत्रादिग्रहणं चिंत्यमयो जनं। यस्मिन्नपि सतिव्याप्तिमेव सिद्धमिति हरदत्तः। अस्मिन्प्रकरणे इति। अनुकम्पा

ग्रहणमिह सर्वलोपार्थं अन्यथा ष्यादेः परस्येत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह। द्वितीयादचऊर्ध्वं सर्वमिति। अजिनांतस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तमानादाह लुप्य
नन्वत्र ग्रहणेऽप्यर्थैरकारे शेकृते अनादावित्येव सिद्धत्वादत आह। ऊको द्वितीयत्वमिति। वायुक इति। वायुशब्दादयस्य इतश्च सर्वस्यापि लोपे प्र
नादितिकः। किंच पूर्वत्र ग्रहणस्य प्रयोजनांतरमप्यस्ति यशात्तु चित्रगुप्रभृतिष्वपि चतदीर्घत्वात् न काले यथा स्यात् यम मिकादेशात्स्याः संभवेन ना
लोपो नस्यादिति तदर्थमपि ठग्रहणं तेन गवस्यापामुत्तरपदलोपे कादेशास्यासंभवात् ठिकारेशे वित्रकृद्विति रूपं सिध्यतीति बोध्यं चतुर्थादनजादे
स्तुमाणमेव स्यो कंभंकाव्याच पेतु र्थादचऊर्ध्वस्येति। अनजादाविति। हल्लादाविलर्थः। अस्मिन्प्रकरणे हस्वेच। लोपः पूर्वपदस्य चेति। अनजादावनजादेरेव
ः। अप्रत्ययेन येवस्येन ध्यावष्टे। विनापि प्रत्ययमिति। लहलसचेति। इलसच्चः। लोपत्स्यर्थ स्ताचादेः परस्येति रकारलोपो बोध्यः ॥७७॥ माचामुपादेः। बहूचाम
चामुपादेरडंजुचौ च।५।३।८०। उपशब्दपूर्वान्नाम्निपरिकान्पूर्वविषये अडच्चुचुरन्तौ स्तः। चाचन्या आश्रम। माचांग्रहणं पूजार्थं अनुकम्पि
पिकृत्तः। उपड। उपकः। उपिकः। उपियः। उपिलः। उपेन्द्रदत्तकः। षडूपाणि। जातिनाम्नः कन्।५।३।८१। मेनुष्यनाम्न इत्येव। जातिशब्दो।
मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन् स्यादनुकम्पायाम् नीतौ च। सिंहकः। शरभकः। रासभकः। द्वितीयं संध्यक्षरम्येन चादेर्लोपो वक्तव्यः। क
डः कहिकः। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः॥ चागारी दत्तः॥ ७ नुष्येन्या यनुवर्तते उपेंद्रदत्तइति। ननु कृतसंधेरुपेंद्रशब्दादेकादेश
तन्यायग्रहणादुपादेरिति विधीयमानो प्रत्ययोऽस्तां नाम लोपस्तु न कावादेरेव स्यान्नतत्व उपक उपड इति रूपेन स्यातां। किंतु उपपड उपपक इति रूपे स्यातामेवं प
च्चसापिरोपप्यना न स्यादिहे च द्वितीयं संध्यसरं चेति वार्तिकं कृतो नो कमिति चेदत्राह। अकारांतरेण निर्वाहसंभवाच्चोक्तं। तथा हि। अन्तरंगेऽकृते द्वितीयं संध्यसरम
ध्यकारस्यापि लोपप्रसक्या गुणात्पूर्वमेवाहतत्वाहपरिभाषया प्रत्ययः। नच परिनिष्ठितस्य परेण समर्थग्रहणेन सोऽस्थितिरित्यत्रैव परिभाषा बाध्यतां उपा
ति सूत्रे समर्थग्रहणं निहनमित्युक्तत्वादकृतसंधेरिति माधुक्त्वा पकवत्वेन समर्थग्रहणमप्यास्थानपरोपित्वा पकृत्यविशेषपरत्वाश्रयणादिति। उपेंद्रः उपगुः
त्यादि पूपदारीनो पंचानां रूपाणां साम्येऽपि संपद्यादिष्विव प्रकरणादिना विशेषो ध्य वसेयः। जातिनाम्नः। ये शब्दा जात्यंतरे प्रसिद्धा मनुष्येषु नाम त्वेन विनियु

दिरण्वः संभ्रमस्तरमिति भ्रावांसंज्ञा। पामा श्रीदिमिति वा त्विस्थायी यस्येति विग्रहः॥ ७॥ वा त्विक इति। यद्यत्र द्वितीया स्याद्वर्धस्य लोपः स्यान्न तु वाचस्थानस्य
स्थानेयस्येति चेत्याकारस्य लोपेन स्वस्थानिवचनादीकारान्त स्यभत्ले यन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य नकारान्तस्य पूर्वेन नकृतं नन्वन्यत्र यो स्वलोपो वा निकरणितस्य
रपरलोपे तु स्यात्कृतत्वात्तेर्याति नस्यानिवचनाभावात्तुल्यत्वाद्विधिकृतत्वाच्च विभक्तिमिति भसंज्ञया सुसिद्धं। नमिति पदसंज्ञा स्वकसंज्ञाधिकारान्पर्नाद
शारि विविति पदसंज्ञानुन शंकनीयेव यचि भमिति भसंज्ञापा स्वरपदवारत्वानत्कथमिति। अत्राप्युत्तरपदलोपेनानिन्ज मनद्दुर्लभमिति प्रश्नः। अप
अन्नमीत्र एव लोप इष्यते। नलोपस्स्यानिकद्रुमार्थ। शेवलसुपरि। शेवलिक इति। अह्वचो मनुष्यनाम्न इति ठच् प्रति न चौक्तं शेवलियः। शेव

लिकः। कथं पडङ्गुलीदत्तः षडिक इति। अथ स्थाजादिवचनात्सिद्धम्। शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्। ५।३।८४।
नां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात्। पूर्वस्यापवादः। अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः। शेवलियः। शेवलिलः। सु
रिकः। विशालिकः। वरुणिकः। अर्यमिकः। अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च। ५।३।८२। अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन्। तस्य
उत्तरपदलोपः। अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः। सिंहकः। अल्पे। ५।३।८५। अल्पं तैलं तैलकं। ह्रस्वे। ५।३।८६। ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः। संज्ञायां कन्। ५।
३।८७। ह्रस्वहेतुकायां संज्ञायां तस्यां गम्यमानायां कन्। पूर्वस्यापवादः। वंशकः। वेणुकः। कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः। ५।३।८८। ह्रस्वा कुटी कुटीरः। शमीरः। शुण्डा
रः। कुत्वा डुपच्। ५।३।८९। ह्रस्वा कुतूः कुतुपः। कुप्यः कैनेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा कुतुपः पुमान्। कासूगोणीभ्यां ष्टरच्। ५।३।९०। ष्टरच् आद्युदात्तविशेषः कासूः।
। शेवलादीनां तृतीयाल्लोपो वच्यते। राचारुतसंधीनां ... सुपर्यासिः सुपरिकः सुपरियः सुपरिल इति ह्रस्वा कासूः कासूतरी। गोणीतरी॥
स्थितं। कैयटे तु सुपरिक इति प्रतीकमुपादाय संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति भवति क इति स्थितिरिति व्याख्यातं। अयं भावः। संहिताकार्ये यणि कृते तृतीयाच
लोपे सति शीर्षत इत्यस्यैव लोपः स्यात्। आकारस्य तु पूर्वत्येति चेन्न नस्यात्स्यानिवद्भावात्गुणो निर्हनिर्भविष्यतीति। ह्रस्वे तैलात् ह्रस्वदीर्घाभ्यां विप्र
नरस्यकरस्तु राद्धनं प्यधम्यल्पे रत्यनेनैवेरूपसिध्यति नथापि शास्त्रबोधेव शेषोलीत्याहुः॥ कुटीर इति।। स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गमतिवर्तन्ते इति पु

स्याश्च। ननु त्वं न्यूनतासाच प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासत्तेः। कश्चित्तु तत्सहचरितधर्मान्तरगुणां तत्र वत्सः प्रथमवयाः। वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयान्तरप्रा
द्वितीयमिति। तस्य गाउक्षातारूप्यस्य च तनुत्वं तृतीयवयः प्राप्तिः। अश्वायामश्वादुत्पन्नो ऽश्वः अश्वत्वं च जातिः। तत्सहचरितस्याश्वायामश्वादुत्पन्नत्वधर्मस्य
मन्यापि तनुता। तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितो ऽश्वतरः। ऋषभो भारस्य वोढा तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मंदशक्तिता। तद्वांस्तु ऋषभतरः। किंयत्तदो कत
रतिगुणो न निर्धारणमिदं क्रियासंज्ञाभ्यां निर्धारणे तु कतरो ऽध्यापकः। कतरो देवदत्तयज्ञदत्तावित्यपि। ननु द्वयोरेकस्य निर्धारणे डतरच्चेद्भवति नार्हि क
देवदत्तः। पयोरन्यतरस्तयोरन्यतर इत्यत्रापि प्राप्नोति। अत्राहुः। निर्धार्यमाणवाचिभ्य एवायं प्रत्ययो ऽभिधानस्वाभाव्यात्तेनात्र नातिप्रसंग इति। एकस्येति नि

त्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे। ५।३।९१। वत्सतरः द्वितीयं वयः प्राप्तः। उक्षतरः। अश्वतरः। ऋषभतरः। प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम्। किंय
त्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्। ५।३।९२। अनयोः कतरो वैष्णवः। यतरः। ततरः। महाविभाषया कः। यः। सः। वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने ड
तमच्। ५।३।९३। बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच् वा स्यात्। जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे। कतमो भवतां कठः। यतमः।
ततमः। वाग्रहणमकजर्थम्। यकः। सकः। महाविभाषया। यः। सः। किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि। कतरः। एकाच्च प्राचाम्। ५।३।९४॥
तरच् डतमच् वा स्यात्। अनयोरेकतरो मैत्रः। एषामेकतमः॥११॥

द्वयोरिति कर्मणि षष्ठी मा भूत्। तथा हि सत्यस्मिन् सर्वे कौ देवदत्तयज्ञदत्ताविन्यारो
।वा बहूनां॥ किंयत्तद इति वर्तते। जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वंद्वः अत्र जातावितिसर्वथा विशेषणं। षष्ठीसमासे तु गुणीभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य
प्रपंचः स्यात्। परिप्रश्नग्रहणं तु किमस्त्वविशेषणं तच्छेषपरिचयार्थं। तत्र जातिग्रहणमपाये भिप्राये क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणेपि डतमच् इष्यते तथ
द्वयोरिति भाष्ये ऽभिप्राये बहूनां निर्धारणेपि डतरच इष्यते तथा च वार्तिकं। किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानाद्रूपाख्यानार्थं कमिति। अत्र कैयटः। द्वय
जातिपरिप्रश्न इति न कर्तव्यमिति भाष्ये इति तदेतदाह। प्रत्याख्यातमाकर इति। कठ इति। कतमो भवतामध्यापकः शूरो देवदत्तो वा यज्ञदत्तो वा यस्तव्यः। पु
ति। कक इति तु नाकं अकच्च हि तस्यापि किमः कादेशः इति व्याख्यानत्वात्। महाविभाषयेति। प्राग्दिश इति सूत्रे सामर्थ्यं प्रथमग्रहणाधिको निश्चनने

तिभावः। किंयत्नदवतिस्त्रेदयोरित्यस्य प्रत्याख्यानाराहु। किंगो स्त्रियानिति। एकाच्च। प्राचां ग्रहणं पूजार्थं विकल्पोऽनुवर्तनश्च॥ ॥ अवक्षेपणे कन्। कुत्सि
ः। स्वरे विशेषः। येनेतर इति। अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणेल्युडंत इति भावः। शाकिनीपाणिनी पूर्णोऽवधिः। अश्वक इति। अश्वशब्देऽश्वस
न् प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपसदृशे इतिनाप्यस्याधिकदर्शक। अन्तेनुसारस्य निवंधनादभेदोपचाराद्वा वाहीक इतिवद्वस्तुगत्यन्यत्र प्रतिकृतौ यत्नेत
वस्तुन स्वैपचारिकत्वस्य बोधक इत्याहुः। प्रतिकृतौ किंगौरिव गवयः इत्यत्र चर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रतिकृतिः। गवयस्तु न

अवक्षेपणे कन्।५।३।९५। व्याकरणकेन गर्वितः। व्याकरणकः। येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम्। स्वतः कुत्सितत्वात् कुत्सितस्य॥
गिनीपाणिनौ पूर्णोऽवधिः। इवे प्रतिकृतौ।५।३।९६। कन् स्यात्। अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः। प्रतिकृतौ किम्। गौरिव गवयः। संज्ञायां च।५।३।९७।
ार्थे कन् स्यात् समुदायश्चेत्संज्ञा। अप्रतिकृत्यर्थमारंभः। अश्वसदृशस्य संज्ञा। अश्वकः। उष्ट्रकः। लुम्मनुष्ये।५।३।९८। संज्ञायां विहितस्य कनो
लुप् स्यान्मनुष्ये वाच्ये। चंचा तृणमयः पुमान्। चंचेव मनुष्यः चंचा। वध्रिका। जीविकार्थे चापण्ये।५।३।९९। जीविकार्थे यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये
कनो लुप् स्यात्। वासुदेवः। शिवः। स्कंदः। देवलकानां जीविकार्था वासुदेवप्रतिकृतिरिदम्। अपण्ये किम्। हस्तिकान् विक्रीणीते। देवपथादिभ्यश्च
।५।३।१००। कनो लुप् स्यात्। देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणोऽयम्। वस्तेर्ढञ्।५।३।१०१। इवेत्यनुवर्तत एव। प्रतिकृतावितिनिवृत्तम्। वस्तिरिव
वास्तेयं। वास्तेयी। शिलाया ढः।५।३।१०२। शिलेव शिलेयम्। शिलाया इति योगविभागाड्ढञपीत्येके। शैलेयम्। शाखादिभ्यो यः।५।३।१०३। शाखेव शा
खः। मुख्यः। जघनमिव जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः। द्रव्यं च भव्ये।५।३।१०४। द्रव्यमयं ब्राह्मणः। कुशाग्राच्छः।५।३।१०५। कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः॥

दायश्चेद् इति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेदश्वसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः। चंचावध्रिके इति। लुपि युक्तवद्भावात् स्त्रीलिंगता। वासुदेवः शिव इत्यादिः प्रतिमा
सु गृहाद्गृहं भिक्षमाणा अर्चंतिनाएवमुच्यंते। देवलकाः अर्पितएव भिदायोऽभिप्रेताः। या आयतनेषु प्रतिष्ठाप्यंते पूज्यंते च ताः स्वरूपेणानुपतदृकाः। आचांसु
र्यासु चित्रकर्मध्वजेषु च। इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिष्विति। अर्चासु प्रतिमासु कीदृशीषु पूजनार्थासु गृहे स्थापनेषु वा या पूज्यंते तासु चित्रकर्मध्व

५६६

शांशिपः। विष्णुः चित्रकर्मणि चार्जुनः दुर्योधनः। ध्वजेषु कपिः। गरुडः सिंहः सुपर्णः सिंहमकरादयः ध्वजेषु राजांसुनि। हस्तिकानिति। दृष्टुमेव विषयम।
पठंति। रामं सीतां च स्मरणं जीविकार्थे विक्रीणीते येन नरस्तेन पिक् धिक् अस्मिन्नपि योपपत्त्यन्तर्वेनित्यर्थ प्रवृत्ते पंडितं तं च धिग्धिगिति। अयं भावः। अपण

नु मासाच्चतद्विषयात्।५।३।१०६। इवार्थे विषयात् समासाच्छः स्यात्। काकतालीयो देवदत्तस्य वधः। इह काकतालसमागमसदृशो
समागम इति समासार्थः। तत्र प्रथमः काकमरणसदृशः सुप्रयोपार्थः। अजाकृपाणीयः। अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः। शर्करादि
भ्योऽण्।५।३।१०७। शार्करेव शार्करम्। अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्।५।३।१०८। अंगुलीव। आङ्गुलिकः। भरुजेव। भारुजिकः। एकशाला
याष्ठजन्यतरस्याम्।५।३।१०९। एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा पक्षे ठक्। एकशालेव। ऐकशालिकः। एकशालिकः। कर्कलोहि
तादीकक्।५।३।११०। कर्कः शुक्लोऽश्वस्तस्येव कार्कीकः। लौहितीकः स्फटिकः। पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्।५।३।११२। इवार्थो निवृ
त्तः। नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संघाः। पूगास्तद्वाचकान्स्वार्थे ञ्यः स्यात्। लौहित्ये ध्वजः। व्रातच्फञोरस्त्रि
याम्।५।३।११३। व्रातः कापोतपाक्यः। च्फञ्। कौञ्जायन्यः। ब्राध्नायन्यः॥ आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराज।
न्यात्।५।३।११४। वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्। क्षौद्रक्यः। मालव्यः। स्त्रियां ङीप्। क्षौद्रकी। आयुधेति किम्।
मल्लाः। संघे किम्। सम्राट्। वाहीकेषु किम्। शबराः। अब्राह्मणेति किम्। गोपालवाः। शालंकायनाः। ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम्। राजन्ये स्व
रूपग्रहणम्। वृकाट्टेण्यण्।५।३।११५। आयुधजीविसंघवाचकात्स्वार्थे वा ण्यः। आयुधेति किम्। जातिशब्दान्मा भूत्। दामन्यादित्रिगर्तषष्ठा
च्छः।५।३।११६। दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्य आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात्। त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः॥ ५६२॥

न्नाप्यएषेह हस्तिकानिति व्रतरामकं सीतिकां च स्मरणकमिति प्रयोगाश्च साधव इति। देवपथ इत्यादि। देवपथ इव प्रतिकृतिः। हंसपथ इव प्रतिकृति
प्रहः। चञ्चिरिति। चञ्चिर्नाभेरयो द्वयोरित्यमरः। तृणमयं नभ्यं इत्यादिवार्थे प्रत्ययो निपात्यते॥ ॥ समासाच्च तद्विषयात् तच्छब्देन प्रकृत इवार्थो निर्दि

दिति। इत्यार्थैरिति बोध्यं। पूगाञ्ञ्य इत्यतः ग्रामिणेत्यधिकारात्। शाक्त्री ग्रामेत्यादौ तु स्फ एव इत्यार्थः। स च समासांतं न भूम्न इति त्रौ न भवत्युक्तार्थत्वात्।
ना। काकतालीयं इति प्रकृत्य आदेरिव चापकादि पार्थिव समासः सुप्सुपेति वा। उभयथापि विशेष संज्ञा विनिर्मुक्तः स च ह प्रत्यय विधय एव नेने ह स्मात् तंये उ
प्रयोगो विग्रह स्थले न्याकरः। इह काकतालेत्यादि। आगन्तुतः काकस्य कस्यात् तालफलपतनाय घात भस्त थैवाकस्मिक चोर समागमादेव दत्तवधः। एवम
आगन्तुंन्यायपापातनात् तथा च घनस्मादृशम रणामिति फलितोऽर्थः। अनर्थक तो प पन्नत इति। अचिंतितोपपन्न आकस्मिक इत्यर्थः। पूगाञ्ञ्यो स रूप
मुनमवति अग्रामणी पूर्वादिति वचनात्। पूर्व शब्दोस्य वयवय चनः अग्रामणी पूर्वादिति किं। देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः। स एवाग्रामणी वि
श्रवत्समुदायः पूगवचनः। लोहित ध्वज्य इति। लोहितः ध्वजो यस्य संघस्य स लोहित ध्वजः। स एव लौहित ध्वज्यः। व्रातच्फञोः। उत्सेध जीविनं व्रात स

हस्त्रिगर्तषष्ठास्तु कौण्डोपरथ दाण्डकी। क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तो ऽथ जानकिः १ दामनीयः। दामनीयौ। दामनयः। औलपिः
औलपीयः। त्रिगर्तैः। कौण्डोपरथीयः। दाण्डकीयः। पार्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ। ५।३।११७। आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यः अभ्यः क्रमादणञौ
स्वार्थे। पार्शवः। पार्शवौ। पार्शवाः। यौधेयः। यौधेयौ। यौधेयाः॥ ११ पूगादि रोषः उत्सेधः शरीरायासः। कौंजायनन्य इति गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ्। दाम

गर्त षष्ठात्। समाहार द्वन्द्वात् पंचमी। त्रिगर्तषष्ठेभ्य इति। येषामायुधजीविनां षड्वर्गाः षड्वर्गेषु त्रिगर्तः षष्ठेभ्य इत्यर्थः। त्रिगर्त षष्ठाः के इत्याकांक्षायां
॥ आहुस्त्रिगर्तषष्ठांश्चेति। अत्र जानक्यन्तास्त्रिगर्तवर्गाः। तेषु च त्रिगर्त षष्ठः प्रथम पंचमी कौंडोपरथा ब्रह्मगुप्त शब्दौ। शिवादयस्तु तौ रोषा। त्रिजन्ता केचि
दूतां तमेव पंचमं ब्रह्मगुप्त शब्दं पठंति। कौंडोपरथीयइति। बहुवचने तु कौंडोपरथाः दाण्डकय इत्यादि। पार्शवइति। पर्शुरिति जनपदशब्दस्तानेवत्ये स्यान्मगधे
द्वित्वेन ब्राजन्यान्तलुक। पुनस्तंप विवक्षायामनेनाण्। अस्सप्यणो बहुत्वे तद्राजत्वात् लुक। तदाह पर्शव इति। ननु पर्शुरिति यौ जनपद शब्दस्तस्मादेवानेनणस्तु।
यौधनामपत्यवाचिपर्शुशब्दात्संपविवक्षायामपि यौतुल्या चिकत्वेनसिद्धेरिति चेदत्राहुः। केवलः पर्शुशब्द एव जनपदवाची न त्वयम् इति जनपदवाचिनः
अण् न विधीयते किंतु पर्शुमगधेत्यण सतद्राजस्य बहुष्वित्यादिना लुकि। बहुवचनत्वाविपर्शुशब्दादेव स्वार्थे विधीयते स्वार्थत्वात्तत्र संपविवानच पर्शु शब्द

स्यवाचित्वे संघवाचित्वे यौधेयादिभिन्नकार्यत्वमुपपत्तिरिति। यौधेय इति। युध्यन्ते सौ युधा युधे रिति युप पन्तु सशः कः। युधा यायुपतत्वेष च इति ढकजन्तं
विवक्षायामनेनान्तानितनयौधेय इति ज्यायुदान्न भवति। किंच यौधेयस्सोऽकोन्नसशणवाचायौधेयः संघांकस्य सशोन्यत्वेनादशः। एवं यौधेयादिषु पठ्यते गणाः शौभ्रे
त्रिषु सर्वेषु प्रभवाजनइयस्युः। यौधेया इति। अश्रो लुक् चैतो इति। न च न प्राच्यभर्गेत्यादिना निषेधः। अंशकः स्त्रियामेव तन्निषेधात्॥ ✽॥ अभिजिन्
आभिजितयस्य दात्वैना धना स्वं विदभृत्यभृतिभ्यो यज्ञिनदर्गेभ्यो वेदभृतगणानावत शैखावतनादिभ्यो यञ्। पादशतस्य संख्यादेः पादशतस्य किम। द्वौ द्वि
शतिाति। संख्यादेरिति किं। पादं पादं ददाति। निपानायामिति किं। द्वौ पादौ ददाति। यन्नैमित्तिकत्वात्यर्थमिति। निमित्तेभवो नैमित्तिकः। अभ्यान्वादिनाद्रुवत्तद्धितार्थ

मिति द्विदेशच्छात्वानायच्छिस्वाप च्वमीमदूर्णा यज्ञ मदणोयञ्। ५।४।११८। अभिजिदादिभ्यो गणोतेभ्यः स्वार्थेयञ्स्यात्। अभिजितोऽपत्यं आ
भिजित्यः। वैदभृत्यः। शालावत्यः। शैखावत्यः। शामीवत्यः। और्णावत्यः। श्रौमत्यः। ञ्यादयस्तद्राजाः। ५।४।१७४। पुणानुत्वप्रमाणस्य उकारान्तस्य
स्युः। तेनास्त्रियामहत्प्रलुक्। लोहितध्वजाः। कपोतपाकाः। कौण्डायनाः। आभ्रायना इत्यादि। पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च। ५।४।
लोपवचनसनैमित्तिकत्वार्थम्। अतोनस्थानिवत्पादः पश्य। तद्धितार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः। वृत्तं स्त्रियामेव। द्वौ द्वौ पादौ ददाति। द्विपदिं।
म। द्विशतिको॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्। द्विमोदकिकाम्। दण्डव्यवसर्गयोश्च। ५।४।२। वुन्स्यात्तादर्थ्ये वीप्सार्थमिदं। द्वौ
द्वौ दण्डितः। द्विपदिकां। व्यवसृजति ददातीत्यर्थः॥ ११ इति समास इति। यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा न यापि तुल्योऽयोन्येऽतितद्धितार्थो भवत्येवेति भावः। इदमी
र्गेयमात्रमिह इदन्तेऽर्थः। न तु परस्वत्वापादनपर्यन्तेन त्यागेऽपि अनवस्थत्वविषयत्वं स्यात्। कश्चित्तु व्यवसृजते ददातीः प्रयोगेस्य त्येकदेशजनस्य पदृतिभाद्रुः॥
पि दर्शनादिति। द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादौ न भिधानाच्चाति प्रसंग इति भावः। दंडव्यवसर्गः दंडनं दंडः। दंडेऽस्मुरादि ण्यन्ता नाम्नो पुनः अच्प्रत्यये इदं दण्डनद्धितार्थ
ाकः। स्त्रीलिंगं चनद्धितार्थः। यद्यप्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः। स्वार्थिकत्वादुनः। द्वौ पादौ दंडितइति द्विवचनेन यथा इत्यादितिरोधः। दंडेर प्रधानेकर्मणि लादिश्च
त्न प्रथमा द्वौ पादावित्यत्र द्विपदिकामित्यत्र च द्वितीया भवति। दंडिर्गहणार्थं इति द्विकर्मकेषु तु अत्र द्विपदिकाकर्मकपहणादिपरीक्षतो यत्रदंतरत्वा

दिभ्यः। प्रकारो भेदः सादृश्यं च उभयत्रापि यथासंभवं कन्। जातीयरोऽपवाद इति। तेनायमपि न दृष्टेव प्रकारवति न तु प्रकारमात्रे वस्तुतो भवति। चंचत्
ति। एनावपि स्थूलादिष्वेव पठितव्याविति भावः। चंचत्का इति चेचत्ति चलन कर्मा चंचत्ये च कश्चित् चंचत्कः। एवं बृहद्विशेषो बृहत्कः। पयस्य खंडन्न बृहत्
शेषा यं च विवृहत् बिबमणि विशेषो नस्यते स चंचत्कः। बृहत्कः सुरक इति। केणारनिरुक्तः। चित्रकमिति। ईषच्छिन्नमित्यर्थः। नः प्रकृतिवाच्यर्थे
अत्यन्तवाच्यस्य साधनस्याभिरत्यन्त गतिः सेह नास्ति। न सामिवचने सामि अर्द्धः। उच्यते येन तत् सामिवचनमिति निवृत्त्यन्तावचनं यद्बृहणपर्यायार्थं सि
सामिपर्याय इति। सामिकृतमिति। सामीति समासः। अर्द्धकृतमिति। विशेषणसमासो वहुव्रीहिर्वा प्रकृत्यैवेति। सामिवचनेनैवेत्यर्थः ज्ञापयतीति॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्। ५।४।३। जातीयरोऽपवादः। स्थूलकः। अणुकः। चंचत्बृहतोरूपसंस्थानम्। चंचत्कः। बृहत्कः। सुरायाऽहिः। सुर
हिः। सुरकः। अनत्यन्तगतौ क्तात्। ५।४।४। छिन्नकम्। भिन्नकम्। न सामिवचने। ५।४।५। सामिपर्यायेषूपपदेषु नान्तकः। सामिकृतम्। अर्द्ध
तम्। अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् सूत्रेण कन्प्राप्तः। इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति। बहुतरकम्। बृहत्या
आच्छादने। ५।४।६। कन्स्यान्। द्विमावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा। आच्छादने किम्। बृहती छन्दः। अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषा
ध्युत्तरपदात्खः। ५।४।७। स्वार्थे। अषडक्षीणो मन्त्रः। द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः। आशिता गावोऽस्मिन्निति आशितङ्गवीनमरण्यम्। निपातनान्नु
मुम्। अलंकर्मीणः। अलंपुरुषीणः। अलम्पुरुषीणः॥ ए अयंभावः। न सामिवचन इत्यनेनानत्यन्तगताविति कनो न निषेधः। सामिकृतादिभ्यः समा
सात्तेभ्योऽसमासे सामिपदेनैवानत्यन्तगतेर्द्योतनात् समासेऽप्यनुक्तानत्वाभावाच्चानन्त्यरूढ्द्युगणापविभागयासमासस्वकानन्तमत्वीति र्दकं सामिशब्दस्य
स्वकत्वाभावात्। तस्मात् स्वार्थिकमेव कनं निषिध्यत इति इदमेव निषेधसूत्रं कं चित्स्वार्थिकं कनं ज्ञापयतीति। अषडक्षीण इति। अविद्यमाना नि षडक्षी
णि इति बहुव्रीहिः। अषिशब्दोऽनर्थोऽपि दिये वर्तते। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच् इति षच्। तार्दनेन साऽभैत्रो मन्त्रयोर्ग्याशितं गवीनमिति। आङ्पूर्वादश्नातेर्
निष्ठापरकान्ककर्तरि क्तः। गंपतान्नमरणियाउभयथापि समूतयचसमितिफलितोर्थः। अलंकर्मीण इति। अलंकर्म अलंपुरुषेति पर्यायं योगल्लानो धर्थे। चतुर्थ्या

ईश्वराधीन इति। अपि शब्दः गौणादिरित्युक्तं। तमवाद्य इति। अतिशायने तमबादयः। प्राक् कन इति अवशेषणे कन्निति विहितात्। आद्यादय इति। पू
रणीपूर्वादित्यादयः। प्राग्वन इति। पादशतस्य संख्यादेरिति विहितात्। अमादय इति। किमेत्तिङव्ययघादाम्वित्यादयः। प्राग्मयट इति न त्वकृतवचनेनमप डिद
त्यर्थः। बृहतीजात्यन्ता इति। बृहतीशब्देन बृहत्या आच्छादने इति विहितः कन् उपलक्ष्यते। जात्यन्तशब्देन जात्यन्ताच्चेति छः बहुवचननिर्देशात्प्रागादयं
योऽपि वैयाकरणपाशादिशब्दे रथः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयत इति तेऽपि तमबादिवन्नित्याः स्युरिति स्थितं भाकरेण कौमुद्यां मूले बृहतीमा
जात्यन्तमात्रप्रयोगस्य दृष्टत्वात्तु अपार्थकोऽपार्थग्रंथानुवादत्वाच्च दोषाय। विभाषा चेरदिक्सौ स्त्री चेति दिक्स्त्रीतत्प्रतिषेधो न तु दिशि स्त्रियां चास्त्री लिं

ईश्वराधीनः। नित्योऽयं खः उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात्। अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्या इष्यन्ते। तमबादयः प्राक्कनः। आद्यादयः प्रा
। अमादयः प्राग्मयटः। बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्। ५।४।८। अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्वा
स्वार्थे खो वा। प्राचीनं। प्राक्। प्रतीचीनम्। प्रत्यक्। अवाचीनम्। अवाक्। प्रतिकूलप्रतिकूलशब्दे रेफपाठ्याविभाषा धमाभर्थवेनमञ्चतीति। अर्वाक्। अर्वा
नम्। अदिक्स्त्रियां किम्। प्राची दिक्। उदीची स्त्री। दिग्ग्रहणं किम्। प्राचीना ब्राह्मणी। स्त्रीग्रहणं किम्। प्राचीनं ग्रामादाम्राः। जात्यन्ताच्छ ब
न्धुनि। ५।४।९। ब्राह्मणजातीयः। बन्धुनि किम्। ब्राह्मणजातिः शोभना। जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धुः। स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्। ५।४।१०। स
स्थानेन तुल्येन चेत्स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः। पितृस्थानीयः। पितृस्थानः। सस्थानेन किम्। गोस्थानम्। अनुगादिनष्ठक्। ५।४।१३। अनुगदतीत्य
नुगादी। स एव आ
ननिर्देशात्प्राचीनमिति। अचरस्य कारलोपे कृते चाविति दीर्घः। एवमग्रेऽपि बोध्यं। प्राचीना ब्राह्मणीति। प्रकर्षेण गच्छतीति प्राचीनेत्यर्थः
पानिमित्त को बारे शकालनिमित्तको वा प्रयोगश्च यावद्वस्तुदेवतादिरिति नादि(?) प्राचीनमिति। प्राग्भवां दिशीत्यर्थे दिक्शब्देभ्य इति स्तातिः। अस्तेर्लु
का। स्तुतद्धितलुकीति ङीपो लुक्। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्स्तात्यन्तस्य भावस्तुसु तेन समासाच्च पुंस्त्वं। ब्राह्मणजातीय इति। एकं पदं निवहावय
ब्राह्मणशब्दस्य जातिशब्देन सह बहुव्रीहिः। ब्राह्मणत्वेनाध्यारूढः पिण्डस्य इत्यर्थः। ब्राह्मणजातिविशिष्ट इति तु स्थूलः। भावप्रधानेन सहकर्मधारयो वा। जाते

पिवंधुशब्दः स्वाम्रपर्यायः पुल्लिंगोक्तिः तथापि सनेहशब्द्यते । वंधुनीति न पुंसकनिर्देशादिति भावः । सस्थानेनेत्यसौ व्याख्यानं तु स्थेनेति पितृस्थानीयपुं
नत्वसंबंधविशेषः । परशिनि पस्य यविशिः । पितुरित्यस्थानमर्त्यापितृस्थानः पितृतुल्य इत्यर्थः । गोस्थानमिति । तिष्ठंत्यस्मिन्निति स्थानं देशः । इति कर्णो निवशार्थे
रूपोच बहुव्रीहि योपथसुल्ल्स्यानशब्दस्य सौ व्योनभवतित्यनुमादिनः । मतुनि स्वरूपस्य दर्शनपरं चैतत् । ननपंचैषवनः प्रयोगाहहिः उक्तोनित्यमादिति
। सुप्यजातावितिणिनिः ॥ ७ ॥ विसारिणो पूर्वं चयिह्नापिणिनिः । इत्यत्तसुप्यजातावितिणिनिरूपसर्गभिन्नसुप्युपपदे भवतीत्यापत्ये नपूर्वं
ष्यतस्यनिपातनात्तिगिणिनिरित्याह । तदयुक्तं । स्यचभुवोपजीविनो । अनुत्यादिवर्गः । नपंचनीयाः प्रभवोनुजीविभिरित्यादिप्रयोगानुरोधेन उपसर्गात्सुप्
विसारिणो मत्स्ये । ५ । ४ । १६ । अण्स्यात् । वैसारिणः । मत्स्ये इति किम् । विसारी देवदत्तः । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५ । ४ । १७ । अभ्या
वृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारान्भुङ्क्ते । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।
५ । ४ । १८ । कृत्वसुचोपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्सस्य । चतुः । एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९ । सकृदित्यादेशः स्यात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति
सुचो लोपः । न तु हल्ङ्याबिति । अभेलोपो दित्त्वं त्वसिद्धवत्सुचोपि न द्योगान्तः । विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्टकाले । ५ । ४ । २० । अविप्रकृष्टे आसन्नः । बहु
धा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते । तत्प्रकृतवचने मयट् । ५ । ४ । २१ । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं ।
प्रतिपादनम् । भावेधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्नं अन्नमयम् । अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीये ॥ पपदे पिपिनेरचसस्लीकर्तृत्यनथानिपातनात्
पर्यन्तात् । अणिनुणत्वनोप्यनुवर्तनात् अण्स्यादिति । वैसारिणः । इत्यन पदन प्रकृतिभावः । संख्यायाः । अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रकृति
सप्तमुक्तः प्रथमोपि च कृत्वसुविति स्यात् । अभ्यावृत्तिर्जन्मोति । भूरिवारानिति । भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यात्वेपि नेह ग्रहणं बहुगणेति सूत्रे
शास्त्रीयमात्र्यस्य । ननियतसंख्यावाचिनां चेद्भवति बहोरेवेति नियमः शरीरमिति मनोरमा । बहुगणेत्यत्र नियमः शरीरमित्यन्ये । वारशब्दस्य किंचीन्नत्वा
दिचान्त्वाभ्यनो निति द्वितीयेति हरदत्तः । वारशब्दस्य कालवाचिनो भूरिशब्देपि समानाधिकरणात्त्वात् लक्षणवर्तते इति कथमत्र प्रसंग इति चेत्सत्यम् । अन्य

पाकाः दशपाकाः। इत्यत्र क्रियामात्रगणनेमाभूत्। क्रियाग्रहणं किमर्थं। यावता अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवतिसाभ्यावृत्तिविषयत्वात्तस्याः। न द्रव्यगु
णयोस्तु किंद्रव्यभावनयायावदाभिधानात्। पुनःपुनरीक्षी पुनःपुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमानायाम् एव तिक्रियायाआवृत्तिर्नतु द्रव्यगुणयोः
रित्येव। उत्तरार्थं क्रियाग्रहणस्यावश्यकत्वात्। एकस्य सकृच्च। अभ्यावृत्तिरितिनसंबध्यते। एकशब्देन च्यैकैव क्रियाव्यक्तिरुच्यते न तस्या
गेरसंभवात्। क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकमन्यथा त्वादृशात्‌ संख्याः संख्येयेवर्तन्ते इत्येकोऽभुंक्ते ——— इत्यत्रापि स्यादिति। रहसा पु
यादि च रैकाभुंक्तेइति प्रयोगे प्राप्ते सुच्छब्द प्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः। एकः पाक इत्यत्र तु अनभिधानात् चैतिक शिकासंयोगान्नस्येति। इत्यपि
परत्ति प्राचां प्रयोगोऽयुक्त इत्याहुः। नतिकीर्ति साहचर्यादिभक्तयः यत्र गवां न इत्यभिप्रेत्याहुः सिचक्र वेति। बहुधा दिवसस्य भुंक्ते इति शेषत्वात्

॥ अन्नमयोयज्ञः। अपूपमयं पर्व। समूहवच्च बहुषु। ५।४।२१। सामूहिकाः॥
॥ ॥ प्रत्यर्थानि दिश्यते चान्नमयट्। मोदकाः प्रकृताः॥ ॥
अ

षष्ठी। कर्तृर्थप्रयोगे काले धिकरणे इत्यनेन षष्ठी तिद्वरस्तौ किसुनादर्शंभ्या। शेषाधिकारत्वलेनाप्युत्सत्वासमासनिवृत्तिफलकमयानिदंतं नैरोहारणामिति।
कर्थं विधे धारित्याहुः नत्यकृतामात्र मैत्री प्रस्तुतमिति। यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमाचेरूढः तथापि वचनग्रहणाद्यं विशेषो लभ्यते वचनग्रहणादि यावद्यत्र प्रकृ
किमयग्वचनं भव्यापनं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थं आपेदृति। प्रथमान्तात्प्रकृते योने प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् प्रकृतिलिंगो लिंगं। अपूपमयमित्यपि प्रकृत्विनि मते। प्रकृ
अपूपमयं क्विचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्तन्ते। अस्मिन्नर्थेन हुहस्त्यर्थं। द्वितीयेनात्र स्वकं प्रथमान्तादेवप्रत्ययत्वाभावाद्। द्वितीये रतिना अपि
स्यमानतां प्रकृतमाचप्रकृतार्थविशेषणं तु येनमधिकरणं तु मध्ययर्थः अतएव विशेष्यनिघ्नतामाह॥ ॥ अन्नमयो यज्ञ इति। अन्नं प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन्

कवं शाष्कुलिकमिति। अनितहस्तिधेनोष्ठक्। आवसथ इति। उपसर्गवसेरित्यथप्रत्ययः। निपातसमुदाय इति। उपदेशपारंपर्यं वर्तनैवचन
तिपदिकादेव प्रत्ययः ऐतिह्यमितिहाव्ययमिति कोशः। भेषजमिति। भिषज्यतेः कंड्वादियगंतात्क्विप् भिषज्जामि रं भेषजं। अस्मादेव निपात
कारः पितृदेवत्यमिति। पितरस्थता देवताश्च पितृदेवताः पितृदेवताभ्य इदमिति विग्रहः। अर्घ्यमिति। मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः। पूर्वो
ति। त्नप्तनप्खप्रत्ययपाद्यर्थः। आग्नीध्रमिति। अग्नी धः शरणे रण् भं चेति शैषिकेष्वस्मादिति नवानीराजननतः। स्वार्थः नेनाञ्। आयुरा

मौदकिकम्। मोदकमयं। शाष्कुलिकम्। शाष्कुलीमयं। द्वितीयेऽर्थे। मोदकिको यत्तः। मोदकमयः। अनन्तावसथेतिहभेषजा
ञ्ञ्यः। ५।४।२३। अनन्त एवानन्त्यम्। आवसथ एवावसथ्यम्। इतिहेति निपातसमुदायः। ऐतिह्यं। भेषजमेव भैषज्यम्। देवता
न्तात्तादर्थ्ये यत्। ५।४।२४। तादर्थ्य एव तादर्थ्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। अग्निदेवताय इदम् अग्निदेवत्यम्। पितृदेवत्यम्। पादार्घाभ्यां च।
५।४।२५। पादार्थमुदकम् पाद्यम्। अर्घ्यम्। नवस्य नू आदेशः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः वक्तव्याः। नूत्नम्। नूतनम्। नवीनम्। नवश्च
पुराणे प्रात्। पुराणार्थे वर्तमानान्नवशब्दान्नो वक्तव्यः। वा नूर्णोकाः। प्रणम प्रत्नम्। प्रतनं। प्रीणं। भागरूपनामभ्यो धेयः। भा
गधेयः। भागधेयम्। रूपधेयम्॥ नामधेयम्। आग्नीध्रसाधारणादञ्। आग्नीध्रम्। साधारणम्। स्त्रियां ङीप्। आग्नीध्री साधा धी
रणी। अतिथेर्ञ्यः। ५।४।२६। तादर्थ्य इत्येव। अतिथये इदमातिथ्यम्। देवात्तल्। ५।४।२७। देव एव देवता। अवेः कः। ५।४।२८
अविरेवाविकः। यावादिभ्यः कन्। ५।४।२९। याव एव यावकः। मणिकः। लोहितान्मणौ। ५।४।३०। लोहित एव मणिः लोहितको मणिः॥४

लो। फलितमाह स्त्रियामिति आग्नीध्रीति शालेति विशेष्यं। समानं धारणमस्याः साधारणी। अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबंधा भूम्यादिः पृथ्वी इत्यादि।
मानस्य सभावः। विभाषाप्रकरणादत्र भावे टाप्। आग्नीध्रशाला। साधारणा भूमिः। ननु न भाव एवैसमानस्य सभावेपि साधारणादित्येव स्यान्न
द्विरिति चेदत्राहुः साधारणादनित्यत एव निपातनात्समानस्य सभावविधानाद्धाढ्ढसिद्धिरिति। देवतेति नत्वं नं स्त्रियां॥ ९ ६ ९ ॥

नित्ये त्वनित्ये किं। लोहितं रुधिरं। लोहितादावनित्यत्वमिह स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वं। अत एव रक्तेऽप्युत्तरसूत्रं सार्थकं। चाक्षु-
कं लोहितत्वस्य पाकजत्वमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेण सिद्धेः। लोहितक इति। कोपेन लोहितो यः पुरुषस्तस्मिन्नेव वर्णो दृश्यते कोपः शंगो लोहितो
ऽनि भवत्यत्रानित्यो वर्णो नानिपदिकाल्लोहितादिति पदस्य प्रातिपदिकविधानमात्रेण पर्यवसानमिति पदस्य चान्यपरीणवर्णाद्युदात्तादित्यन-
व। कन्नित्युक्ते लोहिति केति रूपेण स्यादित्याशंकायामाह। लिंगबाधनं वेति। लोहितादिषु पदलक्षणां। स्यनि कान्निकेत्यादेरपि संग्राह्यत्वात्।
न्नहितादिति पदस्य निरर्थकात्वमप वाद त्वमितिपदः। स्वच मुख्यत्वानान्यपरीतु वर्णोद्युदात्तादित्यस्यानन्तरमेव कन्प्रवृत्तेः कन्नन्वय-
र्णे चानित्ये। ५।४।३१। लोहितकः कोपेन। लोहिनाछिङ्गबाधनं वा। लोहितिका लोहिनिका। रक्ते। ५।४।३२। लाक्षादिना रक्ते यो लो-
न शब्दस्तस्मात्कन्स्यात्। लिङ्गबाधनं नेत्येव। लोहितिका। लोहिनिका शाटी। कालाच्च। ५।४।३३। वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते। का-
लकं मुखं वैलक्ष्येण। कालकः पटः। कालिका शाटी। विनयादिभ्यष्ठक्। ५।४।३४। विनय एव वैनयिकः। सामयिकः। उपाय एवौपयिकः। वाचो व्याहृतार्थायाम्। ५।४।३५। सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात्। सन्देशवाग्वाचिकं स्या
त्। तद्युक्तात्कर्मणोऽण्। ५।४।३६। कर्मैव कार्मणम्। वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः। ओषधेरजातौ। ५।४।३७। स्वार्थेऽण्।
औषधं पिबति। अजातौ किम्। ओषधयः क्षेत्रे रूढाः। प्रज्ञादिभ्यश्च। ५।४।३८। प्रज्ञ एव प्राज्ञः। प्राज्ञी स्त्री। दैवतः। बान्धवः॥ ॥
गोसावकाशतया निरवकाशता नाभावाद्वार्तिकमिदं न कर्तव्यं। अतएव कल्याण ग्रहणं व्यर्थमिति स्वपीतिरूपं प्रबलमिति च मनोरमादावुक्तम्। भि-
उपायेति। उपायशब्दस्य कंसत्वमनेन ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः। एकसाच्छन्दोऽत्र पक्षे ते सुतु दीनानयुनानसनेन कादेशो नत्वव्ययानां भमात्रे टिलोपः। व्याकसि-
व्याहृता। व्याहृतार्थायां किं। मधुरा वागेषा परं तस्य। वाचिकमिति। अतिवर्तन्ते स्वार्थिकाः क्वचित्लिंगमिति न पुंसकत्वं। प्रज्ञ एवेति। प्रजानातीति प्रज्ञः।
इ(?)निकः। ततः स्वार्थेऽण् प्राज्ञः। प्राज्ञीति। टिड्ढेति ङीप्। प्रज्ञानं प्रज्ञा। आतश्चोपसर्गे इत्यङ्। टाप्। प्रज्ञा विद्यते यस्याः सा तु प्राज्ञा भवति। प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यश्चेति

५५५

तिकन्। प्रत्ययस्यादित्वे च सिद्धे ककारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थं तद्योऽनुक्तापि प्रबन्धार्थं च पंचभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पंचमृत्तिकः पटः सस्नौ। सस्नौ प्र
त्ययविनस्यानंतरं सकारोपदेशाभ्यां नितरां तान्तिनो च प्रश्नस्मित्रूपः सस्नौ। निकर्षे तिव कृसुचितं नचैवं सस्ना विनतिकन्नप्रत्ययोऽपि प्रशंसायामेव स्यादिति प्रसंग मिकर्षे
शंसायामिति निवर्त्तमिति कल्पनायां मानाभावादिति वाच्यं। मृदः सस्नतिकन्नरन्निवक्त व्येतिकनः पृथक्करणसे वतन्व मानत्वान्। प्रशस्ता मृदिति। मृन्मृत्तिकाप
नु सुरस्मा मृत्स्ना च मृत्तिकेन्यमरः। निर्नोयमिति। सुरित्येतावतुके प्रशस्तत्वानवगमादिभाषान्तरनानुवर्त्तत इति सस्ना विमर्यं विधिः। विन्ध्यसवउत्तरसूत्रस्यान्यत
न्नुगाण्नुसुतरामिति भावः। बह्वल्पार्थान्न बह्वीनीति। बह्वभ्यो ददातीति बहुशः। यत्नेभ्यश्चान्यशब्दत्वाद्यपिबो ध्यं। बह्वल्पार्थान्नित्किं। गां ददाति। यस्यं ददाति। अर्थप्र
ापिभ्यो विशेषेभ्यश्चाभूरिशो ददाति। भिशः। कारकात्किं। बहूनां स्वामी अल्पानां स्वामी। मंगलवचनमिति। बहुशो ददात्याभ्युदयिकेषु कर्मसु। अल्पशो ददा

मृदस्तिकन्। ५।४।३९। मृदेव मृत्तिका। सस्नौ प्रशंसायाम्। ५।४।४०। रूपपोऽपवादः। प्रशस्ता मृत्। मृत्सा। मृत्स्ना। उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रह
णान्नित्योऽयम्। बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्। ५।४।४२। बहूनि ददाति बहुशः। अल्पानि अल्पशः। बह्वल्पार्थान्मंगलामंगलवचनम्।
बहूनि ददात्यनिष्टेषु। अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु। संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्। ५।४।४३। द्वौ द्वौ ददाति द्विशः। माषं माषं माषशः। प्रस्थ
शः। परिमाणशब्दाश्चात्रावेकार्थाएव। संख्यैकवचनान्किम्॥ ⁓ त्यनिष्टेषु। आभ्युदयिकेषु बहुदानं चानिष्टेष्वल्पदानं च मंगलं। तद्विपरीतेनदानंतु
नभवतीत्याशयेनाहनेष्टेति। अनिष्टेष्विति। भयादिनिमित्तेषु दानेषु। आभ्युदयिकेष्विति। अभ्युदयप्रयोजनेष्वयाधेयादिषु। मूलपुस्तकेषु मंगलामंगल
मिति प्रायेण पठ्यते तत्रामंगलपदग्रहणेन त्याहुः। माधविकं वेतन्मंगलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते न चापेनापोद्धमुत्कप तिता पन्नकेरल्पशर इति। कारकत्वंतु समस्
प्रतिपंचभ्याः कर्मत्वात्तदभिधायिनाज्वान्यशब्दस्यात तथा च न्याचशातेनान्याः पंचमीसमस्यन इति। आचायेंगोतिशेषः। परिमाणशब्दाइति। तथा चैकवचन
नएकार्थः। उच्यते पेनेनार्थकेन स्मानेकार्थनानियनाः परिमाणशब्दाएवएषांत इति भावः। माषं माषमिति। माषं ददातेत्युक्ते माषमात्रस्य हिरण्यादेरीन्नेतिप्र
नतु माषाणामिति मनीतिरिति भवत्यपरंतनानेकार्थेनानियमः। यथा प्रस्थादिरपि। प्रयादयस्तुनैव। घटं दद्यातेत्युक्ते घटानेदाने त्यर्थस्यापि प्रतीयमानत्वा

दमिति। यद्यपि द्वयोर्हि जातिशब्दा नेकार्था भवन्ति जातियोगस्य कानेकसाधारणत्वात् किन्तु भेदैकत्वसंख्यां उपादत्ते। एतच्च मतं जैनपादित्यमतानुसारेणोक्तं
नेतु जातिशब्देभ्योपि भवन्त्येव तत्र यथा च जक्ष्या सौ रिति सूत्रे तेनोक्तं तथा सहचरितस्य शालीग्रहणादि हनन भवति। कुटशोरदाति चनश्रः प्रविशन्तीति तस्या यथा
जातिशब्दोपि यथार्थं नकारणादिना हन्ता नेकार्थी भवति तदा न कन्या वनतोपि स्यादिति। अथ यकपने कैकशः पितृसंयुक्ता नीति। द्विवचनराशीः सहप्रयोग
दं पदं ददाति। वीप्सायां द्विर्भावः। द्वौ ददाति। कारकादित्येव। द्वयोर्द्वयोः स्वामी। प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ५।४।४४। प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या
पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति॥ आद्यादिभ्य उपसंख्यानं। आदौ। आदितः। मध्यतः। अन्ततः। पृष्ठतः। पार्श्वतः।
आकृतिगणोयं। स्वरेण स्वरतः। वर्णतः। अपादाने चाहीयरुहोः ५।४।४५। अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात्। ग्रामादागच्छति ग्रामतः
अहीयरुहोः किम्। स्वर्गाद्धीयते। पर्वतादवरोहति। अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ५।४।४६। अकर्तरि तृतीयान्तात्तसिः स्यात्। अ
तिक्रम्य ग्रहो अतिग्रहः। चारित्रेणातिगृह्यते। चारित्रतोतिगृह्यते। चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः। अव्यथनमचलनम्। वृत्तेन नव्यथते वृत्त
तो नव्यथते। वृत्तेन न चलतीत्यर्थः। क्षेपे। वृत्तेन क्षिप्तः। वृत्ततः क्षिप्तः। वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः। अकर्तरीति किम्। देवदत्तेन क्षिप्तः। हीयमानपाप
योगाच्च ५।४।४७। हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्तात्तसिः। वृत्तेन हीयते वृत्ततो हीयते वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः। क्षेपस्याविवक्षायामिदं सू
त्रं पूर्वेण सिद्धं। अकर्तरि किम्। देवदत्तेन हीयते। षष्ठ्या व्याश्रये ५।४।४८। षष्ठ्यन्तात्तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये। देवा अर्जुनतोऽभवन्। आ
दित्याः कर्णतोऽभवन्। अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः। व्याश्रये किम्। वृक्षस्य शाखा। रोगाच्चापनयने ५।४।४९। रोगवाचिनः षष्ठ्यन्तात्तसिः स्याच्चिकित्सा
सा। प्रवाहिकातः कुरु। प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः। अपनयने किम्। प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति॥ तिचेत्। छन्दो वरप्रदः कुर्वतीति हरदत्त
च सुपद्युतिसूत्रेण कैकशब्दात् मा चेयंथः आमादिकवत्यवीचामेतिमनोरमायामिदस्थितं। वस्तुतस्तु णकैकमेन गकैकशः स्वार्थेशसन्तु वीप्सा
पित्रामेकैकशः सहस्रकन्वो दत्तेति भाष्यादिति तान्येकवचनं त्यादिसूत्रेवस्याम। औरदानीति। कथं तर्हि अपतानामभेत्राणां जातिमात्रोपजीविनां॥

शः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यत इति। नद्युत्तरी साक्षिनापि कारकत्वमिति चेदत्राहुः। सहस्रं सहस्रं येन समेतानां समपि परिषत्त्वं नेत्यर्थः। तथाच समवा
प्रतिकर्त्रर्त्तवीप्सा चास्यै वेति गतेनैकशः कवचनादिसंज्ञानिरूपिति व्याख्यातं। एकशब्दोऽर्थस्याक्षिनिर्दिष्टो प्रतिकर्तृत्वात्। कृत्स्नतः प्रतीतिप्रतिः प्रतिनिर्दि
नयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पंचमी। आद्यादिभ्य इति। तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमित्येतरत्र लिंगम्। ग्रामत इति। ग्रा
मनात्मराजपते अध्ययनतः इत्यापपि चो ध्यमः। अतिगृह्यत इति। अन्यानि कर्मेणा लोके गेयात इत्यर्थः। फल्गित माह। अन्यानतिकम्यवर्त्तत इति प्रयाहि।
न क्रियायोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः। ५। ४। ५०। अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्॥ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा (
कृभ्वस्तिभिर्योगे। अस्य च्वौ। ७। ४। ३२। अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ। वेर्लोपः। च्वेर्नत्त्वारम्ययलं। अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति। ब्रह्मीभव
। गङ्गीस्यात्। अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्। दोषाभूतमहः। दिवाभूता रात्रिः। एनचाप्युर्यीभावस्येति सूत्रभाष्ये उक्तम्। क्यच्व्योश्च। ७।
। ४। ३९। हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्। क्ये च्वौ च परतः। गार्गीभवति। च्वौ च। ७। ४। २६। च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात्। शुचीभवति। पटूस्या
अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्। तन्निर्मूलम्। स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम्। स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेरस्तु परि
च्यते न दीर्घत्वमभिधानात्। च्विर्वेवनौ त्यघते इत्यकृत्रुरीरूनः मात्री करोति। अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च। ५। ४। ५१। एषां लोपः स्यात् च्वि
अरूकरोति। उन्मनीस्यात्। उच्चक्षूकरोति। विचेतीकरोति। विरहीकरोति। विरजीकरोति॥ ((कान इति। प्रकृतिरिकानः कार्विनाप्युदाहरणं। मनाहि
विकप्रकृतिकानुवमनस्याधिः॥ ❀॥ कृभ्वस्तियोगे योग इति किं। अकृष्णः कृष्णो जायते। संपद्यकर्त्तरीति। संपद्यन्त्यासो कर्नीचे निवियहः। पाप्रोणा धो
इति विहितः यप्रत्ययो साद्वेव निपातनात्संपदादिपि भवति। दिवादित्वात् श्यनिति ह्रस्वतः वक्तव्यमिति तत्तिकारार्थं अभूततद्भाव इति वचनमप्रविशेषपञ्च
इति न स्यानिपातनात्स्वरादिनिपातमव्ययमित्यनेनेत्यर्थः। गार्गीभवतीति। इत्यसंततान सुपितनः च्विपत्यपेक्षते आपत्यस्य च तद्धितेनावीति पञ्च
वतिर्दकारेणाव्यवधानादिति बोध्यं। अरुर्मनः चक्षु इति। पूर्वेणासिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादो लोपस्तु तस्य विधिपोगाशिष्टत्वार्थः॥ ॥

सातिविभाष्यतेविकल्प्यते इतिविभाषागुरोस्मादहन्नइत्यकारप्रत्ययश्चान्तःशप। ननिदमव्ययंद्वयोर्विभाषयोर्मध्येपयसस्तु। विभाषयैवन्यायेविभ
ानत्रुस्तमिति। सर्वोपयवोपेनमित्यर्थः। अग्निसाद्भवतिशस्त्रमिति। जानायैकयचनंसर्वोगिशस्त्राणीत्यर्थः। वंदेरमेवेति। देवानवंदेदेवत्रावंदेदे
भ्रुपासाति कात्स्न्ये। ५।४।५२। चिविषयेसातिर्वास्यात्साकल्ये। सान्तरायोः। ८।३।१११। ससपनचस्यात। दधिसिन्द्वति। कत्स्नंशस्त्रमग्निःस।
त्नेऽग्निसाद्भवति। अग्नीभवति। महाविभाषयावाक्यमपिकात्स्न्येकिम्। एकदेशेनपुस्त्रीभवतिपटः। अभिविधौसम्पदाच। ५।४।५३। सम्पदाक
तेभिव्याप्तौगयोगेसातिर्वास्यात्। पक्षेकृभ्वस्तियोगेच्विः। सम्पदानुवाक्यमेव। अग्निसात्सम्पद्यतेअग्निसाद्भवतिशस्त्रं। अग्नीभवति। जलसा।
त्पद्यतेजलीभवतिलवणम्। एकस्याव्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कार्त्स्न्यम्। वहूनांव्यक्तीनांकिंचिदवयवावच्छेदेनान्यथा।
वभिविधिः। तदधीनवचने। ५।४।५४। सातिस्यात्कृभ्वस्तिभिस्सम्पदाचयोगे। राजसात्करोति। राजसात्सम्पद्यते। राजाधीनमित्यर्थः। देय।
त्रा। ५।४।५५। तदधीनेदेयेत्रास्यात्सातिश्चकारितयोगे। विप्राधीनंदेयंकरोतीतिविप्रत्राकरोति। विप्रत्रासम्पद्यते। पक्षेविप्रसात्करोति।
देयेकिम्। राजसाद्भवतिराष्ट्रम्। देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्। ५।४।५६। एभ्योद्वितीयान्तेभ्यःसप्तम्यन्तेभ्यश्चत्रा
ात्। देवत्रावन्देरमेवा। बहुलोक्तेरन्यत्रापिवहुत्राजीवतोमनः। अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौडाच्। ५।४।५७। द्व्यजवरंन्यूनंननत्वन
न्यूनम्। अनेकाजितियावत्। तादृशमर्धंयस्यतस्माडाच्स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे। डाचिविवक्षितेद्वेबहुलम्। नित्यमाम्रेडितेडाचीतिवक्ष्यमाणत्वात्परो।
म्रेडितेनन्त्यस्यतस्यपूर्वपरयोर्वर्णयोःपररूपंस्यात्। इतितकारपकारयोःपकारःपटपटाकरोति। अव्यक्तानुकरणात्किम्। दृषत्करोति। द्व्यज
वराधीत्किम्। श्रत्करोति। अवरेति

देवत्रारमेइत्यर्थोत्रपर्यवसन्नः। एवंमनुष्यानगच्छति। मनुष्यत्रागच्छति। मनुष्येषुवसति। मनुष्यत्रावसति। पुरु
षान्गच्छति। पुरुषत्रागच्छति। पुरुषेषुवसति। पुरुषत्रावसति। पुरुषशब्दोबहुपर्यायः। पुरून्गच्छति। पुरुषुवसति। पुरुत्रा। मर्त्यान्मर्त्येषुवामर्त्यत्रा। डाचिविवक्षितनद्वे
॥ परसमयान्नन्यान्याय्यः स्यात्तडाचिकृतेद्विरुक्तिर्नित्यजवर्णादितानस्यासम्पाडाजितिभावः ॥

स्वरणं करोतीति द्वित्वपररूपादि प्राग्वत्। पुरुषवदादीदित्युक्तेस्तत्र डाच् न स्यात्। नन्वत्राईं अस्त्रु किन्तु स्पचा। अनेकाच्त्वं नेयेति। अजवदादीति इत्यर्थः। पचितीति। अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ इति पररूपे। नन्वत्र करोतिना योगे दुर्लभ इति शब्देन व्यवधानात् तथा चानिनाविति व्यर्थमिति चेत्

रटरटरटा करोति। पटत्पटत्पटा करोति। अनेकाच्त्वं दृत्यैव सूत्रयितुमुचितम्। एवं हि द्वाचीति पररूपमध्ये वदितुं सुवचमित्यर्थ एव मा। जनितोकि यितिकरोति। कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ। ५।४।५८। द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृञ एव योगे कर्षणे। लोके रव्यक्तानुकरणाद्वस्तुस्वरूपं द्वि तीयम्। द्वितीयं तृतीयं वा कर्षणं करोति। द्वितीया करोति। तृतीया करोति। शम्बशब्दः प्रतिलोमे। अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति। शम्बा करोति। बीजेन सह कर्षति। बीजा करोति। संख्यायाश्च गुणान्तायाः। ५।४।५९। कृञो योगे कृषौ डाच् स्यात्। द्विगुणा करोति क्षेत्रम्। क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः। समयाच्च यापनायाम्। ५।४।६०। कृषाविति निवृत्तम्। कृञो योगे डाच् स्यात्। समया करोति कालं यापयतीत्यर्थः। सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने। ५।४।६१। सपत्रा करोति मृगम्। सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः। निष्पत्रा करोति। सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निःपत्रं करोतीत्यर्थः। अतिव्यथने किम्। सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम्। निष्कुलान्निष्कोषणे। ५।४।६२। निष्कुला करोति दाडिमम्। निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच्। सुखप्रियादानुलोम्ये। ५।४।६३। सुखा करोति। प्रिया करोति गुरुम्। अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः। दुःखात्प्रातिलोम्ये। ५।४।६४। दुःखा करोति स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः। शूलात्पाके। ५।४।६५। शूला करोति मांसम्। शूलेन पचतीत्यर्थः। सत्यादशपथे। ५।४।६६। सत्या करोति भाण्डं वणिक्। क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः। शपथे तु सत्यं करोति विप्रः। मद्रात्परिवापणे। ५।४।६७। मद्रशब्दो मङ्गलार्थः। परिवापणं मुण्डनम्। मद्रा करोति कुमारं माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः। भद्राच्चेति वक्तव्यम्। भद्रा करोति। अर्थः प्राग्वत्। परिवापणे किम्। मद्रं करोति। भद्रं करोति॥ ॥

इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥ ॥

१ डुः। इतिशब्देन करोत्यर्थगतप्रकारस्यैव परामृश्यते इत्येवंप्रकारेण करोतीति। तथा च पटत्

ार्यद्वयोगोस्त्येवेति। बीजेन सहेति॥ ननु बीजेन सह भूतस्य कर्षणे बीजानामपि कर्षणप्रसंगाद्विवक्षितार्थो न सिध्यतीति चेत्तत्राहुः इति
बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्तते। तथा च बीजावापसहितं विलेखनं करोतीत्यर्थ इति समयात्। कालं यापयतीत्यर्थ इति। कर्तव्यस्या
मा भिस्समयस्तस्यातिक्रमणं यापनेति ग्रंथस्तु पाराशयं हरदत्त आह। अयमेपारस्य स्वंस्थः परस्त्रीवाच्य समसमयतुल्यं वंच्च हसु दिवसेषु यथा हसए
इति। सपत्रनिष्पत्रात्। तस्येशराः पत्रं स्पनेनेविपत्रं। शरां प्रणीतपुंस्वगतो बहिः सपत्रं निष्पत्रं वा करोतीति। पत्राणि पर्णानि तत्सहितं तद्रहितं वेति। यथा सं
र्थः। निष्कुलात्। निष्कोषणा मंतरवयवानां बहिर्निष्कासनं निष्कोषणं किं निष्कुलं करोति शत्रुं। शूलात्पाके। पाके किं। शूलं करोति कल्लं। शूलं सुदर्
दशाप थे। सत्। सुसाधु सत्यं। तत्र साधुरिति प्राग्वितीयत्वा घतिप्राप्ते अत एव निपातनात् यः। अनोदानोयं। सत्ये नोर्जेभिनाभूमिः। अन्नं तच्च सत्ये च
पारदर्शनात्। सत्या करोतीति भांडं स्वादि द्रव्यजातं। केनाय्य मिति। मयैव तत् ग्राह्यमिति तु व्यापरीक्षादिना सत्यंकार द्रव्य प्रदानेन च दृढं करोतीत्यर्थ
मिति। तथैव तथ्यं। पाराणो भ्यां चेति च कारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थे यत् परिवापणमिति। कर्मव्यापारमात्रवाचिनोपपेर्हेतुमपिणिचि सु
रतः। कर्मव्यापारः फलं तत्स्वकर्मनिष्ठत्वात्तथा च फलमात्रवाचिन इत्यर्थः। फलितमत्वाहुः मांगल्यं मुंडनेनेति। चौलरीसादौ। भद्राचेति। भद्रा
त्यर्थग्रहणमिति व्याख्यानेन तु मंगलादिभ्योपि स्यादिति बोध्यं॥ इति तद्धितप्रक्रिया॥ ६ ॥ २॥

द्वे॥ सर्वशब्दस्य द्वे भवत इति विधिस्तु न शंक्यः। किं तु नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकार्यविशेषोऽनिर्देशेन साकांक्षत्वात् स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं
त्यधिक्रियत इति। एतदर्थस्य मधिक्रियत इत्यर्थः। सर्वस्य ग्रहणं तु न भवतीत्याम्रे डित स्थानत्वस्य तु द्वे इति लिंगात्। स्वरूपग्रहणे हि सति द्विरुक्ते सर्वशब्द
मात्रे द्विर्वचनं स्यात् तत्र द्विरुक्ते साध्यत्वानुकरणशब्दस्य पूर्वमिति नाम्रेडितस्येति पररूपनिषेधोऽन्यस्य तत्कारस्य विकल्पविधिश्च कथं संगच्छे
त्यवीप्सयोरित्यादिपदस्येति वक्ष्यमाणमपशब्दपदस्यैव द्वित्वं विधीयते इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेदत्राह। स्यादिविभक्तिपदसं
ज्ञया भामिन्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात् तेन तु सर्वस्येति ग्रहणे सर्वशब्दोऽवयववाच्येव नेतरत् इति सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं न तु कस्यचिदवयवे
त्यर्थे लाभादिष्टसिद्धिरिति। इह द्वे इत्यस्य संख्योपादानशब्दरूपेण गृह्येते शब्दानुशासनप्रस्तावात्। सर्वस्येति स्थानषष्ठी सोपस्थाने द्विर्वचनपक्षः
चारणेऽस्य स्थानेनरास्थान्यादेशभावेन संभवति। निष्पत्ति धर्मा हि स्थानी भवति स चेतन्निष्पत्तिः कस्योच्चारणं स्यादतः सर्वस्येत्यध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्ष

॥ सर्वस्य द्वे॥ ८।१।१॥ इत्यधिकृत्य ॥ ६ ॥

र्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी सर्वं द्विरुच्चारयेदिति फलितोऽर्थः सोऽयं द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः। ननु प्राथम्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं
त्व पचपचयोस्तत्र पदकार्याणि न स्युः। न चेष्टापत्तिः। अपचत्पचचिप्रत्ययः मुहुः इत्यादौ चापि तत्र परत्वं न स्यादिति णत्वनिषेधः प्र प्रेद् इत्यत्र एङः पदान्तादि
त्वं न स्यात्। किं चापदत्वं गत्वप्रयुक्तकार्याणि स्युः सः यथा पयः पयः इत्यत्र सोः पदसंज्ञायां तिसत्वं स्यात् पपीः पपीरित्यत्रैणः पदइति षत्वं स्यात्। पाशकेऽन्यथ
निवृत्तिश्चैवमवसेयमथ कथं चिन्त्यतां पदत्वपरिहारे पश्चीनाथीनेत्यत्र पतोगुणादिति पररूपं स्यादिति चेदत्राहुः। द्विःप्रयोगसमितावयवभेदः समुदायएकस्य स्था
न्त् दे इति वचनमनुपपन्नं स्यादतो द्वे इति वचनादेकस्य परस्य स्थाने द्वे पदे समुदितेयुगपदादेशत्वेन विधीयेते। तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं
नावपचपचयोरपीति न कश्चिद्दोष इति। स्यादेतत्। द्विःप्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि समुदायस्य सा न सिध्यति। ततश्च देवदत्तः पचति प
चतीति कुः तिङ् इति सर्वस्य परस्य निघातो न सिध्यतीति चेदत्राहुः। पचति पचतीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्चात्र द्विःप्रयुक्तेन तत्प्रत्ययस्यान्यत्वमन्ययोवि

यसमुदायस्यापि प्रवर्तते। तेनाचप्रत्याहारः सिध्यतीति ॥ ॥ नित्यवीप्सयोः ॥ नित्यमिह पौनःपुन्यमित्याह। आभीक्ष्ण्य इति। योऽयमिति। नपुं
नपुंसके भावे क्तः एकवचनान्तात्। ... एकवद्भावश्च यौगपद्यम्। पदस्येति तेन नित्यताया विधीयमाने द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति॥ किंच क्रियासमभिहारे धातो
र्यङ् तरंग। परस्याप्यमाने द्विर्वचनं तु बहिरंगमिति यङ् न बाधते। अन्यथा हि पौनःपुन्यं भृशार्थः क्रियासमभिहार इति भृशार्थे साव
यङ् पौनःपुन्ये परेणा द्विर्वचनेन बाध्येत। न च परस्य द्विर्वचनाभ्युपगमे सगतिकस्य प्रपचति प्रपचतीत्यादेर्द्विर्वचनेन स्यादिति वाच्यं। वा
रवचनात्तत्सिद्धेः। अत्र वदति। सगतिकस्य द्वितीयैकपदत्वे नास्त्येव स्याति तिनः परत्वाभावेन न स्यादेशोऽपि न स्यादित्येव स्यात्। द्विः प्रयोग पक्षे तु नयम्

वीप्सयोः। ८।१।४। आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात्। आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च। पचति पचति। भु
क्त्वा भुक्त्वा। वीप्सायां। वृक्षं वृक्षं सिञ्चति। ग्रामो ग्रामो रमणीयः। परेर्वर्जने। ८।१।५। परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः। वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः। परेर्वर्जने
वचनम्। परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः। उपर्यध्यधसः सामीप्ये। ८।१।७। उपर्युपरि ग्रामम्। ग्रामस्योपरिष्टात्समीपदेश इत्यर्थः। अध्यधि
सुखम्। सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः। अधोऽधो लोकं। लोकस्याधस्तात्समीपदेश इत्यर्थः। वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयास
म्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु। ८।१।८। असूयायाम्। सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम्। सम्मतौ। देव देव वन्द्योऽसि। कोपे। दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञा
स्यसि। कुत्सने। धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः। भर्त्सने। चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम्॥ ॥ गतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं मा भूदिति तिन॥

प्रकृतिः। यत्तु नस्त्विह स्यान्ते द्विर्वचनपक्षे एव सुस्स्यस्यादिनः सुवन्तत्वेनादेशस्यापि सुवन्तत्वात्सुवन्तात्तद्धितदर्शनपक्षेऽसमुदायात् स्यन्तत्वोः संभवेन
पौनःपुनिक इति रूपसिद्धेः। प्रातिपदिकान्तद्धितदर्शनपक्षाभ्युपगमे पिस्यूपमाणः प्रत्ययान्तस्यैव प्रातिपदिकत्वनिषेधात्पुनरित्यस्यैव प्रातिपदि
कत्वात्तस्यापि प्रातिपदिकत्वात्पौनःपुन्यमित्यादि सिध्यत्येव। द्विः प्रयोगपक्षे तेन तरंगत्वात्स्वयमात्सुपोलुकि द्वित्वं प्रवर्तत इति समुदायस्य सुवन्तत्वा
भावात्प्रातिपदिकत्वाभावाच्च प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवति। न चार्थवदधातुरित्यादिना समुदायस्य प्रातिपदि ॥

नर्हि

ोरुत्पत्तौ तस्य तु किंच सुबंतत्वं प्रातिपदिकत्वं च संभवत्येवेति वाच्यं। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्वर्तिसमासस्यैवेति नियमेन प्रातिपदि
ासंभवेन सुबंतत्वस्याप्यसंभवात्। नच द्विः प्रयोगपक्षे सत्यपि धातुः मन्यपक्षे द्विः पचमन इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा भवत्येव तेऽत्र धुनेचोमत्स्व
तु न रिति समुदायस्य सुबंतत्वमस्त्येवेति शंक्यं। अंतरंगत्वात्सो लुंकि प्रकृतिभागस्य द्विर्वचने सति नियमस्यानन्ययोर्विहितत्वादिति तदंतमिति वि
ायाः पदसंज्ञायाः समुदायस्य दुर्लभत्वात्। नन्वेकपद्याभावे पुनः पुनर्जायमानाप्युराणी त्यादावप्रयुक्तेऽपि न सिध्येदिति। आभीक्ष्ण्यमिति
किंवा नित्यधर्मः॥ तेन यौतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेवन्याय्यं। क्रियाप्राधान्यं चाख्याते सिद्धं कृदंते च॥ अव्ययकृतो भावे इति वक्ष्यमाणत्वा
ः। केचित्तु क्रियाप्रधानानामेव द्वित्वे परिगृहीतसाधनाधारवत्क्रियायाः व्यवहारेप्ययोगित्वान्नरनभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वेन भवति किंतु नार य
भिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्येत्यस्यापकर्षणाभावेऽपि न क्षतिरित्याहुस्तच्चिंत्यं। उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमर्थस्य वाक्यस्यैव द्विला
वभावार्थं कल्पकारंतानामव्ययकृतां च भवद्भुक्तरीत्या द्वित्वं न स्यात्। नन्वत्र नित्यता चागम्यमानं तरं पदांतरैः साधनाक्ष्यापरिपूर्णं न इति भूयते प
न दानो द्वित्वं स्यादेवेति चेत्तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यतां। किंच। तद्दृष्टेव कर्तृकर्मसंस्कारस्यत्वेऽपि धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमिति पदस्येत्यपक
न एकमेवेति दिक्॥ वीप्सायामिति। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा व्याप्तिः प्रतिपिपादयिषेति यावत्। सा च प्रयोक्तृधर्मः। आबाधवत्। गतगत इत्युक्ते प्रियस्य चिरगम
पीडितो वाक्यं प्रयुंक्ते इति। यथा यतीयतेन तया वृक्षं वृक्षं सिंचतीत्यादावपि व्याप्तिस्तु वीप्साविषयो विदेवा क्वचिमित्यवगमात्। शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव
ानित्यव्याप्योरिवेत्यत्र पितुं शक्यं। व्याप्तिरिह कात्स्न्येन ताधिकारिकं। सर्वे ब्राह्मणा आमंत्रिता इत्यादौ यथा न द्विजगतीनस्ते विद्यमाना ब्राह्मणाः स
कैनचिदामंत्रयितुं शक्यंत इति स्वग्राममस्य। स्वजातीयचा ब्राह्मणपरत्वात्तत्र संकोचो यत्पभ्युपेयते नह्यत्रापि सकलवृक्षसेचनमासप्यैकस्यापि
मस्सनास्तीति यत्र वाटिकाशै वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृक्षाणामेव कात्स्न्यं वृक्षं वृक्षं सिंचतीत्यादौ गम्यते इत्यभ्युपेयं। यत्र तु
कोचेकारणं नास्ति तत्रासंकोच इत्येव जातो जातो निधन॥

तीतिपथ्या। नचैवं द्वंद्वमित्यादौ बहुवचनप्रसंगः। बहूनां भानेपि बहुत्वसंख्याया अभानात्। प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव हि तत्र भासत इत्यादि मनोरमा
। द्वंद्वमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद् बहुवचनस्य प्रसंग एव नास्ति। नचार्थवदधातुरित्यनेन प्रातिपदिकत्वे शंक्यं। यत्र संघाते पूर्वो भागः
स्य चेद् वर्तते समासस्यैवेति नियमात्। नचास्मिकं द्विर्वचनमादेशरूपमिति संघातो न भवतीत्यपि शंक्यं द्वे इति वचनादेकस्य परस्य स्थाने द्वे पदे स
युगपदादेशेन न विधीयेते इति प्रागुक्तत्वात् अन्यथापि सरित्सरितं यो यो ये त्यादौ बहुवचनोत्पत्तिर्दुर्वारैव। सरित्सरित्यादिस्थानिनः प्रातिपदिकत्व
नाततदादेशस्यापि सरित्सरिदित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वसंभवादिति चेदत्राहुः। अंतरंगैकसंख्यावरुद्धो हि द्रुमार्थः संख्यांतरेनि
राकांक्षः। तद्वचनं हि यद्यपि गत्या बहुत्वमस्तीत्येनापि तेन तस्य शाब्दबोधव्यापारयितुं शक्यते। अस्य समार्थकेप्यपि नदापूतः। नहि द्वयनयाहुल्याभिप्राये
नैन शाप्यंत इति भाव एकस्मिन्प्रयुक्ते। नत्रापोस्यंतदिति चेत्समप्रकृतेपि। यत्र च लिंगं एकैकस्य प्राचामिति निर्देश इति। परेर्वर्जने। अत्र वा तिंकपं
ः समासे नेह परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः चेति च वक्तव्यं। तया चापहरे परिहरेः संसार इति कारके प्रयुज्यते। परि वंगेभ्य इति। अप परी वर्जन इति क
नीयसंज्ञा यां पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी। उपर्यध्य। सामीप्ये प्रत्यासत्तिः। न च कालकृते देशकृते वा। अध्यधि सुखमिति। कालकृतस्योदाह
रं। सामीप्य इति किं। उपरि चेद् माः। उपरि शिरसो घटं धारयतीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितं किं तर्हि नरापर्यमेव केवलं विवक्षि
तं स्वैवचनं न भवति। विवक्षा हि शब्दस्योत्पत्तौ प्रधानं कारणं। अत्र चोपसर्गोपक्रमे तदधा चिस्यासायामिति सन्नेन प्रयोगो ज्ञापकं इत्याहुः। वाक्यादेः। सु
रादि। स्वरितमामेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु आम्रेडितं भर्त्सने इति सूत्राभ्यां यथायथं प्राप्तः प्लुतः वैकल्पिकत्वान्नेह हस्तनः। उक्तं हि माकसर्वः सु
स्पिक इति। ननु तु कोपासूयाभ्यां पृथक् कुत्सनभर्त्सने न ग्रहणमपार्थकं न च सूयां विना कुत्सयतेन न चाप्यकुपितो भर्त्सयत इति चेदत्राहुः गुरवो हि हितो
कुपिता अपि भर्त्सनं कुर्वते विनाप्यसूयया कुत्सां कुर्वंतीति निष्पन्नस्यानिर्देशः सूत्रकारेणाकृतः। सामृतैः पाणिभिर्घ्नंति गुरवो न विषोक्षितैः। लालना श्र

बहुव्रीहिवत्। द्वेरत्यनुवर्तते। तच्चानुवादसमर्पकं न वाहु। द्विरुक्त इति। नेनेति। यद्यपि गौणबहुव्रीहौ हि विशिष्य न विहितौ तथापि तत्र दृष्टाविन्नेनाचनेत्या
इति भावः। सुब्लोपपुंवद्भावावितीति। पूर्वपरयोस्तत्संस्कारणीयाध्यासमुपरायाभासुविति। तन्नैकवचनमेवेति अंतरंगेक संख्याकारूढे द्विरुक्तार्थसंख्यानरेतिना
वारेवोलनात् पूर्वभागे इति न तूत्तरभागेपि। तथाहि द्विधा तत्र पुंवद्भावः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति यानि स्त्रियाः पुंवदिति वा तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भसंज्ञतिदु
इत्युक्तं। द्वितीयस्तु समानाधिकरणे परे विधीयते। न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणपरत्वमस्तीति भावः। अवग्रहे विशेष इति। एकैकशब्दे न्यकरणक
नीत्यर्थः। एकैकस्मै इति। ननु सुब्लोपपुंवद्भावावपि बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यतां तथा च सर्वनामसंज्ञा

कस्य बहुव्रीहिवत्। ८।१।९। द्विरुक्तस्यैकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात्। तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ। एकैकमक्षरम्। इतरेतरयोरपि सुपो लुकि कृते बहुव्रीहि
वद्भावादेव प्राप्ते निपातितान्समुदायात्सुप्। एकैकया आहुत्या इत्यत्र पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः। न बहुव्रीहाविति तत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं
रूप बहुव्रीहित्वाभावार्थम्। तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यानमेवैतत्सूत्रमतेपि बहुव्री-
अर्थः लौकिके विग्रहे निषेधकं न बहुव्रीहाविति दीर्घाश्वाद्यं च नास्ति। एकैकस्मै देहि। आबाधे च। ८।१।१०। पीडायां बाधनायां द्वे स्तो बहुव्रीहि-
च। गतगतः विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः। बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक्। गतगता। इह पुंवद्भावः॥ ११. शोत्तदुर्लभ इति चेद्बाहुः सुब्लोपपुंवद्भावाविव

न संज्ञाभावः शास्त्रेण न स्पृष्टः किंतु बहुव्रीहेर्गौणत्वान्न्यपदार्थवाचकत्वं न संभवतीति न तद्वाचोरष्ट इति नायमतिदिश्यते। न बहुव्रीहाविति शास्त्रेणैतत्तत्कोकि
नत्तु बहुव्रीहाविति सुनादिति। आबाधे चेति। इहेति बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुषज्यते। तथा च स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः। न च द्विरुक्तस्य परस्य उत्तरपदत्वेनेति वाच्यं
पूर्वादित्यनिर्देशबलेनैव उत्तरपदत्वस्यापि लाभात्। ननु बहुव्रीहिवद्भावेनोत्तरपदत्वलाभे सति नदोस्त्यनलोपः कस्मान्न भवति। उच्यते। नलोपेन नरत्वम्
इति वर्तते। न त्वत्र हि काचिण्णो निर्देशः तत्रसामानाधिकरण्येन कापिनत्वमोनि निमित्तभावो बाध्यते। यथा मद्रह्रदे भद्रह्रद इति। अत्र रेफस्यानोरहाभावादि
मगोऽयाकरे उक्तं नेमीरहो कापिणो किंतु निमित्तमेतो द्विवचनस्येति॥ नन्वेवमपि पूर्वपूर्वः पर्याः पंयाःस्यादी काकपूरपपूरिति समासांतः स्यादिति चेन्न समा

स्यादित्यतः समासादित्यनुवर्तमाने समासोऽतादृ इति पुनः समासग्रहणं हि समासाधिकारविहितो यः समासस्तत्परिग्रहार्थं॥ तेनातिदेशि-
ष्वसमासान्तानाम प्रवृत्तिरितिदिक्॥ ◎ ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु। अधिकारेणैव सिद्धे पदुत्तरेष्विति वचनं विस्पष्टार्थमिति वृत्तिः। प्रकारे गुण-
स्य। यद्यपि प्रकारशब्दो भेदसादृश्ययोर्वर्तते बहुभिः प्रकारैर्भुंक्ते बहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमात् ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः। ब्राह्मणस-
दृशइत्यवगमाच्च। तथापीह विवक्षितमाह। सादृश्य इति। व्याख्यानमेवात्र शरणमुपवक्ष्यमिति। पुंवत्कर्मधारयेति सूत्रात् तच्च कोपधादि।

कर्मधारयवदुत्तरेषु। ८।१।११। इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं। प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि। प्र-
कारे गुणवचनस्य। ८।१।१२। सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तः स च कर्मधारयवत्कार्यम्। कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् तेन
सुब्भागस्य पुंवद्भावः। समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं पटुपट्वी। पटुपटुः। पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत्। गुणोपसर्जनद्र-
व्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह ग्रहणं तेन शुक्लशुक्लं रूपं। शुक्लशुक्लः पटः। आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये। मूले मूले स्थूलः। सम्भ्रमेण प्र-
वृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः। सर्प्प सर्प्प बुध्यस्व॥ २॥ सर्प्प ३। बुध्यस्व ३ क्रियासमभिहारे च। लुनीहि लुनीहीत्येवा-
यं लुनाति। नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम्। पौनःपुन्येपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुम्वा ॥ ◎ ॥

एलककाम्बिकेत्यादिषु प्रवर्त्तते न च बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावो निरर्थक इति शंक्या निरवकाश इति बोध्यं। पटुपटुरिति। इह हि-
तौ प्रत्येकं वा धाने ष्पते पटुजातीय इति यामनः। अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादाव गुणवचने गुणवचनेपि भेदरूपेऽर्थे सामान्यकालो जातीयर गुणव-
चनस्येति परत्वाद्धि तेन न बाध्यते इति भावः। गुणवचनस्येति किं। अग्निर्माणवकः। सिंहो माणवकः यद्यपीहापि सिंहशब्दाभ्यां गौण्यावृत्त्या तैक्ष्ण्य क्रौर्यादि-
गुणो गम्यते तथापि प्रकारे वर्तमानस्यैव सिद्धे गुणवचनग्रहणं सामर्थ्यात्॥

हृत्या गुणपरागणामेव द्वित्वं न तन्त्रेणाभिन्याकरः नवं नवं प्रीतिरहो करोतीत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनं स्यनेन तु द्विर्वचनेऽसुसुकृस्यात् । नव नवा चन वा
ादवेद्रत्यत्र तन्नैवेनैव द्विर्वचनं न तु वीप्सायामिति पुनरुक्तानः । कथं भीतभीत इव शीघ्रमनुसृत इति भाष्यविनः । इव शब्देन सादृश्यसोकेन पाद हमकारे
योगात् । सत्यं । भीतेभ्यो भीत इति कथं चिद्व्याख्येयं । तेनातिभीत इति फलितं । आधिक्ये द्वित्वाच्य इति वा तिकेन भीत भीता दो द्वित्वमिति दुर्घटवृत्तिः । भि
न्नमाधानं नादर्तव्यं । तादृशस्य वार्तिकस्याप्रसिद्धत्वात् । अथ कथं छिन्नः छिन्नः शिरस्त्रिशूलपदं न्यस्य गतास्थिपत्रशीर्णाः शीर्णाः परिलुप्पयः स्रोतः
पयुक्तमिति मेघदूतः । पदार्थभेदस्याभावेन वीप्सार्थस्यासंभवादिति चेदत्राहुः । एकस्यापि खेदावस्था सुसूपावस्था सुतभेदं परिकल्प्य वीप्सा
। अथ कथं मंदं मंदं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघदूतः वीप्सार्थस्यासंभवादनेनैव द्विर्वचनेनैतेन मंदमंदमुदितः प्रययौ स्वमितिवत्तु
ात् इति चेत्सत्यं । स्वतो मंदगामिनं त्वां पवनो मंदं नुदतीति कथंचिद्व्याख्येयं सिद्धस्य गतेश्चिंतनीयत्वात् । शुक्लशुक्लमिति । केवलगुणवाचिन उदाहृ
तिनिघ्नयति । रूपमिति । आनुपूर्व्य इति । वीप्साभावादयमारंभः । मूले मूले इति अग्रेऽग्रे स्थूलस्याद इत्यणुराहतं स्यात् । एकस्य वस्तुनो येणुदंडादेरेकमेव
मूलमग्रं च । इतरेषां भागानामापेक्षिकोऽयं प्रमूलस्य प्रदेशः । स्थौल्यस्य सौक्ष्म्य अपि नैकरूप्यं किं न हि यथा मूलमुपचीयते स्थौल्यं न यथा अग्रे सौ
क्ष्म्यानंतरे भागा इति वीप्साया असंभवः । मूले मूले पिधि विटपिनामित्यत्र तु वीप्सायां द्विर्वचनमेतन्नाहरन्तमर्थस्यास्पष्टं । न्यायसिद्ध इति । पावङ्गिः
वोऽभ्यो यं मूलगच्छतिनावर्तनाप्रयोक्तव्यत्वादिति भावः । पौनः पुन्य इति । पुनः पुनर्भवितविवर्तमानात्पुनःपुनःशब्दात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः । लोलासहस्र
ति । नन्वत्र लोलासहस्र सुचित्यपयोद्विर्वचनं भवति तथा क्रियासमभिव्याहृते यङि यङ्लुक्सहस्र सुचिन्त्य द्विर्वचनं स्यात्तथा पच्यते पापच्यते वी भुक्
यते इति । अत्राहुः । लोट् क्रियासमभिव्याहारे व्यभिचरति समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् । ततश्च लोटि द्विर्वचनयोरेव तद्योतकत्वं न तु केवलस्येति यु
ङंतस्य द्विर्वचनं । यङ् तु क्रियासमभिहारे न व्यभिचरतीति द्विर्वचनं विनैव तस्य द्योतकत्वं तेन न तदंतस्य न द्विर्वचनमिति ॥ ६ ॥ ६ ॥

र्व्यतिहार इति। क्रियाविनिमय इत्यर्थः॥ ऐ इति। नित्यमेवेदं द्वित्वं बाहुलकं तु समासवद्भाव एव सुपः सुर्वक्तव्य इति। अत्र केचिदुक्तं द्वितीयादे-
रंस्यादेशविधानं अनन्तरयोरन्तरेपि द्वितीयादेरयं यथा तत्राप्येकवचनमेव न तु बहुवचनान्तरमिति। न रपाणिनीयं भाष्यादावनुक्तत्वात्। जने

कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्। बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्। इतरशब्दस्य तु नित्यम्। असमासव-
द्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः। अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति। अन्योन्यौ। अन्योन्यान्। अन्योन्येन कृतम्। अन्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि। अ-
न्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति माघः। एवं परस्परम्। अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः। इतरेतरम्। इतरेतरेणेत्यादि। स्त्रीनपुंस-
कयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः। अन्योन्यां अन्योन्यम्। परस्परां। परस्परं। इतरेतरां। इतरेतरम्। इमे ब्रा-
ह्मण्यौ कुले वा भोजयतः। अत्र केचित्। आमादेशो द्वितीयाया एव। भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात्। तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृती-
यादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः। अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः। एतद्द्वये टाब्भावः क्लीबे चाद्विर-
हः स्वमोः। समासे सौ रलुक् इति सिद्धं बाहुलकात्प्रथम १ तथा हि। अन्योन्यम्परस्परमित्यत्र एतद्द्वयेऽपि दाप् प्राप्तः। न च सर्व-
नाम्नो द्वे इति मात्रे इति पुंवद्भावः। अन्यपरयोरसमासवद्भावात्। न च द्विर्वचनमेव वृत्तिः। यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सा से-
त्यादावतिप्रसङ्गात्। अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र चादड्डुतरादिभ्य इत्यद्ड् प्राप्तः॥ अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्। अन्योन्याश्रयः॥

न् बहुवचनान्तरमुदाहरति। अन्योन्यावन्योन्यानिति। मा परेति। स च भाष्यानुगुण एवेति भावः। एतेनार्वाचीनमतं कवयोऽपि नाद्रियन्त इत्युक्तं भवति। भारवि-
॥ क्षितिनभःसुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैरिति। अत्रादृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहः। परितु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानं न तु प्रथम

न्यमिति। नचान्यायम भावेपि राप स्यादिति शंक्यं। बहुलग्रहणाच्च वभाव इत्यत्रु परमेव वक्ष्यमाणत्वात्। स्त्रीनपुंसकयोरन्तनीयादिषु पुं
भावो यं यं परिष्कुर्वन्नाह। अत्रकेचिदिति। यत्रास्थितिमाह अन्ये त्विति। अतिप्रसंगादिति। ता।नथाच एकशेषप्रतिबंधादि नचैवस्यापि द्वित्वमा

रस्य गाम्भिसा रस्यमद्यपरस्यैरित्यादौ सोर्लुक्माप्रसंगः बाहुलकत्वेनसमाधेयम्। प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं। स्त्रियामितिसूत्रे
योऽन्यसंशयेनेतदिति भाष्यस्वात्रप्रमाणमिति। प्रकृत्यैः प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्। ८।१।१३। प्रियप्रियेण ददाति। प्रियेण वा। सुखसुखेन
दाति। सुखेन वा। द्विर्वचनेकर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक्। नित्यमेव वचनम्। अतिप्रियमपिवस्तु नायासेन ददातीत्यर्थः॥ यथास्वे यथायथम्।
८।१।१४ यथास्वमितिवीप्सायामव्ययीभावः। योयः आत्मीयः आत्मीयं न पथास्वम्। तस्मिन्यथाशब्दस्य द्विर्वचनं निपात्यते। यथाययं ज्ञाता यथास्वमा
मित्यर्थः॥ यथात्मीयमिति वा। द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु। ८।१।१५। द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपद
स्य अत्वं च उत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु। नत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यं॥ इतरे विषयभूताः। द्वन्द्वं मन्त्रयते रहस्यमि
त्यर्थः। मर्यादास्थित्यनतिक्रमः॥ आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति मातापुत्रेण मिथुनं गच्छति। पौत्रेणाप्रपौत्रेणापीतिमर्यादार्थः॥ व्यु
त्क्रमणं पृथगवस्थानम्। द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः। द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः द्वंद्वं यज्ञ पात्राणि प्रयुनक्ति। द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ। अभिव्य
क्तसाहचर्येणेत्यर्थः। योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वमिष्यते॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया॥॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्द्धं स

मेन पूर्वत्रासिद्धेन गंत्व व्यत्वं निषेधात्। कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेदित्युक्तिमत्सूत्रस्य यां यामिति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः। न
भोभिषक् भेषजेत्यादिमाघप्रयोगेपि सेति द्विर्वचनमयुक्तं। द्विरुक्तार्थस्य सेत्यनेनैव परामर्शसंभवात् नरत्रत्र भाष्ये यां यां मन्येत सा भवेदित्येवान

कथाप्त इति सुपः स्वादेशविधानस्यान्योन्यं परस्परमित्यत्र केवले चरितार्थत्वादिति भावः। यो यश्चात्मेत्यादि। आत्मात्मीययोरपि स्वशब्दवाच्यत्व
पर्यमिति। नलोकेत्यनेन कृद्योगषष्ठीनिषेधः। त्वातेन्यस्य तु चेत्तत्राह। यो यश्चात्मीत्यर्थे विद्यमानयथा यथाशब्दस्यार्थमाह। यथास्वभावमिति।
ोऽपृनिवृत्तिः स्वभावोत्र ह्रस्वत्वं चेत्यमरः। पूर्वपदस्येति। द्विश्चो द्विश्चो इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुकि कृते पूर्वपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः
त्तरपदस्येति। उत्तरपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः। नपुंसकत्वं चेति। चकारादेकवद्भावश्चेत्यपि बोध्यते नानो मिन्यमादेशो द्वंद्वमिति सिध्यति। रह
शब्दवाच्यमिति। द्वाभ्यां निर्दिष्टे रहस्ये योगरूढिरेवेत्यर्थः॥ द्वंद्वं मंत्रयते इति। द्वौ द्वौ भूत्वा मंत्रयते इत्यर्थः। एवं द्विततरहस्यं भवति। आनुपु
व्याऽऽद्यपीदाभिविध्योरित्यव्ययीभावः। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति टच्। चतुःशब्देन चतुर्णां पूरणो लक्ष्यः। आचतुर्थादित्यर्थः। द्वंद्व
ीणीति। स्वस्वकपालानि चेत्यादी निपातनात्। द्वंद्वं प्रयुनक्ति आसादयतीत्यर्थः। अभिव्यक्तौ साहचर्ये रो न्यर्थे इति। अत्र द्वंद्वमित्यत्र स्वा
चनं। एकवद्भावादि कृतं पूर्ववत्। अन्यत्रापीति। द्वंद्वयुद्धं वर्तते। द्वद्वी स्यापां द्विर्वचनं। द्वयोर्द्वयोर्द्वंद्वमित्यर्थः॥ द्वंद्वानि सहते। शीतमुष्ण
द्वं सुखदुःखं चापरं सुखदुःखे चापरं इह स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादि पूर्ववत्। बहुत्वे त्वेकशेषप्रसंगात्॥ ✿ ॥ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया
तत्त्वबोधिनी समाप्ता तत्र पूर्वार्द्धं नेन तुष्यतु शंकरः॥ ✿ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य वामनेंद्रस्वामिचरणारविंदसेव
ज्ञानेंद्रसरस्वती कृतौ सिद्धान्तव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां पूर्वार्द्धं समाप्तम्॥ शुभं॥ मीः पुसवदी १५ वार मंद सं॰ १९४० ॥ श्री सीताराम॥

॥इतिश्रीसिद्धांतकौमुदीतत्त्वबोधिनीटीकासंयुक्तपूर्वार्द्धंसमाप्तम॥